LIETUVOS EDUKOLOGIJOS UNIVERSITETAS

ADOLFAS ŠAPOKA

RAŠTAI

T. 1

VILNIAUS ISTORIJA

LIETUVOS EDUKOLOGIJOS UNIVERSITETAS

ADOLFAS ŠAPOKA

RAŠTAI

T. 1

VILNIAUS ISTORIJA

edukologija

LIETUVOS EDUKOLOGIJOS UNIVERSITETO LEIDYKLA

VILNIUS, 2013

UDK 947.45
Ša 91

Redakcinė kolegija
habil. dr. Algirdas GAIŽUTIS (Lietuvos edukologijos universitetas)
dr. Robertas Jurgaitis (Lietuvos edukologijos universitetas)
habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ (Lietuvos istorijos institutas)
dr. Aivas RAGAUSKAS (redakcinės kolegijos pirmininkas, Lietuvos edukologijos universitetas)
habil. dr. Antanas TYLA (Lietuvos mokslų akademija)

Recenzentai
dr. Zigmantas KIAUPA (Vytauto Didžiojo universitetas)
dr. Vytautas JOGĖLA (Lietuvos istorijos institutas)

Tekstus parengė, įvadą ir komentarus parašė
dr. Aivas RAGAUSKAS (Lietuvos edukologijos universitetas)

Asmenvardžių ir vietovardžių rodykles sudarė
Vigintas STANCELIS (Lietuvos edukologijos universitetas)

Tekstus lietuvių kalba redagavo
dr. Ilona ČIUŽAUSKAITĖ (Mykolo Romerio universitetas)

Tekstus anglų kalba parengė ir redagavo
Virginija DIČIŪTĖ (Lietuvos edukologijos universitetas)

Tyrimą „Istoriko Adolfo Šapokos mokslinis palikimas: tyrimai ir publikavimas“ pagal „Nacionalinę lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programą“ finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties nr. LIT-2-45).

ISBN 978-9955-20-850-1 (1 tomas)
ISBN 978-9955-20-363-6 (bendras)

© Adolfas Šapoka
© Aivas Ragauskas, parengimas, įvadas, komentarai, 2013
© Leidykla „Edukologija“, 2013

TURINYS

PRATARMĖ 9
ĮVADAS 11
1. Aivas Ragauskas Vilniaus istorija Adolfo Šapokos tyrimuose 11
1. 1. Adolfo Šapokos Vilniaus istorijos tyrimų ištakos 12
1. 2. Adolfo Šapokos Vilniaus istorijos koncepcija 52
2. Publikuojami tekstai 57
3. Tekstų rengimo principai 68

TEKSTAI

I. VILNIUS LIETUVOS ISTORIJOJE 77
VILNIUS – POLITINIS LIETUVOS CENTRAS 81
SENASIS VILNIUS 88
MŪSŲ VILNIUS 105
VILNIUS LIETUVOS GYVENIME 107
I Vilnius – senosios Lietuvos sostinė 109
Senosios Lietuvos valstybės pradžia 109
Seniausios Lietuvos sostinės klausimas 110
Vilniaus įkūrimo bei amžiaus klausimas 112
Vilnius sritinių kunigaikštijų laikais 113
Jogailos ir Vytauto laikai 114
Pirmųjų Vytauto įpėdinių laikai 116
Pertraukiamos personalinės unijos su Lenkija laikotarpis 117
1569 m. Liublino unija 119
Vilnius – Lietuvos sostinė pounijiniais laikais 120
II Vilniaus miestas senosios Lietuvos valstybės laikais 122
Vilniaus miesto magdeburginė savivaldybė 122
Vilnius karų su kryžiuočiais metu 122
Vilniaus klestėjimo laikai 124
Sunkūs XVII–XVIII a[mžiai] 125
Vilniaus klestėjimo puolimas 127
III Vilniaus srities praeitis 130
Vilniaus ir Trakų sritys senojoje Lietuvos valstybėje 130
Vilniaus ir Trakų sričių rytinių pakraščių gudėjimas 131
Lenkų kalbos įsibrovimas 133
Rytinės lietuvių sienos klausimas 137
IV Vilnius Lietuvą valdant rusams 141
Vilnius – mokslo bei kultūros centras 141
Vilniaus kultūrinių židinių išdraskymas 142
Rusinimo bei kovos dėl lietuviškos spaudos laisvės laikotarpis 143

Tautinės lietuvių kovos sąlygos bei organizacija 145
V Vilnius – lietuvių tautinio organizavimosi ir valstybės kūrimo centras 147
Vilnius – Lietuvos gyvenimo centras Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse .. 147
Pirmieji Vilniaus lietuvių rūpesčiai nepriklausomos valstybės sukūrimu .. 149
Nepriklausomybės paskelbimas ir valstybės organizavimo pradžia 150
VI Kovos ir byla dėl Vilniaus su Lenkija 152
Naujosios Lenkijos įsikūrimas ir jos pretenzijos į Lietuvą 152
Pirmoji Lenkijos okupacija Vilniuje 153
Demarkacijos linijos 154
Spa konferencijos pasiūlymas 155
1920 m. Maskvos sutartis ir Vilniaus grąžinimas 156
Nauji Lenkijos kariuomenės puolimai ir pirmosios derybos 157
Tautų Sąjungos Tarybos sprendimas ir jo sulaužymas 158
Suvalkų sutartis 159
Gen. Želigovskio „maištas“ ir Vilniaus užgrobimas 160
Karo sulaikymas ir plebiscito klausimas 161
Vilniaus „seimas“ ir okupuotojo krašto inkorporavimas į Lenkiją 163
Lietuvos Lenkijos administracijos linijos ir sienos klausimas 164
Lietuvos Lenkijos byla Tautų Sąjungos Taryboje 1927 metais 167
Netarpinių derybų nepasisekimas ir Hagos tarptautinio tribunolo sprendimas 168
Dabartinė Vilniaus klausimo padėtis 170
Baigiamosios pastabos 173
VILNIUS IN THE LIFE OF LITHUANIA 175
THE PRFEFACE 177
I The Lithuanian People 181
II Vilnius–the capital of Ancient Lithuania 183
The State Origin 183
The Capital of Ancient Lithuania 184
The Founding of Vilnius 186
Vilnius in the Period of Regional Principalities 188
The Period of Jogaila and Vytautas 189
The Successors of Vytautas 190
The Period of Personal Union with Poland 192
The Lublin Union of 1569 194
Vilnius–Lithuania's Capital in the Post-Lublin Period 195
III. Vilnius of Antiquity 197
The Municipal Magdeburg Law of Home Rule 197
Vilnius During the Wars with the Teutonic Order 197
The Golden Period 199
The Difficult 17th and 18th Centuries 201

The Decline of Vilnius 202
IV. The Past of the Vilnius Region 205
Vilnius and Trakai Areas in Ancient Lithuania 205
Whiteruthenian Infiltration 206
Intrusion of the Polish Language 208
The Lithuanian Eastern Frontier 212
V. Vilnius Under the Russian Occupation 217
Vilnius–the Centre of Learning and Culture 217
The Decline of Vilnius as a Cultural Hearth 219
The Russification and the Suppression of the Lithuanian Press 219
The Lithuanian National Renaissance 221
VI. Vilnius–the Centre of the Lithuanian
National resurgence 224
Vilnius on the Eve of World War I 224
The First Steps Toward Independence 225
The Declaration of Independence and State Foundation Labours 227
VII. The Conflict with Poland 229
A New Poland and Lithuania 229
The First Polish Occupation of Vilnius 230
The Demarcation Lines 231
The Spa Conference Protocol 233
The Moscow Treaty of 1920 234
The Polish Armed Aggression 235
The Decision of the League of Nations Council 236
The Suvalkai Pact 237
General Żeligowski's "Mutiny" and the Seizure of Vilnius 238
The Cessation of Hostilities and the Proposed Plebiscite 240
The Vilnius "Diet" and Incorporation in Poland 242
The Lithuanian–Polish Administrative Line 243
The Lithuanian–Polish Case Before the League of
National Council in 1927 246
The Direct Negotiations and The Hague Tribunal 248
VIII. The Polish Occupation 251
The Number of Lithuanians 251
Lithuanian Organizations 252
The Repressions 253
The Lithuanian Press 224
Tribulations of Lithuanian Schools 225
IX. Vilnius Returns to Lithuania 259
Poland's Ultimatum and the Diplomatic Relations 259
The Moscow–Berlin Trade 260
Vilnius is Restored to Lithuania 262

CONCLUDING REMARKS ... 266

II. SENASIS VILNIUS ... 269

TRYS DOKUMENTAI IŠ XVI A. PABAIGOS BYLOS DĖL VILNIAUS VYSKUPO PASKYRIMO ... 271

LENKAI MINI VILNIAUS UNIVERSITETĄ ... 277

DVI KNYGOS APIE VILNIAUS UNIVERSITETĄ ... 280

ŠV. KAZIMIERO PALAIKŲ SAUGOJIMAS ... 283

NE KAČERGA, BET VINGRYS ... 290

SENASIS VILNIUS ... 293

AUTORIAUS ŽODIS ... 294

[I.] Seniausios Lietuvos sostinės klausimas ... 295

1. Senosios Lietuvos valstybės pradžia ... 295

2. Mindaugo sostinės klausimas ... 297

[II.] Vilniaus įkūrimo bei pradžios klausimas ... 304

1. Geležinio vilko legenda ir archeologiniai duomenys ... 304

2. Seniausios istorinės žinios apie Vilnių ... 307

[III.] Vilniaus miestas iki XVI a. pabaigos ... 311

1. Vilniaus miesto pradžia ... 311

2. Vilnius kovų su kryžiuočiais metu ... 319

3. Vilniaus miesto privilegijos bei apdovanojimai XVI a. ... 324

4. Vilniaus miestiečių savivaldos organizacija ir miesto vidaus santykiai ... 344

5. Vilniaus pilis ir rajonas ... 361

6. Vilniaus miestas XVI–XVI a. ... 374

[IV.] DIDŽIOSIOS XVI a. STATYBOS ... 405

1. Miesto sienos ... 405

[a]. Sienų išvaizda ... 413

[b]. Sienų užlaikymas ... 417

2. Tiltas per Nerį ... 421

3. Miesto aprūpinimas vandeniu ... 426

[V.] AMŽININKAI APIE SENĄJĮ VILNIŲ ... 431

[VI.] VILNIUS UNIJINIAIS LAIKAIS ... 441

1. Miestiečiai bajorų šešėly ... 441

2. Vilniaus miesto sukrėtimai XVII–XVIII a. ... 458

ILIUSTRACIJOS ... 473

KOMENTARAI ... 481

SANTRUMPOS ... 620

PRIEDAS. BIBLIOGRAFIJA ... 622

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ ... 639

VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ ... 650

SUMMARY ... 657

PRATARMĖ

1961 m. laidojant iškilųjį istoriką, – beje, 2011-aisiais sukako 50 metų, kaip Adolfas Šapoka mirė, – buvo pažymėta, kad istoriko „amžino poilsio vieta turėtų būti tarp žymiųjų Lietuvos vyrų Vilniaus Rasų kapuose“. Taip amžininkai įvertino istoriko indėlį į Vilniaus istoriografiją – A. Šapokos laikotarpiui svarbaus lietuviško Vilniaus istorijos pasakojimo sukūrimą ir intelektualinę kovą dėl jo. A. Šapoka – pirmasis lietuvis, ėmęsis rimtai tyrinėti sostinės praeitį, o 1963 m. pasirodžiusi publikacija „Senasis Vilnius“ – pirmoji išsami Vilniaus istorija lietuvių kalba.

Antrojo pasaulinio karo išvakarėse iš politinės istorijos problematikos į socialinės-ekonominės, ypač miestų, tyrimus pasukusio A. Šapokos darbai apie Vilnių iki šiol nepraranda nei mokslinės vertės, nei visuomeninio aktualumo. Tad šiuo „Raštų“ tomu realizuojamas 1996 m. iškeltas sumanymas A. Šapokos Vilniaus istorijos tyrinėjimus išleisti naujai, juos naudoti bei populiarinti, tikintis, kad jie pravers rengiant naująją chronologiškai bei tematiškai išsamią Vilniaus istorijos sintezę[1].

1964 m. istorikas Juozas Jakštas pastebėjo, kad trys A. Šapokos knygos sudaro Vilniaus trilogiją: „Trilogija yra paskutinė mūsų istoriko kūryba ir laikytina jo testamentiniu palikimu. Palikimas yra mūsų tautos meilės savajai sostinei dokumentas ir todėl brangintinas. Mūsų neužmirštamas istorikas pasistatė savąją trijulę, tvirtą vilnelogo paminklą, kuris turėtų pasilikti mūsų istorijoje. O lietuviškas Vilnius būtų įpareigotas išsaugoti jį.“[2]

Šiame A. Šapokos „Raštų“ tome publikuojami žymiojo istoriko Vilniaus istorijos tematika paskelbti, daugiausia mokslinio pobūdžio, tekstai: sintezė, dvi studijos, penki straipsniai, dvi recenzijos, šaltinių publikacija. Knygoje jie suskirstyti į dvi glaudžiai tarpusavyje susijusias problemines dalis: 1. „Vilnius Lietuvos gyvenime“; 2. „Senasis Vilnius“. Daugelis jų buvo parašyti vos per kelerius metus, maždaug 1939–1943 metais. Vilnietiškajai problematikai iš dalies galima būtų priskirti ir dar kelis tekstus – publikacijos „Mūsų santykių su lenkais klausimu“ tekstų grupę, kuriuose A. Šapoka

[1] A. Ragauskas, Adolfo Šapokos darbai apie Vilniaus miesto istoriją, *Mūsų praeitis*, 1997, t. 5, p. 125–140.

[2] J. Jakštas, Vilniaus vidaus istoriją skaitant. Dr. Adolfo Šapokos paminklinis veikalas, *Draugas,* 1964 05 09, nr. 110, p. 1–2.

nagrinėja lietuvių ir lenkų santykius. Tačiau siekiant išvengti tekstų „karpymo“ jie į šį tomą nepateko ir bus publikuojami vėliau.

Rengiant tekstus spaudai buvo siekiama palyginti publikacijas su rankraščiais, pirmiausia tų tekstų, kurie paskelbti jau po A. Šapokos mirties ir kurių galutinio teksto autorius jau negalėjo lemti. Turima galvoje 1963 m. pasirodžiusi tiriamoji sintezė „Senasis Vilnius“, kurioje Lietuvos sostinės istorija aptariama iki XVIII a. pabaigos. Pasinaudota galimybėmis palyginti ir kitus tekstus, kaip antai, 1954 m. išėjusią publikaciją „Vilnius Lietuvos gyvenime“ su apie 1942–1943 m. parengtu jos rankraščiu bei 1961 m. paskelbtą angliską papildytą leidimą „Vilnius in the Life of Lithuania“ – jo galutinį tekstą A. Šapoka dar spėjo peržiūrėti. Be įvado, „Raštuose“ pateikiami tekstologiniai ir dalykiniai komentarai, bibliografija ir asmenvardžių bei vietovardžių rodyklės.

Šiuo „Vilniaus istorijos“ tomu tęsiamas A. Šapokos kūrybinio palikimo tyrimas ir publikavimas[3]. Kituose tomuose bus publikuojami Lietuvos istorijai taip pat svarbūs tyrinėjimai, skirti ne tik Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpiui ir politinei istorijai. Tikiuosi, patekę į istoriografiją, jie atskleis „nežinomą“ A. Šapoką ir praturtins Lietuvos istorijos mokslo nūdieną.

Naudodamasis proga noriu padėkoti dviem savo kolegoms, Mykolo Romerio ir Vilniaus universitetų doktorantams Ramunei Kasperavičiūtei ir Adamui Stankiewicziui už pirminę pagalbą perrašant A. Šapokos tekstus, doc. dr. Nelei Asadauskienei už iš Kanados lietuvių muziejaus archyvo prieš kelerius metus parvežtus A. Šapokos rankraščius. Už visapusišką pagalbą įgyvendinant projektą dėkoju Lietuvos edukologijos universitetui, rektoriui akademikui Algirdui Gaižučiui, Istorijos fakulteto dekanui akademikui Eugenijui Jovaišai.

Aivas Ragauskas

[3] Adolfas Šapoka, *Raštai*, Įvadą, tekstus ir komentarus parengė Robertas Jurgaitis, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2008, t. 2: Lietuva Reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos. – 557, [1] p.

ĮVADAS

1. VILNIAUS ISTORIJA ADOLFO ŠAPOKOS TYRIMUOSE

Aptariant A. Šapokos tyrimų[1] vietą Vilniaus istoriografijoje, o plačiąja prasme – istorinėje raštijoje, svarbu žinoti, kas iki tol joje buvo padaryta, ypač lietuviškoje. Tai susiję ir drauge skirtingi aspektai. A. Šapokos tyrimų reikšmė labiausiai matyti pastarojoje. Pradėjus „tradicinio lietuviškojo" požiūrio į Vilniaus istoriją analizę tik nuo paties A. Šapokos, sunku būtų suprasti jo Vilniaus istorijos koncepcijos genezę, kontekstą, o „šapokiškoji" Vilniaus istorijos versija gali būti pernelyg suasmeninta. Dėl to svarbu bent trumpai apžvelgti ikišapokinę, ypač lietuvišką, Vilniaus istorinę raštiją. Kukli senojo Vilniaus municipalinė istoriografija čia nebus nagrinėjama. Išskyrus burmistro Petro Dubinskio 1788 m. leidinį „Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych" ar iš dalies XIX a. pr. miesto iždo raštininko Pranciškaus Krupovičiaus († 1819) traktatus[2], kiti jos tekstai istorikams menkai buvo žinomi ir dar mažiau panaudoti. Juolab kad A. Šapokos Vilniaus istorijos koncepcijos ištakos slypi XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių diskusijose dėl Vilniaus ir jo krašto praeities ir dabarties, tautinės sudėties. Įvairius A. Šapokos koncepcijos aspektus galima įžvelgti jau kai kurių XIX a. pirmoje pusėje lenkiškai rašiusių Vilniaus istorikų – Mykolo Balinskio (1794–1864), Juzefo Ignaco Kraševskio (1812–1887) bei kitų darbuose ir ypač lietuvių autorių – Jono Basanavičiaus (1851–1927), Petro Klimo (1891–1969) ir daugelio kitų

[1] Plačiau žr. A. Ragauskas, Adolfo Šapokos darbai apie Vilniaus miesto istoriją, *Mūsų praeitis*, 1997, t. 5, p. 125–140. Vilniaus istoriografijos apžvalgas žr. M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, Wilno, 1929 (naujas leidimas: *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. H. Łowmiański, Wchody miast litewskich; M. Łowmiańska, Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, Poznań, 2005, p. 151–160); J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius, 1968, p. 7–18 (bibliografiją žr. p. 382–395). Išsamiausiai Vilniaus istoriografijos bibliografija suregistruota lenkų bibliografo Henryko Baranowskio (1920–2011), plg. H. Baranowski, *Bibliografia miasta Wilna*, Toruń, 1996, t. 1: Uniwersytet Wileński 1579–1939; 2000, t. 2: Miasto; 2007, t. 3: Za lata 1999–2005 oraz uzupełnienia. Lietuvių ir kitų autorių darbai šioje bibliografijoje atspindėti tik iš dalies. Taip pat žr. J. Tumelis, Bibliografia zawartości „Ateneum Wileńskiego", *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, 1983, Nr. 20, p. 227–259; V. Selenis, Vilniaus istorija XIX–XX a. Vilniaus mokslinėje periodikoje ir tęstiniuose leidiniuose, *Vilniaus istorijos metraštis*, Vilnius, 2007, t. 1, p. 209–211.

[2] A. Ragauskas, Dubinskis Petras († 1794), *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės enciklopedija*, Vilnius, 2011, t. 1 (mašinraštis); A. Ragauskas, Krupovičius Pranciškus († 1819), *Vilniaus Žemutinės pilies biografinis žodynas*, sudarė A. Ragauskas, R. Ragauskienė, Vilnius, 2010 (mašinraštis, saugomas VšĮ „Valdovų rūmų paramos fondas").

tekstuose. Besiformuojanti lietuviškoji Vilniaus istoriografija rėmėsi ankstesnės lenkiškos ir rusiškos istoriografijos tyrimais, šaltinių publikacijomis. Kai kurie darbai net buvo verčiami ar perpasakojami lietuviškai, o jų autoriai vadinami „lietuviais“. A. Šapoka konceptualiai pratęsė P. Klimo darbą ir moksliškai pagrindė faktiškai jau susiformavusį, iš esmės valstybiškumo ir etniškumo kriterijais grįstą lietuvių visuomenės požiūrį į Vilniaus miesto praeitį, tačiau atmetė dar XVI a. (Motiejus Strijkovskis, apie 1547–1586/1593) ir XIX a. pirmoje pusėje (Teodoras Narbutas, 1784–1864) sukurtą legendinę pagoniškojo, „šventojo“ Vilniaus dalį.

Panašiai į Vilniaus istoriją žvelgė Zenonas Ivinskis (1908–1971) ir kiti lietuvių istorikai, todėl A. Šapokos Vilniaus istorijos versija įvardytina ir kaip „lietuviška“[3], t. y. būdinga daugeliui lietuvių – politikams, istorikams, plačiajai visuomenei. Kai kurie autoriai linkę pabrėžti Vilniaus vadavimo kampanijos ir 1939 m. Vilniaus atgavimo reikšmę jo „atradimui“ lietuviškoje visuomenėje[4]. Šių veiksnių reikšmė akivaizdi, tačiau, atrodo, tiksliau yra kalbėti apie Vilniaus įvaizdžio joje intensyvumo kitimą, kuris nebuvo ir negalėjo būti vienodas. Lietuviškoje visuomenėje Vilniaus „atradimas“ įvyko ne 1939 m., o vėliausiai XIX a. pab.–XX a. pr.

1.1. Adolfo Šapokos Vilniaus istorijos tyrimų ištakos

Kada apskritai pasirodė pirmoji istoriko publikacija, skirta Vilniaus miestui? Miesto istorijos medžiaga mokslinių tyrimų tikslais pradėta rinkti XIX a. pirmame ketvirtyje. Henryko Łowmiańskio nuomone, mokslinį Vilniaus istorijos pažinimą pradėjęs Vilniaus universitete visuotinę istoriją dėstęs istorikas Joachimas Lelevelis (1786–1861), keliuose vienos recenzijos puslapiuose aptaręs ir Vilniaus istoriją. Turima galvoje 1821 m. Tomaszo Święckio veikalo „Opis starożytnej Polski“ (Warszawa, 1816, t. 1–2) recenzija[5]. Su tokiu teiginiu negalima sutikti. Tie pastebėjimai – tai ne „mokslinis paži-

[3] Tai pirmasis teisingai akcentavo Alfredas Bumblauskas, plg. A. *Bumblauskas*, Senasis Vilnius tautų istorinės sąmonės perspektyvose, *Lietuvos istorijos studijos*, 2000, t. 8, p. 20–39; to paties, Lietuvos didieji istoriniai pasakojimai ir Vilniaus paveldas, *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas.* Straipsnių rinkinys, Vilnius, 2009, p. 15–47.

[4] D. Mačiulis, Vilniaus vaizdinys Vilnių vaduojančioje Lietuvoje, *Acta litteraria comparativa*, 2009, Vol. 4, p. 80–97; to paties, Apie dvi propagandines kampanijos XX a. tarpukario Lietuvoje, *Propagandos virsmai ir nekintamumas: tarpdisciplinis požiūris*, sud. M. Grigaliūnas, Šiauliai, 2009, p. 119–139; to paties, 1939-ieji: lietuviai „atranda“ Vilnių arba kolektyvinės atminties erdvės kūrimas atgautoje sostinėje, *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, sud. G. Jankevičiūtė, Vilnius, 2010, p. 163–180.

[5] Jis rėmėsi lenkų istoriku Janu Nepomucenu Fijałeku (1864–1936), plg. H. Łowmiański, Teodor Narbut jako historyk Wilna, *Kurjer Wileński*, 1940, Nr. 36, p. 3; J. Lelewel, Opisu starożytnej Polski (przez Tomasza

nimas“, o tik pakylėtas tuometinės Vilniaus miesto padėties, jo geografinės aplinkos ir garsiausių objektų apibūdinimas. Todėl nėra pagrindo šio teksto apskritai vadinti Vilniaus istorijos tyrimu[6].

Pirmieji solidesni buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) sostinės istorijos tyrimai, kaip ir daugelyje kitų kraštų pirmieji lokalios istorijos tyrimai, buvo atlikti ne „akademikų“, t. y. ne universitetinių mokslininkų. Vilniui „nepasisekė“, kad miesto istoriografu dėl nepalankiai susiklosčiusių aplinkybių netapo Vilniaus universiteto civilinės teisės profesorius Ignotas Danilavičius (1787–1843), atleistas iš jo dar iki universitetą uždarant, nuo 1825 m. dėstęs kituose universitetuose. Jis buvo surinkęs nemažai su Vilniumi susijusių dokumentų, ypač privilegijų nuorašų. Pasak jo paties, dar 1817 m. pradėjęs rinkti Vilniaus istorijos šaltinius, tačiau 1819 m. perdavęs medžiagą M. Balinskiui, nes šis pagal savo pareigas privalėjęs domėtis Vilniaus valdymu ir pajamomis bei turėjęs daugiau laisvo laiko[7]. Šis teisės istorijos šaltinių tyrėjas gerai suprato, kaip turi būti rašoma miesto istorija. Tuo galima įsitikinti pažvelgus į jo recenziją, kurioje aptariamas 1838 m. J. I. Kraševskio išleisto veikalo „Wilno od początków jego do roku 1750“ pirmas tomas. Joje I. Danilavičius pirmiausia akcentavo, kad Lenkijos (suprask ir Lietuvos) miestai neturėjo savo istorikų, t. y. municipalinės istoriografijos, tad pirmiausia būtina kaupti ir skelbti jų istorijos šaltinius. 1788 m. P. Dubinskio rinkinys esąs nevykęs, nekritiškas, netikslus ir tendencingas. Pasak I. Danilavičiaus, kol miestų privilegijos nebus surinktos vienoje knygoje, tol jų istorija bus tik lopšyje. Jis kritikavo J. I. Kraševskį, kad šis Vilniaus istoriją periodizavo pagal krašto istoriją, o ne pagal vidinį miesto gyvenimą. Priekaištavo autoriui, jog krikščioniškojo Vilniaus istorijoje pačiam miestui mažai dėmesio teskyrė[8]. Kaip minėta, I. Danilavičius neturėjo gali-

Święckiego wydanego) rozbiór, *Pamiętnik Warszawski*, 1821, t. 1, p. 142–157.

6 Vilniaus istorijos autoriumi nelaikė savęs ir pats J. Lelevelis. Į M. Balinskį jis kreipėsi „Laukiamas Vilniaus miesto istorijos autoriau“. Pabrėždamas Vilniaus reikšmę ir darbo mastą pastebėjo, kad Vilniaus istorijos knygų turėtų būti ne mažiau nei Nikolajaus Karamzino „Rusijos valstybės istorijos“ tomų. Nekantriai laukė, kada pasirodys M. Balinskio „Vilniaus istorija“, padėjo jam leidiniais, ragino nebetobulinti ir nedelsti su pirmojo tomo publikavimu, kurį M. Balinskis vis taisė ir pildė, plg. Varšuva. 1825 10 10. J. Lelevelis – M. Balinskiui, K. Jasulaniec, Z korespondencji Joachima Lelewela z Michałem Balińskim, *Ateneum Wileńskie*, 1939, t. 14, Nr. 1, p. 243–244; Luckas. 1827 06 17. J. Lelevelis – M. Balinskiui, ten pat, p. 248.

7 Turimas galvoje M. Balinskio darbas Vilniaus gubernijos statistikos komitete, užsibaigęs 1835 m. paskelbtu veikalu „Opisanie statystyczne miasta Wilna“, plg. J. D. [I. Daniłowicz], Wilno od początków jego do roku 1750, przez Kraszewskiego, *Tygodnik Peterburski*, 1839, Nr. 61, p. 353; V. Jogėla, Mykolo Balinskio ir Vilhelmo Zalkindo XIX a. Vilniaus statistinių aprašymų palyginimas, *Vilniaus istorijos metraštis*, 2007, t. 1, p. 193–198. Taip pat žr. *LVIA*, f. 937, ap. 1, b. 1441.

8 J. D. [I. Daniłowicz], Wilno od początków jego do roku 1750 przez Kraszewskiego, *Tygodnik Petersburski*, 1839, Nr. 61, p. 352–354; Nr. 62, p. 357–358; Nr. 63, p. 361–364.

mybių tyrinėti Vilniaus istorijos, bet yra rašęs apie Lietuvos miestų genezę[9]. Pažvelgę į „Skarbiec dyplomatów" leidinyje jo publikuotas kai kurias Vilniaus miesto privilegijas, pamatysime kvalifikuotą ir kritišką tyrėjo požiūrį į šaltinius. Pavyzdžiui, jis pateikia argumentų, kad 1432 m. rugsėjo 23 d. Žygimanto Kęstutaičio privilegija Vilniaus miesto pirkliams dėl bemuitės prekybos galinti būti falsifikatas – Žygimantas Kęstutaitis negalėjęs atleisti vilniečių pirklių nuo muitų Lenkijoje, kuri jam nepriklausė, valdoviška titulatūra rašte esanti nepilna ir pan.[10]

Kaip žinoma, istorinė raštija XIX a. pirmoje pusėje tapo sudėtine, ypač svarbia lituanistinio sąjūdžio (jo dalyviai ne tik žemaičiai ar lietuviai) dalimi. M. Balinskis 1834 m. vasario 28 d. laiške J. I. Kraševskiui rašė, kad „viskas, kas susiję su lietuvių tautos istorija, beveik visai apleista, yra labai pageidautina. Darbuotis dėl jos aiškinimo ir medžiagos rinkimo laikau pilietine pareiga"[11]. Lietuvos vietovių, pirmiausia Vilniaus, istorija kaip sudėtinė Lietuvos istorijos dalis tiek dėl pilietinių, tiek dėl pažintinių motyvų taip pat negalėjo būti ignoruojama. Dar daugiau, ypač viduramžių atveju Vilnius laikytas savotiška Lietuvos istorijos kvintesencija. Deja, po Vinco Maciūno (1909–2003) monografijos daugiau domėtasi tam tikrais istoriografinio sąjūdžio tyrėjais. Didesnės apimties darbų, kuriuose būtų bandyta aprėpti visą istoriografinį sąjūdį, taip pat ir „mažuosius" jo dalyvius, beveik nėra. Kiek detaliau aptartos pastangos publikuoti Lietuvos istorijos šaltinius XIX a. viduryje, tačiau ir šis aspektas išanalizuotas daugiausia remiantis T. Narbuto ir S. Daukanto bendradarbiavimo pavyzdžiu[12]. Iki šiol nebandyta jo klasifikuoti, neaišku, koks „tikrųjų" istorikų ir „krašto rašytojų" (kraštotyrininkų)[13] santykis ir pan. Lieka neaišku, kokiais kriterijais – išsilavinimo, darbo ar tyrimų, pagaliau priklausymo draugijoms, pvz., Vilniaus archeologijos, remiantis vieni asmenys įvardijami „istorikais", o kiti ne. Juolab kad tie patys asmenys vienų autorių vadinami istorikais, kitų ne. Reda Griškaitė pažymi, kad „tuometinis istorikų, rašančių apie Lietuvą, ratas buvo itin siauras" [14], bet pagrįstesnei išvadai kol kas trūksta išsamesnių tyrimų. Čia ga-

[9] *Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów*. Zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz, z pozgonnych rękopisów znajdujących się w bibljotece Muzeum Wileńskiego wydał Jan Sidorowicz, Wilno, 1860, t. 1, p. V.

[10] Ten pat, 1862, t. 2, p. 140, Nr. 1624.

[11] V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis Lietuvoje XIX a. pradžioje*, Vilnius, 1997 (litografuotas leidimas), p. 173–260. Iš naujesnių darbų žr. E. Aleksandravičius, *Kultūrinis sąjūdis Lietuvoje 1831–1863 m.*, Vilnius, 1989.

[12] R. Griškaitė, Simono Daukanto ir Teodoro Narbuto epistolinis dialogas, *Simono Daukanto raštai*. Laiškai Teodorui Narbutui, parengė R. Griškaitė, Vilnius, 1996, p. 11–170.

[13] R. Griškaitė, *Mykolas Balinskis: kova dėl istorijos?*, Vilnius, 2005, p. 110–111.

[14] Ten pat, p.74.

li laukti nemažai atradimų. Štai 1852 m. paskelbtoje M. Balinskio ir Tymoteuszo Lipińskio (1797–1856) veikalo „Starożytna Polska“ recenzijoje Julianas Bartoszewiczius pažymėjęs, kad „mūsų miestų istorijoje šiuo veikalu padėtas kertinis akmuo“, ir tarp kitų asmenų, rengiančių vietovių istorijos tyrimus, pvz., nurodė ir Joną Gvalbertą Rudaminą, kuris „mums ruošia Verkių istoriją“. Filosofijos daktaras, mokyklų vizitatorius, Vilniaus universiteto rektoriaus Jeronimo Stroinovskio biografijos autorius J. G. Rudamina (1783–1849), matyt, buvo pajėgus tai padaryti. Taigi akivaizdu, kad visa toji Lietuvos – jeigu turėsime galvoje visą buvusią LDK – „istorijos mylėtojų grupė“ buvo keliskart didesnė, nei iki šiol fiksuojama negausioje istoriografijoje. Tačiau ją nustatyti yra sunku – dalis asmenų apsiribojo tik medžiagos kaupimu, dažnai istorijos šaltiniai ir tyrimai publikuoti anonimiškai[15]. Be abejo, buvo nemažai pokyčių. Vienokia padėtis buvo, kai veikė Vilniaus universitetas, kitokia – jį uždarius. Taip pat ir, pvz., 1836 m. padėtis nebuvo tolygi 1852 m. ar 1883 m. situacijai.

Kad ir kaip būtų, Vilniaus istoriografiją pradėjo tik 1836–1837 m. pasirodęs M. Balinskio veikalo „Historya miasta Wilna“ dvitomis, kuriame chronologiškai išdėstyta miesto istorija iki Stepono Batoro mirties 1586 m. Kaip minėta, veikalą, tiksliau jo pirmą tomą, M. Balinskis parengė dar 1818–1825 m. Pradžioje planavo parašyti 3–4 knygas[16]. Baigiant rašyti Vilniaus istoriją 1835 m. pasirodė ir kita jo publikacija, jau minėtas statistinis Vilniaus aprašymas. Dar vėliau, 1862 m., išėjo M. Balinskio veikalas apie Vilniaus universiteto istoriją. Rankraštyje liko tekstas iš Vilniaus apylinkių praeities – „Verkių kaimo prie Vilniaus istorija“, paskelbta tik šiais laikais[17]. Skirtingai nei I. Danilavičius, M. Balinskis negyveno iš mokslo darbo, konkrečiai istorijos, nedėstė Vilniaus ar kitokiame universitete, bet pasižymėjo nemenku tuomet tik besiformuojančio istoriko amato profesionalumu. Tačiau kritiška, pozityvistinė buvo daugiau

[15] Apie lituanistinio sąjūdžio dalyvius – praeities mylėtojus žr. V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis Lietuvoje XIX a. pradžioje…*, p. 222–223; R. Griškaitė, *Mykolas Balinskis: kova dėl istorijos…*, p. 42–43; V. Berenis, Mykolas Balinskis – Vilniaus miesto istorikas, M. Balinskis, *Vilniaus miesto istorija*, Vilnius, 2007, p. XIV–XV.

[16] V. Berenis, Mykolas Balinskis – Vilniaus miesto istorikas, p. VIII; Vilnius. 1825 03 23. M. Balinskis – J. Leleveliui, K. Jasulaniec, Z korespondencji Joachima Lelewela z Michałem Balińskim…, p. 245.

[17] M. Baliński, *Historya miasta Wilna (do roku 1586)*, Wilno, 1836–1837, t. 1–2 (lietuvišką vertimą žr. M. Balinskis, *Vilniaus miesto istorija*); to paties, *Opisanie statystyczne miasta Wilna*, Wilno, 1835; to paties, *Dawna Akademia Wileńska*, Petersburg, 1862; R. Janoniene, Lietuvos istorijos fragmentai Verkių peizažuose, *Menotyra*, 2002, Nr. 2, p. 37–45.

vėlyvoji jo kūryba[18]. Nors M. Balinskis savo veikalą vadino „miesto istorija“[19], būnant vienam iš gana kritiškų pirmeivių Lietuvos istoriografijoje jam teko daug dėmesio skirti ir bendriesiems, ypač ankstyvosios jos istorijos, klausimams. Aprašydamas vėlesnę istoriją naudojosi I. Danilavičiaus, Ignoto Žegotos Onacevičiaus (apie 1780–1845), Francišeko Malevskio (1800–1870), Mikalojaus Malinovskio (1799–1865), Leono Rogalskio (1806–1878)[20] išrašais iš Lietuvos Metrikos, kitų archyvų, naudojo miesto archyvo medžiagą (jame dirbo pats), rėmėsi kitais archyviniais šaltiniais – Vilniaus kapitulos ir kt.[21] Veikalo apimtį mažino ir rašymą ypač sunkino tai, kad M. Balinskis jį pradėjo nuo ankstyvosios miesto istorijos – komplikuočiausio laikotarpio, o tuo metu jo analizė faktiškai buvo „misija neįmanoma“. Dėl to liko beveik neaptarti kai kurie miesto istorijos klausimai *sensu stricto*, pvz., vilniečių krikščionių kankinystės – tiek stačiatikių, tiek pranciškonų klausimas Algirdo laikais, magdeburginės teisės suteikimas ir kt. Anoniminis recenzentas iš Poznanės teigė, kad knyga nepagrįstai perpildyta Lietuvos istorijos medžiaga, skęsta joje, autorius praleidęs miesto prekybos istoriją, tikybinius santykius[22]. Reikia pripažinti, kad nemažai M. Balinskio dėstytų dalykų, taip pat prieduose paskelbtų dokumentų su Vilniumi apskritai nesusiję. Į tai atkreipė dėmesį ir J. I. Kraševskis. M. Balinskis teigė, kad jo darbas yra ilgų ir sunkių tyrimų rezultatas, tačiau pripažino, kad dėl įvairių priežasčių – dėl to, kad užtruko rinkti šaltinius, buvo išvykęs ilgam iš Vilniaus ir dėl to, kad pasirodė J. I. Kraševskio veikalas, – realizavo tik pusę savo sumanymo. Jis teigė surinktą medžiagą paskelbęs veikaluose apie Andrių Volaną, Barborą Radvilaitę, Vilniaus akademiją ir kt.[23] Atrodo, Vilniaus miesto valdžia M. Ba-

[18] R. Griškaitė, *Mykolas Balinskis – kova dėl istorijos…*; V. Berenis, Mykolas Balinskis – Vilniaus miesto istorikas…, p. V–XVI.

[19] Vilnius. 1825 01 15. M. Balinskis – J. Leleveliui, K. Jasulaniec, Z korespondencji Joachima Lelewela z Michałem Balińskim…, p. 241.

[20] Be kitų publikacijų paskelbė: L. R[ogalski], Kalwarya Werkowska, *Pamiętnik Religijno-Moralny*, 1857, t. 16, Nr. 3, p. 241–276; Nr. 4, p. 361–379.

[21] Žr. recenzijas: [J. I.] Kraszewski, Historya miasta Wilna przez Michała Balińskiego. T. I. Od założenia do r. 1430 obejmujący, *Tygodnik Petersburski,* 1837, t. 8, d. 15, Nr. 47, p. 275–278; J. I. Kraszewski, Historya miasta Wilna. Przez Michała Balińskiego. T. II. Zawierający dzieje miasta Wilna od początku rządów Świdrygiełły do śmierci Stefana Batorego, czyli od 1430–1586, *Tygodnik Petersburski,* 1838, Nr. 9, p. 49–50; *Tygodnik Literacki*, 1838, t. 1, p. 7; Historya miasta Wilna. Przez Michała Balińskiego. T. II. Zawierający dzieje miasta Wilna od początku rządów Świdrygiełły do śmierci Stefana Batorego, czyli od 1430–1586 roku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe*. Poczet nowy, 1838, t. 22, p. 116–125.

[22] *Tygodnik Literacki*, 1838, t. 1, p. 7; R. Naruniec, *Michał Baliński jako mecenas polsko-litewskich więzi kulturowych*, Warszawa, 1995.

[23] M. Baliński, *Historya miasta Wilna (do roku 1586),* p. XXII; to paties, *Dawna Akademia Wileńska*, p. VII–VIII.

linskio darbu nesirūpino. Veikiau atvirkščiai, tai istorikas ją ragino sutvarkyti miesto archyvą, esantį apverktinos būklės[24].

Dėl atsitiktinai Vilniui „palankiai" susiklosčiusių aplinkybių į Vilniaus istoriją dėmesį atkreipė tuomet tik pradedantis rašytojas J. I. Kraševskis. Šis Vilniaus universitete 1829–1830 m. studijavęs varšuvietis dėl įtarimų dalyvaujant sukilime 1830 m. gruodį buvo įkalintas ir 1831–1833 m. liepą prižiūrimas policijos bei neturėjo teisės išvykti iš Vilniaus. Paskui dėl šeiminių reikalų pats paliko Vilnių. Tačiau ir tuomet temos neužmetė, toliau rašė remdamasis sukaupta medžiaga. 1835 m. jam pavyko dar 4 mėnesiams atvykti dirbti vietos archyvuose, kad užpildytų dokumentų spragas[25]. 1838 m. buvo išleistas pirmasis J. I. Kraševskio veikalo „Wilno od początków jego do roku 1750" tomas[26], kuris dėl I. Danilavičiaus, Mykolo Homolickio (1791–1861) ir kitų kritikos, rungtyniavimo su M. Balinskiu galiausiai buvo perdirbtas į 1840–1842 m. publikuotą keturių tomų veikalą[27]. J. I. Kraševskio įvairiais ir gausiais archyviniais bei kitais šaltiniais grįstas, palyginti greitai parengtas jaunojo rašytojo veikalas ne visuomet atliepė jo ambicijas. Todėl daug jame buvo bendros Lietuvos istorijos, marginalinių dalykų ar įvairių priedų, kurių buvimas argumentuojamas siekiu padėti patiems skaitytojams „įbristi" į istoriją. Stanisławo Świerzewskio nuomone, iš visų kitų to meto miestų – Krokuvos, Varšuvos, Lvovo ir Vilniaus istorijų (M. Balinskio) autorių – kolekcininkų ir rinkikų jis vis dėlto buvęs geriausias[28]. Be abejo, toks vertinimas subjektyvus.

Abiejų autorių veikalai turi nemažai privalumų ir trūkumų, bet apskritai jie padėjo pagrindus Vilniaus istoriografijai, sukūrė pirmuosius sintetinius Vilniaus istorijos pasakojimus. Galima sutikti, kad rašytojas J. I. Kraševskis geriau „valdė" stilių nei M. Balinskis – istorija ir literatūra jo kūryboje apskritai visuomet greta, tačiau kažin ar galima

[24] M. Balinskis, *Vilniaus miesto istorija*, p. 260.

[25] W. Danek, Józef Ignacy Kraszewski. Zarys biograficzny, Warszawa, 1976, p. 54, 59, 61.

[26] J. I. Kraszewski, *Wilno od poc*ząt*ków jego do roku 1750*, Wilno, 1838. Rankraštis cenzūruotas 1836 m. sausio 23 d.

[27] J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, Wilno, 1840–1842, t. 1–4. Jau 1832 m. rugsėjį parašytoje ir 1833 m. paskelbtoje istorinės apysakos „Švento Mikalojaus bažnyčia Vilniuje" antro tomo pabaigoje J. I. Kraszewskis paskelbė įvairių istorinių šaltinių, plg. J. I. Kraszewski, *Kościół święto – Michalski w Wilnie. Obraz historyczny z pierwszej połowy XVII wieku*, Wilno, 1833, t. 2, p. 182–183, 186–179, 180–181. 1838 m. publikavo ištrauką iš „Vilniaus istorijos" IV tomo, plg. J. I. Kraszewski, Biekeszówka (wyjątek z tomu IV Hist. Wilna), *Biruta*, Wilno, 1838, d. 2, p. 125–154. Kitas ištraukas žr. J. I. Kraszewski, Wyjątki z historyi Wilna. Bramy i mury w Wilnie, *Tygodnik Literacki*, 1839, Nr. 17, p. 133–134; to paties, Obrzędy i uroczystości w Wilnie i jego okolicach, ten pat, Nr. 39, p. 306–308; Nr. 40, p. 314–316.

[28] St. Świerzewski, Józef Ignacy Kraszewski jako historyk Litwy, *Kultura i społeczeństwo*, 1978, t. 22, Nr. 4, p. 110–114.

teigti, kad jo „Vilniaus istorija“ buvo geresnė nei pirmtako[29]. Aptariant laikotarpį iki 1582 m., disponuota palyginti menka šaltinių baze. Kaip minėta, būdami Vilniaus istorijos tyrimų pionieriais, tyrėjai susidūrė su dideliais iššūkiais, kaip, beje, to meto Lietuvos istorijos tyrėjai apskritai. Archyvai buvo sunkiai prieinami, o municipalinės istoriografijos tradicijos faktiškai nebuvo. Beveik viską reikėjo pradėti nuo „nulio“, taip pat ir miesto istorijos rašymą. Ne veltui abu autoriai sutartinai akcentuoja jiems iškilusius sunkumus. Abu baigė Vilniaus universitetą, ilgai gyveno mieste, tačiau buvo bajorai, gimę ne Vilniuje – vienas Varšuvoje, kitas – Terespolyje. Vilniečiais teisiškai, o miestiečiais faktiškai jų nepavadinsi. Nė vienas iš jų nebuvo susijęs su miesto valdžia – tiek iki Rusijos valdymo, tiek jai valdant. Nė vienas nebuvo pirklys, amatininkas ar miestietis advokatas bei medikas. Kaip minėta, jie nebuvo ir Vilniaus universiteto profesoriai. Tiesa, M. Balinskis laikė Vilnių „beveik gimtuoju“. Svarbiausia, apskritai jie buvo daugiau senosios valstybės, o ne miesto patriotai. Vilnius jų darbuose iškyla ne tiek kaip savarankiškas tyrimų objektas, kiek kaip valstybės istorijos dalis, ne tiek miestas, kiek sostinė. Pažymėtina, kad būsimajai lietuviškajai Vilniaus istoriografijai imponavo jų ryšiai su lituanistiniu sąjūdžiu, gausūs pagoniški siužetai apie lietuvių valdovus, kulto objektus ir pan., miesto ir krašto istorijos susiejimas. J. Jurginis „Vilniaus istoriją“ autorių M. Balinskio ir J. I. Kraševskio veikalus apibūdino kaip romantikų, LDK patriotų lenkiškai parašytus. Pasak jo, jie miesto ir apskritai valstybės kultūros pagrindu laikė lietuvių tautą, rašė Vilniaus kaip sostinės istoriją, daugiau dėmesio skyrė politinei jo reikšmei nei kad miesto, jo ūkio ir kultūros istorijai, periodizavo miesto raidą pagal didžiųjų kunigaikščių valdymo metus ir iškėlė jų nuopelnus miestui. J. Jurginis pastebėjo, kad „po M. Balinskio ir J. Kraševskio niekas daugiau miesto istorijos nerašė, nors knygų apie Vilnių išėjo daug. Jose tenkinamasi miesto istorijos apžvalgomis“. Jas autorius įvardijo kaip „miesto istorijos apžvalgas bei vadovus po miestą“ [30]. J. Jurginis taikliai pastebėjo, kad po pirmųjų Vilniaus istorikų darbų sekusi XIX a. pab.–XX a. vid. istoriografija – lenkų, rusų ir lietuvių buvo ideologiškai, pirmiausia tautiškai („…Vilniaus praeities tyrinėtojai jautėsi atstovaują vienai ar kitai tautai ir giną jos interesus“), taip pat politiškai ir religiškai angažuota. Lietuvių nacionalinė istoriografija, pasak jo, „perėmė savo pradininkų romantikų palikimą“.

Vilnietiškai problematikai daug vietos skyrė ir T. Narbutas tiek 1835–1841 m. išleistoje keliatomėje sintezėje „Dzieje narodu litewskiego“, tiek 1856 m. „Pomniejsze

[29] V. Berenis, Mykolas Balinskis – Vilniaus miesto istorikas…, p. XII.

[30] J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų,* p. 7, 9.

pisma historyczne“ paskelbtose mažesnėse studijose. Nors jis ir neišleido Vilniaus miesto istorijos sintezės ar monografijos, apskritai jo šios srities palikimas yra gana gausus, nors ir fragmentiškas. Tai straipsniai spaudoje, įvairūs siužetai minėtoje sintezėje, pagaliau šaltinių perpasakojimas ar publikavimas. T. Narbuto sukurtame daugiausia mitologiniame politiniame senosios Lietuvos istorijos iki 1569 m. Liublino sąjungos pasakojime be jos centro sostinės – didžiausio senosios Lietuvos miesto – niekaip nebuvo galima apsieiti. Pasak H. Łowmiańskio, jo Vilniaus istorijos tyrimuose irgi pilna paties sukurtų falsifikatų. Ši nuomonė kol kas negali būti laikoma įrodyta. Tačiau T. Narbuto žinias Vilniaus istorijos srityje tenka vertinti kaip kuklias, susidedančias daugiausia iš XVIII a. antros pusės–XIX a. pradžios legendų, jo paties atsiminimų, paskirų spaudinių ir kt. Miesto archyve jis, regis, taip ir nepabuvo. Jo skepsį galima pateisinti tuo, kad laikotarpiui iki XVI a. miesto archyve mažai kas ir buvo skirta[31]. Jis žinojo, dažnai naudojo ir kritikavo tuometinių, pusiau pozityvistų M. Balinskio, J. I. Kraševskio ir kitų darbus. Savo ruožtu šie patyrė įvairią T. Narbuto įtaką[32]. Pastarasis, sujungęs mitologiją ir istoriją, lietuvius ir pagonybę bei miestą, pastarąjį ir valstybę, vėliau padarė ypač didelę įtaką vėlesnei XIX a. pab.–XX a. pr. lietuviškai raštijai apie Vilniaus praeitį[33] (žr. toliau). Lietuviams svarbus turėjo būti ir T. Narbuto deklaruotas lietuviškumas – be jokių kabučių[34]. Gintaras Beresnevičius teigė, kad tik romantikai tegalėjo pasiūlyti Lietuvai veiksmingą ideologiją, mito ir istorijos sankabą, grindžiančią teiginį, kad nuosava lietuvių istorija nėra pasibaigusi, egzistuoja jos paveldėtojai. Pozityvistai tam netikę. Jo manymu, būtent be Dionizo Poškos (1764–1830), T. Narbuto, S. Daukanto nebūtų

[31] Plačiau žr. A. Ragauskas, Ar istorikas Teodoras Narbutas (1784–1864) buvo istorijos šaltinių falsifikuotojas?, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 2009, t. 9, p. 324–335; to paties, Istoriko Teodoro Narbuto (1784–1864) paskelbtieji Vilniaus miesto istorijos šaltiniai (atiduota į spaudą).

[32] Pažymima, kad ypač J. I. Kraševskis „išaugo“ ant šio istorikos kūrybos, plg. R. Griškaitė, Lietuviškoji kvadriada, arba Apie mūsų XIX amžiaus mitografus, *Darbai ir dienos*, 2011, t. 55, p. 239. Vilniaus senienų muziejui mitologinius „eksponatus“ – lietuviškų, egiptietiškų, kiniškų ir kt. dievybių stabus, rastus Lietuvoje, perdavė T. Narbutas ir J. I. Kraševskis (pvz., „žemėje, Kernavėje, prie Vilniaus“ rastą lietuvių dievo Perkūno figūrą ir kt.), taip pat A. H. Kirkoras, *Перечневый каталог предметов в Виленском музеум древностей,* составил А. К. Киркор, Вильно, 1858, p. 1–2.

[33] R. Griškaitė pagrįstai abejoja J. I. Kraševskio „lyderyste“ prieš T. Narbutą tarp aušrininkų, o jeigu plačiau – lietuvių tautiniame sąjūdyje. Galima patikslinti, kad pirmasis buvo literatų lyderis, antrasis – istorikų, nors atskirti literatūrą nuo mokslo, o mitą nuo istorijos tuometėje raštijoje sunku, plg. R. Griškaitė, Lietuviškoji kvadriada, arba Apie mūsų XIX amžiaus mitografus, p. 239–240. Taip pat žr. M. Jonaitis, Didysis Lietuvos garbintojas, *Mūsų Vilnius*, 1936, Nr. 23, p. 387–388.

[34] Pvz., atsakydamas Stanisławui Mikuckiui į kritiką dėl lietuvių kalbos ne(mokėjimo) T. Narbutas rašo, kad „būdamas tikru lietuviu ją moku prideramai“ („będąc rodowitym Litwinem, wiem o tem należycie“), T. Narbutt, Uwagi nad uwagami, *Teka Wileńska*, Wilno, 1858, Nr. 3, p. 359.

buvę Lietuvos valstybės. Šubravcų pozityvistai pagrįstai manė, kad lietuviška mitologija gali tapti separatizmą skatinančiu veiksniu[35].

Kas dar be M. Balinskio, J. I. Kraševskio ir T. Narbuto XIX a. pirmoje pusėje domėjosi Vilniaus istorija – rinko jos šaltinius, publikavo tekstus, padarė didžiausią įtaką vėlesnei lietuviškai Vilniaus istorinei raštijai ir istoriografijai? Iš vilniečių pirmiausia būtina minėti M. Homolickį, Vilniaus universiteto fiziologijos profesorių. Pradėjęs studijas Vilniaus universitete, su Vilniumi susiejo visą savo gyvenimą. Dėl sveikatos negalavimų išėjęs į pensiją nuo 1836 m. atsidėjo Vilniaus architektūros, meno paminklų istorijai ir tapo bene rimčiausiu XVI–XVIII a. miesto istorijos žinovu[36]. Istoriografijoje šis „lietuviu" pilietine prasme savę vadinęs vilnietis daugiausia žinomas iš solidžių, kritiškų publikacijų Vilniaus katedros, kitų bažnyčių ir cerkvių, miesto sienų ikonografijos ir topografijos tematika. Nemažai jo tyrimų leidinyje „Wizerunki i Roztrząsania Naukowe" 1838–1843 m. paskelbti kaip griežta J. I. Kraševskio veikalo kritika – papildymai[37], tad ne veltui A. H. Kirkoras proginiame straipsnyje apie J. I. Kraševskį gan kandžiai atsiliepė apie M. Homolickį. Buvęs keistuolis, labiausiai už viską mylėjęs Vilnių, gyvenęs tik dėl mokslo, tačiau nemokėjęs iš egoistiškai sukauptos medžiagos padaryti ką nors kūrybiško, vientiso. Kai pasirodęs J. I. Kraševskio „Vilnius", pasinaudojęs autoriaus žinių spragomis, nors jam nei patarimų duoti, nei medžiaga pasidalyti nenorėjęs. Kai nebebuvę su kuo ginčytis, pradėjęs ginčytis su savimi, kai nebebuvę ko pildyti, pradėjęs pildyti pats save, apskritai nebežinojęs, ką daryti su sena ir nauja medžiaga, nors šiaip jo gausios publikacijos esančios vertingos. A. H. Kirkoras jam prikiša, kad J. I. Kraševskis negalėjo pasinaudoti kapitulos archyvu, o M. Homolickis nuolat jame dirbo ir jo medžiaga remdamasis kritikavo jaunąjį autorių. A. H. Kirkoras pažymėjo

35 G. Beresnevičius, Identiteto paradoksai. Legendos ir mitologija lietuvių savimonės formavimesi, *Metai*, 2011, Nr. 8–9, p. 88–98; to paties, Lietuvių ir lenkų istoriografija apie lietuvių mitologiją XIX a. pirmoje pusėje: mitologinės tradicijos įtaka lietuvių identiteto formavimuisi, *Literatūra*, 2006, t. 48 (5), p. 13–28. Beje, tai akcentavo dar Z. Ivinskis.

36 L. Uziębło, Michał Homolicki, profesor i historyk wileński (Sylwetka w świetle przyczynków nowodnalezionych), *Przewodnik Naukowy i Literacki*, 1905, t. 33, p. 85–96; J. Bieliński (rec.), *Kwartalnik Historyczny*, 1906, t. 21, p. 718–719; E. Nowak, Homolicki Michał, *Polski Słownik Biograficzny*, 1961, t. IX/4, Nr. 43, p. 604–605; R. Janonienė, Mykolo Homolickio indėlis į Lietuvos meno istoriją, *Meno istorija ir kritika*, 2011, Nr. 7, p. 55–62.

37 V. Selenis, Vilniaus istorija XIX–XX a. Vilniaus istorinėje periodikoje ir tęstiniuose leidiniuose… Regis, buvo parengęs veikalą „Fragmenta Witoldowe" („Fragment z historyi kościoła katedralnego wileńskiego"), J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński*, t. 3, p. 197–200. Taip pat žr. [M. Homolicki], Notatka o pałacu Kiszczyńskim w Markuciach, *Kwartalnik Litewski*, 1910, t. 1, Nr. 3, p. 128–129; Homolicki o grobach królewskich w katedrze Wileńskiej. Odpowiedź na zapytanie i Eustachego hr. Tyszkiewicza tyczące się kaplicy św. Kazimierza, przez L. Zasztowta, ten pat, 1910, t. 1, Nr. 1, p. 41–47.

J. I. Kraševskio panaudotų šaltinių gausą ir miesto istorijos daugiaaspektiškumą[38]. Pats M. Homolickis aiškino siekiąs padėti J. I. Kraševskiui, paskatinti jį išleisti naują veikalo leidimą. Kad ir kaip ten būtų, M. Homolickis pademonstravo puikų pirmiausia bažnytinių Vilniaus istorijos šaltinių pažinimą, kritišką jų analizę, jų pagrindu parengė vertingų faktografinių tyrimų. Vis dėlto reikia sutikti, kad M. Homolickis buvo daugiau analitikas nei sintetikas ir didesnį veikalą kaip „Vilniaus katedros istorija" vargiai būtų parašęs.

XIX a. viduryje jau galima kalbėti apie susidariusią Vilniaus istorijos tyrimų tradiciją. Ne veltui A. H. Kirkoras 1856 m. savo vadovo po Vilnių įžangoje ne tik teigia, jog Vilnius – gyva Lietuvos istorijos kronika, bet ir nurodo, kad miestas yra turtingesnis ir laimingesnis nei kiti, nes turi keletą garsių ir nusipelniusių istorijos rašytojų ir tyrėjų. Apie Vilnių rašyta tiek daug, jog tais pačiais klausimais išsakyta skirtingų nuomonių, kurių ieškoti reikėtų daugelyje tomų[39]. Pats leidėjas ir tyrėjas A. H. Kirkoras, bajoras nuo Mstislavlio, 1828 m. baigė Bajorų institutą Vilniuje, 1849 m. tapo Vilniaus gubernijos statistikos komiteto nariu ir ėmė domėtis Vilniaus ir jo krašto archeologija bei istorija. Nemažai jo tekstų pasirodė rusų kalba 1850–1854 m. redaguotame komiteto leidinyje ir kitur[40]. 1856 m. jis išleido pirmąjį vadovo po Vilnių leidimą. Almanache „Teka Wileńska" paskelbė studiją apie Vilniaus gyventojus. Nors 1868 m. išvyko iš Vilniaus, išleido dar kelis vertingus Vilniaus istorijos veikalus[41]. Pažymėtina, kad A. H. Kirkoras buvo smarkiai veikiamas T. Narbuto. Pavyzdžiui, jis teigė, kad M. Balinskio argumentai dėl T. Narbuto paskelbto Vilniaus miesto herbo neistoriškumo yra neįtikinami[42]. Be kitų tekstų jau cituotas straipsnis apie J. I. Kraševskio „Vilniaus istoriją" rodo, kad A. H. Kirkoras disponavo nemažais sintezės gebėjimais, kurie jam pravertė ir rašant bendrosios Lietuvos istorijos darbus. Atskirai dar minėtina XIX a.

38 A. H. Kirkor, Wilno od początków jego do roku 1750 przez J. I. Kraszewskiego, *Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego*, Warszawa, 1880, p. 327–330.

39 A. H. Kirkor, *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*, Wilno, 1856, p. 9.

40 M. Brensztejn, *Adam Honory Kirkor. Wydawca, redaktor i właściciel drukarni w Wilnie od roku 1834 do 1867*, Wilno, 1930, p. 16–17 ir kt.; M. Stolzman, *Czasopisma wileńskie Adama Honorego Kirkora*, Kraków, 1973; Z. Medišauskienė, Adomas Honorijus Kirkoras: tarp Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos* 1996, t. 8, p. 168–193.

41 A. H. Kirkor, *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*, Wilno, 1856 (antras leidimas pasirodė 1880 m.); to paties, Историко-статистические очерки г. Вильно, В память пребывания государя императора Александра II в Вильне, 6 и 7 сентября 1858 года, Wilno, 1858, p. 13–168; to paties, Ludność miasta Wilna**,** *Teka Wileńska*, 1858, Nr. 3, p. 183–196; to paties, Skarbiec katedralny w Wilnie, *Kwartalnik Kłosów*, Warszawa, 1877, t. 2; to paties, *Groby wielkoksiążęce i królewskie w Wilnie*, Warszawa, 1882; to paties, *Bazylika litewska*, Kraków, 1886.

42 А. Г. Киркор, Историко-статистические очерки г. Вильно…, p. 90–92.

vidurio bažnytinė Vilniaus istoriografija. Vilniaus bažnytine ir ne tik šia istorija domėjosi iš voluiniečių bajorų kilęs Vilniaus kanauninkas, teologijos daktaras, kolekcininkas Mamertas Herburtas (1789–1873) iš Fulštino, parengęs keliatomes 1501–1800 m. Vilniaus kapitulos posėdžių protokolų ir kitokių aktų santraukas, Šv. Onos brolijos knygos kopiją, seniausios Vilniaus miesto suolininkų teismo knygos santrauką, išrašus iš XVI a. Kauno miesto aktų knygų ir kt.[43] Verti dėmesio Vilniaus universiteto profesoriaus Adomo Ferdynando Adamowicziaus (1802–1881)[44] ir Wincento Przyałgowskio (1818–1878)[45] tyrimai, dažnai naudoti lietuviškoje istoriografijoje.

Įdomu pažymėti, kad tuo pat metu buvo pradėti pirmieji bandymai sukurti rusišką Vilniaus istorijos versiją, tiksliau, ją rusifikuoti. Siekdamas parodyti, kad „rusai kitados sudarė didžiąją jo gyventojų dalį ir todėl Vilnius buvo toks pat rusiškas miestas kaip dabar Kijevas ir Černigovas“, parašyti Vilniaus miesto istoriją generalgubernatorius Nikolajus Dolgorukovas 1833 m. buvo pavedęs buvusiam Vilniaus universiteto rusų ir slavų kalbų ir literatūrų profesoriui (dėstė nuo 1822 m.), tuometiniam Medicinos chirurgijos akademijos profesoriui Ivanui Loboikai (1786–1861). Sutrumpinta ir be autoriaus pavardės studija „Vilnius, Vakarų Rusijos ir Kijevo metropolijos sostinė“ laikraštyje „Vilniaus gubernijos žinios“ rusų kalba buvo paskelbta 1838 m. Autorius ją norėjo išleisti atskira knygele su papildymais, kuriuose planavo paneigti „katalikų skleidžiamus gandus“ apie unijos sunaikinimą. Pažymima, kad I. Loboika, irgi „manydamas, kad „lenkai vis dar mano esą senieji, pagrindiniai Vilniaus bei Lietuvos gyventojai […], o tokios lenkų mintys viešajai rimčiai labai žalingos […] įdėjo visas pastangas duoti tam atkirtį“ ir, pasinaudojęs retomis knygomis ir rankraščiais, parengė tyrimą…“[46] Taigi I. Loboika dėstė Rusijos valdžios propaguotą rusiškąją (ne rusėnišką, autonomišką) Vilniaus istorijos versiją, įsitvirtinusią visoje vėlesnėje rusiškoje XIX a.–XX a. pradžios istoriografijoje. Tačiau apskritai I. Loboika buvo vienas iš tų Vilniaus universiteto pro-

[43] J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, Kraków, 1900, t. 3, p. 399–402; T. Krahel**,** Historiografia [Archi]diecezji wileńskiej do 1939 roku, *Studia z historii Kościoła w Polsce*, Warszawa, 1979, t. 5, p. 5–171; W. Pawlikowska, Wileńska Kapituła Katedralna w zapisie źródłowym. Część pierwsza: Ksawery Franciszek Michał Bohusz, Mamert Herburt z Fulsztyna, Jan Kurczewski - regestratorzy protokołów z posiedzenia kapituły, *Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica*, Poznań, 2007, t. 12, p. 118–141.

[44] A. F. Adamowicz, *Kościół augsburski w Wilnie*, Wilno, 1855 (vokiškas leidimas: *Die Evangelisch-Lutherische Kirche Zu Wilna*, Wilna, 1855).

[45] W. Przyałgowski, *Żywoty biskupów wileńskich,* Petersburg, 1860, t. 1–3.

[46] Cituojama pagal: R. Griškaitė, Ivanas Loboika istorijoje ir istoriografijoje, *Lietuvos istorijos metraštis. 2009 metai 1*, Vilnius, 2010, p. 98, 101, 111–112. Plg. [И. Лобойко], Исторические воспоминания, *Виленские губернские ведомости,* 1838, nr. 5–11, 13–16. Minimas ir kitas I. Loboikos studijos (galbūt pirminis?) pavadinimas: „Вильно, столица Литовской России и Киевской Митрополии“, plg. *Вильна 1823–1824: перекрестки памяти,* сост. А. Федута, Минск, 2008, p. 145.

fesorių, kurie įnešė didelį indėlį į lituanistinį sąjūdį apskritai ir istoriografinį konkrečiai. Jis ragino tyrinėti krašto istoriją, domėtis lietuvių literatūra, rinkti tautosaką. I. Loboikos palikime yra 1825–1827 m. parengtas rankraštis „Lietuvos ir Lenkijos miestų aprašymai“ – iš viso 29 apskričių, 80 miestų. Tai istoriniai statistiniai Vilniaus universiteto studentų darbeliai, parengti vadovaujant tam pačiam I. Loboikai. Juose, beje, aptartos ir Vilniaus miesto pajamos[47]. Pažymėtina, kad apskritai gausi XIX a.–XX a. pradžios rusiškoji Vilniaus istoriografija (ji galėtų būti atskiru tyrimų objektu, toliau nebus analizuojama)[48] lietuviškajai bent kiek ryškesnės įtakos nepadarė. Buvo pasitelkiama tik faktografija iš gausių šaltinių publikacijų, daugiausia Vilniaus archeografinės komisijos tomų[49], naudojami Flaviano Dobrianskio, A. Vinogradovo ir kt. vadovai po miestą, atskiri lietuviams palankūs etnografinių demografinių tyrimų rezultatai. Bendroji rusiško, stačiatikiško nuo pat istorijos pradžios Vilniaus miesto koncepcija lietuviams buvo dar nepriimtinesnė nei lenkų autorių teiginiai. Pastarieji bent nesikėsino į pagoniškąjį Vilnių. Tą patį galima pasakyti apie besiformuojančio baltarusiškojo tautinio sąjūdžio autorius. Rusėniškojo senojo Vilniaus koncepcija tuometei lietuvių raštijai buvo tokia pat nepriimtina fikcija kaip ir rusiškojo[50].

Dar 1968 m. J. Jurginis pastebėjo, kad „lietuviai apie savo sostinę yra mažiausiai parašę“. Tokios padėties priežastimis jis įvardijo universiteto uždarymą ir lietuvių spaudos draudimą. J. Jurginis nurodė, kad XIX a. išėjo tik maža inžinieriaus P. Vileišio knygelė „Praeitė Vilniaus ir jo pirmbuvusios akademijos“ (Bitėnai, 1893). Tolesnėje lietuviškoje literatūroje apie Vilnių jis išskyrė šiuos tekstus: 1) iki 1939 m. – Vilniaus atitekimo Lietuvai (tekstai Vilniaus klausimu, miesto istorijos apžvalgos ir vadovai po mies-

47 J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński*, t. 3, p. 254; M. B[iržiš]ka, Iš Vilniaus studentų darbų: *Liuosoji valanda*, 1918 05 28, Nr. 5, p. [3–4]; V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis Lietuvoje XIX a. pradžioje…*, p. 201–202; A. Kaupuža, XIX a. pradžios Lietuvos kultūros veikėjai pagal prof. I. N. Lobojkos susirašinėjimą su N. P. Rumiancevu, muziejaus steigėju, *Literatūra*, 1967, t. 10, p. 169–171. Beje, yra duomenų, kad I. Loboika bendradarbiavo su vadinamuoju III skyriumi, kuris prižiūrėjo ir literatus, plg. А. И. Рейтблат, Русские писатели и III отделение (1826—1855), *Новое литературное обозрение,* 1999, Nr. 40, p. 158–186.

48 Paskelbta ir rimtų tyrinėjimų. Tai, pvz., buvusio Vilniaus gimnazijos mokytojo, Sankt Peterburgo universiteto dėstytojo V. G. Vasilevskio studija, žr. В. Г. Василевский, Очерк истории города Вильны, *Памятники русской старины в западных губерниях империи,* Спб., 1874, Nr. 6. Taip pat senojo Vilniaus topografijos tyrimas, žr. Ю. Ф. Крачковский, *Старая Вильна до конца XVII столетия,* Вильно, 1893, ir kt. Taip pat paskelbti keli vadovai po Vilnių ir kt., žr. atitinkamus Pavelo Lavrineco tyrimus.

49 *Собрание древних грамот и актов, городов Вильны, Ковна, Трок, Православных монастырей и по разным предметам,* Вильна, 1843, d. 1–2; *Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов*, Вильна, 1879, t. 10: Акты Виленского магистрата и магдебургии; Вильна, 1893, t. 20: Акты, касающиеся города Вильны.

50 P. Kl[imas], Gudai ir Vilnius, *Lietuvos aidas*, 1918 03 21, Nr. 35, p. 1–2.

tą, 2) po Vilniaus atitekimo Lietuvai (vadovai po miestą, meno paminklai) [51]. Kažin ar galima sutikti su J. Jurginio teiginiu. Atrodo, baltarusius lietuviai tiek kiekybiškai, tiek kokybiškai tuomet tikrai pralenkė. Išties lietuviškai istorinei raštijai formuojantis pamažu atsirado ir tekstų apie Vilniaus praeitį. Išsami XIX–XX a. pirmos pusės lietuviškų publikacijų, ypač periodinių leidinių, bibliografija dar nėra parengta[52], o tai komplikuoja išsamią klausimo analizę. Lietuviškoji, kitaip aušrininkų, istoriografija mažai tyrinėta[53], ji analizuota daugiau per atskirų tautinio atgimimo veikėjų, Vinco Trumpos žodžiais tariant, trijų atgimimo kartų (jų tipiški atstovai J. Basanavičius, A. Smetona ir P. Klimas)[54] biografinę prizmę.

Atrodo, dauguma lietuviškų publikacijų, galimų sieti su Lietuvos archeologija ir istorija apskritai ir Vilniaus konkrečiai, pradėtos publikuoti XIX a. paskutiniame ketvirtyje, stiprėjant lietuviškajam sąjūdžiui. Susirūpinimas bundančios tautos ateitimi subrandino poreikį turėti savo tautos istoriją. Tuomet ideologiškai dažnai buvo atsiremiama į S. Daukantą, kurio raštai dienos šviesą išvydo per didelius vargus. Tačiau apie Vilnių jis mažai ką buvo parašęs – faktiškai niekas iš lietuvių, rašiusių apie Vilniaus praeitį, nėra juo rėmęsis. Lietuvių istorinės raštijos atstovai tiesiog privalėjo remtis XIX a. pirmos pusės Vilniaus istoriografija, tačiau jie atsirinkdavo tik tai, kas jiems ideologiškai buvo priimtina. Daugiausia pasitikėjimo nusipelnė A. H. Kirkoras ir T. Narbutas, tačiau naudoti ir jau minėti M. Balinskio, J. I. Kraševskio bei kitų autorių darbai. Lietuvių autoriai sekė A. H. Kirkoru, jis dažno laikytas lietuviu[55]. Jo, kaip „garsingo raštininko, lenkiškai rašančio apie Lietuvą, arkeologo ir Lietuvio“ mirtis lietuviškoje spaudoje buvo palydėta nekrologais[56]. Tačiau kai kurios jo publikacijos vertintos kritiškai[57].

[51] J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija*, p. 7–15.

[52] Buvo peržiūrėti „Lietuvos bibliografijos“ (nuo 1969 m.) tomai, leidiniai „Knygos“ (1922–1929), „Bibliografijos žinios“ (1928–1940) ir kt.

[53] J. Jakštas, Lietuvos aušrinė istoriografija, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*, 1974, t. 8, p. 221–238; E. Aleksandravičius, *Praeitis, istorija ir istorikai*, Vilnius, 2000, p. 37–49, 257–264, 264–282; V. Krapauskas, *Nationalism and Historiography. The Case of Nineteenth – Century Lithuanian Historicism*, New York, 2000.

[54] V. Trumpa, *Apie žmones ir laiką*, Vilnius, 2001, p. 373.

[55] Pvz., lietuviškai buvo publikuoti du A. H. Kirkoro veikalai – apie Lietuvos didįjį kunigaikštį Vytautą ir valdovų palaidojimus Vilniaus katedroje: A. H. Kirkoras, *Vytautas, Didis Lietuvos Kunigaikštis*, paraše P. A[rminas]-Trupinėlis, Tilžė, 1885 (prieš tai spaudoje buvo skelbiamos ištraukos)*;* to paties, *Kapai didzių kunigaikščių ir karalių Vilniuje*, Tilžė, 1895.

[56] M. Jankus, [A. H. Kirkoro nekrologas], *Garsas*, 1887 03 15, Nr. 2, p. 4.

[57] Pvz., J. Basanavičius jam prikiša, kad 1882 m. paskelbtame leidinio „Живописная Россия“ trečiame tome nepagrįstai teigė, kad baltarusių ir lietuvių papročiai yra tokie pat. Todėl daro išvadą, kad „Kirkoras ne Kundratavičius ir ne Mickevičius! […] darbas Kirkoro stovi žemiaus kritikos“, J. Basanavičius [Recenzija], *Aušra*, 1884, Nr. 4, p. 137–139.

Taigi bent daliai aušrininkų kalbos klausimas nebuvo esminis, svarbiau buvo autoriaus požiūris į Lietuvos istoriją, lietuvių tautą. Jeigu jis buvo priimtinas, toks autorius buvo laikomas lietuviu, jo nebuvo išsižadama[58]. Kaip teigiama vienoje iš publikacijų: „naujausiejie raštininkai, kurie apie Lietuvą lenkiškai rašė, yra visai ne lenkai, tik lietuviai. Buvo laikas, kuomet ir J. I. Kraszewski skaitė save lietuviu, nors rašė apie Lietuvą lenkiškai; dabartės, kiek mums yra žinoma, jis skaito save kokiu ten lietuviu-lenku. Prie šito reikia da pridurti, juog musų akyse visai ne synonymai „lenkas" Lietuvoje ir lenkiškai kalbantis lietuviškas bajoras. Tuo tarpu, kaip pirmasis svajoja apie lenkiškus politikos idealus, pastarasis visgi jaučia tulą dorišką ryšį su praeitim lietuvių tautos, teip ir su jos šiosdieniniu buvimu."[59]

Suprantama, tuometinę lietuvišką ar lietuvių autorių raštiją (ne tik lietuviškai skelbtą) Vilniaus istorijos tematika vadinti „istoriografija" daugeliu atvejų negalima. Ji neprilygo ankstesnei Vilniaus istoriografijos tradicijai, ne visada gali būti vadinama ir kraštotyra (joje populiari senovės paminklų – piliakalnių, kapinynų, lobių ir kitokia tematika), nes dažnai tai tik informacinio pobūdžio žinutės. Vilniaus praeities tematika pasirodydavo daugiausia įvairių straipsnių, straipsnelių, išleistos vos dvi stambesnės publikacijos. Pirmoji – jau minėta 1893 m. Bitėnuose inžinieriaus, savotiško mokslo populiarintojo Petro Vileišio (1851–1926) 46 puslapių knygelė „Praeite Vilniaus ir jo pirmbuvusios akademijos"[60]. Šioje kompiliacijoje apžvelgta miesto ir universiteto raida, daugiausia remiamasi T. Narbutu, J. I. Kraševskiu, M. Balinskiu ir A. H. Kirkoru. Autorius akcentuoja pagoniškąjį ir lietuviškąjį Vilnių, pagoniškas šventyklas, iškilius lietuvių valdovus, ypač Vytautą ir Žygimantą Augustą. Sekdamas T. Narbutu neabejoja buvus senąjį lietuvišką raštą. Apžvalgą apsidrausdamas baigia XIX a. viduriu, nes, pasak P. Vileišio, „kaip Muravjovo veikalai taip ir atsitikymai paskučiausiujų metų be aprašymo mums visiems gerai yra žinomi". P. Vileišis rašė apie lenkiškos XIX a. pirmos pusės Vilniaus raštijos atstovus, o tai, kad nėra lietuviškos, aiškino bajorijos sulenkėjimu[61]. Vienoje knygelės recenzijoje teigiama, kad joje nieko naujo nėra, nors ji ir gana objek-

[58] „Dėl to jie nevirto ir nevirs ne mūsų tautos žmonėmis", P. Klimas, Etnografinio dėsnio reikšmė, *Lietuvos aidas*, 1917 11 27, Nr. 34, p. 2. Taip pat žr. A. Šapokos recenziją 1935 m. Kaune paskelbtai J. Puzino disertacijai „Vorgeschichtsforschung und Nationalbewusstsein in Litauen", p. 602–606. Pasak A. Šapokos, aušrininkai „Daukanto, o ypač Valančiaus, jie nepralenkė, bet net atsiliko nuo jų".

[59] V. Gintautas, Prakalba, J. Basanavičius, *Lenkai Lietuvoje*. Iš rusiško išguldė V. Gintautas, Chicago, 1903, p. 34–35.

[60] [P. Vileišis], *Praeite Vilniaus ir jo pirmbuvusios akademijos*. Iszleido Neris, Bitėnai, 1893. Apie ją žr. D. Kaunas, Pirmoji lietuviška Vilniaus universiteto istorija, *Mokslas ir gyvenimas*, 1979, Nr. 10, p. 13; V. M., Petras Vileišis, *Lietuviškas baras*, 1936, Nr. 3, p. 7.

[61] [P. Vileišis], *Praeite Vilniaus ir jo pirmbuvusios akademijos*, p. 27.

tyvi. Akcentuojama, kad nepaminėtas Vilniaus universitetą baigęs S. Daukantas, kuris savo raštais „yra dėl Lietuvos svarbesnis ir naudingesnis už Kraszevskį ir Mickevyczių ir apie jį, rodos, reikėjo nors keletą žodžių priminti“[62]. Ši pastaba aiškiai atspindi radikalių aušrininkų ideologines nuostatas. Kitoje recenzijoje dar kritikuojama, kad pasirėmus M. Balinskio veikalu „Dawna akademia Wileńska“ iškelta jėzuitų reikšmė, tačiau pamiršta jų neapykanta reformacijai[63]. P. Vileišis taip pat išvertė ir 1895 m. Tilžėje išleido 35 puslapių A. H. Kirkoro knygelę „Kapai didžių kunigaikščių ir karalių Vilniuje“[64]. Joje aprašomi LDK valdovų palaidojimai Vilniaus katedroje, ypatingą dėmesį skiriant Vytauto kapo problematikai. Ji susijusi su pamatine Vilniaus istorijos lietuviškajame istoriniame diskurse interpretacija – istorine Lietuvos sostine, kitaip „valdovų miestu“. Ne mažiau svarbi buvo kita – pagoniškojo – Vilniaus tema. Sekant T. Narbutu katedra aprašoma kaip buvusi pagoniška šventykla, pastatyta kunigaikščio Geraimundo 1295 m., rašoma apie seną stabmeldišką kapinyną Vilniuje, Verkiai siejami su Krivių Krivaičiu ir t. t.[65] Lietuviškoje raštijoje Vilniaus istorijos tematika T. Narbutas buvo ypač populiarus, mat laikytas lietuviu. Pasak publicisto, kraštotyrininko Mečislovo Davainio-Silvestraičio (1849–1919), buvęs „vienas iš kuo svarbiausiu vistoriku lietuvišku rašančiu lenkiškai…“, todėl juo remiasi, apie jį rašoma „Aušroje“ [66] ir kitur, jo teiginiai plėtojami. Lietuviškai paskelbti keli su Vilniaus istorija susiję T. Narbuto tekstai, nemažai jų perpasakota[67]. Pavyzdžiui, vienas autorius, perpasakojęs T. Narbuto aprašymą apie knygų deginimą Vilniuje 1581 m., padarė išvadą, kad tada katalikų kunigų buvę sudeginti senieji lietuviški, runomis rašyti raštai[68]. Šiaip Vilniaus tematika buvo apta-

[62] [K. Pakalniškis, Recenzija], Žemaičių ir Lietuvos apžvalga, 1894, Nr. 11, p. 86.

[63] Pasuduonietis [Recenzija], *Vienybė lietuvininkų*, 1894 05 30, Nr. 22, p. 266.

[64] A. H. Kirkor, *Groby wielkoksiążęce i królewskie w Wilnie*, Warszawa, 1882.

[65] Pvz., Vilnius, *Vienybė lietuvinkų*, 1897 07 07, Nr. 27, p. 317–318; Senas stabmeldiškas kapinynas, *Lietuva*, 1896 07 04, Nr 27, p. 1; J. L., Aprašymas Verkų, *Varpas*, 1896, Nr. 2, p. 25–26; Iš Maskolių Lietuvos, *Tilžės keleivis*, 1894 09 08, Nr. 72, p. 2. Pagoniškas legendas pasakodamas autorius remiasi L. Kondratavičiumi-Sirokomle, kuris, pasak jo, buvęs „lenkų poetas, lietuviškos kilties ir dvasios“.

[66] Autorius akcentuoja, kad „raštininkas tas, lietuviškas patrijotas, o iš priežasties, kad pradėjo kelti senovišką garbę Lietuvos, tapė neapkenstas lenkiškos kritikos, kuri jam užmėtinėjo melagystę ir padirbimą dokumentu. Jis neraš to dėl lietuviškai, kad toji kalba mokintam svėtui nebuvo gana pažinstama, nei jam nei skaitytojams, kaip lenkiška, kuri buvo tada geriaus ištaisyta. Turime ant to atsiminti, kas svarbiausi prikeltojai tautystės Čiakijoje, Vendijoje ir t.t. iš pradžios ne tik knįgas, bet ir gromatos rašė vokiškai. Nesidyvykime to dėl, kad Norbutas rašė lenkiškai“, Cyrulys [M. Davainis-Silvestraitis], Teodoras Norbutas, *Aušra*, 1886, Nr. 4, p. 123–124.

[67] J. W. St., Apie sudeginimą nekatalikiškų knygų Vilniuje m. 1581, *Lietuviškas politiškas laikraštis,* 1885 07 02, Nr. 27, p. 106–107; *Grovo Grovo Kyburg'o kelionė Lietuvona 1397 m.* Lietuviškai išguldė J. Basanavičius, Plymouth, 1900.

[68] Kur dingo musu senovės aprašymai?, *Saulėteka*, 1900, Nr. 3, p. 71–72.

riama daugiausia informacinio pobūdžio lietuviškose publikacijose apie miesto pradžią, kapinynus, „urvus“, Gedimino kalną, archyvus, lobius ir kt. 1901–1918 m. pasirodė publikacijų apie požemius Bokšto g.[69], Aušros vartus, „1648 m. miesto planą“, miesto privilegijas, amatininkų cechus, budelio kalaviją, herbą, gubernatoriaus rūmus, kolekcijas, kitus aspektus. Ypač daug dėmesio buvo skiriama Didžiajam Vilniaus seimui.

Kaip ne kartą minėta, tai daugiau raštijos, o ne istoriografijos, dažniausiai ne mokslo, o ideologijos sritis. Kad ir kaip būtų, taip vyko palaipsnis Vilniaus istorijos „atradimas“ skaitančioje lietuviškoje visuomenėje. Ne paskutinėje vietoje Vilniaus problematika buvo Antano Smetonos publicistikoje. Kaip J. Basanavičius ir visi kiti lietuvių autoriai, jis teigė, kad Vilniaus lenkai yra „nutautėliai lietuviai“, pažymėjo, jog „mums šiandien Vilnius yra brangus garsios mūsų praeities atminimais ir palikimais“. A. Smetona akcentavo, kad Vilnius buvo valstybės ir tikybos centras. Konstatuodamas Vilniaus pažinimo, taip pat ir istorinio, spragas viename 1907 m. tekste A. Smetona apgailestavo, kad „mes jo ligšiol nepažįstame arba labai mažai tepažįstame. Iš Vilniaus einantieji lietuvių laikraščiai labai nedaug, veik nieko nerašo apie senovės mūsų sostinę“. Jį matė ir ateities Lietuvos centru, diskutavo su kai kuriais tautinio atgimimo veikėjais (pvz., Adomu Dambrausku-Jakštu), sakiusiais, kad „mums Kauno pakaks“. 1935 m. išleistoje jo bibliografijoje yra dalis, skirta „kovai už Vilnijos lietuviškumą“[70]. Verta dėmesio A. Smetonos 1910 m. diskusija su istorinių apysakų rašytoja Konstancija Skirmuntaite (1851–1934). Ši diskusija liudija jo požiūrį į XIX a. pirmos pusės klasikus: „gerbiamąją p. Skirmuntaitę galima sulyginti su Kraševskiu, Norbutu ir Kondratavičiumi. Kaip ir anie, taip ir ji ieško dvasios nuraminimo Lietuvos senovėje, idealizuoja mūsų praeitį, stangdamies parodyti šio meto visuomenei prakilnus bočių paveikslus ir tuo pačiu inkvėpti jai drąsos“. Autorius teigia, kad lietuviai šių ir kitų autorių „neišsižadės“, nes jie žadiną lietuvių tautinę dvasią iš miego[71].

Kalbant apie kitas personalijas pažymėtina, kad Vilniaus praeičiai ypač daug dėmesio skyrė Lietuvių mokslo draugijos Vilniuje 1907 m. įkūrėjas, leidinio „Lietuvių tauta“ (1907–1936) leidėjas medikas dr. J. Basanavičius. Jis laikytas vienu didžiausių

[69] M. Dovoina-Silvestravičius, Korespondencijos. Vilnius, Šaltinis, 1907, Nr. 50, p. 793–795.

[70] A. Smetona, Vilnius Lietuvos širdis, *Viltis*, [1907] 10 01, p. 3–4; S. Povilavičius, Smetona kovoje dėl Vilniaus, *Jaunoji karta*, 1931 12 15, Nr. 23, p. 18–21; Kovoje už Vilnijos lietuviškumą, I. Kisinas, *Antano Smetonos bibliografija ir bio-bibliografija, 1874–1934*, Kaunas, 1935, p. 373–375.

[71] [A. Smetona], Dėl santaikos, *Viltis*, 1910 04 07, Nr. 40, p. 1. Savo atsakyme autorė rašė: „užginu tariamąjį Lietuvos idealizavimą. Nė minėtieji autoriai neidealizavo Lietuvos praeities, nė mano veikalėliai jos neidealizuoja. Ji yra ištikrųjų karžygiška, išimtina, nepaprastai graži“, cit. K. Skirmuntaitė, Dėl tautybės, ten pat, 1910 05 05, Nr. 50, p. 1; Vilniškis [A. Smetona], Tautybė ir kultūra, ten pat, 05 07, Nr. 51, p. 1.

istorijos tyrimų autoritetų, pvz., viename 1891 m. tekste įvardijamas kaip „senovės dalykų ir Lietuvos istorijos… vyriausiasis daktaras“[72]. J. Basanavičius Vilnių laikė „savu“, kovojo dėl jo istorijos paminklų – Gedimino kalno griuvėsių ir kt. išsaugojimo. 1919 m. lenkams užėmus Vilnių, jis nepaliko miesto, toliau skelbė tekstus ir apie Vilniaus praeitį. J. Basanavičius buvo tik istorijos mylėtojas, jo kvalifikacijos neprilygo XIX a. pirmos pusės autoriams, taip pat ir Vilniaus istorijos tyrimų srityje. Savo veikalais nusileido ir amžininkams, pvz., kolegai Władysławui Zahorskiui (1858–1927) ir kitiems. Štai rašydamas apie Frankfurto universiteto matrikuluose „lithuanus-polonus“ terminu įvardytus asmenis jis teigia, kad tai liudija, jog XVIII a. nebežinoma, kaip vadintis – lenkais ar lietuviais. Pastebėjęs, kad XVI–XVII a. daug Vilniaus, Kauno ir Gardino vokiečių vadinasi „lietuviais“, jis daro nepagrįstą išvadą, jog jie tuomet sulietuvėjo, o XVIII a. su visais kitais sulenkėjo[73]. Išties terminas reiškė tik valstybę, iš kurios buvo atvykęs studentas. J. Basanavičiaus teorija apie „trakų prygų tautystę ir jų atsikėlimą Lietuvon“ rodo, kad jis buvo linkęs į pseudoistoriją. Lietuvių mokslininkų garbei – istorikų (A. Janulaitis) ir kalbininkų (K. Būga) – reikia pastebėti, kad jie kaip tik taip ir identifikavo šią „teoriją“. Kaip teisingai pastebėjo A. Bielinis, „negailestingoji kritika vienu užsimojimu nušlavė visas jo trakų – frigų teorijas, nepaisydama užsispyrusio senelio kalbotyros argumentų“[74]. Svarbu, kad šioji J. Basanavičiaus savybė negalėjo neatsiliepti jo tekstams apie Vilniaus praeitį. Ne veltui didžiausias jo autoritetas buvo T. Narbutas, kurio paskelbtą tekstą „Grovo Grovo Kyburg'o kelionė Lietuvona 1397 m.“ jis išvertė į lietuvių kalbą[75]. J. Basanavičius Vilniaus istorijoje pirmiausia ieškojo lietuvybės. Teigė, kad miesto gyventojai XIV a. pabaigoje lietuviškai turėję kalbėti. Jis pažymi, jog „gyveno ir kiek gudų kolonistų, vokiečių ir žydų, taip ir vėlesniais šimtmečiais miestiečių dauguma vis dar buvo lietuviai“. Rašydamas apie lietuviškus pamokslus Šv. Jono bažnyčioje rėmėsi M. Homolickiu. Pasak J. Basanavičiaus, Šv. Jono bažnyčia „1426 m. išmūryta viešai surinktais Vilniaus lietuvių pinigais, kuomet tame mieste lenkų, regis, dar visiškai nebuvo“. Kaip ir daugelis kitų Vilniaus bažnyčių ir vienuolynų, ji esanti „lietuvių

72 Žaltys, Iš Lietuvos. Kaunas, *Vienybė lietuvininkų*, 1891 09 09, Nr. 36, p. 425–426.

73 J. Birštonas [J. Basanavičius], Kas tai būtų „Lithuanus–Polonus“?, *Varpas*, 1900, Nr. 4, p. 41–42.

74 A. Bielinis, D-ras J. Basanavičius ir tautosaka, *Lietuviškas baras*, 1937, Nr. 4, p. 3.

75 *Grovo Grovo Kyburg'o kelionė Lietuvona 1397 m.* Beje, šį tekstą autentišku laikė ir juo rėmėsi ne tik lietuvių autoriai. Jau minėtas Vilniaus praeities žinovas Wł. Zahorskis neabejojo, kad tekstas autentiškas, tik vertėjo I. Žegotos Onacevičiaus dėl vertimo sunkumų laisvai perpasakotas. Jam nebuvę jokios prasmės kurti tokį falsifikatą. Pasak Wł. Zahorskio, tyrinėjant Vilniaus kapitulos ir vyskupijos konsistorijos archyvus „galima aptikti smulkmenas, pavardes, aprašymus, esančius pas Kyburgą, kurios negalėjo būti žinomos nei Onacevičiui, nei Narbutui“. Deja, konkrečių argumentų jis nepateikė, plg. W. Zahorski, Kościół św. Mikołaja w Wilnie, *Kwartalnik Litewski*, 1910, t. 1, Nr. 3, p. 43, przyp. 3.

tautos nuosavybė“[76]. Jis puikiai žinojo M. Balinskį, J. I. Kraševskį ir kitus „klasikus“, kai kuriuos rusų autorius. Nenuostabu, kad Vilniaus istorijos mylėtojui, lenkų radikalui vilniečiui Janui Obstui (1876–1954) pareiškus, jog Vilnių įkūrė slavai slaviškose žemėse, o Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Gediminui perkėlus į Vilnių sostinę jo didikai gavo žemių jo krašte ir tik tada čia atsirado lietuviški pavadinimai, t. y. užginčijus lietuvišką aksiomą, kad Vilnius pradžioje buvo lietuviškas, įsikūręs lietuviškų žemių centre ir tik pamažu aplenkintas, nors vis tiek išliko lietuviškas[77], jis aktyviai dalyvavo diskusijoje dėl Vilniaus tautinės praeities. Teigė, kad J. Obstas dažnai remiasi falsifikuotais argumentais, „jį rimtu Lietuvos ir etnografijos žinovu laikyti negalima“[78]. Rašė taip pat ir Vilniaus pradžios klausimu – „castrum Gedimini“ siejo su Vilniumi, o būdamas lietuvių tautosakos žinovu 1925 m. išleido studiją apie Vilnių lietuvių dainose. Pasak J. Basanavičiaus, jos yra iš tų laikų, kai lietuviai vyravo Vilniuje, ir liudija istorinę Vilniaus svarbą lietuvių tautai, lietuvių kovoms[79].

Ši publikacija pasirodė jau lenkų valdomame Vilniuje, kurio lietuvių bendruomenė savotiškai pratęsė XIX a. pabaigos–XX a. pradžios istorinę publicistinę tradiciją apie miesto ir krašto praeitį. Mokslinių jos tyrinėjimų dėl profesionalių vietos lietuvių istorikų stygiaus beveik nebuvo. Todėl mažai jų paskelbta ir J. Basanavičiaus leistoje „Lietuvių tautoje“. Bene kvalifikuočiausias istorikas buvo lietuvių dvasininkas Florijonas Neviera (1896–1976), nuo jaunystės linkęs į istoriją, domėjęsis LDK vienuolijų, ypač pranciškonų, istorija. Istorijos studijas Vilniaus universitete jis baigė 1930 m.[80] F. Neviera vertino profesionalizmą istorijoje, buvo kritiškas T. Narbuto, kitų „nespecialistų“, pavyzdžiui, J. Kurczewskio, taip pat kraštotyrininkų atžvilgiu[81]. Ypač buvo įsigilinęs

[76] IKS [J. Basanavičius], Šv. Jono bažnyčia ir lietuvių kalba Vilniuje, Vilnius, 1913. Taip pat žr. J. Basanavičius, *Lenkai Lietuvoje*, iš rusiško išgulde V. Gintautas, Chicago, 1903.

[77] J. O[bst], Czy Wilno było miastem litewskiem?, *Dziennik Wileński*, 1918 11 23, Nr. 273, p. 1.

[78] Mar. Katinėlis, Nežinojimas ar nesąžiningumas?, *Lietuvos aidas*, 1918 11 26, Nr. 141, p. 2; J. Basanavičius, Ar Vilnius buvo lietuvių miestas?, *Lietuvos aidas*, 1918 12 06, Nr. 150, p. 1–2; 1918 12 07, Nr. 151, p. 2. Taip pat žr. Iks [J. Basanavičius], Iš netolimos Vilniaus lietuvių praeities, *Vilnietis*, 1921 12 16, Nr. 40, p. 1–3.

[79] To paties, Apie Vilniaus pradžią, *Lietuvos rytai*, 1923 05 19, Nr. 5, p. 1–2. Šis laikraščio numeris buvo skirtas Lietuvos sostinės 600 m. jubiliejui. Taip pat žr. Eismaitis [S. Matjošaitis], Vilnius, ten pat, p. 2–7; Jonas B. Birštonas [J. Basanavičius], *Vilnius lietuvių dainose*, Vilnius, 1925 (pirmasis leid.: *Lietuvių tauta*, 1925, kn. 3, sąs. 3, p. 583–653).

[80] V. Česnulis, Trakų klebonas ir dekanas Florijonas Neviera, *Voruta*, 2010, Nr. 19–22; to paties, Kun. Florijonas Neviera Lenkijoje, ten pat, 2011, Nr. 1. Taip pat žr. F. Neviera, Lietuvos pranciškonai observantai iki pirmosios provincijos įsikūrimo (1468–1530), *Lietuvių tauta*, 1932, kn. 5, p. 197–227; to paties, Lietuvos pranciškonai observantai, lietuvybės gynėjai XVII šimtmetį, ten pat, p. 432–433.

[81] Apie pedagogą, rašytoją Stasį Matjošaitį (1877–1949), daugelio populiarių publikacijų Vilniaus istorijos tema tarpukario Vilnijos lietuvių spaudoje autorių rašo: „autorius nėra specialistas istorikas. Galima pri-

į Vytauto asmenybės ir jo epochos problematiką[82]. Domėjosi ir Vilniaus istorija, dirbo vietos archyvuose[83]. F. Neviera savo kvalifikacijomis nenusileido to meto Vilniaus lenkų ir Kauno lietuvių istorikams. Specifinėmis pagalbinių istorijos mokslų disciplinos – numizmatikos – žiniomis išsiskyrė garsus numizmatas ir bibliofilas, pedagogas, žurnalistas Povilas Karazija (1887–1955), išleidęs garsiojo 1930 m. rasto Vilniaus lobio aprašymą. 1937 m. pradžioje buvo ištremtas. Jo kvalifikaciją rodo tai, kad Lietuvoje nuo 1938 m. jis dirbo Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus Taikomosios dailės istorijos skyriaus vedėju ir Vytauto Didžiojo karo muziejaus numizmatu[84]. Lietuvių istorikų daugiau pradėjo rastis XX a. ketvirto dešimtmečio pabaigoje. 1935 m. studijas Vilniaus universitete baigė Vincas Martinkėnas (1907–1997)[85], 1936 m. – Vincas Žilėnas (1907–1982)[86] ir menotyrininkas Vladas Drėma (1910–1995)[87]. Tačiau publikacijų apie Vilniaus istoriją gausa jie nusileido ne istorikams – jau minėtam mokytojui S. Matjošaičiui, teologijos kandidatui, kunigui Petrui Kraujaliui (1882–1933)[88], medikui dr. Danieliui Alseikai (1881–1936)[89], kunigui, rašytojui ir žurnalistui Rapolui Mackoniui (1900–

siekti, kad netgi nėra dėstęs istorijos – nes tai matosi iš pirmo knygutės puslapio“, prikiša jam nežinojimą naujausių istorijos mokslo tyrinėjimų, daugelį klaidų, plg. Ž. [F. Neviera], Kelios pastabos dėl „Lietuvos istorijėlės“ [Esmaitis, *Lietuvos istorijėlė*. Vadovėlis pradžios ir vidurio mokykloms, Vilnius, 1931], *Vilniaus rytojus*, 1931 07 11, Nr. 54, p. 2–3; 07 15, Nr. 55, p. 3.

82 Rumšiškietis [F. Neviera], „Bažnytinė Vytauto politika“ straipsnį perskaičius, *Vilniaus rytojus*, 1931 03 07, Nr. 19, p. 3; 03 11, Nr. 20, p. 2–3. Apie T. Narbutą, pvz., rašo taip: „yra tai grynas Narbuto prasimanymas, kuris mėgdavo vartoti simboliškus skaičius, be jokio pamato…“; to paties, Vienas kitas faktas iš mūsų tautinio atgimimo istorijos, ten pat, 1932 03 16, Nr. 22, p. 3; 04 04, Nr. 27, p. 3; 04 09, Nr. 28, p. 2; 04 16, Nr. 30, p. 2. M. Valančiaus „Žemaičių vyskupystę“ apibūdina kaip „monumentalų istorinį kūrinį, iki šiam laikui dar nenustojusį vertės“. Pasisakė prieš rašytojo R. Mackevičiaus, daugelio publikacijų Vilniaus istorijos tema autoriaus, siūlymą J. Basanavičių vadinti „Vytautu II“, plg. Ž. [F. Neviera], Vytautas II-sis, *Vilniaus rytojus*, 1931 02 27, Nr. 17, p. 2.

83 To paties, Šis tas iš bažnytinių santykių Vilniaus krašte XVI amžiuje ir dabar, *Vilniaus rytojus*, 1931 04 15, Nr. 29, p. 3; 04 18, Nr. 30, p. 3; 04 22, Nr. 31, p. 2–3; to paties, Vilniaus Kalvarija, ten pat, 1933 05 24, Nr. 40, p. 3.

84 P. Karazija, 1930 m. *Vilniaus lobis.* Lobio aprašymas, iliustruotas 39 lentelėmis, Vilnius, 1932 (pirmoji publikacija: *Lietuvių tauta*, 1932, kn. 4, p. 434–458). Taip pat žr. P. Karazija, *Aluonos-Šklėrių ir Krūminių monetų lobiai*, *Vytauto Didžiojo Kultūros muziejaus metraštis*, 1941, t. 1, p. 65–134.

85 V. Martinkėnas, *Dėl lietuviškos mokyklos (1905–1914 m.)*, Vilnius, 1936.

86 V. Žilėnas, Seniau ir dabar, *Vilniaus žodis*, 1937, Nr. 7, p. 2.

87 Jaunasis dailininkas V. Drėma, sovietmečiu tapęs žymiausiu senojo Vilniaus meno istorijos tyrėju, 1939 m. balandžio mėn. publikacijoje pažymėjo, jog „bendruoju kultūriniu lietuvių ir gudų istorijos palikimu mūsų istorikai ir mokslininkai, o ypač dailės istorikai, beveik visai nesirūpino“, nors lietuvių tauta buvo ne tik politiškai galinga, bet ir turėjo didelį kūrybinį pajėgumą, plg. V. Drėma, Lietuvių dailės istorija gudiškai, *Lietuviškas baras*, 1939, Nr. 4, p. 144–157.

88 P. Kraujalis, *Trijų Kryžių kalnas Vilniuje*, Vilnius, 1923; to paties (P. Vieštautas), Vilniaus jubiliejus, *Vilniaus kelias*, 1923 05 27, Nr. 9, p. 1–2; to paties, *Petras Goštautas ir jo gadynė*, Vilnius, 1928.

89 D. Alseika, *Vilniaus krašto lietuvių gyvenimas 1919–1934*, Vilnius, 1935.

1982), Adomui Juškevičiui[90], vienam iš būsimojo „Vadovo po Vilnių“ autorių. Nemažai populiarių publikacijų Vilniaus istorijos tema paskelbta anonimiškai[91].

Tarpukario Kaune gyvenant sąlygos tirti Vilniaus istoriją buvo nepalankios tiek šaltinių, tiek literatūros požiūriais. Tos archyvalijos, kurios apskritai buvo neišvežtos 1914 m. į Rusiją, daugiausia liko Vilniuje. Tarp Lenkijos ir Lietuvos iki pat 1938 m. formaliai nebuvo jokių santykių, todėl patekti į Vilniaus archyvus lietuvių istorikams buvo sunku. Tiesa, į Vytauto Didžiojo universiteto biblioteką 1933 m. kartu su Lietuvai grąžintomis Kauno miesto ir pavieto aktų knygomis atsitiktinai pateko vilnietiška 1664–1668 m. tarybos aktų knyga[92]. Vilniuje jų buvo likę ne tiek jau ir mažai, nors vertingiausias senojo Vilniaus istorijos šaltinis – senosios miesto aktų knygos – daugiausia buvo išvežtos. Vilniaus istorijos šaltinių žinovas, Vilniaus valstybinio archyvo vedėjas Wacławas Gizbertas-Studnickis 1935 m. nurodė, kad senieji XVI a., o nemažai ir XVII a. archyvo aktų iki šiol yra Rusijoje. Miesto archyve nelikę senųjų XVII a. vidurio aktų knygų, tik miesto pajamų ir išlaidų knygos nuo 1663 m., o cechų aktuose, deponuotuose miesto archyve, vyrauja XVII–XVIII a. dokumentai[93]. Nepaisant to, bent jau įvairiems Vilniaus istorijos klausimams aptarti iki pat XX a. pirmųjų dešimtmečių archyvalijų pakako. Tai liudija daugybė knygų ir straipsnių bei šaltinių publikacijų (žr. aukščiau). Be to, nemažai įvairių Vilniaus istorijos šaltinių XVIII a. pabaigoje–XX a. pradžioje buvo publikuoti. Juos daugiausia tyrė lenkų, taip pat kai kurie kitų kraštų istorikai.

Lietuvos valdžiai ir aktyviajai visuomenės daliai vilnietiškų rūpesčių ir šiaip pakako. Reikėjo visokeriopai remti Vilnijos lietuvius, jų kultūrinę veiklą, o pačioje Lietuvoje 1925–1938 m. (kai kovo 17 d. patenkinus Lenkijos ultimatumą jos veikla buvo sustabdyta) veikė Vilniaus vadavimo sąjunga, vykdžiusi bene didžiausią Vilniaus vadavimo propagandinę akciją[94]. Nuo 1936 m. Vilniaus vadavimo sąjungos Akademinis skyrius pradėjo rengti vadinamąjį „Vilniaus semestrą“ – paskaitų ciklus Vilniaus tema-

[90] A. Juškevičius, Iš Vilniaus istorijos, *Lietuviškas baras*, 1936, Nr. 2, p. 19–29; to paties, Vilniaus pilys, ten pat, Nr. 3, p. 15–25.

[91] Kai kurie klausimo aspektai aptarti: V. Brizgaitė, *Vilniaus istorija Vilniaus lietuvių spaudoje tarpukariu*. Vilnius, 2006. Vadovas A. Ragauskas (mašinraštis).

[92] Ją ten buvus nurodo 1939 m. pradėtos spausdinti Vilniaus cechų istorijos dokumentų leidėjai, žr. *Akty cechów wileńskich 1495–1759*, zebrał i przygotował do druku Henryk Łowmiański przy współudziale Marii Łowmiańskiej i Stanisława Kościałkowskiego, Wilno, 1939 [perspaudas su Jano Jurkiewicziaus įvadu, santrumpomis, rodyklėmis išleistas Poznanėje 2006 m., 1939 m. leidimo puslapių numeracija jame nepakeista], p. 333, 347.

[93] *LCVA*, f. 286, ap. 1, b. 113, l. 66.

[94] N. Kairiūkštytė, *Vilniaus vadavimo sąjunga 1925 04 26–1938 11 25*. Istorinė apybraiža, Vilnius, 2001.

tika[95]. 1932 m. prof. Zigmas Žemaitis buvo iškėlęs idėją įsteigti Rytų Lietuvos tyrimų institutą. Klausimas buvo aptartas 1935 m. Vilniaus vadavimo sąjungos suvažiavime. Daugiadisciplininis Vilniaus institutas formaliai buvo įsteigtas 1936 m., o jo vadovu (rektoriumi) tapo prof. Mykolas Biržiška. Tačiau mokslinės tiriamosios veiklos jis nevykdė[96]. Pažymėtina, kad iki šiol nėra atskleistos lietuvių istorikų pozicijos Vilniaus ir jo vadavimo akcijos atžvilgiu, kiek aktyviai joje dalyvavo, kiek nuomonės sutapo ar skyrėsi, kas jų apskritai buvo padaryta Vilniaus istorijos tyrimų srityje. Tokių duomenų yra mažai, daugiausia iš 1939 m. pabaigos–1940 m. pradžios, taigi jau atgavus Vilnių. Tuomet naujai buvo pamatyta, kiek lenkų istorikai yra paskelbę Vilniaus istorijos tyrimų ir koks jų lygis, kad beveik nėra atitinkamų lietuvių istorikų tyrimų, įvyko savotiškas literatūros Vilniaus tematika sprogimas.

Nors XX a. ketvirtame dešimtmetyje lietuvių istorikams atsirado galimybių dirbti Lenkijos archyvuose ir bibliotekose, padėtis tuoj pat nepasikeitė. Kol kas nėra duomenų, kad kurie nors lietuvių istorikai, išskyrus literatūros istorikus V. Maciūną, 1934 m. dirbusį Vilniaus, Varšuvos, Krokuvos bibliotekose ir archyvuose[97], ir prof. M. Biržišką, kuris 1935 m. birželį–gruodį su žmona atvykęs į Vilnių „grynai mokslo tikslais“ dirbo Vilniaus universiteto bibliotekoje, rinko medžiagą apie lietuvių dainas, perskaitė paskaitą apie Vilniaus vietą lietuvių spaudos istorijoje[98], būtų specialiai rinkę medžiagą Vilniaus istorijos tyrimams. Šiaip lenkiški Vilniaus ir jo krašto bei apskritai Lietuvos istorijos tyrimai Lietuvoje buvo gerai žinomi. Apie juos ne kartą informavo bibliogra-

[95] Universitete pradėtas Vilniaus semestras, *Lietuvos aidas*, 1936 03 02, Nr. 101, p. 11; V. D. Universitete ruošiamas Vilniaus semestras, *Lietuviškas baras*, 1936, Nr. 1, p. 38. Z. Ivinskis jau 1936 m. dalyvavo „Vilniaus semestro“ (žr. toliau) veikloje, skaitė paskaitą „Iš Vilniaus praeities“, plg. Trečioji Vilniaus semestro paskaita, *Lietuvos aidas*, 1936 03 17, Nr. 125. Prof. Vaclovas Biržiška skaitė paskaitą „Vilnius – Lietuvos knygos centras praeityje“, Rytoj Vilniaus semestro paskaita ir studentų protestas, *Lietuvos žinios*, 1936 05 02, Nr. 99. Apie kitas paskaitas žr. Vilniaus krašto ežerai ir upės. Ketvirtoji Vilniaus semestro paskaita, *Lietuvos aidas*, 1936 03 24, Nr. 137 (prof. S. Kolupailos paskaita); Vilniaus krašto žemės ūkis. Penktoji Vilniaus semestro paskaita, *Lietuvos aidas*, 1936 III 31, Nr. 148. Dr. Kriščiūno paskaitoje teigiama, kad žemės ūkis yra atsilikęs, smulkus, neintensyvus ir neremiamas valstybės. Tokią krašto ūkio būklę dažnai konstatavo ir Vilnijos lietuviai.

[96] D. Zaunius, Mokslinis Vilniaus vadavimo darbas, *Mūsų Vilnius*, 1936, Nr. 21, p. 344–345. Akcentuoja būtinybę sutelkti istorijos, politikos, kultūros ir teisės specialistus. T. Žvirblis, Vilniaus institutas ir studentija, ten pat, p. 348.

[97] V. Maciūnas, Krokuvos bibliotekose pasirausus, *Vairas*, 1935, Nr. 6, p. 172–179. Kitoje publikacijoje jis rašė: „Kas kas, bet lituanistas tai su dideliu pasiilgimu žiūrėjo į jam beveik neprieinamas turtingas Vilniaus biblijotekas ir senų rankraščių rinkinius, V. Maciūnas, Senasis Vilniaus universitetas, *Naujoji Romuva*, 1939, Nr. 42–43, p. 757.

[98] Prof. M. Biržiška Vilniuje, *Lietuviškas baras*, 1936, Nr. 1, p. 40.

fė Marija Mašiotaitė-Urbšienė (1895–1959)[99]. 1935 m. ji rašė, kad daugumas Vilniuje atkiekamų tyrinėjimų skiriama ne Lenkijai, bet Lietuvai, ypač jos istorijai, kad būtina juos išmanyti ir kritiškai vertinti. Bibliografė akcentavo, kad „to dar maža. Ir mes turime pereiti į mokslinės ofenzyvos laikotarpį; todėl turime imtis visapusiškai tyrinėti šiandien nuo mūsų atskirtas, bet mūsų padermės gyvenamas žemes, kad pasiruoštume rimtai sutikti lemiamąją valandą“[100]. Sutelktų visapusiškų mokslinių Vilniaus ir jo krašto, taip pat istorijos tyrimų būtinybė ir mokslinis „pasirengimas“ Vilniui atgauti buvo iškelta paprastos, bet iškilios ir plataus akiračio bibliografijos specialistės, kuri lituanistikos ir vilnistikos bibliografijai paskyrė didžiąją savo profesinės karjeros dalį[101].

Vilniaus istorijos tyrimų reikalai 1937 m. liko tokie pat kaip ir 1935 m. Istorikas Z. Ivinskis, rašydamas apie būtinybę įsteigti Lituanistikos institutą, kuris, pasak jo, galėtų užsiimti nuodugniais sistemiškais moksliniais lituanistikos tyrimais, sudaryti materialines ir mokslines sąlygas – biblioteka, komandiruotės ir kt., suvienyti mokslininkus tyrėjus ir mėgėjus ne iš universiteto, leisti mokslines studijas, šaltinių publikacijas, rimtus žurnalus, kuriuose būtų sutelkti po įvairiausią periodiką išsimėtantys lituanistiniai, ypač istorijos, tekstai, pagaliau atsiliepti į politikos iššūkius, kaip probleminį pavyzdį nurodė Vilniaus krašto tyrimus: „Pav. spalių 9-tos ir kitų minėjimų proga daug periodikoje pas mus yra zulintas Vilniaus klausimas. Bet ar yra iki šiol pas mus pasirodęs nors vienas platesnio masto veikalas to krašto tautų kalbos, etnografijos, kultūros klausimais. Tiesa, politiškai Vilniaus problemą nagrinėja keletas lietuvių disertacijų prancūzų ir vokiečių k., bet kur gi to krašto kalbos, tautų, kultūros, istorijos santykiai, kuriuos moksliškai nušviesti gali būti mums ne tik įdomu, bet ir naudinga.“[102] Galiausiai įsteigtas Lituanistikos institutas bent jau vilnistikos srityje irgi nieko nepakeitė. Naujų žmonių į jį buvo priimta vos vienas kitas, kaip antai Juozas Stakauskas, Istorijos skyriaus vedėju tapo Ignas Jonynas, daugiau pasižymėjęs kaip dėstytojas ir mažai kaip

[99] M. Mašiotaitė-Urbšienė, Lenkų mokslo veikla Vilniuje, *Naujoji Romuva*, 1935, Nr. 39, p. 682–685; tos pačios, *Sąrašas aktualių knygų ir rašinių apie Vilnių ir Vilniaus kraštą*, Kaunas, 1939.

[100] Tos pačios, Lenkų mokslo veikla Vilniuje, p. 682. Taigi klystama teigiant, kad „niekas niekada rimtai nesusimąstė apie tai, ką reikėtų ir tektų daryti, jeigu vieną dieną Vilnius Lietuvai tartum nukristų iš dangaus“, D. Mačiulis, 1939-ieji: lietuviai „atranda“ Vilnių, p. 166.

[101] *LNMMB RS* (f. 14, b. 385, 387–396, 410) yra saugoma M. Mašiotaitės-Urbšienės sukaupta medžiaga. Jos didžioji dalis liko nepaskelbta ir tyrėjų nepanaudota. Medžiaga pasitelkta renkant bibliografinę informaciją šiam tekstui.

[102] Z. Ivinskis, Tautinė kultūra ir pozityvus darbas. Lituanistikos instituto reikalas, *XX amžius*, 1937 02 27, Nr. 167, p. 3. Kritišką, bet daug kur teisingą Z. Ivinskio požiūrį į tuometinį Lietuvos istorijos mokslą žr. Z. Ivinskis, Aktualieji Lietuvos istorijos reikalai, *XX amžius*, 1937 01 16, Nr. 12, p. 5.

mokslo vadybininkas. Tik Kalbos skyrius nustatė atgautojo Vilniaus krašto svarbesniųjų vietovių lietuviškus pavadinimus[103].

Taigi kas Vilniaus istorijos tyrimų srityje Kaune buvo padaryta iki 1939 m.? Žvelgiant tematiškai, chronologiškai galima pastebėti, kad bet kurioje Vilniaus klausimą aptariančioje publikacijoje neapsieita be istorijos. Tačiau istoriniai duomenys buvo pasitelkiami fragmentiškai, argumentuojant Vilniaus kaip Lietuvos sostinės politines funkcijas, diskutuojant gyventojų tautinės sudėties klausimais, svarstant priežastis, dėl ko jis prarastas[104]. Kad istorija nebuvo šiaip sau, o laikyta kovos dėl Vilniaus priemone, aiškiai matyti iš menotyrininko, dailės istoriko P. Galaunės (1890–1988) pastebėjimo: „kovoje dėl Vilniaus vartojome įvairiausius argumentus: istoriją, politiką, ekonomiką, kultūrą, etnografiją… bet užmiršdavome dar vieną, ne mažesnio svarumo už anuos – Vilniaus meną, kuris čia gimęs, brendęs, išbujojęs spinduliavo į visą Lietuvą.“[105] Taigi istorija – kovos už Vilnių priemonė. 1940 m. jau atgavus Vilnių, V. Trumpa rašė, kad apskritai neįmanoma parašyti Lietuvos istorijos be Vilniaus. Jis taip apibūdino ankstesnį lietuvių istorikų santykį su Vilniumi: „mūsų jaunasis istorijos mokslas kūrėsi be Vilniaus. Aišku, nei vienos minutės nei vienas Lietuvos istorikas nenori išskirti Vilnių iš Lietuvos, bet ir laikinas Vilniaus atskyrimas, kurį gyvenome 20 metų, vis dėlto daug pakenkė istorijos mokslui. Nekalbėsime čia apie uždarytus Lietuvos istorikui brangiausius praeities šaltinius, kurie slepiasi Vilniuje arba kurie surišti su Vilniumi. Dar svarbiau, kad naujai susikūrusi Lietuvos valstybė, kuriai buvo lemta per 20 m. gyventi be Vilniaus, per daug atrodė svetima savo praeičiai, arba, dar geriau, toji praeitis atrodė per daug svetima naujai Lietuvos valstybei.“[106]

Taigi tai, kad neturėjome Vilniaus, pakenkė istorijos mokslui, taip pat ir Vilniaus istorijos tyrimams. Tarpukario Lietuvoje suvokta, jog šalies plėtrai istoriškai, politiškai, ekonomiškai ir kultūriškai Vilnius yra gyvybiškai svarbus. Vilniaus užėmimas laikytas siekiu pagrobti tautos istorinę ir kultūrinę tradiciją. Jo praradimas buvo didelis kliuvinys konstruojant istorinio valstybingumo tradiciją, teigiant lietuviškos kultūros viziją, ugdant lietuvišką tapatybę[107]. Tačiau reikia pastebėti, kad jau pradedant M. Balinskiu

[103] Vilniaus krašto vietovių pavadinimai, *Lietuvos aidas*, 1939 10 26, Nr. 645.

[104] Pvz. M. Bagdonas, Dėl ko mes netekome Vilniaus, *Kardas*, 1934, Nr. 20, p. 393–395; Nr. 21, p. 419–421.

[105] P. Galaunė, Vilnius – Lietuvos meno centras, *Tautos mokykla*, 1940, Nr. 3, p. 45.

[106] V. Trumpa, Istorikų uždaviniai Vilnių atgavus, *Lietuvos aidas*, 1940 04 03, Nr. 152, p. 5.

[107] D. Mačiulis, To paties, 1939-ieji: lietuviai „atranda“ Vilnių…, p. 165. Pastarojo autoriaus požiūrio evoliuciją netiesiogiai atspindi ši citata: „Susiformavusį Vilniaus vadavimo diskursą su skambiais šūkiais ir atvirai propagandiniais tekstais paprasčiausia būtų lengva ranka nurašyti viešos ir tuščios retorikos sąskaiton (tai

ir J. I. Kraševskiu nuo XIX a. pirmos pusės Vilnius dažniausiai buvo suvokiamas ne kaip „daiktas savyje“, o tik kaip svarbiausias lietuvių sukurtos Lietuvos valstybės centras, taigi savotiškas Lietuvos valstybingumo ir lietuvių tautos paminklas. Priešingai nei, pavyzdžiui, XX a. pirmos pusės lenkų istoriografijoje, kuri buvo labiau linkusi į miesto vidaus istoriją, atsiejant ją nuo lietuviško politinio elito sukurtos valstybės ir pan. Ne veltui M. Balinskis lenkų istorikų buvo kritikuojamas, kad pernelyg daug vietos savo „Vilniaus miesto istorijoje“ skyrė valstybės istorijai. Kai tik todėl lietuviškajame diskurse Vytautas buvo svarbesnis nei Gediminas – dominavo bendravalstybinis, o ne miesto istorijos pasakojimas. Vilnius buvo tik lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės idėjos svarbiausias „atvejis“, jis negalėjo būti savarankišku istoriniu pasakojimu. Ne veltui 1939 m. atgavus Vilnių keičiant jo gatvių vardus buvo siekiama įtvirtinti svarbiausias istorines asmenybes ir nacionalinio judėjimo bei kultūros veikėjus. Taip yra ir dabar[108]. Simptomiška, kad rūpinantis Lietuvos kultūros vertybių susigrąžinimu iš Sovietų Rusijos prioritetas buvo teikiamas Lietuvos archyvams (Lietuvos Metrikai ir kt.), „nublanko interesai susigrąžinti Vilniaus senienų muziejaus bei Vilniaus muziejaus prie Vilniaus viešosios bibliotekos ir kitas muziejines vertybes“. Jomis daugiau rūpinosi muziejininkas P. Galaunė[109].

Nepriklausomybės pradžioje jubiliejiniais 1923 m. (600 m. nuo pirmojo paminėjimo) Vilniaus įkūrimo metais 1923 m. pasirodė dvi stambios publikacijos. Jose pateikiamos Vilniaus istorijos apžvalgos. P. Klimo veikale „Mūsų kovos dėl Vilniaus“[110] trumpai apžvelgiama miesto praeitis nuo jo įkūrimo iki 1914 m., atskirai aptariami Lietuvos istorijos klausimai, turėję įtakos Vilniui („slavėnų“ kalba, katalikybė, unija su Lenkija, XIX a. pokyčiai), analizuojama XIX a. etnografinė statistika, lietuvių politikų veiksmai per vokiečių okupaciją, santykiai su lenkais susikūrus Lietuvos tarybai, Vilniaus vyskupo klausimas. Pagal išsilavinimą teisininkas, P. Klimas buvo kvalifikuotas, produktyvus Lietuvos praeities tyrėjas, kelių knygų ir daugelio straipsnių[111] autorius, galėjęs tapti žymiu lietuvių istoriku, jeigu nebūtų pasukęs į diplomatinę tarnybą, dėl ko pats paskui

D. Mačiulis pirmuosiuose savo tekstuose – *A. R.*), tačiau to daryti neleidžia masinė frustracija, kuri buvo apėmusi visuomenę 1939 m….“ Be abejo, ne „frustracija“ čia svarbiausia.

[108] *Santykis su istorine praeitimi XXI amžiaus Vilniuje*, sudarytojai A. Nikžentaitis, A. Ragauskas, Vilnius, 2004.

[109] N. Keršytė, Vilniaus senienų muziejaus vertybių susigrąžinimo iš Rusijos problemos, *Knygotyra*, 2011, t. 56, p. 45

[110] P. Klimas, *Mūsų kovos dėl Vilniaus 1322-23–1922-23*, Kaunas, 1923, d. 1 Nuo Vilniaus įkūrimo ligi Laikonosios vyriausybės sudarymo, 102 p.

[111] Žr. P. Kl[imas], Gudai ir Vilnius, *Lietuvos aidas*, 1918 03 21, Nr. 35, p. 1–2.

gailėjosi[112]. Tikėtina, kad šis tyrėjas būtų išplėtojęs ir sistemiškus Vilniaus istorijos tyrimus, kuriuos faktiškai jau buvo pradėjęs. Polinkį į Vilniaus istoriją jis įgijo dar vaikystėje, mat didžiulį įspūdį jam, tuomet 14 m. jaunuoliui, padarė 1905 m. ekskursija po Vilnių: „aš buvau tartum pakrikštytas ilgaamže praeities dvasia.“[113] Reikia pastebėti, kad P. Klimas nesiryžo spręsti dėl Vilniaus įkūrimo ir kitų problemiškų ankstyvosios miesto istorijos klausimų, o apsidrausdamas jį pavadino „legendų periodu“. Tačiau jis teigė, kad „Vilniaus sritis iš senų senobės visa priklausė lietuvių giminei“. XIV a. Vilniuje tyrėjas išskiria tris kvartalus – lietuviškąjį „aplink Pilies kalną“, rusiškąjį ir vokiškąjį[114]. Vilniaus „skurdimo“ pradžią datuoja Liublino unija, o ne XVII a. vidurio maskvėnų okupacija, kaip lenkų istorikai. P. Klimas akcentuoja, kad senojoje Lietuvoje oficialia rašto kalba buvo „senoji slavėnų bažnytinė kalba“, kuri įgydavusi ir vietinių kalbų požymių. Tai nerodo, jog „rusų“ kultūra būtų buvusi stipresnė. Vietos „rusams“ tai buvęs „dirbtinis, atmestinis padaras“. Dėl lenkų kalbos įtakos ji pamažu tapo maišyta, netgi buvo „lietuvių kalba“ vadinama, su šiuolaikinių gudų kalba ji turėjo mažai ką bendra. Remdamasis lenkų istoriko Jano Jakubowskio 1912 m. publikuotu veikalu[115], jis teigia, kad dar XVI a. viduryje lietuvių buvę daugiau nei rusėnų, jie dominavę politiniame elite. Vėliau paplitusi lenkų kalba nerodanti buvus paties „lenkų gaivalo“. Tai tik lenkų kultūros lietuviai, nes ryškesnės imigracijos nebuvo[116]. Galima teigti, kad jau P. Klimo politinėje tautinėje Vilniaus istorijos apžvalgoje buvo išdėstytas bendralietuviškas Vilniaus ir su juo susietas Lietuvos istorijos pasakojimas, daugmaž nepakitęs iki pat XXI a. pradžios, nepaisant jokių karų ir okupacijų…

1923 m. buvo išleistas „Švyturio“ bendrovės Berlyne išspausdintas, keturvėjininkų rašytojų Kazio Binkio ir Petro Tarulio (Juozas Petrėnas, 1896–1980) pareng-

112 V. Trumpa, *Apie žmones ir laiką*, Vilnius, 2001, p. 377–378.

113 Rengiant antrąjį „Lietuvos istorijos“ leidimą: du Petro Klimo laiškai Adolfui Šapokai, parengė V. Selenis, *Lietuvos istorijos metraštis. 2006/2*, Vilnius, 2007, p. 161–166; V. Bukaitė, Lietuvos nepriklausomybės signataro Petro Klimo gyvenimas ir veikla, *Voruta*, 2008 02 23–05 10, Nr. 4–9.

114 P. Klimas, *Mūsų kovos dėl Vilniaus*, p. 5–6, 31.

115 Suprantama, kad etnocentriškai orientuotiems lietuvių istorikams gyventojų sudėties klausimas senojoje Lietuvoje, ypač iki 1569 m. Liublino sąjungos buvo esminis tiek Lietuvos, tiek Vilniaus istorijos interpretacijai. Ne veltui 1921 m. Vilniuje ir Kaune pasirodė net du atskiri Jano Jakubowskio veikalo „Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Unią Lubelską“ (Warszawa, 1912) vertimai į lietuvių kalbą. Mat jame buvo grindžiamas teiginys, kad XVI a. lietuviškų žemių apgyvendinimo tankumas buvęs didesnis nei kelis kartus didesnėse gudiškose teritorijose, todėl lietuviai sudarę 50–64 proc. gyventojų. Tad lietuviai rašė, kad „tai bene pirmoji knyga, kuri stengėsi teisingai nušviesti lietuvių tautinio elemento rolę Lietuvos valstybėje iki pusės XVI amžiaus“, *Knygos*, 1923, Nr. 2–3, skilt. 155–156. Knygos vertimas buvo publikuotas ir Vilniaus lietuvių laikraštyje, redaguojamame M. Biržiškos, žr. Jono Jokūbauskio Tautiniai santykiai Lietuvoje iki Liublino unijos, versta iš lenkų kalbos, *Vilnius*, 1921 01 25–05 26, Nr. 19–115.

116 P. Klimas, *Mūsų kovos dėl Vilniaus*, p. 21–30, 37.

tas „Vilniaus albumas“. Jo autoriai rėmėsi nekonkrečiomis M. Strijkovskio, P. Dubinskio, T. Narbuto, M. Balinskio, J. I. Kraševskio, M. Homolickio, A. F. Adamovičiaus, A. H. Kirkoro, W. Przyałgowskio, M. Biržiškos darbų, P. Galaunės medžiagos nuorodomis, kitomis publikacijomis, pvz., XIX a. rusų archeografų Vilniaus miesto privilegijų ir aktų publikacijomis. Vilniaus istoriją jie pasakojo kaip savotišką lietuvišką pasaką su pagoniškomis šventyklomis, krivių miestu, Šventaragio slėniu, Perkūno „stovykla“ ir kt. Iliustracinę dalį tvarkė P. Galaunė, bet vaizduojami Vilniaus paminklai jame liko tinkamai nesuklasifikuoti ir t. t. Paties Vilniaus, jo paminklų istorija jame aptarta nepalyginti detaliau nei P. Klimo, didžiausias dėmesys jame skirtas laikotarpiui iki XVIII a. pabaigos. Kai kuriuose vertinimuose, regis, prasikiša politinės aplinkybės. Pavyzdžiui, teigiama, kad „su Maskvos ir kitais rusų kunigaikščiais Vytautas gyveno geruoju. Tik vieni lenkai šnairavo į Lietuvos vis kylančią gerovę…“[117]

Monografinių Vilniaus istorijos tyrimų daugiausia pasirodė iš literatūros istorijos srities, mat čia nuo XX pradžios egzistavo tam tikra tradicija. Literatūros istorikas Pranas Augustaitis (1883–1941) rašė apie Ksaverą Bogušą, Dionizą Pošką. 1911 m. Fribūro universitete P. Augustaitis apgynė disertaciją „Die litauischen Elementen in der polnischen Fruehromantik“, kurią lietuviškai išleido 1921 m.[118] Vilnietišką tematiką per lietuvių literatūros Vilniaus universitete XIX a. pradžioje prizmę sistemiškai nagrinėjo su Vilniumi glaudžiai susijęs literatūros istorikas M. Biržiška (1882–1962). Jis parašė knygelę ir apie patį Vilniaus universitetą, aktyviai dalyvavo Vilniaus vadavimo sąjungos veikloje, paskelbė įvairių straipsnių[119], atsiminimų, susijusių su Vilniumi, medžiagos apie lietuvių veiklą jame lenkų valdymo laikais[120]. Jo tyrimus pratęsė literatūros istorikas V. Maciūnas (1909–2003), tyrinėjęs universiteto ir lietuviškojo sąjūdžio santykius. Jis nepabijojo objektyviai analizuoti Vilniaus šubravcų tekstų, kuriuose buvo šaipomasi iš kai kurių lietuviškojo sąjūdžio autorių (kai kurie iš jų buvo tapę kanoninėmis lietu-

[117] Vilnius. Istorijos apžvalga, *Vilnius 1323–1923.* Istorijos apžvalgą parašė K. Binkis ir P. Tarulis. Reprodukuota iš J. Bulhako fotografijų ir S. Fleury'io fotografijų, senų litografijų ir Smuglevičiaus piešinių, Kaunas–Vilnius, MCMXXIII.

[118] P. Augustaitis, *Lietuvybės elementai lenkų romantizme*, Vilnius, 1921. Taip pat žr. analogišką straipsnių seriją laikraštyje: *Vilnietis*, 1922, Nr. 10–62.

[119] Pvz., M. B-ius, Apie Vilniaus krašto gyventojų tautinę sudėtį, *Vilniaus aidas*, 1926 09 23, Nr. 109, p. 2–3.

[120] M. Biržiška, Vilniaus „lenkai“ pusiau XVIII-tame amžiuje, *Darbo balsas*, 1918 02 05, Nr. 7, p. 10–11; to paties, Iš Vilniaus studentų darbų, *Liuosoji valanda*, 1918 05 28, Nr. 5, p. [3–4]; to paties, Lietuvių literatūra Vilniaus universiteto metu, *Visuomenė*, 1910–1911 (atskiras leidinys išėjo Vilniuje 1921 m.); *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos*, Kaunas, 1931–1938, kn. 1–2; to paties, *Apie lietuviškus Vilniaus miesto gatvėvardžius. Dėl J. V. Narbuto vadovo po Vilnių ir jo gatvėvardžių*, Kaunas, 1939; to paties, *Senasis Vilniaus universitetas. 1579–1842. Vardų ir raštų atranka*, Vilnius, 1940 [1942].

vių kultūros asmenybėmis) naivaus kalbos ir istorijos aukštinimo, pvz., tariamai buvusių, bet neišlikusių senovės lietuvių rankraščių[121]. Taigi jo publikacijos apie Vilniaus universiteto studentijos gyvenimą, literatūros istoriją, paskelbtos 1939–1940 m.[122], tik pratęsė ankstesnius tyrinėjimus, nenutrūkusius ir išeivijoje[123]. Iš kitų istorijos mokslo sričių nurodytina meno istoriko P. Galaunės monografija apie 1793–1831 m. Vilniaus meno mokyklą (jis taip pat parašė straipsnių apie L. Gucevičių, Vilniaus meno paminklus)[124]. Pasak menotyros istoriografų, P. Galaunė „neužsisklendė tarp tautiškai angažuotų idėjų ir žvelgdamas į Lietuvos meno raidą matė kur kas gilesnes jos šaknis nei XX a. pradžia“[125].

Būdingiausia istorinių publikacijų Vilniaus tematika forma – pavieniai straipsniai, daugiausia moksliniai publicistiniai. Forma ir turiniu jie savotiškai pratęsia XIX a. pab.–XX a. pr. lietuviškos raštijos apie Vilniaus praeitį tradiciją. Tipiškas tekstas, kuriame svarstyta, koks Vilnius buvo XVI a. pabaigoje, aptariamas G. Brauno ir F. Hogenbergo planas[126]. Atskira tema – Didysis Vilniaus seimas, tačiau jis labiau traktuojamas kaip Lietuvos istorijos Vilniuje, o ne Vilniaus istorijos siužetas. Skelbta daugybė atsiminimų (P. Rusecko, J. Purickio, V. Biržiškos, M. Biržiškos ir kt.). Objektyvus V. Maciūnas pastebėjo: „Vilnius – Lietuvos širdis. Taip dažnai girdėjome šitą sakinį, kad jis net

[121] V. Maciūnas, Lietuviškieji dalykai Vilniaus šubravcų satyroje, *Mūsų senovė*, 1937, t. 2, Nr. 1, p. 7–16; 1938, t. 2, Nr. 2, p. 179–193; to paties, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje. Susidomėjimas lietuvių kalba, istorija ir tautotyra*, *Darbai ir dienos*, 1939, t. 8, p. 3–344. Apie dar radikalesnius kai kurių aušininkų „etimologizavimus“ žr. P. J[onikas], Ar rojuje lietuviškai kalbėjo?, *Mūsų senovė*, 1940, t. 3, Nr. 1, p. 188–189.

[122] V. Maciūnas, Senasis Vilniaus universitetas, *Naujoji Romuva*, 1939, Nr. 42–43, p. 757–759; to paties, Epizodas iš vilniečių ir žemaičių literatų santykių istorijos, *Dienovidi*s, 1939, Nr. 5, p. 219–224; to paties, Vilniaus senojo universiteto studentų gyvenimo nuotrupos, *Vairas*, 1940, Nr. 4, p. 312–313.

[123] Ypač žr. 1981 m. paskelbtą beveik 100 puslapių studiją „Vilniaus universitetas ir lietuviškasis XIX amžiaus pradžios sąjūdis“. Vilnietiškus ir kitus jo tyrimus žr. V. Maciūnas, *Rinktiniai raštai*, sud. J. Šlekys, Vilnius, 2003.

[124] P. Galaunė, *Vilniaus meno mokykla (1793–1831): jos istorija, profesoriai ir mokiniai*, Kaunas, 1928. Taip pat žr. P. Galaunė, Lauras Gucevičius. Arkitektoris, arkitektūros, topografijos ir žemėlapių profesoris Vyriausioje Lietuviškoj mokykloj ir prie jos Inžinierių Lietuviško korpuso Mokykloje Vilniuje (1753–1798). Medžiaga monografijai, *Dainava*, 1920, sausis, kn.1, p. 79–102; to paties, Vilnius – Lietuvos meno centras, *Tautos mokykla*, 1940, Nr. 2, p. 45–50; Nr. 3, p. P. Galaunė tvarkė K. Binkio ir P. Tarulio albumo iliustracinę dalį. Vienoje įvado vietoje nurodoma į P. Galaunės medžiagą L. Gucevičiaus, kuris vadinamas „Lauru Stoka Gucevičiumi“, monografijai, plg. Vilnius. Istorijos apžvalga, *Vilnius 1323–1923*, p. 53.

[125] A. Kulvietytė-Slavinskienė, Menotyra Vytauto Didžiojo universitete tarpukariu, *Meno istorija ir kritika*, 2011, Nr. 7, p. 77–87.

[126] Pr. Klimaitis, Didysis Vilniaus seimas, Židinys, 1931, t. 13, Nr. 1, p. 43–56; Nr. 2, p. 146–160; Nr. 4, p. 365–376; Vetusius [Z. Blynas], Vilnius XVI amžiaus pabaigoje, *Naujoji Romuva*, 1934, Nr. 195, p. 679–681. Aprašymą išvertė J. Gustas. Taip pat žr. Vilna Litvaniae Metropolis – Vilnius Lietuvos sostinė, *Trimitas*, 1937, Nr. 4–5, p. 75–76. „Kovotoju“ už Lietuvos savarankiškumą laikomas ir astronomas M. Počobutas Odlanickis: „1767 metais Lietuva buvo įtraukta Britų karališkosios mokslų akademijos nariu. Dėl šio fakto labai įsiuto lenkai, kad Počobutas tos garbės neperleido Lenkijai.“

grėsė tapti banaliu. Mums priešingi žmonės net tvirtino, kad tai nėra iš tautos gelmių kyląs šūkis, o tik pokarinės politinės propagandos dirbtinis padaras. Tiesa, Vilniaus netekimas mus įgalino labiau pajusti jo vertę mums, bet ir visą laiką jis buvo brangus lietuvio širdžiai."[127]

Pažvelkime į konceptualesnes istorikų parašytas Vilniaus istorijos apžvalgas, pvz., istoriko Z. Ivinskio (1908–1971). Tiesa, jos parašytos jau 1939 m. „atradus" Vilnių. Svarbu žinoti, ar jo požiūris kuo nors skyrėsi nuo A. Šapokos? Z. Ivinskis 1928 m. S. Daukanto mokytojų seminarijoje skaitė paskaitas apie Vilniaus istoriją[128], 1936 m. dalyvavo „Vilniaus semestro" veikloje – skaitė paskaitą „Iš Vilniaus praeities"[129]. Plačiausiai Z. Ivinskio Vilniaus istorijos interpretacija išdėstyta 1939 m. publikuotame straipsnyje, kuris paremtas 1939 m. spalio 14 d. per radiją Šaulių pusvalandyje skaityta paskaita. Išlikęs Z. Ivinskio referato „Vilniaus kraštas ir miestas Lietuvos praeityje", įteikto Lietuvos užsienio reikalų ministerijai, juodraštis, įvairios parengiamosios medžiagos[130]. Matyti, kad Z. Ivinskis rinko 1939–1940 m. publikacijas Vilniaus istorijos tema, buvo susipažinęs su lenkų, lietuvių ir kitų autorių Vilniaus istorijos tyrimais, M. Balinskio, J. I. Kraševskio, M. Łowmiańskos veikalais, P. Dubinskio ir kai kuriomis kitomis šaltinių publikacijomis, tačiau su archyvine medžiaga nedirbo. Forma daro įtaką turiniui, bet nėra pagrindo teigti, kad Z. Ivinskio išdėstyti teiginiai neatspindi jo supratimo. Šių tekstų analizė rodo, jog jo požiūris niekuo nesiskyrė nuo A. Šapokos. Pasak Z. Ivinskio, politiškai, kultūriškai Vilnius buvo susijęs su Lietuvos istorija, buvo jos centras. XIII–XIV a. visas Vilniaus kraštas buvo neabejotinai lietuviškas, o XVI a. vilniečiai amatininkai – daugiausia lietuviai. Tai, kad lietuvių kalba vėliau nebuvo vartojama, nėra pagrindas išbraukti gyventojus iš lietuvių skaičiaus. Z. Ivinskis pažymi, kad „vargu ar galima rasti kitą tokį miestą, kuris taip neatjungiamai būtų suaugęs su viso krašto istorija. Vilnius ir jo kraštas organiškai yra surištas su visos Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės istorija. Jo praeitis yra tik dalis anos garsiosios valstybės istorijos. Štai, ne kur kitur, o Vilniaus krašto plotuose kūrėsi Mindaugo valstybė". Z. Ivinskis

[127] V. Maciūnas, Senasis Vilniaus universitetas, *Naujoji Romuva*, 1939, Nr. 42–43, p. 757.

[128] Z. Ivinskis, *Vilnius – lietuvių religinė ir tautinė šventovė. Paskaitos konspektas,* 1928, *LNMMB RS*, f. 29–992. Nurodo: P. Kalnius, Vilnius ir jo apylinkės lietuvių etnografinėje tipologijoje, *Vilniaus istorijos metraštis*, 2007, t. 1, p. 165.

[129] Trečioji Vilniaus semestro paskaita, *Lietuvos aidas*, 1936 03 17, Nr. 125. Išliko Z. Ivinskio 1939 m. parengiamoji medžiaga apie Vilnių ir jo krašto istoriją, žr. *LNMMB RS*, f. 29–776, 846, 916, 917.

[130] Z. Ivinskis, Vilnius Lietuvos praeityje, *Trimitas*, 1939, Nr. 42, p. 1018–1019. Rankraštį žr. *LNMMB RS*, f. 29–915. Taip pat žr. *LNMMB RS*, f. 29–-914, 916; Z. Ivinskis, Vilnius ir jo kraštas mūsų praeityje, *Mūsų laikraštis*, 1939, Nr. 42, p. 3.

teigia, kad iš Vilniaus krašto buvo kilusi ir miesto įkūrėjo Gedimino dinastija, jame pastatyta daugelis žymesnių Lietuvos pilių. Jis nurodo, jog „dažnai sostinės turi įvairių tautų mišinio, nes į jas keliasi iš visur įvairūs gyventojai. Ir Vilniuje laikui bėgant ėmė rastis svetimo elemento, bet kaip rodo sąrašai, inventoriais vadinami, XVI amžiuje Vilniaus miesto gyventojai, amatninkai buvo daugumoje lietuviai. Iki pat 1737 metų Vilniuje dar buvo sakomi lietuviški pamokslai. Vadinasi, buvo dar kam jų klausyti. […] Vadinasi, didelis sugudėjimas ir sulenkėjimas įvyko spaudos uždraudimo metu, ypač kai trūko lietuviškos knygos“. Tačiau istorikas pažymi, kad kalbos vartojimas nėra svarbiausias tautybę nulemiantis veiksnys. Pasak Z. Ivinskio, „Vilniaus krašto istorijoje daug svarbesnis faktorius yra tai, kad tas kraštas ir politiniu, ir administraciniu ir kultūriniu atžvilgiais buvo ne tik su visu Lietuvos kūnu suaugęs, bet buvo jo centras. Ar ne Vilniuje išspausdinta pirmoji lietuviška knyga D[idžiojoje] Lietuvoje, būtent Daukšos katekizmas (1595). Ar ne Vilniuje pagaliau formavosi tautinis lietuvių atgimimas ir po spaudos atgavimo ėjo pirmieji laikraščiai („Vilniaus žinios“, „Viltis“ ir kiti). Vilniuje taip pat rinkosi Didysis Vilniaus seimas. Jame koncentravosi per D[idįjį] karą Lietuvos atstatymo mintis, jame įvyko 1917 m. lietuvių konferencijos, jame veikė Lietuvos taryba, Vilniuje paskelbė ji ir vasario 16 d. aktą ir t. t. Nepertraukiama faktų grandinė iš praeities į dabartį rišą Vilnių su naująja Lietuvos valstybe. Niekada Vilnius dirbtinu būdu, ar jėgos teisės aktu, negalės būti išbrauktas iš lietuvių tautos gyvenimo ir jos istorijos. Tam Vilniui dabar vėl skirta vaidinti ta istoriškoji misija, kurią jis turėjo per amžius“[131]. Taigi Vilnius sostinė, kultūrinis ir religinis centras, buvęs lietuviškas kraštas, pamažu apgudėjo ir aplenkėjo.

Faktiškai Z. Ivinskio supratimas iš esmės nesiskyrė ir nuo tautininkišku dešiniuoju požiūriu į istoriją pasižymėjusio J. Matuso interpretacijos, kurią šis išdėstė keliose publikacijose. Stinga tik J. Matusui būdingos antilenkiškos retorikos, prievartinės polonizacijos akcentavimo ir įvairių aiškiai klaidingų teiginių, kaip antai, kad „lietuvių elementas akademijoje [Vilniaus universitete] vyravo“[132], kad Gediminą būtina vadinti karaliumi, kad iš Rygos atsikėlę vokiečiai sulietuvėdavo ir t. t.[133] Visi lietuvių autoriai

[131] *LNMMB RS*, f. 29–915, l. 1–5. Cituojama iš rankraščio siekiant perteikti autentišką Z. Ivinskio tekstą. Publikacijoje kalbos redaktoriaus pakoreguotos kai kurios smulkmenos.

[132] Apie tuomet vyraujantį požiūrį žr. K.B., Vilniaus universitetas. Keletas istorinių duomenų, *Vilniaus balsas*, 1940 01 14, Nr. 11, p. 3; A. Nezabitauskis, „Sic itur ad astra“. Vilniaus universiteto istorinė valanda, ten pat.

[133] J. Matusas, Lietuviai Vilniaus krašte gyveno nuo amžių, *Lietuvos aidas*, 1939 10 12, Nr. 608; 10 13, Nr. 611; 10 14, Nr. 614; 10 16, Nr. 618; to paties, Karalius Gediminas ir sostinė Vilnius, *Lietuvos aidas*, 1940 01 15, Nr. 23; 01 16, Nr. 25; 01 17, Nr. 27; to paties, *Vilnius ir jo gyventojai*. [1940], *LNMMB*, f. 29–1635. Tekstas buvo išsiųstas pasiuntinybėms ir konsulatams; to paties, Istorinės žinios apie Vilniaus kraštą ir jo

sutarė, jog lietuviai Vilniaus krašte gyveno nuo amžių, o „tikro kraujo“ lenkų jame buvo nedaug. Visi kiti yra daugiausia XIX a. sulenkėję lietuviai. Visi jie faktiškai nepaiso rusėnų, šaltinių „lietuvius“ supranta tik kaip „lietuvius“. J. Matusas užsimena, kad „į pasaulines tarnybas Lietuvoje reikalauta skirti vien lietuvius ir gal vietinius gudus […] tokiu būdu valdžios aparatas išliko lietuviškas“[134].

Žinoma, skirtumų vertinant tiek Lietuvos, tiek Vilniaus istoriją įvairiose visuomenės grupėse negalėjo nebūti. Nereikia galvoti, kad buvo tik vienas ir visuotinai paplitęs Vilniaus istorinis vaizdinys. Pakaks nurodyti, jog voldemarininkas, žurnalistas, literatūros kritikas Steponas Vykintas-Povilavičius 1940 m. kovą kritikavo A. Šapoką ir ypač Z. Ivinskį dėl XIV a. pabaigos–XV a. pradžios Lietuvos kultūros ir Jogailos vertinimo 1935 m. išleistoje monografijoje „Jogaila“, reikalavo derinti mokslinį ir tautinį metodus istorijos tyrimuose, kaip jis rašė, „juo labiau dabar, kai Vilniuje atsiras ir daugiau visokios, netgi labai tendencingos, medžiagos, ir kada reikia nuo mūsų praeities nuimti svetimą, tendencingą vožtuvą, šydą“[135]. Taigi Vilniaus praeitis, dabartis ir ateitis buvo vertinama skirtingai. Skirtumai išryškėjo 1939–1940 m. svarstant Vilniaus vietovardžių keitimą (žr. toliau).

Kaip minėta, atsitiko taip, kad 1939 m. spalį įžengus į Vilnių paaiškėjo, jog rimtų veikalų apie šventąjį lietuviams miestą lietuvių mokslininkai, deja, neparašė. Vietos literatas Albinas Žukauskas teigė: „Per pastaruosius dvidešimt metų buvo išleista devynios galybės literatūros leidinių Vilniaus temomis. Tam tikslui sunaudota daugelis tonų popieriaus, daug kibirų rašalo, nemažai pinigų, bet toje literatūroje gero leidinio, kuris visapusiškai vaizduotų Vilniaus ir jo krašto tautinį, istorinį, kultūrinį bei grožinį veidą, vis dėl to pasigendame. Nėra dar rimtos, pilna to žodžio prasme vertingos ir plačiu mojimu parašytos knygos apie Vilnių ir jo apylinkes, – knygos, kurią džiugu būtų ir pačiam į rankas paimti ir negėda būtų prašalaičiui parodyti. O toks leidinys yra labai ir labai reikalingas. Reikalas jį išleisti yra pilnutėliai pribrendęs. Per maža yra to, kas išspausdinta ir paskleista šimtai brošiūrėlių, eilėraščių Vilniaus temomis rinkinių, ar prozos dalykų. Jų buvo kita paskirtis – propaganda, noras paveikti skaitytojo jausmus, širdį, o ne suteikti jam išsamių žinių apie brangųjį mūsų miestą. Tokios ir jai panašios literatūros laikotarpis jau pasibaigė. Ją ištiko bendras visų propagandos šakų

gyventojus, *Trimitas*, 1940, Nr. 15, p. 356–358. Taip pat žr. J. Matusas, Vilnius mokinių rankose, *Mūsų Vilnius*, 1933, Nr. 1, p. 12.

134 J. Matusas, Lietuviai Vilniaus krašte gyveno nuo amžių, *Lietuvos aidas*, 1939 10 13, Nr. 611.

135 Stp. Vykintas, Vilnius ir mūsų istoriniai tyrinėjimai, *Vilniaus balsas*, 1940 03 17, Nr. 64, p. 4.

likimas – užmarštis. Tikslas atsiektas, Vilnius atgautas, vadinasi, ši literatūros rūšis jau nereikalinga.“[136] Panašiai istorikas Antanas Kučinskas, siūlydamas, kaip 1941 m. reikėtų paminėti 600 metų sukaktį nuo Gedimino mirties, kritiškai apibendrino ankstesnę praktiką: „Negi ir šios sukaktuvės turės mus užklupti nepasiruošusius, kaip tai buvo su Vytauto Didžiojo, Krikščionybės įvedimo ir kitų sukaktuvių minėjimais? Negi vėl paskubomis improvizuosime, bėgiosime po visą kraštą su paveikslu, jo vardu žymėsime vertas ir nevertas įstaigas, pristeigsime daug komitetų, metams praslinkus sukviesime iškilmingą posėdį, ar tąsysimės, kaip su Dariaus ir Girėno paminklu?“[137]

Vinco Trumpos žodžiais teko konstatuoti: „[…] Vilniaus istorija […] gėda pripažinti, per 20 kovos už Vilnių metų, nesulaukė jokio tikrai rimto veikalo. Nieką daugiau dėl to negalima kaltinti, kaip tik pačius istorikus. Tikėkimės ir reikalaukime, kad per 5 sekančius metus mes tą gėdą užtrinsime…“[138] Žurnalistas, kraštotyrininkas Adolfas Zabitis-Nezabitauskis (1901–1968) situaciją komentavo objektyviai: „Specialiai apie Vilnių istorinių ir mokslinių veikalų daugiausia yra parašę lenkai. Reikia pripažinti, kad daugelis iš jų tikrai su didele meile ir prisirišimu yra rašę apie, jų žodžiais tariant, Gedimino įsteigtą Jogailos miestą“ […] netrūko nė lenkų rašytojų ir mokslininkų, kurie savo rašiniuose apie Vilnių laikėsi objektyvumo ir aiškiai pabrėždavo jo lietuvišką kilmę, tuo sudarydami savotišką Vilniaus gyventojų separatizmą ir lokalinį patriotizmą […] Mūsų visų pareiga yra susipažinti su savo sostinės praeities žygiais ir pamilti jį tokį, kokį istorinis likimas mums yra išlaikęs“.[…] leidiniai yra rašyti lenkų, kuriems pirmoje eilėje rūpėjo Vilnių atvaizduoti kaip kaip Lenkijos kultūros centrą. Dabar yra atėjęs laikas vilnistikai duoti kitą kryptį ir Vilnių iškelti kaip istorinės ir dabartinės Lietuvos valstybės sostinę. Esant labai daug neišnaudotos apie Vilniaus praeitį medžiagos, tas lenkų pradėtas apie Vilnių leidinių serijas reikėtų ir toliau leisti. Žinoma, nauja dvasia ir lietuvių kalba.“[139]

---

136 A. Žukauskas, Reikia išleisti knygą apie Vilnių, *Naujoji Romuva*, 1940, Nr. 4, p. 72.

137 A. Kučinskas, Kaip minėsime karalių Gediminą?, *Naujoji Romuva*, 1940, Nr. 5, p. 94. Žinant XIX a. pabaigos–XX a. pradžios lietuvių istoriografiją, lietuviškus istorijos vaizdinius visuomenėje, regis, nėra pagrindo kalbėti ir apie Gedimino alternatyvą Vytautui nei Vilniaus vadavime, nei Lietuvos istorijoje. Švelnus autoritarinis režimas, kokiu buvo A. Smetonos valdymas, negalėjo taip laisvai manipuliuoti istoriniais vaizdiniais, kaip kartais atrodo. Jis privalėjo atsižvelgti į jau minėtus visuomenėje susiklosčiusius vaizdinius, todėl Vytauto laimėjimas prieš Gediminą logiškas, pagaliau ir jokios kovos nebuvo. Vilnius visuomet buvo suvokiamas kaip senosios Lietuvos valstybės istorijos, kurios piką geriausiai išreiškė Vytautas Didysis, dalis, plg. D. Mačiulis, (recenzija), *Lietuvos istorijos metraštis*. 2001/2, Vilnius, 2002, p. 266–268.

138 V. Trumpa, Istorikų uždaviniai Vilnių atgavus, *Lietuvos aidas*, 1940 04 03, Nr. 152, p. 5.

139 A. Nezabitauskis, Iš literatūros apie Vilnių, *Vilniaus balsas*, 1939 12 23, Nr. 48, p. 3–5.

Kai Vilnius atiteko Lietuvai, prasidėjo vajus su šūkiu „Lietuvi, nedrįski mirti nepamatęs Vilniaus!“[140] Tačiau pastebėta, kad vis gausiau į Vilnių atvykstantys lietuviai, daugiausia turistai, jo istoriją išmano menkai. Parengtų gidų irgi nebuvo. Be to, istorinės Lietuvos sostinės istorinį kultūrinį paveldą reikėjo prisijaukinti, kiek reikia „įtautinti“ ir įvalstybinti[141]. Todėl, kaip tuomet rašyta, buvo reikalingas „planingas Vilniaus pažinimas“[142]. Pradėtas realizuoti šūkis „Pažinkime savo sostinę!“[143] Sprendžiant kvalifikuotų gidų problemą, 1940 m. kovą–gegužę parengta 100 ekskursijų vadovų (gidų) po Vilnių. Paskaitas kursuose skaitė lietuviai Konstantinas Avižonis, Vaclovas Biržiška, J. Puzinas, lenkų menotyrininkas Piotras Śledziewskis[144]. Siekta išleisti vadovų po Vilnių ir parengti leidinių apie architektūros paminklus, pirmiausia katalikiškus kulto objektus. Tokių publikacijų pasirodė jau 1940 m. Iš lenkų kalbos buvo išverstas E. Kulveco „Trumpas vadovas po Vilnių“, išleistas Vilniuje J. Zavadzkio[145]. Naujai išleistas papildytas vilniečio, Vilniaus universiteto auklėtinio (baigė sociologiją), ekskursijų gido Juozo Maceikos (1904–1991) ir jau minėto Adomo Juškevičiaus „Vadovas po Vilnių ir jo apylinkes“ – 1937 m. birželį išleisto pirmojo leidimo didžioji tiražo dalis lenkų valdžios buvo konfiskuota ir sunaikinta[146]. Kaune taip pat išėjo kitados už lietuvišką veiklą ištremto iš Vilniaus krašto rašytojo Jono Vytauto Narbuto (1911–1968) „Vadovas po Vilnių“ su gan beatodairiškais Vilniaus vietovardžių keitimo siūlymais[147]. Atsižvelgiant į Vilniaus kaip istorinio lietuviškos katalikybės centro įvaizdį, bažnyčioms („Vilnius

[140] Lietuvi, nedrįski mirti nepamatęs Vilniaus!, VB, 1940 V 12, Nr. 109, p. 4.

[141] A. Nezabitauskis, Vilniaus srities tautybių klausimas, *Vilniaus balsas*, 1940 01 19, Nr. 15, p. 4; Vilniaus Katedros aikštė – Lietuvos valstybės reprezentacinė vieta. Kelios pastabos dėl jos sutvarkymo, ten pat, 1940 05 01, p. 3.

[142] A. N[ezabitauskis], Vilniaus turistinės praeitis, *Vilniaus balsas*, 1939 12, Nr. 34; to paties, Planingas Vilniaus pažinimas, ten pat, 1940 02 29, Nr. 49; 1940 03 01, Nr. 50.

[143] A. N[ezabitauskis], Pažinkime savo sostinę. *Vilniaus balsas*, 1940 01 03, Nr. 2–01 24, Nr. 18; J. K. Beleckas, Dvi gražios Vilniaus vietovės, kurios dar mažai imamos lankyti, La., 1940, Nr. 251.

[144] Vilniuje organizuojamas ekskursijų centras, *Lietuvos aidas*, 1940 V 2, Nr. 203; Baigėsi gidų kursai, *Vilniaus balsas*, 1940 V 17, Nr. 112; Vilnius jau turi 100 ekskursijų vadovų, ten pat, 1940 05 18, Nr. 113, p. 3; Kaip tvarkomi ekskursijų reikalai Vilniuje, ten pat, p. 5; Išleidžiama pirmoji turizmo vadovų-gidų laida, Kaip tvarkomi ekskursijų reikalai Vilniuje, ten pat, p. 6; Ar pažįstame Vilnių? Gidų kursams pasibaigus. Kiekvienas Vilniaus lietuvis turėtų būti gidas, ten pat, 1940 05 22, Nr. 116; J. K.B., Visos ekskursijos Vilniuje turės vadovus, *Lietuvos aidas*, 1940 05 18, Nr. 231.

[145] E. Kulvecas, *Trumpas vadovas po Vilnių: su planeliu. Priede Trakai ir Verkiai*, vert**.** T. C., Vilnius, [1940]**.**

[146] A. Juškevičius, J. Maceika, *Vilnius ir jo apylinkės: vadovas*, Kaunas, 1940. Deja, pirmuoju Vilniaus paminėjimu klaidingai laiko Snorre Sturlusono raštus. Taip pat išleido leidinį turistams apie Trakus: J. Maceika, *Trakai*, Kaunas, 1940. Plačiau žr. *Vilniaus šviesuolis – Juozas Maceika*, sudarė Salomėja Maceikienė, spaudai paruošė Edmundas Jakubėnas, Vilnius, 2009.

[147] J. V. Narbutas, *Vadovas po Vilnių*, Kaunas, 1939. Žr. taip pat: M. Biržiška, *Apie lietuviškus Vilniaus miesto gatvėvardžius. Dėl J. V. Narbuto vadovo po Vilnių ir jo gatvėvardžių*, Kaunas, 1939.

bažnyčių miestas“) buvo skirti daugelis A. Zabičio-Nezabitauskio straipsnių[148], kurių pagrindu išleistas atskiras leidinys[149]. Religingai ir tautiškai angažuotai lietuvių visuomenei Vilniaus valstybės ir religijos lopšio įvaizdis irgi tiko. Buvo pažymima, kad lietuvių padavimai – legendos ir pasakos – liudija, jog Vilnius buvo „tautinė ir religinė šventovė net tada, kada senovės lietuviai dar nepažino kryžiaus“. Akcentuota, kad Vilnius su Šventaragio slėniu, Perkūno ir kitomis, kaip antai Mildos šventyklomis, buvo strateginis pagonybės kulto centras, valdovų ir žynių panteonas. Taigi Vilnius esąs senovės ir dabarties lietuvių dvasinio ir religinio gyvenimo centras[150].

Šv. Kazimiero draugija ir Spaudos fondas inicijavo populiarių menotyrininko Jono Griniaus (1902–1980) ir meno istoriko Mikalojaus Vorobjovo (1903–1954) knygų apie Vilniaus meno paminklus išsilavinusiai visuomenei parengimą ir išleidimą. Pirmoji pasirodė 1940 m. pradžioje[151]. Antroji, nors ir atsirado dėl kultūrinio politinio užsakymo, vadinama „viena iš legendinių XX a. Lietuvos kultūros istorijos knygų“. Didžiausias menotyrininko dėmesys krypo į neutraliausius – kulto objektus, pirmiausia bažnyčias. Dėl stiprios vokiečių meno mokyklos įtakos M. Vorobjovo domėjimasis Vilniaus architektūra, jo įspūdingu baroku neliko tik proginis. Vokiečių okupacijos metais M. Vorobjovas ketino išleisti pataisytą leidimą, net parengti akademinį tyrimą. Atskirai domėjosi architektu Jonu Kristupu Glaubitzu[152]. Vietoj lenkų laikais pradėto leisti „Wilno“ Vilniaus miesto savivaldybė 1940 m. gegužę ketino jau liepą išleistį pirmąjį Vilniaus miesto istorijai ir kultūrai skirto reprezentacinio leidinio „Vilnius“ numerį. Planuota, kad jame bus „nagrinėjami visi su Vilniaus miesto gyvenimu susiję klausimai ir bendradarbiaus rinktinės pajėgos“. Anotuota, jog vienkartinis leidinys pamažu taps periodinis, jame „bus nušviesta Vilniaus praeitis, kovos dėl Vilniaus, okupantų valdymo laikai ir

148 J. Maceika, *Žymiausios Vilniaus bažnyčios*, *Židinys*, 1940, Nr. 3, p. 371–374.

149 A. Zabitis-Nezabitauskis, *Vilniaus bažnyčios mūsų tautos Šventovė*, Vilnius: Lietuvos turizmo draugija, 1940. Išėjo net 4000 egz. tiražu. Taip pat žr. A. Zabitis-Nezabitauskis, Vilniaus meno ir kultūros paminklai, *Ateitis*, 1943 07 17, 07 21, 07 24, 07 28, 07 30; 08 05, 08 07, 08 14.

150 A. Zabitis-Nezabitauskis, *Vilniaus bažnyčios mūsų tautos šventovė*, Vilnius, 1940, p. 5. Įdomu, kad aprašant Šv. Pranciškaus ir Bernardo bažnyčią nepamiršta nurodyti, jog joje „yra nedidelis marmurinis karstelis 7 metų Simanui Kireliui, 1592 metais žydų nužudytam ritualiniais tikslais. Jis padarytas 1623 metais“, ten pat, p. 66. Matyt, neabejota, kad skaitytojas tai deramai priims. Tekste vartojamas „Lauryno Stokos Gucevičiaus“ vardo lytis, akcentuoja, jog jis buvo lietuvis, ten pat, p. 32, 73. Labai trumpai aptariami ir nekatalikų maldos namai, ten pat, p. 93–99.

151 A. N., Vilniaus meno paminklai. Dr. Jonas Grinius, *Vilniaus balsas*, 1940 03 17, Nr. 64, p. 4.

152 J. Grinius, *Vilniaus meno paminklai,* Kaunas, 1940; M. Vorobjovas, *Vilniaus menas,* Kaunas, 1940. Plačiau žr. G. Jankevičiūtė, Apie Mikalojaus Vorobjovo monografijos „Vilniaus menas“ skaitymą ir skaitytojus, *Acta Academiae artium Vilnensis. Dailė*, 2010, t. 57, p. 191–213. Taip pat yra išlikęs rankraštis: M. Vorobjovas, *Pažinkime senąjį Vilnių*. Apie 1940 (Lietuvos dailės muziejaus archyvas).

pan.“ „Vilnių“, gausiai iliustruotą Vilniaus miesto istoriniais ir kultūriniais paveikslais, turėjo redaguoti A. Zabitis-Nezabitauskis, palyginti gerai išmanęs Vilniaus istoriografiją[153]. Beje, spaudoje buvo paneigta informacija, kad šiuo savivaldybės leidiniu atgaivinamas lenkų laikais ėjęs leidinys[154]. Lenkų laikais publikuotas istorijos žurnalas „Ateneum Wileńskie“ turėjo būti pakeistas į „Teka Wileńska“, tačiau leidinys nespėtas išleisti[155].

Pasipylė ir daugybė įvairių autorių straipsnių Vilniaus istorijos tema. Tiek jų, ypač mokslinio pobūdžio, anksčiau nebuvo. Vilniaus ir jo krašto archeologijos tyrimuose aktyviausiai reiškėsi archeologas Jonas Puzinas, jis skelbė recenzijas, 1939–1940 m. skaitė paskaitas universitete (1941 m. kursai „Vilniaus krašto proistorė“, „Senovės lietuvių pilys“) ir visuomenei apie Vilniaus ir jo krašto pilis[156], publikavo straipsnius[157], buvo įtrauktas į tarpžinybinę Gedimino kalno tvarkymo komisiją, bet atsisakė joje dalyvauti[158]. Dalyvavo prie Dailės muziejaus 1941 m. sudarytoje kitoje „Senojo Vilniaus“ komisijoje, kurioje dar buvo M. Vorobjovas, M. Morelowskis, P. Śledziewskis ir kt.[159] Išeivijoje temos irgi neužmetė, jai paskyrė kelias publikacijas[160]. J. Puzinas laikomas miestų ir regioninės archeologijos pradininku[161].

153 Vilniaus miesto kultūrinės įstaigos, *Vilniaus balsas*, 1940 05 10, Nr. 107, p. 3.

154 Savivaldybės leidinys „Vilnius“, *Vilniaus balsas*, 1940 04 28, Nr. 98, p. 8.

155 A. Ragauskas, Lietuvos istorijos mokslo sovietizacija. Plačiau žr. žemiau.

156 Dr. Jono Puzino paskaita, *Lietuvos aidas*, 1939 11 04, Nr. 668, p. 4; Vilniuje yra buvusios 3 pilys, ten pat, 1939 11 06, Nr. 673, p. 3; Rytų Lietuva proistorėje, *Vilniaus balsas*, 1940 04 02, p. 4.

157 J. Puzinas, Priešistoriniai ir ankstybosios Vilniaus krašto istorijos laikai, *Vairas*, 1932, Nr. 1, p. 91–95 (Varšuvos universiteto profesoriaus, archeologo Włodzimierzo Antoniewicziaus 1930 m. publikaciją „Czasy przedhistoryczne i wczesnodziejowe ziemi wileńskiej“ recenzijoje vertina kaip moksliską ir objektyvią); J. Puzinas, Vilniaus pilys, *Vairas*, 1940, Nr. 4, p. 285–291; to paties, Iš Vilniaus pilių praeities, *Kūryba*, 1944, Nr. 2, p. 80–88.

158 Pr. Ra., Kaip tvarkomas ir numatomas tvarkyti Gedimino kalnas Vilniuje, *Lietuvos aidas*, 1940 06 13, Nr. 276, p. 6; Dr. Puzinas prašo pranešti, *XX amžius*, 1940 06 13, p. 9; *Lietuvos žinios*, 1940 06, p. 9.

159 Komisija naukowa przy Muzeum Sztuki w Wilnie, *Prawda Wileńska*, 1941 04 01, p. 1.

160 J. Puzinas, Vilniaus proistorė, Aidai, 1955, Nr. 6, p. 211–214; to paties, Gediminas Vilniuje, *Aidai*, 1956, Nr. 9, p. 381–387; to paties, Gedimino kalnas, *Lietuvių enciklopedija*, 1956, t. 7, p. 70–75; to paties, Trečiosios Vilniaus pilies beieškant, *Metmenys*, 1960, Nr. 3, p. 164–171; to paties, Vilnius: proistorė, kasinėjimai Aukštutinėje pilyje, kasinėjimai Žemutinėje pilyje, kasinėjimai Bekešo kalne, ten pat, 1966, t. 34, p. 214–226; Gedimino sostinės sukaktį minint, *Draugas*, 1973 11 03, Nr. 259 (Mokslo, meno, literatūros priedas Nr. 44, p. 1–2); 1973 11 10, Nr. 265 (Mokslo, meno, literatūros priedas Nr. 46, p. 4.); to paties, Gedimino sostinės Vilniaus 650 metų sukaktį minint, *Laiškai lietuviams*, 1973, Nr. 9, p. 297–299; Vilniaus 650 metų sukaktis – miesto ar Gedimino sostinės?, *Lituanistikos instituto 1973 metų suvažiavimo darbai*, 1975, p. 9–24; G. Zabiela, Jono Puzino gyvenimo kelias, *Lietuvos archeologija*, 2005, t. 29, p. 27.

161 A. Girininkas, Jonas Puzinas – akademinės Lietuvos archeologijos pradininkas, *Lietuvos archeologija*, 2005, t. 29, p. 35.

Kelias nemažas publikacijas Vilniaus istorijos tematika parašė Vincas Trumpa (1913–2002). Jam ypač rūpėjo regioninė istorija, kurios kontekste, pasak V. Trumpos, reikia analizuoti tiek Vilniaus kaip politinio ir kultūrinio Rytų Europos centro, tiek visos Lietuvos istoriją, apskritai „jungti ją su bendru istoriniu procesu". Tautiškumo svarbos senojoje Lietuvos istorijoje jis neįžvelgė ir teigė, kad lietuvių tauta Respublikoje vaidino nedidelį vaidmenį. Toji tautiškai ir politiškai apskritai buvusi bespalvė. Kita vertus, jis irgi rašė, kad „Vilnius taip natūraliai susietas su visu Vilniaus kraštu ir visa Lietuva, kartu ir su visa lietuvių tauta, kad lietuviškas mokslo ir kultūros židinys Vilniuje savaime suprantamas daiktas" […] Lietuviškas universitetas yra lietuvių tautos dvasios židinys. Taip suprastas jis savo tradicijų ieškos ne senoje Vilniaus akademijoje, ne vyriausioje Lietuvos ir Vilniaus mokykloje, ne Vilniaus universitete, ne, pagaliau, Stepono Batoro universitete, bet tuose keliuose bandymuose Vilniaus aukštąją mokyklą padaryti tikru lietuviškumo židiniu…"[162] Įdomu pastebėti, kad atsidūręs išeivijoje vienas jauniausių prieškario Lietuvos istorikų V. Trumpa, priešingai nei dauguma, „neužstrigo" daugelyje ankstesnių vaizdinių. Matyt, tam įtakos turėjo ideologinės jo nuostatos – politikos atžvilgiu simpatizavo kairei ir buvo „žmogus be Dievo". Šio tyrėjo originalios XIX a. Lietuvos istorijos problemų interpretacijos istoriografijai gerai žinomos, tačiau, regis, tą patį galima pasakyti ir apie jo požiūrį į Vilniaus istoriją. Pakanka kad ir šios V. Trumpos citatos iš 1970 m. publikacijos, kontrastuojančios su tuomet tarp lietuvių istorikų paplitusiu senojo Vilniaus istorijos supratimu: „Vilnius, gal labiau negu kuris kitas miestas buvo įvairių kontrastų susikryžiavimo vieta ir įvairių ginčų objektas, čia labai anksti, gali sakyti nuo pat jo istorijos pradžios, susidūrė įvairios kultūros, religijos ir tautybės. Vilnius sugebėjo jas visas į save suimti, neleisdamas nei vienai jų visiškai įsigalėti ir nustelbti kitas. Užtat čia šalia puikių katalikų bažnyčių galėjo gerai tarpti pravoslaviškos cerkvės, muzulmoniškos mečetės, vėliau žydiškos sinagogos. Net pačios aršiausios kontrareformacijos laikais (XVII–XVIII a.) čia išsilaikė evangeliškai protestantiška bendruomenė. Vilniuje rado prieglobstį ne vienas Vakarų ir Rytų Europos eretikas ir atskalūnas. XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje tarp visų tų bažnyčių ir maldos namų čia nepaprastai suklestėjo masonija, patraukdama į savo tarpą net augštuosius Katalikų Bažnyčios dignitorius. Jau nuo pat Gedimino laikų lygiai gerai vešėjo

[162] V. Trumpa, Pirmą kartą rusams okupavus Vilnių, *Lietuvos aidas*, 1939 10 24, Nr. 640; 10 25, Nr. 643; 10 26, Nr. 646; 10 27, Nr. 649; to paties, Pirmasis Vilniaus atvadavimas. 1661 metai, ten pat, 1939 11 13, Nr. 690; 11 14, Nr. 693; 11 15, Nr. 696; 11 16, Nr. 699; 11 17, Nr. 702; to paties, Lietuviškas Vilniaus universitetas, ten pat, 1939 12 16, Nr. 775, p. 5; to paties, *Istorikų uždaviniai Vilnių atgavus*, ten pat, 1940 04 03, Nr. 152, p. 5; to paties, Senasis Vilnius, *Aidai*, 1964, Nr. 7, p. p. 326.

čia įvairios tautybės: lietuviai, rusai, vokiečiai, lenkai, vėliau žydai, totoriai ir kt. Visi čia galėjo tilpti. Vilnius nealgamavo jų, bet leido jiems visiems gyventi, pasilaikant savo kalbą, tikybą, papročius ir savo gyvenimo būdą. Visi turėjo lygias teises dalyvauti miesto valdyme, jo kultūros ir ekonominės gerovės kūrime. Vilnius, būdamas Lietuvos sostinė, buvo tarptautinis miestas tikra to žodžio prasme. Visos pastangos padaryti iš Vilniaus vienos tautos ar vienos religijos miestą – o tokių pastangų netrūko – visados buvo pasmerktos nepasisekimui."[163] Tačiau akcentavęs Vilniaus tautinį, kultūrinį ir religinį margumą, V. Trumpa vis dėlto pritaria esminiam lietuviškajam jo istorijos pasakojimo akcentui, kad Vilnius – Lietuvos sostinė, tai būtina normalių lietuvių ir lenkų santykių sąlyga[164].

Iš kitų publikacijų minėtini Vatikano archyvo medžiaga pagrįsti, išliekamąją vertę turintys, profesionaliai regioninę ir bažnyčios istoriją aptarusio Jono Totoraičio (1872–1941) tyrimai apie Vilniaus vyskupiją. Jie prasidėjo dar 1938 m., J. Totoraičiui išvykus į Vatikano archyvą ieškoti medžiagos apie Žemaičių vyskupiją. Įdomu, kad XVII–XVIII a. vyskupų pranešimuose dėstoma M. Strijkovskiu ir kitais autoriais grįsta Vilniaus miesto pradžios su Perkūno šventykla versija. Vienas LDK didikų teigia, kad Trakai – senesnis miestas už Vilnių, tai LDK didžiųjų kunigaikščių sostinė, paskui perkelta į Vilnių[165].

A. Šapokai įtakos turėjo ir veiksmai, kuriais buvo siekiama ne tik kalbiškai sulietuvinti miesto erdvę („senus drabužius numetant"), pakeičiant vietovardžius (gatvėvardžius)[166], paminklų užrašus ir kt., bet ir paversti ją nacionalinio istorinio nara-

[163] Panašiai skamba ir 1954 m. išdėstytos rašytojo, lozoraitininko, daugiakultūrei LDK patriotizmo tradicijai artimo Fabijono Neveravičiaus, atmetusio etnolingvistinius argumentus į Vilnių, taigi ir analogišką jo istorijos traktavimą, pabrėžusio jo istorinę priklausomybę Lietuvos valstybei, mintys, plg. E. Aleksandravičius, Politinių veiksnių realijos ir marginalijos. Lenkų klausimas lietuvių išeivijoje, *Darbai ir dienos*, 2002, t. 30, p. 161–162.

[164] V. Trumpa, Lietuviai ir lenkai, *Metmenys*, 1970, Nr. 19, p. 137–149.

[165] Būdinga, kaip specifiniame straipsnyje J. Totoraitis komentuoja etninius dalykus, aptinkamus 1651 m. reliacijoje: „aiškiai matyti, kad dauguma Vilniaus gyventojų tada buvo katalikai, kitaip sakant lietuviai. Lenkų, jei tada galėjo būti Vilniuje, tai jų buvo labai mažas skaičius. Kad pamokslai buvo sakomi lingva vulgari, tai reikia spręsti, kad ta pamokslų kalba buvo lietuviška", J. Totoraitis, Ginčas dėl sienos tarp Žemaičių ir Vilniaus vyskupijų, *Tiesos kelias*, 1937, Nr. 12, p. 645–651; to paties, Vatikano archyve, ten pat, 1938, Nr. 7–8, p. 498–502; to paties, Vilniaus vyskupų reliacijos XVII ir XVIII amžiuje (iš Vatikano archyvo), ten pat, 1939, Nr. 2, p. 81–90; Nr. 3, p. 169–175; to paties, Benedictus Voina promovendus ad Episcopatum Vilnensem (1600 m.). Iš Vatikano archyvo, ten pat, Nr. 4, p. 271–282; to paties, Vilniaus vyskupų reliacijos XVII ir XVIII amžiuje, ten pat, Nr. 6, p. 443–452; to paties, Merkelis Geišas Žemaičių vyskupas 1631–1633, ten pat, Nr. 7–8, p. 543–551.

[166] Vilniaus miesto gatvių sąrašas, *Vilniaus balsas*, 1940 01 10–01 11, Nr. 7–8. A. Nezabitauskio manymu, naujų Vilniaus gatvių sudarymo komisija vis dėlto „a) atsižvelgė į istorinį, gamtinį, ūkinį ir t. t. Vilniaus gatvių pavadinimų susidarymo motyvą, b) nepažeidė Vilniaus miesto gatvių pavadinimų originalumo ir individualumo, c) per daug jų „nesunaujovino" ir d) įnešė į jų sudėtį naujų lietuviškų gatvių pavadinimų".

tyvo dalimi – ir kaip jo rezultatą, ir kaip priemonę. Tam turėjo tarnauti ir įvairių muziejų steigimo sumanymai – 1940 m. pertvarkytas dar 1933 m. įkurtas Vilniaus miesto muziejus, jo direktoriumi paskirtas Bažnytinio meno muziejaus vadovas dailininkas Adolfas Valeška[167]. Buvo tęsiami archeologiniai kasinėjimai Gedimino kalne, Katedros aikštėje ir kt., į juos įtraukti ten dirbę lenkų (Elena ir Vladimiras Holubovičiai) ir lietuvių archeologai (žr. toliau). Miesto vyr. inžinieriaus ir architekto Vytauto Landsbergio-Žemkalnio (1893–1993) ir Vilniaus miesto muziejaus direktoriaus A. Valeškos iniciatyva kuriant naująjį Vilniaus miesto planą ir menotyrininkui Marianui Morelowskiui (1884–1963) vadovaujant buvo pradėtas kurti (1940–1942 m.) senojo Vilniaus planas iki 1655 m. (t. y. iki maskvėnų okupacijos) su aprašymais. Juo siekta rekonstruoti senąjį Vilnių[168]. Šie darbai savotiškai pratęsė lenkiškąjį H. Łowmiańskio, E. Łopacińskio, W. Gizbert-Studnickio ir kt. Vilniaus istorijos naratyvą, kuris šiek tiek atsispindėjo publikacijose lietuvių kalba[169], o ypač lenkiškoje spaudoje publikavosi ir lenkų istorikai H. Łowmiańskis, E. Łopacińskis, W. Gizbert-Studnickis ir kt.[170] Kaip žinoma, 1939 m.

Jis pažymi, kad pavadinimus galima suskirstyti į dvi kategorijas: I. a) valstybės įvykiai, legendiniai vardai, istoriniai Lietuvos kunigaikščių vardai, veikėjų (istorinių ir tautinių) vardai ir pavardės, b) vietovardžiai (etnografinės ir nepriklausomos Lietuvos, kitų kraštų), II. a) tautybė, b) amatai, verslas, brolijos, c) bažnyčia, d) kariuomenė, III. a) gyvuliai, b) paukščiai, c) medžiai, d) augalai, IV. a) įstaigos, įmonės, gamtos padėtys, daiktai ir t. t., b) medžiagos, c) ypatybės, V. a) vietovardėją pavadinimai, b) moralijos, c) įvairūs. Jis apskaičiavo, jog iš 489 pavadinimų buvo pakeisti 144. Iš jų 64 buvo Lietuvai ir lietuvių tautai nusipelnę asmenys, 42 vietovardžiai, 10 tautybių pavadinimų, 5 profesijos ar verslai, 4 gyvūnijos pavadinimai, 18 įvairių kitų. Nė viena gatvė nebuvo pavadinta gyvo asmens vardu. Autorius pasigedo naujų L. Gucevičiaus, P. Smuglevičiaus gatvių, teigė, jog galėjo būti paliktos Slovackio, Lelevelio ir kt. gatvės, nesilaikyta rašant vardus vienodos tvarkos, plg. A. N[ezabitauskis], Vilniaus gatvių pavadinimai, *Vilniaus balsas*, 1940 01 30–02 01, Nr. 24– 26, p. 2. Pernelyg tiesmuką interpretaciją žr. D. Mačiulis, 1939-ieji: lietuviai „atranda" Vilnių…, p. 167–170.

167 Negalima sutikti su P. Galaunės nuomone, kad tai buvo tik „A. V" „muziejomanija", t. y. jo priešininko, dailininko Adolfo Valeškos (1905–1994), Bažnytinio meno muziejaus direktoriaus (1935–1940 m.) svaičiojimai, plg. P. Galaunė, *Muziejininko novelės*, Vilnius, 1967, p. 116–118; B. Šapkauskaitė, Vilniaus miesto muziejaus organizaciniai bruožai, *Vilniaus balsas*, 1940 01 17, Nr. 272.

168 A. Valeška, Gedimino kalno iškasenos, *Vilniaus balsas*, 1940 11 24, Nr. 273; J. Markevičienė, Vilniaus kultūros paveldo apsauga Lietuvos Respublikos (1939–1940) ir Sovietų Sąjungos okupacijos bei aneksijos pradžios (1940–1941 ir 1944–1945) ir nacistinės Vokietijos okupacijos (1941–1944) laikotarpiu, *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945.* Sudarytoja A. Lapinskienė, Vilnius, 1999, p. 142–175; tos pačios, Pamiršta hipotezė arba Vilniaus miesto sandara XIV–XV amžiuje, *Menotyra*, 2002, Nr. 3, p. 30–45; N. Kitkauskas, Vilniaus pilys Marijano Moreliovskio (1884–1963) tyrimuose, *Vilniaus istorijos metraštis*, Vilnius, 2007, t. 1, p. 98–99.

169 Iš publikacijų lietuviškoje spaudoje minėtina: E. ir V. Holubovičiai, Gedimino kalno Vilniuje 1940 metų kasinėjimų pranešimas, *Lietuvos praeitis*, 1941, t. I, sąs. 2, p. 649–678; E. Holubovičienė, V. Holubovičius (su R. Jablonskyte), Seniausias Vilnius kasinėjimų šviesoje, *Vilniaus balsas*, 1940 12 22, Nr. 301, p. 5 (tas pats lenkiškai: *Prawda Wileńska*, 1941 01 24); P. Sledzievskis, Kur yra Vytauto Didžiojo palaikai?, *Naujoji Romuva*, 1940, Nr. 6, p. 101–105; M. Popovska, Stiklių cechas senajame Vilniuje, *Naujoji Romuva*, 1940, Nr 11, p. 239.

170 H. Lowmiański, Teodor Narbutt jako historyk Wilna, *Gazeta Codzienna*, 1940, Nr. 36; E. Łopaciński, Walki o obrazy cudowne na ziemi naszej, ten pat, 1940, Nr. 39; to paties, Artylerja Wielkiego Księstwa

gruodį lenkiškas Vilniaus universitetas faktiškai buvo uždarytas. Dauguma jame dirbusių lenkų istorikų liko bedarbiai. Keli Vilniaus istorijos žinovai jų (pvz., Leonidas Żytkowiczius, Euzebjuszas Łopacińskis) buvo priimti į Vilniaus valstybinį archyvą. Lituanistikos institutas planavo išleisti lenkų istorikų pradėtus rengti leidinius, pirmiausia Vilniaus cechų dokumentus, tačiau, kaip Ignas Jonynas pranešė 1940 m. gegužės 24 d. Istorijos skyriaus Tarybos posėdyje, „jau atspaustas I tomas, bet be įžanginio lapo. Surinkta ir atspausta keliolika lankų ir II tomo […] nei redaktorius [Henrykas Łowmiańskis], nei leidėjas neparodė noro šiuo reikalu bendradarbiauti su Lituanistikos institutu“[171]. Taigi apskritai Vilnius nebuvo tik „lietuvinamas“, kaip kartais gali pasirodyti (taip pat žr. toliau apie „Ateneum Wileńskie“).

Sovietmetis įnešė dar kitokių esminių korekcijų, pastumdamas į šalį tiek lenkišką, tiek lietuvišką Vilniaus istorijos naratyvą. Buvo pradėta kurti marksistinė – prorusiška ir prosovietinė – naujoji Lietuvos ir Vilniaus istorijos versija. Jos nespėta išplėtoti, tačiau ji nesiskyrė nuo tos, kuri buvo sukurta jau pokaryje. Šios versijos esmę išreiškia 1957 m. LKP vado Antano Sniečkaus, tuomečio istorijos politikos demiurgo pasakymas: „Mes turime paimti iš kultūrinio palikimo tą, kas reikalinga socialistinei valstybei.“[172] Tai buvo pradėta daryti jau 1940–1941 m.[173] Lietuvių istorikai tiesiogiai susidūrė su naująja politine valdžia, jos nuostatomis vertinant humanistiką, istorijos mokslą, su egzistenciniu išgyvenimo iššūkiu. Fiziškai palikti Lietuvos galimybių tuomet nebuvo. Sovietų Rusijos, kaip ir bet koks kitas totalitarinis režimas istorijos mokslui skyrė svarbią vietą ideologijoje, todėl akistatos išvengti istorikui buvo sunku. Tiesa, bent pradžioje sovietinė Lietuva turėjo pusiau autonominį statusą, o tai bent iš dalies neutralizavo kai kuriuos iššūkius. Dalis istorikų buvo atleisti iš darbo universitete (A. Šapoka, A. Janulaitis ir kt.), bet galėjo įsidarbinti kitur, nebuvo fiziškai sunaikinti.

Kai kuriais atvejais didesnių problemų nebuvo. Lietuviškąjį ir sovietinį istorinį naratyvą jungė svarbios antilenkiškos, antivakarietiškos ir antibajoriškos nuostatos. Pokyčiai vyko ne tik istoriniame naratyve, bet ir institucinėje sandaroje. Vilniaus miesto

Litewskiego, ten pat, 1940, Nr. 89; to paties, Horodnictwo wileńskie, *Gazeta Codzienna*, 1940 04 28; W. Gizbert-Studnicki, Kamienice przy ul. Niemieckiej, ten pat, 1940, Nr. 51, 66; M. Sadowska, Kościół św. Teresy w Wilnie, *Kurjer wileński*, 1940, Nr. 66.

171 Plačiau žr. A. Ragauskas, Lietuvos istorijos mokslo…

172 Plačiau žr. A. Švedas, Lietuvos istorijos klastojimo mechanizmai sovietmečiu, p. 11. http://sovietcase.eu/en/wp-content/uploads.

173 A. Švedas, *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius, 2009; to paties, Asmenybės sovietmečio Lietuvos istorijos politikos lauke: elgsenos strategijos ir galimybės išlikti, *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, t. 28, p. 95.

muziejus 1940 m. rugsėjį tapo valstybinis, o 1941 m. kovą buvo galiausiai modifikuotas į Vilniaus valstybinį dailės muziejų (jo direktoriumi iki pat 1944 m. buvo A. Valeška), taigi miesto muziejaus neliko. To beveik metus trukusio proceso ir istorikų santykis kol kas mažai tirtas, jo amplitudė svyravo nuo opozicijos ir stebėjimo iki prisitaikymo ir aktyvaus dalyvavimo. Atsižvelgiant į tai, koks buvo darbinis statusas, ideologiniai įsitikinimai ir pan. Vilniaus istorijos tyrimų srityje „sovietinio tipo" publikacijų mūsų istorikai tuomet, regis, neparašė ar nepaskelbė. Tą darė komunistai – publicistai. Tačiau sovietinei okupacijai ilgiau užtrukus tai, be abejo, būtų atsitikę. Didžiausios rizikos zonoje buvo dešiniųjų ir kairiųjų pažiūrų istorikai. Pirmiesiems reikėjo fiziškai išlikti, o tai buvo galima padaryti būnant aktyviems ir tikintis, kad naujoji valdžia atleis ankstesnes nuodėmes (pvz., P. Pakarklis). Antriesiems iškilo grėsmė nesusigaudyti situacijoje ir tapti naujojo mokslo pirmeiviais (pvz., V. Trumpa). Apie būtinybę prisitaikyti prie sovietizmo buvo pradėjęs svarstyti krikdemas istorikas Z. Ivinskis[174]. Kai kurie naujojo socialinio užsakymo rezultatai, atrodo, įžvelgiami net „Lietuvos praeities" straipsniuose, tiksliau, jų socialinėje-ekonominėje problematikoje. Tokio pobūdžio straipsnį paskelbė ir A. Šapoka. Regis, buvo pradėtas įvaldyti ir metodologinis instrumentarijus[175]. Vis dėlto apie autentišką istorikų poziciją geriausiai kalba tai, kad 1944 m. daugelis istorikų emigravo.

Įdomu pastebėti, kad jau sovietmečiu, 1940 m. lapkritį, buvo nutarta neleisti lenkiško mokslo žurnalo „Ateneum Wileńskie" 14 numerio antro sąsiuvinio ir „pasiūlyti paruoštų į tą sąsiuvinį straipsnių autoriams savo straipsnius patalpinti „Lietuvos praeities" antrame sąsiuvinyje". Dalis autorių taip ir padarė. Tačiau į Lituanistikos instituto direkciją kreipėsi prof. Stanisławas Kosciałkowskis siūlydamas leidinį leisti toliau. Sprendimas buvo teigiamas, tik nutarta pakeisti pavadinimą. Jau 1941 m. kovą turėjo pasirodyti istorinis kultūrinis žurnalas lenkų kalba „Teka Wileńska" – iš viso jo turėjo išeiti per metus du sąsiuviniai po 35 lankus. Redaktoriumi turėjo būti prof. Janas Ivaszkiewiczius, palankiai vertinęs lietuvius. I. Jonynas paprašė, kad J. Ivaszkiewiczius „Lietuvos praeičiai" parašytų studiją apie istoriką I. Žegotą Onacevičių. Tačiau leidinys sulaukė daug trukdžių, ypač vargo įsteigtos Mokslo akademijos vadovai, taip pat ir Vincas Krėvė-Mickevičius, šiam dėl trukdymų reikėjo dažnai rašyti tuometinei sovie-

[174] 1940 m. rugpjūtį susitikęs su A. Šapoka svarstė apie istorikų reiškimosi galimybes SSRS, mokslo darbuose operuojant „marksistinėmis" sąvokomis, V. Selenis, Apie „Lietuvių ieškojimą Lietuvos istorijoje" ir tautinę politiką, *Kultūros barai*, 2009, Nr. 6, p. 26–30.

[175] A. Ragauskas, Lietuvos istorijos mokslo sovietizacija 1940–1941 metais, *Lietuvos istorijos metraštis. 1994 metai*, Vilnius, 1995, p. 94–109.

tinei Lietuvos valdžiai. Tekstai (pvz., M. Łowmiańskos, J. Dębickio (Jano Adamuso), H. Łowmiańskio ir kt.) turėjo būti recenzuoti lietuvių istorikų, peržiūrėti „Glavlito“. Pradžioje senuoju pavadinimu, kaip 14 tomas, o paskui ir naujuoju, 1940 m. pabaigoje leidinys buvo pradėtas rinkti „Laimos“ spaustuvėje. Ją 1940 m. gruodį išrinko speciali Lituanistikos instituto komisija – Simas Sužiedėlis ir kt. Iš 1941 m. vasario spaustuvės rašto matyti, kad ji buvo nacionalizuota, pakelti atlyginimai ir pabrango popierius. Šiame rašte taip pat minima, jog „autoriai padaro labai dideles pataisas (korektūras)“. Taigi spausdinimo darbai užtruko. Dar 1941 m. kovo 21 d. V. Krėvė- Mickevičius naujai prašė „Glavlito“ leisti jį spausdinti. 1941 m. liepą M. Biržiška nurodė „pradėtą rinkti lenkų kalba žurnalą „Teka Wileńska“ („Atheneum Wileńskie“) dėl karo pradžios laikinai sustabdyti ir apie tai painformuoti jo redaktorių J. Ivaškevičių“. Vokiečių valdžia į lenkiškus leidinius žiūrėjo priešiškai ir leidinys nepasirodė. Kai kurie šio leidinio straipsniai paskelbti Poznanės istorikų leidinyje (pvz., Wandos Rewieńskos, J. Adamuso, M. Łowmiańskos straipsniai)[176]. Dar keliolika yra neišspausdinti.

Kelerius metus užtrukusi vokiečių okupacija iš esmės reiškė grįžimą prie abiejų aukščiau minėtų Vilniaus istorijos naratyvų, kurie buvo daugiau ar mažiau plėtojami. Vokiečiai, skirtingai nei sovietai, nesiekė iš esmės pakeisti, tik skatino išryškinti vokiečių istorinę reikšmę (žr. aukščiau apie M. Vorobjovą). Žinoma, negalėjo būti eksploatuojami žydų istorijos tyrimai, kurie istoriografijoje ir šiaip buvo nepopuliarūs. Kaip rodo A. Šapokos, H. Łowmiańskio ir kitų istorikų patirtis, karo metu tyrimai nenutrūko. Lenkai tai darė pogrindžio sąlygomis, dirbdami Vilniaus muziejuose ir archyvuose. Lietuvių humanitarai (išskyrus žydus) turėjo neblogas viešojo diskurso galimybes – tiek dėstyti Vytauto Didžiojo ir Vilniaus universitetuose (iki 1943 m. kovo), tiek publikuoti. Nors ir nepalankiomis cenzūravimo ir kitomis sąlygomis, buvo leidžiami periodiniai leidiniai, knygos. Istorijos tema jų išleista 30[177]. 1941 m. pavasarį įsteigta VDU Bibliologijos katedra (V. Biržiška, Juozas Rimantas ir kt.) sumanė ir galiausiai parengė straipsnių rinkinį „Bibliotheca Lituana“[178], kuriame daug vietos teko Vilniaus istorijai. Deja, ši problematika istoriografijoje plačiau neaptarta[179].

[176] *Lituano- Slavica Posnaniensia. Studia Historica*, 2003, t. 9.

[177] J. Kosakovskaja, Knygų leidyba Lietuvoje nacių okupacijos metais (1941–1944), *Knygotyra*, 2011, t. 57, p. 115–116.

[178] V. Žukas, Nepasirodę knygotyros leidiniai, *Knygotyra*, 1989, t. 17 (24), p. 49–56.

[179] Pvz., be jau nurodytų autorių karo metu (1942–1943 m.) beveik 200 lapų vertingą istorinę demografinę studiją „Lietuvos pietryčių gyventojų tautybė statistikos šaltinių šviesoje“ parengė lietuvių ekonomistas Albinas Rimka, plg. V. Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, Vilnius, 2006, p. 32. Tyrimus atliko ir lenkų istorikai M. Morelowskis, H. Łowmiańskis ir kiti.

1.2. Adolfo Šapokos Vilniaus istorijos koncepcija

1939–1944 metai A. Šapokai kaip „vilniologui“ ar „vilnistui“ buvo lemiami. Kaip tik tuomet – išskirtinai sudėtingu karų ir okupacijų laikotarpiu – buvo parašyti jo svarbiausi vilnietiški tekstai, nors jis buvo nepalankus bet kuriai mokslinei veiklai, taip pat ir Vilniaus istorijos tyrimams. Tai smarkiai atsiliepė A. Šapokos publikacijoms. Atgavus Vilnių, valstybė daugiau dėmesio skyrė muziejams, matyt, kaip vienai svarbiausių sostinės istorijos edukacijos priemonių. Apie juos daugiausia buvo rašoma spaudoje, daug lūkesčių su jais siejo lietuviška visuomenė. Archyvai liko antroje vietoje. Tik Vilniaus magistratui, o atgavus Vilnių, Vilniaus savivaldybei priklausąs miesto archyvas, –1939 m. jame buvo per 300 000 bylų, – nebuvo nusiaubtas ir išvežtas sovietų valdžios. Jis veikė ir faktiškai buvo prieinamas ne tik Lietuvos (vedėjas Antoni Nowicki), bet ir sovietų (vedėjas Władysław Zimnicki) bei vokiečių laikais (vedėjas dr. Bronius Dundulis, dr. Jonas Baldžius)[180]. Iš lenkiškų Vilniaus istorijos publikacijų A. Šapoka turėjo žinoti, kas jame buvo saugoma. Apie šį archyvą buvo rašyta ir lietuviškoje spaudoje[181]. 1933 m. vasarą Vilniuje rinkdamas medžiagą daktaro disertacijai „Ketverių metų seimas 1788–1792“ jis darbavosi Vilniuje, tačiau ne Vilniaus miesto, o Vilniaus valstybiniame archyve[182]. Svarbiausių senajam Vilniui pažinti šaltinių Vilniuje tuomet nebuvo. Senosios miesto aktų knygos (iki XVIII a. pab.), kitados saugotos Centriniame senųjų aktų archyve Vilniuje, kaip ir daugelis kitų Vilniaus miesto istorijos šaltinių, dar 1914 m. buvo išvežtos į Rusiją. Tik 1940 m. pab.–1941 m. pavasarį iš Maskvos į Vilnių buvo atvežta per 30 000 bylų, iš jų 2014 senųjų aktų knygų. Paprastai teigiama (žr. aukščiau), kad tuomet Vilniaus miesto archyvas nenukentėjo, bet išlikusi pažyma „Spis akt zaginionych w Archiwum miejskim w Wilnie“[183] leidžia tuo kiek suabejoti. Joje surašyti 636 pradingę 1688–1835 m. laikotarpio saugojimo vienetai. Tarp jų – vertingas XIX a. pradžios miesto iždo raštininko Franciškaus Krupovičiaus „Organizacya urzędów miasta Wilna“ (83 p., Nr. 454 pagal senąjį inventorių). Be to, 1939 m. spalio

[180] S. Jegelevičius, Vilniaus miesto archyvas XIX–XX šimtmetyje, *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, Vilnius, 2001, t. 3, p. 50–53.

[181] K. B., Vilniaus praeitis pageltusiuose lapuose. Nespausdinti šaltiniai Gedimino sostinei pažinti, *Vilniaus balsas*, 1939 XII 23, Nr. 48, p. 6. Matyt, žurnalisto Juozo Kazio Belecko (1905–1942) straipsnyje kaip svarbiausias miesto praeičiai pažinti minimas ir Vilniaus miesto archyvas, jame saugomi pergamentai, „magistrato inventorių sąrašai, sąskaitos nuo 1657 m.“

[182] A. Ragauskas, Adolfo Šapokos darbai apie Vilniaus miesto istoriją, p. 125; *LMAVB RS*, f. 233–100; *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 286, ap. 1, b. 861.

[183] *LNMMB RS*, PR 1332. Analogišką pažymą žr. *Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie*, III–7705.

14–22 d. iš Vilniaus sovietai išvežė daugelį kitų Vilniaus valstybiniame archyve ir kitur saugotų aktų knygų ir dokumentų.

Buvęs Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakultetas kaip Vilniaus universiteto padalinys pradėjo veikti 1940 m. sausį. A. Šapoka buvo iš tų mokslininkų, kurie, fakultetui persikėlus į Vilnių, nuolat jame neapsigyveno ir važinėjo iš Kauno į Vilnių bei atgal. Iki išvykdamas į tremtį 1944 m. liepą su žmona gyveno Kaune. Suprantama, A. Šapokos Vilniaus istorijos tyrimams, šalia kitų kliuvinių, ši aplinkybė taip pat trukdė. Važinėjimas vargino ir atėmė nemažai laiko. Galbūt toji aplinkybė Vilniaus universiteto rektoriui Mykolui Biržiškai leido teigti, jog „gaila, kad į Vilnių nekeliamas Lituanistikos institutas. Gal jis galėtų ką padaryti. To Instituto dauguma yra Vilniuje, pav. Lituanistikos skyriaus Vilniuje yra Skardžius, Salys ir aš, Kaune liko tik Balčikonis, istorijos skyriaus – Jonynas ir Šapoka čia, tik Ivinskis ir Stakauskas Kaune“[184]. Galiausiai Lituanistikos institutas buvo perkeltas į Vilnių, bet jame veikė tik nuo 1940 m. lapkričio, t. y. jau sovietmečiu, kai A. Šapoka iš darbo Vilniaus universitete ir šiame institute buvo atleistas. Kažin ar A. Šapoka būtų kėlęsis į Vilnių, jeigu institutas būtų jame atsidūręs ir anksčiau. Taigi į Vilnių istorikas dažniau važinėjo faktiškai tik 1940 m. pavasario semestrą. Be paskaitų studentams, A. Šapoka buvo tarp kitų Vilniaus universiteto profesorių, nuo 1940 m. kovo skaičiusių viešų paskaitų ciklą visuomenei[185]. Pirmuoju sovietmečiu Vilniuje darbuotis A. Šapokai faktiškai nebuvo galimybių. 1940 m. liepą atleistas iš Vilniaus universiteteto „kaip artimai bendradarbiavęs su [tautininkų] partija“ ar dėl 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo bei savanorių kovų aprašymų „Lietuvos istorijoje“[186] jis galiausiai gavo darbo „Lietuviškos enciklopedijos“ redakcijoje ir Kauno aukštesniojoje technikos mokykloje, kur perėmė dalį istoriko J. Jakšto istorijos pamokų. Vilniuje, matyt, dažniau lankytis ėme tik vokietmečiu, nuo 1941 m. rugpjūčio 1 d., kai vėl pradėjo dirbti Vilniaus universiteto Humanitarinių mokslų fakultete. 1941 m. rudens semestre ir 1942 m. pavasario semestre Istorijos skyriaus studentams skaitė Vilniaus istorijos kursą šalia Lenkijos istorijos ir Lietuvos isto-

184 Rektorius prof. M. Biržiška apie aktualiuosius Vilniaus universiteto reikalus, *Vilniaus balsas*, 1940 II 8, Nr. 28, p. 2.

185 Pagal anotaciją laikraštyje privatdocentas A. Šapoka viešą paskaitą turėjo skaityti 1940 m. kovo 7 d., plg. Vilniaus universiteto profesorių viešos paskaitos visuomenei, *XX amžius*, 1940 02 24, Nr. 45.

186 Plačiau žr. J. Jakštas, A. a. kolegą A. Šapoką menant, *Draugas*, 1961 03 25; S. Sužiedėlis, Tėviškės žiburys tremtyje, *Tėviškės žiburiai*, 1961, Nr. 21, p. 2.

rijos proseminaro[187]. Kaip žinoma, 1943 m. kovo 17 d. Vilniaus universitetas, kaip ir Vytauto Didžiojo universitetas, vokiečių valdžios buvo uždarytas.

Taigi A. Šapokai tiesiog nebuvo laiko okupacijos ir karo sąlygomis atsidėti išsamioms Vilniaus istorijos studijoms, ką jau kalbėti apie darbą archyvuose ar rankraštynuose. Jis neturėjo tinkamų galimybių apdoroti tą medžiagą, kurią 1939–1941 m. sukaupė iš istoriografijos ir spausdintų šaltinių[188]. Visa tai, be abejo, neigiamai atsiliepė jo publikuotiems tyrimams. 1944 m. rudenį atsidūręs išeivijoje (pradžioje gyveno Vokietijoje), ką nors papildyti neturėjo galimybių. Kaip taikliai pastebėjo Z. Ivinskis, atplėštas nuo istorinių šaltinių ir literatūros (nuo 1948 m. gyveno Kanadoje, Toronte), A. Šapoka moksliniam darbui sąlygų nebeturėjo, liko „lyg pavasarį artojas be arklo". Savo kaip Lietuvos ir Vilniaus miesto istorijos tyrėjo padėties problemiškumą puikiai suprato ir pats A. Šapoka[189].

Pagal kvalifikacijas ir ideologines pažiūras[190] A. Šapoka bene labiausiai tiko pavėluotai lietuviškai Vilniaus istorijos versijai sukurti ar „apiforminti". Ne kartą tai buvo pabrėžta jo veikalų recenzijose. V. Trumpa teigė, kad A. Šapokos „sugebėjimas kritiškai analizuoti istorinius faktus ir šaltinius, jo blaivus ir kritiškas žvilgsnis į praeities legendas ir mitus, jo *sine ira et studio* traktavimas visos istorinės problematikos, pagaliau jo retas sugebėjimas iš smulkmenų padaryti sintetines išvadas ir duoti gyvą pilnaties vaizdą darė jį kone idealiu Vilniaus istorijos tyrinėtoju"[191]. Be abejo, V. Trumpa neminėjo kitų dalykų, kaip antai savo paties akcentuotos Vilniaus istorijos specifikos, kurios A. Šapoka beveik nepastebėjo. Kitaip ir būti negalėjo, kaip ir kitiems lietuvių istorikams Vilnius A. Šapokai buvo „lietuviškas miestas" visais atžvilgiais. Ne veltui anglišką „Vilnius Lietuvos gyvenime" leidimą J. Jakštas taip įvertino: „dažnas autorius, žinoma, minėjo Vilnių buvus Lietuvos sostine, bet niekas nesužiedė jo taip glaudžiai su mūsų tautos buitimi, kaip velionis autorius."[192] Iš metodologinių dalykų ypač vertėtų pabrėžti išskirtinius A. Šapokos sintetinius gebėjimus. Tarpukario istoriografijoje jis ir J. Jakštas buvo geriausi „sintetikai". Šios, galbūt ir prigimtinės, A. Šapokos savybės ypač tiko lie-

187 A. Ragauskas, Adolfo Šapokos darbai apie Vilniaus miesto istoriją, p. 127.

188 A. Šapokos išrašai iš veikalų apie Vilniaus miesto istoriją, *LMAVB RS*, f. 233–36, l. 1–4; f. 233–71.

189 Z. Ivinskis, Adolfo Šapokos darbai Lietuvos istorijos srityje (Vainiko vietoje jo kapui svetimoje žemėje), *Aidai*, 1961, Nr. 6, p. 244; V. Trumpa, Senasis Vilnius, p. 328.

190 V. Selenis, Adolfas Šapoka ir nepriklausomos Lietuvos istorijos mokslo programa ,,Raskim lietuvius Lietuvos istorijoje", *Istorija*, 2008, Nr. 71, p. 13–22; to paties, Apie „Lietuvių ieškojimą Lietuvos istorijoje" ir tautinę politiką…

191 V. Trumpa, Senasis Vilnius, p. 326.

192 J. Jakštas, Naujoviška A. Šapokos Vilniaus istorija, *Tėviškės žiburiai*, 1962 08 23, Nr. 34.

tuviškiems didiesiems pasakojimams kurti. Nereikėtų pamiršti, kad jis priklausė „dešiniesiems“, buvo „gerokai pašlijęs į tautininkus“, nors formaliai jiems ir nepriklausė[193].

Kodėl lietuviška A. Šapokos Vilniaus istorijos koncepcija buvo pavėluota? Matyt, todėl, kad valdžia, istorijos mokslas svarbiausiu laikė lietuviškos visos Lietuvos istorijos versijos sukūrimą. Dėl savo istorinės raidos specifikos, pirmiausia dėl daugiatautiškumo ir daugiakultūriškumo pagal to meto įsivaizdavimą Vilnius negalėjo tapti jos karkasu. Tačiau bene svarbiausia buvo tai, kad jis tuomet priklausė Lenkijai. Realių politinių perspektyvų jį atgauti iki pat 1939 m. pabaigos nebuvo. Nors tam tikrais XVII a. Vilniaus istorijos aspektais A. Šapoka ėmė domėtis gan anksti[194], vis dėlto tenka pastebėti, kad pirmieji spausdinti jo tekstai Vilniaus tematika pasirodė tik 1939 m., kai Vilnius jau atiteko Lietuvai. Istorikas J. Jakštas pastebėjo, jog Vilniaus universiteto dėstytojams, pagautiems lietuviškos Vilniaus nuotaikos, rūpėjo skaitomus kursus susieti su mūsų sostine. Tokios pat nuotaikos apimtas Vilniaus praeičiai atsidėjo ir A. Šapoka. M. Biržiška ėmėsi skaityti kursus „Mokslas apie Vilnių – vilniologija“ ir „Vilniaus žurnalistika iki 1884 m.“, Antanas Salys – „Vilniaus krašto vietovardžiai“, A. Šapoka – „Vilniaus miesto istoriją“.

Kaip minėta, A. Šapoka Vilniaus istorijos sintezėje vykusiai pasinaudojo ankstesniu, XIX a. pirmos pusės, Vilniaus istoriografijos klasikų ir XIX a. pab.–XX a. pirmos pusės lenkiškos istoriografijos faktografiniu įdirbiu, o konceptualiai atsirėmė į XIX a. pab.–XX a. pr. lietuviškos istorinės raštijos apie Vilniaus praeitį tradiciją. Tuo remdamasis, A. Šapoka išplėtojo lietuvišką Vilniaus istorijos versiją mokslinėje lietuvių istoriografijoje. Dėl tragiškų XX a. vidurio įvykių – buvo priverstas išvykti į tremtį, nutraukti akademinę karjerą – jam nepavyko pagrįsti jos vienodai išsamiai ir realizuoti keliatomės Vilniaus istorijos parašymo sumanymo. Galima nurodyti šiuos esminius A. Šapokos teiginius: 1) Vilnius ir Vilniaus kraštas – nuo amžių lietuviška žemė, 2) tai senosios Lietuvos valstybės lopšys ir branduolys, 3) čia išaugo svarbiausi lietuvių tautos politinio, kultūrinio ir ekonominio gyvenimo centrai, 4) su Vilniumi susiję visi svarbiausi istoriniai Lietuvos įvykiai, 5) čia sukauptos svarbiausios lietuvių tautos istorinio gyvenimo brangenybės, 6) tai religinių šventovių vieta, 7) teisiškai ir dvasiškai Vilnius išliko Lietuvos dalimi net tarpukario lenkų okupacijos metu[195]. Jie nėra originalūs. Šiuos

[193] V. Selenis, Nepriklausomos Lietuvos (1918–1940 m.) istorikų ideologinės pažiūros, *Logos*, 2008, Nr. 56, p. 211; Nr. 57, p. 219.

[194] Atskirus bažnytinės Vilniaus istorijos klausimus nagrinėjo jau 1929 m. diplominiame darbe „Naminės kovos Lietuvoje XVII amž. gale ir XVIII amž. pradžioj“, Kaunas, 1929, *LMAVB RS*, f. 233–109.

[195] Plačiau žr. A. Ragauskas, Adolfo Šapokos darbai apie Vilniaus miesto istoriją…

teiginius galima pavadinti konceptualia lietuviška Vilniaus istorijos versija. Ji išreiškė ir formavo daugumos lietuvių visuomenės pažiūras Vilniaus praeities klausimu. Tačiau A. Šapoka jas pagrindė moksliškai, išsamiau argumentavo, užpildė ankstyvojo Vilniaus istorijos spragas, atskleidė miesto valdymą ir gyvenimą iki pat XVII a. vidurio, parodė valdovo dvaro įtaką miesto gyvenimui ir t. t. (išsamiai apie A. Šapokos Vilniaus istorijos tyrimų koncepcinius ir faktografinius privalumus bei trūkumus žr. komentaruose).

Vilniaus ir jo krašto atitekimas Lietuvai 1939 m. A. Šapokos laikomas istoriškai ir teisiškai pagrįstu sugrąžinimu iš lenkų okupacijos, savotišku teisybės atkūrimu. A. Šapoka pabrėžia, kad Lietuva niekada nepripažino istoriškos Lietuvos sostinės ir krašto prijungimo prie Lenkijos valstybės, krašto sostine Vilnius įvardijamas 1928 ir 1938 m. Lietuvos konstitucijose. Ši „lietuviška“ koncepcija buvo svarbi ir politiškai. Jos svarba išryškėja ją palyginus, pavyzdžiui, su tuometiniais „lenkiškais“ argumentais: Rusijos imperijai žlugus, pagal tarptautinę teisę turėjusi būti atkurta unijinė Lenkijos ir Lietuvos valstybė egzistavusi po 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos, kurioje jau nelikę Lietuvos vardo, juo labiau Vilniaus kaip jos sostinės. Atskira Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė negalėjusi būti atkurta, nes turėjusi būti atkurta XVIII a. pab., o ne XIV a. pab. ar XVI a. vidurio situacija. Nepriklausoma Lietuvos valstybė, susikūrusi tik etnografiniu principu, besikertančiu su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tautine pilietine situacija, negalinti pretenduoti į istorinį jos palikimą, taip pat ir teigti, jog jai priklauso Vilnius, kuris turįs priklausyti Lenkijai, nes būtent ji esanti senosios Lenkijos ir Lietuvos valstybės teisių perėmėja. Taigi taip vadinama „Kauno Lietuva“ tesanti neteisėtai atskilusi valstybės dalis, nelegalus naujadaras.

Suprantama, tokioje situacijoje šalia tuomet tokių pat tautiškai, kultūriškai ir politiškai angažuotų lenkiškos, rusiškos, baltarusiškos ir kt. Vilniaus istorijos versijų atsirado lietuviška.

2. PUBLIKUOJAMI TEKSTAI

Publikuojami tekstai:

1. Vilnius politinis Lietuvos centras, *Naujoji Romuva*, 1939, Nr. 42–43, p. 745–749. Perspaudas: *Vilniaus miesto istorijos skaitiniai*: mokymo priemonė, sudarė Eugenijus Manelis, Romaldas Samavičius, Vilnius, 2001, p. 17–21. *Straipsnis.*

2. *Senasis Vilnius*, Židinys, 1939, [spalio 22], Nr. 10, p. 324–341. *Straipsnis.*

3. Mūsų Vilnius, *Tėviškės žiburiai*, 1952 X 9, Nr. 40. *Straipsnis.*

4. *Vilnius Lietuvos gyvenime,* Toronto, Ont[ario]: „Žiburių" spaudos bendrovė, 1954. Autoriaus leidinys. Tiražas 1000 egz. *Rankraščiai:* I rankr. „Vilnius Lietuvos istorijoje", 1939, mašinraštis, lapų formatas 29,3 + 23 cm, apimtis 52 l., *NMB RS*, f. 29 (Z. Ivinskio fondas), b. 1679. „Mašinraščio II kopija". Perspaudas: A. Šapoka, *Vilnius Lietuvos gyvenime*, Leidykla: Žaltvykslė, 2008, p. 78 (serija „Mokyklinis istorijos archyvas", Nr. 2). *Studija.*

5. *Vilnius in the life of Lithuania*, translated into English by E. J. Harrison, edited by C. R. Jurgėla and S. Sužiedėlis, Toronto, 1962. Published by Lithuanian association of the Vilnius Region, printed by „The Lights" Printing and Publishing Co. Ltd. in Toronto, Canada, 2000 copies. *Rankraščiai:* Kanados lietuvių muziejus-archyvas (Torontas, Kanada), A. Šapokos fondas. *Studija.*

6. Trys dokumentai iš XVI a. pabaigos bylos dėl Vilniaus vyskupo paskyrimo, parengė Adolfas Šapoka, *Lietuvos praeitis, 1941*, t. 1, sąs. 2, p. 697–702. *Rankraštis:* autografas su autoriaus bei redaktoriaus *Lietuvos praeities* redaktoriaus istoriko Juozapo Stakausko pataisymais, *LMAVB RS*, f. 233–85, l. 1–7v. lapai 34 x 21. *Šaltinių publikacija*.

7. Lenkai mini Vilniaus universitetą, *Tėviškės žiburiai*, 1953 IV 9, Nr. 14, p. 5. *Recenzija.*

8. Dvi knygos apie Vilniaus universitetą, *Aidai*, 1957, Nr. 6, p. 278–279. *Recenzija.*

9. Šv. Kazimiero palaikų saugojimas, *Aidai*, 1958, Nr. 3, p. 140–144. Perspaudas: Šv. Kazimiero palaikai ir jų saugojimas, *Tėviškės žiburiai*, 1971 III 4. *Straipsnis.*

10. Ne Kačerga, bet Vingrys, *Tėviškės žiburiai,* 1960 XII 1, Nr. 48. *Straipsnis.*

11. *Senasis Vilnius. Vilniaus miesto istorijos bruožai iki XVII a. [XVIII a.] pabaigos.* Išleido Tėvai Pranciškonai Prisikėlimo parapijos Toronte dešimtmečio proga 1963 – Karaliaus Mindaugo – metais. Spaudė Tėvų Pranciškonų spaustuvė, Brooklyn, New York, 1963. 332 p. Knygoje taip pat žr. S. Sužiedėlis, Knygos autorius, p. 263. *Rankraščiai:* I – Dr. A. Šapoka, Senasis Vilnius. Vilniaus miesto istorijos bruožai iki XVIII a.

pabaigos, Toronto, Ont. 1956. Rankraštis, autografas; II – Kanados lietuvių muziejus-archyvas (Torontas, Kanada), A. Šapokos fondas, sign. 176-D. XI.1. Mašinraštis. *Sintezė.*

„Trys dokumentai iš XVI a. pabaigos bylos dėl Vilniaus vyskupo paskyrimo".

Vienas iš atvejų, kai pavyko rasti A. Šapokos autografą su leidinio „Lietuvos praeitis" redaktoriaus istoriko Juozapo Stakausko taisymais (žr. aukščiau). Palyginus jį su publikacija paaiškėjo, kad kalba redaguota nedaug, pataisytos tik tarmybės: s***kyriasi*** į ***skiriasi***, ***pan.*** – ***pn.,*** šitokiuos – šitokius, ***akyvaizdžius*** – ***akivaizdžius***, ***apiplišę*** – ***apiplyšę***, ***liečia*** – ***byloja apie***, ***kalba apie***, ***sekretoriu*** – ***sekretorium***, ***ant lauko*** – ***paraštėje***, ***lauko*** – ***paraštės***, ***nuplėšytas*** – ***nuplėštas***. Kaip matyti, anaiptol ne visi taisymai vykę. Pavyzdžiui, santrumpos ***pan.*** keitimas į ***pn.*** „Raštuose" grąžinta, kaip buvo A. Šapokos, – ***pan.***

„Senasis Vilnius"

S. Sužiedėlis nurodė, kad „Senojo Vilniaus" rankraštį A. Šapoka atsivežė iš Lietuvos: „laimė, kad kažkokiu būdu iš Lietuvos išsivežė tą vienintelį rankraštį."[196] 1956 m. A. Šapoka už veikalą „Senasis Vilnius" gavo „Aidų" premiją. Žurnalo informacijoje rašoma, kad premija paskirta „už veikalą „Senasis Vilnius" (istoriniai Vilniaus miesto bruožai iki XVIII a. pabaigos). Veikale, atsiremiant istoriniais šaltiniais, gvildoma: Vilniaus įkūrimas, jo kaip sostinės klausimas, raida iki XVI a. galo, didžiosios XVI a. statybos, vaidmuo unijiniais laikais ir t. t. Veikalas turi 260 mašinėle rašytų didelio formato puslapių"[197]. Tačiau ar tai tas pats iš Lietuvos atsivežtas rankraštis? Tikrai ne. S. Sužiedėlis rašė, kad „paskatintas kun. dr. Viktoro Gidžiūno, OFM, kuris tada dirbo Prisikėlimo parapijoje Toronte, A. Šapoka atidžiai peržiūrėjo savo paskaitas iš Vilniaus miesto istorijos, aprūpino metrikomis bei išnašomis ir įteikė *Aidų* žurnalo premijai gauti" […] Iš to premijuoto rankraščio *Aidų* žurnale buvo atspausdinti keli stambesni skyriai […] *Senasis Vilnius* […] čia teikiama skaitytojui taip, kaip buvo velionies parašyta. Originaliam tekstui tėra duota smulkesnė skyrių ir poskyrių padala; tai pareikalavo kai kurių naujų antraščių. Iliustracijas tvarkė Paulius Jurkus, buvęs prof. dr. A. Šapokos studentas Vilniuje. Knygos leidimu rūpinosi T. Placidas Barius, OFM, Prisikėlimo parapijos klebonas Toronte. Didelę paslaugą atliko velionies dukra Aldona, studentė odontologė, parūpinusi šiam leidimui rankraščio originalą ir talkinusi žiniom iš savo

[196] S. Sužiedėlis, Knygos autorius, A. Šapoka, *Senasis Vilnius*, p. 303.

[197] L. A., Aidų premijos ir koncertas, *Aidai*, 1957, Nr. 5, p. 235.

Tėvelio gyvenimo ir darbų“[198]. Taigi galima teigti, kad a) A. Šapokos „Senasis Vilnius“ – tai veikalas, parengtas jo paskaitų, skaitytų Vilniaus universitete, pagrindu; b) pagrindinis rankraštis buvo parengtas dar Lietuvoje, o išeivijoje papildytas daugiausia nuorodomis, kurių paprastai mažai būna paskaitų tekstuose.

Kiek neaišku dėl rankraščio, A. Šapokos pateikto „Aidų“ premijai gauti, iš kurio dar autoriui gyvam esant 1957–1961 m. buvo paskelbti 4 straipsniai, ir dėl rankraščio, kurio pagrindu jau po A. Šapokos mirties buvo išleistas „Senasis Vilnius“, santykio. A. Šapokos „Senojo Vilniaus“ autografas, saugomas „Tėviškės žiburių“ fonde Kanados lietuvių archyve-muziejuje Toronte, datuotas 1956 metais. Rankraštis rašytas paties A. Šapokos, jame daug braukymų (toliau tekste jis vadinamas I rankr.). S. Sužiedėlis nurodo, kad istoriko duktė jam perdavė „rankraščio originalą“, matyt, jau minėtą rankraštį. Kuo jis galėjo skirtis nuo „Aidams“ anksčiau pateikto (toliau tekste jis vadinamas II rankr.)? Išvardijęs „Aiduose“ paskelbtas veikalo ištraukas, Z. Ivinskis nekrologe rašė: „rankraštyje dar liko seniausios Lietuvos sostinės klausimas, Vilniaus įkūrimas (Geležinio vilko legenda, seniausios istoriškos žinios apie Vilnių), paties miesto pradžia ir jo būklė kovų su kryžiuočiais metu, Vilniaus privilegijos, pilis ir miestas XV–XVI amž., amžininkai apie Vilnių, sostinė unijiniais laikais ir jos sukrėtimai XVII–XVIII a. Velionis tikėjosi ne tik tą (I) dalį naujais duomenimis papildyti, bet parašyti ir II dalį, kuri būtų apėmusi Vilnių rusų valdžioje ir kovas dėl jo iki mūsų dienų.“ Mašinėle perrašytame tekste – akivaizdu, kad spausdino ne pats A. Šapoka – yra nemažai korektūros klaidų, pirmiausia šaltinių ir literatūros bei asmenvardžių ir vietovardžių pavadinimuose, todėl ne Vilniaus istorijos specialistui tam tikrais atvejais buvo sunku juos tiksliai identifikuoti. Tam turėjo padėti I rankr. Tačiau dėl paties turinio nebuvo ir nėra pagrindo grįžti prie I rankr. kaip kritinės publikacijos šaltinio. Bet, kaip matysime vėliau, juo negali būti ir „Senojo Vilniaus“ publikacija.

Leidžiant kritinį A. Šapokos tekstų leidimą, bet kokie didesni rankraščių ir publikuotų tekstų skirtumai, ypač jeigu jie daryti ne autoriaus, tampa svarbūs. Nors S. Sužiedėlis teigė, kad „Senasis Vilnius“ skelbiamas „laikantis A. Šapokos teksto“[199], smarkiai kišosi į A. Šapokos tekstą. Todėl „Senasis Vilnius“ pasirodė su daugybe stilistinių ir net dalykinių taisymų. Pakeitimų S. Sužiedėlis niekur nežymėjo. Neišmanydamas miesto istorijos problematikos, redaktorius dažnai suklysdavo taisydamas autorių. O dalis A. Šapokos iš tikrųjų neteisingai nurodytų asmenvardžių, vietovardžių ar kitų

[198] S. Sužiedėlis, Knygos autorius, A. Šapoka, *Senasis Vilnius*, p. 302–305.

[199] S. Sužiedėlis, Knygos autorius, A. Šapoka, *Senasis Vilnius* p. 304–305.

dalykų publikacijoje liko nepataisyti. Galima teigti, kad su žymiojo istoriko palikimu pasielgta pernelyg familiariai. Deja, nepavyko išsiaiškinti, kas redagavo knygos kalbą, redaktoriaus pavardės nėra ir leidinyje. Galbūt tai buvo istorikas S. Sužiedėlis. Į akis krinta aiški lituanizavimo tendencija – kone visus tarptautinius žodžius siekta pakeisti lietuviškais atitikmenimis. „Senojo Vilniaus" lietuvinimas apskritai daug kur nevykęs, pavyzdžiui, II rankr. žodis „konflikto" (l. 68) publikacijoje buvo pakeista į „sandūros" ir pan. Be abejo, tais atvejais, kai tarptautiniai žodžiai A. Šapokos vartoti tinkamai, juos „Raštuose" sugrąžiname, pvz.: ***apibūdinimas*** → ***atestacija***, ***aiškinimas*** → ***interpretacija***, ***priešingumas*** → ***antagonizmas*** ir t. t. Štai A. Šapoka rankraščio pradžioje „Autoriaus žodis" rašo: „Autorius, pradėdamas rinkti medžiagą, šiam darbui buvo numatęs gana plačius rėmus." Publikacijoje pakeista: „Pradėjęs rinkti medžiagą šiam darbui, buvau numatęs gana plačius rėmus." Taigi trečiojo asmens forma, taip būdinga A. Šapokos santūriam, objektyviam rašymo stiliui, pakeista į pirmojo asmens formą. Daug kur nebeliko A. Šapokos stiliui būdingo įvardžio ***mes***, kai kur „Senajame Vilniuje" jis liko, matyt, tik dėl redaktoriaus neapsižiūrėjimo. Įvardis ***mes „***Raštuose" atstatomas. „Senojo Vilniaus" kalba 1963 m. publikacijoje sumoderninta, atsisakyta daugelio A. Šapokos laikotarpui būdingų anachronizmų. Keistos žodžių drauge ir skyrium rašymo taisyklės, raidės žodžiuose, linksnių derinimo atvejai. Redaktorius išbraukė pasikartojančius sakinius ar jų dalis. Daug kur pakeistos laiko formos: „Senojo Vilniaus" rankraštyje ir kitur A. Šapoka vartoja esamąjį laiką, knygoje „Senasis Vilnius" atsiranda būtasis. Išbraukti moksliniam stiliui būdingi modaliniai žodžiai: „atrodo", „turbūt", „galbūt", „berods", „rodos", todėl teiginiai tapo kategoriškesni, paprastesni, taigi labiau pritaikyti plačiajai visuomenei. Kita vertus, nebeliko ir jautrų A. Šapokos santykį su tekstu liudijančių žodžių: „absoliučiai", „visiškai", „iš tikrųjų", „tikrai". Visi šie žodžiai „Raštuose" atstatomi.

S. Sužiedėlis tvarkė ne tik stilių, bet ir kai kuriuos kitus dalykus, pirašydavo savo teiginių ir bibliografijos, o A. Šapokos išbraukdavo ir t. t. Todėl „Senojo Vilniaus" publikacijoje A. Šapoką atpažinti nelengva ne tik stilistiniu, bet ir dalykiniu požiūriais. Pakeitimų „Senajame Vilniuje" padaryta labai daug – pradedant asmenvardžiais, vietovardžiais ir baigiant teksto fragmentų išėmimu ar papildymu. Pavyzdžiui, knygoje praleistos 29 nuorodos, kai kurios jų sujungtos į vieną. Kartais nuorodos papildytos nauja literatūra, o retsykiais rankraštyje esanti literatūra nepateikta (žr. komentarus toliau). Taip buvo elgiamasi ir bibliografijoje, papildytoje naujomis pozicijomis, kurių A. Šapoka nebuvo nurodęs.

Žinoma, A. Šapoka buvo istorikas, ne kalbininkas. Lietuvių kalbą jis mokėjo puikiai, bet ne kaip profesionalus stilistas. Dalis kalbinių taisymų buvo pagrįsti, nors kai kurie jų pernelyg smarkiai keičia autoriaus stilių. Kita bėda, kad ne visur kalba nuosekliai taisyta, ypač „Senojo Vilniaus“ pabaigoje. O dažnai, kaip dabar matyti, galėjo likti taip, kaip buvo parašyta A. Šapokos, galėjo būti ir taip, kaip pataisė S. Sužiedėlis. Bet juk teksto autorius yra A. Šapoka…

Struktūriniai „Senojo Vilniaus“ II rankr. ir 1963 m. publikacijos skirtumai ir panašumai atsispindi toliau pateikiamoje lentelėje:

Senasis Vilnius	**II rankr.**	**Pastabos**
Iš viso 9 dalys	Iš viso 6 dalys	
I. Lietuvos sostinės klausimas 1. Lietuvos valstybės branduolys 2. Mindaugo sostinės ieškojimas	I. Seniausios Lietuvos sostinės klausimas 1. Senosios Lietuvos valstybės pradžia 2. Mindaugo sostinės klausimas	Sutampa
II. Vilniaus miesto pradmens 1. Geležinio Vilko legenda 2. Archeologiniai duomens 3. Neries brasta 4. Seniausios istorinės žinios	II. Vilniaus įkūrimo ir pradžios klausimas 1. Geležinio Vilko legenda ir archeologiniai duomenys 2. Seniausios istorinės žinios apie Vilnių	1963 m. publikacijoje II rankr. II dalies 1skyrius suskaldytas į du. Jos skyrelis „Neries brasta“ – tai II rankr. III dalies 1 skyriaus „Vilniaus miesto pradžia“ dalis
III. Miestas ir pilis 1. Didžiųjų kunigaikščių sostinė 2. Kovos su kryžiuočiais 3. Vilniaus pilis 4. Pilies aplinka	III. Vilniaus miestas iki XVI a. pabaigos 1. Vilniaus miesto pradžia 2. Vilnius kovų su kryžiuočiais metu 3. Vilniaus miesto privilegijos bei apdovanojimai XVI a. 4. Vilniaus miestiečių savivaldos organizacija ir miesto vidaus santykiai 5. Vilniaus pilis ir jos rajonas 6. Vilniaus miestas XV–XVI a.	1963 m. publikacijoje II rankr. III dalis buvo suskaldyta: iš 3–4 ir skyrių padarytos atskiros dalys
IV. Vilniaus miesto santvarka 1. Privilegijos 2. Savivalda 3. Jurisdikcijos	IV. Didžiosios XVI a. statybos 1. Miesto sienos 2. Tiltas per Nerį 3. Miesto aprūpinimas vandeniu	-

Senasis Vilnius	II rankr.	Pastabos
V. Vilniaus augimas 1. Vytauto Didžiojo laikai 2. Nuo Švitrigailos iki Kazimiero 3. Aleksandro rezidencija 4. Zigmanto Senio įmonės 5. Zigmanto Augusto renesansas	V. Amžininkai apie senąjį Vilnių	-
VI. Vilniaus apsauga 1. Miestą juosusi siena 2. Vartai ir bokštai 3. Sienos išvaizda 4. Sienos nugriovimas 5. Tiltas per Nerį 6. Aprūpinimas vandeniu	VI. Vilnius unijiniais laikais 1. Miestiečiai bajorų šešėly 2. Vilniaus miesto sukrėtimai	1963 m. publikacijoje II rankr. IV dalies I skyrius „Miesto sienos“ buvo suskaidytas į 4 potemes (skyriai 1–4)
VII. Vilniaus aprašymai 1. Amžininkai apie senąjį Vilnių 2. Brauno atlaso kratinys 3. Radvilo žemėlapio atkirtis	-	1963 m. publikacijoje II rankr. V dalis buvo suskaidyta į tris potemes (skyriai 1–3)
VIII. Bajorijos priespaudoje 1. Miesto teisių siaurinimas 2. Valdovų apleistas miestas	-	1963 m. publikacijoje II rankr. VI dalis buvo suskaidytas į 2 dalis (VIII–IX), o šie savo ruožtu aititinkamai į 2 (skyriai 1–2) ir 3 potemes (skyriai 1–3)
IX. Vilniaus nelaimės 1. Didysis miesto gaisras 2. Siaubinga rusų invazija 3. XVIII amžiaus smūgiai	-	-

„Senojo Vilniaus“ tekstų, kurie buvo skelbti dar iki išleidžiant knygą, yra dvi grupės. Pirmiausia tai tekstai apie seniausios Lietuvos sostinės klausimą:

I.Straipsniai laikraštyje „Tėviškės žiburiai“	***II. Straipsniai žurnale „Aidai“***	***Tekstas „Senajame Vilniuje“ (II rankr.)***
Seniausiosios Lietuvos sostinės klausimas, 1945 11 02, Nr. 5, p. 3; 11 09, Nr. 6, p. 3–4 Straipsnio skyreliai: a) Senosios Lietuvos valstybės pradžia; b) Mindaugo sostinės klausimas	Seniausiosios Lietuvos sostinės klausimas (iš studijos „Senasis Vilnius“), 1961, Nr. 9, p. 400–407 Straipsnio skyreliai: 1. Senosios Lietuvos valstybės pradžia; 2. Mindaugo sostinės klausimas; 3. Seniausios istorinės žinios apie Vilnių ***Pastaba:*** straipsnis su nuorodomis	[I dalis] „Seniausios Lietuvos sostinės klausimas“ skyrius 1 „Senosios Lietuvos valstybės pradžia“, skyrius 2 „Mindaugo sostinės klausimas (l. 1–20) [II dalis] Vilniaus įkūrimo bei pradžios klausimas 1. Geležinio Vilko legenda ir archeologiniai duomenys (l. 11–15)
Vilniaus įkūrimo bei pradžios klausimas, 1945 11 24, Nžnr. 8, p. 3–4; 12 01, Nr. 9, p. 3. Straipsnio skyreliai: 1) Geležinio Vilko legenda ir archeologiniai duomenys, 2) Senosios istorinės žinios apie Vilnių	-	[II dalis] Vilniaus įkūrimo bei pradžios klausimas 2. Seniausios istorinės žinios apie Vilnių (l. 15–19). III. Vilniaus miestas iki XVI a. pabaigos 1. Vilniaus miesto pradžia (l. 21–33)

Palyginus šias tekstų grupes matyti, kad jie visi beveik tokie pat, tik pirmos grupės tekstai trumpesni. Tai didesnių ar mažesnių fragmentų publikacija be nuorodų, kurių tuomet galbūt A. Šapoka nebuvo iki galo parengęs arba tiesiog nematė reikalo skelbti. Šių tekstų publikavimo šiame „Raštų“ tome atsisakyta.

I.Straipsniai žurnale „Aidai“	***II. Tekstas „Senajame Vilniuje“ (II rankr.)***
Vilnius Zigmanto Augusto laikais (Ištrauka iš „Aidų“ premiją gavusios knygos „Senasis Vilnius“), 1957, Nr. 8, p. 353–358 ***Pastaba:*** straipsnis paskelbtas be nuorodų. Nepaskelbta (gal A. Šapokos pateiktame rankraštyje nebuvo?) viena teksto pastraipa („Beje, kalbėdami apie įvairius Zigmanto Augusto įrengimus dar neprisiminėme Gulbių salos Nery…“), kuri „Senojo Vilniaus“ II rankr. yra l. 148	[III dalis] „Vilniaus miestas iki XVI a. pabaigos“ 6 skyrius „Vilniaus miestas XV–XVI a.“ (l. 108–153)
Vilniaus miestiečių savivaldos organizacija ir miesto vidaus santykiai (iš studijos rankraštyje „Senasis Vilnius“), ten pat, 1959, Nr. 1, p. 30–34; Nr. 2, p. 64–68 ***Pastaba:*** straipsnis paskelbtas be nuorodų	[III dalis] „Vilniaus miestas iki XVI a. pabaigos“ 4 skyrius „Vilniaus miestiečių savivaldos organizacija ir miesto vidaus santykiai“ (l. 63–87).
Didžiosios XVI amžiaus statybos Vilniuje, ***ibidem***, 1960, Nr. 4, p. 137–146 Skyreliai: „Miesto sienos“, „Sienų išvaizda“, „Sienų nugriovimas“ ***Pastaba:*** straipsnis paskelbtas su nuorodomis, be pastabos, kad tai ištrauka iš rankraščio „Senasis Vilnius“	[IV dalis] „Didžiosios XVI a. statybos“, 1 skyrius „Miesto sienos“, poskyriai „Sienų išvaizda“, „Sienų užlaikymas“ (l. 154–179)

Palyginus „Aiduose“ paskelbtus „Senojo Vilniaus“ tekstus su rankraščiu ir 1963 m. publikacija matyti, kad pirmieji publikuoti iš A. Šapokos rankraščio. Todėl „Aiduose“ paskelbtų „Senojo Vilniaus“ tekstų šiame „Raštų“ tome publikuoti nėra tikslinga. Esminių skirtumų nepastebėta, tik „Senojo Vilniaus“ 1963 m. publikacijos nuorodose pasitaiko pozicijų, kurių nėra „Aiduose“, kaip antai nuorodų į 1959 m. „Lietuvių enciklopedijos“ straipsnius[200] ir pan. Tačiau tai 1963 m. publikacijos rengėjų „inovacijos“. Kai kurios „Senojo Vilniaus“ nuorodos joje buvo patikslintos ar kitaip sutvarkytos, bet dažniausiai blogiau nei „Aiduose“. Beje, „Senojo Vilniaus“ II rankr. lapų numeracija yra sumaišyta (pvz., l. 34, jame istorikės Rasos Mažeikos pastaba: „šitaip puslapiai buvo – šitokioje eigoje originale – R. Mažeika“).

„Vilnius Lietuvos gyvenime“

Pirmasis mašinraštis „Vilnius Lietuvos istorijoje“ A. Šapokos buvo baigtas rašyti greičiausiai Kaune apie 1942–1943 m.[201] Kai kurios teksto vietos leidžia teigti, kad jis negalėjo būti užbaigtas anksčiau kaip 1941 m. liepos 17 d. Pavyzdžiui, 1954 m. publikacijoje Lietuvių mokslo draugija įvardijama kaip „iki pat bolševikų okupacijos gyvavusi“, o mašinraštyje sakoma: „iki šiol tebegyvuojanti“. Kaip žinoma, Lietuvių mokslo draugijos turtas 1940 m. rugpjūčio 29 d. buvo perduotas Lituanistikos institutui, o 1941 m. sausio 16 d. įsteigtai Lietuvos mokslų akademijai. Nėra duomenų, kad draugija karo metais būtų atkurta. Vadinasi, šis sakinys galėjo būti parašytas dar iki ją likviduojant. Kitame mašinraščio fragmente minimas prasidėjęs Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas, taip pat Lietuvos generalinis komisariatas, kuris buvo įkurtas 1941 m. liepos 17 d.: „Dabar vykstančio karo pradžioje – 1939 m. rugsėjo mėn. antroje pusėje – Lenkijos okupuotosios Lietuvos didžioji dalis pateko į Sovietų Rusijos rankas (kita dalis buvo užimta vokiečių) […] 1941 VI 22 prasidėjęs vokiečių ir Sovietų Sąjungos karas šiuo atžvilgiu nieko naujo neatnešė. Okupacinės vokiečių valdžios Vilnius ir Vilniaus kraštas buvo laikomas Lietuvos dalimi ir įėjo į tą patį Lietuvos generalinį komisariatą.“ Publikacijoje esantis skyrelis „Dabartinė Vilniaus klausimo padėtis“ mašinraštyje pavadintas „Vilniaus bylos išsprendimas“, o tai galėtų būti nuoroda į 1939–1940 metus, nes A. Šapoka Vilniaus klausimo išsprendimo nebūtų galėjęs sieti su sovietų ar nacių valdymu. Šie mašinraščio teksto fragmentai leidžia teigti, kad jis buvo pradėtas rašyti dar

200 A. Šapoka, *Senasis Vilnius*, p. 21, nuor. 1: *(Platesnę bibliografiją ž. Liet. Enc. XVIII, 1959).*

201 *LNMMB RS*, f. 29–1679. J. Rimanto fonde, regis, galėjo būti dar viena kopija. Prie Z. Ivinskio fonde saugomo prirašyta: „Mašinraščio II kopija“, tačiau nurodytame saugojimo vienete yra kita pozicija. Kadangi lapų skaičius abiem atvejais sutampa – 52, o skiriasi tik fondo tvarkytojo datavimas – nurodyti 1939 m., galbūt tai yra tas pats mašinraštis, tik du kartus aprašytas.

1940 m., iki sovietmečio, o baigtas ar galutinai suredaguotas ne anksčiau kaip 1941 m. birželio 22 d., jau vokiečių okupacijai prasidėjus.

Jame nėra turinio, įžangos ir baigiamųjų pastabų. Deja, nepavyko susipažinti su chronologiškai paskutiniu A. Šapokos „Vilnius Lietuvos gyvenime“ rankraščiu, tačiau spausdinto teksto lyginimas su 1942–1943 m. mašinraščiu leidžia teigti, kad, išskyrus jau minėtus įterptus teksto fragmentus, jis daugiau niekuo negalėjo skirtis nuo Lietuvoje parašytojo. Mašinraštis aiškus, tvarkingas, tekstas išspausdintas ploname, peršviečiamame popieriuje (žr. iliustr.), klaidos kai kada ištaisomos viršuje išspausdinant taisyklingas raides. Bet tai netrukdo suvokti teksto. Antraštės pabraukiamos, dalyje „Kovos ir byla dėl Vilniaus su Lenkija“ skyrių pavadinimai yra paraštėje, matyt, prirašyti vėliau skaidant nemažos apimties tekstą. Nauji skyriai nepradedami naujame lape, todėl visi lapai prirašyti nuo pradžios iki pabaigos.

A. Šapoka naujai teksto neperrašė, knygelėje tik pakeitė kai kuriuos skyrių pavadinimus, išbraukė vieną kitą fragmentą, kiek pertvarkė išnašas, pataisė vieną kitą faktologinę klaidą. Išnašos papildytos – vietoj buvusių 19 (iš jų tik penkiose nurodyta literatūra) knygelėje yra 53 išnašos, jose nurodoma ir literatūra. Pastabos, kuriose nėra literatūros, A. Šapokos paliktos puslapių apačioje, pažymint jas * ženklu, o išnašos su nuorodomis nukeltos į knygelės pabaigą. Raštuose patogumo dėlei jos pateikiamos puslapių apačioje. Stilistinių taisymų A. Šapokos padaryta nedaug – kai kur pakeisti skiriamieji ženklai, tam tikrų žodžių rašyba, terminai, žodžių tvarka ir pan. Kai kur pakeistas laikas – juk pirmasis rankraštis parašytas apie 1942–1943 m., o išspausdintas tik 1954 m. Taigi apskritai buvo išspausdinta taip, kaip A. Šapoka parašė.

Komentaruose nurodomi svarbesni ar didesni teksto fragmentai, kurie, pavyzdžiui, buvo pirmajame jo rankraštyje „Vilnius Lietuvos istorijoje“, tačiau nebuvo paskelbti 1954 m. publikacijoje. Tai svarbu ir todėl, kad turinio ir struktūros lyginimas leidžia nustatyti, ar autorius išeivijoje kuo nors apildė dar Lietuvoje parengtus rankraščius. Vienas iš būdų tai padaryti – pasižiūrėti, kiek autorius rėmėsi vėlesne istoriografija. Taigi tokie teksto fragmentai leidžia žvilgtelti į istoriko kūrybinę laboratoriją, minties kaitą. Jeigu publikacija, palyginti su rankraščiu „Vilnius Lietuvos istorijoje“, pagrįstai ir tinkamai stilistiškai pataisyta, tarkime, pakeisti terminai, vietovardžiai, asmenvardžiai ir pan., komentaruose tai nežymima. Tenkinamasi pakeičiant tik nevykusius taisymus – paradoksalu, bet tokių yra bent keliasdešimt (galbūt A. Šapoka pamažu kai ką ėmė pamiršti?).

Knygelės įžangoje A. Šapoka pažymėjo, kad darbas rašytas siekiant įrodyti nelietuviui skaitytojui, jog Vilnius – „tai nuo amžių mūsų miestas, jog tai lietuviška žemė, jog lietuvių tautos dalis kartu su sostine 19 metų nešė okupanto jungą“. Jis išspausdintas lietuviškai tik todėl, kad tuo metu neatsirado to, kas jį išspausdintų angliškai. Be to, pasak A. Šapokos, „lietuviškai nuo 1923 m., kai P. Klimas išspausdino „Mūsų kovas dėl Vilniaus“, daugiau nepasirodė nei vienos studijos, kuri išryškintų visą Vilniaus klausimo esmę. Buvo tik iškeliama okupanto daroma lietuvių tautai skriauda bei pavergtųjų kančios, atseit buvo aktualinamas Vilniaus klausimas“. Todėl, pasak jo, „čia yra paliktas svetimiesiems taikytas planas, tik kai kas papildyta, o kai kurie lietuviams gerai žinomi dalykai praleisti“. A. Šapoka vylėsi, kad studija ne tik pagyvins lietuvių visuomenės susidomėjimą Vilniaus klausimu, bet ir pagreitins jos pasirodymą anglų ir kitomis kalbomis. Autoriaus noras iš dalies išsipildė po jo mirties – studija buvo išleista anglų kalba.

„Vilnius in the Life of Lithuania“

Kaip minėta, A. Šapokos teksto „Vilnius Lietuvos gyvenime“ angliškas vertimas kaip ir „Senasis Vilnius“ pasirodė po autoriaus mirties. Įžangoje leidėjo, Vilniaus krašto lietuvių sąjungos, nurodyta, kad knyga parengta spaudai iki A. Šapokos mirties („who departed this life in 1961, when his volume was ready for printing“). Taigi A. Šapoka buvo susipažinęs su jos galutiniu, t. y. angliškuu, tekstu. Anglų kalbą jis daugmaž mokėjo[202].

Teksto autentiškumo klausimas yra svarbus, apie tai knygelės recenzijoje užsimena ir Vincas Trumpa: „Kaip labai reikalinga knyga, kokia įdomi tema ne tik lietuviui, bet ir kiekvienam, kuriam įdomios kultūros ir tautų santykių problemos. Juk Vilniuje kaupiasi viskas: ir praeitis, ir dabartis, ir ateitis. Jo istorija pilna kovos, bet kartu pilna darnaus simbiozo tarp įvairių tautų, įvairių religijų, įvairių kultūrų.“[203] Vis dėlto jis išsako ir kritinių pastabų dėl turinio, tiksliau, dėl vertimo. Pirmiausia V. Trumpa suabejojo teksto autentiškumu: „Skaitai veikalą ir negali atsikratyti visokių abejonių. Lyg rodos, į tavę kalbėtų ne tas pat Šapoka. Tiesa, manai, gal vertimas į anglų kalbą, kurį leidėjų tvirtinimu padaręs Ernest J. Harrisonas, buvęs Britų vicekonsulas Kaune (miręs

[202] A. Šapoka 1950 12 22 laiške Z. Ivinskiui rašė, kad „anglų kalba dar sunkiai įkandama. Aš jos gal niekad neišmoksiu, nes niekur su anglais nesusiduriu. Gyvenu miesto dalyje, kur dominuoja Rytų Europos tautų atstovai, tad ir krautuvėse nereikia angliškai kalbėti, o juo labiau redakcijoje. Visas mano mokslas – laikraščiai. Juos šiaip taip paskaitau, bet kitas kas mano skaitymą vargu ar suprastų“, *VUB RS*, f. 198–548, l. 258. Dėkoju už informaciją dr. Valdui Seleniui.

[203] V. Trumpa, Pesimizmas, Šapoka ir dar kai kas, *Margutis*, 1963, Nr. 5, p. 16.

1961 m. kaip ir pats Šapoka), bus čia kaltas? Bet Šapoka mokėjo taip logiškai ir nuosekliai rašyti, kad versti į svetimą kalbą jis tikrai nėra sunku. O gal velionis istorikas, paskutiniais savo gyvenimo metais Toronte, bus pasidavęs klaidingai suprasto propagandinės literatūros „reikalavimams“? Sunku patikėti […] Pagaliau nenoromis imi galvoti, o gal redaktoriai bus per daug laisvai pasielgę su velionio rankraščiu […] sunkiai suderinamas ir aplamai truputį poleminis knygos tomas, ypač plačiausiame skyriuje apie konfliktą su Lenkija (93–134 p.), su kitomis A. Šapokos studijomis.“[204] V. Trumpos iškelti klausimai svarbūs. Recenzentas nepateikė į juos atsakymo, nelengva tai padaryti ir dabar.

Iš esmės angliškąjį tekstą galima laikyti lietuviškojo vertimu, tačiau su tam tikromis išlygomis. Veikalo įžanginės dalys parašytos naujai ar smarkiai keistos. Pabaigoje įterpti du nauji skyriai: „The Polish Occupation“ ir „Vilnius returns to Lithuania“. Vertimo rankraštis redaktoriaus (-ių?) daug kur taisytas, pildytas, tikslintas. Tai liudija „Vilnius in the life of Lithuania“ J. E. Harrisono angliško mašinraščio[205] su K. R. Jurgėlos taisymais (jis anksčiau buvo pradėjęs versti tekstą, bet dėl užimtumo nebaigė) analizė. Matyti, kad jau 1956 m. E. J. Harrisono atliktas vertimas dar buvo taisytas ir kitų, galbūt S. Sužiedėlio, kuris pastabų pateikė lietuviškam tekstui[206].

Matyt, todėl tekste juntama net lietuvių kalbos įtaka, pvz., dažnas kilmininko vartojimas, skyrybos taisymai – nebūtinų kablelių įterpimas. Vertėjo E. J. Harrisono naudota britiškoji rašyba vertimo redaktoriaus K. R. Jurgėlos taisyta į amerikietiškąją, dar kito redaktoriaus daug kur vėl atitaisyta. Galiausiai amerikietiškoji liko tik kur nekur. Daug kur vertimo leksika keičiama akademiškesne, daugiau knygine nei vertėjo parinkta publicistine, plačiosioms masėms suprantamesne. Akivaizdu, kad apskritai nesistengta kruopščiai atspindėti lietuviškojo originalo, todėl galutinį variantą galima vadinti „laisvu vertimu“. Daug kur smulkintos lietuviškajame tekste buvusios pastraipos – ir vertėjo, ir kitų taisytojų. Lengva ranka trumpinami ar jungiami sakiniai, trumpinami skyrelių pavadinimai. Taisyti tikriniai vardai, įterptos kitakalbės jų formos, daugiausia lenkiškos (originalo kalba, bet ne visada atitinkama abėcėle), geriau pažįstamos nelietuvių skaitytojams. Taisyta nemažai istorinių terminų, kurių vertėjas

[204] Ten pat, p. 16–17.

[205] *Kanados lietuvių muziejus-archyvas* Mississauga, sign. 76-D. XI–22.

[206] Čia ir toliau kalbant apie „Vilnius in the life of Lithuania“ vertimo ypatybes remiamasi teksto parengėjos Virginijos Dičiūtės pastabomis. Taip pat žr. A. M. Budreckis, A. Šapokos knygos „Vilnius Lietuvos gyvenime“ vertimas ir platinimas, to paties, *Vilniečių veikla išeivijoje*, Torontas-Čikaga-Vilnius-Trakai, 1995, p. 83–85.

galėjo ir nežinoti. Įterpiami paaiškinimai menkiau su aptariama problematika susipažinusiems nelietuviams. Kai kada į suprantamesnes angliškas keičiamos lotyniškos frazės, pvz., *beata possidens*. Daug kur pavadinimuose galutinis redaktorius vartoja didžiąsias raides, nors nei autorius, nei vertėjas jų nevartojo, pvz., Iron Wolf – geležinis vilkas, State – valstybė. Kai kur didžiųjų raidžių, atvirkščiai, trūksta, pvz., pavadinimuose įvardijant geografinius regionus. Kai kurios lietuviškame tekste buvusios pagrindinio teksto dalys iškeliamos į išnašas. Lietuviško leidimo pabaigoje buvusios išnašos verčiamos bibliografija.

3. TEKSTŲ RENGIMO PRINCIPAI

Tome publikuojami 1939–1963 m. paskelbti tekstai: straipsniai, šaltinių publikacijos, recenzijos žurnaluose, laikraščiuose, galiausiai atskiros knygos (žr. sąrašą aukščiau). Suprantama, juos redagavo keli redaktoriai, taigi vieni labiau kišosi į A. Šapokos tekstus, kiti mažiau. Tai matyti palyginus spausdintus tekstus, taip pat likusius rankraščius su publikacijomis: 1941 m. šaltinių publikacija, 1954 m. studija (negalutinis rankraštis) ir 1963 m. „Senuoju Vilniumi“. Galima teigti, kad autentišką A. Šapokos rašymo stilių labiausiai atskleidžia rankraščiai, mažiausiai – „Senojo Vilniaus“ tekstas. Kai buvo leidžiama studija „Vilnius Lietuvos gyvenime“ ir dauguma kitų „Raštuose“ publikuojamų tekstų, A. Šapoka buvo gyvas, todėl galėjo ir privalėjo kontroliuoti leidybos procesą taip, kad publikacija atspindėtų jo valią. Dėl to nėra pagrindo grąžinti, pavyzdžiui, tokio žodžio kaip ***gerbūvis*** (buvo „Vilnius Lietuvos gyvenime“ rankraštyje), 1954 m. publikacijoje pakeisto į ***gerovė.*** Tačiau kai 1954 m. publikacijoje daryti pakeitimai nevykę, sugrąžiname ankstesnes formas. Studijoje „Vilnius Lietuvos gyvenime“ iš rankraštyje buvusių literatūrinių žodžių buvo padaryti tarmiški, tad juos atstatome, plg.: ***augštaičius*** → ***aukštaičius***, ***augščiau*** → ***aukščiau***, ***jieškojo*** → ***ieškojo***, taip pat keičiame ***ofensyva*** → ***ofenzyva***, ***20 mylių*** → ***30 km.*** ir t. t. Keičiamas žodžių rašymas drauge ir skyrium:: ***perdaug*** → ***per daug***; ***kaikurie*** → ***kai kurie*** ir t. t. Analogiškai ***greičiausia*** → ***greičiausiai.*** A. Šapoka vartoja ir šią formą: ***pasauliniai*** → ***pasaulietiniai***.

Publikuojant tekstus „Raštuose“ siekta (apie tekstų perteikimo principus taip pat žr. aukščiau) pirmiausia atskleisti autentišką A. Šapokai būdingą rašymą, o taisymus tinkamai suderinti su dabartinės lietuvių kalbos normoms. Rankraštis kaip publikacijos pagrindas pasitelkiamas „Senajam Vilniui“. Šiuo atveju neliko kitos išeities, tik rem-

tis rankraščiu, tiksliau sakant, parengti naują „Senojo Vilniaus“ leidimą, atsižvelgiant į kai kuriuos pagrįstus buvusio redaktoriaus, rodos, jau minėto istoriko S. Sužiedėlio, taisymus. Kai kada teko šį bei tą taisyti savaip – kas nesutampa su S. Sužiedėlio ir koreguoja A. Šapoką. Visi dalykiniai taisymai nurodomi tekstologiniuose komentaruose. Pirminio sumanymo – pateikti visus stilistinius ir kalbinius S. Sužiedėlio taisymus – atsisakyta, nes tokių taisymų yra daugybė ir jie labai išplėstų tekstologinį aparatą. Todėl pateikiami tik svarbesni, „įdomesni“ netinkami taisymai, atskleidžiantys kritinio teksto leidimo naudą. Jie nurodomi komentaruose. Galima tik užjausti A. Šapoką, kad jis neturėjo galimybės gyvas būdamas išleisti svarbiausio savo Vilniaus istorijos tyrimo. A. Šapokai taip nutiko du kartus: ne tik „Senojo Vilniaus“, bet iš dalies ir „Vilnius in the life of Lithuania“ atveju. Ypač svarbu pateikti kuo tikslesnį A. Šapokos tekstą, kai rašoma apie ypač svarbius dalykus, pvz., Vilniaus pradžią ir kt. „Senojo Vilniaus“ išnašos, skirtingai nei A. Šapokos pagrindinėje publikacijose, pateikiamos ne skyrių ar knygų pabaigoje, o patogumo dėlei puslapių apačioje.

Visuose tekstuose vienodinama rašyba ir skyryba, taisomos aiškios stiliaus, leksikos, linksnių ir kitos klaidos. Vienodinamos klaidingos žodžių lytys (jų sąrašą žr. toliau). Be abejo, pataisomos įvairios korektūros klaidos, kaip antai ***Stikovskio*** → ***Strijkovskio***, to nekomentuojant ir nenurodant, jeigu tik jos nebuvo iškreipusios teksto prasmės. Lotyniški ir kitokie kitakalbiai tekstai, jeigu jie nerašomi su kabutėmis, pateikiami pasviruoju šriftu. Jeigu jie neišversti A. Šapokos, neverčiami ir „Raštuose“. Tekstuose A. Šapokos citatas ir jų vertimus stengtasi patikrinti, o esant būtinybei, ir pataisyti.

Kalbiniu požiūriu išsiskiria angliškasis „Vilnius in the life of Lithuania“ variantas, kuris, kaip minėta, iš esmės yra laisvas studijos „Vilnius Lietuvos gyvenime“ vertimas su įvairiais papildymais ir kitokiais pakeitimais. Jį skelbiant pirmiausia ištaisytos korektūros klaidos ar *lapsus calami*. Pavyzdžiui, įžangoje (The Preface): ***bet*** → ***but.*** Ši ir kitos kelios korektūros klaidos (žr. komentarus), matyt, lietuviško teksto likučiai. Koreguojamas ir vienodinamas didžiųjų raidžių rašymas tikriniuose varduose, skyrių pavadinimuose, pagaliau stiliaus sumetimais menkai motyvuotas ar perdėm romantizuotas. Pasitaikantys lietuviški vietovardžiai rašomi pagal dabartinės gramatikos taisykles (pvz., ***Aukštaitija***, ***Krėva***), kiti paliekami kaip buvę. Keičiama skyryba: mažinama kablelių, kai jie nebūtini (daugiausia remiantis vertėjo E. J. Harrisono rankraščio skyryba), jie dedami, kur, manoma, jų trūksta, brūkšniai keičiami į trijų ilgių (pagal dabartinę anglų kalbos gramatiką). Rašyboje remiamasi britiškosiomis žodžių rašybos taisyklėmis, pataisomi, kai būtina, artikeliai ar įvardžiai.

Lietuviškuose tekstuose žodžius ***posėdininkai*** keičiame į ***suolininkai***, ***bosas*** → ***statinė*** (kartais A. Šapoka ir šią formą vartojo), ***mastai*** → ***matai***, ***skatikai*** → ***gražiai,*** ***puskatikiai*** → ***pusgražiai***, ***denarai*** → ***pinigėliai*** (A. Šapoka vartoja ir šią formą), ***obolis*** → ***obolas*** ir t. t. A. Šapoka vienur rašo ***priepilis***, kitur ***priešpilis***, vienodinama ***priepilis***. Analogiškai elgiamasi su žodžiais ***militarinis*** *ir* ***karinis*** – A. Šapokos tekstuose yra įvairiai, vienodinama ***karinis***, taip pat yra ***municija*** ir ***amunicija***, vienodinama ***amunicija***. Be abejo, keičiama ***gotiniai*** → ***gotikiniai***, ***folvarkai*** → ***palivarkai***, ***komendantas*** → ***seniūnas***, ***ghetto*** → ***getas***, ***trafikas*** → ***judėjimas***. Kalbėdamas apie senosios Lietuvos valstybės pavadinimą, A. Šapoka vartojo abu žodžius: ***kunigaikštija*** ir ***kunigaikštystė***. Tai rodo, kad buvo nevisiškai apsisprendęs, kuris pavadinimas tinkamesnis. Vis dėlto pirmoji forma jo vartojama kur kas dažniau. Dėl to vienodinant ji ir pasirinkta, juoba kad galimos vartoti ir vartojamos abi formos. Be to, A. Šapoka dažniausiai rašė ***Didžioji Lietuvos kunigaikštija*** – tokia forma vyravo tarpukario istoriografijoje[207], taigi jos santrumpa ***DLK***. To nekeičiame. Be abejo, neperimami „Senojo Vilniaus“ redaktoriaus pakeitimai – „DLK“ jis dažniausiai keitė pavadinimu „Lietuva“. Kitais trumpinimų atvejais (žr. sąrašą toliau) irgi daroma įvairiai. Kaip antai, amžiui nusakyti dažniausiai vartojama ***amž.***, bet ir ***a.*** Jeigu tai ne citatos komentaruose, vienodiname kaip ***a.*** Įvairuoja ***pav.*** ir ***pvz.***, vyrauja pirmoji trumpinimo forma, todėl vienodiname pagal ją, nors dabar įprasta yra antroji, žinoma, išskyrus rengėjo tekstuose. Visu žodžiu rašome santrumpas: ***vad.*** → ***vadinamoji***, vadinamasis, ***did.*** → ***didysis***, ***didieji***, ***D. K.*** → ***didysis kunigaikštis*** ir t. t. Arabiški amžių pavadinimai keičiami į romėniškus, kaip antai ***18 a.*** → ***XVIII a.***, taip yra „Senojo Vilniaus“ rankraštyje. Kai kada pasitelkiami savi trumpinimai: „Senojo Vilniaus“ rankraštyje esantys ***metai*** dažniausiai keičiami į ***m.***, prie konkrečios mėnesio dienos pridedama santrumpa ***d.***, prie metų skaičiaus ***m.,*** vietoj ***tt.*** rašoma ***t. t.***

Nemažai keblumų kėlė Lietuvos istorijoje minimų vietovardžių ir asmenvardžių rašyba. Prieškario ir išeivijos istoriografijai sunkumų kėlusi problema neišspręsta ir dabar. Kaip ir kiti istorikai, A. Šapoka ir jo darbų redaktoriai buvo nenuoseklūs. Raštuose vartojami dabar priimtini variantai (žr. sąrašą toliau). „Priimtinumą“ apibrėžti sudėtinga, nes, kaip minėta, Lietuvos istorikai ir kalbininkai nesutaria šiais klausimais. Tarkime, A. Šapoka „Senojo Vilniaus“ rankraštyje ir kitur visada rašo ***Radvila***, ***Radvilos***, o 1963 m. publikacijoje buvo ištaisyta į ***Radvilas***, ***Radvilai***. Ši forma irgi galima ir vis labiau plinta mūsų istoriografijoje, ypač senosios raštijos tyrėjų darbuose, bet A. Ša-

[207] E. Gudavičius, Kunigaikštija – kunigaikštystė, *Senoji Lietuvos literatūra*, 2007, kn. 23, p. 150.

pokai ji nebūdinga, o tai svarbiausia. „Raštuose“ vartojame formą ***Radvila***, ***Radvilos***, analogiškai ***Gostautas*** → ***Goštautas*** ir pan. A. Šapoka taip pat elgėsi nenuosekliai. Pavyzdžiui, Motiejų Stryjkowskį rašė bent trimis variantais: ***Strikovski***, ***Strijkovskis***, ***Stryjkowskis*** – vienodinama pagal trečiąją formą. Dėl įvairių priežasčių klaidų ar nevienodumų buvo likę „Senojo Vilniaus“ rankraštyje ir publikacijoje, kaip antai ***Pretričas*** → ***Prittwitz*** (vok. *Bernhard von Prittwitz*), taigi net ne ***Pretvičas*** ar ***Pretwicz*** (lenk. *Bernard Pretwicz*), nes tai iš Silezijos kilęs vokietis, ***Andrius Trzycielskis*** → ***Andrzej Trzeciecki, Gran Maria Padovano*** (SV tik ***Maria Padovanas***) → ***Gian Maria Padovano***, ***Zabžežinskiai*** → ***Zaberezinskiai, šv. Ignas*** → ***šv. Ignotas***, Šachovskis → Šachovskojus, ***Mysieckojus*** → ***Myšeckis, Jurgis Žukowskis*** → ***Jurgis Žukovskis*** ir t. t. Klaidų, matyt, atsirado dėl to, kad A. Šapoka per mažai domėjosi XVI a. pirmos pusės LDK ir to paties laikotarpio Vilniaus istorija.

Nekeičiami A. Šapokos sąmoningai vartoti terminai: ***Lietuviai, Lenkai, Vokiečiai, Rusai, Prūsai, Sovietai*** ir kt., reiškiantys ne tautybę, o valstybės ar kitokio administracinio darinio pavadinimą. Tiesa, A. Šapoka buvo nenuoseklus, kai kur valstybės prasme vartoja ir terminą mažąja raide, pvz., į vokiečių valdžią. Šiuos nukrypimus keičiame pridėdami didžiąją raidę.

Svarbus dalykas – Lietuvos valdovų rašymas. A. Šapoka nuosekliai laikosi lotyniškos (rašydamas vardus) ir lietuviškos (numeruodamas) tradicijos: Žygimantą Kęstutaitį dažniausiai vadina ***Zigmantu I***, taip pat ***Zigmantu Kęstutaičiu***, ***Zigmantu I Kęstutaičiu***, Žygimantą Senąjį – ***Zigmantu II***, ***Zigmantu II Senuoju*** (pagal lenkišką tradiciją jis yra Zigmantas I), Žygimantą Augustą – ***Zigmantu Augustu***. Dabartinę lietuvišką tradiciją atitinka tik ***Zigmanto Vazos*** rašymas. A. Šapoka vartoja daugiskaitos formą ***Zigmantai***. Šios formos paliekamos ir „Raštuose“. Taisoma tik Maskvos didysis kunigaikštis ***Jonas III*** į ***Ivanas III*** kaip ne Lietuvos ar Lenkijos-Lietuvos istorinis veikėjas, o ***Jonas Kazimieras Vaza***, ***Jonas Sobieskis*** paliekami. Paminėtina, kad daugeliu atvejų A. Šapoka nenurodo minimų asmenų inicialų, ką jau kalbėti apie vardus, nors kartais nuo šios „taisyklės“ nukrypsta, pavyzdžiui, kalbėdamas apie LDK didįjį etmoną Jonušą Radvilą vartoja tris formas: Radvila, J. Radvila, Jonušas Radvila ir pan. Dažniausiai A. Šapoka rašo ***Balinskis***, bet kartais ir **B*alińskis***, vienodiname ***Balinskis***. Istorikas nuosekliai vartoja ***Kraszewski***, matyt, pabrėždamas, kad šis buvo gimęs ne buvusioje LDK, o Lenkijoje. Raštuose paliekama ***Kraszewski***. Užsieniečių pavardes A. Šapoka beveik visuomet rašė originalo kalba, tik kai kada pridėdavo lietuvišką galūnę, kai kada – ne. Šiame leidime jos pridedamos ten, kur tikslinga ir reikia. A. Ša-

pokos publikacijose įvairiai rašoma generolo L. Želigovskio (*Lucjan Żeligowski*) pavardė, t. y. dažniausiai pusiau lietuviškai, pusiau lenkiškai: Želigowski ar Želigowskis. Regis, lietuviška raidė „Ž“ jo vartota daugiau dėl techninių sumetimų, matyt, autoriui ir spaustuvėms neturint lenkiškos „Ż“. Tiesa, Juzefas Pilsudskis (*Józef Pilsudski*) visuomet rašomas lietuviškai, t. y. šiuo atveju pridedant lietuvišką „s“, matyt, pagal tradiciją, nurodant gimimo faktą Lietuvoje, prie Vilniaus. Angliškame tekste yra tik originali forma ***Pilsudski***. Bet juk ir L. Želigovskis taip pat buvo gimęs buvusios LDK žemėse, Ašmenoje. Todėl lietuviškuose tekstuose nuosekliai keičiame Želigowski į Želigovskį, o angliškame koreguojame į originalią formą Żeligowski. Taip pat ***Gilbert de Lannoy*** vienodiname į ***Ghillebertas de Lannoy*** (A. Šapoka dažniausiai vartojo originalią vardo formą). Asmenų vardų istorikas dažnai nenurodo, nors kartais vardus ir prideda. „Raštuose“ vardai pridedami.

Keičiame ir vienodiname ***Volynė***, ***Volinija*** į ***Voluinė*** (šią formą A. Šapoka irgi vartojo), ***Lukiškis*** → ***Lukiškės*** (šią formą A. Šapoka irgi vartojo), ***Poliesė*** → ***Polesė***, ***Kiivas*** → ***Kijevas***, ***Skopo*** gatvė → ***Skapo*** gatvė, ***Lubavas*** → ***Liubavas***, Šnipiškis → Šnipiškės, ***profesorių namai*** → ***profesų namai***, ***Kuprėniškės*** → ***Kuprijoniškės***, ***Levoniškės*** → ***Leoniškės***, ***Geranoniai –Geranainiai***, ***Vilnelė – Vilnia*** (šią formą A. Šapoka daugiausia ir vartojo) ir t. t.

Tam tikrų niuansų iškyla perteikiant grafiškai A. Šapokos tekstus. Svarbius dalykus tekstuose autorius dažniausiai žymėdavo retintu šriftu – „Raštuose“ pakeista įprastu pakreiptu šriftu, pavyzdžiui, studijoje „Vilnius Lietuvos gyvenime“ yra I n c i v i t a t e n o s t r a r e g i a V i l n a d i c t a, „Raštuose“ – *In civitate nostra regia Vilna dicta*. Taip, beje, buvo elgiamasi ir „Aiduose“, publikuojant „Senojo Vilniaus“ veikalo ištraukas. A. Šapokos darbuose įvairuoja ir autorių rašymas: vienur retintu šriftu, kitur pajuodintu. „Raštuose“ jie nurodomi įprastai. Taip pat išlaikomos publikacijose ar rankraščiuose („Senojo Vilniaus atveju“) buvusios teksto pastraipos kaip atspindinčios A. Šapokos minties eigą.

Komentarus sudaro tekstologinės ir dalykinės pastabos. Tai nuo publikacijų akivaizdžiau besiskiriantys rankraščių fragmentai (pvz., „Vilnius Lietuvos gyvenime“), taip pat publikacijų, jau įėjusių į istoriografiją, fragmentai, kurie skiriasi nuo rankraščių (pvz., „Senasis Vilnius“). A. Šapokos tekstas komentaruose – rankraštinis ar publikuotas – žymimas pakreiptu šriftu arba su kabutėmis, rengėjo pastabos visada rašomos paprastuoju šriftu. Tekste rengėjo patikslintos vietos rašomos laužtiniuose skliaustuose, taip jas atskiriant nuo A. Šapokos teksto. Taip pat komentuojamos faktologinės klaidos

ar teiginiai, pagal šiuolaikinių istorinių tyrimų duomenis galintys būti laikomi klaidingais. Nekomentuojami visi verti dėmesio teiginiai, nes, atsižvelgiant į tai, kad nuo tekstų parašymo (paskelbimo) praėjo 60–80 m., reikėtų komentuoti bene kas kelintą pastraipą.

Komentarų rengimą, tiksliau, išdėstymą kiek komplikuoja tai, kad tai pačiai tematikai skirtuose tekstuose A. Šapoka negalėjo išvengti kartojimosi. Tarkime, apžvalginiuose 1939 m. straipsniuose „Vilnius – politinis Lietuvos centras“ ir „Senasis Vilnius“ rašoma tai, kas naujai ir išsamiau išdėstoma 1954 m. studijoje „Vilnius Lietuvos gyvenime“, o iš dalies ir „Senajame Vilniuje“. Studijoje „Vilnius in the Life of Lithuania“ atsispindi lietuviškas tekstas ir pan. Todėl laikytasi tokios nuostatos: komentuojant apžvalginius tekstus ir anglišką tekstą tenkinamasi paaiškinant tik stambiausiose publikacijose išsamiau neaptartus dalykus, o visais kitais atvejais komentarai publikuojami prie stambesnių tekstų. Kai dalykas minimas kelis kartus, komentuojamas tame tekste, kuris chronologiškai yra pirmasis.

Knygų nuorodose vis dėlto buvo likę nemažai klaidų ir netikslumų. Patikrinta ir dalis A. Šapokos nuorodų pagal leidinių puslapius. Deja, ir šiuo aspektu rasta nemažai tikslintinų dalykų, pirmiausia „Senajame Vilniuje“. Dažnai supainiotos gausios „Volumina Legum“ nuorodos – yra puslapiai su folio, tik folio, tik puslapiai ir pan. Rankraščio korektūros ir kitokios klaidos taisomos (jeigu pavyko nustatyti) to nenurodant, pavyzdžiui, A. Šapoka vienoje išnašoje rašo: „Pastebėtina, kad tas pats seimas patvirtino pernykštę privilegiją Šv. Petro prieglaudai dėl Nemenčinės tilto, ten pat, p. 209 (f. 131).“ Iš tikrųjų puslapis nurodomas teisingai, tačiau folio – ne, turi būti *f. 431*, tai ir nurodoma. Matyt, A. Šapoka dėl įvairių priežasčių negalėjo sutikrinti šaltinių ir literatūros pavadinimų, galbūt skubėjo ar tiesiog tam neskyrė reikiamo dėmesio, o gal per daug pasikliovė savo atmintimi. Daugelį bibliografijos trūkumų pastebėjo Povilas Reklaitis, taip priekaištavęs knygos leidėjams: „Visiškai nepateisinami bibliografijos trūkumai. Atsakomybę neša ne tik autorius, bet knygos leidėjai, nes sąraše figūruoja taipgi dalykai išėję po autoriaus mirties, taigi jį ne autorius sudarė. Leidėjų pareiga buvo autoriaus tam tikrą subjektyvumą išnašų citatose kiek galima pilniau atitiesti. Taigi, matyti, kad bibliografijai sudaryta nepadėta didesnių pastangų. Atrodo, visų pirma mechaniškai perkelta visa literatūra iš autoriaus išnašų į sąrašą ir paskui papildyta vienu kitu naujesniu lituanistiniu ar iš dalies lituanistiniu veikalu, apie kuriuos rašė **Eltos informacijos** (išskirta P. Reklaičio – *A. R.*). Tokiu būdu į bibliografiją pateko visa eilė su knygos tema nieko bendro neturinčių veikalų.“ Vis dėlto negalima sutikti su P. Reklaičio teiginiais,

kad leidėjai turėjo papildyti A. Šapokos bibliografijos spragas. Nesvarbu, ar knygos ir straipsniai susiję su Vilniaus istoriją, ar nesusiję. Visa tai būtų ne paties autoriaus padaryta, ir tai keistų tekstą. Beje, „Senajame Vilniuje“ leidėjai ne tik sudarė bibliografiją iš išnašose nurodytų pozicijų, bet ir pildė, kai kada net keitė išnašas. „Raštuose“ tenkinamasi tik rankraščio išnašose pateikta bibliografija – šaltiniais ir literatūra, t. y. ištaisytos tik įvairios A. Šapokos klaidos ir papildyti perdėm lakoniški, neaiškūs, netikslūs pozicijų pavadinimai. Tai padaryta siekiant geriau parodyti A. Šapokos naudotą literatūrą ir šaltinius. A. Šapoka „Senąjį Vilnių“ baigė rengti neturėdamas po ranka knygų, negalėdamas patikrinti nuorašų tikslumo, iš čia nuorodų netikslumas ir pan. Bendrasis sąrašas pateikiamas priede. Visos pozicijos išnašose ir minėtame sąraše sutvarkytos vienodai – vartojami tomai, numeriai, puslapiai, o ne, pavyzdžiui, ***rok***, ***zeszyt***, ***s.*** ir pan. Keičiami bibliografijoje vartojami vokiškų ir kitų tekstų rašmenys, jeigu jie A. Šapokos tekstuose, matyt, dėl techninių priežasčių tinkamai neperteikti, kaip antai, ***Voelker*** → ***Völker***. Kiekvieno teksto nuorodos pradedamos numeruoti iš naujo, taip pat daroma ir su nuorodomis, kurios pirmą kartą pozicijoje nurodomos išsamiai, o paskui trumpinamos ar kitaip perteikiamos pagal dabar Lietuvoje vyraujančią tvarką. Tam tikrų keblumų kelia slaviška abėcėlė, tiksliau sakant, rusiškų literatūros ir šaltinių pozicijų pateikimas. Autoriai ir pavadinimai transliteruojami lotyniškaisiais rašmenimis, nors techninės galimybės rašyti originalo kalba, be abejo, egzistuoja. Kita vertus, tai nėra paprasta padaryti, nes transliteracijos praktika gan skirtinga. Beje, nuorodos rengėjo taip pat tvarkomos – tikslinamos, vienodinamos laikantis šiuo metu Lietuvoje priimtos praktikos. Rusiški tekstai paliekami tai, kaip rašė A. Šapoka, juos transliteruojant. „Raštuose“ publikuojami keli tekstai, todėl nuorodos lengvesnio parengimo sumetimais numeruojamas ištisine ir automatine tvarka.

A. Šapokos knygose, kai kuriuose straipsniuose yra įvairių iliustracijų: paveikslų, portretų, žemėlapių. Nutarta jų neperspausdinti, nes „Raštuose“ svarbiausia tekstai. Be to, daugelis jų buvo parinktos ne paties autoriaus, o žurnalų redakcijų ar knygų leidėjų. Dalis jų atsitiktinės, kitos nemetrikuotos ir pan. Žemėlapių kokybė prasta, net pačiose publikacijose jie neįskaitomi.

A. Šapokos „Senojo Vilniaus“ iliustracijos buvo aptartos P. Reklaičio recenzijoje[208]. Joje smarkiai sukritikuotos minėto P. Jurkaus iliustracijos ir jų metrikos. Recenzijos autorius akcentavo, kad A. Šapoka „dėl iliustravimo direktyvų nepaliko, taip pat

[208] Civis Caunensis [P. Reklaitis], Dėl ikonografijos ir bibliografijos senajame Vilniuje, *Metmenys,* 1965, Nr. 9, p. 146–148.

bibliografijos sąrašo nesudarė“. P. Reklaitį stebino ne tik iliustracijų gausa „Senajame Vilniuje“, bet ir tai, jog jos blogos kokybės, nenumeruotos, nemetrikuotos ir su konkrečiais knygos autoriaus teiginiais nesusietos, dažnai anachronistinės. Jis nurodė, kad ir Pranciškaus Smuglevičiaus miesto sienos piešiniai, kurių tikslingumas knygoje nekelia abejonių, publikuoti nesilaikant nei chronologijos, nei topografijos. Tarp iliustracijų dominuoja architektūros objektai, „miesto istorijos knygoje nėra nei vieno dokumento faksimilės, nei vieno miesto antspaudo, nerasime net miesto herbo Šv. Kristoforo! […] kur portretai burmistrų, palatinų ir vyskupų? Gi kai kurių pastatų atvaizdų dedama po keletą“, kai kurie jų klaidingai įvardyti ir t. t. Negalima nesutikti su P. Reklaičio išvada: „tokiais vaizdeliais galima iliustruoti kokius XIX a. memuarus, bet ne mokslinį seniausios miesto istorijos veikalą […] panaudotasis iliustravimo būdas moksliniame veikale nepraktikuojamas, jis nupigina tekstą, knygai duoda pusiau albumo ar paveiksluotos populiarios knygos išvaizdą.“[209] Pastabos teisingos, tik apmaudu, kad jos skirtos A. Šapokos darbui. Pats istorikas, kaip rodo išlikusi archyvinė medžiaga ir recenzijos, Vilniaus ikonografiją išmanė[210]. Buvo galima parinkti naujas iliustracijas „Senajam Vilniui“, tačiau tam nėra techninių galimybių. Dėl to dedamos tik kelios iliustracijos – A. Šapokos vilnietiškų rankraščių fragmentai ir publikacijų viršeliai.

[209] Ten pat, p. 147.

[210] A. Šapoka buvo susipažinęs su ikonografine Lietuvos ir Vilniaus istorijos medžiaga. Dar gyvendamas Lietuvoje specialiai ją rinko, *LMAVB RS*, f. 233–24, l. 128 ir kt. 1959 09 02 laiške Broniui Kvikliui patikslino Radvilų rūmų Kėdainiuose ir Vilniuje aprašymus, *Vytauto Didžiojo universiteto Išeivijos studijų centro archyvas*, f. 1, ap. 1–-4, b. 462, l. 5. Dėkoju už informaciją dr. V. Seleniui.

TEKSTAI

I.
VILNIUS LIETUVOS ISTORIJOJE

VILNIUS – POLITINIS LIETUVOS CENTRAS

Kiekviena tauta turi savąją Romą, savo šventąjį miestą. Net ir tada, kada naujos geopolitinės sąlygos arba nauji politiniai siekimai iškelia naujus centrus bei naujas sostines, tautos savo senųjų šventovių nepamiršta. Prieškarinė Rusija turėjo Petrapilį, senoji ir pokarinė Lenkija turėjo Varšuvą, tačiau ruso širdžiai visada buvo meilesnė Maskvos Kremliaus, o lenko širdžiai – Krokuvos Vavelio mistika negu Petrapilio ar Varšuvos palociai. Lietuvių tauta nuo neatmenamų laikų yra turėjusi tą vieną savo šventąjį miestą – Vilnių.

Vilnius iškilo tais mūsų tautos gyvenimo laikais, kada kultūrinių ir ekonominių centrų egzistavimas čionykštėmis sąlygomis dar buvo beveik neįmanomas. Pirmiausia jis buvo politinis Lietuvos centras, jos valdovų sostinė. Suprantama, kad tuo pat metu jis taip pat pasidarė ir kultūriniu bei ekonominiu centru, tačiau negausūs istoriniai senųjų amžių šaltiniai apie tai mums labai mažai žinių teteikia. Vilnius greičiausiai nebuvo ir pirmąja suvienytos Lietuvos sostine. Pirmoji sostinė nėra žinoma. Vienos pastovios sostinės iš pradžių gal nė nebuvo. Juk pastovios sostinės neturėjo daugelis viduramžio valstybių[a].

Kur nuolat gyveno bei iš kur valdė kraštą pirmasis istoriškasis suvienytos Lietuvos valdovas Mindaugas, mes nežinome. Paprastai manoma, kad jo sostinė bus buvusi Voruta, kurioje kritiškiausiu momentu jis buvo užsidaręs nuo savo priešų. Tačiau iš tikro tai dar nebūtinai turėjo būti sostinė, o be to, iki šiol niekam dar nėra pasisekę visiškai patikimai nurodyti, kur toji Voruta buvo. O gal tai buvo ta pati Kernavė, kurioje kiek vėliau rezidavo Traidenis? Vėlesnė tradicija (Motiejaus Strijkovskio užfiksuota), tiesa, Mindaugo sostinės garbę skiria Naugardukui, tačiau tuo negalima patikėti jau vien dėl to, kad Naugarduką Mindaugas buvo pavedęs valdyti kitiems (pav., Haličo [kunigaikščio] Danieliaus sūnui Romanui, 1254 m.). Sostinės, žinoma, niekam nebūtų pavedęs. Naugardukas sostine atrodo nebus buvęs net Vaišvilko ir Švarno laikais (1265–1269), kada valdovų atsparos centras buvo kaip tik Naugarduko ir gretimose srityse. Kad Traidenio sostinė buvo Kernavė, mes tikrai žinome. Greičiausia ji bus buvusi ir pirmojo jo

įpėdinio vadinamojo Liutauro[a] (vardas labai abejotinas) bei šiojo sūnaus Vytenio sostinė. Vilnius kaip sostinė neabejotinai iškyla tik Gedimino laikais.

Vilniaus iškilimas istorinėn arenon yra surištas su pagarsėjusiais plačiais Gedimino užsimojimais, turėjusiais tikslo suartinti Lietuvą su Vakarų Europa. 1323 m. garsieji laiškai popiežiui, ordinams ir Europos miestams Gedimino buvo jau iš Vilniaus rašyti. Vienas iš jų yra aiškiai datuotas: „Mūsų karališkajame mieste Vilniuje." Tais pačiais metais Gediminas čia sudarė sutartį su Rygos arkivyskupu bei Livonijos kryžiuočiais. Nuo to meto Vilnius jau pastoviai lieka nuolatine Lietuvos sostine bei jos valdovų rezidavimo vieta. Čia sudaromi visi svarbiausieji politiniai aktai, vedamos visokios derybos, daromi priėmimai, čia veikia visi centriniai valstybės organai.

Vėlesniosios Lietuvos valstybės bei jos galybės pagrindai buvo Gedimino padėti. Didžiulė jo ir jo sūnų valstybė iki pat Vytauto laikų nebuvo centralizuota monarchija. Priešingai, tai buvo atskirų sritinių valstybėlių-kunigaikštijų junginys, kurio prieky stovėjo didysis kunigaikštis, valdančiosios šeimos galva. Jau Gedimino laikais visos visuomenės sąmonėje buvo gyvas nerašytas konstitucinis principas, kad didysis kunigaikštis yra tas iš daugybės kunigaikščių, kuris savo valdžioje turi senąjį valstybės branduolį – Vilniaus kunigaikštiją bei sostinę Vilnių. Dėl to tai Algirdas su Kęstučiu pašalina iš Vilniaus silpnąjį Jaunutį[b], dėl to vėliau Kęstutis atima Vilnių iš Jogailos, o šis perversmo keliu vėl jį atsiima. Didžiojo kunigaikščio teisėmis gali naudotis tik Vilniaus valdovas. Būdamas Vitebske, Jogaila didžiojo kunigaikščio pretenzijų neturėjo, nors, atrodo, būtų galėjęs. Juk jis buvo tas pats Algirdo sūnus. Vitebske jis nebebuvo didysis kunigaikštis, nes visos Lietuvos valdovo teisės buvo surištos ne su asmeninėmis paveldėjimo teisėmis, bet su Vilniumi bei jo sritimis. Ano meto Vilnius – tai jau tikroji lietuviškoji Roma. Kas jį valdo, tas visą valstybę valdo. Tai pats pagrindinis, nors lig šiol literatūroje dar ir neužakcentuotas, ano meto Lietuvos valstybinis santvarkos bruožas[c].

Jogaila buvo bandęs remtis kitu principu ir tarėsi galėsiąs valdyti Lietuvą pats gyvendamas Krokuvoje. Turbūt pamokytas su Romos teisės normomis susipažinusių Lenkijos juristų, Jogaila tarėsi nusivežąs į Krokuvą visas didžiojo kunigaikščio teises, tarėsi galėsiąs Lietuvą valdyti maždaug taip, kaip kad jo pirmatakas Liudvikas iš Vengrijos valdė Lenkiją. Kol Vilnius tikrojo šeimininko dar neturėjo, kol Jogailos įgaliotinis brolis Skirgaila tenkinosi Trakų kunigaikštija, o Vilniuje naudojosi tik priežiūros teisėmis, tol Jogaila dar galėjo valdyti ir iš Krokuvos. Kunigaikščiai jį dar pripažino ir siuntinėjo jam ištikimybės pareiškimus. Tačiau nuo to momento, kada Jogaila buvo priverstas atiduoti Vilnių Vytautui, padėtis radikaliai pasikeitė. Sričių kunigaikščių ištikimybės

pareiškimai Jogailai nutrūko, nes Vilnius jau turėjo kitą valdovą. Sričių kunigaikščiai ištikimybės pareiškimus bei priesaikas jam pradėjo siuntinėti. Betarpis ryšys tarp Jogailos ir sričių kunigaikščių išnyko. Jogaila galėjo veikti Lietuvoje tik per Vytautą ir su jo sutikimu. Siekdamas juo didesnės galios viduje ir užsieny, Vytautas Jogailos titulus pripažino, formaliai jį laikė „aukščiausiu Lietuvos kunigaikščiu“, betgi Vytauto galiai augant Jogailos įtaka Lietuvoje palaipsniui bluko ir bluko. Žinoma, čia daug nulėmė pati Vytauto asmenybė, tačiau šiojo visos sėkmės pagrindas buvo gyvoji tradicija, kad Vilniaus valdovas yra ir visos Didžiosios Kunigaikštijos valdovas. Lietuvos sostinė nebuvo vien paprastas valdovo rezidencijos miestas. Ją pakeisti, iškeliant anapus Vilniaus srities ribų, buvo negalima, nes ji buvo apsupta aukščiausiosios valdžios aureolės, jos mistikos.

Šitą patį bruožą dar galima įžiūrėti ir povytautiniais laikais, kada dėl Vilniaus bei didžiojo kunigaikščio valdžios kovojo Švitrigaila su Zigmantu Kęstutaičiu[a]. Tačiau tuo metu santykiai buvo pakitėję. Vytautas jau buvo padėjęs pagrindus centralizuotai naujajai valstybei, kurioje viską lėmė nebe sritys, tačiau monarchas ir provincijų administracijos pareigūnai – vis tiek ar tai buvo didžiojo kunigaikščio skirti vietininkai ar jo dar palikti sričių kunigaikščiai. Valdovas jau buvo nebe srities kunigaikštis, tačiau visos valstybės viešpats. Jo sostinė dabar būtų galėjusi būti ir bet kurioje kitoje vietoje, tačiau ji jau nepasikeitė, nes per tą šimtmetį Vilnius buvo jau išaugęs į pirmaeilį Lietuvos miestą. Be abejo, taip pat veikė tradicija bei senoji Vilnių gaubianti sostinės mistika.

Povytautiniais laikais, ypač nuo Kazimiero, kada Lietuvos didieji kunigaikščiai kartu buvo ir Lenkijos karaliais, Vilniuje jie dažnai negyvendavo. Tačiau iki pat Zigmanto Augusto įskirtinai [imtinai] visų jų pakėlimo didžiuoju kunigaikščiu iškilmės būdavo atliekamos Vilniuje. Čia taip pat veikė aukščiausias ano meto valdžios organas – didžiojo kunigaikščio Ponų taryba, dažniausia čia susirinkdavo seimai, taip pat čia būdavo priimamos visokios delegacijos bei vedamos derybos. Iš kunigaikščių, kurie kartu buvo ir Lenkijos karaliais, Vilniuje beveik pastoviai tegyveno vienas Aleksandras (1492–1506), kuris vienintelis iš Lenkijos karalių Vilniuje buvo ir palaidotas. Vilnius tada buvo jau gerokai išaugęs bei išprusęs. Priešo buvo nematęs jau nuo pat Vytauto valdymo pradžios. Tik kylančio Maskvos pavojaus akivaizdoje, sekant ano meto Europos miestų pavyzdžiu, Aleksandro laikais Vilniaus miesto centras buvo pradėtas aptverti tvirta mūro siena. Ji galutinai buvo baigta jau Zigmanto II (vadinamojo Senojo) laikais ir išliko iki 1799–1805 m., kada rusų valdžios įsakymu buvo išardyta. Būdamas toli nuo valstybės sienų, Vilnius priešo nematė iki 1655 m. baisios Maskvos caro Aleksejaus kariuomenės invazijos, kada paskutinai buvo sunaikintas. Iki tol jis pastoviai kilo, tik

sutrikdomas pasikartojančių gana dažnų gaisrų. Labiausia jis pakilo Zigmanto II ir jo sūnaus Zigmanto Augusto laikais. Ypatingai Vilnių ir Lietuvą mėgo šis pastarasis, kuris čia buvo praleidęs gražiausius savo jaunystės laikus. Tėvui pavedus, valdydamas Lietuvą paskutiniais 5 jo gyvenimo metais, Zigmantas Augustas Vilnių pavertė tikrai puošnios sostinės vardo vertu miestu. Jau tada jis mažai kuo tenusileido daug arčiau Vakarų Europos esančiai Krokuvai. Baigęs statyti dar tėvo pradėtus puošniuosius renesanso stiliaus kunigaikštiškuosius rūmus, įkūrė puošnų dvarą, gyvenantį itališko renesanso kunigaikštiškųjų dvarų papročiais. Jo sudarytoji dvaro dignitorių bei pareigūnų korporacija tokia pati išliko ir pounijiniais laikais. Miestas jau buvo pasipuošęs eile naujų pastatų – stilingų bažnyčių bei vienuolynų ir didikų rūmų. XVI a. gale ir XVII a. pradžioje jis buvo jau mūro miestas. Mediniai trobesiai tebuvo tik anapus miesto sienos, priemiesčiuose. Dar daugiau mūro namų atsistatė po didžiulio 1610 m. gaisro. XVII a. vidury, 1655 m. katastrofos išvakarėse, Vilnius buvo jau grynai europiškas, gražiausias Rytų Europos miestas, turįs apie 15 000 gyventojų ir daugybę puošnių rūmų (po 1610 m. gaisro, sunaikinusio arti 5 000 trobesių, naujai buvo atstatyti ir didžiųjų kunigaikščių rūmai). Amžininkų liudijimu Vilnius tada nei kiek nenusileidęs senajai Lenkijos sostinei Krokuvai. Tiesa, Krokuva turėjo didingesnių ir puošnesnių pirklių namų, gražesni buvo jos priemiesčiai, tačiau Vilnius ją stelbė puošniaisiais senatorių ir didikų rūmais ir visus prašalaičius žavėjo savo gražiomis apylinkėmis.

Kad Vilnius išlaikė sostinės padėtį Gediminaičių[a] laikais, kada jo katedroje būdavo atliekamos didžiųjų kunigaikščių pakėlimo iškilmės, kada dažnas jų Vilniuje mėgo reziduoti (pav., Zigmantas Augustas beveik visada gyvendavo Vilniuje arba kurioje nors kitoje Lietuvos vietoje, ypač Knišine; Lenkijos jis nemėgo), daug kalbėti netenka. Tai buvo natūraliausias dalykas. Sostinės vardo Vilniui tada niekas negalėjo ginčyti. Visai kitokia padėtis galėjo susidaryti po 1569 m. Liublino unijos, paskelbusios, kad Lietuva su Lenkija sudaranti vieną kūną, kuris galįs teturėti vieną galvą – vieną, bendrą, bendrai renkamą valdovą, kuris abiejų valstybių valdovu pasidaro Krokuvos karūnacijos aktu, kuriam nevalia ruošti bet kokių didžiuoju kunigaikščiu pakėlimo iškilmių Vilniuje. Iš tikrųjų po unijos Vilniuje jokių didžiojo kunigaikščio pakėlimo iškilmių nebebūdavo. Iš renkamųjų valdovų tik vienas Vladislovas Vaza čia kiek ilgiau mėgdavo pagyventi. Kiti dažniausia tik su reikalais čia atvykdavo. Tačiau ir šiuo metu Lietuvos visuomenės akyse Vilnius nesiliovė buvęs sostine.

Stropiai saugodama savą atskirą valstybinę organizaciją, siekdama gyventi kiek galima savarankiškiau, Lietuvos visuomenė taip pat stropiai saugojo ir savosios sostinės

prestižą. Kilus ginčams seimuose lietuviai ne kartą yra pareiškę, kad lietuvis yra lygus lenkui, Lietuva lygi Lenkijai, Vilnius – Varšuvai, o Trakai – Krokuvai. Lietuviai taip pat visada reikalavo, kad karalius kas trečius metus reziduotų Lietuvoje, Vilniuje. Nuo Jono Sobieskio laikų toks reikalavimas būdavo įrašomas net į naujai išrenkamųjų karalių *pacta conventa*[a] aktą – sutartį. Tam reikalui XVII a. dar būdavo nuolat remontuojami ir didžiųjų kunigaikščių rūmai. Reikalaujama buvo taip pat, kad Vilniuje būtų šaukiami ir seimai. Nuo 1673 m. kas trečias seimas buvo pradėtas šaukti Lietuvoje, tačiau ne Vilniuje, bet Gardine, nes į čia buvo žymiai arčiau atvykti lenkams. Suprantama, kad dėl seimų Lietuvai ypatingai daug dėmesio teko skirti Gardinui. Ten reikėjo parūpinti ne tik rūmus karaliui bei senato ir seimo posėdžiams, bet taip pat butus senatoriams, atstovams, užsienių pasiuntiniams ir suvažiuojančios bajorijos masėms. Aiškus dalykas, kad į Vilnių tada jau mažiau buvo kreipiama dėmesio. Net didžiųjų kunigaikščių rūmai palengva buvo apleisti ir pradėjo irti. 1795 m. Vilnių galutinai užėmus Rusijai jie buvo jau sunkiai bepataisomi griuvėsiai ir 1797 m. buvo visiškai nugriauti. Tačiau ir visą tą laiką niekam nė į galvą neatėjo Lietuvos sostine laikyti Gardiną. Sostinė ir toliau buvo Vilnius. Jame kasmet būdavo didžiulės Tribunolo atidarymo iškilmės. Lietuvai neturint pastovaus centrinio organo, šis beveik visos bajorijos susirinkimas turėjo taip pat didelės politinės reikšmės. Čia ne kartą būdavo padaroma ir tokių nutarimų, kurie primena seimų sprendimus. Taip pat dažniausiai Vilniuje būdavo šaukiami Lietuvos atskirieji seimai, vadinami konvokacijomis. Paprastai čia būdavo kuriamos visuotinosios Lietuvos konferencijos, čia šaukiami visokie kitokie bajorijos suvažiavimai. Pagaliau čia buvo saugomas valstybės iždas su didžiųjų kunigaikščių insignijomis ir valstybės archyvas – vadinamoji Lietuvos Metrika. Taip pat dažniausiai čia veikdavo centriniai vykdomosios valdžios organai – Iždo tribunolas, kariuomenės apmokėjimo ir įvairiausios kitokios *ad hoc*[b] sudarytosios komisijos. XVI a. pabaigoje ir dar XVII a. beveik visada Vilniuje, tačiau ne Varšuvoje, būdavo priimamos Maskvos carų delegacijos. Neretai karaliai vien tik tam reikalui čia atvykdavo, nes santykiai su Maskva pirmiausia rūpėjo Lietuvai, tad be jos senatorių negalima buvo jų spręsti. Žodžiu, apie Vilnių sukosi visas politinis to meto Lietuvos gyvenimas, o Vilniaus vaivada (pirmasis Lietuvos senatorius) dažniausiai būdamas ir daugiausia galios teikiančiu ministru-etmonu, paprastai būdavo faktinasis Lietuvos valdytojas, nevainikuotas jos valdovas.

Vilnius buvo pripažįstamas Lietuvos sostine ir oficialiai. Ne viename karalių rašte jis yra vadinamas „mūsų sostinės miestu“. Tą patį matome ir seimų konstitucijose. Taip, pav., jis yra vadinamas 1613 m. konstitucijoje, kuria yra skiriama speciali komisija jo

privilegijoms patikrinti. Taip pat sostine jis vadinamas (*Miasto nasze stołeczne Wilno*[a]) 1678 m. konstitucijoje, kuria jam suteikiamos visos Krokuvos turėtosios privilegijos bei teisės. Tą patį matome 1683 m. konstitucijoje, skiriančioje specialią komisiją jo saugumui organizuoti, ir t. t. Žodžiu, sostinės vardo jam niekas niekad neginčijo. O patys lietuviai jį visada laikė sau artimesniu ir su lenkiškąja Varšuva ar Krokuva niekad neapsiprato[b]. 1574 m. lietuviai didikai net atsisakė iškilmingai pasirodyti naujojo karaliaus Henriko Valois sutikime. Esą jie neturi intereso padidinti lenkų ruošiamųjų iškilmių puošnumo. Jie patys pasirodysią ir naująjį valdovą tinkamai priimsią tada, kai jis atvyksiąs į Vilnių. Tiesa, Henrikas į Vilnių neatvyko, tačiau tokių progų pakankamai buvo prie vėlesnių karalių. Ir, kaip liudija kancleris Albertas Stanislovas Radvila, valdovo sutikimas Vilniuje visada būdavęs puošnesnis, iškilmingesnis negu Varšuvoje ar Krokuvoje. Vladislovo Vazos žmona Liudvika, prancūzė, mačiusi ir puošniojo Paryžiaus iškilmes, sutikimu Vilniuje ir pačiu miestu buvo sužavėta. Turtingieji Lietuvos ponai sau ir sostinei gėdos nedarė. Laukdamas Ispanų karaliaus pasiuntinio[c], atvežančio Šv. Dvasios ordiną, karalius Vladislovas jam priėmimą specialiai paskyrė Vilniuje ir pats ten nuvyko tik norėdamas nustebinti tą ispaną savo dvaro puošnumu.

XVIII a. pabaigoje visoje Respublikoje, pravedant kai kurias vykdomosios valdžios reformas, siekusias centro valdžios sutvirtinimo, dalis centrinių Lietuvos vykdomosios valdžios organų buvo įkurdinta Gardine, iš kurio lengviau buvo pasiekti Varšuvą. Didysis reformų seimas (1788–1792) eilę jų perkėlė net į Varšuvą. Už tai 1792 m. Vilniuje sudarytoji Lietuvos konfederacija, pasmerkusi visas reformas, tarp kitko, savo akte skelbė[d]: „Lietuvių tauta, kuri su Lenkija yra surišta iškilmingu aktu, pasidarė tarytum užkariauta provincija, reiškianti ne daugiau kaip pavergtieji kraštai, nes mato palaipsniui sulaužytas savo visas teises ir į Lenkiją perkeltas magistratūras. Vargas mum, jei ne patys savo likimą spręsim, bet pasidavę despotizmui leisim svetimiems tą daryti…“ Laikydamasi šio savo principo, konfederacija tuojau visas įstaigas iš Varšuvos perkėlė atgal į Lietuvą ir ne į Gardiną, iš kur jos buvo perkeltos, bet į Vilnių. 1793 m. seimo priimtajame Valdymosi formos įstatyme[e] jau *expressis verbis*[f] buvo reikalaujama, kad visi Lietuvos vykdomosios valdžios organai veiktų jos sostinėje Vilniuje. Vienintelė išimtis buvo padaryta tik Iždo komisijai, kuriai buvo leista likti Gardine[g]. Taip pat Vilniuje, bet ne kur nors kitur, buvo sudaryta ir revoliucinė 1794 m. Kosciuškos sukilimo valdžia. Pagaliau ir Rusų valdymo laikais Vilnius virto beveik visų buvusios Lietuvos valstybės žemių administracijos centru. O Lietuvos visuomenės akys visada buvo į jį atgręžtos.

Ir ne vien kaip į politinio, bet taip pat ir kaip į kultūrinio ir net ekonominio gyvenimo centrą. Su jo vaidmeniu tegali lygintis vos vienas kitas Rytų Europos miestas[a].

Metę žvilgsnį į visą Vilniaus praeitį, galime išskirti tris pagrindines jo istorijos epochas, suteikusias savą charakterį ir architektūriniam jo veidui. Senoji klestėjimo epocha valstybės galybės laikais išugdė solidžiąją jo gotiką, pounijiniai nerūpestingi magnatų lėbavimo laikai suteikė jam puošnaus baroko perlų, o niūrūs vergovės laikai išmargino jį bestiliais pastatais. Naujoji užslenkanti epocha turės įspausti jam savąjį bruožą.

SENASIS VILNIUS

Habent sua fata civitates[a]

Senoji Lietuvos sostinė Vilnius pergyveno labai įvairių dienų. Buvo laikai, kada jis klestėjo, turtėjo, augo ir puošėsi, buvo taip pat liūdnų dienų, kada jis menko, buvo užmirštas ar net pergyveno katastrofų. Jo likimas, žinoma, visada buvo surištas su viso krašto likimu. Veiksniai, kurie veikė viso krašto likimą, visada ir jį taip pat paveikdavo. Tačiau kaip miestas jis, žinoma, turi ir savąją istoriją.

Kiek Vilniui metų, niekas negali pasakyti. Archeologinės iškasenos rodo, kad žmogaus čia gyventa nuo senų senovės. Pačiame Vilniuje ir artimose jo apylinkėse žmogaus gyvenimo pėdsakų bei įvairių dirbinių yra rasta net iš akmens amžiaus laikų. Taigi žmogaus ten gyventa gal dar žymiai anksčiau negu šiose srityse įsikūrė lietuviai. Galimas dalykas, kad ir pilis čia jau labai seniai pastatyta. Pakol kas Pilies kalne gilių kasinėjimų dar nedaryta, tad apie jos amžių sunku ką pasakyti. Tačiau sunku tikėti, kad tokios patogios piliai vietos niekas nebūtų pastebėjęs dar prieš Gedimino laikus[a]. Reikia tik pastebėti, kad senovėje pilies aplinka kiek kitaip atrodė negu šiandieną. Šiandieną Pilies kalnas jau nėra Neries ir Vilnios santakoje, kaip kad sakoma apie Gedimino pilį, tačiau tik prie jų, t. y. ne smailiajame, tačiau bukajame jų santakos kampe. Tačiau apie Gedimino pilį taip teisingai sakoma, nes Vilnia tada į Nerį įtekėjo iš vakarų pusės, dabartine katedros aikšte. Tuo būdu ji ir miestą skyrė nuo pilies. Istorinėje literatūroje yra įsivyravusi nuomonė, kad Vilnią nauja vaga nukreipęs Gediminas, norėdamas Pilies kalną apsupti iš visų pusių. Tačiau tai yra tik nesusipratimas. Juk nukreipimas Vilnios būtų reiškęs Pilies kalno apnuoginimą, tačiau ne apliejimą. Šitas vagos pakeitimas turėjo būti padarytas tik ramiais laikais, tik tada, kada pilies apsupimas vandenimi dėl karo technikos pažangos jau nebeturėjo reikšmės. Ir iš tikro, kaip matyti iš 1648 m. Frydricho Gedkanto braižytojo Vilniaus miesto plano, dar tada Vilnia į Nerį įtekėjo iš vakarų pusės. Tą patį randame ir kai kuriuose miesto aprašymuose (pav., Jano Dlugošo, vieno pranciškono misionieriaus ir kt.), kuriuose aiškiai sakoma, kad pilies rajoną nuo viso miesto skirianti upė. Taigi Vilnios vaga į rytus nuo pilies kalno bus buvusi nukreipta greičiausiai XVII a. pabaigoje arba net XVIII a.[b]

Vilnius taip pat nėra buvęs pirmąja Lietuvos sostine. Kur buvo sostinė pirmojo istoriškojo suvienytos Lietuvos valdovo Mindaugo, nežinome. Žinome tik, kad ji bus buvusi kažkur Aukštaičiuose, gal net Vilniaus srityje. Vėliau Traidenio sostinė buvo Kernavė. Galimas dalykas, kad ten pat sostinė buvo ir pirmųjų dviejų jo įpėdinių. Taip pat nežinome, kur rezidavo savo valdymo pradžioje ir Gediminas. Tačiau 1323 m. jis gyveno jau Vilniuje. Iš čia jis rašė savo garsiuosius laiškus popiežiui, ordinams ir miestams, čia tais pačiais metais vyko derybos ir buvo padaryta paliaubų sutartis su kryžiuočiais. Nuo to meto Vilnius jau visada liko pastovi Lietuvos sostinė.

Iki Vytauto laikų Lietuvos valstybėje buvo daugybė smulkių kunigaikštijų, turinčių savus atskirus kunigaikščius, kurie visi Vilniaus kunigaikštį laikė vyriausiu. Mat Vilniaus sritį sudarė pats lietuviškasis branduolys (tik su kai kuriais artimaisiais aneksais). Tai buvo tas pagrindas, ant kurio buvo valstybė kuriama, prie kurio palaipsniui prisiglaudė visos kaimyninės kunigaikštijos. Tuo būdu ir didžiojo kunigaikščio valdžia Lietuvoje buvo surišta ne su valdžios paveldėjimo principu, tačiau su Vilniaus bei jo srities valdymu. Dėl to tai didžiuoju kunigaikščiu paprastai likdavo nebūtinai vyresnysis sūnus, tačiau tas, kuriam tėvas palikdavo Vilnių. Vyresnieji sūnūs paprastai tuo būdavo nepatenkinti, tačiau kol jiems nepasisekdavo užimti Vilniaus (kaip, pav., Algirdui), tol niekam ir į galvą neateidavo pripažinti juos didžiaisiais kunigaikščiais. Dėl to tai ir vyresnysis Jogailos brolis Andrius pretenzijas reiškė į Vilnių, nes tik Vilnius jam galėjo suteikti didžiojo kunigaikščio padėtį. Būdamas Polocke, jis nė negalvojo reikalauti kitų kunigaikščių paklusnumo. Kęstučio išvytas iš Vilniaus Jogaila, būdamas Vitebske, taip pat nebegalėjo pretenduoti į didžiojo kunigaikščio valdžią, nors buvo juk tas pats Algirdo sūnus. Kol nebuvo išgyventi sritinės santvarkos laikai, Lietuvos valstybė galėjo būti valdoma tik Vilniaus kunigaikščio. Sostinės perkėlimas į kitą sritį ano meto sąlygose buvo neįmanomas dalykas, nes vyriausioji valdžia buvo surišta su sritimi, tačiau ne su asmeniu.

Vilnius ypatingai daug pergyveno didžiausios kryžiuočių ekspansijos laikais, antroje XIV a. pusėje. Anksčiau kryžiuočių puolimai, kurie taip vargino vakarines ir šiaurines valstybės sritis, Vilniaus dar nepasiekdavo. Pirmą kartą kryžiuočiai prie jo prisiartino 1365 m., antrą kartą lygiai po 10 metų, o 1377 m. – Algirdo mirties išvakarėse – jiems pasisekė sudeginti net ³⁄₂ miesto. Po 1381 ir 1382 m. Kęstučio ir Jogailos kovų, kurios pačiam Vilniui nuostolių vis dėlto nepadarė, 1383 m. prieš Vilnių prasidėjo Vytauto ir kryžiuočių puolimai. Tais metais vėl buvo sudeginta didelė miesto dalis. Kai po pirmojo Vytauto ir Jogailos susitaikymo (1384 m.) santykiai tarp jų vėl įsitem-

pė, 1389 m. Vytautas bandė užimti Vilnių klasta, o jai nepavykus, susidėjęs su kryžiuočiais, pradėjo naują karą. Taip 1390 m. rudenį įvyko didžiausias Vilniaus puolimas. Dabar lenkiškoji ir lietuviškoji Jogailos įgula pajėgė atlaikyti tik Kalno pilį. Žemutinė pilis ir visas miestas buvo užimtas. Žiauriose 5 savaites trukusiose kovose žuvo Jogailos brolis Karigaila ir Vytauto brolis Tautvilas. Miestas buvo sunaikintas, tačiau, Aukštutinei piliai nepasidavus, Vytautas ir kryžiuočiai su visais savo talkininkais (jų tarpe buvo ir būsimasis Anglijos karalius Henrikas IV) pasitraukė. Vytautas su kryžiuočiais prie Vilniaus dar buvo atėjęs 1392 m., o kryžiuočiai jį bandė pulti ir 1394 m., tačiau miestas tada jau beveik nenukentėjo. Tokių baisių dienų, kaip 1390 m. rudenį, Vilnius jau ilgai nebesulaukė. Nuo Vytauto įsigalėjimo iki pat XVII a. vidurio priešo jis nebematė. Tai buvo ramūs laikai, kuriais jis galėjo laisvai augti ir kilti. Vienintelės nelaimės buvo tik gaisrai, kurie neretai nušluodavo žymią jo dalį.

Kaip nežinome tiksliai, kada buvo pastatyta Vilniaus pilis, taip nežinome, kada prie jos įsikūrė miestas. Žinoma, tai neatsitiko staiga, bet palengva. Kaip prie visų pilių, taip ir prie Vilniaus pilies nuo seniausių laikų, be abejo, buvo susispietę daugiau ar mažiau gyventojų, kurių sodybos sudarė miesto užuomazgą. Tai lotyniškųjų šaltinių vadinamasis *suburbium* – papilės sodybos. Vilniui virtus sostine, politinio gyvenimo centru, šitų sodybų skaičius, žinoma, labai greit augo. Gedimino laikais Vilnius jau buvo miestas, kuriame spietėsi ne tik pirkliai, bet ir visokie amatininkai. Kaip pats Gediminas rašo savo minėtuosiuose 1323 m. laiškuose, tada Vilniuje jau buvo net krikščionių bažnyčia. Be abejo, buvo ir krikščionių ateivių. XIV a. gale miestas buvo jau tiek išaugęs, kad miestiečiai, 1382 m. revoliuciniu keliu atiduodami Vilnių Jogailai, net pajėgė nulemti visą politinį Lietuvos likimą[a].

Kaip miestas tvarkėsi, kol nebuvo gavęs Magdeburgo teisių, nežinome. Tačiau jau iš Algirdo jo miestiečiai pirkliai buvo gavę privilegiją, leidžiančią jiems prekiauti visoje Didžiojoje Kunigaikštijoje nemokant jokio muito. Be abejo, tai teikė vilniečiams pirmenybių prieš visus kitų miestų bei svetimų kraštų atkeliaujančius pirklius. Panašių privilegijų bus davę arba Algirdo privilegiją pakartoję ir vėlesnieji valdovai – Jogaila, Vytautas, kurių rūpesčiai prekyba bei savo krašto pirklių interesų energingas gynimas mums yra gerai žinomi. Jei ne visi miestiečiai, tai bent iš svetur atsikraustę pirkliai Vilniuje ir anksčiau bus turėję savotiškų organizacijų bei teisių, išskiriančių juos iš visos visuomenės, tačiau Magdeburgo teisės, kuriomis ir Vilnius tvarkėsi vėlesniaisiais laikais, jam buvo suteiktos tik Lietuvos krikšto proga Jogailos duotąja 1387 m. privilegija. Betgi tai dar nebuvo visiškos savivaldybės suteikimas. Miestas ir toliau liko kunigaikš-

čio skiriamojo seniūno (*capitaneus*) valdžioje. Tikroji savivaldybė jam buvo suteikta tik Zigmanto Kęstutaičio 1432 m. privilegija, kuria visos didžiojo kunigaikščio valdininkų mieste turėtosios teisės buvo pavestos specialiajam miesto viršininkui – vaitui. Pagaliau galutinai savivaldybės organizacija buvo sutvarkyta plačia Zigmanto II 1536 m. privilegija. Visos tos privilegijos Vilniaus miestiečius įgalino savo reikalus tvarkyti visiškai nepriklausomai nuo vietinių valstybės organų, kurie neretai miestiečius būtų paspaudę. Ginamas privilegijų ir remiamas didžiųjų kunigaikščių, Vilniaus miestas galėjo tvarkytis nevaržomas iki pat XVII a., kada valstybės ir visų gyventojų likimo sprendėjais pasidariusi bajorija pradėjo spausti visus miestus. Tada ir Vilniaus miestiečių plačiosios teisės buvo apkarpytos. Ir jie jau daugiau priklausė vietos [nuo] vaivadų malonės.

Savarankiškas miestiečių gyvenimas galutinai buvo sutvarkytas, kaip minėta, tik po Vytauto laikų, kada miestas jo globoje jau buvo gerokai pakilęs. O pakilo jis nepaprastai, nes pirkliams Vytauto valdymo laikotarpis buvo tikri aukso laikai. Tačiau nereikia manyti, kad vytautinis Vilnius jau buvo didžiulis vakarietiško pobūdžio miestas. Priešingai, tada jis atrodė dar kaip daugybė vienoje vietoje susibūrusių kaimų. 1413 m. Vilniuje lankęsis flamandas riteris Ghillebertas de Lannoy pasakoja, kad miestas neturįs jokios aptveriamosios sienos, kokią kad turėjo visi žymesnieji to meto Vakarų Europos miestai; visas miestas esąs medinis, išsitęsęs pailgai pilies kryptimi į pakalnę; mūro esą tik kelios bažnyčios. Kalno pilis esanti taip pat medinė, ją supanti siena esanti iš medžio, žemių ir mūro. Nuo kalno žemyn iš abiejų pusių einanti mūro siena, kuri apačioje taip pat apsupanti grupę namų. Taigi mūro siena buvo aptvertas visas pilies rajonas iki pat Vilnios upės. Pasak Ghilleberto de Lannoy, Vytautas nuolat gyvenąs čia, apačioje. Tačiau reikia manyti, kad pakalnėje siena apsuptame rajone buvo ne vien Vytauto rūmai. Čia bus turėję savo rūmus ir kai kurie didikai, aukštieji valstybės pareigūnai, nes kai 1396 m. nuslinko dalis kalno, kaip pranešė Daugpilio komtūrui vienas kryžiuočių šnipas, žemės užvertė ir seniūno [Alberto] Manvydo rūmus. Aiškus dalykas, kad jie turėjo būti prie pat kalno. Tik, žinoma, sunku pasakyti, ar tai buvo jo nuosavi rūmai. Gal tai koks kunigaikščio rūmų sparnas, kuriame jis gyveno. Tačiau sunku tikėti, kad seniūnas, vėliau pirmasis Vilniaus vaivada A. Manvydas nebūtų turėjęs Vilniuje savo rūmų.

Vytauto laikais Vilnius matė daug puikių dienų, daugybę puošnių delegacijų, taip pat daug iškilmių, kurių pačios didžiausios turėjo būti ruošiamosios karūnacijos iškilmės 1430 m. Tačiau buvo ir skaudžių dienų. Ypač skaudus buvo 1419 m. gaisras. Daugpilio komtūras Livonijos magistrui apie šį gaisrą šitaip rašė: „Buvau pasiuntęs savo tarną į Vilnių, kuris grįžęs pranešė, kad Vilniaus miestas visiškai sudegė; taip pat sudegė

katedra ir iždas (*Kemenade*) su visom brangenybėm bei kleinotais (*mit alle deme schatte vnd Kleynoede dat darynne was*); be kitų arklių ir galvijų, sudegė dar 11 eržilų, buvusių arklidėse, nes ir gaisras iš arklidžių prasidėjo. Sudegė taip pat kunigaikščio ūkio trobesiai, su daugybe javų ir kitų juose buvusių atsargų… Kunigaikštis Vytautas apie Verbų sekmadienį ir Velykas buvo Gardine, kur pasikvietė Manvydą. Atvykęs šis papasakojo apie gaisrą… Be to, tas pats pasiuntinys man pasakojo, kad, pasak miestiečių, gaisras Vytautui padaręs nuostolių per 60 000 gabalų sidabro (*mer denne LXm stuecke sulvers*)." Greičiausiai kartu su pilimi bei katedra taip pat sudegė ir miestas. Komtūras, tiesa, skaičiuoja tik Vytauto nuostolius, tačiau laiško pradžioje aiškiai sako, kad „Vilniaus miestas visiškai sudegė"[1]. Matyti, Vytauto nuostoliai jį labiausiai interesavo.

Gaisras visada skaudus dalykas, tačiau miestų jis vis dėlto neišnaikina. Vilniuje taip pat, žinoma, ne viskas sudegė, o netrukus jis vėl atsistatė. Vytautui mirštant miestas jau buvo gerokai išaugęs, miestiečių gyvenimas, matyti, jau buvo įgavęs vakarietiškos miestų bendruomenės pobūdį, nes Zigmantas Kęstutaitis 1432 m. jau rado reikalinga tai bendruomenei suteikti pilną magdeburginę savivaldybę, pastatyti ją anapus bet kurio administracijos pareigūno kompetencijos ribų. Vytauto laikais ji buvo tiesioginėje seniūno, o vėliau vaivados valdžioje. Zigmanto laikai Vilniui vis dėlto nebuvo patys geriausi. Perversmo metu dalis miesto net sudegė. Zigmantas daug dažniau gyveno savo gimtuosiuose Trakuose. Ten, kur praleido savo vaikystę, jam, be abejo, buvo mieliau. Tačiau Vilniui valdovo negyvenimas, žinoma, neigiamai atsiliepė. Ne visada Vilniuje gyvendavo ir Kazimieras. Tiesa, į savo gyvenimo pabaigą, paskutiniuosius 12 metų, jis dažniausiai gyveno Lietuvoje, ne Lenkijoje. Tačiau Vilnius tada dar neturėjo patogių kunigaikštiškųjų rūmų (gal net nuo 1419 m. gaisro), tad Kazimieras dažnai gyvendavo Trakuos, Medininkuos, Gardine (Gardine mirė ir jo sūnus Šv. Kazimieras), net Kaune (1464 m. čia žiemojo). Vis dėlto ilgas ramus Kazimiero valdymas kaip visam kraštui, taip ir Vilniui išėjo į gera. Kaip tik Kazimiero laikais ypatingai gausiai pradėjo statyti savo rūmus Vilniuje didikai. Mat dabar jiems jau daug dažniau tekdavo čia buvoti. Juk čia rinkdavosi posėdžiauti aukščiausias krašto valdžios organas – Didžiojo kunigaikščio taryba, čia virė gyvas politinis gyvenimas, privedęs net prie sąmokslų, pagaliau dažniausiai čia ir pats didysis kunigaikštis šaukdavo seimus bei kitokius suvažiavimus, čia

[1] Istorinėje literatūroje šis gaisras paprastai priskiriamas 1399 m., nes taip klaidingai datavo tąjį laišką Eduardas Napierskis, paskelbęs jį pirmą kartą. Iš jo tą datą perėmė pirmieji Vilniaus istorikai Mykolas Balinskis su Józefu Ignacu Kraszewskiu, o juos sekė visi kiti autoriai. Iš tikrųjų tas komtūro laiškas buvo rašytas ne 1399 m., tačiau 1419 m., žr. *Codex Epistoliaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae. 1376–1430*, collectus opera Antonii Prochaska, Cracoviae, 1882, p. 443.

priiminėjo gausias pasiuntinybes. Iš juridinių Kazimiero aktų Vilniaus pirkliams, be abejo, buvo naudingiausia 1448 m. suteiktoji teisė prekiauti visoje Lenkijoje nemokant jokio muito. Vilniuje svetimiems pirkliams detalinė prekyba buvo jau anksčiau uždrausta. Kazimieras tą dar pakartojo, tačiau paties Vilniaus miestiečiams tokią prekybą kai kuriuose Lietuvos miestuose leido (pav., Minske). Didelės taip pat reikšmės turėjo Kazimiero privilegija, įkurianti Vilniuje 2 savaičių muges, duota 1441 m., t. y. dar tada, kada už jį viską sprendė globėjai jo vaikystės metais. Visos Rytų Europos pirklių susivažiavimas į miestą, žinoma, įnešdavo daug gyvumo, vietos pirklių pakeldavo energiją, o be to, duodavo ir pelno. Tadeuszas Czackis iš kažkur yra ištraukęs žinią, kad 1444 m. Kazimieras esą atskira privilegija Vilnių paskelbęs Lietuvos sostine[a]. Tačiau tikrų žinių apie tokią privilegiją nėra. Ir vargu galima ja tikėti. Juk apie tai, kad Vilnius yra Lietuvos sostinė, niekas neabejojo. Tokia privilegija nebuvo reikalinga. Nebent apie tai tik, tarp kitko, būtų buvę pasakyta kokioje kitoje privilegijoje.

Ramiais Kazimiero valdymo laikais Vilnius neabejotinai pakilo, praturtėjo, išsiplėtė[2], susilaukė naujų bažnyčių fundacijų, naujo vienuolyno (Bernardinų), vis daugiau ir daugiau radosi mūro pastatų, tačiau būdingojo seniesiems Vakarų Europos miestams dalyko, miestą supančios sienos, Vilnius vis dar neturėjo. Būdamas toli nuo pavojingųjų pasienių, ginamųjų sienų Vilnius nebuvo reikalingas ir jomis nesirūpino. Jų klausimas pasidarė aktualesnis tik XV a. pačioje pabaigoje, prasidėjus pralaimėjimams prieš Maskvą. Kada XVI a. pradžioje jau pačiam Lietuvos centrui pradėjo grėsti ir totorių įsiveržimų pavojai, miesto sustiprinimu susirūpino patys miestiečiai. 1503 m. didžiajam kunigaikščiui Aleksandrui pašaukus miestiečius į karą su totoriais, kurie tais metais pasiekė Slucką, miestiečiai pasiprašė paliekami namie, kad galėtų įtvirtinti savo miestą. Tada tai Aleksandras paskelbė privilegiją, tuos metus atleidžiančią juos nuo karinės prievolės su sąlyga, kad jie pastatytų aplink miestą mūro sieną, kurioje turėjo būti 5 vartai, saugomi dieną ir naktį. Šis didelis darbas buvo baigtas vos 1522 m. Vėliau siena buvo dar daug kartų remontuojama, vartų buvo padaryta net 9. Tik XVIII a. ji buvo galutinai apleista, o 1799–1805 m. rusai ją galutinai nugriovė. Vėlesniais laikais ši siena, žinoma, nebebuvo svarbi, tačiau XVI a. ji turėjo ne tik karinės, bet ir ūkinės reikšmės. Už mūro sienų visi jau saugiau jautėsi ir pati miesto statyba pasidarė kitoniška. Rūmai-tvirtovės ėmė nykti. Be to, miestas toliau ilgokai augo tik uždaroje teritorijoje, glaudesnis, nebe toks išsiblaškęs. Siena taip pat užbrėžė aiškias miesto bendruomenės

[2] Tačiau iš fakto, kad Kazimieras dovanojo miestui Lukiškes, vargu ar galima daryti išvadą, kad Lukiškes jau būtų pasiekę miesto sienos. Atrodo, kad tai dar per greitas sprendimas[b].

ribas, nustatė savivaldybės jurisdikcijos bei administracijos veikimo sritį. Žodžiu, siena, kol miestas neišsiveržė anapus jos, turėjo visokeriopos reikšmės.

Šiaip Aleksandro laikai, nors jis ir beveik nuolat Vilniuje gyveno, didelių pėdsakų nepaliko. Daugiausia sukliudė sunkūs nelaimingų karų laikai. Tuo tarpu Zigmanto II, vadinamo Senuoju, laikai Vilniui buvo daug laimingesni. Politinės sąlygos jo laikais nebuvo palankesnės, tačiau tai buvo visiškai kitas valdovas. Jis padėjo pagrindus ne vien būsimoms reformoms žemės ūky, tačiau apskritai rūpinosi visais ūkio reikalais, jų tarpe ir miestais. Kaip minėta, 1536 m. jis galutinai sutvarkė miesto savivaldybę, įleisdamas į ją ir žemesnįjį miestiečių sluoksnį bei suvaržydamas paveldimųjų patricijų įsigalėjimą[a]. Tiesa, Zigmanto laikais Vilnių ištiko dvi gaisrų nelaimės – 1513 ir 1530 m. Tačiau už tai po tų gaisrų prasidėjo didžiosios statybos bei pertvarkymai. Didysis kunigaikštis vietoje 1530 m. sudegusios Žemutines pilies pradėjo statyti puošnius rūmus, o vyskupas – katedrą. Gavęs privilegiją imti tam tikrą mokestį už naudojimąsi, 1536 m. vietos „gorodničius" Ulrichas Hozijus (žinomojo kardinolo tėvas) pastatė pirmąjį Vilniuje mūrinį tiltą per Nerį. Didžiojo kunigaikščio įsakymu, sudegęs miestas buvo pradėtas atstatyti pagal planą. Statyba be magistrato žinios bei nurodymų buvo uždrausta. Be to, magistratas taip pat pasirūpino visus miesto namus aprūpinti vandeniu. Į visus kiemus vanduo buvo atvestas specialiais kanalais iš per miestą bėgusio upelio[b]. Už tai kiekvieno namo savininkas magistratui turėjo mokėti po 8 grašius per metus. Be abejo, tai buvo didelis patogumas.

Zigmantui II padėjus pagrindus, Vilnius aukščiausio klestėjimo pasiekė jo sūnaus Zigmanto Augusto laikais, kada visi didieji darbai buvo baigti ir išpuošti. Jis galutinai užbaigė puikiuosius tėvo pradėtus renesansinius rūmus, kuriuose įrengė puošnų dvarą. Įvairiausios statybos, ypač didikų rūmų, jo laikais klestėte klestėjo. Visi norėjo turėti sau rūmus arti dvaro, politiniam centre. Šita tendencija neišnyko per visą Zigmanto Augusto valdymo laikotarpi, nes ir tėvui mirus, jau būdamas ir Lenkijos karalius, jis dažniausiai Vilniuje gyveno[c]. Jei ne Vilniuje, tai Knišine, bet tik ko mažiausia nemėgiamojoje Lenkijoje. Tik nuo 1566 m. Vilniuje jis jau nebegyveno. Lietuvon atvykęs dažniausiai gyvendavo Knišine ar Gardine, o nuo 1569 m. apskritai jau nebesirodė Lietuvoje (mėgiamasis jo Knišinas su visa Palenke jau buvo tekęs Lenkijai). Matyti, jam buvo nepatogu pakliūti į tarpą tų žmonių, kuriems toks neteisingas buvo pasirodęs garsiajame tų metų unijos seime. Reikia taip pat dar priminti, kad ir būdamas Vilniuje Zigmantas Augustas ne visada gyveno pačiame mieste. Dažnai jis taip pat gyveno savo

Viršupio dvare už Antakalnio. Medžioklės dažniausiai vykdavo Rūdninkų girioje, kur buvo pastatyti specialūs medžioklės rūmai.

Zigmanto II ir Zigmanto Augusto laikais vykstant didžiosioms statyboms – didžiojo kunigaikščio rūmų, bažnyčių (tarp kitų Zigmantas Augustas pradėjo statyti ir gražiąją Šv. Onos bažnyčią, tą Vilniaus gotikinės architektūros išdailintąjį perlą)[a], didikų rūmų, o taip pat varant viso miesto tvarkymo darbus, Vilniuje nepaprastai pagausėjo visokių specialistų amatininkų skaičius. Puošnių renesansinių rūmų ir gotikinių bažnyčių statyba sukaupė Vilniuje taip pat daugybę menininkų – architektų, tapytojų, skulptorių. Ir apskritai kultūrinis Vilniaus gyvenimas šiuo metu nepaprastai pakilo. Išauklėtas italų humanistų motinos Bonos dvare, turėjusiame Renesanso laikotarpio italų kunigaikščių dvaro pobūdį, Zigmantas Augustas pats buvo persiėmęs humanistinėmis idėjomis, laikė savo dvare visą eilę humanistų, smarkiai papildė tėvo įkurtąją Vilniaus rūmų biblioteką, kurią mirdamas padovanojo vilniškei jėzuitų kolegijai. Ir apskritai jo dvare viešpatavo vakarietiško Renesanso tonas. Didikai taip pat dar iš anksčiau buvo užsikrėtę renesansinio laikotarpio Vakarų Europos didikų gyvenimo papročiais, buvo įsirengę tokio pat pobūdžio dvarus su orkestrais ir kitomis kultūrinių pramogų priemonėmis. Kaip tik Zigmantų laikais Vilniuje buvo įkurtos pirmosios spaustuvės, sudariusios sąlygas gausesnei literatūrai atsirasti. Pagaliau taip pat šiuo metu Vilniuje atsirado pirmosios aukštesniosios mokyklos – iš pradžių Petro Roizijaus teisės mokykla prie Šv. Jono bažnyčios[b], o 1570 m. ir jėzuitų kolegija, davusi pagrindą vėlesnei akademijai. Ir tik šitas gyvo kultūrinio sąjūdžio laikotarpis tegalėjo iššaukti grynai nacionalistinę lietuvišką srovę, pasireiškusią ne tik savosios praeities garbinimu, tačiau ir reikalavimu nusikratyti svetimųjų slaviškųjų kalbų ir grįžti prie „senosios lietuvių kalbos“ – prie lotynų kalbos. Lietuvių kilimo iš romėnų teorija šiame laikotarpy buvo populiariausia.

Iš kitų šio laikotarpio Vilniaus naujybių yra minėtinas įkūrimas patrankų liejyklos, aprūpinusios visas Lietuvos pilis, sustiprėjimas cechų bei jų išsidiferencijavimas[3] ir pagaliau nauja 1568 m. privilegija, kuria magistrato teisės buvo išplėstos ir į bajorų namus mieste[c] ir, svarbiausia, miestui buvo suteikta teisė siųsti 2–3 savo atstovus į Lietuvos, o taip pat ir į numatomus bendrus Lietuvos Lenkijos seimus. Kadangi Lenkijos seimuose dalyvaudavo ir Krokuvos atstovai, tad norėdami pasirodyti visais atžvilgiais lenkams ly-

[3] Cechai Vilniuje atsirado XV a. Tik iš pradžių jie turėjo amatininkų religinių brolijų pobūdį. Kadangi tai buvo atskirų specialybių amatininkų sąjungos, tad perėjimas į profesinius cechus buvo nesunkus. Tuo būdu XVI a. jau užtinkame tokių brolijų cechais pasivadinusių. Iš pradžių brolijos ir cechai jungė bent kelių panašių amatų amatininkus, o vėliau jie pradėjo skaldytis į atskirų amatų cechus. Taip, pav., balniai, šikšniai, pasamonininkai ir staliai XVI a. pirmoje pusėje sudarė dar vieną cechą – broliją, tačiau vėliau išsiskyrė į atskirus cechus.

gūs, Lietuvos seimų atstovai, vykdami derėtis unijos reikalu, visada veždavosi ir Vilniaus miesto atstovus. Dėl to Vilniaus atstovai būdavo pakviečiami ir į tuos seimus, kuriuose būdavo sudaromos į Lenkiją vykstančiųjų delegacijų instrukcijos arba kuriuose būdavo ruošiamasi unijos klausimus svarstyti. Taip Vilniaus atstovai dalyvavo 1563 m. Vilniaus, 1564 m. Bielsko ir 1568 m. Gardino seimuose. Tuo būdu šiame pastarajame seime duotoji privilegija ne visai naują dalyką teįvedė. Tačiau tai buvo miestui labai svarbi privilegija. Anksčiau, kol įstatymų leidimas Lietuvoje priklausė didžiajam kunigaikščiui, Vilniui dalyvavimas seime nebuvo taip svarbus, nes kunigaikštį galima buvo pasiekti ir kitais keliais. Betgi po unijos, kada įstatymų leidimas tik vienam seimui tepriklausė, dalyvavimas seimuose buvo jau svarbus dalykas. Remdamasis 1568 m. privilegija, greta Krokuvos galėjo savo atstovus siųsti ir Vilnius. Tiesa, miestų atstovai niekad nebuvo pilnateisiai seimo nariai. Jiems buvo pripažįstamas tik patariamasis balsas, ir tai vien miestus liečiančiais bei ekonominiais klausimais. Tačiau buvo svarbus jau pats dalyvavimas, teisė sekti seimo darbus. Matant ką nors sau nenaudinga, visada galima buvo rasti kelią paveikti senatorius bei atstovus, vieną kitą iš jų patraukti savo pusėn. Žinoma, tai nemažai kainuodavo. Vilniaus magistrato išlaidose įvairios dovanos protektoriams visada sudarė gana stambias pozicijas. Norėdamas pasiekti, kad jo atstovams būtų suteiktas sprendžiamasis balsas miestus liečiančiais klausimais, Vilniaus magistratas 1669 m. savo atstovus net įgaliojo už tokią malonę dovanoti valstybei paskolintuosius 100 000 auks. Apskritai Vilnius, kaip ir Krokuva, savo teise siųsti atstovus į seimą visą laiką labai rūpinosi ir siųsdavo juos net ir tada, kada bajorija jų prie darbų nenorėjo prileisti. Šitų rūpesčių dėka Vilniaus ir Krokuvos atstovai vykdavo į seimus iki pat nepriklausomo gyvenimo pabaigos, o į elekcinius seimus XVII a. pradėjo siuntinėti savo atstovus ir Poznanė bei Lvovas.

XVI a. svetimšalių Lietuvos aprašymuose dar neretai pasitaiko visokių svaičiojimų, dažnai paimtų iš Enėjaus Silvijaus Piccolominio. Apie Vilnių kalbant dažnai taip pat remiamasi senųjų autorių žiniomis, sakoma, kad tai medinis skurdus miestas (pav., Abraomo Ortelijaus ir Georgo Brauno atlasų aprašymai), tačiau visiškai kitokią nuomonę apie jį reiškia tie autoriai, kurie rašė patys Vilniuje apsilankę arba pagal pasakojimą ten buvusių žmonių (Jokūbas Pisonas 1514 m., Zigmantas Herberšteinas 1526 m., Janas Andrzejus Krasińskis 1574 m., Aleksandras Gvagninis 1578 m.). Tad nenuostabu, kad Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis pasirūpino visas tas pasakas sugriauti savo Lietuvos aprašymu, 1613 m. išspausdintu antroje jo žemėlapio pusėje. Kaip kontrastą visiems šių kraštų nemačiusių geografų svaičiojimams čia pacituosime ištrauką iš vieno jėzuitų provincijolo Lauryno Maggio laiško savo generolui[a]. Šis aukštos kultūros italas dvasininkas,

pažįstąs visą Vakarų Europą, atvykęs patyrinėti būsimos jėzuitų veiklos dirvos, apie Lietuvą ir Vilnių atsiliepė su entuziazmu, nes čia rado visiškai kitą vaizdą, negu kad jam ir kitiems vakariečiams buvo piršę E. S. Piccolominio bei panašių autorių parafrazuotojai. Jis šitaip rašo: „Pagaliau, Dievui padedant, liepos 4 d. (1570 m.) atvykome į Lietuvos sostinę Vilnių, didelį miestą, gyvenamą ne vien lietuvių, bet taip pat lenkų, vokiečių ir graikų tikybą išpažįstančių rusų, jei neminėti totorių, kurie, pasidavę mahometoniškiems prietarams, gyvena gretimuose priemiesčiuose. Mieste yra gražių pastatų… Nėra čia barbarybės ir kraštas nėra toks necivilizuotas, kaip kad daugelis mano. Priešingai, visur esame taip kultūringai priimami, kaip nedažnai galima rasti Italijoje. Tad, atsisakinėdami vykti į šiuos kraštus, niekas negalime remtis visokiomis kliūtimis dėl nežinomų sąlygų bei dėl pavojų silpnasveikačiams. Kai dėl žemiškųjų patogumų, tai kur tik važiavome, visur jų turėjome taip gausiai, kaip nebūna Italijoje… Kai dėl manęs, tai juo labiau pažįstu šį kraštą, juo mažiau mane betraukia prie itališkųjų saldybių…“ Žinoma, tai bendras pasisakymas, tačiau kompetentingo asmens ir būdingas.

Pounijiniais laikais Vilniui užėjo liūdnesnis laikotarpis. Bendrai su lenkais renkamųjų valdovų pakėlimo didžiaisiais kunigaikščiais iškilmių Vilniuje jau nebebūdavo. Tai daryti draudė unijos aktas. Valdovai čia taip pat jau rečiau ir rečiau ėmė lankytis. Tiesa, Lietuvos bajorija nuolat reikalavo, kad valdovai bent kas trečius metus Vilniuje reziduotų, tačiau praktikoje to pasiekti nepasisekė, nors nuo Jono Sobieskio laikų tokia sąlyga būdavo įrašoma ir į naujai išrenkamųjų valdovų pasižadėjimų aktą – *pacta conventa*[a] sutartį. XVII a. jie dar dažniau pasirodydavo Vilniuje, tačiau neilgam, dažnai tik atvykdami į Lietuvą pamedžioti arba kokio reikalo sutvarkyti. XVIII a. kai kurie iš jų jau visai neatvykdavo. Tuo būdu Vilnius neteko svarbiausios paramos – valdovų. Lietuvos bajorija, rūpindamasi savo valstybinio savarankumo išsaugojimu, Vilnių visada laikė sostine, ginčuose su lenkais ne kartą pareiškė, kad jis esąs lygus Varšuvai, Trakai esą lygūs Krokuvai, o visa Lietuva Lenkijai; kartais bajorija taip pat susirūpindavo savo sostinės papuošimu, jos pilies restauravimu (net paskirdavo tam lėšų), tačiau dar labiau bajorija rūpinosi savo bei savo kišenės reikalais ir visokias naštas stengėsi suversti valstiečiams bei miestams, o iš šiųjų pirmiausia Vilniui, kaip didžiausiam ir turtingiausiam Lietuvos miestui. Tuo būdu faktiškai Vilnius bei jo miestiečiai liko be globos. Savo interesus turėjo ginti savomis jėgomis. Ieškojimas senatorių ir įtakingesniųjų bajorų paramos kiekviename atskirame reikale, žinoma, nepaprastai daug kaštavo. Apskritai, miesto ir miestiečių interesų gynimas reikalavo labai daug energijos, lankstumo ir išteklių, kurių ir gyvybinių miesto reikalų tvarkymui dažnai jau nebepakakdavo. Be to, bajorų

viešpatavimo bei savavaliavimo laikotarpy prasidėjo bendra akcija prieš miestų laisves ir savivaldybes. XVIII a. antroje pusėje daugybė miestų visiškai neteko savo magdeburgijų. Vilnius pagrindinąsias savo teises, žinoma, išsaugojo, tačiau jam visa tai taip pat labai daug kainavo. Apskritai, atmosfera miestų klestėjimui pasidarė labai nepalanki. Suprantama, kad šitokiose pounijinio Lietuvos gyvenimo sąlygose Vilniaus kilimas ta pačia sparta, kaip kad ėjo paskutinių dviejų Gediminaičių laikais, jau nebegalėjo eiti.

Taigi naujosios sąlygos tolimesniam Vilniaus kilimui nebuvo palankios. Tačiau jos buvo geresnės negu kuriam nors kitam miestui (gal tik išskyrus Gardiną nuo XVII a. pabaigos, kada jame pradėjo rinktis seimai), nes tai buvo vis dėlto Lietuvos sostinė, jos politinio ir kultūrinio gyvenimo centras. Tiesa, Vilniuje jau nebebuvo jokio pastoviai funkcionuojančio centrinio valdžios organo, kaip kad anksčiau buvo Didžiojo kunigaikščio taryba ir ilgiau ar trumpiau čia gyvenąs valdovas, tačiau tokio organo šiais laikais Lietuva apskritai neturėjo. Jos savarankumas buvo saugomas ne kokio konstitucinio organo, tačiau bajorijos masių bei jos vadų, pavienių didikų, užimančių pirmuosius jos valstybinius postus. Šitais vadais, nevainikuotais Lietuvos valdovais, paprastai būdavo kaip tik Vilniaus vaivados, pirmieji Lietuvos senatoriai, kurie taip pat dažniausiai būdavo ir svarbiausios ministerijos valdytojai – etmonai. Tiek jų, tiek kitų ministerių veikla dažniausiai reiškėsi ne kur kitur, bet Vilniuje. Dažniausiai čia būdavo šaukiami visokie Lietuvos bajorijos suvažiavimai, konvokacijos ir kitokie susibūrimai. Kasmet čia įvykdavo [Lietuvos] Vyriausiojo tribunolo atidarymo iškilmės, į kurias suplaukdavo bajorija iš viso krašto. Čia ji neretai padarydavo ir politinių nutarimų. Taip pat beveik visada Vilniuje, ne kur nors kitur, posėdžiaudavo seimų skiriamosios Lietuvos kariuomenės apmokėjimo komisijos bei iždo tribunolai, t. y. mokesčių išrinkimą ir pinigų sunaudojimą tikrinusios, iš karaliaus skirtųjų senatorių ir pavietų atstovų sudarytosios komisijos. Taip pat Vilniuje veikdavo visokios kitokios bet kuriam reikalui *ad hoc*[a] sudarytosios komisijos, jeigu jų uždavinys nebūdavo surištas su kuria nors vieta. Žodžiu, Vilniui sostinės teisės visada būdavo pripažįstamos. Sostine jis taip pat yra vadinamas daugely šio laikotarpio karalių diplomų bei jį liečiančių konstitucijų.

Vilnius buvo taip pat kultūrinis centras. Šį vardą jam pirmiausia teikė 1579 m. įkurtoji akademija, kuri 1773 m. Jėzuitų ordiną panaikinus virto Vyriausiąja Lietuvos mokykla, o 1803 m., jau rusų laikais, – universitetu, gyvavusiu iki 1832 m. Per visą tą laiką Vilnius buvo ne tik visokių kultūrinių sąjūdžių, literatų ir mokslo žmonių centras, tačiau taip pat čia buvo ir beveik visų Lietuvos mokyklų priežiūros organai. Ankstyvesniaisiais laikais, kaip žinoma, Lietuvoje daugiausia buvo jėzuitų mokyklų, o paskui jų visas moky-

klas perėmė vadinamoji Edukacijos komisija. Vilniuje gyveno aukščiausias Lietuvos jėzuitų viršininkas provincijolas, kuris valdė ne tik visas viduriniąsias mokyklas, bet ir pačią akademiją, o Edukacijos komisijos veikimo laikais visų jos išlaikomų mokyklų priežiūra priklausė Vyriausiajai Lietuvos mokyklai. Nereikia pamiršti, be to, kad Vilnius buvo ir beveik bažnytinis Lietuvos centras. Jo vyskupas faktiškai buvo beveik metropolitas, o kai kurie iš jų (pav., Konstantinas Kazimieras Bžostovskis, Ignotas Jokūbas Masalskis) rūpinosi tą reikalą ir formaliai sutvarkyti. Pagaliau į Vilnių visos Lietuvos akis traukė ir jo religinės šventenybės – krašto patrono Šv. Kazimiero karstas ir Aušros Vartų Marijos paveikslas.

Žodžiu, ir šį laikotarpį visos Lietuvos akys visada buvo nukreiptos į Vilnių, tačiau, kaip jau pastebėta, sąlygos jo kilimui buvo jau labai pasikeitusios. Tiesa, didikai bei bajorai ir dabar stengėsi turėti Vilniuje savo rūmus[4], tuo būdu miestas pasipuošė daugeliu gražių didikų rūmų. Buvo pastatyta daug gražių naujų bažnyčių, po gaisrų arba šiaip apirę bažnyčios buvo atremontuotos, perstatytos. Žinoma, jau viskas buvo statoma ir restauruojama nebe gotikiniame, bet jėzuitų visoje Europoje taip išplatintame puošniame baroko stiliuje. Ir dabar dėl to ne viena Vilniaus bažnyčia turi gotikines sienas bei skliautus, tačiau barokinį fasadą, langus, altorius bei visokią prilipdytą ornamentiką. Žinoma, tai buvo gotikinių pastatų gadinimas, tačiau šiandieną mums tai yra taip pat tam tikros epochos įrašytas bruožas. Gausių didikų fundacijų dėka dabar atsirado ir tikrų baroko perlų, kurių gražiausias, be abejo, yra Mykolo Kazimiero Paco statytoji, tačiau jau jo įpėdinių užbaigtoji Šv. Petro ir Povilo bažnyčia Antakalny. Tokių pastatų ne dažnas miestas tegali pasigirti. Atsirado ir daugiau aukštos meninės vertės pastatų, miestas iš tikro vis dėlto padidėjo ir įgavo linksmesnį barokinį charakteri, ne tokį niūrų, kaip kad buvo gotikinės architektūros laikais XVI a. Tačiau to vis dėlto negalima vadinti miesto pakilimu. Vis tai buvo ne paties miesto, tačiau tarpusavy lenktyniaujančių magnatų vienoje vietoje suburtos architektūrinės vertybės. Pats miestas, miesto bendruomenė, kuri kituose kraštuose gyveno atskirą savą gyvenimą ir kūrė ne tik ekonomines, tačiau ir kultūrines vertybes, Vilniuje, kaip ir beveik visuose bajoriškosios Respublikos miestuose, skurdo. Miestietis ėjo įsikibęs bajoro skverno, lankstydamasis, nes kitaip jam buvo neduodama gyventi. Magistrato reikšmė puolė, miesto ūkis iširo[a]. Ir kai po visų sunkių pergyvenimų XVIII a. pačioje pabaigoje reformų seimas ėmėsi tvarkyti miestų reikalą naujais pa-

[4] Bajorų namų gausumas Vilniui buvo labai būdingas ir XIX a. M. Balinskio surinktais duomenimis[b] 1832 m. Vilniuje bajorų namų buvę 407 (267 mūriniai ir 140 medinių), miestiečių krikščionių namų buvę 414 (205 mūriniai ir 209 mediniai), o žydų – 429 (300 mūrinių ir 129 mediniai). Tuo būdu mieste (be priemiesčių) bajorų namų buvo beveik ⅓. Ta pačia proga pažymėsim, kad gatvių tuo metu Vilniuje buvo 22 didžiosios ir 19 mažų, o su priemiesčiais iš viso 142. Dėl namų skaičiaus – 1 250 – nereikia nustebti, nes tai iš tikro kiemai, kuriuose dažnai buvo bent po kelis namus.

grindais, kada miestiečiams buvo duodama jau ir šiek tiek politinių teisių, tada iš visų Respublikos miestų šiokio tokio gajumo parodė vienos Varšuvos miestiečiai, tačiau ir tai daugiausia tik dėka savo vertingojo burmistro Jano Dekerto. Vilnius jau buvo tarpe tų, kurie senu įpratimu savo globėju pasišaukė magnatą Mykolą Kazimierą Oginskį. Per du šimtus bajorijos viešpatavimo metų miestiečių savarankumas buvo palaužtas[a].

Be to, šitame sunkiame 200 metų laikotarpy Vilniui teko pergyventi ir daugelį nelaimių – gaisrų (nekalbant apie epidemijas bei badmečius) bei priešų antplūdžių. Pirmas baisus gaisras įvyko 1610 m. Tada sudegė nė šimto metų neišstovėjusi katedra, didžiųjų kunigaikščių rūmai, jėzuitų kolegija, akademija, 10 bažnyčių ir daugybė namų. Kadangi šiuo metu valdovai dar gana dažnai lankydavosi Vilniuje, tad kunigaikščių rūmai netrukus buvo atstatyti, miestas taip pat greit atsistatė, nes tai buvo dar tik pati sunkiųjų laikų pradžia. Po poros dešimtmečių Vilnius vėl buvo puošnus miestas, kuris sugebėjo sužavėti ir Paryžiaus viešnią Vladislovo Vazos žmoną Mariją Liudviką, kuri po iškilmingo sutikimo pirmojo jos atvykimo proga pasakė, kad Vilnius ir lietuvių suruoštos iškilmės ją labiau sužavėjusios negu Krokuva per karūnaciją. Lietuvos didikai mokėjo pasirodyti! Karalius Vladislovas, sužinojęs, kad Ispanų karaliaus pasiuntinys atveža jam ordiną, taip pat vyko į Vilnių tik tam, kad pasirodytų tam ispanui gražesnėje aplinkoje bei su puošnesniu dvaru. Tačiau šitas Vilniaus klestėjimas neilgai tetruko. Didžiausias jam smūgis, kokio dar lig šiol niekad nebuvo patyręs, buvo 1655 m. Maskvos caro Aleksejaus okupacija, trukusi iki 1661 m.

Iki 1655 m. Vilnius buvo pergyvenęs daug visokių nelaimių ir vargų, tačiau tokių dienų, kad būtų buvęs svetimos kariuomenės valdžioje, jos plėšiamas ir naikinamas, dar nebuvo buvę. Nors ir sunkius laikus gyvendamas, Vilnius jau nuo XVI a. buvo tikrai gražus europietiškas miestas, po kiekvieno gaisro atsistatąs vis puošnesnis. XVII a., dar prieš 1610 m. gaisrą, jo centre jau dominavo mūro namai. Po gaisro jis atsistatė dar labiau mūrinis. Mediniai namai (ir tai ne visi) buvo tik priemiesčiuose. Tiesa, miestiečių namai ypatingu puošnumu bei didingumu nepasižymėjo, tačiau visus stebino didikų rūmai, dažnai užimą ištisus kvartalus (pav., Radvilų vadinamoji kardinolija). Juo didesnis ponas, juo didingesnius ir puošnesnius pastatus sau statė. Vilniui labai būdinga, kad visokie keliautojai bei svečiai, rašydami apie jį, paprastai daugiausia apie tuos pastatus kalba. Matyti, jie viską stelbė. Be to, Vilnius galėjo didžiuotis didingais, visą kvartalą užimančiais akademijos rūmais ir 37 visokių tikybų šventovėm (jų tarpe 23 bažnyčios katalikų, 9 unitų, 2 evangelikų, l pravoslavų). O kur dar didingieji vienuolynai, greta daugelio bažnyčių buvę prieglaudos (jų buvo 13), dvi pilys (Kalno pi-

lis jau 1613 m. buvo nebenaudojama), įmonės (stambesnių buvo keliolika) ir daugybė kitų pastatų. Tegul ne visa tai buvo sukurta paties miesto, bet didikų, tačiau tai buvo didžiuliai turtai. 1655 m. rugpjūčio 8 d. įsiveržus į Vilnių Maskvos caro Aleksejaus kariuomenei ir nesuvaldomiesiems Bogdano Chmelnickio kazokams, visa tai buvo sunaikinta, išplėšta, sudeginta. Iš gražiųjų didikų rūmų, o taip pat iš padoresniųjų miestiečių namų buvo išvežta į Maskvą viskas, kas tik buvo geresnio. Ne tik baldai, bet ir krosnių kokliai buvo išplėšti ir išvežti. Kas dar nebuvo išplėšta, galutinai buvo sunaikinta net 17 dienų siautusio gaisro. Miestas buvo taip sunaikintas, kad net pats caras negalėjo jame apsigyventi, turėjo gyventi už miesto įrengtoje stovykloje. Po karo, amžininkų liudijimu, miesto negalima buvo nė pažinti. Tai didžiausias sukrėtimas, kokį tik kada nors Vilniui teko pakelti. Tiesa, po kurio laiko jis vėl atsistatė, tačiau tai buvo per daug skaudus smūgis. Ir taip jau sunkiose sąlygose gyvendamas, miestas tinkamai nebeatsigavo. Ir vėl jis kiek pasipuošė tik dėka tų pačių didikų, atstačiusių savo rūmus. Bet blogiausia, kad ir po šitos katastrofos Vilniui teko pergyventi dar daug naujų smūgių, skaudžiai atsiliepusių jo gerbūviui.

Nekalbant jau apie didikų vaidus, didelis smūgis Vilniui buvo XVIII a. pačioje pradžioje prasidėjęs vadinamasis Didysis šiaurės karas. 1702 m. Vilnių užėmęs Švedų [karalius] Karolis XII išplėšė iš jo 25 000 olandų talerių. Aniems laikams ir skurstančiam Vilniui tai buvo milžiniška suma. Be kontribucijos, žinoma, dar teko pakelti daugelį kitų naštų. 1705–1708 m. Vilniuje pakaitomis lankėsi tai caras Petras I, tai Karolis XII arba jų kariuomenės. 1708–1710 m. siautė didysis badas ir maras, tada iššudęs bent ⅓ visos Lietuvos gyventojų. Teko taip pat pergyventi dar visą eilę didelių gaisrų: 1676, 1700, 1706, 1715, 1734, 1748 ir 1749 m. Didžiausi iš jų buvo 1734 ir 1748 m. – pirmą kartą sudegė visas miesto vidurys, o antrą kartą bent ⅔ miesto: 12 bažnyčių, 15 didžiųjų rūmų ir 469 mūro namai (kiek sudegė medinių namų, nežinome).

Sunkiais laikais ir skaudžių nelaimių veikiamas Vilnius klestėti, žinoma, jau negalėjo. Bent kiek jis buvo beatsigaunąs tik po pirmojo padalinimo, kada buvo suskasta apskritai viską taisyti. Tada buvo pradėta naujai perstatyti 1769 m. griūvančio bokšto apardyta katedra. 1777 m. darbą pradėjus, ji buvo baigta 1801 m., įgavusi visiškai naują, šiandienykštį vaizdą. Be abejo, tai vienas gražiausių nūdienių Vilniaus pastatų – nemirtingojo Lauryno Gucevičiaus kūrinys (Vilniaus katedra kelissyk degė: 1419, 1530 ir 1610 m.). Taip pat tada buvo pastatyta ir rotušė. Tuo pat metu netoli Vilniaus vyskupas I. J. Masalskis pasistatė pasakiškuosius Verkių rūmus, kurių dabar, deja, jau nebėra[a]. Kalvarijos yra įkurtos XVII a. vyskupo Jurgio Bialozaro. Tačiau šis atsigavimo laikotar-

pis, kuriame jau buvo užsimota ir miestiečius išvesti į viešumą, deja, buvo per trumpas. 1792 m. su targovičėnais atėjusi rusų kariuomenė iš Vilniaus jau nebeišėjo. 1794 m. sukilimo metu tik trumpam tebuvo pasisekę ją iš ten pašalinti. Tuo būdu Vilniaus sostinės pareigos laikinai buvo baigtos. Jis atsidūrė svetimųjų valdžioje ir pasidarė iš pradžių gubernatoriaus, o paskui generalgubernatoriaus rezidencijos miestu, buvusių didžiosios Lietuvos kunigaikštijos žemių administracijos centru. Saviesiems jis dar kurį laiką liko kultūriniu centru ir šventuoju krašto miestu. Po 1831 m. sukilimo kultūriniai centrai buvo išnaikinti, betgi ir po to jis vis dėlto nesiliovė buvęs Lietuvos Roma. Tačiau apie šį laikotarpį čia jau nebėra vietos bekalbėti. Paliksim tai kitiems ar kitam kartui. O šį kartą nors probėgšmais dar paliesime porą klausimų, susijusių su senąja jo praeitimi, o ypačiai jo gyventojais.

Kiek kuriais amžiais Vilniuje buvo gyventojų, sunku pasakyti. Medžiagos, iš kurios tai būtų galima nustatyti, yra nedaug, skaičiavimai painūs, ir niekas to smulkiai dar netyrinėjo. Senieji autoriai kartais pateikia per daug fantastinius skaičius. Taip esą 1390 m. kryžiuočiams su Vytautu puolus Vilnių žuvę net 14 000 žmonių, 1571 m. nuo maro žuvę bent 20 000, 1655 m. per kazokų-rusų surengtas skerdynes žuvę, pasak vienų, 10 000, pasak kitų, net 25 000, 1708–1710 m. nuo maro išmirę 30 000 krikščionių ir 4000 žydų. Jei tikėtume tais skaičiais, tai XIV gale Vilnius būtų turėjęs bent apie 30 000, o Zigmanto Augusto laikais gal visą 100 000. Tačiau, be abejo, tai perdėti skaičiai. Anais laikais tokių miestų Rytų Europoje visai nebuvo. Kowalenko, remdamasis Vilniaus sumokamais sidabrinės mokesčiais, konstatuoja, kad 1551 m. jis mokėjo 5 kartus daugiau negu Polockas, Bielskas ir Brasta ir 10 kartų daugiau negu Gardinas. Tų miestų gyventojų skaičius artimais metais (1555–1576) yra žinomas, tačiau iš tų davinių spręsti apie Vilniaus gyventojų skaičių sunku, nes mokesčių dydis miestams buvo nustatomas ne vien pagal jų dydį, tačiau ir pagal turtingumą. Turėdamas galvoje tuos ir kitus duomenis, Władysławas Kowalenko mano, kad 1551 m. Vilniuje gyventojų turėję būti 23–25 tūkstančiai, neįskaitant į tą skaičių žydų, kurių galėję būti apie 3 000. Jau visai kitais duomenimis remdamasi Vilniaus istorikė Maria Łowmiańska ir tokį skaičių laiko per dideliu. Pagal jos apskaičiavimą, paremtą įvairių rūšių miestiečių mokesčiais bei namų skaičiais, XVII a. vidury Vilniuje turėję būti vos apie 14 000 gyventojų, jų tarpe daugiau 1 000 žydų. Aniems laikams, tiesa, tai jau nemažas skaičius, kuriuo galėjo didžiuotis bet kuris Rytų Europos miestas. Vėlesniais laikais gyventojų skaičius, be abejo, pakilo, tačiau ne taip jau daug. M. Balinskio apskaičiavimu[a], 1832 m. buvę virš 36 000 gyventojų, pasak jo, gal net iki 50 000. Jo nurodomajam 35 000 skaičiuje buvę

apie 20 000 žydų. Rusų valdžios žiniomis, 1846 m. Vilniuje buvo 54 182 gyventojai, 1850 m. – 49 006, 1858 m. – 58 175, 1875 m. – 82 668.

Kaip gyventojai senaisiais laikais dalinosi tautybėmis, dar sunkiau pasakyti, nes į tai neatkreipė dėmesio nei senieji autoriai, nei jokie kitokie šaltiniai to nerodo. Šaltiniuose mes užtinkame minint lietuvius, rusus, lenkus, vokiečius, žydus, tačiau santykis tarp jų nėra aiškus. Lengviau būtų išskirti tikybomis, tačiau tautybių klausimui spręsti tai nieko nepadėtų, nes juk ir lietuvių ir lenkų daugumas, o vokiečių ir rusų dalis buvo katalikai.

Vilniui, kaip visai Lietuvai, lenkai istorikai jau nuo XVI a. skiria lenkišką pobūdį. Tačiau duomenų tam įrodyti nėra. Fakto, kad jau XVI a. Vilniaus magistratas pradėjo leisti lenkiškus savo nutarimus, tam įrodyti dar nepakanka. Juk magistratas ir taryba buvo sudaryta iš vadinamųjų patricijų, pagal privilegijas turinčių bajoriškąsias teises, sekusių didikais, šiuo metu jau dažnai vartojusiais lenkų kalbą, nors daugely vietų net vidutinioji bajorija jos nesuprato. Be to, nereikia pamiršti, kad ir tas pats magistratas 1551 m. miesto teisėjams įsakė sprendimus skelbti trimis kalbomis: lietuvių, lenkų ir rusų. Taigi turtingesniųjų sluoksnių vartojamoji kalba dar jokiu būdu negali būti skiriama ir visai miestiečių bendruomenei. Vėlesniais laikais, kada Vilniui toną davė ne miestiečiai, bet į jį suplaukusi bajorija bei didikai, iš viršaus jis, be abejo, atrodė daugiau lenkiškas negu kitoks. Tačiau argi tai tikrasis Vilnius? W. Kowalenko, norėdamas paneigti lietuviškojo elemento buvimą Vilniuje, šaukiasi kitokių argumentų, būtent sako, kad jų beveik nesą žinomuosiuose miestiečių vadovybės – burmistrų, tarėjų ir sexagintavirato – sąrašuose. Išspausdinęs kelis tokius sąrašus iš XVI a., jis sako, kad burmistrų ir tarėjų sąrašuos lietuviškų pavardžių nesą nei vienos, o sexagintavirato (pirklių bendruomenės vadovybės) sąraše esą vos trys: *Jaksztat, Zuszniel* ir *Burbo*. Tačiau tai yra pavyzdys, kaip lengvai galima klysti, nemokant kalbos ir nežinant lietuviškųjų pavardžių. Pirmiausia W. Kowalenko nei vienos iš čia suminėtų pavardžių teisingai net nenurašė. Iš tikrųjų turėjo būti: *Jaksztel, Žusinielis* ir *Burba*. Be to, to paties sexagintavirato sąraše lietuviškų pavardžių ir daugiau yra: *Žypla, Gibel*(?), *Kiewlicz* (Andrius ir Martynas), *Kluczata, Kasztela* ir gal dar kiti. Burmistrų ir tarėjų sąraše greičiausiai lietuviškos bus šios pavardės: *Tupieka, Prawza, Putwił, Sienko, Burba, Darsa, Žybur, Borowik, Rądz, Kesmic, Rudomina, Dart, Senda, Zenda*… Be to, tiek viename, tiek kitame sąraše pilna visokių pavardžių, kilusių iš vardų su galūne -wicz (*Janowicz* ir pan.). Juk žinom, kaip tokios pavardės atsirado. Tad kas gali pasakyti, kurios tautos tai žmonės? Tiesą pasakius, ir žinant, kiek kurios tautos žmonių buvo valdomuosiuose organuose,

apie bendruomenės sąstatą dar nebūtų galima spręsti. Ir mums čia tik norėjosi pabrėžti W. Kowalenkos skaičiavimų klaidą. Tą pačią klaidą yra daręs ir Janas Niepomucenas Fijałekas, kuris, vienų metų tarybos sąstate neatpažinęs nė vienos lietuviškos pavardės, padarė išvadą, kad lietuvių mieste iš viso nebuvę[a].

Lietuvių klausimą Vilniuje sprendžiant, įsidėmėtinas yra ir bažnyčiose vartojamos kalbos klausimas. Taip 1521 m. magistratas susitarė su Vilniaus miesto klebonu, kad parapijinėje bažnyčioje (Šv. Jono) bus du pamokslininkai – vienas sakys pamokslus lenkiškai, antras lietuviškai. Jei jau buvo reikalingas atskiras pamokslininkas, tai, aiškus dalykas, Vilniuje buvo nemaža nuolatinių gyventojų, kalbančių tik lietuviškai[b]. Fijałeko ir kitų lenkų istorikų aiškinimas, kad tai bus ne miestiečiai, bet apylinkių gyventojai kaimiečiai, ateiną į pamaldas miestan, neišlaiko kritikos. Juk tada Vilniuje buvo jau ne viena bažnyčia. Bent kelios jų buvo priemiesčiuose. Argi kaimiečiai būtų ėję į pamaldas miesto centran, tačiau ne į artimesnes sau priemiesčių bažnyčias? Nors minėtoji 1521 m. sutartis 1527 m. buvo patvirtinta ir didžiojo kunigaikščio, tačiau svetimtaučiai klebonai (vokietis, paskui lenkas ir pagaliau ispanas) jos sąlygų nepildė, ir po kurio laiko lietuvis pamokslininkas Šv. Jono bažnyčioje išnyko. Mat klebonams buvo gaila išlaidų jam išlaikyti. Reikalas susitvarkė tik Šv. Jono bažnyčios šeimininkais pasidarius jėzuitams (1581 m.), kurie lietuviškus pamokslus tuojau įvedė. Taip lietuviškieji pamokslai Šv. Jono bažnyčioje buvo sakomi kiekvieną sekmadienį (kartais net po kelis į dieną) iki pat 1737 m. Galimas dalykas, kad tie pamokslai, kad ir nereguliariai, dar ir vėliau buvo sakomi, tačiau nuolatinio pamokslininko, sakančio pamokslus lietuviškai, nuo tų metų jėzuitų sąrašuose jau neberandame. Ar pamokslininko išnykimas jau turi rodyti ir lietuviškojo elemento išnykimą mieste, kaip kad aiškina istorikai lenkai, žinoma, galima ginčytis[c]. Tačiau tikra yra viena, kad ir mieste nutautinimo procesas buvo toks pat kaip ir visame krašte, būtent, pirmiausia nutauto diduomenė, bajoriją seką miesto patricijai. Tai atsitiko gana anksti, dar XVI a., tačiau eilinių miestiečių tarpe lietuviškasis elementas dar labai ilgai buvo stiprus.

Mūsų Vilnius[a]

1920 m. spalio 7 d. buvo pasirašyta garsioji Suvalkų sutartis, o spalio 9 d. Lenkijos kariuomenė, vedama „maištininko“ generolo Lucjano Żeligowskio, užėmė Vilnių. 1939 m., kritus Lenkijai, jį okupavusios Sovietų Sąjungos spalio 10 d. sutartimi Vilnius buvo grąžintas Lietuvai. Netrukus į miestą įžengė Lietuvos kariuomenė, o su ja atėjo ir lietuviškoji administracija. Perėjusi keleriopus pasikeitimus, ji ir dabar ten tebėra. Tegul ir maskviškai bolševikinė, tačiau tituliariai lietuviška.

Tai yra datos, kurios šiomis spalio mėnesio dienomis verčia grįžti prie Vilniaus problemos.

Vilnius – Gedimino miestas, kunigaikščių ir krašto amžinoji sostinė, didžiosios praeities liudininkas ir didysis istorinis dokumentas. Nėra kito miesto, kuriam lietuvis turėtų tiek sentimentų kaip Vilniui. Nėra kito miesto, dėl kurio lietuvis būtų tiek sielojęsis ir kovojęs, tačiau taip pat trumpai juo tesidžiaugęs. Tai tautos sopulių miestas…

Dvidešimt metų vedę politinę kovą dėl Vilniaus šiandien kažkaip aprimome, tarytum jo problemos jau nebūtų. Net mūsų spaudoje retai kada beužtiksi kokią pastabą dėl jo, o iš politikų sferų dar rečiau ką užgirstame. Argi jau tos problemos nebebūtų?

Būkime atviri ir blaivūs. Stovime už politinį Rytų Europos pertvarkymą, su tuo siejame savo didžiąsias viltis, o darome tą pačią klaidą kaip lenkai Vakaruose, manome, kad būtinai turės įvykti mūsų laukiamieji pasikeitimai, tačiau ten, kur mums svarbu, manome, turės likti esamoji padėtis. O kur laidas, kad kaip tik šitų mums rūpimųjų klausimų niekas nekels?

Priešingai, galime būti visu 100 % tikri, kad nepriklausomos Lietuvos rytinių ir pietinių sienų klausimas bus sunkiausiai sprendžiamas. Jei legitimizmo principas buvo iškeltas napoleoninės epochos maišatį likviduojant, tai jis bus pagrindas svarstant naują Europos pertvarkymo schemą ir geležinei uždangai kritus. Nėra jokios abejonės, kad svarstymų pradžiai bus pirmiausia patiestas 1939 metų Europos žemėlapis. O jame – o žinome – Vilnius apibrėžtas Lenkijos siena. Teisybė, ta siena tik žemėlapiuose aiški, tarptautinėse institucijose ir pasaulio valstybių kanceliarijose ji ir 1939 m. tebebuvo su klaustukais. Tačiau dar nežinome, kokio svorio šitie klaustukai turės tada pasaulio ga-

liūnų akyse, nežinome taip pat, kokia vėliava plevėsuos Gedimino kalne ir kokie kariai vaikščios miesto gatvėmis.

Yra dar ir nauja problemos pusė. Tai eventuali Gudija, kurios nacionalistų svaičiojimai atsirita beveik iki Vievio ir Žiežmarių[a]. Jie juk nei nemirkčiodami skelbia Vilnių savo miestu, net savo senąja sostine. O Gudijos šansai stotis ant kojų juk ne taip jau tolimi kad ir nuo ukrainiečių šansų. Nors gudai ir nėra taip pajėgūs, tačiau jų geografinė padėtis yra jų gera sąjungininkė.

Mums gudai varžovai, bet ir išsigelbėjimas. Jei ir toliau vakarinė Gudija liktų Lenkijos „globoje", mūsų kovos dėl Vilniaus turėtų būti pakartotos gal dar aštresne forma negu 1919–1922 m. Jei Gudija iškils kaip naujas politinis veiksnys, problema bus paprastesnė, nes Lenkija mums turėtų būti net nebepasiekiama arba siauru ruožu tepasiekiama.

Tai yra prielaidos, kurios turės nulemti problemos politinę pusę. Tačiau ar ir jai mes jau pasiruošę? Deja. O reikėtų. Ir labai reikėtų. Turime ir čia žinoti ir apsvarstyti iš anksto visus galimus veiksnius, turime paruošti savuosius svarius argumentus, numatyti galimybes. Klausimas vieną kartą iškils. Juk ne vien iš formalizmo lenkai šiandien tebedeklamuoja apie Lenkiją su Lvovu ir Vilniumi. Sakytų tą patį ir Varšuvoje, jei nebūtų grasančio Kremliaus piršto (o Kremlius jau nuo pernai metų pradėjo flirtą su dar išlikusiais lenkais Vilniaus krašte). Nemanykim, kad lems vienas ar kitas girdėtas simpatijų pareiškimas, prisimenant lietuvių pagalbą lenkams bėgliams l939 m. Savo metu atsiras kaltinimų net dėl anų laikų. Atsiminkim, kad ne be reikšmės yra ir gen. Dwighto Eisenhowerio pareiškimas, kad lenkams sunkiau bus išlaikyti vakarines dabartines sienas negu atgauti kai kurias prarastas rytines žemes. Suprantam, kad D. Eisenhoweris turėjo padaryti malonų gestą vokiečiams, kurie vis dar nenori dėtis prie jo sukurtosios Europos armijos, tačiau tai rodo, kad rytinių sienų pertvarkymų jis nelaiko amžinu. Žinom, kad 1939 m. Lietuvos kariuomenės įžygiavimas į Vilnių buvo tylomis palaimintas ir Vašingtono, nečiaudėjo dėl jo Londonas, tačiau Winstonas Churchillis Curzono liniją juk ne dėl Lietuvos gynė ir ne dėl Lietuvos jis drėbė lenkams: „Rytinių jūsų sienų D[idžiosios] Britanijos vyriausybė niekad nebuvo pripažinusi!"[b]

Vilniaus byla tebėra komplikuota ir nebaigta. Nejaugi ją pamiršome ir nemanome, kad vieną kartą ji iškils? Nejaugi tada lakstysime nežinodami už ko griebtis? Nejaugi tegalime svarstyti tik tai, ką bėgamieji dienos reikalai iškelia, o negalime numatyti rytdienos?

VILNIUS LIETUVOS GYVENIME

Toronto, Ont[ario], 1954ª

Ištisą dvidešimtmetį Vilnius bei Vilniaus kraštas buvo pats jautriausias taškas nepriklausomos Lietuvos gyvenime ir jos užsienių politikoje. Ir šiandien Vilniaus klausimas tebėra galutinai neišspręstas. Jis dar turės būti sprendžiamas. Jo sprendimas, be abejo, nuo daug ko priklausys, tačiau gal daugiausia nuo to, kokią nuomonę tuo klausimu bus susidarę pasaulio galiūnai.

Lenkai laisvajame pasaulyje kiekviena proga stengiasi iškelti Vilnių kaip savą miestą. Tai pabrėžiama jų savojoje literatūroje (Vilniaus klausimu rašomos net ištisos knygos), iškeliama tai kiekviena proga ir jų gausioje propagandinėje literatūroje svetimomis kalbomis. Mes, deja, nei anuomet, kai buvo vedama politinė kova su okupantu ir ugdomas tautos atsparumas, nei dabar, kai laukiame, kad Lietuvos sienų klausimas bus iš naujo sprendžiamas, neparuošėme tuo klausimu jokių studijų, nepaskleidėme pasauliui jokių raštų, kurie akivaizdžiai įrodytų, jog tai nuo amžių mūsų miestas, jog tai lietuviška žemė, jog lietuvių tautos dalis kartu su sostine 19 metų nešė okupanto jungą.

Šis darbas buvo rašomas kaip tik šitokia intencija, turėjo būti pirmąja kregžde šitam kely. Jis buvo skirtas nelietuviui skaitytojui. Tačiau neatsiradus, kas jį išspausdintų angliškai, spausdinamas jis lietuviškajai visuomenei, nes ir lietuviškai nuo 1923 m., kai Petras Klimas išspausdino „Mūsų kovas dėl Vilniaus“, daugiau nepasirodė nei vienos studijos, kuri išryškintų visą Vilniaus klausimo esmę[a]. Buvo tik iškeliama okupanto daroma lietuvių tautai skriauda bei pavergtųjų kančios, atseit buvo aktualinamas Vilniaus klausimas.

Čia yra paliktas svetimiesiems taikytas planas, tik kai kas papildyta, o kai kurie lietuviams gerai žinomi dalykai praleisti.

Jei šis leidinys pagyvintų lietuviškosios visuomenės domėjimąsi savosios sostinės likimo problematika, būčiau patenkintas, o dar labiau džiaugčiausi, jei jis pagreitintų pasirodymą šitokio leidinio anglų ir kitomis kalbomis. Būtų jau labai laikas…

Dr. A. Šapoka

I. VILNIUS – SENOSIOS LIETUVOS SOSTINĖ

Senosios Lietuvos valstybės pradžia[a]

Senoji Lietuva istorijos scenon išeina palyginti gana vėlai. Istoriniuose šaltiniuose žinių apie ją gausiau teužtinkame vos nuo XIII amžiaus. Daugiau apie savo kraštą nuo XIII a. sužinome, be abejo, dėl to, kad nuo tada Lietuva pradėjo gyviau santykiauti su raštą naudojančiom tautom – su Padauguvy ir Prūsuose įsikūrusiais vokiečiais kryžiuočiais bei savo galybės viršūnę pasiekusia ukrainiečių Haličo-Voluinės kunigaikštija. Šių kraštų kronikų pasakojimai bei dokumentai mums ir atskleidžia pirmuosius mūsų istorijos lapus. Tie patys šaltiniai mums suteikia ir kiek daugiau žinių apie pirmąjį žinomą suvienytos Lietuvos valdovą Mindaugą, kuris pirmasis turėjo gyvų ryšių su aukščiau jau minėtais kraštais.

Kadangi Mindaugo vardas iškyla pirmasis iš nežinios miglų, tai, populiariai istoriją dėstant, jis paprastai vadinamas Lietuvos valstybės kūrėju. Iš tikrųjų betgi lietuvių tauta gyveno ir tais laikais, iš kurių mums nėra likę rašytinių šaltinių. Pirmosios žinios apie Mindaugo laikus rodo, kad jo toli gražu nebūta pirmojo valstybės kūrėjo, tačiau tik jos centralizatoriaus, turėjusio eilę pirmatakų. Tik, deja, nežinome net jų vardų. Pavienių valstybinio gyvenimo faktų žinome jau nuo IX amžiaus vidurio. X–XII a. rusų kronikos mini daugybę savo kunigaikščių žygių į Lietuvą. Negi prieš palaidą masę buvo žygiuojama. Ir ne palaidi miškų bastūnai suruošdavo žygius į rusų bei kitus kaimyninius kraštus, kurių taip daug šaltinių minima nuo XII a.

Kokia buvo ta senoji valstybinė Lietuvos organizacija, nežinome, tačiau ji neabejotinai buvo. Dar prieš Mindaugą būta stambaus politinio junginio[b], kurį pakrikusį Mindaugui teko atstatyti gana griežtomis priemonėmis[5]. Tose kovose dėl Lietuvos centralizavimo bei dėl pašalinimo pavojingų konkurentų savo įpėdiniams Mindaugas pagaliau ir žuvo (1263). Tačiau vieningos valstybės mintis su juo nemirė. Po sumaiščių ji vėl iškilo ir laimėjo.

[5] Kad Mindaugas nebuvo valstybės kūrėjas, bet tęsėjas eilės pirmtakų darbo ir valstybės suvienytojas, pirmasis aiškiai nurodė H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, Warszawa, 1933, t. 1: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku.

Seniausios Lietuvos sostinės klausimas[a]

Kaip sakyta, apie senosios Lietuvos valstybės pradžią tikslių žinių neturime. Kur buvo seniausioji Lietuvos sostinė, nežinome. Nežinome nei, kur buvo pirmojo istoriškai žinomo Lietuvos valdovo Mindaugo sostinė. Žinome tik, kad Mindaugas savo veikloje rėmėsi savo pavedėtąja sritimi Aukštaičiuose. Tos jo srities sienos mums taip pat nėra žinomos, tačiau žinome eilę sričių, turėjusių savus kunigaikščius, kurios Mindaugui tiesioginiai nepriklausė. Taip savus atskirus kunigaikščius turėjo Žemaičiai, Deltuvos (centras prie Ukmergės) ir Nalšėnų (centras nežinomas, gal apie Uteną) sritys. Mindaugo tiesioginėje valdžioje buvo pietų vakarų Aukštaitija, senųjų šaltinių vadinama *Lietuva*, nuo kurios į šiaurę buvo Deltuvos, o į rytus ir šiaurės rytus Nalšėnų sritis. Lietuva iš pradžių buvo vadinama sritis maždaug tarp Nemuno vidurupio ir Neries; vėliau, kai sritinės kunigaikštijos buvo panaikintos, kai Deltuvos ir Nalšėnų sritys buvo prijungtos prie mindauginio branduolio, jų vardas išnyko. Lietuvos vardu buvo vadinami visi Aukštaičiai, Gedimino laikais – Vilniaus kunigaikštija, Algirdo-Kęstučio laikais – Vilniaus ir Trakų kunigaikštijos. Žemaičiai visada buvo laikomi atskiru vienetu[6].

Nėra jokios abejonės, kad Mindaugas Lietuvos vienijimo darbą vykdė iš savosios srities, vadinamos „Lietuva“, tačiau ar buvo ir tokio vardo vietovė, ar toje srityje buvo kokia kita Mindaugo sostinė, nežinome. Iš išlikusių Mindaugo dokumentų, kurių autentiškumas, be to, nėra visai tikras, vos dviejuose tėra pažymėta jų išdavimo vieta: *Datum in Lettovia in curia nostra…* ir *Datum Lettovie in curia nostra…* Ar čia *Lettovia* reiškia tik vietovę, ar visą kunigaikštiją, visą sritį, sunku pasakyti. Gali būti ir vienaip, ir kitaip. Jokiuose kituose šaltiniuose Mindaugo sostinė nėra minima. Ir ne tik sostinė, tačiau ir jokia kita jo valdyta pilis, išskyrus Vorutą, kurioje jis 1249 m. buvo užsidaręs ir gynėsi nuo savo priešų koalicijos. Deja, šitos Vorutos vieta taip pat tebėra neišaiškinta. Daugelis autorių yra įvairiai spėję, tačiau nei vienas nėra radęs pakankamų įrodymų savo spėjimui paremti. Aišku yra tik tiek, kad toji Voruta yra buvusi mūsų jau minėtoje Mindaugo srityje, vadinamojoje Lietuvoje, nes, pasak Eiliuotosios Livonijos kronikos, kryžiuočių kariuomenė tada prie jos žygiavusi per Nalšėnų sritį.

[6] Apie Lietuvos valstybės ankstyvąjį laikotarpį žr. H. Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno, 1931–1932, t. 1–2; St. Zajączkowski, *Studja nad dziejami Żmudzi wieku XIII*, Lwów, 1925; plg. O. Halecki, *Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków, 1916; M. Liubavskij, *Oblastnoje delenije i mestnoje upravlenije Litovsko-Russkogo gosudarstva ko vremeni izdanija Litovskogo Statuta*, Maskva, 1892.

Bendra išvada yra ta, kad žinome Mindaugo valdytąją sritį, iš kurios jis pradėjo valstybės vienijimo darbą, tačiau nežinome jo sostinės, jo centrinės pilies. Deja, nežinome nė jo pirmųjų įpėdinių sostinės, išskyrus Traidenį (1270–1282), kurio sostinė, atrodo, buvo Kernavė, Neries krante, toje pačioje mindauginės Lietuvos srityje. Dėl to kai kurie istorikai Kernavę laiko ir Mindaugo sostine. Be abejo, tai nėra negalimas dalykas, tačiau tiksliau būtų sakyti, kad nei Mindaugo, nei jo pirmųjų įpėdinių sostinė mums nėra žinoma. Žinome tik, kad ji turėjo būti toje pačioje anais laikais Lietuva vadintoje srityje, kuri dabar paprastai vadinama Vilniaus sritimi, nes arti jos centro yra ir pats Vilnius.

Vilnių neabejotinuose Lietuvos istorijos šaltiniuose pirmą kartą užtinkame 1323 m. – pagarsėjusiuose Gedimino laiškuose į Vakarus. Ten sakoma, kad jie surašyti „mūsų karališkajame mieste, vadinamame Vilniumi“ (*In civitate nostra regia Vilna dicta*). Taigi Vilnius į istorijos šviesą išeina jau kaip sostinė. Sostine jis lieka jau visiems laikams. Nuo Gedimino laikų dėl to jau nėra jokios abejonės. Tačiau neturime jokių įrodymų, kad jis nebuvo sostine žymiai anksčiau – prieš Gediminą ir net Mindaugo laikais. Pagal pagarsėjusius padavimus Gediminas į Vilnių atsikėlęs iš Trakų ar kurios kitos savo pilies. Iš tikrųjų neturime absoliučiai jokių istorinių žinių, kad Gedimino sostine būtų kada nors buvę Trakai arba kad jis būtų kada atsikraustęs į Vilnių iš kokios kitos pilies. Joks istorinis šaltinis neprieštarautų prielaidai, kad Vilnius buvo Lietuvos sostine nuo Mindaugo ar net senesnių laikų. Tiesa, Eiliuotoji Livonijos kronika sako, kad 1279 m. kryžiuočių žygis buvęs nukreiptas į Kernavę – į karaliaus Traidenio kraštą, kuris buvęs nusiaubtas[a]. Šitą posakį juk nebūtina suprasti, kad Kernavė buvo Traidenio sostinė. Galima suprasti ir taip, kad tai tik jo srities pilis, o sostinė galėjo būti kad ir tas pats Vilnius. Pagaliau vis tiek kuri pilis buvo Mindaugo bei jo įpėdinių sostinė, ji buvo toje pačioje mindauginėje srityje, kur yra ir Vilnius.

Mindaugo sostinės kadaise buvo ieškoma Žemaičiuose, tačiau teorija, jog Žemaičiai yra buvę senosios Lietuvos branduolys bei lopšys, šiandien jau niekieno nebepalaikoma, nes prieštarauja visiems žinomiems istoriniams faktams. Atpuola tad ir ieškojimas seniausios sostinės Žemaičiuose. Vargiai besvarstytinos prielaidos, jog Mindaugo sostinė bus buvusi kažkur apie Anykščius–Andrioniškį, kur jos ieškoma dėl Latavos upės. Tačiau tai ne mindauginė sritis, tad vargu ar galima prileisti, kad jis ten būtų net bandęs kitų kunigaikščių srityje įrengti savo sostinę bei savos galybės atramą…

Vilniaus įkūrimo bei amžiaus klausimas[a]

Kas iš mūsų nežino garsiosios Geležinio vilko legendos apie Vilniaus įkūrimą. Pasak jos, Gedimino pirmoji sostinė buvę Trakai (apie 30 km[b] į vakarus nuo Vilniaus). Po vienos sėkmingos medžioklės, kurios metu Gediminas Neries ir Vilnios santakos kalne nukovęs didžiulį taurą, jis apsinakvojęs ten pat, kalno papėdėje, vadinamajame Šventaragio slėny (maždaug dabartinės katedros aplinkoje), kur nuo seno būdavę deginami mirusių kunigaikščių bei didžiūnų lavonai. Miegodamas sapne, toje vietoje, kur buvęs nukovęs aną taurą, jis pamatęs didžiulį vilką, kuris staugęs taip skardžiai, lyg jo viduje būtų buvę šimtai vilkų. Ryto metą sapną jam išaiškinęs čia pat netoli gyvenęs vyriausias lietuvių kunigas Lizdeika. Geležinis staugiąs vilkas reiškiąs miestą, kurį kunigaikštis turįs čia pastatyti, o tas į visas puses sklindąs jo staugimas reiškiąs didelį to miesto garsą, kurio jis pasieksiąs savo gausių gyventojų taurios veiklos dėka ir dėl kunigaikščių, kurie tą miestą pasirinksią savo sostine. Paklausęs šitokio sapno aiškinimo, Gediminas kalne, kur matęs staugiantį vilką, pastatęs stiprią pilį, o kalno papėdėje įkūręs miestą, kurį pavadinęs Vilniumi…

Šitoji legenda užrašyta Vilniui jau bent 200 metų išbuvus Lietuvos sostine – XVI amžiuje. Sostine jis buvo, kaip sakyta, mažiausiai nuo 1323 m., o gal ir žymiai anksčiau, nes žmonių čia gyventa neabejotinai daug seniau. Kaip matome iš istorinių šaltinių, Vilnius buvo toje srityje, iš kurios kilo Lietuvos valstybės suvienijimas, o archeologiniai radiniai rodo, kad jo būta nuo seniausių laikų tirštai gyvenamoje srityje. Kasinėjimai pačiame Vilniuje, Pilies kalne ir gretimose kalvose rodo, kad gyvenama čia buvo labai seniai[7]. Pilies kalne, kuris iš tikrųjų dar labai nedaug tekasinėtas, jau rasta įrodymų kad pilies čia būta bent nuo XIII amžiaus, o gal būt net nuo V amžiaus po Kristaus. Yra rasta paminklų iš V–VIII amžių, tik nežinia, ar tada būta ten pilies, ar šiaip kokios gyvenvietės. Tačiau, žinoma, sunku tikėti, kad tokiame kalne būtų galėjęs būti, pav., koks ūkis, o ne sutvirtinta sodyba-pilis.

Istoriniai ir archeologiniai daviniai rodo, kad Vilniaus nuo amžių būta didelių prekybinių kelių sankryžoje, o, be to, prie Neries brastos, upės įlinkimo į pietus smaigaly, kur Vilnios sąnašos sudarė seklumas, žinomas dar XVI amžiuje. Čia kirtosi keliai, kurie ėjo nuo Baltijos (Nemuno ir Dauguvos žiočių) į Juodąsias jūras, kiti suko į rytus ar

[7] W. Bortnowski, Przegląd prac konserwacyjnych na Górze Zamkowej w Wilnie w latach 1930–1936, *Ateneum Wileńskie*, 1938, t. 13, nr. 1, p. 211–216; E. ir V. Holubovičiai, Gedimino kalno Vilniuje 1940 metų kasinėjimų pranešimas, *Lietuvos praeitis*, 1941, t. I, sąs. 2, p. 649–678; I. Michalskienė, Botanikinės Gedimino kalno Vilniuje iškasenos, ten pat, p. 693–696; Wł. Hołubowicz, Krzywy gród z XIV w. na górze Bekieszowej w Wilnie, *Wilno. Kwartalnik poświęcony sprawom miasta*, Wilno, 1939, t. I, nr. 1, p. 27–36.

į Vakarų Europą. Prie brastos per Nerį, Vilniaus vietoje, be abejo, buvo geriausia vieta atsirasti prekyvietei, iš kurios natūraliai galėjo atsirasti miestas ir pilis, kuri reikalinga ir prekyvietės apsaugai, ir krašto valdovo pareigūnams, kurie rinko iš čia atvykstančių pirklių mokesčius. Taip kai kas Vilniaus pilies ir miesto atsiradimą kildina iš brastos bei prekyvietės[8]. Gal taip, gal ir ne. Tai klausimas, kurį galime aiškinti tik prielaidomis bei teorijomis. O aiškus dalykas, kad Vilnius nuo Gedimino nepertraukiamai buvo Lietuvos sostinė. Jei prieš jį sostinė buvo kur kitur, tai vis tiek kur nors netoli, toje pačioje srityje, ir Gediminui netoli teko keltis[a].

Vilnius sritinių kunigaikštijų laikais[b]

Kai Vilnių užtinkame Lietuvos sostine Gedimino laikais, jis yra[c] maždaugc pačiame etnografinės Lietuvos centre. Betgi Lietuvos valstybės sienos tuo metu jau toli gražu nesutapo su etnografinėmis sienomis. Jau nuo Mindaugo laikų Lietuvos valstybė buvo plečiama į rytus ir į pietus. XVI amžiaus pradžioje jos sienos jau siekė Okos aukštupį rytuose ir Juodąsias jūras pietuose. Tačiau ši didžiulė valstybė nebuvo centralizuota[9]. Priešingai, joje buvo daugybė didesnių ar mažesnių kunigaikštijų. Visos jos gyveno savo senąja santvarka, turėjo savus atskirus kunigaikščius, kurie visos valstybės valdovui – didžiajam kunigaikščiui – turėjo mokėti tam tikrus mokesčius ir reikale prisiųsti karinės pagalbos. Kai kuriuose iš tų kunigaikštijų net buvo palikti senieji rusų kunigaikščiai, betgi neretai šieji būdavo pašalinami, o jų vietoje pastatomi didžiojo kunigaikščio giminės – sūnūs, broliai, brolvaikiai ir t. t. Visi jie taip pat klausė to kunigaikščio, kuris valdė Vilniaus kunigaikštiją, nes tai buvo valstybės branduolys, užuomazginė kunigaikštija, Lietuva siaurąja žodžio prasme – *Lituania propria*. Ir [d]šaltiniuose, kada kalbama apie atskiras Lietuvos valstybės sritis, apie atskiras kunigaikštijas, Vilniaus kunigaikštija stačiai vadinama Lietuva. Tuo būdu visos Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos valdovas buvo tas iš valdančiosios šeimos kunigaikščių, kuris valdė Vilnių. Nebūtinai jis turėjo būti vyresnysis. Tėvo valia arba susidėjusių aplinkybių dėka gaudavo valdyti Vilnių, o tuo pačiu ir visą Didžiąją Kunigaikštiją, ir jaunesnieji sūnūs. Nebuvo

[8] Ypatingai šitokią Vilniaus atsiradimo teoriją užakcentavo M. Limanowski, Najstarsze Wilno, *Wilno i ziemia Wileńska*. Zarys monograficzny, Wilno, 1930, t. 1, p. 127–143.

[9] Plg. M. Liubavskij, *Oblastnoje delenije i mestnoje upravlenije Litovsko-Russkogo gosudarstva ko vremeni izdanija Litovskogo Statuta*; O. Halecki, *Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego*; H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*.

vyresniaisiais iš brolių nei Gedimino sūnus Jaunutis, nei jį pakeitęs brolis Algirdas, nei šiojo sūnus Jogaila. Vyresnieji broliai dėl to, žinoma, nebuvo patenkinti. Vyresnysis brolis Andrius iš Jogailos valdžią norėjo net jėga atimti. Tačiau, valdydamas Polocko kunigaikštiją, visos valstybės valdovu jis nesidėjo, sau paklusnumo iš kitų kunigaikščių nereikalavo. Jis tik reikalavo iš Jogailos Vilniaus, nes gaudamas Vilnių būtų kartu gavęs ir valdžią visoje valstybėje[10].

Jogailos ir Vytauto laikai[a]

Būdamas tokios didžiulės valstybės politiniu centru, Vilnius, be abejo, smarkiai kilo ir ekonominiu, ir kultūriniu atžvilgiu. Ypatingai jis smarkiai ėmė kilti nuo XV a., kai sritinės kunigaikštijos buvo panaikintos, o jis virto centralizuotos monarchijos sostine. Veikiant ir kitiems palankiems veiksniams, iki XVI a. vidurio jis išaugo į puošnų ir stambų miestą, kokio kito Rytų Europoje nebuvo. Šitas laikotarpis politinėje Lietuvos istorijoje yra ypatingas. Kaip tik šiuo metu buvo užmegzti pirmieji santykiai su Lenkija. Kadangi politinio valstybės gyvenimo evoliucija neišvengiamai turėjo atsiliepti ir Vilniaus kaip sostinės padėčiai, tad ties ja čia tenka kiek ilgėliau sustoti.

Ypatingos ir lemiamos reikšmės politinei Lietuvos valstybės evoliucijai yra turėję XIV a. pabaigos ir XV a. pradžios įvykiai. 1385 m. didysis Lietuvos kunigaikštis Jogaila priėmė pasiūlytąjį Lenkijos sostą kartu su jų karalaitės Jadvygos ranka, žadėdamas Lietuvą ir Lenkiją sujungti vieno skeptro valdžioje[11]. Sekančiais metais jis nuvyko į Krokuvą, kur apsikrikštijo, karūnavosi Lenkijos karaliumi Vladislovo II vardu ir liko ten nuolat gyventi. Betgi greit pasirodė, kad iš Krokuvos Lietuvos valdyti neįmanoma, nes Lietuva[b] buvo įpratusi savo valdovą matyti Vilniuje. Pasinaudodamas nepasitenkinimu, kilusiu dėl naujosios tvarkos, jo pusbrolis Vytautas privertė Jogailą ne tik grąžinti jam atimtąją tėviškę – Trakų kunigaikštiją, tačiau taip pat privertė atiduoti jam valdyti Vilnių, o tuo pačiu ir visą Didžiąją Kunigaikštiją (1392 m.).

Vilnių ir valdžią visoje Lietuvoje Vytautas gavo Jogailos vietininko titulu. Tačiau veikiant dėsniui, kad Vilniaus valdovas yra ir visos valstybės valdovas, jam nebuvo sun-

[10] A. Prochaska, *Król Władysław Jagiełło*, Kraków, 1908, t. 1–2; to paties, *Dzieje Witolda wielkiego księcia Litwy*, Wilno, 1914; J. Wolff, *Ród Gedymina*, Kraków, 1886.

[11] Tiek šio Krėvos akto, tiek vėlesnių Lietuvos Lenkijos santykius aptarusių dokumentų geriausias leidimas yra *Akta Unji Polski z Litwą. 1385–1791*, wydali Stanisław Kutrzeba i Władysław Semkowicz, Kraków 1932.

ku pasidaryti tikruoju didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, nors ir Jogaila taip tebesititulavo. Vytautas jam šito titulo neginčijo. Vos tik po keleto savo valdymo metų jis elgėsi jau visiškai savarankiškai; be Jogailos žinios ir net prieš jo valią su kaimyninėmis valstybėmis sudarinėjo įvairias sutartis, net užleisdamas joms kai kurias valstybės sritis, tačiau kai tai buvo patogu arba dėl šventos ramybės net pats pasisakydavo esąs Jogailos priklausomas. Taip jis elgėsi dėl to, kad geri santykiai su Jogaila bei Lenkija jam buvo naudingi. Lietuva dar tik neseniai tebuvo paskelbta krikščioniška valstybe (1387 m.) ir daug kur Europoje tebebuvo laikoma pagonišku kraštu, o didysis jos priešas Vokiečių ordinas visam pasauliui skelbė, kad ir Vytautas tebesąs pagonis. Tokioje situacijoje nuo seno katalikiškos Lenkijos bei jos karaliaus parama diplomatinėje kovoje su Ordinu Lietuvai buvo labai naudinga. Pradėjus ginčus dėl titulų, šitos paramos, žinoma, jau sunku būtų buvę tikėtis. Tuo būdu titulai Jogailai buvo palikti, tačiau valdžios čia jis jokios neturėjo. Vytautas, kuris Jogailos ir lenkų akyse tebuvo tik vietininkas, netrukus pradėjo rašytis didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Be abejo, tai nebuvo suderinama su lenkiškąja pažiūra į Lietuvos-Lenkijos santykius, tačiau Jogaila buvo priverstas pripažinti Vytautui šį titulą. Jis pats tada pradėjo tituluotis aukščiausiuoju Lietuvos kunigaikščiu (*supremus dux Lituaniae*). Vytautas ir šio titulo Jogailai neginčijo dėl tų pačių, jau minėtų, politinių priežasčių; be to, pats neturėdamas įpėdinių, jis nė nesikratė minties, kad po jo mirties Vilniaus sostas turės tekti Jogailai ar jo įpėdiniams[a*]. Tik pagal jo mintį Lietuva neturėjo likti Lenkų karalystės provincija, tačiau atskira valstybe, turinčia savo atskirą valdovą[b]. Savo gyvenimo pabaigoje jis net buvo užsimojęs padaryti Lietuvą karalija ir, nebodamas Lenkijos protestų, jau ruošėsi iškilmingai karūnacijai Vilniuje. Tai įvykdyti jam tik mirtis tesutrukdė (1430 m.)[12].

Aiškus dalykas, kad Vytauto valdymo metais Vilnius savo reikšmės nenustojo. Priešingai, Lietuvai virtus stambia Rytų Europos politine pajėga, turėjusia didelės įtakos net Centrinės Europos santykiams, į jį buvo atkreiptos visos ano meto Europos

* Vytauto vienturtė duktė Sofija buvo ištekėjusi už Maskvos [didžiojo] kunigaikščio Vosyliaus ir likusi našlė vietoje mažamečio sūnaus valdė Maskvą. Vytautas juk negalėjo galvoti Vilnių jai paliksiąs. Jogaila, be dukters, į gyvenimo pabaigą iš ketvirtosios žmonos, lietuvaitės Sofijos Alšėniškės sulaukė ir dviejų sūnų[c].

12 Apie Lietuvos Lenkijos santykius Jogailos-Vytauto laikais literatūra yra labai plati: O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, Kraków, 1919–1920, t. 1–2; A. Lewicki, Über das staatsrechtliche Verhältnis Littauens zu Polen unter Jagiełło und Witold, *Altpreussische Monatsschrift*, 1894, t. 31, nr. 1–2, p. 1–94; H. Łowmiański, Uwagi w sprawie podłoża społecznego oraz gospodarczego unii jagiellońskiej, *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 400-letniej rocznicy wydania I statutu litewskiego*, Wilno, 1935, p. 214–325; H. Paszkiewicz, *O genezie i wartości Krewa*, Warszawa, 1938; O. Halecki, Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego, *Miesięcznik Towarzystwa Heraldycznego*, 1935, t. 14, p. 97–111. Autorius savo pažiūrą tais klausimais yra išdėstęs straipsnyje: A. Šapoka, Valstybiniai Lietuvos Lenkijos santykiai Jogailos laikais, *Jogaila*, redagavo A. Šapoka, Kaunas, 1935, p. 185–266.

akys. Jo valdovo Vytauto laikysena buvo ypačiai rūpinamasi sprendžiant iškeltą Rytų ir Vakarų bažnyčių unijos klausimą ir Centrinėje Europoje husitų sukeltas audras. Jo paramos ieškojo tiek imperatorius su popiežiumi, tiek čekai husitai, kurie jį net išrinko savo karaliumi. Ir iš tikrųjų tam tikrą laikotarpį Čekiją valdė Vytauto ten pasiųstas vietininkas.

Pirmųjų Vytauto įpėdinių laikai[a]

Betgi ir po Vytauto mirties Lietuva negrįžo Jogailai. Lietuvos bajorai savo didžiuoju kunigaikščiu išsirinko Jogailos brolį Švitrigailą, kuris Lenkijos atžvilgiu buvo dar griežtesnis ir, gindamas savo bei Lietuvos savarankiškumą, net pradėjo karą su Lenkija. Pasinaudodami kai kurių Lietuvos sluoksnių nepalankumu Švitrigailai, lenkai pasirūpino suorganizuoti prieš jį sąmokslą bei perversmą. Jo vietoje buvo pastatytas Vytauto brolis Zigmantas (1432–1440).

Būdamas reikalingas Lenkijos paramos prieš Švitrigailą, kuris, įsistiprinęs rytinėse Lietuvos srityse, dar keletą metų kovojo, Zigmantas sutiko pripažinti Jogailos, o paskum jo sūnaus Vladislovo III titulus, žadėdamas palikti jiems Lietuvą po savo mirties. Tačiau kai tik Švitrigaila buvo pašalintas, ir Zigmantas pradėjo ieškoti kelių savo pasižadėjimams panaikinti, norėdamas palikti Lietuvą savo sūnui Mykolui. Jis mirė šito savo tikslo nepasiekęs, tačiau ir po jo Lietuva vis tiek nevirto Lenkijos provincija. Jos savarankiškumo bei nepriklausomybės saugotojais dabar pasidarė Lietuvos didžiūnai, kurie jau buvo spėję įgauti didelės reikšmės valstybės gyvenime.

Mirus Zigmantui Kęstutaičiui, nepaisydami lenkų reikalavimų nei jų karaliaus Vladislovo III, Jogailos vyresniojo sūnaus, pretenzijų, Lietuvos didžiūnai savo didžiuoju kunigaikščiu išsirinko Jogailos jaunėlį sūnų Kazimierą, tuo tarpu teturėjusį vos 13 metų. Taip pat jie pasiėmė į savo rankas ir jaunučio valdovo auklėjimą ir valstybės valdymą. Tuo būdu tarp Lietuvos ir Lenkijos glaudžių ryšių vėl nebuvo užmegzta. Kaip ir anksčiau, jas tejungė tik valdovų giminystė. Dėl to Vilniui ir dabar nebuvo pavojaus virsti paprastu provincijos miestu. Kaip ir anksčiau, jis liko visiškai savarankiškos valstybės sostine. Tas savarankiškumas juridiškai dabar buvo net didesnis negu Vytauto bei jo brolio Zigmanto laikais, nes Kazimieras jokių pasižadėjimų nei Lenkijai, nei jos karaliui, savo broliui Vladislovui III, nebuvo davęs. Lietuviai taip pat jautėsi senųjų pasižadėjimų neįžeidę. Zigmanto buvo žadėta po savo gyvos galvos Lietuvą grąžinti Jogai-

lai arba jo sūnums. Dabar tas pažadas buvo įvykdytas – Lietuvos soste sėdėjo Jogailos sūnus. Tik lenkai jaudinosi, kam lietuviai išsirinko savo valdovu ne jų karalių, tačiau jaunėlį jo brolį. Jie vis dar ieškojo kelių, kaip ryšį su Lietuva palaikyti, neleisti jai visiškai nutolti. Jie protestavo prieš Kazimiero paskelbimą didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, tačiau padėties tas protestas, žinoma, nepakeitė.

Galimybė užmegzti tamprų ryšį tarp abiejų valstybių atsirado tik netikėtai mirus Lenkijos karaliui Vladislovui III (1444 m.). Lenkai tada savo karaliumi išsirinko tą patį Kazimierą. Po ilgų derybų 1447 m. lietuviai sutiko leisti Kazimierą į Lenkiją, tačiau kartu pareikalavo iš jo garantijų, kad dėl jo karaliavimo Lenkijoje Lietuva neturės jokių nuostolių. Kazimieras tas garantijas suteikė plačiu privilegijos aktu, kuriame tarp kitko pirmą kartą buvo fiksuotas dėsnis, kad Lietuvoje joks svetimšalis (čia turima galvoje lenkas) negali gauti jokios valstybinės vietos ir negali būti apdovanotas valstybiniais dvarais, buvusiais visiškoje didžiojo kunigaikščio dispozicijoje. Vadinasi, Lietuva tik lietuviams[a]. Įrašytas į visus tris Lietuvos Statutus (1529, 1566 ir 1588 m.) ir pakartotas dar daugeliu specialių įstatymų, šis dėsnis ir vėliau buvo svarbiausia kliūtimi lenkiško elemento veržimuisi i Lietuvos valstybę[13].

Pertraukiamos personalinės unijos su Lenkija laikotarpis

Kazimiero išrinkimas Lenkijos karaliumi reiškė Lietuvos ir Lenkijos personalinę uniją. Su mažomis pertraukomis tokie santykiai tarp jų liko iki tol, kol galutinai išmirė Jogailos palikuonys (1572 m.). Lietuva savo didžiuoju kunigaikščiu visada išsirinkdavo vieną iš jų. Nenorėdami nutraukti ryšių su Lietuva, lenkai savo karaliumi paprastai išsirinkdavo tą patį. Lietuva ir tam nesipriešindavo, tačiau ji visada būdavo nepatenkinta, kad Lenkijos karaliumi išrinktas jos didysis kunigaikštis dažniausiai gyvendavo Lenkijoje. Net ir dažnų valdovų atvažiavimų į Lietuvą lietuviams nepakakdavo. Jie visą laiką reikalavo, kad Lietuva būtų valdoma ne iš Krokuvos, tačiau iš Vilniaus. Kadangi didieji kunigaikščiai, būdami ir Lenkijos karaliais, Vilniuje visą laiką gyventi jokiu būdu negalėjo, tad lietuviai reikalavo, kad čia nuolat reziduotų nors pilnateisiai jų vietininkai. Bijodami, kad šitokį vietininką paskyrus gali pasikartoti Vytauto istorija, kad tai gali privesti prie visiško Lietuvos atsiskyrimo, valdovai to vengė. Dėl to tarp lietuvių ir

[13] Lenkai Lietuvoje buvo laikomi svetimšaliais net ir tada, kada tarp abiejų valstybių buvo jau labai tamprūs politiniai ryšiai. Žr. Prz. Dąbkowski, *Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim*, Lwów, 1912.

Krokuvoje gyvenančio jų valdovo būdavo nuolatinių nesusipratimų, o Kazimierą net buvo ruošiamasi pašalinti sąmokslo keliu. Pagaliau savo gyvenimo pabaigoje jis tokiu vietininku paskyrė savo sūnų Aleksandrą. Ir kai Kazimieras mirė (1492 m.), lietuviai savo didžiuoju kunigaikščiu išsirinko tą patį Aleksandrą, tačiau ne vyresnįjį jo brolį Joną Albrechtą, kurį išsirinko lenkai. Tuo būdu personalinė unija išnyko, tačiau neilgam. 1501 m. mirus Jonui Albrechtui, lenkai ir savo karaliumi išrinko didįjį Lietuvos kunigaikštį Aleksandrą. Kai po šio mirties (1506 m.) lietuviai išsirinko jo brolį Zigmantą, lenkai taip pat jį išsirinko.

Nepasitenkinimas Krokuvoje gyvenančiu valdovu ir dabar Lietuvoje buvo didelis. Lietuvių spiriamas Zigmantas II 1544 m. sutiko atiduoti Lietuvą valdyti vienturčiui savo sūnui Zigmantui Augustui. Betgi ir šis laikotarpis nebuvo ilgas. 1548 m. mirus tėvui, Zigmantas Augustas, kuris jau anksčiau buvo karūnuotas ir Lenkijos karaliumi, automatiškai pasidarė abiejų valstybių valdovu. Tai buvo paskutinysis Gedimino dinastijos[a] narys Lietuvos ir Lenkijos soste. Po jo prasideda abiejų valstybių bendrai renkamų valdovų laikotarpis.

Kaip matyti iš suminėtų faktų, 1447–1572 m. laikotarpy su mažais protarpiais (1492–1501 ir 1544–1548 m.) tarp Lietuvos ir Lenkijos buvo personalinė unija – jas siejo bendro valdovo asmuo. Valdovai tada dažniausiai gyveno Krokuvoje. Tačiau Vilnius ir šiam laikotarpy tebebuvo Lietuvos sostinė ne vien tik tais protarpiais, kada ji turėjo atskirą valdovą. Valdovai iš Lenkijos Lietuvos nevaldė. Būdami Lenkijoje, jie negalėjo net spręsti lietuvių bylų, nors aukščiausia teismine instancija Lietuvoje buvo laikomi didieji kunigaikščiai. Tam reikalui jie turėdavo atvykti į Lietuvą, į Vilnių, kur veikė aukščiausias krašto valdymo organas, vadinamoji didžiojo kunigaikščio Ponų taryba[14]. Kunigaikščiui iš krašto išvykus, jos rankose būdavo visa valdžia Lietuvoje. Šitokioje dėtoje valdovams į Lietuvą tekdavo labai dažnai važinėti, o kai kurie iš jų, pav., Aleksandras ir Zigmantas Augustas, beveik nuolat gyvendavo Vilniuje arba kur nors kitur Lietuvoje. Ir didžiausio klestėjimo bei puošnumo Vilnius pasiekė kaip tik paskutiniojo Gediminaičio Zigmanto Augusto laikais[15].

[14] I. Malinovskij, *Rada Velikogo Kniazhestva Litovskogo*, Tomsk, 1903; N. Maksimejko, *Sejmy Litovsko-Russkogo gosudarstva do Liublinskoj unii 1569 g.*, Kharkov, 1902; M. Liubavskij, *Litovsko-russkij sejm*, Moskva, 1900; E. Zivier, *Neuere Geschichte Polens*, Gotha, 1915, t. 1 Die zwei letzten Jagiellonen (1506–1572).

[15] L. Kolankowski, *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*, Lwów, 1913.

1569 m. Liublino unija

Kol tebebuvo neišmirusi Gedimino dinastija, kurios nariai jau gimdavo kandidatais į abiejų valstybių sostus, pavojų, kad Lietuvos Lenkijos ryšys nutrūks, nedaug tebuvo. Ir palaikomas jis buvo lenkų rūpesčiu, kurie savo karaliumi paprastai išsirinkdavo tą iš Gediminaičių, kuris būdavo išrenkamas didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Visai kitaip galėjo atsitikti tai dinastijai išmirus, kada natūralių kandidatų jau nebegalėjo būti. Sekdama savus interesus, Lietuva galėjo išsirinkti Lenkijai visiškai nepriimtiną kandidatą. Tuo būdu abiejų valstybių keliai galėjo visiškai išsiskirti. Kad taip neatsitiktų, į paskutinio Gediminaičio, bevaikio Zigmanto Augusto, gyvenimo pabaigą lenkai visomis jėgomis pradėjo rūpintis abiejų valstybių ryšį garantuoti juridiniu aktu. Jų siekimus uoliai remiant Zigmantui Augustui, sunkių tarptautinės politikos bėdų spaudžiami, lietuviai buvo priversti su tuo sutikti ir priimti lenkų siūlomąją unijos sutartį.

Šiuo 1569 m. vadinamosios Liublino unijos aktu buvo *garantuotas abiejų valstybių ryšio nesuardomumas*, betgi *jos nebuvo sulietos į vieną valstybę*, savarankiškos abiejų valstybių organizacijos liko tokios pačios kaip ir prieš uniją. Buvo tik nustatyta, kad abi valstybės bendrai rinksis vieną valdovą ir kad turės bendrus seimus, o visa kita liko atskira. Kiekvienoje valstybėje liko atskiri savi įstatymai, savi teismai, sava iždo organizacija, sava kariuomenė, kuri į kitą kraštą galėjo įžengti tik seimo nutarimu; liko taip pat atskiri visi kiti vykdomosios valdžios organai ir net atskiri valdovo dvaro dignitoriai. Kiekviename krašte galėjo funkcionuoti tik savi pareigūnai. Valdovui pervažiuojant į kitą valstybę, ant sienos pasikeisdavo net jo dvaro dignitoriai. Tuo būdu tarp abiejų valstybių susidarė savotiška sugyvenimo forma, kuriai apibūdinti nerandame termino net valstybės teoretikų terminų aruoduose*. Tačiau šį kartą mums rūpi ne abiejų valstybių junginio apibūdinimas, tačiau konstatavimas fakto, kad ir pounijiniais laikais Lietuva liko atskirai organizuota valstybė, kuri neretai sugebėjo vesti net visiškai atskirą užsienio politiką[16].

* Net nuostabu, kad, nagrinėdami įvairias valstybinių junginių formas bei nustatinėdami jas apibūdinančius terminus, valstybės teoretikai lig šiol visiškai neatkreipė akių į šį labai savotišką Lietuvos Lenkijos valstybinį junginį ir jo nepanagrinėjo nei neaptarė.

16 Plačiau žiūrėk autoriaus: A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, Kaunas, 1938. Plg. I. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas / Litovskij Statut 1588 goda*, Kaunas, 1934–1938, t. 1–2; O. Halecki, *Unia Lubelska. Wykład inauguracyjny, wygłoszony na Uniwersytecie Jagiellońskim 10 grudnia 1915 r.*, Kraków 1916.

Vilnius – Lietuvos sostinė pounijiniais laikais

Nenustojus savo atskiro valstybinio gyvenimo Lietuvos valstybei, žinoma, nenustojo sostine buvęs ir Vilnius. Tiesa, jame pounijiniais laikais jau nebebūdavo nei pastoviai šaukiamų seimų, nei didžiųjų kunigaikščių paskelbimo iškilmių, kaip kad būdavo Gediminaičių laikais; pagaliau ir pats valdovas vis rečiau čia besilankydavo, tačiau Vilnius visada buvo viso viešojo Lietuvos gyvenimo centras. Čia rinkdavosi visi sambūriai bei buvo ruošiamos visokios iškilmės.

Ano meto Lietuvos gyvenime ypatingos reikšmės turėjo kasmet įvykstančios naujai išrinkto [Lietuvos] Vyriausiojo tribunolo[17] atidarymo iškilmės, kurių metu į Vilnių suplūsdavo masės bajorijos. Kadangi Lietuva, kaip ir Lenkija, tada buvo grynai luominė bajoriška valstybė, kurioje visagalė bajorija savo valią galėjo reikšti ne vien konstitucijos numatyta forma, tačiau kiekviena proga tačiau kur susirinkusi, tad kiekvienas toks susibūrimas dažnai virsdavo viso krašto valios reiškėju.

Pagal unijos aktą Varšuvoje šaukiami bendrieji seimai Lietuvos reikalų dažnai nepatenkindavo. Lietuvos atstovai labai dažnai seimuose kai kurių savo krašto reikalų (ypač mokesčių uždėjimo) nė nespręsdavo – palikdavo juos išspręsti atskiriems Lietuvos sričių atstovų suvažiavimams, *mutatis mutandis*[a] – seimams, vadinamiems konvokacijomis[18]. Šitos konvokacijos dažniausiai taip pat rinkdavosi Lietuvos sostinėje Vilniuje. Taip pat Vilniuje veikė visos centrinės Lietuvos įstaigos bei įvairiems reikalams *ad hoc*[b] sudaromos specialios komisijos.

Ir dabar lietuviai savo sostine laikė tik Vilnių. Ir labai būdinga, kad, pav., 1574 m. atvykstant naujai išrinktam karaliui Henrikui Valua Lietuvos ponai jo sutikimo iškilmėse Krokuvoje dalyvauti atsisakė. Esą jie neturį intereso didinti lenkų ruošiamųjų iškilmių puošnumą, o patys naująjį valdovą tinkamai sutiksią savo sostinėje Vilniuje.

Čia jie iš tikrųjų mokėdavo pasirodyti. Ir Vladislovo Vazos žmona Marija Liudvika Gonzaga, Nevero kunigaikštytė, pirmą kartą atvykusi į Vilnių, pareiškė, kad jos sutikimo iškilmės Vilniuje buvusios puošnesnės negu Krokuvoje per karūnaciją.

---

17 A. Janulaitis, *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas XVI–XVIII a.,* Kaunas, 1927.

18 Konvokacijomis Lietuvoje ir Lenkijoje buvo vadinami seimai, kuriuose nedalyvaudavo karalius. Taigi ir Lietuvos konvokacijos buvo jos seimai, tik be valdovo, kuris anais laikais būdavo vadinamas trečiuoju seimo luomu (kiti du buvo senatas ir atstovai). Apie konvokacijas žr. A. Šapoka, Die Sondertagungen der litauischen Stände nach der Lubliner Union von 1569, *Litterarum Societas Esthonica 1838–1938. Liber Saecularis*. *Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused*, Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1938, p. 700–716. Be to, to paties autoriaus: *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*.

Vilnių laikydami savo sostine, lietuviai nuolat reikalavo, kad ir bendrasis valdovas bent kas trečius metus gyventų Vilniuje. Kai kurie iš jų buvo tą pažadėję, o pradedant Jonu Sobieskiu (1674–1696) naujai išrenkamiems valdovams toks reikalavimas net būdavo įrašomas į įsipareigojimų aktą – vadinamieji *pacta conventa*[a]. Tiesa, šitokio lietuvių reikalavimo pilnai nevykdė nei vienas valdovas, tačiau sostinės aureolės Vilniui tas neatėmė. Ir formaliai Lietuvos sostine jis liko iki pat to momento, kada žlugo nepriklausoma valstybė (1795). Tik užėmus Lietuvą rusams, caro įsakymu Vilniui buvo uždrausta vadintis sostine, įsakyta vadintis gubernijos miestu[b]. Taip buvo formaliai, tačiau lietuvių akyse ir dabar jį tebegaubė sostinės mistika ir senoviškai jis liko viso viešojo Lietuvos gyvenimo centru.

II. VILNIAUS MIESTAS SENOSIOS LIETUVOS VALSTYBĖS LAIKAIS

Vilniaus miesto magdeburginė savivaldybė

Miestas beveik visada yra[a] ne kokių nors kitokių, tačiau ekonominių veiksnių vaisius. Ir Vilnius, kaip minėta, įsikūrė greičiausiai ekonominių veiksnių įtakoje, nors, pasidaręs didžiulės valstybės sostine, pagarsėjo pirmiausia kaip politinis centras. Dėl to apie jo vidaus gyvenimą seniausiais laikais beveik nieko nežinome. Šaltiniai paprastai kalba tik apie valdovus ir jų pilį. Lietuvoje ir kaimyniniuose kraštuose plačiai pagarsėjusios Magdeburgo miestų teisės[19] savivaldybę ar autonomiją Vilnius gavo vos 1387 m. Ši pirmoji privilegija 1432 m. buvo dar praplėsta, o naujai miesto savivaldybė buvo pertvarkyta 1536 m. įstatymu, apvilktu privilegijos forma. Kaip miestas tvarkėsi ir kaip miestiečiai gyveno prieš 1387 m., smulkių žinių neturime. Betgi žinome, kad jo pirkliai jau tada turėjo plačių privilegijų ir kad miestas buvo jau stambus veiksnys Lietuvos gyvenime. Kai kurie miestiečiai turėjo įtakos ir kunigaikščio dvare. 1382 m., sąmokslo keliu grąžindami Vilnių dėdės Kęstučio pašalintajam Jogailai, miestiečiai net pajėgė nulemti visą politinę Lietuvos ateitį. Taip pat yra žinoma, kad jau tada Vilniaus miestiečiai turėjo ir šiokią tokią savivaldybę arba bent turėjo įtakos miesto valdyme.

Vilnius karų su kryžiuočiais metu[b]

Visi istoriniai duomenys mums rodo, kad Vilnius jau XIV a. buvo spėjęs išaugti į stambų miestą. Tačiau iki XV a. laisvai jo plėtotei sąlygos buvo labai nepalankios. Visa

[19] R. Schranil, *Stadtverfassung nach Magdeburger Recht. Magdeburg und Halle*, Breslau, 1915 (Untersuchungen zur deutschen Staats-und Rechtsgeschichte. Hrsg. von Otto von Gierke, 125); M. F. Vladimirskij-Budanov, *Niemieckoje pravo v Polšie i Litvie*, S.-Peterburg, 1868; F. V. Taranovskij, *Obzor pamiatnikov magdeburgskago prava zapadno-russkich gorodov litovskoj epochi. Istoriko-juridicheskoje issledovanije*, Varšava, 1897. Vilniaus miesto dokumentų kodeksas prieš karą buvo spausdinamas, tačiau liko nebaigtas, tad pagrindinis rinkinys tebėra: *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu W. X. L. Wilnowi nadanych. Na żądanie wielu miast koronnych, jako też W. X. Lit., ułożony i wydany przez Piotra Dubińskiego, burmistrza wileńskiego*, w Wilnie, w Drukarni JKMci przy Akademii, roku 1788.

XIV a. ištisai Lietuvai teko vesti sunkias kovas su Vokiečiu ordinu, Lietuvos pašonėje sukūrusiu net dvi savo valstybes – Prūsuose ir Livonijoje. Stengdamasis abi tas savo valstybes sujungti į vieną, Ordinas sistemingai puldinėjo tarp jų įsispraudusią Žemaitiją, tačiau retais metais jis nesuruošdavo žygio ir į Vilniaus sritį, į Aukštaitiją. Neretai Ordino riteriai su gausiais savo talkininkais, kurių tarpe būdavo ne tik Vokietijos, tačiau net tolimos Prancūzijos ir Anglijos riterių, norinčių pakariauti su pagonimis, pasiekdavo ir Vilnių. Už dažnus užpuolimus lietuviai, žinoma, atsilygindavo tuo pačiu ir niokodavo Ordino valstybės žemes[20]. Suprantama, kad, vykstant tokiam amžinam karui, normaliai[a] gyvenimo raidai bei miestų augimui sąlygos nebuvo palankios. Be to, kaip minėta, Vilniui ne kartą teko atlaikyti ir tiesioginius priešo puolimus. Pirmą kartą jis buvo kryžiuočių pultas 1365 m., antrą kartą lygiai po 10 m., o 1377 m. jiems net pasisekė sudeginti didžiąją miesto dalį. Paskui Vilniui teko nukentėti ir Jogailos-Vytauto kovų metu. Ypatingai smarkiai jis nukentėjo per Vytauto su kryžiuočiais puolimą 1390 m. Per žiaurias 5 savaites užtrukusias kovas buvo sunaikintas beveik visas miestas ir Žemutinė pilis. Jogailos įgula atsilaikė tik Kalno pilyje[*].

Kryžiuočiai prie Vilniaus buvo atėję dar 1329 ir 1394 m. Pastarąjį kartą jie norėjo atkeršyti nuo jų atsimetusiam, su Jogaila susitaikiusiam ir perėmusiam Lietuvos valdymą Vytautui. Tačiau tokių siaubingų dienų kaip 1390 m. rudenį Vilniui ilgai neteko pergyventi[21]. Nuo Vytauto laikų, ypač po Vokiečių ordinui katastrofiškų 1410 m. Tannenbergo[b] kautynių, Lietuvai pavojus iš vakarų išnyko. Nuo to meto ir Vilniaus priešas jau nebegalėjo pasiekti. Vakaruose tokio pajėgaus priešo nebebuvo, o rytinės sienos buvo toli. Taip Vilnius nuo XIV a. pabaigos priešo nebematė iki XVII a. vidurio. Tai buvo ramūs laikai, kuriais jis galėjo laisvai augti ir kilti. Vienintelės nelaimės buvo gaisrai, kurie kelis kartus yra sunaikinę po žymią jo dalį.

---

20 H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*; A. Kučinskas, *Kęstutis, lietuvių tautos gynėjas*, Marijampolė, 1936; R. Krumbholtz, *Samaiten und der Deutsche Orden bis zum Frieden am Melno-See*, Königsberg, 1890; A. Prochaska, op. cit. veik. [neaišku, kuris A. Prochaskos darbas iš dviejų aukščiau nurodytų turimas galvoje; matyt, abu: *Król Władysław Jagiełło*; *Dzieje Witolda wielkiego księcia Litwy*]; K. Heinl, *Fürst Witold von Litauen in seinem Verhältnis zum Deutschen Orden in Preussen während der Zeit seines Kampfes um sein litauisches Erbe. 1382–1401*, Berlin, 1925 (Historische Studien, Nr. 165).

* Šitame Vilniaus puolime kaip Ordino talkininkas tarp kitų dalyvavo ir Derby grafas, vėlesnis Anglijos karalius Henrikas IV su 300 karių anglų. Yra išlikęs ir jo žygio bei kovų dėl Vilniaus aprašymas.

21 K. Heinl, *Fürst Witold von Litauen*; J. Voigt, *Geschichte Preussens*, Königsberg, 1832, t. 5: Die Zeit vom Hochmeister Ludolf König von Weizau 1342 bis zum Tode des Hochmeisters Konrad von Wallenrod 1393, p. 554; *Ateneum Wileńskie*, 1925-1926, t. 3, nr. 10–11; 1933–1934, t. 9[c]: M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, Wilno, 1836, t. 1: Dzieje Wilna od założenia miasta aż do roku 1430, p. 133.

Vilniaus klestėjimo laikai

Kaip sostinė Vilnius yra susijęs su daugeliu svarbiausių istorinių Lietuvos įvykių. Taip ne kur nors kitur, tačiau Vilniuje 1387 m. iškilmingai buvo paskelbtas krikščionybės įvedimas Lietuvoje; sakoma, čia buvę surengtos pirmosios minių krikštijimo iškilmės; taip pat čia buvo įkurta pirmoji Lietuvos vyskupystė; iš čia buvo pradėtas visas krašto krikščioninimo bei suartinimo su vakarietiškąja Europos kultūra darbas. Iš čia buvo valdoma visa valstybė, čia buvo sprendžiamos visos svarbiausios vidaus ir užsienio politikos problemos, čia paskelbta visa eilė amžius Lietuvos gyvenimą veikusių aktų.

Kaip politinis ir kultūrinis centras Vilnius, žinoma, kilo ir ekonomiškai. Tačiau dėl tam tikrų politinių sąlygų šis kilimas buvo palyginti lėtas ir tikro klestėjimo pasiekė vos XVI a. Pagrindus šiam jo klestėjimui padėjo didysis kunigaikštis Zigmantas II, apskritai pasižymėjęs rūpesčiais krašto ūkiui pakelti. Būdamas ir Lenkijos karaliumi, jis dažniausiai rezidavo Krokuvoje, tačiau jis rūpinosi ne tik ekonomine Vilniaus gerove, tačiau ir pats jį puošė. Tarp kitko, jis pradėjo statyti puošniuosius renesansinius kunigaikščių rūmus. Juos užbaigė jau jo sūnus Zigmantas Augustas (1544–1572), kurio laikais Vilnius pergyveno šviesiausias savo istorijos dienas.

Gerosios Vilniaus dienos prasidėjo nuo tada, kada 1544 m. tėvas perleido Zigmantui Augustui visą valdžią Lietuvoje. Jaunas italės motinos (Bona Sforza) ir gausių jos dvaro humanistų išauklėtas valdovas iš pradžių visą savo energiją skyrė ne tiek valstybės reikalams, kiek išviršiniam savo dvaro ir sostinės tvaskesiui. Niekad Vilnius dar nebuvo matęs tiek daug iškilmių ir tokio puošnaus dvaro, niekad jame dar nebuvo buvę tiek daug meno ir mokslo žmonių, niekad nebuvo tiek daug statoma, kaip šitame laikotarpy[22]. Statė rūmus ir puošnius dvarus kūrė ne vien kunigaikštis, tačiau taip pat ir visi Lietuvos didžiūnai. Visi jie varžėsi rūmų gražumu, dvarų puošnumu ir ruošiamųjų pramogų prašmatnumu.

Vien Lietuvos valdovu Zigmantas Augustas tebuvo vos 4 metus. 1548 m., mirus jo tėvui, jis ėmė valdyti ir Lenkiją, kurios karaliumi buvo karūnuotas dar 1530 m. Nuo tada jis savo gyvenimą jau turėjo dalyti tarp dviejų valstybių bei dviejų sostinių. Tačiau mylimiausia jo sostinė liko tas pats Vilnius. Būdami ir Lenkijos karaliais, priversti ten dažniau gyventi, visi Gediminaičiai Lietuvai ir Vilniui rodė didelio prisirišimo, tačiau daugiausia to prisirišimo, dėmesio ir meilės jam yra parodęs Zigmantas

[22] L. Kolankowski, *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*.

Augustas. Lenkijoje dėl to net buvo reiškiama nepasitenkinimo, kuris ir literatūron yra patekęs*.

Kaip jau minėta, po 1569 m. unijos Vilnius nenustoja būti Lietuvos sostine. Jame tebesikoncentravo visas jos viešasis gyvenimas. Tačiau ypatingai jis ėmė garsėti kaip kultūros ir švietimo centras. Visam kultūriniam gyvenimui vadovavo 1579 m. čia įkurtoji jėzuitų akademija. Be menkai pastatytos Krokuvos akademijos[a], ilgus amžius tai buvo vienintelė katalikiška aukštoji mokykla Rytų Europoje. Kiek vyresnis, 1544 m. įkurtas, Karaliaučiaus universitetas, buvęs protestantizmo tvirtove šiuose kraštuose, ir Vilniaus akademija buvo apskritai vienintelės dėmesio vertos mokslinės institucijos šiame krašte**.

Nuo XVI a. pabaigos, kada buvo pradėta energinga Rytų apeigų („pravoslavų“) ir katalikų bažnyčių suartinimo akcija, Vilnius pasidarė visos šitos akcijos centras. Čia popiežius išlaikė savo seminariją, turėjusią paruošti katalikų kunigų, skiriamų Rytų slavų[b] kraštams; čia buvo spausdinama gausi tuos klausimus gvildenanti literatūra. Ir apskritai viskas, kas šiuo klausimu buvo daroma, ėjo per Vilnių kaip kultūrinį katalikišką centrą, esantį arčiausia pravoslaviškosios[c] Maskvos[23].

Sunkūs XVII ir XVIII a[mžiai][d]

Ginčuose su lenkais lietuviai ir dabar ne kartą pareikšdavo, kad Vilnius yra jų sostinė, kad kaip Lietuva yra lygi Lenkijai, taip ir Vilnius yra lygus Varšuvai[24], o Trakai Krokuvai***. Ir oficialiuose raštuose Vilnius visada tebebuvo vadinamas sostine. Toks jis iš

* Dėl tos Zigmanto Augusto meilės Vilniui ironizavo pagarsėjęs to meto lenkų publicistas Stanisławas Orzechowskis, o žinomasis jėzuitas Stanisławas Warszewickis dėl to šitaip rašė: „Zigmantas Augustas tik Vilniuje namie tesijautė, o visus kitus savo miestus ir rūmus laikė svetimais. Vilniuje jis įrengė maudyklių, sodų, pristatė namų, rūmų ir begales visokių kitokių įrengimų. Ir kada tik jis galėjo iš Lenkijos išsprukti, vyko į Vilnių.“

** Gustavo Adolfo 1632 m. įkurtasis Tartu universitetas turėjo vien lokalinės reikšmės, o Maskvos universitetas buvo įkurtas vos 1755 m. Be to, kaip mokslinė institucija jis ilgai buvo dar menkos vertės.

23 M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historyi od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Poznań, 1862; J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński*, Kraków , 1899–1900, t. 1–3; J. Popłatek, Zarys dziejów Seminarjum papieskiego w Wilnie 1585–1773, *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, nr. 1–2, p. 170–228; M. Biržiška, *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos*, Kaunas, 1931, kn. 1.

24 Šitokios nuotaikos atsiliepė ir seimų nutarimų formulavime. Plg. konstituciją „Miasto Wilno“, *Volumina Legum*, Petersburg, 1860, t. 5, p. 309 (f. 632) arba: *Volumina Legum*, Petersburg, 1884, t. 6, p. 290 (f. 589–590); *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu W. X. L. Wilnowi nadanych*…, p. 313.

*** Trakai lyginami su senąja Lenkijos sostine Krokuva dėl to, kad pagal padavimą ir jie yra buvę ankstyvesniąja Lietuvos sostine. Be to, tam tikrų reminiscencijų buvo likę ir iš tų laikų, kada jie buvo maždaug pusės Lietuvos sostinė Kęstučio laikais[e].

tikro ir tebebuvo Tačiau miestui buvo didelis minusas, kad valdovai čia būdavo vis dėlto tik svečiai, kad Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvaras susirinkdavo tik valdovo atsilankymo metu, kad sostinėms taip būdingas gyvas judėjimas čia tik protarpiais tevirė. Be to, kaip kitų Lietuvos miestų, taip ir Vilniaus laisvą augimą labai trukdė politinė valstybės santvarka.

Sueidama į personalinę uniją su Lenkija, Lietuva buvo absoliutinė monarchija, turinti vis dėlto vieną privilegijuotą luomą – bajoriją. Tuo tarpu Lenkija jau tik nominaliai tebuvo monarchija. Visa valdžia joje jau priklausė privilegijomis apsikrovusiems didikams ir šlėktai. Valdoma to paties valdovo, Lietuvos bajorija natūraliai siekė tokios pačios padėties. Tuo būdu Lietuvos bajorijos, ypač jos didžiūnų, galia nepaprastai išaugo dar prieš Liublino uniją, o po unijos Lietuva buvo jau tokia pati bajoriška respublika kaip ir Lenkija. Ir joje ne tik visa valdžia, tačiau ir visos politinės teisės tepriklausė vienam bajoriškajam luomui, kuris, žinoma, visada žiūrėjo pirmiausia savo naudos ir stengėsi išsisukti nuo tačiau kokių valstybinių naštų, suversdamas jas kitiems luomams: valstiečiams ir miestiečiams. Visi valstybės įstatymai gynė bajorų – žemvaldžių interesus, o miestiečiais buvo beveik nesirūpinama. Net Vilniaus miestiečiams ne visada pasisekdavo apginti ir tai, kas jiems įstatymų buvo leista, nes valdovui gyvenant svetur, o bajorijos pretenzijoms bei galiai augant, užtarėją rasti buvo nelengva. Tuo būdu miestiečių ekonominė gerovė negalėjo labai pakilti. O nebūdami turtingi, miestiečiai negalėjo ir miestų puošti. Daugelio Lietuvos miestų augimas nuo XVII a. buvo sutrikdytas. Daugeliui[a] iš jų pagaliau net buvo atimtos magdeburgijos – savivaldybės.

Betgi Vilnius nesumenko nė šiais sunkiais laikais. Priešingai, jis ir toliau kilo bei augo, nors jo gyventojų gerovei kilti sąlygos buvo labai nepalankios. Augo jis jau ne tiek pats per save, kiek didžiūnų ir bajorijos dėka. Jame, kaip sostinėje, tada koncentravosi visas politinis, kultūrinis, o iš dalies ir ekonominis (prekybinis) gyvenimas. Dėl to ne tik didžiūnai, tačiau ir visi turtingesnieji bajorai laikė garbės dalyku čia turėti savo rūmus ir savo fundacijos vienuolyną ar bažnyčią. Reta kiek turtingesnė bajorų šeima neturėjo Vilniuje savo namų, o didžiūnų rūmai neretai užimdavo ištisus kvartalus. Tuo būdu Vilnius augo ir puošnėjo jau ne savo nuolatinių gyventojų dėka, tačiau didžiūnų ir bajorijos, sostinėje turinčios daug reikalų, o be to, dar mėgstančios čia žiemavoti[25].

[25] Bajorų namų gausumas Vilniui buvo būdingas dar ir XIX a. pradžioje. Dar 1832 m. bajorų namų jame buvo beveik vienas trečdalis. Žr. M. Baliński, *Opisanie statystyczne miasta Wilna,* Wilno, 1835.

Vilniaus klestėjimo puolimas

Pounijiniame laikotarpy Vilniui teko pergyventi daug jį skaudžiai sukrėtusių nelaimių. Viena iš tokių nelaimių buvo dideli gaisrai. 1610 m. didžiulis gaisras sunaikino net apie 4700 namų, 10 bažnyčių, jų tarpe ir šimtametę katedrą, akademiją ir kunigaikščių rūmus. Tada tai žuvo daugumas senųjų gotikinių[a] pastatų. Naujoji statyba buvo jau barokinė, kuri ir dabar Vilniuje senųjų pastatų tarpe yra dominuojanti. Per keletą dešimtmečių miestas atsistatė – atstatyti buvo ir kunigaikščių rūmai, ir katedra, ir kitos bažnyčios. Netrukus jis vėl ėmė garsėti savo puošnumu. Betgi ramiai gyventi jis jau neilgai tegyveno. 1655 m. jį ištiko naujas smūgis – Maskvos okupacija, trukusi iki 1661 m.

Šitokio skaudaus sukrėtimo Vilnius dar niekad nebuvo pergyvenęs. Nuo XIV a. pabaigos priešo jis nebuvo matęs net prie savo vartų, o dabar įsiveržusios caro kariuomenės ir nesuvaldomų B. Chmelnickio kazokų buvo visas išplėštas ir sunaikintas. Daug kas buvo išvežta į Maskvą net paties caro Aleksejaus bei jo generolų įsakymu. Nustebinti didžiūnų rūmų puošnumo, tokių įrengimų dar nematę, maskviečiai išvežė į Maskvą ne tik jų baldus, tačiau ir židinių bei krosnių koklius, marmuro palanges[b], papuošalus ir net parketą. Kas dar nebuvo išplėšta, buvo sunaikinta 17 dienų siautusio gaisro, po kurio, amžininkų žodžiais tariant, Vilniaus negalima buvo nė pažinti. Miestas buvo tiek sunaikintas, kad net pats caras negalėjo rasti jame vietos ir apsigyveno už miesto įrengtoje stovykloje. Tai buvo didžiausias sukrėtimas, kokį tik kada nors Vilniui teko pergyventi[26].

Po šio sukrėtimo miestas dar ilgai tinkamai neatsigavo, juo labiau, kad ir vėliau dar daug vargų teko pergyventi. Taip XVIII a. pradžioje jam teko pergyventi vadinamojo Didžiojo Šiaurės karo audras bei jį lydėjusį skaudų 1708–1710 m. badą ir marą, smarkiai praretinusius jo gyventojų skaičių. Nukentėjo jis ir nuo gaisrų, kurių skaudžiausi buvo 1734 ir 1748 m.

XVIII a. tiek Lietuvos, tiek Lenkijos istorijoje buvo didžiausios anarchijos ir visokeriopo puolimo laikotarpis. Vilniui tai buvo taip pat sunkiausi laikai. Miestas bent kiek pradėjo atsigauti tik amžiaus pabaigoje, kada tarp kitko buvo pastatyta dabartinė gražioji katedra ir rotušė. Tačiau pilnai atsigauti jam jau neteko, nes po įvairių nelaimių 1795 m. Lietuva neteko nepriklausomybės, o Vilnius, kad ir likęs Lietuvos kultūriniu

[26] Koks Vilnius buvo prieš šią baisią nelaimę, žr. M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku,* Wilno, 1929.

centru, virto Rusijos imperijos gubernijos miestu. Naujieji viešpačiai jo gerove, žinoma, nesirūpino[a]. Tačiau, ir daug nelaimių pergyvenęs, Vilnius tada tebebuvo gana puošnus miestas.

Rusų valdymo pradžioje, pagal 1795 m. surašinėjimo davinius, Vilniuje, tiesa, bebuvo likę vos 17 690 gyventojų. Tačiau tai buvo po visos eilės neramumų, kuriuos jam teko pergyventi 1792–1794 m., pagaliau po karo veiksmų. Be abejo, daugumas gyventojų buvo išlakstę, ypač bajorams nebuvo jokio noro pasilikti mieste.

Šitų 17 690 tarpe buvo 675 dvasininkai – 578 katalikų ir 97 kitų tikybų – ir 238 kitokie proto darbininkai, daugiausia mokytojai. Taigi inteligentinių pajėgų ne taip jau mažai. Juo labiau, kad nemažai buvo ir apsišvietusių miestiečių, o ramiais laikais mieste gyveno daug šviesių bajorų. Dar 1795 m. jų buvo Vilniuje net 2 471.

Katalikų bažnyčių buvo net 32 su 15 vienuolynų, be to, 5 unitų bažnyčios ir 3 vienuolynai ir po vieną pravoslavų ir evangelikų reformatų bei evangelikų liuteronų maldnamį. Be bažnyčių ir vienuolynų, miestą puošė didžiuliai Akademijos – Vyriausiosios Lietuvos mokyklos – rūmai, 1783 m.[b] pastatyta gražutė klasinio stiliaus rotušė, kaip ir vėliau statyta katedra, į mokslus prasimušusio valstiečio, architektūros profesoriaus, kupiškėno L. Gucevičiaus kūrinys, ir 10 puošnių didžiūnų rūmų. Dar minėtina mokytojų seminarija, kadetų ir inžinerijos korpusai, 12 prieglaudų, 4 spaustuvės ir pagaliau, nors jau apleisti, tačiau tebestovį, kadaise visus žavėję, didžiųjų kunigaikščių rūmai ir taip pat griūvančios kareivinės bei arsenalas[27].

Pagal minėtojo surašinėjimo davinius pačiame miesto centre, apsuptame mūro sienų (dabartiniame senamiesty), namų buvo 1 292. Kartu su 8 plačiais priemiesčiais jų turėjo būti per 3 000. Atrodo nedaug. Tačiau reikia nepamiršti, kad ano meto namai atrodė ne taip, kaip šiandien atrodo miestų namai. Tai paprastai buvo apstatytas didžiulis kiemas su daugeliu butų arba koridorių labirintais išraižytų kambarių, jei tai buvo didžiūnų namai. Kiemo vidury paprastai buvo šulinys ar vandentiekio baseinas. Tokiame name gyveno daug šeimų[c].

Po trejeto dešimtmečių, miesto gyvenimui atsigavus nuo nepriklausomybės žlugimo smūgių, jo gyventojų skaičius buvo jau padvigubėjęs ir siekė 35 000–40 000. Rytų Europoje tai buvo jau didelis skaičius, didelis miestas. Toliau gyventojų skaičius tolydžio augo. Taip 1869 m. buvo jau 64 377, 1896 m. – 150 718, 1910 m. – 186 461. Pirmojo pasaulinio karo metu ir pokariniais neramiais laikais jo gyventojų skaičius bu-

[27] L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797*, Wilno, 1938. Plg. H. Łowmiański, Wchody miast litewskich, *Ateneum Wileńskie*, 1923, t. 1, nr. 3–4, p. 410.

vo žymiai puolęs – 1919 m. tebuvo 123 655, tačiau vėliau vėl pradėjo kilti ir 1937 m. peržengė 200 000[28], nors ūkiniam jo suklestėjimui lenkų okupacijoje nebuvo palankių sąlygų[a]. Lenkijai tai buvo užkampio miestas su nukirstais natūraliais keliais per visą Lietuvą į Baltiją, pagaliau tik vaivadijos miestas, ne sostinė…[b]

[28] I. Cohen, *Vilna: Jewish Communities Series*. [To the memory of the Tens of Thousands of Jews of Vilna who were Martyred by Nazi Barbarity 1941–1943], Philadelphia, 1943 [The Jewish Publication Society of America].

III. VILNIAUS SRITIES PRAEITIS

Vilniaus ir Trakų sritys senojoje Lietuvos valstybėje

Vilniaus sritis[a] yra naujųjų laikų – nepriklausomo dvidešimtmečio – padaras. Pastaruoju metu tuo vardu buvo vadinama Lenkijos užgrobtoji Lietuvos teritorijos dalis, dėl kurios Lietuvai beveik 20 metų teko kovoti iš pradžių ginklu, o vėliau diplomatinėmis priemonėmis. Anksčiau šis kraštas jokio atskiro vieneto nesudarė. Dėl to tai jis neturi nė savos atskiros istorijos. Senosios Lietuvos valstybės istorija yra kartu ir šios srities istorija. Galima kalbėti tik apie šių žemių vietą bei reikšmę senojoje Lietuvos valstybėje.

Kaip jau minėta, senosios Lietuvos valstybės lopšys buvo Aukštaitija, kurios pačiame centre buvo Vilnius. Šitame pačiame rajone buvo ir pirmosios ankstyvesniosios Lietuvos sostinės. Kuriantis vieningai Lietuvos valstybei, rytinė lietuviškųjų sodybų siena ėjo maždaug per Neries ir Nemuno ištakų rajoną. Paskutinės gudų pilys čia buvo Iziaslavlis, Minskas, Lahoiskas. Tik pietuose politinė Voluinės ukrainiečių[b] ekspansija jau buvo pažengusi gana toli, nes jų rankose buvo ne tik Naugarduko, Slanimo, Valkavisko rajonai, tačiau net Gardinas, anksčiau neabejotinai lietuviška tvirtovė. Tuo būdu mindauginė valstybė iš pradžių buvo palyginti nedidelė. Tačiau ji labai greit išsiplėtė. Jau pirmojo istoriškojo Lietuvos valdovo Mindaugo laikais buvo ne tik atgautos Gardino-Naugarduko sritys, tačiau taip pat buvo prijungtos ir Polocko, o gal ir Iziaslavlio, Borisovo, Minsko kunigaikštijos. Šios pastarosios vėliau kuriam laikui buvo atkritusios, bet[c] Mindaugo įpėdiniai šia kryptimi turėjo dar didesnių pasisekimų ir valstybės sienas nukėlė iki pat Okos upės rytuose ir iki Juodųjų jūrų pietuose.

Kaip minėta, šiose aneksinėse žemėse dar ilgai buvo palikta senoji rusų kunigaikštijų organizacija bei jų vidaus santvarka, o kai kur net tie patys senieji jų kunigaikščiai. Betgi Lietuvos valstybės branduoliui artimiausios gudų[d] žemės buvo tiesiog prie jo prijungtos ir valdomos iš Vilniaus. Tai ir buvo Vilniaus kunigaikštija arba Lietuva siaurąja žodžio prasme – *Lituania propria*. Rytuose jos sienos siekė iki pat Mstislavlio (Polocko ir Vitebsko kunigaikštijos buvo paliktos atskiros), o pietuose iki Voluinės (su Polese ir Palenke).

Prieš mirdamas Gediminas visas tikrosios Lietuvos žemes buvo padalinęs tarp 5 savo sūnų, tik Liubartas nebuvo gavęs jokios srities tikrojoje Lietuvoje, o Jaunutis tebebuvo vaikas[a], tačiau vėliau jos visos atiteko tik dviem jo sūnums, Algirdui ir Kęstučiui. Manvydas su Narimantu mirė bevaikiai, Karijotaičiams teko Podolė, o Jaunutis[b] turėjo pasitenkinti mažyte Iziaslavlio kunigaikštijėle, buvusia Vilniaus kunigaikštijos ribose. Tuo būdu Lietuvos arba Vilniaus kunigaikštija po Gedimino mirties buvo padalinta į dvi kunigaikštijas, būtent į rytinę – Vilniaus, tekusią Algirdui, ir vakarinę – Trakų, tekusią Kęstučiui. Abiejų šių kunigaikštijų plotai buvo maždaug lygūs. Taip pat maždaug lygiai pusiau tarp jų buvo padalintos ir etnografinės Lietuvos žemės, kuriose buvo ir abiejų kunigaikštijų sostinės. Šitokis tikrosios Lietuvos padalinimas liko pastovus jau visiems laikams.

Vytautas abi šias kunigaikštijas paėmė į savo rankas, tačiau ir tada jos nebuvo sulietos, tačiau valdomos atskirų pareigūnų kaip atskiri vienetai. Iki 1413 m. jos dar tebebuvo vadinamos ir atskiromis kunigaikštijomis, o nuo tų metų buvo pavadintos vaivadijomis. Šios abi – Vilniaus ir Trakų – vaivadijos buvo pirmieji šitokio pavadinimo Lietuvos administracijos vienetai[29]. Vėliau jų atsirado net keliolika. Šios dvi vaivadijos buvo sumažintos, nuo jų atskirtose žemėse buvo įkurtos naujos vaivadijos, o 1566 m. pravedant naują administratyvinį krašto padalinimą, Vilniaus ir Trakų vaivadijos buvo padalintos dar į pavietus (apskritis). Vilniaus vaivadijoje buvo įkurti 5 pavietai (Vilniaus, Ašmenos, Lydos, Ukmergės ir Breslaujos), o Trakų vaivadijoje 4 pavietai (Trakų, Gardino, Kauno ir Upytės).

Vilniaus ir Trakų sričių rytinių pakraščių gudėjimas

Dabar vadinamoji Vilniaus sritis buvo maždaug pats centras minėtųjų dviejų vaivadijų, kurios kartu su grynai lietuviška Žemaitija sudarė senosios Lietuvos valstybės branduolį ir buvo pačios lietuviškiausios. Tiktai iš pačių rytinių ir pietinių jų pasienių į lietuviškus rajonus palengva veržėsi gudiškas gaivalas. Tuo būdu, amžiams slenkant, lietuvių kalbos plotas rytuose ir pietuose palengva mažėjo. Apie priežastis, privedusias prie gudiškojo gaivalo ekspansijos į lietuviškąsias žemes, čia būtų per ilga kalbėti. Pastebėsim

[29] Plg. H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*; M. Liubavskij, *Oblastnoje delenije i mestnoje upravlenije Litovsko-Russkogo gosudarstva*; A. Šapoka, Valstybiniai Lietuvos Lenkijos santykiai Jogailos laikais…, p. 185–266.

tik, kad šitas procesas prasidėjo anksti ir buvo gerokai pažengęs jau XVI a. Lietuviškųjų sodybų sienas XVI a. jau matome pasitraukusias gerokai į vakarus ir į šiaurę. Betgi slaviškasis gaivalas tuo metu dar tebebuvo toli nuo Vilniaus ir Trakų, t. y. nuo abiejų vaivadijų (buvusių kunigaikštijų) centrų. Tiek Trakų, tiek Vilniaus apylinkės tebebuvo grynai lietuviškos. Trakų vaivadijoje gudiškasis gaivalas tebuvo įsiskverbęs vos pačioje pietinėje jos dalyje, į pietus nuo Nemuno ir artimose Gardino apylinkėse. Tačiau ir ten tuo metu dar tebebuvo daug lietuviškų rajonų. Kai kurie iš jų net senojoje Naugarduko vaivadijoje tebebuvo išlikę iki XIX a. Į šiaurę nuo Gardino esanti Trakų vaivadijos dalis tebebuvo grynai lietuviška.

Vilniaus vaivadijoje gudų kalba tuo pat metu buvo padariusi didelių žingsnių į vakarus[a]. Ano meto Lietuvos tautinių santykių tyrinėtojas, lenkas prof. Janas Jakubowskis teigia, kad lietuvių kalbos siena tada ėjusi palei Lydą, Ašmeną ir Pastovius[30]. Savo išvadas jis yra parėmęs tų sričių dvarų inventoriuose (dvarams priklausomo turto ir valstiečių bei jų prievolių, t. y. visų atitinkamo dvaro pajamų šaltinių, sąrašuose) randamomis lietuviškomis valstiečių pavardėmis bei vardais. Vietoves, kurių valstiečiai inventoriuose užrašyti jau suslavintomis pavardėmis bei Rytų bažnyčios (pravoslaviškais)[a] vardais, jis iš lietuvių kalbos ploto išskyrė. Aiškus dalykas, kad tai labai abejotinas mastas, nes neretai inventoriuose užrašomos pavardės neatitiko gyvenime vartojamųjų. Jų užrašymas priklausė nuo inventorių rašiusio raštininko. O be to, pavardžių suslavėjimas dar jokiu būdu neįrodo, kad jau būtų pasikeitusi ir šnekamoji tų žmonių kalba. Pavardžių suslavėjimas, kaip gerai yra žinoma, vyko daug sparčiau negu slavų kalbų plitimas. Tai yra visai Lietuvai bendras reiškinys. Net gryniausiuose lietuviškuose rajonuose dar ir šiandiena galima rasti daugybę suslavintų pavardžių, nors gyventojai ten apie slavų kalbas neturi jokio supratimo. Tai buvo darbas metrikaciją vedusios sulenkėjusios dvasininkijos bei įvairių įstaigų, vartojusių svetimas gudų, o vėliau lenkų kalbas. Tuo būdu prof. J. Jakubowskio išvados gali būti priimamos tik su dideliais rezervais ir drąsiai galima teigti, kad lietuvių kalbos siena XVI a. toliau kaip jo nurodomoji linija jokiu būdu nebuvo pasitraukusi. Greičiau ji bus buvusi dar žymiai toliau į rytus.

[30] J. Jakubowski, *Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Unią Lubelska*, Warszawa, 1912 (yra net du lietuviški vertimai).

Lenkų kalbos įsibrovimas[a]

Lietuvių tauta šitam krašte yra turėjusi nuostolių ne vien gudų sąskaiton. Užmezgus glaudžius politinius ryšius su Lenkija, artimai su ja bendraujant, Lietuvoje vis daugiau ir daugiau ėmė reikštis lenkų kalbos ir kultūros įtaka. Ir tai nenuostabu. Visiškai suprantama. Lietuva norėjo paspartintu tempu prisijungti prie Vakarų Europos kultūros bei vakarietiškos krikščionybės. Kai Kryžiuočių ordinas laikė Lietuvą atskyręs nuo Vakarų pasaulio, iš pradžių jai kito kelio prie šitų vertybių nebuvo, kaip tik per Lenkiją. O kai tuo keliu buvo pradėta eiti iš pradžių, buvo einama ir vėliau. Suprantama, kad tai negalėjo likti be pėdsakų. Daug kas nešė į Lietuvą lenkybę ilgus amžius[b].

Pirmiausia, žinoma, tai daug priklausė nuo lenkų įtakos Lietuvos bažnyčioje[c].

Daugumas pirmųjų Lietuvos dvasininkų buvo lenkai[d], Lietuvos bažnytinė organizacija buvo surišta glaudžiais ryšiais su Lenkijos bažnyčia, beveik du amžius ir lietuviai dvasininkai buvo paruošiami dažniausiai atitinkamose Lenkijos mokyklose, daugumas vienuolynų į Lietuvą atsikraustė taip pat per Lenkiją. Suprantama, kad šitokioje dėtoje Lietuvos bažnyčia negalėjo būti grynai lietuviška.

Ir daugely kitų kraštų Bažnyčios organizacijoje ilgai vyravo svetimas elementas, atėjęs iš to krašto, iš kurio buvo perimta krikščionybė. Taip, pav., toje pačioje Lenkijoje beveik 300 metų Bažnyčios organizacijoje vyravo vokiečiai, ir nuo jų atsipalaiduoti lenkams nebuvo lengva[e]. Lietuvos bažnyčioje lenkybė daug ilgiau išliko, nes, užsimezgus politiniams Lietuvos-Lenkijos santykiams, su ja net nebuvo kovojama. Apsivalymas nuo jos – ir tai ne visose srityse – prasidėjo tik XIX a. pabaigoje, jau prasidėjus vadinamajam tautiniam atgijimui[31].

Antrasis lenkybės platintojas senaisiais laikais buvo bendrojo valdovo dvaras. Prie jo taikėsi visi, kurie norėjo daugiau pasireikšti viešajame gyvenime. Pounijiniais laikais prie to dar prisidėjo bendrieji seimai. Jie rinkdavosi Varšuvoje, tad dalyviams lenkų kalbos mokėjimas turėjo būti būtinas. Be to, Lietuvos diduomenę – bajoriją, kuri tik viena tedalyvavo viešajame gyvenime, su lenkais, jų šlėkta, vis tampriau ir tampriau rišo gyvenimiški reikalai. Seimuose Lietuvos bajorija su Lenkijos šlėkta ne kartą barėsi įvairiais savais valstybiniais reikalais, tačiau buvo ir kas juos suveda į vieną bendruomenę[f]. Tai

[31] Plg. J. Fijałek, Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu pod koniec Rzeczypospolitej, *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków-Warszawa, 1914, p. 37–333; J. Stakauskas, Lietuvių kalbos kelias į Žemaičių kunigų seminariją, *Tiesos kelias*, 1937, nr. 6, p. 281–286; nr. 7–8, p. 340–356; nr. 9, p. 442–450; nr. 10, p. 533–537; nr. 11, p. 592–597; 1938, nr. 1, p. 16–28. Be to, žr. autoriaus straipsnį: Valstybiniai Lietuvos Lenkijos santykiai Jogailos laikais, p. 185–266.

buvo jų luominiai reikalai, socialinės prerogatyvos, kurias bendromis jėgomis, petys į petį, tekdavo ginti nuo absoliutinių bendrųjų valdovų pasikėsinimų. Šitas bendras luominių prerogatyvų saugojimo bei jų plėtimo interesas vedė vis prie artesnio bei glaudesnio jų bendravimo. Vadovavimas čia priklausė Lenkijos šlėktai, savo prerogatyvas pradėjusiai plėsti dar XIV a., tad turinčiai patyrimo ir įsigalėjusių tradicijų.

Šito bendravimo vaisius buvo toks, kad Lietuvos bajorija pagaliau pasijuto su Lenkijos šlėkta sudaranti vieną socialinę bendruomenę, nors ir turinčią atskirą valstybinę organizaciją. Aukštesnysis Lietuvos bajorijos sluoksnis jau XVII a. net savo šeimose ėmė vartoti lenkų kalbą. Liaudis ir smulkioji bajorija šito proceso iš pradžių, žinoma, nebuvo paliesti, tačiau diduomenės įtaka buvo didelė, ir įvairiose Lietuvos vietose apie dvarus ėmė rastis jau ir lenkiškos celės. Sekdami viskam toną duodančiais didžiūnais, palengva ėmė lenkėti smulkesnieji bajorai bei turtingesnysis miestiečių sluoksnis ir net arčiau dvarų gyveną valstiečiai.

Etnografinės Lietuvos gilumoje šitos lenkiškos celės taip ir liko palaidomis celėmis, tačiau rytiniuose pasieniuose, kur jau anksčiau buvo pradėjusi skverbtis gudų kalba, lietuviškosios kalbos nykimo procesas dėl to žymiai paspartėjo. Liaudžiai, kuri su sulenkėjusia diduomene jokių ryšių neturėjo, lenkiškai išmokti net nebuvo iš ko. Betgi Gudijos pakraščių rajonuose jai buvo gana lengva išmokti gudiškai, o vėliau jau nebesunku buvo nuo gudų kalbos pereiti prie lenkų kalbos. Tuo būdu Lietuvos rytuose lietuvių kalba nyko gudų kalbos sąskaiton, o šioji socialinių santykių įtakoje dalį savo laimėjimų užleidinėjo lenkų kalbai. Lietuviškoji liaudis ten pirma mokėsi gudiškai, o paskui jau lenkiškai. Tik šiuo, tačiau ne kokios imigracijos keliu[a] rytinėje Lietuvos dalyje – kai kuriuose vadinamosios Vilniaus srities rajonuose ir kitur Lietuvoje – amžiams slenkant atsirado lenkiškai kalbančių salų.

Apie bet kokią bent kiek žymesnę lenkų kolonizaciją ar imigraciją į Lietuvą senaisiais laikais negali būti nei kalbos. Istorija apie ją nieko nežino. Lenkų istorikai, pradedant Władysławu Abrahamu[32], ieškodami lenkiško gaivalo Lietuvoje, pradeda dar pagoniškaisiais laikais, kada karingieji lietuviai prisivesdavę į savo žemes lenkų belaisvių. Kad jų daug buvę, nurodomas kronikinis padavimas, esą Gediminas savo dukrą Aldoną, ištekėjusią už Lenkijos [karaliaus sūnaus] Kazimiero, palydėti į Krokuvą paleidęs net 24 000 lenkų belaisvių. Toliau nurodoma, kad ir Jogaila Krėvos akte pasižadėjęs paleisti belaisvius lenkus ir t. t. Kai kurie lenkų istorikai net prileidžia, kad lenkai be-

[32] W. Abraham, Polska a chrzest Litwy, *Polska i Litwa w dziejowym stosunku,* p. 1–36.

laisviai sudarę apie pusę ano meto Lietuvos gyventojų[33]. Iš tikrųjų betgi tai yra išvados iš nerimtų kronikinių plepalų, kur su skaičiais nebuvo varžomasi. Kariuomenių, žuvusių ar sunaikintų kaimų bei pilių skaičiai paprastai būdavo dešimteriopai, o kartais ir šimteriopai padidinami. Dėl tų pasakų nėra ką daug nė kalbėti, nes jos net nesuderintos su kitomis pasakomis. Pav., kalbant apie Lietuvos christianizaciją jau teigiama, kad nebuvę žmonių, kurie būtų galėję lietuviškai pamokslą pasakyti, kurie lenkų kunigų aiškinimus būtų galėję lietuviškai išversti, kad net pačiam Jogailai tekę tai daryti ir net „Tėve mūsų“ išversti. Tai kur dingo ta „pusė“ Lietuvos gyventojų lenkų, kad taip niekas nemokėjo lietuviškai? Jei tartume, kad jie 1386 m. buvo grįžę į Lenkiją, tai kodėl gi jie nebuvo panaudoti, neatsivežti vertėjais?

Iš tikrųjų per visus Lietuvos istorijos amžius jokios lenkų kolonizacijos Lietuvoje niekad nėra buvę, išskyrus naujosios Lenkijos okupaciją nuo 1920 m., kada į Vilniaus sritį buvo privaryta daugybė kolonistų iš Lenkijos. Senosios Lietuvos laikais galėjo, žinoma, būti lenkų baudžiauninkų bėglių į Lietuvą, tačiau niekad jų nebuvo tiek, kad jie būtų galėję paveikti Lietuvos gyvenimą ir kad kokių nors jų pėdsakų būtų likę istoriniuose šaltiniuose. Žinome šiek tiek lenkų pirklių, atsikėlusių į Lietuvą ir įsikūrusių didesniuosiuose miestuose, ypač Vilniuje, tačiau nei miestiečiai nesudarė didelio procento ano meto Lietuvos gyventojų, nei lenkai nesudarė didelio procento tų negausių miestiečių tarpe. Ir jeigu pradedant XVI a. Lietuvos miestuose jau užtinkame įsiskverbusią lenkų kalbą, tai ne kokių kolonistų atneštą, tačiau įsibrovusią į miestiečių šeimas tuo pačiu keliu kaip ir bajorijos tarpan. Taip 1551 m. Vilniaus miestiečių nutarimai surašomi jau lenkiškai, nors čia pat skelbiama, kad trys yra oficialios miesto kalbos: lietuvių, „rusų“ ir lenkų. Miestiečiai, bent turtingieji, nenorėjo atsilikti nuo bajorijos ir su ja lygiai mokėti lenkiškai.

Lenkijos šlėktoms Lietuvoje įsikurti draudė Lietuvos įstatymai, jos Statutas, kuris iki 1840 m. veikė dar ir Rusų valdymo laikais. Paskutiniojoje prieš lietuvius nukreiptoje lenkiškoje propagandinėje literatūroje vėl kartojamas senas teigimas, jog Liublino unija jau atidariusi lenkų šlėktoms vartus į Lietuvą[34]. Akte taip, tiesa, yra įsakmiai pasakyta, tačiau tuo dar nebuvo atšaukti Lietuvoje anksčiau veikę prieš lenkų įsikūrimą nukreip-

[33] Plg. Wł. Wielhorski, *Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów*, Londyn, 1947. To paties, Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego, *Alma Mater Vilnensis*, 1951, nr. 2, p. 25–157.

[34] Wł. Wielhorski, min. veik. [matyt, A. Šapoka turėjo galvoje abi aukščiau nurodytas pozicijas: Wł. Wielhorski, *Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów*; Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego]. Taip teigė ir pounijinių laikų netyrinėjęs M. Liubavskij, *Očerk istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva do Liublinskoj unii vkliučitelno*, Moskva, 1910.

ti įstatymai, kurie vėl buvo patvirtinti 1588 m. Lietuvos Statuto. Dėl šitų varžtų lenkų šlėktų šeimų Lietuvoje buvo labai nedaug teįsikūrusių. Jos yra lengvai suskaitomos[a]. Stambesnės įtakos jos neturėjo ir negalėjo turėti. Net ir tie, kurie įsikurdavo kaip nors, pav., pabuvę kurį metą bet kurio Lietuvos didžiūno tarnyboje, visų pilietinių teisių negalėdavo gauti. Pilnas teises įgyti ir su Lietuvos bajorija susilyginti galėjo tik ketvirtos kartos tokio imigranto palikuonys. Aiškus dalykas, kad tai nebuvo viliojančios bei imigraciją skatinančios aplinkybės[35].

Lenkėjimo procesas senosios Lietuvos valstybės laikais nebuvo labai spartus ir plačiųjų masių daugumoje Lietuvos vietų nelietė. Toks B. Karpis, 1790 m. rašęs apie seimelius, pav., sako, kad daugumas Žemaičių bajorijos tada dar nemokėjęs arba mažai temokėjęs lenkiškai. Ir skaityti daugelis lenkiškai nemokėję arba mokėję tik lietuviškai. Valstiečių užsikrėtimas lenkybe, jei kur ir vyko, tai vyko daugiausia savaimingai; tik retai kur buvo sąmoningų nutautinimo pastangų. Betgi XIX a., kada iškilo rusinimo pavojus, kada pagriežtėjo kova dėl krašto išvadavimo iš Rusų valdžios, o ypač tada, kai ėmė kilti tautinis lietuvių susipratimas, sulenkėjusi Lietuvos bajorija ir dvasininkai lenkybės palaikymą bei jos skleidimą Lietuvoje ėmė laikyti pirmuoju ir didžiausiu savo uždaviniu. Jie mat manė, kad tik lenkybės sutvirtėjimas tegalės tinkamai pastoti kelią Rusų valdžios vedamai rusifikacijai ir kad tik visiškai susiliejus su lenkais tebus galima pasiekti nepriklausomybės atstatymo. Dėl to ir lietuviškas tautinis sąjūdis sulenkėjusios bajorijos buvo laikomas išdavimu kovos su Rusija, buvo vadinamas litvomanija, nes, jų galva, be lenkų lietuviai niekad negalėsią nusikratyti Rusų jungo.

Taip nuo XIX a. pradžios Lietuvoje jau vyksta sąmoningas lenkinimas, ypač per mokyklas, o taip pat per bažnyčias ir dvarus. Šitam laikotarpy baigta sulenkinti visa Lietuvos bajorija. Anksčiau aplenkėjo tik aukštesnysis bajorijos sluoksnis – tie, kurie buvo kokie valstybės pareigūnai, kurie darė politinę karjerą, pasireikšdavo seimeliuose, seimuose bei tribunoluose, kuriems lenkų kalbos reikėjo, o dabar buvo sulenkinta ir smulkioji bajorija, kuri tik perėjo per mokyklas[36].

---

35 Plačiau apie tai žr. autoriaus: *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, Kaunas, 1938; Prz. Dąbkowski, *Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim*. Savo jau cituotame darbe autorius yra apžvelgęs ir žymesnes lenkų šlėktų šeimas, įsikūrusias po Liublino unijos, kurių tikrai nedaug tebuvo.

36 M. Biržiška, *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos*, Kaunas, 1931–1938, kn. 1–2; to paties, *Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą,* Los Angelas, 1952, t. 1: Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe; V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*, Kaunas, 1938; J. Puzinas, *Vorgeschichtsforschung und Nationalbewusstsein in Litauen* [Dissertation, Heidelberg], Kaunas, 1935; M. Römer, *Litwa. Studyum o odrodzeniu narodu litewskiego*, Lwów, 1908.

Rytinės lietuvių sienos klausimas[a]

Vilniaus krašte šitam pačiam laikotarpy didelių kalbinių pakitimų įvyko ir valstiečių masėse. XIX a. pirmosios pusės įvairūs autoriai[37] ir kiti šaltiniai mums liudija, kad tada lietuviškai tebebuvo kalbama daugybėje parapijų, kuriose XX a. pradžioje lietuviškai jau nebekalbėjo.

Pagal M. Balinskio duomenis tada Vilniaus apskrityje tebebuvo kalbama lietuviškai ne tik dešiniajame Neries krante, tačiau taip pat ir daug kur pietinėje apskrities dalyje, nors daug kur jau sumišai su gudų bei lenkų kalbom, o prie pat Vilniaus – vien lenkų. Trakų apskritis visa tebebuvo lietuviška, išskyrus pačių Trakų apylinkę, kur, pasak Balinskio, iš senų senovės gyveno įvairių svetimų gaivalų. Taip pat Ašmenos apskrities didžiosios dalies būta lietuviškos – lietuviškai nebekalbėta tik nuo Ašmenos į Alšėnų ir Vyšniavo pusę. Lydos apskrity lietuviškai tebekalbėta Beniakonių, Eišiškių, Žirmūnų, Ditvos upės rajone, o daug kur ir už Lydos.

Daug kur čia paminėtose srityse šiandien lietuviškai jau nebekalbama, daug kur nebekalbama buvo ir XX a. pradžioje. Tačiau daugumoje vietų vietoj lietuvių kalbos yra atsiradusi ne lenkų, tačiau gudų kalba, o dar dažniau kažkoks keistas slaviškas mišinys, kurį patys jo vartotojai vadina liaudies kalba („po prostemu“), save vadindami „vietiniais“ („tuteišiais“), jau ne lietuviais, tačiau ir ne lenkais, ir ne gudais. Tik Vilniaus apskrities šiaurinėje dalyje ir prieš Lenkų okupaciją jau buvo susidaręs stambesnis lenkiškas masyvas. Kitur tebuvo sporadiškos salos. Po 19 metų Lenkų okupacijos padėtis, be abejo, yra pasikeitusi, daug kur nesąmoningoji „tuteišių“ masė greičiausiai buvo aplenkinta.

Bet kaip vyko Vilnijos nutautimo procesas, iki šiol dar niekas, deja, nėra išaiškinęs[a], o esamoje literatūroje pripasakojama daug nesąmonių ir prieštaravimų. Jų visų čia nenarpliosime, pasitenkinsime tik nurodę pora būdingų bruožų.

Apie Vilniaus krašto tautinius bei kalbinius santykius yra jau nemažai rašyta remiantis dvejopais šaltiniais. Pirmiausia tai pačių autorių surinkta medžiaga ir parapijų klebonų atsakymai į rusų akademiko Piotro Koeppeno 1857 m. anketas, kuriose buvo klausiama, kuria kalba vyksta pamaldos, kaip žmonės kalba ir pan. Antroji šaltinių rūšis yra įvairių surašymų daviniai, t. y. oficialioji statistika.

[37] Ypač M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, wydanie drugie, poprawione i uzupełnione przez F. K. Martynowskiego, Warszawa, 1886, t. 4: Wielkie Księstwo Litewskie opisane przez M. Balińskiego, kur randame aprašymų daugybės Lietuvos vietovių.

XIX a. tyrinėtojų duomenimis, to amžiaus vidury tuometinės Vilniaus gubernijos ribose lietuviai tesudarė apie pusę visų gyventojų. A. Korevos apskaičiavimu, 1857–1861 m. lietuvių buvo 46 %, kai gudų buvę 29 %, lenkų 12,3 %, rusų 2,3 % ir t. t. Michailas Lebedkinas lietuvių apie 1861 m. rado 49,98 %, lenkų 18,42 %, gudų 17,4 % ir kitų 12,5 %. Pagal jo davinius lietuvių mažumos tada būta tik Dysnos ir Vileikos apskrityse, o kitose penkiose apskrityse jie sudarę daugumą: Vilniaus apskr. 60 %, Lydos – 63,2 %, Ašmenos – 57,5 %, Švenčionių – 86,9 %, Trakų – 93,4 %. Šiose apskrityse lenkų iki 34,5 % M. Lebedkinas rado tik Vilniaus apskrity ir 18,3 % Ašmenos apskrity, o kitur nerado nei po 10 % – Lydos 7,2 %, Trakų 4,3 %, Švenčionių – 3,8 % …

Tačiau su šitais akademiko P. Koeppeno, A. Korevos, M. Lebedkino ir kitų tyrinėtojų duomenimis[38] visiškai išsiskyrė oficialiosios statistikos.

Nustebina mus pirmučiausia rusų valdininkų pravesto 1897 m. gyventojų surašymo daviniai, pasak kurių lietuvių Vilniaus gubernijoje bebuvę vos 17,59 %, gudų 56 %, lenkų 7,1 %, rusų 4,9 % ir žydų 12,9 %. 1909 m. anketos daviniais Vilniaus gubernijoje lietuvių berasta vos 12,9 %, o 1916 m. vokiečių okupacinės valdžios pravesto gyventojų surašymo metu Vilnijoje užrašyta lietuvių 18,5 %, lenkų net 58 %, gudų vos 6,4 %, rusų 1,2 % ir žydų 14,7 %.

Aiškus dalykas, kad šitokiomis šokinėjančiomis statistikomis pasitikėti negalima. Daviniai, kaip matome, kinta pagal surašinėtojus. Vieną kartą rusų surašinėtojų, matyt, visi „tuteišiai“ užrašyti gudais, kurių jie neskyrė nuo rusų, o antrą kartą visi katalikai, be abejo, užrašyti lenkais. Kai okupacijos metu oficialios lenkiškos įstaigos surašinėjo, daviniai išėjo dar lenkiškesni. Šitokiais surašinėjimų daviniais remiasi lenkai, norėdami paneigti lietuvių teises į Vilnių bei jo sritį[39]. Kad tai netikri daviniai, nėra jokios abejonės, tačiau, deja, iki šiol dar neturime jokių objektyvių davinių apie šio krašto gyventojų kalbinį pasiskirstymą. Nešališko gyventojų surašymo šiame krašte dar nėra buvę. Gyventojų masė iki pat lenkų okupacijos tautiškai nebuvo apsisprendusi ir to klausimo visiškai nekėlė, tenkinosi nuovoka, kad jie esą „vietos gyventojai“ („tuteišiai“), ir viskas. Imigracijos į Vilniaus kraštą iš Lenkijos niekad nėra buvę, galima sakyti, kad jos nėra buvę nei iš Gudijos. Nebent imigrantais laikytume XVII a. bėglius sektantus

[38] A. Koreva, *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannyje oficerami Generalnogo štaba. Vilenskaja gubernija,* S.-Peterburg, 1861; M. Lebedkin, O plemennom sostavie narodonaselenija Zapadnago kraja Rossijskoj imperii, *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obščestva*, 1861, kniga 3, otdelenije 2, p. 130–160, ir to paties: O plemennom sostavie narodonaselenija Zapadnago kraja Rossijskoj imperii, *Viestnik Jugo Zapadnoj i Zapadnoj Rossiji*, 1862, t. 2, otdelenije 4, p. 1–33.

[39] Pav., Versalio konferencijai Lenkų delegacija pagal 1916 m. surašymo davinius paruošė specialų leidinį: *The Eastern Borders of Poland*, Paris, 1919.

iš Rusijos bei bėglius baudžiauninkus, kurių iš skurdesnių Rusijos ir Gudijos sričių niekad netrūko, o ypač daug atbėgo į Lietuvą XVII a. vidury, vadinamojo tvano metu, ir XVIII a. pabaigoje, kai gudiškose, Rusijos 1772 m. užimtose srityse buvo įvesta maskvinė baudžiava. Jie bėgo į lengvesnes sąlygas.

Išnarplioti Vilniaus krašto kalbinius santykius ir išryškinti tikrą kalbų pasiskirstymo vaizdą yra labai sunku, o trumpame rašiny nei neįmanoma. Čia to daryti, be to, nė nebandysime ir dėl to, kad iš esamų šaltinių sudarytas vaizdas toli gražu nebūtų tikras[40]. Kol nėra tikrų davinių, mums, lietuviams, tenka apsispręsti kitais pagrindais. Gudijos-Lietuvos sienos tenka ieškoti kur nors apie pravoslavų ir katalikų liniją, kuri maždaug atitinka žinomąją 1920 m. Maskvos sutarties sieną. Kaip taisyklė, gudai iš seno buvo pravoslavai arba unitai, kurių daugumas 1839 m. taip pat buvo varu suginti į pravoslaviją. Atseit ten, kur „tuteišiai" pravoslavai, greičiausiai jie yra gudai, paslinkę kiek į lietuviškas žemes, o kur „tuteišiai" yra katalikai, greičiausiai jie bus savo kalbą pamiršę ar primiršę lietuviai. Pagaliau tautybę apsprendžia ne vien kalba. Ją apsprendžia gyvenimo būdas, papročiai, visa tai, ką vadiname kultūra[41], bei rasinės savybės. Ne paskutinėje vietoje valstybiniuose ginčuose yra ir istoriniai bei ūkiniai argumentai. Šiuo atžvilgiu Lietuvos sostinė Vilnius, be abejo, jokiu atveju neišskirtinas iš Lietuvos, o būdamas Lietuvos miestu, turėtų turėti ir natūralų užnugarį, kurio sienos apspręstinos taip pat istoriškais bei ūkiškais pagrindais valstybiniu mastu. Tačiau šiuo kartu tos tiksliosios linijos nei neieškome. Tai jau specialus klausimas[a].

Grįžtant prie lenkų klausimo, tenka dar kartą pabrėžti, kad į šį lietuvišką kraštą natūralios ekspansijos keliu yra įsiveržusi tik gudų kalba. Tuo tarpu lenkybė čia yra tik atneštinis dalykas, Lietuvos bajorijos iš Varšuvos atsivežtinis „kiškio pyragas". To negin-

[40] *Atlas narodonaselenija Zapadno-Russkogo kraja po ispoviedanijam*, [sost. A. F. Rittich], vtoroje izdanije, dopolnenoje, S.-Peterburg, 1864. Šis atlasas buvo paruoštas bei statistikos medžiaga sutvarkyta Aleksandro Ritticho, prižiūrint Pompėjui Batiuškovui; *Völker Verteilung in West Russland*, Kowno, 1916: Verlag der Kownoer Zeitung; J. Rozwadowski, Mapa językowego obszaru litewskiego, *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, p. 335–339; M. Römer, *Litwa. Studyum o odrodzeniu narodu litewskiego*; E. Karski, *Bielorusy*, I–II [bibliografinė nuoroda ne visiškai aiški. T. 1: Vvedenije v izučenije jazyka i narodnoj slovesnosti buvo išleistas du kartus – 1903 m. Varšuvoje ir 1904 m. Vilniuje. T. 2: Jazyk belorusskogo plemeni, iš viso sudarė trys sąsiuviniai, išleisti 1908–1912 m.]; E. Maliszewski, Granica językowa polsko-litewska w byłym powiecie Trockim, *Studja społeczne i gospodarcze. Księga jubileuszowa dla uczczenia 40-letniej pracy naukowej Ludwika Krzywickiego*, Warszawa, 1925, p. 231–250.

[41] Pav., kaimo architektūroje gudiškųjų ir lietuviškųjų pastatų siena maždaug sutampa su tikybų linija bei J. Jakubowskio spėjama XVI a. lietuvių-gudų siena. Plg. Wł. Wielhorski, min. veik. [neaišku, koks veikalas turimas galvoje, matyt, abu: *Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów; Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego*] ir *Wilno i Ziemia Wileńska. Zarys monograficzny*, 1930, t. 1 [neaišku, kokia rinkinio publikacija turima galvoje, matyt: H. z Jabłońskich Turska, Język polski na Wileńszczyźnie, *Wilno i Ziemia Wileńska. Zarys monograficzny*, 1930, t. 1, p. 219–226].

čija net patys lenkai. Štai propagandiniame Vilniaus kraštą liečiančiame lenkų leidiny, nagrinėjant tenykštės lenkų kalbos tarmines savybes, konstatavus šios kalbos savotiškumą bei skirtingumą nuo kitų lenkų tarmių, sakoma: „Čia yra ne tik skirtingų kalbos savybių, tačiau taip pat skirtinga yra kilmė bei raida vilniškės lenkų kalbos. Kaip žinoma, ją pagimdė ne kokia nors dėmesio verta lenkų kolonizacija, neatnešė čia jos nė lenkiškų dialektų laipsniškas įsiveržimas į svetimos kalbos sritį iš kaimynystės, nes Vilnija niekur nesusisiekia su grynai lenkiškais rajonais. Tai yra iš visų pusių gudų ir lietuvių apsupta sala“… Kaip seniai ir kokiomis aplinkybėmis ši sala atsiradusi, būsią galima tik vėliau pasakyti. „Šiandien galime tik pasakyti, kad Vilnijoje lenkybė atsirado svetimoje dirvoje ir savotišku būdu, kokio kitur niekur neužtinkame.“[42] Lygiai taip pat ir vėlesnieji lenkų propagandistai Vilnijos vis dėlto nevadina nuo amžių lenkišku kraštu, nelaiko taip pat nei kolonizuotu ar iš kaimynystės nutautintu kraštu, nors ir teigia čia daugumą gyventojų jau esant lenkų[43]. Jau priėjome išvadą, kad lenkų čia iš tikrųjų labai nedaug, sulenkėjusių lietuvių iki Lenkų okupacijos buvo taip pat ne per daugiausia, o daugumas save vadinusių „tuteišiais“ buvo apslavėję, dažniausiai apgudėję, lietuviai, kalbą, pasak jų, „po prostemu“, t. y. prasta (liaudies) kalba[a]. Per 19 okupacijos metų lenkams ši aiškios tautinės sąmonės neturinti liaudis, žinoma, buvo puikiausia medžiaga polonizacijai, tačiau toji lenkinamoji politika paskatino apsispręsti ir labai ryškiai išsiskirti grynai lietuviškuosius to krašto rajonus, visoms brutalioms Lenkų valdžios vartotoms nutautinimo priemonėms parodžiusius nepaprasto atsparumo. Tai buvo ištisa 19 metų kovų dėl savo tautinių teisių epopėja[44]. Dabar, bolševikinių rusų okupacijoje, Vilniaus krašte, be abejo, bus įvykę dar naujų pakitimų. Juos atsekti tuo tarpu neįmanoma, o pagaliau jų, kaip ir pastarųjų laikų Lenkijos prievartos aktų, sukurtoji padėtis tebėra neįteisinta. Tarptautinėse propagandinėse ir diplomatinėse rungtynėse šie prievartos aktais sukurtieji faktai dar negalės būti jokie argumentai[b].

[42] H. z Jabłońskich Turska, Język polski na Wileńszczyźnie, p. 219. Plačiau Vilniaus krašto lenkų kalbos problemas ši autorė nagrinėja didesnėje savo studijoje „Zawarte obszary języka polskiego na Wileńszczyźnie“, kurios pasirodymas 1939 m. buvo sutrukdytas karo. Ji liko atspausdinta, tačiau nesubrošiūruota[c].

[43] Plg. jau cituotas naujausias Wł. Wielhorskio studijas: *Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów* ir *Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego.*

[44] J. Cicėnas, *Vilnius tarp audrų*, Čikaga, 1953.

IV. VILNIUS LIETUVĄ VALDANT RUSAMS

1795 m. Lietuva neteko nepriklausomybės. Beveik visos jos žemės buvo prijungtos prie Rusijos imperijos. Nuo to meto ir Vilnius liovėsi buvęs oficialia sostine bei politiniu Lietuvos centru. Jis virto generalgubernatoriaus buveine, Rusų administracijos centru Lietuvoje. Magistrato oficialiai Vilniui teikiamas sostinės vardas buvo uždraustas. Buvo įsakyta jį vadinti gubernijos miestu. Tuo pat metu buvo sunaikinti net išviršiniai senosios jo didybės paminklai. Pirmiausia iki paskutinio akmens buvo nugriauti didžiųjų kunigaikščių rūmai, o netrukus taip pat buvo padaryta su miestą supusia siena, statyta XVI a. pradžioje[45]. Tuo būdu tolimesnėje savo raidoje miestas augo jau naujomis formomis – nepriklausomai nuo uždarojo miesto centro magistralių bei jo vartų.

Vilnius – mokslo bei kultūros centras

Nustojęs politinės reikšmės, rusų valdymo laikais Vilnius vis dėlto išliko ekonominiu ir kultūriniu centru. Kaip kultūrinis centras jis dabar iškilo bei pagarsėjo dar labiau negu nepriklausomais laikais.

Svarbiausias kultūrinis židinys čia buvo aukštoji mokykla[a]. Senoji Vilniaus akademija, Jėzuitų ordiną panaikinus (1773 m.), buvo pavadinta Vyriausiąja Lietuvos mokykla, o paskui, Rusų valdymo pradžioje, Vyriausiąja Vilniaus mokykla. Pertvarkant švietimo reikalus Rusijos imperijoje, 1803 m. ji buvo pavadinta universitetu. Į šį universitetą buvo atkreiptos akys ne tik visos Lietuvos, tačiau taip pat ir Lenkijos, nes nei Rusijos, nei Prūsijos užimtose Lenkijos žemėse jokios aukštosios mokyklos nebuvo*.

Prūsų valdžia, kuri iš karto užimtų Lenkijos ir Lietuvos žemių[b] gyventojams buvo galvojusi kurti atskirą katalikišką universitetą arba specialius skyrius prie protestantiškų Karaliaučiaus arba Frankfurto universitetų, vėliau net oficialiai nutarė leisti jiems naudotis Vilniaus universitetu.

[45] L. Žytkowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805)*, Wilno, 1933 (Bibljoteczka Wileńska, nr. 5).

* Varšuvoje pirmoji aukštoji mokykla pradėjo veikti 1817 m. Po 1830–1831 m. sukilimo ji buvo uždaryta ir vėl atgaivinta tik 1862 m. Tiesa, tebebuvo gyvas, nors ir sunkiai bevegetuojąs Krokuvos universitetas. Jis didelės įtakos neturėjo. Krokuva 1795–1809 m. priklausė Austrijai, 1809–1815 m. buvo įjungta į 1807 m. Napoleono l sukurtą Varšuvos kunigaikštiją, o 1815 m. virto laisva miesto respublika. Jau vien dėl šitų dažnų politinių pasikeitimų Krokuva kultūriniu židiniu negalėjo pasidaryti.

Kadangi Vilniaus švietimo apygardos kuratorium, o tuo pačiu ir universiteto valdytoju buvo paskirtas caro Aleksandro I asmeninis draugas, karštas lenkų patriotas Adomas Čartoriskis, tad čia vyravo lenkiška dvasia. Vilniaus universitetas pasidarė kultūrinė lenkų tvirtovė, duodanti toną beveik visos Lenkijos kultūriniam gyvenimui. Universitetas taip pat varė griežtą lenkinimo politiką ir visose Lietuvos mokyklose, kurios buvo pavestos jo priežiūrai. Niekad Lietuvoje dar nebuvo buvę tokios lenkinimo akcijos kaip šitame laikotarpy. Kas tik pakliūdavo į mokyklas, turėjo virsti lenku. Lietuviškai prakalbėjęs mokinys buvo skaudžiai baudžiamas ir draugų pajuokai išstatomas[a].

Šitokia padėtis tęsėsi iki pat 1831 m. sukilimo, po kurio buvo uždarytas universitetas ir pertvarkytas visų mokyklų valdymas. Betgi ir per tą trumpą laiką lenkybei skleisti buvo jau daug padaryta. Viduriniosiose ir žemesniosiose mokyklose šis darbas dar ir vėliau buvo tęsiamas beveik iki pat antrojo (1863 m.) sukilimo, po kurio jau buvo įkurtos grynai rusiškos mokyklos.

Tuo būdu Vilniaus universitetas tautiniu atžvilgiu Lietuvai yra turėjęs ir žymios neigiamos reikšmės. Tačiau labai didelė buvo jo netiesioginė reikšmė. Būdamas stambus mokslinis bei kultūrinis centras, jis, be abejo, kėlė kultūrinius visuomenės interesus, ugdė mokslo meilę tautoje. Daugumas universiteto žmonių buvo iš Lietuvos kilę, tad jie skiepijo jaunimui savo krašto meilę, tyrinėjo jo praeitį, rinko senovės kultūros paminklus ir t. t. Buvo tik pamiršta lietuvių kalba. Tačiau tai nereiškia, kad jos būtų visi atsižadėję. Visa tai nesukliudė iš universiteto auklėtinių išeiti pirmiesiems tautinio lietuvių atgimimo kovotojams[46].

Vilniaus kultūrinių židinių išdraskymas

1812 m. užėmęs Lietuvą Napoleonas I davė vilčių atstatyti Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją ir leido Vilniuje suorganizuoti laikinąją vyriausybę[b]. Betgi katastrofiška Napoleono žygio pabaiga visas tas viltis sugriovė, o nuo pasitraukiančios jo kariuomenės Vilniui teko net skaudžiai nukentėti. Tačiau savo kultūros centro charakterio jis po šių įvykių nenustojo. Kaip kultūrinis centras jis galutinai buvo sugriautas po nepavykusio 1831 m. sukilimo prieš Rusų valdžią. 1832 m. universitetas buvo uždarytas. Tiktai du jo fakultetai – Teologijos ir Medicinos – liko kaip atskiros akademijos. Tačiau ir jos neilgai tegyvavo. Lygiai po 10 metų Medicinos-chirurgijos akademija buvo uždaryta,

[46] J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*; V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*.

o Dvasinė akademija buvo perkelta į Petrapilį. Vilnius liko be jokios aukštosios mokyklos. Betgi mokslo žmonių ir literatų ratelis, palaikydamas senąsias kultūros centro tradicijas, čia išsilaikė dar per porą dešimtmečių. Jie visi būrėsi apie pačių sukurtą Senienų muziejų ir Archeologinę komisiją[a]. Po nevykusio antrojo (1863 m.) sukilimo ir šitos įstaigos buvo išardytos, o jų turtas atiduotas naujai sukurtajai, jau ne vietos žmonių, tačiau rusų valdininkų vadovaujamai Vilniaus viešajai bibliotekai. Tačiau iš muziejinių rinkinių buvo atrinkta ir išvežta į Maskvos Rumiancevo muziejų viskas, kas buvo ankštai surišta su krašto praeitimi ir galėjo kelti patriotinius lankytojų jausmus[47].

Rusinimo bei kovos dėl lietuviškosios spaudos laisvės laikotarpis

Tuo pat metu, kai buvo ardomi kultūriniai Vilniaus židiniai, visoje Lietuvoje laipsniškai buvo stiprinama rusifikacijos bei pravoslavinimo akcija[b]. Visos viešosios mokyklos buvo suvalstybintos ir surusintos, o bet kokios privačios mokyklos uždraustos. Uždraustos buvo taip pat visos organizacijos. Taip pat uždrausta katalikų bažnyčių statyba, o senųjų remontavimas nepaprastai suvaržytas. Buvo uždrausta net statyti kryžius pakelėse ir prie namų, kaip nuo amžių buvo įprasta, ir net kapuose[c]. Apskritai buvo norima kuo greičiau panaikinti senąjį savitą krašto charakterį ir suteikti jam rusiškai pravoslavišką atspalvį. Šiam tikslui pasiekti buvo naudojamas visas valdžios aparatas, visi vietos administracijos organai, o vadovybė šioje akcijoje buvo palikta uždarytų katalikų vienuolynų vietose įsteigtiems pravoslavų vienuolynams ir visame krašte steigiamoms pravoslavų parapijoms, kurių parapijiečiais dažniausiai tebūdavo vos keli rusai valdininkai.

Pirmosiomis rusiškomis sporomis[d] Lietuvoje turėjo būti rusai kolonistai, apgyvendinami konfiskuotose žemėse. Pagaliau pati radikaliausia priemonė šioje rusinimo akcijoje buvo uždraudimas lietuviškos spaudos lotyniškomis raidėmis.

Betgi visos šios priemonės pasirodė nevaisingos. Į rusiškas mokyklas lietuviai savo vaikų stengėsi neleisti, tačiau mokė juos namie bei slaptose savose mokyklėlėse. Nei pravoslaviškoji dvasininkija, nei rusai kolonistai jokios įtakos lietuviams nepadarė, o visa, kas buvo valdžios draudžiama, buvo daroma slapta. Daugiausia atsparumo bei energijos buvo parodyta spaudos klausimu. Rusų valdžios spausdinamų lietuviškų knygų rusiškomis raidėmis lietuviai nepriėmė ir neskaitė. Dėl to po kurio laiko valdžia net

[47] J. Puzinas, *Vorgeschichtsforschung und Nationalbewusstsein in Litauen*.

liovėsi jas spausdinti. Kadangi tauta be savo rašto vis dėlto negali gyventi, tad ano meto lietuviai inteligentai suorganizavo knygų spausdinimą užsieny, iš kur jos slapta būdavo pergabenamos per sieną ir taip pat slaptai platinamos. Be abejo, šita kova tautai labai daug kainavo. Daugelis dėl šito neteko savo turto ir ištremti ilgus metus turėjo vargti tolimajame Sibire. O kiek reikėjo išeikvoti turto ir jėgų, kurios būtų galėjusios būti sunaudotos visapusiškai krašto gerovei kelti. Ir vis dėlto šią sunkią kovą tauta atlaikė. Po 40 draudimo metų lietuviškoji spauda pagaliau vėl buvo leista (1904 m.).

Šitas kovos dėl lietuviškosios spaudos laikotarpis lietuvių tautos gyvenime yra turėjęs nepaprastos reikšmės. Kaip tik jis padėjo tautai galutinai apsispręsti ir atsiriboti nuo visų svetimųjų kultūrų priemaišų, nuo svetimų idealų.

Kaip jau buvo minėta, bendro Lietuvos Lenkijos gyvenimo laikais viešajame gyvenime galėjo reikštis tik viena bajorija, o sunkaus baudžiavos jungo slegiama liaudis niekur negalėjo pasireikšti. Bendraudama su Lenkijos šlėkta, o paskui bendrai ruošdamasi kovai išsivaduoti nuo Rusijos priespaudos, didžioji dalis Lietuvos bajorijos sulenkėjo ir nebematė kito išsigelbėjimo kelio, kaip tik eiti petys į petį su Lenkija. Panašiai galvojo net daugumas tų, kurie dar tebebrangino savo tėvų kalbą. Kitokios nepriklausomos valstybės kaip buvusioji jie neįsivaizdavo, o tokios tarėsi galėsią kada nors pasiekti tik kartu su lenkais. Dėl to, kol į viešąjį Lietuvos gyvenimą neišėjo naujų jėgų, kilusių iš grynai lietuviškos liaudies, tol ir kova dėl lietuvybės negalėjo būti labai griežta. O šitas naujas elementas išėjo į viešumą maždaug kartu su rusinimo pastangų suaktyvėjimu. Tai buvo lietuviškojo elemento reakcija prieš rusinamąsias valdžios pastangas.

Jam iškilti kelią atidarė 1861–1865 m. įvykdytas baudžiavos panaikinimas ir panaikinimas draudimo valstiečiams lankyti aukštesniąsias bei aukštąsias mokyklas[a]. Pagerėjus ekonominei valstiečių būklei, daugelis jų sūnų ėmė veržtis į mokslą. Kaip tik šita naujoji, iš kaimo kilusi, lietuviškoji inteligentija išnešė ant savo pečių ir kovos dėl lietuviškosios spaudos naštą. Būdama laisva nuo senosios bajoriškos valstybės tradicijų, ši lietuviškoji inteligentija, žinoma, neturėjo jokio akstino, kuris ją būtų vertęs dėtis su Lenkija. Ji negalėjo daryti nuolaidų niekam, nes jos kovos tikslas buvo savo tautos teisių ir tautinės kultūros gynimas. Su lenkybe jai negalėjo būti pakeliui. Priešingai, ji stojo kovoti ne tik prieš rusifikaciją, tačiau taip pat ir prieš lietuvių lenkinimą. Dėl to jai teko sueiti į konfliktą ir su didžiąja dalimi sulenkėjusios savo krašto bajorijos bei iš jos sferų kilusios dvasininkijos, kurios senoviškai daug kur tebelenkino lietuviškąją liaudį. Visai

teisingai šis naujasis sąjūdis paprastai yra vadinamas lietuvių tautiniu atgijimu, nes kaip tik dabar buvo padėti pagrindai naujajai nacionalinei Lietuvai[48].

Tautinės lietuvių kovos sąlygos bei organizacija

Vilnius šiame sąjūdy iš pradžių didesnio vaidmens neturėjo[a]. Rusų valdžiai išdraskius visus mokslo ir kultūrinius židinius[b], ne tik kultūrininkams, tačiau ir apskritai šviesuomenei rasti jame pragyvenimo šaltinį buvo sunku. Rusų valdžia lietuviams inteligentams savame krašte jokių vietų nedavė. Visi, kas norėjo gauti tačiau kokią tarnybą valdžios įstaigose, turėjo kraustytis į tolimąsias Rusijos imperijos provincijas. Savame krašte galėjo likti tik laisvų profesijų žmonės. Dėl to į mokslus einančios Lietuvos jaunuomenės daugumas paprastai rinkdavosi laisvąsias profesijas, kad tik galėtų likti dirbti savo krašte, nors tolimoje Rusijoje ekonominės perspektyvos būdavo ir daug geresnės. Dėl to tai daugumas nepriklausomybės meto senesnės kartos lietuvių inteligentų pasauliečių buvo arba gydytojai, arba juristai, tada galėję verstis advokatūra. Daugelis jų su savo mokyklose įsigyta specialybe nebeturėjo nieko bendra, bet dirbo tą darbą, kuriam jautė pašaukimo[c] ir kuriuo visą gyvenimą domėjosi. Ir į kunigus daugelis nuėjo ne vien dėl pašaukimo, tačiau vedami to paties noro likti dirbti savo tautiečių tarpe[d]. Ir tai išėjo į gera, nes tuo būdu buvo labai praskiesta, o pagaliau ir visiškai nustelbta sulenkėjusios dvasininkijos įtaka.

Pačioje Lietuvoje nesant kultūrinio centro, tautinio atgimimo sąjūdžio laikotarpy daugiausia veiklumo rodydavo lietuvių sambūriai prie įvairių Rusijos universitetų, kur mokėsi Lietuvos jaunimas. Mokslus baigę, jų daugumas grįždavo į savo kraštą, stengėsi palaikyti tarpusavio ryšius, tačiau organizuotai pasirodyti negalėjo. Ir uždraustos lietuviškos[e] literatūros (knygų ir laikraščių) gaminimas, ir jos gabenimo bei platinimo organizavimas, ir visi kiti tautos žadinimo darbai turėjo būti varomi labai slaptai. Dažnai kiekvienas žymesnis veikėjas turėjo susiorganizavęs savą atskirą aparatą. Tuo būdu tokių pavienių didesnių ar mažesnių organizacijų atsirado visoje Lietuvoje. Žymesnieji veikėjai paprastai stengdavosi apsigyventi kur arčiau Vokietijos sienos, nes iš ten buvo

[48] Apie tautinį atgimimą žr. M. Römer, *Litwa. Studyum o odrodzeniu narodu litewskiego*; V. Biržiška, *Kaip buvo uždrausta ir atkovota lietuvių spauda. Prieinamai atpasakotas draudžiamasis laikas*, Kaunas, 1934; to paties, 50 metų spaudos laimėjimo sukaktį minint, *Aidai*, 1954, nr. 4, p. 147–156; nr. 6, p. 251–262; to paties, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus biografijos bruožai. Jo 150 metų gimimo, 100 metų įsivyskupavimo ir 75 metų mirties sukakties proga*, Brooklyn, 1952 (atspaudas iš 1951 m. „Aidų“, nr. 8–10); M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą*, Los Angelas, 1952–1953, t. 1–2.

daug lengviau susisiekti su Prūsijos Lietuva, kur buvo spausdinama didžioji dalis lietuviškų knygų ir laikraščių[49]. Vilnius šiam tikslui netiko ir dėl tolumo, ir dėl to, kad tokiame stambiame rusų administracijos centre buvo per daug policinių pajėgų, taigi buvo pavojinga. Ne vienam ir iš provincijos užkampio teko bėgti į užsienius, net į Ameriką, o kas nespėjo pasprukti, teko net Sibire atsidurti.

Nelengva lietuviui inteligentui buvo Vilniuje ir rasti kokį pragyvenimo šaltinį. Tuo būdu iki XIX a. pabaigos lietuvių inteligentų Vilnius buvo kaip ir apleistas.

Vilnius bei jo sritis yra žymiai toliau nuo Prūsų pasienio, kur grupavosi lietuviška spauda rūpinęsi lietuviai veikėjai. Lietuviškoji akcija čia negalėjo pasireikšti taip gyvai, kaip kad ji pasireiškė vakarinėje Lietuvos dalyje. Dėl to tai šioje srity lietuviškoji kalba yra turėjusi nuostolių ir vadinamojo tautinio atgimimo laikotarpy. Mat rusų valdžios rusiškomis raidėmis[a] spausdinamų lietuviškų knygučių bei maldaknygių ir čia niekas nepriėmė, tačiau Prūsuose spausdinamoms lietuviškoms knygoms čia patekti buvo žymiai sunkiau. Dėl to lietuviškoji liaudis čia ėmė vartoti nedraudžiamas lenkiškas knygas, iš pradžių tik maldaknyges[*], be kurių negalėjo apsieiti, o vėliau ir šiaip lenkišką literatūrą. Aiškus dalykas, kad nuo lenkiškų knygų skaitymo jau lengvai buvo pereinama prie dvarų ir dvasininkų proteguojamos lenkų kalbos vartojimo namie.

Betgi XX a. pradžioje ir Vilniuje lietuvių inteligentų buvo jau nemažai įsikūrusių. Kai 1904 m. pagaliau buvo grąžinta lietuviškoji spauda ir kai po 1905 m. revoliucijos sąjūdžių buvo suteikta bent kiek laisvių viešajame gyvenime, vėl viso kultūrinio ir politinio Lietuvos gyvenimo centru pasidarė Vilnius. Tautos organizavimo, o pagaliau ir valstybės kūrimo darbas buvo varomas iš Vilniaus.

[49] Naujai ano meto veiklos sąlygas yra aptaręs dr. K. Grinius, žr. K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, Tiubingenas, 1947, t. 1; M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą*, Los Angelas, 1953, t. 2.

[*] Jos čia buvo rekomenduojamos ir dvasininkų. Vieni tai darė nuoširdžiai rūpindamiesi savo tikinčiaisiais, norėdami, kad tie nesinaudotų Rusų valdžios leidžiamomis maldaknygėmis, kuriose dažnai būdavo įterpiama su katalikų mokslu bei liturgija nesuderinamų dalykų, bet buvo daugelis ir tokių, kurie sąmoningai norėjo skleisti lenkybę. Vilnijos dvasininkų atlietuvėjimo procesas buvo daug lėtesnis ir tokių kunigų, kurie tada būtų rūpinęsi savo tikintiesiems parūpinti bent lietuviškų maldaknygių, kaip tai darė daugelis kitų Lietuvos sričių kunigų, čia buvo labai mažai.

V. VILNIUS – LIETUVIŲ TAUTINIO ORGANIZAVIMOSI IR VALSTYBĖS KŪRIMO CENTRAS

Vilnius – Lietuvos gyvenimo centras Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse[a]

Sunkiausią ir didžiausių pavojų pilną kovą dėl savo kalbos ir kitų tautinių teisių lietuviams teko vesti be vieno centro, sporadiškai. Tačiau šiuo atžvilgiu tauta buvo visiškai vieninga, ir kova pagaliau buvo laimėta. Per 40 metų Rusų administracijos organai įsitikino, kad visos jų pastangos eina vėjais, kad slaptoji lietuviška raštija ne tik kad nežlunga, tačiau vis dar auga, o jos tonas valdžios atžvilgiu darosi kaskart aštresnis. Protingesnieji administracijos pareigūnai matė, kad rami lietuvių tauta yra veltui kiršinama, numatė, kad šitokioje dėtoje kiekviena proga ji gali stoti prieš rusų valdžią ir gali pridaryti jai daug nemalonumų. Tokie šviesesnieji valdininkai ne kartą siūlė centro valdžiai lietuvių spaudos draudimą atšaukti, tačiau centre dėl to ilgai buvo nesiryžtama, buvo bijomasi, kad nukentės valdžios prestižas. Caras pagaliau ryžosi tai padaryti tik 1904 m. gegužės 7 d., jau prasidėjus rusų-japonų karui, kada buvo ieškoma būdų apraminti visoje Rusijoje pasireiškiančiam judėjimui, privedusiam prie 1905 m. revoliucinio sąjūdžio[50].

Caristinėje ano meto Rusijoje spauda buvo labai suvaržyta, tačiau lietuvius savos spaudos atgavimas nepaprastai nudžiugino. Tegul politiniais klausimais dar negalima buvo rašyti, tačiau buvo svarbu, kad nebereikės slapstytis nors su niekuo nekaltu lietuviškuoju žodžiu (pav., su maldaknygėmis) ir bus galimas nors masių švietimo darbas. Slaptai užsieny leistųjų laikraščių daugumas, žinoma, sustojo, o vietoje jų pasirodė nauji pačioje Lietuvoje ir net kai kuriuose Rusijos miestuose, kur buvo susispietusios stambesnės lietuvių kolonijos. Šie pastarieji betgi didesnės reikšmės neturėjo. Tai buvo pirmojo entuziazmo išsiveržimai. Periodinės (o taip pat ir neperiodinės) lietuvių spau-

[50] V. Biržiška, *Kaip buvo uždrausta ir atkovota lietuvių spauda*; to paties, 50 metų spaudos laimėjimo sukaktį minint.

dos centru pasidarė ir iki pat liūdnųjų 1920 m. juo liko Vilnius, palaikomas dar Kauno ir Marijampolės[a].

1905 m. visoje Rusijoje išsiplėtus revoliuciniam judėjimui, sujudo taip pat ir Lietuva, stojusi reikalauti sau tautinių laisvių. Beveik visame krašte rusų valdžios organai tuojau buvo pašalinti, o tolimesniam Lietuvos likimui aptarti bei viso krašto laikysenai suvienodinti buvo sušauktas krašto atstovų suvažiavimas (1905 m. gruodžio 4–6 d.). Jis susirinko, žinoma, ne kur kitur, tačiau senojoje Lietuvos sostinėje Vilniuje. Čia pirmą kartą kompetentingo susirinkimo (dalyvių buvo per 1 000) buvo suformuluota reali politinė programa, tarp kitko reikalaujanti Lietuvai autonomijos su savu seimu Vilniuje[51]. Tuo tarpu šito pasiekti nepasisekė, tačiau lietuvių tautos gyvenime šis viešas jos valios pareiškimas turėjo milžiniškos reikšmės ateičiai.

Po triukšmingų 1905 m. Lietuvoje prasidėjo ramus kultūrinis darbas. Dabar pagrindinis tikslas buvo tautos švietimas bei organizavimas, nors ir nekaltais ūkiniais ir kultūriniais pagrindais. Visos šitos akcijos centras buvo Vilnius, kuriame būrėsi stambiausios lietuvių kultūrinės pajėgos. Kad ir sunkiose sąlygose, gyvenimas čia vis plėtėsi ir plėtėsi. Jau 1907 m. čia buvo įsteigta iki pat bolševikų okupacijos gyvavusi[b] (tik lenkų valdymo laikais kurį metą buvusi uždaryta) Lietuvių mokslo draugija, tuojau pradėjusi leisti savo organą „Lietuvių tauta“, įkūrusi biblioteką ir muziejų. Tais pat metais Vilniuje buvo įsteigta ir Lietuvių dailės draugija, kurios ruošiamos parodos visada sukeldavo tam tikrą sąjūdį Vilniaus ir visos Lietuvos visuomenėje. Vilniuje užsimezgė ir lietuviškasis teatras. Žodžiu, kai tik atsirado įmanomesnės politinės sąlygos, Vilnius virto viso kultūrinio lietuvių gyvenimo centru. Politinė lietuvių veikla, kiek ji anais sunkiais laikais apskritai buvo įmanoma, taip pat koncentravosi Vilniuje. Šiuo atžvilgiu čia buvo pasakytas ir galutinis žodis, būtent čia paskelbta nepriklausomybė.

[51] P. Ruseckas, *Didysis Vilniaus seimas. 1905–1930*, Kaunas, 1930; Pr. Klimaitis, Didysis Vilniaus seimas, *Židinys*, 1931, t. 13, nr. 1, p. 43–56; nr. 2, p. 146–160; nr. 4, p. 365–376. Be to, žr. *Liet. enciklopedijoje* [Galėtų būti: M. Biržiška, Didysis Vilniaus seimas, *Lietuviškoji enciklopedija*, 1937, t. 6, skilt. 690–705; to paties, Didysis Vilniaus seimas, *Lietuvių enciklopedija*, 1955, t. 5, p. 515–517].

Pirmieji Vilniaus lietuvių rūpesčiai nepriklausomos valstybės sukūrimu

Eiti prie nepriklausomos valstybės sukūrimo rusų valdymo laikais, žinoma, buvo neįmanoma. Tada neįmanoma buvo pasiekti nė autonomijos. Platesnės galimybės susidarė tik kilus didžiajam 1914–1918 m. karui.

Prasidėjęs karas netrukus palietė ir lietuvių gyvenamą kraštą. 1915 m. visa Lietuva atsidūrė Vokiečių valdžioje. Karo meto sąlygomis, kraštą valdant karinei vokiečių valdžiai, lietuviams tačiau kokia politinė ir net kultūrinė veikla buvo neįmanoma[52]. Tačiau Vilniuje visą laiką tebebuvo išlikusi viena lietuvių organizacija – Centrinis komitetas nukentėjusiems dėl karo šelpti. Tai buvo dar karo pradžioje sukurta organizacija, kuri rusams pasitraukiant buvo perskelta pusiau. Jos viena dalis pasitraukė į Rusiją, kur visą karo metą rūpinosi lietuviais pabėgėliais, o kita dalis buvo likusi Vilniuje ir šiaip taip tebeveikė jau Vokiečių valdžioje[a]. Daug ką veikti ji čia negalėjo, tačiau, kaip vienintelė visokių pakraipų lietuvius jungianti organizacija, ji ne kartą galėjo kreiptis į Vokiečių valdžią visos lietuvių tautos vardu.

Nesitenkindamas vien šelpiamuoju darbu, komitetas taip pat ėmė rūpintis švietimo reikalais ir per slaptus savo agentus ėmė burti visus krašte likusius veikėjus būsimajam Lietuvos atstatymo darbui. Daugelis žmonių dėl to nukentėjo–pateko į kalėjimus arba buvo išvežti į koncentracijos stovyklas Vokietijon. 1917 m. vasarą daugiausia to paties komiteto žmonėms pasisekė sušaukti kiek platesnį susirinkimą (jame buvo ir 16 provincijos atstovų), kuris, pasivadinęs Organizaciniu komitetu, per savo Vykdomąjį biurą ėmėsi politinės veiklos. Karinei Vokiečių valdžiai pareiškus, kad apie veikimo laisvę negalį būti kalbos, jei nebūsią sutikta prisijungti prie Vokietijos, nenorėdamas savo veiklos nutraukti, komitetas nuo šitokio eventualumo griežtai neatsisakė. Tuo būdu jam pasisekė išgauti karo valdžios leidimą platesnei konferencijai sušaukti. Taip 1917 m. rugsėjo 18 d. Vilniuje susirinko konferencija, posėdžiavusi 5 dienas ir nutarusi siekti nepriklausomybės Lietuvai. Savo priimtajai programai vykdyti konferencija išrinko 20 asmenų Tarybą. Kad okupacinė Vokiečių valdžia jos veikimo neužgniaužtų pačioje užuomazgoje, konferencija prieš eventualius tam tikrus ryšius su Vokietija nepasisakė, betgi jų pobūdžio neaptarė, pareiškė, kad tai galėsiąs nuspręsti tik būsimasis steigiamasis seimas, kuriam taip pat buvo palikta nustatyti santykius ir su kitomis vals-

[52] B. Colliander, *Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland während der Okkupation 1915–1918*, Abo, 1935; *Litwa za rządów ks. Isenburga*, Kraków, 1919.

tybėmis. Kartu buvo pastebėta, kad steigiamasis seimas turės susirinkti Vilniuje kaip neabejotinoje Lietuvos sostinėje.

Nepriklausomybės paskelbimas ir valstybės organizavimo pradžia

Lietuvių tautos nusistatymas buvo vieningas. Maždaug tuo pačiu metu nepriklausomybės šūkius iškėlė ir Rusijoje susibūrę lietuviai karo pabėgėliai, ir įvairiuose pasaulio kraštuose susibūrusios lietuvių kolonijos. Sužinoję apie Tarybos sudarymą, užsieniuose veikiančios organizacijos pripažino jai teisę kalbėti visos tautos vardu. Tačiau Lietuvos Tarybai Vilniuje veikti buvo labai sunku. Iš vienos pusės neleido laisvai veikti karinė vokiečių valdžia, o iš kitos darė kliūčių lenkai, kurie tuo pat metu organizavo savąją valstybę, svajodami įterpti į ją ir Lietuvą. Labai suvaržytai, net su kraštu sunkiai tesusisiekiančiai Tarybai teko pakelti labai sunkią diplomatinę kovą. Perėjusi įvairias fazes, šita kova pagaliau buvo laimėta. 1918 m. vasario 16 d. Taryba pagaliau pasirašė aktą, kuriuo Lietuva skelbiama visiškai nepriklausoma valstybe su sostine Vilniuje. Kadangi nepriklausomybės skelbimo akte buvo visiškai neatsižvelgta į reikalavimus dėl konvencijų, tad Vokietijos valdžia šito akto nepripažino.

Lietuva kaizerio Vilhelmo II kovo 23 d. aktu buvo pripažinta nepriklausoma valstybe tik su sąlyga, kad ji vis dėlto sudarys tam tikras konvencijas su Vokietija. Kadangi Lietuvos Taryba visokiais būdais stengėsi išvengti tačiau kokių įsipareigojimų ateičiai, tai ir po to, kai Vokietija nepriklausomą valstybę buvo jau pripažinusi, Tarybos veikla senoviškai liko suvaržyta. Nepripažįstamas jai buvo nei Valstybės Tarybos titulas, nei leidžiama organizuoti valdžią krašte. Nepriklausomos Lietuvos reikalas pasitaisė tik 1918 m. rudenį. Pirmąją Lietuvos vyriausybę buvo leista sudaryti tik lapkričio mėn. pradžioje. Ji pradėjo veikti lapkričio 11 d. Nuo nepriklausomybės paskelbimo buvo praėję beveik 9 mėnesiai, per kuriuos jau būtų buvę galima daug ką padaryti[53].

Vyriausybei pradėti darbą buvo labai sunku. Nebuvo nei išteklių, nei jokio suorganizuoto aparato, kuris būtų galėjęs perimti krašto valdymą. Tokį aparatą teko labai skubotai organizuoti, nes vokiečių kariuomenė netrukus turėjo pasitraukti. Pasitraukdama

[53] *Der Werdegang des Litauischen Staates von 1915 bis zur Bildung der provisorischen Regierung in November 1918*. Dargestellt auf Grund amtlicher Dokumente, von P. Klimas, Berlin, 1919; P. Klimas, Lietuvos valstybės kūrimas 1915–1918 metais Vilniuje, *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis*, Kaunas, 1928, p. 1–20.

ji turėjo perduoti Lietuvos vyriausybės organams visą valdžią krašte. Tačiau perdavimas jau negalėjo būti normalus, nes jam prižiūrėti skirtas Vokietijos centro valdžios komisaras atvyko į Vilnių tik tada, kada prasidėjusi revoliucija jau buvo suardžiusi kariuomenės drausmę. Kareivių tarybų vadovaujama, anksčiau drausmingiausia pasaulyje, Vokietijos kariuomenė tuojau demobilizavosi[a]. Dėl šitų sutrukdymų Lietuvos vyriausybė nespėjo greitu laiku suorganizuoti karinių pajėgų, su kuriomis būtų galėjusi sulaikyti Raudonąją rusų kariuomenę, sekančią paskui besitraukiančią vokiečių kariuomenę. Vyriausybė buvo priversta persikelti į Kauną, o Vilnių jau 1919 m. sausio 5 d. užėmė Raudonoji rusų kariuomenė. Užėmė ji taip pat ir didelę dalį Lietuvos teritorijos. Nuo šio meto Lietuvos vyriausybei valstybės organizavimo ir gynimo darbą teko dirbti jau Kaune. Tik 1920 m. trumpam ji buvo grįžusi į Vilnių. Čia, Kaune, jai teko galutinai užbaigti valstybės organizavimo darbą, apsiginti nuo įsiveržusios rusų bolševikų kariuomenės, paskum kartu su latviais likviduoti naują priešą, vadinamuosius bermontininkus[*], ir tik tada buvo galima susirūpinti atgavimu Vilniaus, kuris sunkiais Lietuvai laikais buvo pagrobtas lenkų[b].

[*] Tai buvo dalis vokiečių kariuomenės, nenorėjusios pasitraukti iš užimtojo Pabaltijo. Prie jos buvo prisijungusių rusų, norėjusių iš čia kariauti su Raudonąja rusų bolševikų kariuomene. Nuo oficialiai figūravusio rusų vado Pavelo Bermonto–Avalovo visa ši marga kariuomenė paprastai vadinama bermontininkais. Žr. Bermontiada, *Lietuvių enciklopedija*, 1954, t. 2, p. 420–422.

VI. KOVOS IR BYLA DĖL VILNIAUS SU LENKIJA

Naujosios Lenkijos įsikūrimas ir jos pretenzijos į Lietuvą

Senoji Lenkija nepriklausomybę prarado tais pačiais 1795 metais kaip ir Lietuva. Susidėjus palankioms politinėms sąlygoms, Napoleono I dėka iš dalies jos žemių 1807 m. buvo sudaryta Varšuvos kunigaikštija. 1809 m. ji buvo kiek praplėsta, o 1815 m. pavadinta Lenkų karalija, kurios karaliais turėjo būti Rusijos carai. Į šią naują pusiau nepriklausomą lenkų valstybę buvo įterpta ir dalis Lietuvos, būtent visas kairysis Nemuno krantas, vadinamoji Sūduva, arba Suvalkija, kaip šis kraštas buvo vadinamas rusų valdymo laikais nuo gubernijos miesto Suvalkų. Tačiau ši autonominė valstybė neilgai tegyvavo. Po 1830–1831 m. lenkų sukilimo (prie jo buvo prisidėjusi ir Lietuva) autonomija palaipsniui buvo panaikinta. Po antrojo 1863 m. sukilimo ši autonominė Lenkija taip pat virto paprasta Rusijos provincija. Naujai Lenkijos valstybei atsirasti davė progos tas pats 1914–1918 m. Didysis karas, kuris sudarė sąlygas atsirasti ir visai eilei kitų tautinių valstybių. Lenkai tuo metu buvo laimingesni už kitas tautas. Kadangi jų gyvenamų žemių buvo net trijose kariaujančiose valstybėse – Rusijoje, Austrijoje ir Vokietijoje, tai abi kariaujančios pusės stengėsi patraukti juos prie savęs. Taip Rusija dar 1914 m. pažadėjo jiems autonomiją, Austrija leido net suorganizuoti atskiras lenkų kariuomenės dalis (vadinamuosius legionus), o 1916 m. rudenį Austrijos ir Vokietijos imperatoriai net paskelbė atstatą nepriklausomą Lenkijos valstybę 1815 m. karalijos ribose, t. y. tose žemėse, kurios jau buvo arba dar turėjo būti atimtos iš Rusijos. Tuo būdu savą valstybę lenkai galėjo gana anksti pradėti organizuoti. 1917 m. pradžioje jie jau turėjo savą valdžią.

Sulaukę galimybės sukurti savą valstybę, lenkai betgi ne tiek rūpinosi jos organizavimu kiek būsimomis sienomis. Nenuostabu, kad jie nepasitenkino 1916 m. minėtųjų aktų pažadėtomis sienomis, kurios iš tikro neapėmė visų lenkų gyvenamų žemių, tačiau tuojau ėmė svajoti apie „istorines“ sienas, tarp kitų kraštų pretenduodami ir į visas žemes senosios Lietuvos valstybės, su kuria senoji Lenkija buvo tik unijos ryšiais tesurišta. Šiuo atžvilgiu jiems į pagalbą ėjo dalis sulenkėjusios Lietuvos bajorijos. Tuo pat metu,

kada Lietuvos Taryba rūpinosi nepriklausomos valstybės sukūrimu, jie siūlė vokiečių valdžiai įkurti Lietuvos valstybę unijoje su Lenkija. Šitas projektas vokiečių karinės valdžios iš tikro neretai būdavo iškeliamas kaip baubas lietuviams, nenorintiems priimti siūlomųjų ryšių su Vokietija. Tačiau visos lenkų statomosios kliūtys pagaliau buvo nugalėtos, ir 1918 m. lapkričio 11 d. pagaliau buvo sudaryta pirmoji nepriklausomos Lietuvos vyriausybė. Nors ir labai sunkiomis sąlygomis, tuojau buvo pradėta organizuoti kariuomenę ir periminėti iš karinės vokiečių valdžios krašto administraciją. Tuo būdu Lietuvos valstybė buvo jau įvykęs faktas. Lenkijai tai buvo nemalonus dalykas, nes nuo dabar Lietuvos jau nebegalima buvo užgrobti kitu būdu kaip tik jėga. O jėgų tuo metu ir Lenkijai dar labai trūko. Vėliau, kada ji pradėjo šituos savo siekimus vykdyti, nepriklausomoji Lietuva jau buvo įėjusi į pasaulio valstybių tarpą, tad atvirai stoti prieš ją buvo nepatogu. Dėl to tai Lenkija tada sakėsi turinti su Lietuva tik teritorinių ginčų, jos nepriklausomybei nesanti priešinga, tačiau pripažinti Lietuvą nepriklausoma valstybe visą laiką atsisakinėjo ir tebegalvojo, „spręsdama teritorinius ginčus“, ją visą užgrobti[54].

Pirmoji Lenkijos okupacija Vilniuje

Labiausiai Lenkijai rūpėjo užgrobti Vilnių. Ji mat tikėjosi, kad po to ir visa Lietuva geruoju ar piktuoju bus priversta prisijungti prie Lenkijos, prie kurios to meto jos politikai svajojo taip pat prijungti visą Ukrainą ir Gudiją – žymiai daugiau, negu vėliau jiems buvo pasisekę užgrobti. Dėl to tai, kai 1918 m. rudenį vokiečių kariuomenė ėmė ruoštis iš Lietuvos pasitraukti, Lenkijos vyriausybė atsiuntė į Vilnių vieną savo karininką derėtis su vokiečiais dėl pagalbos Vilniaus gynimui nuo paskui besitraukiančią vokiečių kariuomenę atslenkančios Raudonosios rusų kariuomenės. Vadinasi, su ten pat Vilniuje jau veikiančia Lietuvos vyriausybe Lenkija nenorėjo skaitytis, ją visiškai ignoravo. Ji norėjo pasinaudoti ta kritiška padėtimi, kada Lietuvos vyriausybė savo dispozicijoje dar neturėjo beveik jokios ginkluotos pajėgos. Kai tas pats lenkų karininkas, neradęs pritarimo pas vokiečius, užmezgė ryšius su Lietuvos vyriausybe, šioji iš principo nuo tam tikro bendradarbiavimo su Lenkija neatsisakė, tačiau pastatė sąlygą, kad Lenkija pripažintų nepriklausomą Lietuvos valstybę su sostine Vilniumi. Lenkijos vyriausybė

[54] Plg. R. Dmowski, *Polityka polska i odbudowanie państwa*, Warszawa, 1925; W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, Kielce-Warszawa-Kielce, 1917–1918, cz. 1–3; S. Mackiewicz, *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.*, Londyn, 1941.

šitos sąlygos nepriėmė, tad iš pirmojo kontakto nieko neišėjo. Tuo tarpu, pasitraukus vokiečių kariuomenei ir artėjant rusų Raudonajai kariuomenei, Lietuvos vyriausybė, kuri dar nebuvo spėjusi suorganizuoti pakankamos ginkluotos pajėgos, persikėlė į Kauną, o Vilnių užėmė rusai (1919 m. sausio 5 d.). Raudonoji kariuomenė taip pat užėmė visą rytinę Lietuvą ir brovėsi prie Alytaus, Kėdainių ir Kauno, kur buvo organizuojamos ginkluotosios pajėgos. Vasario pradžioje dar negausi, prastai ginkluota ir prastai aprūpinta Lietuvos kariuomenė stojo į kovą su Raudonąja rusų kariuomene ir pradėjo ją stumti atgal. Balandžio mėn. vidury Lietuvos kariuomenė jau buvo netoli Vilniaus, tačiau jo paimti nesuskubo. Balandžio 19 d. jį užėmė iš pietų atėjusi, taip pat su Raudonąja rusų kariuomene kovojanti Lenkijos kariuomenė, kuri tuojau pradėjo veržtis ir toliau į Lietuvą, kur Raudonosios kariuomenės jau nebuvo. Tuo būdu ginkluotas susidūrimas buvo nebeišvengiamas.

Demarkacijos linijos

Lietuvos vyriausybė prieš Lenkijos kariuomenės veiksmus tuojau protestavo ir Varšuvoje per savo delegatą, nuvykusį ten derėtis dėl diplomatinių santykių užmezgimo, ir taikos konferencijoje Paryžiuje. Lietuvos delegacija taikos konferencijai nurodė, kad Lenkijos kariuomenė įsiveržė į kraštą, kuris Lenkijai niekad nepriklausė ir kuris[a] nėra gyvenamas lenkų. Tai buvo aiškus [JAV] prezidento Woodrowo Wilsono paskelbtųjų taikos principų sulaužymas. Delegacija reikalavo, kad Lenkijos kariuomenė pasitrauktų iš Lietuvos teritorijos ir grąžintų ją be kraujo praliejimo. Tačiau, nebūdama įsileista dalyvauti taikos konferencijoje lygiai su lenkais, Lietuvos delegacija nieko nelaimėjo. Tiktai gegužės 2 d. konferencija pasiūlė abiem pusėm kovas nutraukti, ginčo sprendimą paliekant ateičiai, kada bus baigtas abiejų vedamas karas su rusais bolševikais. Tuo tarpu Lenkijos vyriausybė vis atsisakinėjo pripažinti nepriklausomą Lietuvos valstybę, o jos kariuomenė vis dar veržėsi į Lietuvos teritoriją. Tebeinant kovoms su Raudonąja rusų kariuomene, dar pakankamai nesustiprėjusiai Lietuvos kariuomenei šį naują priešą atremti buvo sunku.

Vadinamoji Keturių Taryba, kuriai rūpėjo ir lietuvių, ir lenkų karo su rusais bolševikais pasisekimas, pagaliau nutarė sustabdyti lietuvių-lenkų kovas, tarp abiejų kariuomenių išvesdama laikinąją demarkacijos (skiriamąją) liniją. Ši pirmoji demarkacijos linija Lietuvos vyriausybei buvo notifikuota prancūzų karinės misijos Lietuvoje viršininko

pulkininko leitenanto Constantino Reboulo 1919 m. birželio 18 d. Kai lenkai netrukus sulaužė ir šią liniją, liepos pabaigoje buvo nustatyta antroji demarkacijos linija, paliekant lenkų pusėje visą naujai okupuotą Lietuvos teritorijos ruožą (15–20 km). Lietuvos vyriausybė tuojau protestavo prieš jėgos sudarytų faktų favorizavimą, tačiau pakeitimų demarkacijos linijoje negalėjo pasiekti. Lenkams tai buvo, be abejo, padrąsinimas ir toliau eiti įvykusių faktų sudarymo keliais. Dėl to tai netrukus jie sulaužė ir šią antrąją demarkacijos liniją. Santarvininkai ir dabar nepareikalavo iš Lenkijos atitraukti savo kariuomenę už nustatytosios administracijos linijos, tačiau rugpjūčio vidury nustatė trečią liniją, kuri taip pat vargu ar būtų ilgai išsilaikiusi. Tik, Lietuvos laimei, 1919 m. rudenį (spalio 2 d.) ji baigė karą su rusų Raudonąja kariuomene, dar po poros mėnesių kartu su latviais sumušė bei likvidavo minėtąją Bermonto kariuomenę, tad 1920 m. pradžioje jau galėjo visas savo turimas pajėgas pastatyti prieš lenkus. Tuo būdu tolimesnis jų veržimasis buvo sulaikytas, tačiau Vilnius ir žymi Lietuvos teritorijos dalis liko jų rankose.

Spa konferencijos pasiūlymas[a]

Vis tebesvajodama apie imperiją nuo Baltijos iki Juodųjų jūrų, Lenkija su bolševikine Rusija vedė karą ne tik Lietuvos teritorijoje bei Gudijoje, tačiau taip pat ir Ukrainoje. Čia jiems buvo pasisekę net užimti Kijevą (1920 m. gegužės 8 d.). Tačiau kartu su tuo laimėjimu jie sulaukė ir didelės nelaimės. Bolševikinė Rusija nenorėjo paleisti iš savo rankų Ukrainos ir, sukaupusi stambesnes pajėgas, pradėjo prieš lenkus ofenzyvą[b]. Ši liepos 4 d. pradėtoji ofenzyva buvo labai sėkminga. Lenkijos kariuomenė labai sparčiai turėjo trauktis visu frontu. Traukėsi ji taip pat ir iš Gudijos, ir iš Lietuvos žemių. Šiuo kritišku momentu į vykstantį karą bandė įsikišti tarpininku Aukščiausioji Santarvininkų Taryba, susirinkusi Spa mieste. Liepos 10 d. abiem kariaujančiom pusėm ji pasiūlė paliaubas šiomis sąlygomis: Lenkija savo kariuomenę turinti atitraukti iki Aukščiausiosios Santarvininkų Tarybos 1919 m. gruodžio 8 d. nustatytosios laikinės rytinės Lenkijos sienos, vadinamosios lordo Curzono linijos, Raudonoji rusų kariuomenė turinti sustoti 50 km nuo tos sienos, o Vilnius su visa sritimi turįs būti tuojau atiduotas Lietuvai. Padarius paliaubas, Londone turinti susirinkti Sovietų Rusijos ir visų senosios Rusijos valdytuose kraštuose susikūrusių, su šiąja atskirų taikos sutarčių dar nesudariusių naujųjų valstybių atstovų konferencija taikos ir atitinkamų sienų nustatyti. Būdamas Spa, Lenkijos tuometinis ministeris pirmininkas Władysławas Dominikas Grabskis,

kuriam prašant Taryba šio klausimo ir buvo ėmusis, pasiūlymą tuojau priėmė, nes Lenkijos padėtis buvo kritiška[a]. Tuo tarpu Sovietų Rusijos vyriausybė, kuri pasiūlymą gavo liepos 12 d., paliaubų daryti nesutiko. Tuo būdu šis pasiūlymas jokios praktinės reikšmės neturėjo, tačiau yra įsidėmėtinas. Jis rodo, kad Aukščiausiosios Sąjungos Tarybos nuomone, su kuria sutiko ir Lenkijos vyriausybės galva, Vilnius su visa sritimi teisėtai turėjo priklausyti Lietuvai, kad Lenkų jis buvo okupuotas tik strateginiais sumetimais, kaip jie tada dažnai mėgdavo aiškinti. Kad iš to okupavimo fakto ar iš kur nors kitur jie būtų gavę kokių juridinių titulų į Vilnių bei jo sritį, nė lenkai tada neskelbė. Vilniaus jie nepripažino Lietuvos valstybei, nes jos pačios nepripažino, tačiau jo aneksijos neskelbė. Priešingai, Lenkijos valstybės galva ir vyriausias jos kariuomenės vadas J. Pilsudskis 1919 m. balandžio 22 d., t. y. po 3 d. Vilnių užėmus Lenkijos kariuomenei, savo išleistame atsišaukime įsakmiai pabrėžė, kad vėlesnį valstybinį savo likimą kraštas turėsiąs pats nuspręsti. Ir labai būdinga, kad tuo pat metu, kai Lietuvai Vilnių pripažino Aukščiausioji Sąjungos Taryba, kai *nolens volens*[b] sutiko su tuo Lenkijos vyriausybės galva, visiškai nepriklausomai nuo šių projektuojamųjų paliaubų tą patį padarė ir Sovietų Rusija, kuri, kaip senosios Rusijos suvereniteto paveldėtoja, tarptautinės teisės atžvilgiu viena ir teturėjo juridinių titulų šitokį klausimą spręsti.

1920 m. Maskvos sutartis ir Vilniaus grąžinimas

Lietuvos kovos su Sovietų Rusija buvo pasibaigusios dar 1919 m. spalio 2 d., kada Raudonoji kariuomenė buvo išstumta iš visos Lietuvos teritorijos. Betgi Lietuvos kariuomenė frontą prie Dauguvos saugojo iki 1920 m. pradžios, kada Raudonoji kariuomenė buvo toliau nustumta latvių ir rytinę Lietuvos dalį užgrobusių lenkų. Nuo to meto Lietuva su Sovietų Rusija jau nebesusisiekė, o santykiai tarp jų galutinai buvo sunormuoti Maskvos sutartimi, pasirašyta 1920 m. liepos 12 d., t. y. tą pačią dieną, kurią Maskvoje buvo gautas minėtasis paliaubų pasiūlymas. Šiąja sutartimi Sovietų Rusija pripažino Lietuvai ne tik Vilnių, tačiau ir Gardiną, ir lietuviškąsias sritis anapus jų.

Sovietų Rusijos vyriausybei dar nė neatsakius į Aukščiausiosios Sąjungos Tarybos paliaubų pasiūlymą, Lenkijos kariuomenė turėjo skubiai trauktis iš Vilniaus ir iš visos Lietuvos. Lietuvos vyriausybė tada kreipėsi į Lenkijos vyriausybę, siūlydama užleisti Vilnių Lietuvai nors dabar, tačiau toji nesutiko, o kai Lietuvos kariuomenė, sekdama pabėgančią Lenkijos kariuomenę, priartėjo prie Vilniaus, šioji sulaikė ją ugnimi

ir sudegino pakeliui buvusį Vokės tiltą. Taip sutrukdyta Lietuvos kariuomenė, liepos 15 d. įžengusi į savąją sostinę, jau rado ten diena anksčiau įžengusią Raudonąją rusų kariuomenę.

Laikydamasi prieš kelias dienas (liepos 12 d.) pasirašytos Maskvos sutarties, Sovietų Rusijos vyriausybė pagal atskirą susitarimą trimis etapais atitraukė savo kariuomenę iš Vilniaus ir didžiosios dalies sutartimi Lietuvai pripažintos srities. Tuo būdu rugpjūčio pabaigoje visos centrinės Lietuvos įstaigos jau galėjo grįžti į sostinę Vilnių. Tačiau šitas laikotarpis, deja, nebuvo ilgas, ir nesusipratimai su lenkais tuo dar nepasibaigė.

Nauji Lenkijos kariuomenės puolimai ir pirmosios derybos

Sumušta ir dezorganizuota, Lenkijos kariuomenė jau niekur nebegalėjo spirtis. Raudonoji rusų kariuomenė priartėjo net prie Varšuvos. Lenkijos padėtis buvo labai kritiška. Ją išgelbėjo tik pagalbon prisiųstas žymusis Prancūzijos strategas gen. Maxime Weygandas su būriu štabo karininkų, kurie skubotai pertvarkė Lenkijos kariuomenę ir rusus sumušė prie pat Varšuvos vartų. Antroje rugpjūčio mėn. pusėje Lenkijos kariuomenė pradėjo žygiuoti atgal, iš kur tik neseniai buvo išstumta. Dabar ji vėl susidūrė su Lietuvos kariuomene, užėmusia lietuviškuosius Sūduvos krašto rajonus.

Lietuva buvo pasiskelbusi lenkų-rusų kare esanti neutrali ir šį savo neutralumą stropiai saugojo[a]. Betgi atsigavusi Lenkija tuojau ėmė reikalauti, kad Lietuvos kariuomenė kairiajame Nemuno krante pasitrauktų iki 1919 m. birželio 18 d. demarkacijos linijos, kuri čia sutapo su 1919 m. gruodžio 8 d. Aukščiausiosios Sąjungos Tarybos nustatytąja laikinąja Lenkijos siena. Šito reikalavimo užleisti lenkams lietuvišką Suvalkų, Augustavo, Seinų, Gibų ir Punsko rajoną Lietuvos vyriausybė nesutiko priimti, nes 1919 m. birželio 18 d. linija buvo tik laikina ir abi pusės buvo įpareigotos ją saugoti tik anuometinio jų abiejų karo su Raudonąja rusų kariuomene sąlygose, o tų pat metų gruodžio 8 d. laikinoji Lenkijos siena buvo nustatyta visiškai be Lietuvos vyriausybės žinios, jai net nenotifikuota, tad jos negalinti varžyti. Be to, Lietuvos vyriausybė nurodė, kad, perleisdama vienai iš kariaujančių pusių dalį savo žemių, ji sulaužytų neutralitetą. Taigi ji sutiko derėtis tik tokiais klausimais, kurie nepažeistų jos neutraliteto. Ta pačia proga galėjo būti išspręsti ir Lenkų karinės vyriausybės keliamų jos kairiojo kariuomenės sparno (t. y. nuo Lietuvos) saugumo garantijų klausimai. Tačiau anksčiau negu buvo susitarta dėl derybų bazės, Lenkijos delegatams dar tebesant Kaune, rugpjūčio 28 d. Lenkijos kariuo-

menė staiga puolė Lietuvos kariuomenę ir užgrobė Augustavą, o po 3 dienų Suvalkus ir Seinus. Lietuvos kariuomenė, žinoma, gynėsi. Tuo būdu prasidėjo kariniai veiksmai. Vietovės ėjo iš rankų į rankas, o kai susitarus pradėti derybas rugsėjo 14 d. buvo sulaikyti karo veiksmai, Lietuvių pusėje buvo likę tik Seinai. Betgi šios derybos (rugsėjo 16–18 d. Kalvarijoje) nieko nedavė. Lenkijos delegacija kaltino Lietuvą neišlaikius neutralumo jų kare su Sovietų Rusija, net pradėjus pulti Lenkijos kariuomenę, ir reikalavo užleisti visą plotą iki minėtosios 1919 m. birželio 18 d. demarkacijos linijos arba 1919 m. gruodžio 8 d. laikinosios Lenkijos sienos (reikia pastebėti, kad didžiąją dalį šio ploto Lenkijos kariuomenė jau buvo jėga užgrobusi). Tuo tarpu Lietuvos delegacija griežtai atmetė be įrodymų metamus kaltinimus dėl neutralumo sulaužymo, nurodydama, kad puolančioji pusė buvo Lenkijos kariuomenė, o Lietuvos kariuomenė tik gynėsi. Ji nesutiko taip pat atitraukti kariuomenės iki lenkų reikalaujamos linijos, nes anoji demarkacijos linija dabar jau nebegalėjo galioti, o apie laikinąją Lenkijos sieną Lietuvos vyriausybei nebuvo nieko žinoma. Dėl to tai Lietuvos delegacija siūlė derėtis dėl naujos demarkacijos linijos. Lenkams šio pasiūlymo nepriėmus, derybos nutrūko.

Tautų Sąjungos Tarybos sprendimas ir jo sulaužymas[a]

Dar prieš šias Kalvarijos derybas Lenkijos vyriausybė apskundė Lietuvą Tautų Sąjungos Tarybai (rugsėjo 5 d.), kuri palaikė Lenkijos tezę ir rugsėjo 20 d. nutarimu pasiūlė Lietuvos kariuomenę atitraukti anapus minėtosios laikinosios Lenkijos sienos, betgi kartu rezervavo Lietuvai visas teises reikšti savo pretenzijas į turimas apleisti žemes vėlesnėse tiesioginėse derybose su Lenkija. Lenkija šitokiu sprendimu nepasitenkino. Jau sekančią dieną jos užsienių reikalų ministeris Eustachijus Sapieha pranešė Tautų Sąjungos Tarybai, kad Lenkijos karinė vadovybė negalinti susirišti sau rankų. Kol neatvyksianti žadėtoji Tautų Sąjungos karinė misija, be kurios nebūsią kas prižiūrėtų Lietuvos neutralumą vykstančiame kare, tol Lenkijos karinė vadovybė turėsianti elgtis taip, kaip to reikalausią karo reikalai. Tuo būdu Lenkijos vyriausybė aiškiai parodė nė nemananti tenkintis tuo, ko pati buvo reikalavusi. Be jokio pagrindo kaltindama Lietuvą neutralumo laužymu, karo vedimo interesais ji norėjo pridengti savo grobuoniškus tikslus. Ir iš tikro rugsėjo 22 d. stambios Lenkijos kariuomenės pajėgos staiga pradėjo puolimą. Nuolatinių derybų viliojama, Tautų Sąjungos intervencijos metu Lietuva puolimo nelaukė. Jos kariuomenė šiai operacijai buvo visiškai neparengta, tad greit buvo išblaškyta.

Jos viena dalis kairiajame Nemuno krante liko atkirsta ir sunkiai tegalėjo susisiekti net su vadovybe, o kita dalis per Nemuną persikėlusios Lenkijos kariuomenės buvo įstumta į tarpą rusų Raudonosios kariuomenės, dabar apleidusios Gardiną. Aiškindamiesi dėl tokio akiplėšiško savo pačių reikalautos sienos bei prieš dvi dienas Tautų Sąjungos Tarybos patvirtintos demarkacijos linijos sulaužymo, lenkai šią į rusų Raudonosios kariuomenės tarpą įblokštą Lietuvos kariuomenės dalį begėdiškai nurodinėjo kaip nesugriaunamą lietuvių-rusų bendradarbiavimo bei neutralumo sulaužymo materialinį įrodymą.

Rugsėjo 22 d. puolimas, be abejo, buvo tolimesnis ėjimas Lenkijos jau išbandytu įvykusių faktų sudarymo keliu. Ji skubėjo pakeisti padėtį anksčiau negu spės atvykti prieš dvi dienas pažadėtoji Tautų Sąjungos Kontrolės komisija, turėjusi prižiūrėti tos pat dienos Tautų Sąjungos Tarybos rezoliucijos vykdymą. Nenustojo ji eiti įvykusių faktų sudarymo keliu nė vėliau, kol vėl užgrobė Vilnių.

Suvalkų sutartis[a]

Rugsėjo 25 d. Tautų Sąjungos Tarybos pirmininkas Leono Bourgeois telegrama iš Lenkijos vyriausybės griežtai pareikalavo karinius veiksmus sustabdyti. Kad išvengtų nemalonių aiškinimųsi bei bylos Tautų Sąjungoje, Lenkijos vyriausybė sekančią dieną pasiūlė Lietuvos vyriausybei tiesiogines derybas Suvalkuose. Šiomis derybomis ji mat norėjo prisidengti nuo Tautų Sąjungos, jau pradėjusios nerimauti dėl tokio akiplėšiško jos sauvaliavimo. Be to, jai dar buvo svarbu išlošti daugiau laiko, nes tebebuvo galutinai dar nepaaiškėjusi karo su rusais išeitis. Lietuvos vyriausybė, būdama prispirta jėgos persvaros ir nematydama jokios energingos reakcijos iš Tautų Sąjungos pusės, su kuria, be to, Lietuvos vyriausybei ir susisiekti buvo sunku, nes lenkai visomis jėgomis trukdė susisiekimą per jų koridorių, su derybomis buvo priversta sutikti.

Sulaikyti karo veiksmus nors derybų metui Lenkijos vyriausybė nesutiko. Jos kariuomenė tuo tarpu vis brovėsi į Lietuvą gilyn Vilniaus kryptimi. Derybos prasidėjo rugsėjo 29 d. ir užtruko iki spalio 7 d. Į jų pabaigą pagaliau atvyko (spalio 5 d.) ir jau seniai laukiamoji Tautų Sąjungos Tarybos rugsėjo 20 d. pažadėtoji Kontrolės komisija, vadovaujama Prancūzų pulkininko Pierre Chardigny. Ši komisija ne tik nepareikalavo iš lenkų įvykdyti Tautų Sąjungos Tarybos rugsėjo 20 d. rezoliucijos, tačiau net nesustabdė karo veiksmų. Šitokioje dėtoje, kada viena Lenkijos kariuomenės dalis brovėsi į Lietuvą Prūsijos pasieniu, kita spalio 4 d. užėmė Varėnos geležinkelio stotį, ir kai buvo

gauta žinia, kad stambios Lenkijos kariuomenės dalys eina nuo Lydos Vilniaus kryptimi, Lietuvos delegacija daug kur buvo priversta nusileisti. Tuo būdu spalio 7 dieną pasirašytąja sutartimi buvo nustatyta nauja demarkacijos linija, kuri kairiajame Nemuno krante sutapo su 1919 m. birželio 18 ir gruodžio 8 d. linijomis, tačiau dešiniajame Nemuno krante Lenkijos kariuomenei paliko Gardiną ir sritį iki Merkinės–Varėnos–Bastūnų linijos. Sutartis turėjo įsigalioti spalio 10 d., tačiau karo veiksmai turėjo būti tuojau sustabdyti. Ją pasirašant dalyvavo ir Tautų Sąjungos Tarybos Kontrolės komisija, kuriai taip pat buvo pavesta sutarties vykdymo priežiūra.

Gen. Želigovskio „maištas“ ir Vilniaus užgrobimas

Betgi šito darbo Kontrolės komisijai jau neteko dirbti. Jau sekančią dieną Lenkijos valstybės galva ir vyriausias kariuomenės vadas maršalas Juzefas Pilsudskis įsakė savo generolui L. Želigovskiui su stambiomis pajėgomis pulti Vilnių. Po rugsėjo 22–23 d. smūgio Lietuvos kariuomenė tebebuvo dar neatsigavusi. Lenkijos kariuomenės vadovybė, be abejo, ruošdamosi šitam klastingam žygiui, dar Suvalkų derybų metu (spalio 4 d.) pasiskubino užgrobti Varėnos geležinkelio stotį, tuo būdu užkirsdama kelią kairiajame Nemuno krante, pietinėje Sūduvoje, sukoncentruotos Lietuvos kariuomenės greitam pergabenimui į Vilnių. Dėl to tai kritiškuoju momentu Vilniuje lietuvių kariuomenės tebuvo vos 3 batalionai, kurie L. Želigovskio vedamoms dviem pėstininkų divizijoms bei prie jų priskirtoms specialioms dalims spirtis nepajėgė ir spalio 9 d. miestą apleido.

Šitas Lenkijos kariuomenės žygis buvo aiškus sulaužymas prieš dvi dienas pasirašytosios sutarties ir įžeidimas Tautų Sąjungos Tarybos, kurios Kontrolės komisijos priežiūroje ji buvo pasirašyta bei turėjo būti vykdoma. Dėl to tai Lenkijos vyriausybė net nedrįso tuo tarpu prisiimti sau kaltės ir paskelbė, kad ji čia esanti nieko nedėta, o visa tai įvykdžiusi L. Želigovskio vadovybėje buvusi kariuomenės dalis, sudaryta neva iš vilniečių, kuri aukštesnės vadovybės įsakymų nepaklausiusi. Be abejo, tai buvo negarbingas manevras, turėjęs palengvinti Lenkijos diplomatų išsisukinėjimus prieš Tautų Sąjungą, kuri jau anksčiau (rugsėjo 20 d.) Lietuvos-Lenkijos konflikte buvo pasiėmusi autoritetingo tarpininko rolę.

Iš tikro tuo niekas nė netikėjo. Tas pats Tautų Sąjungos Tarybos Kontrolės komisijos pirmininkas P. Chardigny vėliau pareiškė Tautų Sąjungoje, kad L. Želigovskio vadovaujamoji kariuomenė visais atžvilgiais yra Lenkijos kariuomenės dalis, klausanti

jos generalinio štabo įsakymų, ir tik santykiuose su Lietuva dedasi atskira kariuomene. Pagaliau 1922 m. gruodžio 6 d. maršalas J. Pilsudskis Jungtinių Valstybių, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Italijos atstovams pats įsakmiai pareiškė, kad L. Želigovskis visą laiką buvęs jo, kaip valstybės galvos ir vyriausiojo kariuomenės vado, įrankis. Jis ne tik nebuvęs sukilęs, tačiau kaip karys iš karto net nenorėjęs į šitokią avantiūrą veltis. Teisingai pastebėjo šį pasikalbėjimą paskelbęs buvęs Italijos atstovas Francesco Tommasini, kad tokiu savo prisipažinimu maršalas nieko nenustebinęs[55], nes tai ir taip visiems buvo aišku nuo pat pirmųjų dienų. Dėl to tai ir Tautų Sąjungos Tarybos pirmininkas L. Bourgeois, paskatintas Didžiosios Britanijos užsienių reikalų ministerio Fisherio[a], spalio 14 d. raštu Lenkijos delegatui prie Tautų Sąjungos pareiškė, kad Vilniaus užėmimas yra aiškus rugsėjo 20 d. Tautų Sąjungos Tarybai duotųjų pasižadėjimų sulaužymas. Toliau jis rašė: „Jei netrukus Vilnius nebus evakuotas, Taryba bus priversta skubiai susirinkti ištirti padėties, kurią ji laiko labai rimta." Betgi Lenkijos vyriausybė nuo atsakomybės gynėsi, visą kaltę mesdama L. Želigovskiui bei jo kariuomenei. Dėl to tai Vilnius ir kartu su juo okupuotoji sritis nebuvo tuojau inkorporuota į Lenkiją, tačiau buvo sukurta neva nepriklausoma „Vidurinės Lietuvos valstybė", kuri formaliai buvo inkorporuota į Lenkiją tik po seimo rinkimų komedijos 1922 m.

Karo sulaikymas ir plebiscito klausimas

Tautų Sąjungos Taryba po spalio 9 d. smurto aktų susidariusią situaciją svarstė savo sesijoje Briusely 1920 m. spalio 28 d. Taryba Lenkijos vyriausybės aiškinimosi, kad ji su L. Želigovskio „maištu" neturinti nieko bendra, žinoma, negalėjo pripažinti. Tačiau ji ir šį kartą pasirodė labai nuolaidi Lenkijai ir nesiėmė jokių sankcijų padėčiai atstatyti. Ginčijamųjų žemių priklausomumui nustatyti ji pasiūlė *plebiscitą*, kuris turėjo būti įvykdytas Tautų Sąjungos kontrolėje. Abi vyriausybės su tuo sutiko, tačiau plebiscitas niekad neįvyko, nes Tautų Sąjunga neprivertė Lenkijos atitraukti iš krašto savo kariuomenę ir įsileisti numatytosios kontrolės organus.

Tuo metu, kai Tautų Sąjungos Taryba nusprendė pasiūlyti minėtąjį plebiscitą, tarp Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių tebevyko kovos. Kaip minėta, Vilniaus užgrobimo momentu Lietuvos kariuomenė buvo išblaškyta nelaukto klastingojo rugsėjo 22 d. puolimo. Jos daugumas tebebuvo pietinėje Suvalkijoje. Lenkams užėmus Varėnos stotį, o

[55] Fr. Tommasini, *La Risurrezione della Polonia*, Milan, 1925, p. 214–215.

netrukus ir visą geležinkelį Varėna–Vilnius, permesti ją prieš Lenkijos kariuomenę, nuo Vilniaus slenkančią toliau į šiaurę ir vakarus, buvo sunku. Reikėjo ją gabenti net per Kauną. Kol visa tai buvo atlikta ir kariuomenė dar labiau sustiprinta, praėjo gana daug laiko, leidusio Lenkijos kariuomenei gerokai pasistūmėti pirmyn ir kai kur net peržengti liepos mėnesį turėtąsias linijas. Betgi nuo lapkričio pradžios Lietuvos kariuomenė pradėjo sėkmingą puolimą ir lapkričio 19 d. Širvintų bei 21 d. Giedraičių kautynėmis atidarė sau kelią į Vilnių, priversdama Lenkijos kariuomenę sparčiai trauktis. Tačiau kaip tik tuo momentu įsikišo Tautų Sąjungos Kontrolės komisija, reikalaudama karo veiksmus tuojau nutraukti, ginčą paliekant spręsti diplomatams bei numatytajam plebiscitui. Tuo būdu nuo 1920 m. lapkričio 21 d. kariniai veiksmai tarp Lietuvos ir Lenkijos sustojo ir daugiau jau neatsinaujino, nors Vilniaus klausimas ir nebuvo išspręstas.

Šitas karo veiksmų nutraukimas ir neutralios zonos tarp abiejų kariuomenių nustatymas buvo patvirtintas specialiu 1920 m. lapkričio 29 d. protokolu, pasirašytu Lietuvos ir Lenkijos vyriausybių atstovų ir Tautų Sąjungos karinės Kontrolės komisijos narių. Įsidėmėtina, kad jį pasirašė ne tariamosios L. Želigovskio „Vidurinės Lietuvos“, tačiau Lenkijos vyriausybės atstovas. Aiškus dalykas, kad tuo būdu dar kartą akivaizdžiai buvo parodytas L. Želigovskio priklausomumas nuo Lenkijos vyriausybės. Taip pat pastebėtina, kad Lietuvos vyriausybė, priimdama šį protokolą, jokiu būdu neatsisakė nuo Suvalkų sutarties. Lietuvos vyriausybės atstovų specialiais raštais tuojau pat buvo pareikšta ir Kontrolės komisijai, ir pačiai Tautų Sąjungai, kad ji Suvalkų sutarties nustatytosios demarkacijos linijos nekeičia į dabar nustatomą neutralią zoną, tačiau kovas nutraukia ir neutraliąją zoną pripažįsta laikinai tik tai tam, kad palengvintų Lenkijai atitraukti savo kariuomenę už Suvalkų sutarties nustatytosios demarkacijos linijos, kuri pagal tą sutartį turėjo likti pastovi ir nekeičiama iki tol, kol galutinai bus likviduotas ginčas ir nustatytos abiejų valstybių sienos. Tačiau Lenkijos vyriausybė nesutiko ne tik atstatyti Suvalkų sutarties demarkacijos linijos, tačiau nesutiko nė išvesti ar demobilizuoti L. Želigovskio vadovybėje esamą kariuomenę ir įsileisti Tautų Sąjungos specialiai sudarytus dalinius bei kontrolės organus, turėjusius pravesti plebiscitą. Priešingai, 1920 m. pabaigoje L. Želigovskis okupuotajame krašte paskelbė mobilizaciją ir pradėjo griebtis labai aštrių priemonių visuomenės rodomam pasipriešinimui sutramdyti. Tautų Sąjunga konstatavo, kad šitokioje dėtoje plebiscitas yra neįmanomas. Kiek vėliau Lietuvių-lenkų bylos pranešėjas Paulas Hymansas 1921 m. rugsėjo 24 d. plenumo posėdy dėl to šitaip išsireiškė: „Tauta, kurios teritorija kariškai okupuota, negali laisvai pasisakyti dėl savo likimo. Durtuvams spaudžiant ji negali svarstyti visiškai nepriklau-

somai.“ Tai konstatavusi, Tautų Sąjungos Taryba nuo plebiscito pravedimo atsisakė ir 1921 m. kovo 3 d. Lietuvos ir Lenkijos vyriausybėms pasiūlė pradėti tiesiogines derybas, vadovaujant Tarybos skirtajam tarpininkui Belgų atstovui[a] P. Hymansui. Kelias fazes perėjusi, ši taikinimo procedūra baigėsi be jokių vaisių. Pirmasis Hymanso pateiktasis derybų baze projektas Lietuvos vyriausybės buvo priimtas, o Lenkijos vyriausybė pareikalavo, kad į derybas būtų įsileisti ginčijamojo krašto atstovai, žinoma, okupacinės valdžios parinkti. Betgi su šitokiu reikalavimu nesutiko nė pats tarpininkas, ir derybos laikinai buvo nutrauktos. Tarybos rekomendacija P. Hymanso pateiktąjį naują projektą (1921 m. rugsėjo 3 d.) Lietuvos delegacija priėmė, įnešdama į jį tik tam tikrų pataisų, o Lenkijos delegacija pasiūlė grįžti prie pirmojo projekto[b]. Tautų Sąjungos Taryba, į kurią po to kreipėsi tarpininkas, 1921 m. rugsėjo 20 d. rezoliucija vis dėlto rekomendavo šį antrąjį projektą. Tačiau kadangi Lenkijos vyriausybė šio projekto nenorėjo nė pradėti svarstyti, o Lietuvos vyriausybė siūlė kai kurių pataisų, tad Tautų Sąjungos Taryba 1922 m. sausio 13 d. rezoliucija pareiškė apgailestaujanti savo pastangų nepasisekimą ir toliau jau nebegalėsianti šio klausimo svarstyti iš esmės, betgi ji negalėsianti pripažinti jokio vienašališko šio ginčo sprendimo, kuris būtų padarytas be antrosios pusės sutikimo ir be Tarybos žinios. Kartu buvo nutarta per l mėnesį atšaukti daug kartų mūsų minėtąją karinę Kontrolės komisiją.

Vilniaus „seimas“ ir okupuotojo krašto inkorporavimas į Lenkiją

Tautų Sąjungos Tarybos rezoliucijos minėtoji pastaba apie nepripažinimą bet kokio vienašališko ginčo sprendimo buvo iššaukta Lietuvos protesto prieš Lenkijos vyriausybės per gen. L. Želigovskį organizuojamus rinkimus į okupuotojo krašto – „Vidurinės Lietuvos“ – atstovybę, turėjusią pareikšti krašto gyventojų valią vietoje neįvykusio plebiscito. Rinkimai vis dėlto įvyko, o „išrinktasis“ seimas 1922 m. vasario 20 d. nutarė kraštą prijungti prie Lenkijos. Vasario 28 d. jis buvo paleistas, o kovo 24 d. ir Lenkijos seimas paskelbė besąlyginę Vilniaus krašto inkorporaciją į Lenkijos valstybę, nors tai buvo vienašališkas, ne tik Lietuvos, tačiau ir Tautų Sąjungos Tarybos jau minėtąja sausio 13 d. rezoliucija iš anksto pasmerktas aktas. O ko buvo verti gen. L. Želigovskio suorganizuoti „rinkimai“ bei kiek taip išrinktas „seimas“ atitiko krašto gyventojų valią, galime suprasti iš „rinkimus“ stebėjusios Tautų Sąjungos Tarybos Kontrolės komisijos pirmi-

ninko pranešimo, kuris rašė: „1. Komisijos, kurioms pavesta vadovauti ir įvykdyti rinkimus, beveik išimtinai susidėjo iš lenkų. 2. Balsuojant ėjo prie urnos be jokių tapatybės įrodymų ir pateisinamų dokumentų. Užteko pasakyti pavardę, kuri buvo įtraukta į sąrašą, kad būtų galima atiduoti savo balsą. Tad rinkimų kontrolė buvo visiškai suinteresuotos šalies rankose. Atsižvelgiant į tai, kad lietuviai, žydai ir didžioji gudų dalis susilaikė nuo dalyvavimo rinkimuose ir kad, iš antros pusės, rinkimai įvyko kariškos okupacijos režime, kuriame lenkiškas elementas disponavo visomis valdžios aparato spaudimo priemonėmis, neatrodo, kad būtų galima laikyti dabartinį Vilniaus seimą esant tikrą ir nuoširdų atsiklaustos teritorijos gyventojų visumos pasisakymą“… Be to, pulkininkas P. Chardigny pastebėjo, kad į rinkikų sąrašus tebuvo įtraukta vos apie 53 % visų gyventojų, o balsų buvo paduota apie 63 % gavusio teisę balsuoti skaičiaus, t. y. vos apie 33 % visų gyventojų. Vadinasi, 67 % gyventojų rinkimuose visiškai nedalyvavo.

Lietuvos Lenkijos administracijos linijos ir sienos klausimas

Nepripažindama ir Tautų Sąjungos Tarybos pasmerktų Lenkijos vyriausybės organizuojamų rinkimų į okupuotojo krašto atstovybę, Tautų Sąjungai atsisakius daugiau šį klausimą svarstyti iš esmės, Lietuvos vyriausybė 1922 m. sausio 27 d. pasiūlė Lenkijos vyriausybei pradėti tiesiogines derybas visam Lietuvos Lenkijos santykių kompleksui išspręsti, žinoma, pirmiausia atstačius *status quo*[a] Vilniaus krašte ir atitraukus Lenkijos kariuomenę anapus Suvalkų sutarties nustatytosios linijos. Betgi Lenkijos vyriausybė nuo šitokių derybų atsisakė. Tada vasario 20 d., t. y. tą pačią dieną, kai buvo padarytas minėtasis Vilniaus „seimo“ nutarimas „Vidurinę Lietuvą“ prijungti prie Lenkijos, Lietuvos vyriausybė pasiūlė ginčą pavesti spręsti Nuolatiniam tarptautiniam tribunolui, betgi Lenkijos vyriausybė, toliau eidama įvykusių faktų sudarymo keliu, ir nuo to atsisakė *expressis verbis*[b] pareikšdama, kad Lietuvos vyriausybės nusistatymas esąs nepagrįstas, nes įvykiai jį jau pralenkę. Vilniaus kraštas jau esąs apsisprendęs prisijungti prie Lenkijos.

Tautų Sąjungos Taryba šitokio Lenkijos nusistatymo, žinoma, neparėmė, nes jis jau buvo pasmerktas 1922 m. sausio 13 d. rezoliucija. Daugiau jau nesvarstydama klausimo iš esmės, ji betgi ne tik nepadarė nieko, kas būtų privertę Lenkijos vyriausybę nuo šitokio kelio atsisakyti, tačiau net ją parėmė 1923 m. vasario 3 d. rezoliucija pakartotinai pasiūlydama 1920 m. lapkričio 29 d. Kauno protokolu sudarytą neutralią zoną

padalinti ir vietoje jos išvesti administracijos liniją. Kadangi šitas Tarybos sprendimas buvo padarytas neutralios zonos padalinimo klausimo spręsti neprašius nei Lietuvos, nei Lenkijos vyriausybėms, tad formaliai jis buvo neteisėtas. Lietuvos vyriausybė prieš jį griežtai protestavo, nes jos sutikimas būtų reiškęs atsisakymą nuo Suvalkų sutarties. Ji nurodė, kad dabar, kada vietoje „maištininko" L. Želigovskio okupuotojo krašto faktinį valdymą yra perėmusi pati Lenkijos vyriausybė, Suvalkų sutarčiai įgyvendinti ji jau negali nurodyti jokių kliūčių, ir reikalavo išvesti Lenkijos kariuomenę už tos sutarties nustatytosios demarkacijos linijos, o kraštą perduoti Lietuvai. Tačiau Tautų Sąjungos Taryba į šį akivaizdžiai teisėtą Lietuvos vyriausybės protestą neatsižvelgė, nesutiko taip pat savo šitos vasario 3 d. rezoliucijos teisėtumo klausimą pavesti išspręsti Tarptautiniam tribunolui, o lenkai tuojau jėga užėmė jiems pripažintąją neutralios zonos dalį. Be abejo, iš Tautų Sąjungos Tarybos pusės tai buvo nusilenkimas prieš galingesnės Lenkijos sauvaliavimą, jėga sudarytų faktų favorizavimas, atsisakymas ginti teisėtumą vien dėl to, kad buvo norima kuo greičiau užbaigti šią ilgai užsitęsusią ir netikrumo atmosferą sudarančią bylą.

Jei Lietuvos vyriausybė būtų ir sutikusi su administracijos linijos pravedimu, tai vis tiek dar būtų likęs atviras pastovios sienos klausimas. Tautų Sąjungos Tarybos sprendimu pravestą administracijos liniją laikydama galiojančia, Lenkijos vyriausybė pasirūpino išgauti bent vienos tarptautinės institucijos sau palankų sprendimą ir šiuo reikalu. Jai paprašius, 1923 m. kovo 15 d. karą laimėjusios Santarvės (didžiųjų valstybių) Ambasadorių konferencija administracijos liniją paskelbė Lietuvos Lenkijos siena. Savo sprendimą konferencija rėmė tuo, kad jai duoda teisę nustatyti Lenkijos sienas Versalio sutarties 87 straipsnio 3 pastraipa, o Lietuvos vyriausybė 1922 m. lapkričio 18 d. notoje reiškusi susirūpinimo, kodėl šiomis teisėmis nepasinaudota, vadinasi, sutikusi pasiduoti konferencijos sprendimui.

Iš tikro, kad Ambasadorių konferencija gali nustatyti Lenkijos sienas, Lietuvos vyriausybė Tautų Sąjungos Tarybai buvo priminusi net dviem atvejais, o minėtąja nota, liečiančia Nemuno internacionalizavimą, tarp kitko tai priminė ir pačiai Ambasadorių konferencijai, tačiau tai nebuvo besąlyginis prašymas ginčą išspręsti. Matydama, kad Tautų Sąjungos Taryba neranda priemonių priversti Lenkiją gerbti pačios Tarybos sprendimus ir vykdyti jos Kontrolės komisijos priežiūroje pasirašytą sutartį, Lietuvos vyriausybė nurodė, jog Tautų Sąjungos Taryba gali paprašyti Ambasadorių konferenciją padaryti tokį sprendimą, kuris atitiktų pačios Lenkijos įsipareigojimams, būtent priskirtų Lietuvai Vilnių bei jo sritį. Tuo būdu Lietuvos Lenkijos byla būtų baigta, nes

Lenkijai, kaip pasirašiusiai Versalio taikos sutartį, Ambasadorių konferencijos sprendimas būtų privalomas. Ir 1922 m. lapkričio 18 d. nota Ambasadorių konferencijai, pranešdama, kad Nemune plaukiojimo tvarką galėsianti nustatyti tik tada, kai Lenkija, įvykdydama savo pasižadėjimus Lietuvos atžvilgiu, sudarys galimas draugiško santykiavimo sąlygas, Lietuvos vyriausybė taip pat pastebėjo, kad santarvininkų valstybės čia galėtų patarnauti, nustatydamos Lenkijos sienas „atsižvelgdamos į šios valstybės iškilmingus pasižadėjimus Lietuvos valstybės atžvilgiu ir atsižvelgdamos į gyvus Lietuvos interesus bei teises".

Tai buvo Lietuvos valstybės prašymas didžiųjų valstybių pagalbos jai grąžinti Lenkijos sulaužytas teises, tačiau ne pavedimas jų nuožiūrai viso ginčo sprendimo. Kaip vėliau savo proteste pareiškė Lietuvos vyriausybė, ginčo sprendimą ji būtų galėjusi pavesti ne tokiai politinei konferencijai, tačiau tik vienam Nuolatiniam tarptautiniam tribunolui, į kurį betgi nedrįso perkelti bylos Lenkija.

Ambasadorių konferencijos sprendimas kaip nesuderinamas su esminėmis pasiūlymo sąlygomis, be to, kaip padarytas pasirėmus ne formaliu prašymu, tačiau pašaliniu priminimu padarytas visiškai be Lietuvos vyriausybės žinios – jai tik pranešus, be abejo, negalėjo būti laikomas Lietuvai privalomu, nes Versalio sutarties 87 str. jos, kaip to akto nepasirašiusios, nelietė. Dėl to tai Lietuvos vyriausybė, sužinojusi apie šį sprendimą, tuojau griežčiausiai protestavo prieš jos 1922 m. lapkričio 18 d. minėtųjų žodžių neteisingą interpretavimą, o patį sprendimą atmetė kaip neteisėtai padarytą ir neteisingą.

Ir[a] šis sprendimas buvo toks pat jėga sudarytos padėties sankcionavimas su skriauda Lietuvai, kaip ir tų pačių metų vasario 3 d. Tautų Sąjungos Tarybos sprendimas dėl neutralios zonos pakeitimo administracijos linija. Tačiau kaip neteisėtai padarytas ir Lietuvos vyriausybės atmestas, jis Lietuvos teisių į Vilnių ir jo sritį nepanaikino. Lietuva šito nusistatymo visą laiką laikėsi ir jokių nuolaidų Lenkijai, neatstatančiai Suvalkų sutarties, nepadarė, nors Lenkijos okupacijos Vilniuje ir negalėjo pašalinti.

Naudodamasi *beata possidens*[b] padėtimi, Lenkija ginčą visą laiką kėlė tik politinėse tarptautinėse institucijose, kur ji, kaip žymiai didesnė valstybė, turėjo didesnį svorį. Tačiau ji uoliai vengė Tarptautinio tribunolo, kurio sprendimas galėjo būti vien tik teise paremtas. Kai Lietuva su šitokia kaimyne nesutiko palaikyti jokių santykių, Lenkija pagaliau iškėlė jai bylą Tarptautiniame tribunole, tačiau Tribunolas, kaip pamatysim toliau, Lietuvos poziciją pateisino, o tuo pačiu ir atsisakymą priimti minėtąjį Ambasadorių konferencijos sprendimą pripažino teisėtu. Nevertė Lietuvos pripažinti šį konfe-

rencijos sprendimą nei Tautų Sąjungos Taryba, kuri pati 1922 m. sausio 13 d. rezoliucija buvo pasisakiusi nepripažinsianti jokio sprendimo, padaryto be abiejų suinteresuotų šalių sutikimo. Į Lietuvos vyriausybės prašymą šio sprendimo nepripažinti ji… nieko neatsakė.

Lietuvos Lenkijos byla Tautų Sąjungos Taryboje 1927 metais

Po šitų visų nepasisekusių bandymų Lietuvos Lenkijos ginčą išspręsti tarptautinėse institucijose tarp jų susidarė ypatingas stovis, kurio metu Lietuva, pasisakiusi, kad savo teisių sieksianti taikingomis priemonėmis, reikšdama aukščiausią protestą prieš teisės laužymus iš Lenkijos pusės, atsisakė užmegzti su ja normalius kaimyninius santykius, kurie būtų galėję būti interpretuojami kaip pripažinimas Lenkijos jėgos veiksmais sudaryto teritorinio stovio bei atsisakymas nuo Suvalkų sutarties. Šio nei karo, nei taikos stovio metu Lenkija ne kartą kėlė reikalavimus atidaryti administracijos liniją normaliam susisiekimui bei tranzitui ir užmegzti kitokius santykius. Dėl to buvo net kelis kartus prasidėjusios derybos, tačiau jos vaisių nedavė, nes, laikydamasi savo pagrindinio nusistatymo, Lietuva negalėjo užmegzti santykių, neišsprendusi paties esminio ginčo. Ji tik sutiko sutvarkyti judėjimą Nemunu, kaip buvo įpareigota 1924 m. gegužės 8 d. Paryžiaus konvencijos dėl Klaipėdos (tai ir buvo padaryta atskiru 1926 m. sausio 27 d. įstatymu).

Tautų Sąjungos Taryboje Lietuvos-Lenkijos byla vėl atsidūrė 1927 m., kai Lietuvos vyriausybė spalio 15 ir 26 d. notomis apskundė Lenkijos vyriausybę laužant savo pasižadėjimus dėl mažumų globos ir rengiantis kažkokiems prieš Lietuvos nepriklausomybę nukreiptiems veiksmams. Pagrindą šitam skundui davė Lenkijos vyriausybės elgesys, kuri, norėdama Lietuvą paspausti, pradėjo didelį lietuvių persekiojimą okupuotame Vilniaus krašte, daugelį jų suareštuodama, uždarydama daugumą lietuviškų mokyklų ir kitų švietimo bei kultūros įstaigų, šį savo elgesį paremdama sufalsifikuotu neva Lietuvos vyriausybės persekiojamų lenkų mokytojų laišku. Tuo pat metu Lietuvos vyriausybę pasiekė aliarmuojančios žinios apie Lenkijos ruošiamą naują smurto žygį prieš Lietuvą, pasinaudodama saujele politinių Lietuvos pabėgėlių ir visokių neaiškių gaivalų, kurie buvo kaupiami į krūvą ir net ginkluojami. Lietuvos vyriausybės nerimą dar labiau padidino maršalo J. Pilsudskio pareiškimai oficialiai lenkų agentūrai, kad jis praleidęs nemigo naktį svarstydamas, ar turinti būti paskelbta mobilizacija prieš Lietuvą.

Svarstant šį Lietuvos vyriausybės skundą, Lenkijos atstovas ypatingai reikalavo iš Lietuvos atstovo pasisakyti kategoriškai, ar Lietuva laiko save karo stovy su Lenkija. Lietuvos atstovas, žinoma, lengvai galėjo atsakyti neigiamai[a], nes ir pačios Tautų Sąjungos Tarybos 1922 m. sausio 13 d. rezoliucijoje buvo fiksuotas niekad nepakeistas abiejų pusių pareiškimas, kad jos nesigriebs nedraugiškų žygių ir tuo būdu *taikos stovį* ir toliau palaikys. Tai nebuvo karo, tačiau tik nenormalių santykių stovis. Imdama dėmesin šį Lietuvos vyriausybės atstovo pareiškimą, o taip pat Lenkijos vyriausybės atstovo pareiškimą, kad Lenkija pripažįsta ir gerbs Lietuvos respublikos nepriklausomybę bei jos teritorijos integralumą, Tautų Sąjungos Taryba pareiškė pasitenkinimą ir pasiūlė abiem valstybėm pradėti tiesiogines derybas normaliems santykiams užmegzti, kartu pažadėdama techninę savo organų pagalbą tose derybose. Okupuotojo krašto lietuvių persekiojimo klausimas buvo pavestas ištirti specialiam komitetui; be to, buvo numatyta procedūra incidentams prie administracijos linijos spręsti. Pagaliau pačioje rezoliucijos pabaigoje buvo pastebėta, kad ja Taryba neliečia klausimų, dėl kurių abi valstybės yra skirtingų nuomonių. Vadinasi, ji pripažino Lietuvos įsitikinimą, kad Vilniaus ir jo srities priklausomybės klausimas tebėra neišspręstas. Šitas formalus įtraukimas į rezoliuciją Lietuvos rezervų, kurie, rezoliuciją priėmus, buvo ir pačios Lenkijos pripažinti, buvo ir pirmas Lietuvos laimėjimas po skaudaus Tautų Sąjungos Tarybos sprendimo, vietoje neutralios zonos įvedusio administracijos liniją, bei po Ambasadorių konferencijos sprendimo, nustačiusio Lenkijos valstybės sienas. Šia savo rezoliucija Tautų Sąjungos Taryba ir net pati Lenkija po tų sprendimų Lietuvos užimtąją padėtį pripažino teisėta. Tautų Sąjunga Lietuvos nevertė atsižadėti to nusistatymo.

Netarpinių derybų nepasisekimas ir Hagos tarptautinio tribunolo sprendimas

Vykdant šią Tautų Sąjungos Tarybos rezoliuciją, 1928 m. kovo 30 d. Karaliaučiuje susirinko abiejų valstybių konferencija susisiekimo santykių užmezgimo apsvarstyti. Lenkijos vyriausybei pasiūlius labai plačius santykius ir nesutinkant iš visos Lenkijos išskirti bei į išimtinę padėtį pastatyti jos okupuotąjį kraštą, Lietuvos vyriausybė pasiūlė kartu išspręsti Lenkijos prieš Lietuvą vestojo karo bei L. Želigovskio „maišto“ sukurtos nenormalios padėties likvidavimo klausimą, nes kitaip tokių plačių santykių užmezgimas būtų reiškęs Vilniaus srities pripažinimą Lenkijai. Šituo pagrindiniu klausimu

nesusitarus, konferencija, kuri dirbo pasidalinusi į tris komisijas, vaisių labai mažai tedavė. Lapkričio 3–6 d. vėl susirinkusi Karaliaučiuje, konferencija pasirašė tik vieną provizorinį susitarimą dėl palengvinimų gyventojams, kurių turtas yra perkirstas administracijos linijos.

Gavusi pranešimą apie Karaliaučiaus konferencijos menkus vaisius, Tautų Sąjungos Taryba 1928 m. gruodžio 14 d. rezoliucijomis pasiūlė abiem valstybėm derybas tęsti, o Tautų Sąjungos konsultacinei bei techninei susisiekimo ir tranzito komisijai pavedė, turint galvoje esamąsias politines kliūtis, ištirti galimybes ir pasiūlyti priemones, paremtas tarptautiniais abiejų valstybių pasižadėjimais, susisiekimo bei tranzito laisvei tarp jų garantuoti.

Ši komisija 1930 m. rugsėjo 4 d. raportu pasiūlė du dalyku, būtent: sudaryti Versalio taikos nuostatus atitinkančias taisykles plukdymui Nemunu ir atidaryti Lentvario–Kaišiadorių geležinkelio ruožą. Komisijos nuomone, šitos priemonės esančios galimos įgyvendinti ir nelikvidavus esamų abiejų valstybių politinių nesutarimų. Lietuvos vyriausybė betgi pareiškė su šitais pasiūlymais nesutinkanti, nes padėtį atitinkančios taisyklės plukdymui Nemunu jos jau buvo paskelbtos dar 1926 m. sausio 27 d., o dėl atidarymo minimojo geležinkelio ruožo ji niekad nebuvo davusi jokių pasižadėjimų ir dabartinėmis sąlygomis to padaryti negalinti.

Gavusi tokį atsakymą, Tautų Sąjungos Taryba 1931 m. sausio 24 d. nutarė paprašyti Hagos tarptautinio tribunolo patariamosios nuomonės šitokiu klausimu: „**Ar galioją tarptautiniai pasižadėjimai dabartinėmis aplinkybėmis įpareigoja Lietuvą** ir – teigiamo atsakymo atveju – kuriomis sąlygomis imtis reikalingų priemonių atidaryti judėjimui arba kai kurioms jo rūšims Lentvario–Kaišiadorių geležinkelio linijos ruožu?“

Plačiai išnagrinėjęs tiek Tautų Sąjungos Tarybos, tiek Lietuvos bei Lenkijos vyriausybių pateiktąją medžiagą, Tribunolas savo tų pačių metų spalio 15 d. vienbalsiu sprendimu į pastatytąjį klausimą atsakė neigiamai. Vadinasi, Tribunolas pripažino Lietuvos laikyseną pamatuotą ir kartu atmetė Lenkijos vyriausybės tezę, kad 1927 m. gruodžio 10 d. Tautų Sąjungos Tarybos rezoliucija būtinai įpareigojusi Lietuvą užmegzti santykius su Lenkija ginčo dėl Vilniaus neišsprendus. Tuo būdu Lenkijos pozicijos šiuo klausimu gerokai susilpnėjo. Ir ilgai ji nerado kelio, kaip galėtų priversti Lietuvą pripažinti (arba nors pamiršti) jos smurto aktais sudarytą padėtį ir užmegzti su ja normalius kaimyninius santykius. Administracijos linija liko uždaryta iki 1938 m. kovo mėnesio, ka-

da Lenkija normalių santykių užmezgimą išreikalavo visų gerai tebeprisimenamu[a] ultimatumu[b], įteiktu Lietuvos vyriausybei didelio Europos politinio įtempimo momentu[56].

Dabartinė Vilniaus klausimo padėtis[c]

Ultimatumu išreikalautas diplomatinių ir ekonominių santykių užmezgimas, žinoma, jokiu būdu nereiškė Lietuvos atsižadėjimo Vilniaus ir jo srities. Ir pasirašytoji santykių užmezgimo sutartis tą klausimą paliko atvirą. Iš Lietuvos pusės tai buvo tik atsisakymas nuo 18 metų praktikuoto kovos metodo. Lenkijai šitas faktas taip pat nedavė jokių juridinių titulų į Vilnių ir jo sritį. Tarptautinės teisės atžvilgiu tokių titulų visą laiką turėjo tik Lietuva, kurių ji niekad neišsižadėjo ir Lenkijai neperleido. Lenkija rėmėsi tik jėgos aktais, laužiusiais ir tarptautinių institucijų sprendimus, ir net jos pačios pasirašytąją sutartį. Tačiau šitie jėgos aktai jai davė tik faktinį krašto valdymą, tačiau ne juridinius titulus.

Lenkai savo teises į Vilnių bei jo kraštą rėmė 1922 m. Vilniaus „seimo“ deklaracija ir 1923 m. Ambasadorių konferencijos sprendimu. Tačiau, kaip jau matėme, 1922 m. „seimas“ buvo tik surežisuota komedija. Jo nepripažino ne tik Lietuva, tačiau taip pat niekas pasauly. Ambasadorių konferencijos sprendimas, padarytas atsižvelgiant ne į teisę ir teisingumą, tačiau tik norint kuriuo nors būdu baigti bylą, Rytų Europoje sudarančią netikrumo padėtį, kaip matėme, Lietuvos buvo atmestas kaip neteisėtai padary-

[56] Lietuvių-lenkų bylą dėl Vilniaus yra nagrinėję daugelis autorių – lietuvių ir lenkų. Yra paskelbta taip pat gausiai dokumentų. Plg. C. Graužinis, *La Question de Vilna*, Paris, l927; L. Natkevičius, *Aspect Politique et Juridique du Différend Polono-Lithuanien*, 4-e éd., Paris-Kaunas 1930; M. Anysas, *Der litauisch-polnische Streit um das Wilnagebiet von seinen Anfängen bis zum Gutachten des Ständigen Internationalen Gerichtshofes vom 15. Oktober* 1931,Würzburg, 1934; J. Urbšys, *Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai*, Kaunas 1932; Z. Budecki, *Stosunki polsko-litewskie po wojnie światowej 1918–1928*, Warszawa, 1928; St. Kutrzeba, *La question de Wilno*, Paris, 1928; L. Meriggi, *Il Conflitto lituano-polacco e la questione di Vilna*, Milano, 1930. Vilniaus bylą liečią dokumentai buvo išleisti ir Lietuvos ir Lenkijos užsienių reikalų ministerijų ir panašiais titulais: *Conflit polono-lithuanien*. *Question de Vilna 1918–1924*: *documents diplomatiques*, Kaunas: Republique de Lithuanie, Ministère des affaires étrangères, 1924; *Conflict lithuano-polonais. Correspondance échangée entre le conseil de la Société des Nations et le Gouvernment Lithuanien. 15 décembre 1921–18 mai 1922*, Kaunas: Ministère des affaires étrangères de Lithuanie, 1922; *Lietuvių Lenkų byla dėl tranzito Nemuno upynu ir Kaišiadorių–Lentvaravo geležinkelio ruožu. Nuo Tautų Sąjungos Tarybos 1927 m. gruodžio 10 d. rezoliucijos iki Hagos tarptautinio tribunolo patariamosios nuomonės pareiškimo*, Kaunas, 1931, d. 1–2; *Documents Diplomatiques du Min. des Affaires étrangères de Pologne…,* 1920, 1921 [Matyt: *Documents Diplomatiques concernant les relations Polono-Lithuaniennes* République Polonaise. Ministère des affaires étrangères, Varsovie, 1920, t. 1: Du Décembre 1918–Septembre 1920); 1921, t. 2 Du 20 Avril au 3 Juin 1921]. Yra dar bent keli tokio pat vardo lenkų rinkiniai, liečią atskiras konferencijas – Karaliaučiaus, Kopenhagos, Lugano, Varšuvos ir t. t. Be to: *Protocoles Officiels des Conférences polono-lithuaniennes à Souwalki: aide memoire*, Varsovie, 1921; *Société des Nations. Journal Officiel* (žr. pagal metus[d]).

tas. Tai buvo aiškus galingesnės valstybės jėga sudarytų faktų sankcionavimas šventos ramybės dėlei, sprendimas tokios institucijos, kuri be Lietuvos vyriausybės prašymo nebuvo kompetentinga bet kokį sprendimą padaryti. Dėl to tai jo taip pat niekas nepripažino ir nelaikė Lietuvą įpareigojančiu sprendimu.

Tuo tarpu Lietuvos teisės į Vilnių bei jo sritį visą laiką buvo ir[a] yra neabejotinos. Jos yra pagrįstos ne tik konstitucine deklaracija, tačiau ir 1920 m. liepos 12 d. Maskvos sutartimi su Sovietų Rusija, senosios Rusijos suverenumo paveldėtoja. Šitos Lietuvos teisės niekad nebuvo nei panaikintos, nei išsižadėtos. Tiktai Lenkijos okupacija laikinai buvo sutrukdžiusi Lietuvos valstybės suvereniteto vykdymą šiame krašte.

1939 m. rugsėjo l d. prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas Vilniaus bylą pakeitė iš pat pagrindų[b], nes su Lenkijos valstybės žuvimu pasibaigė ir jos okupacija Vilniaus krašte. Jai žūvant, didžiąją dalį okupuotosios Lietuvos su pačiu Vilniumi užėmė Sovietų Rusija, o mažą gabalėlį, vadinamąjį Suvalkų trikampį, užėmė vokiečiai, kurie tomis dienomis gana karštai buvo įtikinėję Lietuvos vyriausybę iš griūvančios Lenkijos savo sostinę atsiimti ginklu. Betgi Lietuva, kuri vykstančiame kare buvo paskelbusi neutralumą, nenorėjo ginklo griebtis net savajai sostinei atsiimti, kad nebūtų apkaltinta laužanti neutralumą ir paskelbta kariaujančia šalimi.

Tuo metu Lietuvos vyriausybė dar nežinojo, kad 1939 m. rugpjūčio 23 d., pasirašant Sovietų Rusijos ir Vokietijos nepuolimo sutartį, vadinamąjį Ribentropo-Molotovo paktą, buvo prikergtas slaptas protokolas apie Rytų Europos pasidalinimą. Pagal šį protokolą Lietuva turėjo likti Vokietijos įtakoje, kai kitos Pabaltijo valstybės turėjo tekti Sovietų Rusijai. Į Lietuvos ribas buvo numatytas įterpti ir Vilnius bei jo sritis. Be abejo, kaip tik dėl to vokiečiai ragino Lietuvos vyriausybę pulti lenkus ir Vilnių užimti, nes patys ten laiku negalėjo atsidurti, negalėdami aplenkti Raudonosios armijos, o gerai žinojo, kad kartą ten atėjusią ją bus sunku beiškrapštyti. Taip ir įvyko. Kai Vilnių ir jo kraštą jau buvo užėmusi Raudonoji armija, Joachimas Ribentropas su Viačeslavu Molotovu rugsėjo 28 d. pasirašė draugiškumo paktą, o prie jo dar naują slaptą protokolą, kuriuo Lietuva, išskyrus gabalėlį Sūduvos, buvo perleista Sovietų Rusijos įtakos sferon[57]. Šioji dabar Vilnių panaudojo lyg savotišką skausmo malšintoją, vykdydama visos Lietuvos pavergimo operaciją[c]. Kaip žinoma, nepraėjus nei 2 savaitėms, Sovietų Rusija privertė Lietuvą spalio 10 d. pasirašyti savitarpio pagalbos sutartį, pagal kurią Lietuvoje

[57] Dokumentai išspausdinti leidiny: *Nazi-Soviet Relations 1939–1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office*, edited by Raymond James Sontag and James Stuart Beddie, Washington: Department of State, 1948.

buvo įkurtos karinės sovietų bazės, tačiau už tai Lietuvai buvo perduotas Vilnius su dalimi krašto, toli nesiekiant 1920 m. Maskvos sutarties sienų. Taip spalio 28 d. Lietuvos kariuomenė įžengė į Vilnių. Miestą ir sovietų užleistą srities dalį perėmė Lietuvos valstybiniai organai. Kai Lietuva 1940 m. birželio 15 d. buvo sovietų Raudonosios armijos okupuota, o po keleto savaičių aneksuota ir paskelbta tarybine respublika, Vilnius buvo paliktas jos sostine. Taip ir dabar tebėra.

Vilnius ir visa Lietuva tebėra Sovietų Rusijos okupacijoje. Su dabartine komunistine Lenkija ginčo nei dėl Vilniaus, nei dėl kurių kitų teritorijų nėra, nes viską komanduoja Maskva, laikanti, kad Rytų Europos sienų klausimas buvęs galutinai išspręstas Jaltos bei Potsdamo konferencijose. Iš tikrųjų gi Sovietų grobiamųjų žygių sudarytos padėties Rytų Europoje niekas nelaiko pastovia. Rytų Europos problemos tebėra neišspręstos. Jos dar bus sprendžiamos. O tada, be abejo, ir Vilniaus klausimas iškils iš naujo. Iškels jį lenkai. Jų emigrantai bei tremtiniai ir dabar kiekviena proga tai pabrėžia.

Lietuvai jie prikiša, kad Vilnių 1939 m. perėmusi neteisėtai. Tačiau Lietuva 1939 m. tik atsiėmė savą žemę. Ji jau 1920 m. buvo pareiškusi savo sostinės sieksianti tik taikingomis priemonėmis ir 1939 m. tai atliko vykstančiame kare savo deklaruoto neutralumo nelaužydama. Vilniaus ir dalies jo srities perėmimo faktas, žinoma, jokiu būdu nereiškia neutralumo laužymo, nes tai buvo ne Lenkijos valstybės žemės, bet jos okupuota Lietuvos teritorija, nuo kurios Lietuva niekad nebuvo atsisakiusi, į kurią Lenkija nebuvo įsigijusi jokių juridinių titulų. O pagaliau Lietuva savą sostinę bei jos sritį atgavo tada, kada Lenkijos faktinis valdymas iš šių sričių jau buvo pašalintas kitų pajėgų, atseit Lietuvai su Lenkija čia jau neteko susidurti.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Kodėl naujai atgimusi Lietuva Vilnių ir Vilniaus kraštą taip brangino[a] ir net labai sunkiais tarptautinės politikos momentais per 19 m. nesutiko nusilenkti Lenkų okupacijos faktui, po šios trumpos istorinės apžvalgos nesunku suprasti. Pirmiausia tai nuo amžių lietuviška, dar ir dabar daugely rajonų gryniausių lietuvių gyvenama žemė. Tai senosios Lietuvos valstybės lopšys ir branduolys, kuriame per šešis nepriklausomo gyvenimo amžius susikūrė ir išaugo svarbiausieji politinio, kultūrinio ir ekonominio gyvenimo centrai. Su šitais centrais ir su šiuo kraštu yra susiję visi svarbiausieji istoriniai senosios Lietuvos įvykiai. Čia yra sukauptos svarbiausios tautos istorinio gyvenimo brangenybės. Jos, o taip pat ir valstybinio gyvenimo tradicijos visą lietuvių tautą neatsiejamai riša su Vilniumi ir jo sritimi. Lietuvių tauta negali atsižadėti savų žemių, savo praeities bei savos istorijos, kurios prisiminimas buvo svarbiausias jos tautinio atgimimo akstinas. Ne kas kitas, tačiau didingoji tautos praeitis įkvėpė pasitikėjimo ir gaivino visus tautinio lietuvių atgimimo pionierius, stojusius į kovą su milžiniškomis tautą marinančiomis pajėgomis. Juk ne veltui ir lietuvių tautos himne yra giedama: „Iš praeities tavo sūnūs te stiprybę semia…“ Argi galima iš to išskirti Vilnių ir jo sritį?

Visų saitų, kurie lietuvių tautą riša su šiuo kraštu, nė neįmanoma suminėti. Lietuviai ir be išvardijimo tai žino ir jaučia[b]. Pirmoji ir svarbiausioji šio krašto šventovė, be abejo, yra pats Vilnius – amžinoji Lietuvos sostinė, lietuviškoji Roma, lietuvių poetų ir liaudies dainių apdainuotasis miestas. Čia buvo kuriama didingoji tautos istorija, čia buvo atgimstančios tautos organizavimosi centras, pagaliau čia gimė naujoji nepriklausomoji Lietuvos valstybė. O kiek jame pačiame yra tautos amžiais sukurtų kultūrinių vertybių, kiek atmintinų ir tautai brangių vietų. Čia tebestovi senosios Lietuvos galybės kūrėjo Gedimino pilies griuvėsiai, čia katedros požemiuose ilsisi didžiausio lietuvių tautos didvyrio Vytauto ir daugybės kitų kunigaikščių bei šiaip tautai atmintinų vyrų kaulai. Čia jų veiklos paminklai.

Lietuva nuo amžių yra giliai religingas katalikiškas kraštas, o jos svarbiausios religinės šventovės yra Vilniuje. Čia yra Lietuvos patrono Šv. Kazimiero karstas, čia yra garsieji Aušros Vartai su stebuklinguoju Dievo Motinos paveikslu, prie kurio amžiais plaukė Lietuvos maldininkų minios. Kas Prancūzijai yra Lurdas, Lenkijai Čenstakavos

Jasna Góra, tas Lietuvai Vilniaus Aušros Vartai. Be to, kiekviename žingsnyje čia pilna kitų kultūrinių ir istorinių paminklų, susijusių arba su senosios, arba su atgimstančios ir besikuriančios naujosios Lietuvos žymiais įvykiais.

Antroji žymiausia ir lietuvių tautai brangiausia šio krašto vietovė yra Trakai. Tai antroji senosios Lietuvos sostinė. Padavimu, kad Gediminas iš pradžių čia gyvenęs ir iš čia persikėlęs į Vilnių, nebūtina tikėti, tačiau, kaip matėme, Trakai yra ir istoriškoji sostinė, kurios kunigaikščiai valdė antrąją pusę etnografinės Lietuvos. Didingos pilys ežero krante ir saloje, kurių impozantiški griuvėsiai ir šiandieną tebestovi, yra surištos su atminimu riteriškiausiojo iš visų senosios Lietuvos kunigaikščių – Kęstučio († 1382). To idealiojo Kęstučio, lietuviškojo Bayardo[a], apie kurį ir šiandieną tebedainuoja ir Lietuvos liaudis, ir jos poetai.

Kiti Lietuvos valdovai neretai yra turėję ir imperialistinių linkimų, yra veržęsi į tolimas Rytų sritis[b], kartais net apleisdami lietuvių tautos gyvenamų sričių interesus. Tuo tarpu Kęstutis buvo nenuilstamas savo tautos žemių gynėjas nuo agresyviojo Vokiečių ordino. Beveik 50 metų išstovėjęs vakarinių Lietuvos sienų sargyboje, Kęstutis savo gyvenimą išpuošė legendariniais žygiais. O tų žygių negalima atskirti nuo Trakų. Toliau – kiekvienas lietuvis, prisiminęs Trakus, taip pat atsimena lietuvės moters idealą, tautos dainose garbingąją Kęstučio žmoną, žemaičių bajoraitę Birutę[c]. Ne kur kitur, tačiau ežero bangų skalaujamoje Trakų pily ji augino savo mylimąjį sūnų, didžiausią tautinį[d] Lietuvos herojų Vytautą. Visą šią šeimą kiekvienas lietuvis mini su pietizmu.

Vytautui gavus Vilnių ir ėmus valdyti visą Lietuvą, Trakų kunigaikštija neteko savo reikšmės ir pagaliau virto paprastu administraciniu vienetu, tačiau ir tada dar neužgeso pačių Trakų žvaigždė. Nenuostabu, kad jų neapleido Vytautas, kuris čia buvo praleidęs gražiausias kūdikystės ir jaunatvės dienas, tačiau neapleido jų nė jo įpėdiniai, kurie šioje pasakiškai gražioje aplinkoje mėgdavo reziduoti, ypač vasarą. Iki XVI a., kada buvo pastatyti puošnūs kunigaikščių rūmai Vilniuje, kunigaikščiai daug dažniau gyveno Trakuose negu oficialiojoje sostinėje. Tuo būdu antrosios sostinės vardas jiems išliko iki mūsų dienų.

Nepriklausomybę atgavusi tauta negalėjo pamiršti ne tik Vilniaus su Trakais, tačiau ir viso krašto, nuo amžių lietuvių gyvenamų žemių. Šitos tiesos niekas niekad nėra paneigęs ar rimtai ginčijęs. Juk argi tai nėra būdinga, kad ir Lenkijos vyriausybė, 1920 m. užgrobusi tą kraštą, paskelbė ten ne kokią rytinės Lenkijos, tačiau „Vidurinės Lietuvos“ valstybėlę. Niekas niekad šito krašto neatskyrė nuo visos Lietuvos ir negali atskirti, nes tai vieno kūno dalys, surištos ir etniškai, ir istoriškai[e].

VILNIUS IN THE LIFE OF LITHUANIA

Toronto, 1962

The Preface[a]

The political, cultural, religious and economic leadership emanating from Vilnius during the millennium of its recorded history directly influenced not only the developments in the nuclear Lithuanian countryside and its Byelorussian and Ukrainian possessions, but also the vast areas of Central and Eastern Europe. Lithuanians always loved their capital city with its national and religious shrines where every hallowed foot of soil bespeaks their country's glorious past, where for the past two centuries that soil is drenched with the blood of the martyred ancestors and fellow nationals. Since 1795, they had to share this love with their Polish-speaking or writing compatriots and newcomers charmed with this unique city which some Poles longed to call "the pearl of the Crown of Poland" once worn by a number of rulers of Lithuanian stock. However, the crown of Poland had never exercised its sovereignty over Lithuania–which had its own crown. The Polish rule over Vilnius was foisted only since 1919, at first under the guise of military occupation necessitated by the exigencies of hostilities against Russia, then in 1920 under the guise of quasi-independence of a "Central Lithuania", and finally claiming the sovereignty in the period of 1923–1939.

The sharing of the Lithuanians' love for their eternal capital city is quite obvious from the list of works printed in the bibliography section of this volume[b]. Some of these were written in Polish, Latin, German, Byelorussian, Ukrainian, and Russian, and they reflect varying degrees of historic interest, both biased and unbiased, in this seat of the Lithuanian empire at least since 1323, whence King Gediminas of Lithuania "and of many Russians, Duke and Prince of Semigallia" (that is, Zemgale in modern Latvia) had written his famous letters to West European courts and cities. Vilnius also remained an important educational centre, with its great university since 1579, with its architectural marvels radiating the Western culture over the possessions of Lithuania and far beyond, with its printing establishments which produced the first "Russian" language books (claimed also by Byelorussians and Ukrainians) and the first Latvian book. Lithuania's eastern frontier of 1772 marked the boundary of the Western civilization, which receded westward in 1920, and was pushed farther West since 1945.

The present volume is the posthumous edition of a work by the late Dr. Adolfas Šapoka, who departed this life in 1961, when his volume was ready for printing. It was translated into English by Ernest J. Harrison, the British Vice Consul in Lithuania in 1920 who had fallen in love with that country and dedicated the last four decades of his life to helping the Lithuanian people resume their rightful place in the international family of sovereign nations. This righteous Briton also died in 1961[a]. Their joint contribution produced the present volume, published by Canadians and Americans of Lithuanian extraction or descent, associated in the Vilnius Region Association.

Dr. Adolfas Šapoka was a recognized authority of great objectivity, a trained historian who had done much research in the archives and libraries of Vilnius, Kaunas, Riga, Warsaw, Cracow, Königsberg and Prague[b]. We trust that his volume will be of interest to general reader, and of considerable value to scientific researchers delving into historic, political and cultural problems of Central and Eastern Europe.

The Lithuanian Association of the Vilnius Region[c]
Toronto, Ont[ario], February 16, 1962

By the end of World War I and following the collapse of the Russian and Austro-Hungarian Empires a number of Eastern and Central European nations regained their freedom and independent statehood. Instead of the multi-racial empires several national states were established. In Central Europe, alongside the divorced Austria and Hungary, a Czechoslovakia came into being; farther to the east Poland, and still farther north the Baltic States of Lithuania, Latvia, Estonia and Finland. These were predominantly national states, and they based their right to nationhood on the principle of national self-determination, recognized by the belligerent powers of World War I.

Some of these peoples created their states for the first time while others only reconstituted their statehood. Lithuania belonged to the latter. She preserved the traditions of many centuries of statehood. Like Poland Lithuania lost her independence in 1795, and had been under the Russian rule 120 years marked by several armed insurrections. Before that Lithuania had been an independent power for at least 600 years.

One of the most beautiful monuments of ancient Lithuania was her capital city of Vilnius. Vilnius was the political centre of the Grand Duchy of Lithuania which in the 14th and 15th centuries embraced all the areas between the Baltic and the Black Sea, from the Bug to the upper reaches of the Oka, as far as the environs of Moscow itself. The Lithuanian frontiers marked the boundaries of the Western culture in Eastern Europe. Beyond the frontiers of the Grand Duchy of Lithuania began the world of Byzantine culture, the oriental Moscovy which since the 18th century assumed the name of Russia.

Lithuania's capital Vilnius lived through many days of greatness and prosperity, but during the centuries it also experienced many blows. The most calamitous undoubtedly was the loss in 1795 of its capital status and its degradation into a provincial town of the Russian Empire. Later the Polish occupation of the nineteen hundred and twenties detached the capital city from Lithuania and converted it into a poverty-ridden border provincial town of Poland.

The historical material contained in the following pages is designed to trace the role of Vilnius in the history of Lithuania. Undoubtedly this material will elucidate also the so-called "Problem of Vilnius" occasionally raised and publicised by the Poles and Whiteruthenians. For Lithuanians there is no "Vilnius Problem", just as there is no

"Problem of Budapest" for the Hungarians, or the "Problem of Prague" for Czechs. For Lithuanians there is only Lithuania's historical problem of Vilnius.

The author would like to express his deep appreciation to Mr. E. J. Harrison, who translated these pages into English, as well as to Dr. Constantine R. Jurgėla[a], who helped immeasurably by preparing the final English text and by giving much advice on the treatment of the subject.

I. THE LITHUANIAN PEOPLE[a]

From time immemorial the area of the Baltic coastline approximately between the Wisła (Vistula) and the Daugava was inhabited by a group of people which today are called Balts by some scientists, and Aistians by others. The historical sources mention them for the first time at the end of the 1st century A.D., viz., the Roman writer Tacitus in his work "Germania". Here they had dwelt for long ages undisturbed even by the great migrations of European peoples during the 4th and 5th centuries. They lived a secluded life and created their own distinctive culture. Their neighbours to the west, south and east were Slavs, and to the north the Livs and Estonians of Finno-Ugric origin.

The Balts belong to the Indo-European group of people but are distinct from both the Slavs and Germans. They constitute a separate family of Indo-European people. Formerly there were three Baltic peoples: in the west, approximately between the Wisła (Vistula) and the Kuršių marės (The Curonian Bay) dwelt the Prussians, along the Daugava dwelt the Latvians, and in the centre the Lithuanians.

The Prussians were conquered by the Teutonic Knights in the 13th century. A German colonial state was thus created. In the 16th century it was united with Brandenburg, and in the 18th century it became a Kingdom of Prussia. The Prussians never regained their freedom and were germanised. Since the 17th century nothing was heard about them.

The Latvians were likewise conquered by the same Teutonic Knights in the 13th century. Until the 16th century Latvia together with Estonia constituted another domain of the Teutonic Knights and was called Livonia. Thus only the Lithuanians established their own state wedged between the two domains of the Teutonic Knights. The Order exerted every effort to merge their two domains. It was essential for them to conquer at any expense at least a part of Lithuania, viz., Žemaitija (Samogitia) and Lithuania was destined to wage incessant defensive warfare that lasted almost 200 years.

In its campaigns of conquest the Order was succoured by the entire Germanic world. Sometimes the knights and princes of more distant lands would come to its assistance when the Order issued the call to war against the heathen Lithuanians. Continuous hostilities lasted until 1410 when in the Battle of Tannenberg the power of the

Order was so shattered that it never recovered. Lithuania's western frontiers established by the 1422 Melno pact remained unchanged for 500 years.

The Lithuanian people were not very numerous and the area inhabited by them was not extensive although considerably larger than it is today. In the east the Lithuanian settlements at the beginning of the historical era ended in the present-day Whiteruthenia (Byelorossia)[a] approximately in the uplands where the streams of the Nemunas and the Dnieper basin separate and flow either into the Nemunas or the Dnieper. In the south the frontiers of the Lithuanian settlements approached the marches of the Bug and the Pripet.

The first centralized Lithuanian State did not comprise all these lands. Some Lithuanian-inhabited areas were annexed in the 11th and 12th centuries by Ukrainian and Whiteruthenian princes. Nevertheless in the 13th century Lithuanian rulers recovered all the Lithuanian lands and began to extend their holdings to the east and south. In the 14th century, during the struggle with the Teutonic Order, the Lithuanian possessions reached the Black Sea in the south and the upper waters of the Oka in the east, and thus abutted on Moscovy.

Thus during the 14th and the beginning of the 15th century Lithuania grew into a colossal state and played an important role in the life of Eastern and Central Europe.

The capital of this great state was Vilnius.

II. VILNIUS–THE CAPITAL OF ANCIENT LITHUANIA

The State Origin

The Lithuanian people have dwelt on their present-day lands since prehistoric times. The first historic source to mention the Balts was Tacitus in the first century A.D.[a] More detailed information is encountered after the 13th century. This was because the Lithuanians were not Christians, had no writings of their own, and had little intercourse with countries which had mastered the art of writing. None the less we have indubitable knowledge that the inhabitants of this region were by no means savages. We know that their culture was of quite a high standard, that they maintained commercial contacts even with distant countries, and that their princes lived in well-ordered and strong castles. We know that the Norsemen (Vikings) had warred against them and established some settlements in the coastal areas. However, by the 10th century these Viking outposts were all destroyed. We know also that the Lithuanians not only defended their fortresses from the foe but often raided quite distant settlements of the Whiteruthenians and Ukrainians.

Early in the 13th century the Teutonic Knights established themselves on Lithuania's flank bringing with them the art of reading and writing. Also in the 13th century the principality of Halych and Volhynia in the Western Ukraine attained the acme of its power. Its expansionist ventures brought it into collision with the fast-rising Lithuania.

Thus the annals and documents of the Teutonic Order and the Ukraine-Ruś open the first pages of Lithuania's history. These sources furnish also the more detailed information about the first ruler of united Lithuania, Mindaugas, the first to enter into lively relations with the neighbouring countries.

Inasmuch as the name of Mindaugas was the first to emerge from the mists of darkness, he is usually called the founder of the Lithuanian state. Actually, however, the Lithuanian people had existed in times, which preserved no written annals for us. The sources of the period of Mindaugas intimate that he was by no means the founder

of the state. Rather he was its consolidator, who had a number of predecessors. Alas, not even their names are preserved for posterity. We are made aware of single facts of state life from the middle of the 9th century. The Ruś-Ukrainian and Whiteruthenian chronicles of the 10th to the 12th century mention many campaigns of their princes into Lithuania. It does not seem likely that such campaigns were directed against loose mobs or that unorganised Lithuanian forest rovers could have waged campaigns into neighbouring countries, as so many sources claim since the 12th century.

We have no definite knowledge of the state organization of ancient Lithuania, but there can be no doubt that it existed. Even prior to Mindaugas a sizeable political unit must have existed and Mindaugas had to resort to very drastic measures to reconstitute it. Mindaugas himself ultimately perished in 1263 while waging the struggle for the centralization of Lithuania and for the elimination of rivals to his successors. Nevertheless the idea of a united state did not perish with him. After a brief period of unrest the idea triumphed again.

The Capital of Ancient Lithuania

As noted already, we do not possess precise information about the rise of the Lithuanian state. Nor do we know where the oldest capital of Lithuania was situated. We do not even know where the capital of the first historically recorded Lithuanian ruler was situated. We only know that Mindaugas relied for his support on the region inherited by him in Aukštaitija (Upper Lithuania)[a]. The boundaries of that region are not known precisely, except that there were a number of autonomous regional principalities not dependent directly on Mindaugas. Thus, for instance, there were principalities of Žemaitija (Samogitia), Upytė, Deltuva (near Ukmergė), and Nalšėnai (around Utena). Only the south-western Aukštaitija was under Mindaugas' direct rule. This area alone was called Lithuania (Litavia, Lettow, Litva) in the ancient annals. North of "Lithuania" were the Deltuva, and to the east and northeast, the Nalšėnai principalities. Original Lithuania was the area lying approximately between the midstreams of the Nemunas and the Neris. Later, when the regional principalities were abolished, and the Deltuva and Nalšėnai principalities were attached to the nuclear state of Mindaugas, their very names disappeared. Presently the entire Aukštaitija attained the name of Lithuania; in the period of Gediminas–the Vilnius principality; in the times of Al-

girdas and Kęstutis–the Vilnius and Trakai principalities. Žemaitija (Samogitia) was regarded as a separate unit.

There is not the slightest doubt that Mindaugas was waging his unification from his own district called Lithuania. However, it is not known whether there was either a locality or a castle of that name, or whether Mindaugas had another capital city. Among the preserved documents of Mindaugas, whose authenticity moreover is not quite certain, only two note their place of issue: "Datum in Lettovia in curia nostra". It is difficult to say whether the Lettovia mentioned herein means a certain locality, or the name of his realm. Either interpretation is plausible. No other source names the capital city or any other castle of Mindaugas except Voruta, wherein he shut himself in 1249 when attacked by the coalition forces of his foes.

Unfortunately, the site of Voruta likewise remains dubious. Many authors have variously conjectured but none has produced convincing proofs to substantiate his conjectures. It is certain only that this Voruta lay in the domains of Mindaugas, in the so-called Lithuania, inasmuch as according to the Livonian Rhymed Chronicle, the army of the crusaders advanced thereon through the Nalšėnai region.

A general inference could be drawn that the area ruled directly by Mindaugas, where he initiated his drive for state unification, is definitely identifiable, but his capital, his central stronghold, is not known. Neither is the capital city of his immediate successors known excepting that of King Traidenis (12707–1282), whose seat was apparently established at Kernavė on the banks of the Neris, in the same region as Mindaugian Lithuania. For that reason some historians consider Kernavė to have been the capital of Mindaugas, too. Undoubtedly this is not impossible. It is more correct, however, to say that no information is found in the sources regarding the capital of his first successors. It must have been in the same general area called Lithuania in those days, which is presently known as the Vilnius region, because the city of Vilnius lies in the centre of that region.

We come across Vilnius for the first time in the indubitable Lithuanian historic sources of 1323, in the famous letters addressed to the Western communities by Gediminas. The ruler stated therein that his letters were written "in our royal city called Vilnius" (In civitate nostra regia Vilna dicta). Thus Vilnius emerged on the stage of recorded history as the capital city and remained the capital ever since. It may have been the capital much earlier, before Gediminas and even in the days of Mindaugas. However no evidence is available either to prove this possibility or disprove it.

According to the legend popular in the 16th century, Gediminas moved his capital to Vilnius from Trakai or possibly another castle of his. Actually there in no historic evidence whatever to the effect that Trakai had at any time been the capital, or that he moved his permanent residence to Vilnius from any other fortress. No historical source contradicts a conjecture that Vilnius might have been the capital of Lithuania from the times of Mindaugas or even earlier. It is true that the Livonian Rhymed Chronicle asserts that in 1279 the crusaders campaigned against Kernavė–in the country of King Traidenis, which was devastated. This assertion need not be interpreted to mean that Kernavė was the capital of Lithuania. It could well mean that Kernavė was a local stronghold, and the capital of Traidenis might have been Vilnius or some other castle.

Finally, regardless of the identity of the capital seat of Mindaugas and his successors, it lay within the patrimonial district of Mindaugas, embracing Vilnius. As noted previously, this area alone was then called Lithuania. Other districts were named after the centres of the regional principalities.

Some writers had claimed that the capital of Mindaugas lay in Žemaitija (Samogitia). However, the theory that Žemaitija was the nucleus and cradle of the Lithuanian state is no longer maintained, because it is contradicted by all known historical facts. Thus the quest for the oldest capital in Žemaitija lapses. Hardly tenable is another conjecture to the effect that the capital of Mindaugas may have been somewhere around Anykščiai or Andrioniškis, because of the Latava stream reminding of "Lettovia" in the Mindaugas' documents. However, that area lay outside the patrimony of Mindaugas. Consequently, one can hardly suppose that Mindaugas could have established his capital and could rely for his support in the territories of other princes.

The Founding of Vilnius

There is a famous legend of the iron wolf and the founding of Vilnius. According to this legend the original capital of Gediminas was Trakai, about 20 miles to the west of Vilnius. After a successful hunt during which Gediminas killed a huge bison on a hill at the confluence of the Neris and Vilnia rivers, he passed the night at the foot of this hill in the Valley of Šventaragis, approximately the site of the present-day Vilnius cathedral where bodies of deceased rulers and noblemen used to be cremated. In his dream he saw on the spot where he had slain the bison an immense wolf howling as loudly as though

a hundred wolves were inside it. Next morning the dream was interpreted to him by the chief priest Lizdeika who lived not far from the spot. The howling iron wolf meant the city, which Gediminas must erect here, and the howling which spread far and wide in all directions meant the great fame of that city which it would achieve thanks to the noble deeds of its many inhabitants and of the rulers who chose that city as their capital.

Much impressed by the divination of his dream Gediminas erected a strong castle on the hill where he had seen the howling wolf, and at the foot of the castle hill he founded the city, which he named Vilnius.

This legend was recorded in the 16th century–at least 200 years since Vilnius had become the capital of Lithuania. It was the capital, as noted earlier, at least since 1323, and perhaps before that because undoubtedly people had lived there before Gediminas.

Historical sources indicate that Vilnius is situated in the region where the task of unification of the Lithuanian state originated, and the archaeological finds prove that the site since the most ancient times had been a densely populated region. Archaeological excavations in Vilnius on the castle hill and on adjacent hillocks yielded proof of habitation of old antiquity. On the castle hill, not yet really much excavated, proof has been found that a castle had stood there at least since the 13th century and perhaps since the 5th century A.D.[a] Relics dating back to the 5th and 8th centuries have been found. Even though it is not certain whether a castle or an ordinary homestead had once stood there, it is still difficult to suppose that a farming establishment, rather than a fortified settlement, could have occupied a hilltop of this kind.

Historical and archaeological data show that for centuries Vilnius stood at the crossroads of great routes of trade. The Neris ford at the tip of the river's southward bend where the alluvial matter of the Vilnia River formed shallows was known as late as the 16th century. Here intersected the roads, which led from the Baltic, from the estuaries of the Nemunas and the Daugava to the Black Sea, and branched out to the east and to western Europe. The site of Vilnius near the ford across the Neris was undoubtedly the most convenient place for a trading post. It is quite natural for an outpost to expand into a town and acquire a castle indispensable for its own protection and for the convenience of the officials, who collected tolls and duties from the passing merchants.

It is possible that Vilnius castle and city might have derived their origin in this manner–from the ford and market. This is a problem open to conjectures and theories, but it is quite plain that since the days of Gediminas Vilnius remained the capital of

Lithuania. At any rate, the capital in the same general area could not have been a long distance away, and Gediminas did not have far to move.

Vilnius in the Period of Regional Principalities

In the period of Gediminas, of the earliest references to Vilnius as Lithuania's capital, it lay approximately in the centre of ethnographic Lithuania. However, Lithuania's state boundaries by that time did not coincide with her ethnographic boundaries. The Lithuanian state was steadily expanding to the east and south during the reign of Mindaugas and thereafter. At the beginning of the 15th century its frontiers reached the upper Oka in the east and the Black Sea in the south. Nevertheless, this far-flung country was not a centralized state. The local appanages retained their old ways of life and in a great many cases their former princes presently had to pay homage and certain taxes to the supreme ruler of Lithuania–called king in Western parlance and grand duke in the Ruthenian–and when necessary the former princes were replaced by the sovereign's appointees, usually the ruler's sons, brothers, nephews, and other relations. They all obeyed the reigning sovereign, the heir of the throne of Vilnius, because that was the state nucleus, the primordial principality, Lithuania Proper in the narrow sense of the term–*Lituania propria*. Whenever regional parts and appanages of the Lithuanian state are spoken of in the contemporary historic sources, the Vilnius principality is directly called Lithuania. In this manner the prince of Vilnius, the head of the reigning royal family, was at the same time the supreme sovereign of all of Lithuania. He need not be the oldest member of the family. By the father's will or because of the combination of circumstances younger princes too could be seated in Vilnius and simultaneously head the entire state. Jaunutis (The Youthful), the heir and the youngest son of Gediminas, was displaced by his brother Algirdas who was not the oldest among the brothers, nor was Algirdas' son and heir Jogaila. Of course, the senior members of the royal fraternity could not feel pleased thereby. Prince Andrius tried to wrest the throne from his younger brother Jogaila. While governing Polotsk Andrius did not claim the supremacy in the state and did not demand obedience from his brothers and other princes. He simply demanded Vilnius from Jogaila, because by acquiring Vilnius he would have secured the supremacy throughout the state.

The Period of Jogaila and Vytautas

Being the political centre of the great state Vilnius made rapid strides in economic and cultural progress. Its rise heightened in the 15th century when regional appanages were abolished, and Vilnius became the capital of a centralized monarchy. In the wake of other favourable factors, by the middle of the 16th century it had grown into a large and splendid city, which had no peers in Eastern Europe.

The period of Jogaila and Vytautas was unique in the political history of Lithuania. Precisely at that time the first relations were initiated with Poland. Inasmuch as the evolution of political life must inevitably affect the position of Vilnius as the state capital, it is worthwhile to dwell upon it here a little longer.

The events of the end of the 14th and the beginning of the 15th century had a special and decisive importance for Lithuania's political and state evolution. In 1385 King Jogaila of Lithuania accepted the proffered throne of Poland together with the hand of Royal Princess Jadwiga (Hedwig), engaging to unite Lithuania and Poland under the single sceptre. The following year Jogaila proceeded to Cracow where he was baptized and crowned king of Poland as Ladislas (Wladysław) II, with domicile in Cracow (Kraków). Soon it became evident, however, that it was out of the question to rule Lithuania from Cracow because Lithuania was accustomed to have her ruler in Vilnius. Taking advantage of the discontent over the new order, Jogaila's cousin Vytautas managed to regain his patrimonial duchy of Trakai and, moreover, to wrest for himself the rule over Vilnius and thereby over the entire Grand Duchy of Lithuania (1392).

Vytautas received the title of Jogaila's Lieutenant in Vilnius and over all Lithuania. But by virtue of the principle that the ruler of Vilnius was also the sovereign of the entire state, it was not difficult for Vytautas to become the actual ruler of Lithuania, though Jogaila continued to title himself the Supreme Prince of Lithuania. Vytautas did not dispute this title. However, after a few years of his lieutenancy he behaved quite independently. Without Jogaila's knowledge and even against his will he concluded various treaties with neighbouring states and even ceded certain territories. Nevertheless, whenever it was convenient or for the sake of amity he acknowledged his dependence from Jogaila. He behaved in this manner because good relations with Jogaila and Poland were useful to him. Lithuania had only recently become a Christian state (1387) and yet, in many parts of Europe, was still regarded to be a heathen land, especially since his great foe, the Teutonic Order, continued to proclaim to the world that Vytautas was

a heathen. In such a situation the support of a long-Catholic Poland and her king was very useful to Lithuania in the diplomatic struggle with the Order. Had he disputed the title, he could not have expected Polish support. Therefore Jogaila's Supreme Ducal title of Lithuania was acknowledged, but he had no authority here.

Vytautas, Jogaila's Lieutenant from the point of view of the Poles, soon began to title himself the Grand Duke of Lithuania. Of course, this practice was not in conformity with the Polish view of the Lithuanian–Polish relations, but Jogaila was constrained to recognize this title for Vytautas. Jogaila continued to style himself a Supreme Duke of Lithuania (*supremus dux Lituaniae*). Vytautas did not dispute this title for the above-mentioned political considerations. Moreover, having no male issue himself he entertained the idea that after his death the throne of Vilnius should revert to Jogaila and his successors*. Vytautas maintained, however, that Lithuania should not become a province of the Kingdom of Poland and should constitute a separate state with its own ruler. Toward the end of his life he renewed efforts to regain a royal title for Lithuania and, unheeding Poland's protests, made arrangements for his ceremonial coronation in Vilnius. Only the death of Vytautas prevented the consummation of his plan (1430).

It is quite obvious that during the reign of Vytautas Vilnius retained its importance. Lithuania, being a great political power in Eastern Europe and exercising great influence in European relations, had all the eyes of Europe focused on her. The policy of Vytautas was of particular concern to temporal and ecclesiastic powers, especially with relation to the question of the union of the Eastern and Western Churches and the Hussite storm in Central Europe. His support was sought by both the Emperor and the Pope, and by the Bohemian Hussites who even elected Vytautas as their king. Indeed, Vytautas had dispatched his viceroy with a detachment of troops to Bohemia for a certain period.

The Successors of Vytautas

However, Lithuania did not revert to Jogaila after Vytautas' death. The Lithuanian nobles elected Jogail's brother Švitrigaila to succeed Vytautas. The new ruler was even

* Vytautas' only daughter Sofija was married to Prince Basil of Moscovy and, upon her consort's death, ruled Moscovy on behalf of her infant son. Of course, Vytautas could not contemplate leaving the throne of Vilnius to her. Jogaila, toward the end of his life, sired two sons by his fourth wife, the Lithuanian Princess Sofija of Alšėnai.

more intransigent in regard to Poland and waged a war on Poland in defence of his own and Lithuania's independence. Taking advantage of the disaffection of certain Lithuanian circles toward Švitrigaila, the Poles engineered a conspiracy against him, and set up in his place Vytautas' brother Sigismundus (1432–1440).

Being in need of Poland's support against Švitrigaila, who had entrenched himself in the eastern possessions of Lithuania and fought for several more years, Sigismundus agreed to recognize Jogaila's supremacy and later, that of the latter's son Ladislas III, promising to leave Lithuania to the crown of Poland upon his demise. Nevertheless, with Švitrigaila out of the way Sigismundus began to seek means of repudiating his engagements in order to leave Lithuania to his own son Michael. He died without having attained his aim, but Lithuania, none the less, did not become a province of Poland. The Lithuanian lords, who had already acquired great importance in state life, presently assumed the defence of Lithuania's independence.

Upon the demise of Sigismundus, the Lithuanian noblemen ignored the Polish demands and the claim of their King Ladislas III, Jogaila's elder son, and elected to the Lithuanian throne Jogaila's younger son Casimir, who was scarcely 13 years old. The Lithuanian lords took into their hands the upbringing of the youthful ruler and the reins of government. In this manner close ties between Lithuania and Poland were not renewed. As before, only the kinship of their respective rulers united them.

Consequently there was no danger of Vilnius becoming a provincial town and it remained the capital of a fully independent state. Juridically that independence was even more secure than in the days of Vytautas and his brother Sigismundus, inasmuch as Casimir's freedom of action was not constrained by any contractual obligations to either Poland or her king, his brother Ladislas III. From the Lithuanian point of view there was no violation, on their part, of their former engagements. Sigismundus had promised that after his demise Lithuania would revert to Jogaila or the latter's sons. This promise was visibly fulfilled: Jogaila's son sat on the throne of Lithuania. Nevertheless, the Poles were clamouring that the Lithuanians had elected as their ruler not Poland's king but his younger brother. The Poles still sought ways to retain the bond with Lithuania and not allow her to estrange herself from Poland. They protested against the elevation of Casimir as the Grand Duke of Lithuania but their protests did not, of course, alter the situation.

The chance of contracting close ties between the two states shortly occurred when King Ladislas III of Poland perished in battle with the Turks (1444). The Poles then

hastened to elect Lithuania's Grand Duke Casimir to accept the throne of Poland. After prolonged negotiations the Lithuanians consented in 1447 to allow Casimir to accept the crown of Poland, but on warranted condition that Lithuania should not suffer any injuries from the reign in Poland. Those guarantees were embodied in a Charter (Privilegium) which for the first time incorporated the principle that no alien, viz., Poles, should receive any state office or fief in Lithuania and should not be endowed with land grants of the public estates which were at the disposal of the grand duke. In other words, Lithuania was for Lithuanians only. This provision was later incorporated in all three editions of the Lithuanian Statute (1529, 1566 and 1588) and reiterated in many special enactments. This was the most important legal obstacle to the infiltration of the Poles into the Lithuanian state, though both countries were steadily drawn nearer to each other.

The Period of Personal Union with Poland

The election of Casimir to the throne of Poland meant a personal union of Lithuania and Poland. With few interruptions such a relationship between the two states remained until the male line of Jogaila's dynasty had finally died out (1572). Lithuania continued to elect one of Jogaila's descendents to the office of her grand duke. The Poles, fearing to sever the ties with Lithuania, usually elected the same person to the royal throne of Poland. The Lithuanians did not oppose this trend of affairs but frequently voiced their dissatisfaction that the grand duke elected king of Poland spent most of his time in Poland. Their sovereign's frequent visits to Lithuania did not satisfy the Lithuanians. They continually demanded that Lithuania should be governed from Vilnius, rather than from Cracow. Since the grand duke being also king of Poland could not possibly reside all the time in Vilnius, the Lithuanians demanded that, at any rate, a lieutenant, deputized by the grand duke with full powers, should permanently reside there. Fearing that the appointment of a lieutenant might lead to a repetition of the Vytautas episode and lead to a complete detachment of Lithuania, the Cracow rulers avoided this step. There were continual recriminations on this score between the Lithuanians and their ruler resident in Cracow, and gave rise to a conspiracy of deposing Casimir. Finally, toward the end of his life, Casimir deputized his son Alexander as his Lieutenant for Lithuania. When Casimir died in 1492 the Lithuanians promptly

elected Alexander as their Grand Duke, rather than his elder brother John Albrecht, elected by the Poles.

In this manner the personal union disappeared, but not for long. King John Albrecht died in 1501 and the Poles elected his brother, Grand Duke Alexander of Lithuania, to succeed him. When, after Alexander's death in 1506, the Lithuanians elected his brother Sigismundus, the Poles also chose him.

Dissatisfaction over their ruler's residence in Cracow persisted in Lithuania. Urgently pressured by the Lithuanians Sigismundus II consented to entrust the government of Lithuania to his only son Sigismundus Augustus. But this period, likewise, did not last long. Upon his father's demise in 1548 Sigismundus Augustus, who had been crowned king of Poland during his predecessor's lifetime, automatically succeeded in both his states. He was the last member of the Jogailan branch of the Gediminas dynasty to sit on the throne of Lithuania and Poland. Thereafter the period of jointly elected rulers of both states began.

As may be seen from the above-mentioned facts, in the period from 1447 to 1572 with small intervals (14920–1501 and 1544–1548), there was a personal union between Lithuania and Poland; the person of a ruler-in-common united both countries. The rulers resided most of the time in Cracow. Nevertheless, Vilnius continued to be Lithuania's capital in this period and not only during the intervals when she had a separate ruler. *The rulers did not govern Lithuania from Poland*. While resident in Poland they could not even sit in judgement of litigated Lithuanian judicial appeals, although the grand dukes were deemed to be the ultimate dispensers of justice in Lithuania. In order to perform their judicial functions the grand dukes had to come to Lithuania, to Vilnius, the seat of the highest organ of the country's government and the Lords Council of the Grand Duke. In the grand duke's absence from the country the entire government of Lithuania reposed in the Council's hands. In these circumstances the rulers were obligated to pay frequent visits to Lithuania, and some of them, e.g. Alexander and Sigismundus Augustus, almost continuously resided in Vilnius or somewhere else in Lithuania. Vilnius attained its greatest prosperity and splendour during the reign of Sigismundus Augustus, the last male descendant of the Gediminas–Jogaila line.

The Lublin Union of 1569

While the male line of the Gediminas dynasty survived (the Poles called it the Jagellonian dynasty, because Jogaila was the first member of this family to ascend the throne of Poland), its members were at their very birth candidates to the thrones of both stats, and there was not much danger that the Lithuanian–Polish bond would be severed. This permanent link was maintained primarily by the efforts of the Poles who usually elected to their throne the member of the Gediminas line occupying the grand ducal throne of Lithuania. Upon the expiration of that dynasty there would no longer be any natural candidates and anything might happen. Pursuing her own interests Lithuania might elect a candidate entirely unacceptable to Poland and thus the paths of both states might diverge completely. In order to prevent this, towards the end of the life of the childless last scion of the Gediminas line, Sigismundus Augustus, the Poles made strenuous efforts to ensure the union of both states by a juridical act. These efforts were zealously supported by Sigismundus Augustus. Consequently, under this pressure and in the exigency of an unfavourable international situation–the war with Moscovy–the Lithuanians found themselves compelled to accept the proposed treaty of union.

By this so-called Lublin Act of Union, signed July 4, 1569, the inviolability of the bond of both states comprising the new "Commonwealth of two nations" was guaranteed, but the two countries were not amalgamated into a single state. The autonomous state organizations of both members of the Commonwealth remained the same as before the union, and no "federal" government was created. It was provided, however, that both states should jointly elect a single ruler and that they should have a diet-in-common, but everything else remained separate. Each member retained its own particular code of laws, its own judicature, separate treasury organisation, and separate armies, which could enter the other country only by the decision of the diet-in-common. All other executive organs of the two national governments and their respective dignitaries at the ruler's court remained distinct. In either country only its own legally constituted officials could function. When the ruler crossed from one of his states into the other, even his court dignitaries were replaced at the frontier by the respective state. In this manner, a distinctive form of coexistence of two states under a single head was created.*

* It is surprising that, in examining the various forms of state amalgamation and fixing various definitions, theoreticians of systems of government have not hitherto paid adequate attention to this very distinctive form of Lithuanian–Polish state relationship within „The Commonwealth of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania".

Nevertheless, in the present instance we are concerned not so much with a definition of this interstate link, but with emphasizing the fact that in the post-union period Lithuania constituted a separate state organization, which was not infrequently able to pursue an independent foreign policy.

Vilnius–Lithuania's Capital in the Post-Lublin Period

Of course, since Lithuania had not lost her separate statehood, Vilnius, too, had not ceased to be state capital. True enough, diets were no longer convoked at regular periods in Vilnius in post-union times, nor were there the ceremonial elevations of the grand dukes as in the days of the Gediminas dynasty. Lastly, the country's sovereigns even more rarely visited the city. Nevertheless, Vilnius always remained the centre of Lithuania's public life. Major public gatherings met here, and festivals and celebrations of various kinds took place.

Of special significance in the life of Lithuania of that epoch were the annual ceremonial openings of the newly elected Supreme Tribunal when masses of noblemen flocked to Vilnius. Since Lithuania, like Poland, was then a democracy of noblemen in which this sole enfranchised caste could express its will not only in the diets and dietines–the forms laid down by the constitution–but also in public affairs at any gathering, at any place, every such gathering quite often transformed itself into a spokesman for the entire country.

The diets-in-common convened in Warsaw in accordance with the Act of Union but often did not settle Lithuania's internal needs and affairs. Lithuania's deputies in the Commonwealth diets very often did not raise certain matters of their country, especially the imposition of tax levies but would leave that business to general conventions of Lithuania–*mutatis mutandis*[a]–diets called conventions. These conventions most often met in the capital city of Vilnius. All the central Lithuanian state institutions and ad hoc committees likewise assembled and functioned in Vilnius.

The Lithuanians even under the new conditions of membership in a dual Commonwealth considered only Vilnius as their capital. It is very characteristic that, for example, in 1574, when preparations were being made for the arrival of King-Grand Duke elect, Henry de Valois, the Lithuanian lords refused to attend the welcoming celebrations in Cracow. They stated that they had no intention of augmenting the splen-

dour of the ceremonies in preparation by the Poles, and that the Lithuanians would suitably welcome their new ruler in their own capital city Vilnius.

Here, indeed, they knew how to stage spectacular displays. Louise Marie di Gonzaga, Princess de Nevers, the consort of King-Grand Duke Ladislas Vasa, declared upon her first visit to the capital of Lithuania that her reception in Vilnius was more splendid than the coronation ceremonies in Cracow.

Regarding Vilnius as their capital, the Lithuanians constantly demanded that the reigning monarch-in-common should reside in Vilnius at least every third year. Their demand was based on the theory that the Commonwealth was, in fact, composed of three constituent parts: Poland Major, Poland Minor, and Lithuania. Some of the rulers had promised this and beginning with John Sobieski (1674–1696) this condition for the newly elected rulers was inserted in the treaty of election terms, the so-called *pacta conventa*[a]. True, not one ruler fully honoured this condition, but this did not deprive Vilnius of the aureole of its capital status. Formally, Vilnius remained Lithuania's capital until the end of independence in 1795. Upon the occupation of Vilnius by the Russians, the tsar's edict banned the title of a "Capital City" for Vilnius and prescribed that it should be called a government (district or department) seat. Formally, this was a correct designation. But in the minds of Lithuanians the mysticism of a capital halo continued to adorn Vilnius and, as of yore, it remained the centre of all public, social, and cultural life of Lithuania.

III. VILNIUS OF ANTIQUITY

The Municipal Magdeburg Law of Home Rule

A city is nearly always the fruit of political or economic factors. Vilnius, too, as mentioned already, was founded chiefly under the influence of economic factors, though having become the capital of a great state it gained fame first of all as a political centre. Therefore, almost nothing is known about its internal life in the antiquity. The sources usually bespeak of the rulers and their castles. Only in 1387 did Vilnius acquire municipal home rule modelled upon the Magdeburg Law extolled in Lithuania and in the neighbouring countries. The original charter was supplemented and expanded in 1432, and the municipal home rule was reorganized by the law of 1536 clad in the form of a new charter (privillegium).

There is no detailed information available regarding the system of municipal government and the burghers' communal life before 1387. We know, however, that the merchants of Vilnius already enjoyed extensive privileges and that the city was an important factor in the life of Lithuania. Some burghers exercised influence even at the ruler's court. When in 1382 the burgher conspirators of Vilnius succeeded in restoring the city to Jogaila who had been deposed by his uncle Kęstutis, they proved to be strong enough to influence the entire political future of Lithuania. It is also known that by then the burghers of Vilnius had some sort of municipal self-government or at any rate exercised influence in the administration of the city.

Vilnius During the Wars with the Teutonic Order

All historical data indicate that by the 14th century Vilnius had grown into a sizeable city. Nevertheless, until the 15th century conditions had not been conducive to its freedom of expansion. Throughout the 14th century Lithuania had been obliged to wage a difficult struggle with the Teutonic Order, which had established its states on her both flanks in Prussia and Livonia respectively. In an effort to unite both those states into one the Order systematically raided Žemaitija (Samogitia) wedged between their

Prussian and Livonian possessions and almost annually the knights pushed their campaign in the area of Vilnius, the Aukštaitija. Often enough the knights of the Order and their cohorts of "pilgrims" and allies, including not only German knights but also those from distant France and England eager to fight against the heathens, reached as far as Vilnius. It goes without saying that the Lithuanians requited the enemy in their own coin by ravaging the lands of the Order. It is understandable that the interminable, ceaseless hostilities of war did not constitute conditions favourable to a normal progression of life and the growth of towns.

The capital city of Vilnius itself, as noted previously, was more than once required to withstand direct attacks by the foe. The first time the city was assaulted by the crusaders was in 1365, the second time exactly ten years later, and again in 1377. Subsequently Vilnius endured the suffering during the fratricidal conflicts between Jogaila and Vytautas. It sustained particularly severe losses during the attack in 1390 by Vytautas allied with the Teutonic Order and Crucifers. The savage fighting lasting five weeks destroyed almost the entire city and the lower citadel. Jogaila's garrison held out only in the upper hilltop castle.*

The Teutonic Knights advanced on Vilnius again in 1392. In 1394 they tried to wreak vengeance on Vytautas who had redefected from them, made peace with Jogaila and took over the reins of government in Lithuania. It was a long time before Vilnius was to endure such horrors as in the autumn of 1390.

From the successions of Vytautas, especially after the Order's catastrophic defeat in 1410 at Tannenberg, danger from the west lapsed for Lithuania. From that time on hostile forces were no longer able to reach Vilnius. No longer was there a foe in the west powerful enough to do so, and the eastern frontiers were far off. Thus from the end of the 14th century until the middle of the 17th century Vilnius did not see an enemy before its walls. These were tranquil times in which the city was able to grow and flourish freely. The sole calamities were fires, which on several occasions destroyed considerable sections of the capital city.

* Among the Order's alies taking part in this attack on Vilnius was the Earl of Derby, also known as Bolingbroke, later King Henry IV of England, with a retinue of 300 men. An account of his campaign and the battle for Vilnius has survived.

The Golden Period

As the capital Vilnius is associated with a great many of the more important events of Lithuania's history. Thus the Lithuanian conversion to Roman Christianity was solemnly proclaimed there in 1387. It is said that the first mass baptization of the populace had taken place in Vilnius; here was founded the first Lithuanian bishopric; from here was directed the labour of Christianisation of the country and the blending of the native culture with that of Western Europe. From here was administered the entire state; here were discussed the more important problems of domestic and foreign policy; here were promulgated the charters and enactments that had influenced the country's ways of life for centuries.

Being the political and cultural centre Vilnius also prospered economically. However, owing to special political conditions this rise was comparatively slow and the city achieved true prosperity only in the 16th century. The foundations for its prosperity were laid by Grand Duke Sigismundus II, who distinguished himself by his diligent concern for the improvement of the nation's economy. Being also the king of Poland he resided mostly in Cracow. Yet he was solicitous for the economic welfare of Vilnius and personally embellished it. Among other undertakings he began the construction of the magnificent Renaissance ducal palace, which was completed by his son, Sigismundus Augustus (1544–1572), during whose reign Vilnius witnessed the brightest days of its history.

The good times for Vilnius began in 1544 when Sigismundus II deputized his son, Sigismundus Augustus, to assume the actual powers of government of Lithuania. Son of an Italian mother, Bona of Milan and Bari, and educated by Western humanists at her royal court, the young ruler devoted his early energies not so much to state affairs as to the external brilliance of his court and his capital city. Never before had Vilnius witnessed so many festivities and such a splendid court; never before had so many persons of arts and learning gathered here; never before had there been so many construction activities as in this period. Not only the grand duke but all major Lithuanian magnates erected beautiful palaces and assembled their splendid private retinues of courtiers. All of them vied with each other in their retinues and the luxuriousness of their recreation.

Sigismundus Augustus reigned in Lithuania for scarcely four years. When his father died in 1548 he assumed also the rule of Poland whose king he had been crowned in his father's lifetime, back in 1530. From then onwards he had to divide his attention

and residence between his two states and their two respective capitals. Nevertheless, Vilnius remained dearest to him.

All the scions of the Gediminas dynasty who in addition to their Lithuanian heritage occupied also the throne of Poland and were often obliged to live there evinced great attachment to Lithuania and Vilnius, but the most attachment, attention, and love were shown to it by Sigismundus Augustus. Much displeasure was expressed in Poland on that account and it found its way into contemporary literature.*

As mentioned already, Vilnius did not cease to be the capital of Lithuania after the Lublin Union of 1569. The nation's public life continued to centre here. It began to gain fame also as a centre of culture and learning. The Jesuit Academy founded here in 1579 dominated the country's cultural life. Apart from the Cracow Academy of mediocre standards, the Academy-University of Vilnius was for several centuries the sole Roman Catholic institution of high learning in Eastern Europe. Generally speaking, the somewhat senior Albertina of Königsberg, founded in 1544, the stronghold of Protestantism and the Academy of Vilnius, were the only institutions of learning of noteworthy standards in this region of Europe.** From the end of the 16th century, when an energetic movement was initiated seeking a reunion of the Eastern Orthodox and the Roman Catholic Churches, Vilnius became the directing centre of this activity. The Papacy maintained here a special seminary training Catholic priests to minister the needs of the Eastern Slav peoples; here was printed the copious literature for examination of the problem of reunion of the Churches. In general, all that was being done in connection with this question passed through Vilnius, the Catholic cultural centre closest to Orthodox Moscovy.

* The attachment of Sigismundus Augustus to Vilnius was ironically treated by the notorious pamphleteer of that time, Stanisław Orzechowski and the well-known Jesuit St. Warszewicki wrote as follows: "Sigismundus Augustus felt at home only in Vilnius and regarded all his other cities and palaces as alien. In Vilnius he established bathhouses, parks, erected houses, palaces and countless installations of every conceivable kind. And whenever he could escape from Poland, he went to Vilnius."

** The Tartu (Dorpat) University, founded in Estonia by Gustavus Adolphus of Sweden in 1632, had only local importance and the Moscow University was founded only in 1755. Moreover, as an educational institution the Moscovite school was for a long time of poor standards.

The Difficult 17th and 18th Centuries

In their disputes with the Poles the Lithuanians continued to assert that Vilnius was their capital city, that just as Lithuania was the equal of Poland so Vilnius was the peer of Warsaw and Trakai–of Cracow.* In the official documents too, Vilnius was always titled the capital. Indeed, Vilnius continued to be just that. Nevertheless, it was a serious disadvantage for the city that the rulers were only visiting guests here, that the court of the grand duke of Lithuania assembled in full force only during the sovereign's visit; that the bustling activity characteristic of capitals occurred only at intervals here. Furthermore, as in the case of other Lithuanian towns, the natural growth of Vilnius was greatly retarded by the political system of the state.

At the time of entering into a personal union with Poland Lithuania was an absolute monarchy already possessing one privileged class, the nobility, whereas Poland was only nominally a monarchy. The entire authority in Poland was vested in the privileged class of lords and gentry, the szlachta. The Lithuanian nobles under the rule of the same monarch who reigned in Poland naturally emulated the Polish szlachta and sought to acquire an equal status. Thus the power of the Lithuanian nobility, especially of the lords councillors, had grown extraordinarily even before the Lublin Union. After the union Lithuania became a noblemen's republic like Poland. With all the public authority, franchises, and political rights vested in their exclusive class, the nobles tended, of course, to promote their own selfish advantages and endeavoured to evade all kind of state burdens by shifting them to other classes, the peasantry and the burghers. The state laws protected the interests of the land-owning gentry, and the burghers were almost ignored. Even the burghers of Vilnius were not always able to defend the rights granted them by law because it was rather difficult to find an intercessor when the sovereign resided elsewhere and the pretensions and power of the nobility continued to grow. Therefore, the economic welfare of the burghers could not greatly increase. Not being rich the burghers could not beautify their towns. The growth of Lithuanian towns was impeded since the 17th century. Finally, some towns were deprived of their municipal home rule–the Magdeburg Law.

Yet Vilnius did not decline even in these hard times. On the contrary, the city progressed and grew further, though the conditions for the improvement of the in-

* Trakai is likened to the ancient Polish capital Cracow because, according to tradition, it had been the earlier Lithuanian capital. Moreover, special reminiscences had been handed down from the days when it had been the capital of approximately one half of Lithuania in the age of Kęstutis.

habitants' welfare were not favourable. It expanded not so much by itself but more so because of the presence of magnates and nobility within its walls. The entire political, cultural and economic (commercial) life of the country was concentrated in the capital city. For that reason not only the magnates, but the wealthier nobles deemed it a point of honour to have their own palaces here as well as churches and monasteries founded and financed by them. Rare, indeed, was a family of well-to-do nobility that did not have its house in Vilnius, and the palaces of the magnates often occupied entire blocks. In this manner Vilnius grew and became more beautiful not because of its permanent inhabitants but because of the presence therein of aristocrats and gentry who had many affairs in the capital and liked to spend winters there.

The Decline of Vilnius

In the post-Union period Vilnius was destined to endure many painful vicissitudes, great fires among them. In 1610 the conflagration destroyed about 4,700 houses, 10 churches–including the century-old cathedral–the academy, and the grand-ducal palace. Most of the ancient Gothic and Renaissance structures disappeared in the fires. The new architectural style was Baroque, which remains predominant among the old buildings in Vilnius. The city was rebuilt during the next several decades. The ducal palace, the cathedral and other churches were reconstructed and Vilnius again gained fame for long. A fresh catastrophe struck in 1655–the Moscovite occupation which lasted until 1661.

Never before had Vilnius endured such a calamitous convulsion. Since the end of the 14th century it had not seen an enemy before its gates. Presently the entire city was looted and razed by the invading Moscovite army. A great many treasures were carted away to Moscow by orders of Tsar Alexis and his generals. Amazed at the magnificence of the magnates' palaces, and never having seen such installations, the Moscovites carried off the furniture but also the Dutch tiles, the fireplaces and ovens, the marble windowsills, ornaments, and even the parquet flooring. Whatever was not looted was put to the torch and the fires raged 17 days. In the words of contemporaries, it was impossible to recognize the Vilnius of old. The city was so terribly ravaged that the tsar himself could not find a place to settle in and had to pitch his camp outside the city. This was the greatest catastrophe that Vilnius had ever been fated to endure.

After this upheaval, the city did not recover for a long time, the more so because it had to suffer many hardships all the while. Thus it had endured the so-called Great Northern War and the attendant calamities of the years 1698 to 1710–the famine and plagues which drastically thinned out its population. It also suffered from fires, the severest of which were those of 1734 and 1748.

The 18th century was for both Lithuania and Poland a period of anarchy and strife of every kind. For Vilnius too, these were hard times. The city began to recover toward the end of the century. Among other edifices the present-day cathedral and city hall were built. But it was not destined to recover fully because after various misfortunes Lithuania lost her independence in 1795. Vilnius remained Lithuania's cultural centre but only a provincial government seat within the Russian Empire. The new masters were not, of course, concerned with the city's well being. And yet, even after undergoing numerous vicissitudes, Vilnius continued to be quite a handsome city.

At the beginning of the Russian rule, according to data of the 1795 census, there remained scarcely 17,690 inhabitants in Vilnius. But this was after a period of unrest and armed hostilities from 1792 to 1794. Undoubtedly many of the inhabitants had fled. For the nobles particularly there was no incentive to remain in the city.

There remained in Vilnius 675 clergymen–578 Catholics and 97 of other faiths, and 238 other intellectuals, mostly teachers. Thus the forces of the intelligentsia were not so small, the more so because many burghers were educated and many educated nobles dwelt in the city in times of peace. In 1795 there remained 2471 noblemen in Vilnius.

The city boasted of 32 Roman Catholic churches and 15 monasteries, 5 Uniate churches and 3 monasteries, one Eastern Orthodox, one Evangelical-Reformed and one Evangelical-Lutheran churches. Besides churches and monasteries the city was embellished with the great buildings of the Supreme School of Lithuania. The charming classic-style hall erected in 1783, ten splendid palaces of aristocratic families, and the Cathedral of St. Stanislas, the architectural monument of the peasant-born professor of architecture, Lawrence Gucevičius (a native of rural Kupiškis)[a]. Also worthy of mention are the teachers seminary, the cadet and engineering schools, 12 orphanages and poorhouses, 4 printing shops and lastly, the vacant and neglected grand-ducal palace which in former times enchanted everybody, as well as the dilapidating army barracks and the arsenal.

According to the data of the first Russian census 1,292 houses stood in the walled city centre (the present-day "Old Town"). If we were to add thereto the 8 spacious suburbs outside the city walls, there were over 3,000 homes. It should not be forgotten that the structures of those days were not like the modern city dwellings. A "home" of an aristocratic family was usually a huge quadrangular structure built around a spacious courtyard with many dwellings or rooms along a labyrinth of winding corridors. In the courtyard centre usually stood a well or water tank. Many families inhabited such a house.

After three decades, when the city life had recovered from the blow of the loss of independence, the number of inhabitants doubled to between 35,000 and 40,000 persons. According to East European standards this was a large population and a big city. The population continued to grow in numbers. Thus in 1869 it reached 64,377 people, in 1896–150,718, and in 1910–186,461. During World War I and the disturbed post-war times the number of inhabitants appreciably declined and in 1919 it was 123,655. Subsequently it again began to increase and in 1937 exceeded 200,000, though under Polish rule the conditions were not conducive to its economic prosperity. To Poland it was an offbeat town whose natural routes through Lithuania to the Baltic were amputated. It was the seat of a provincial palatinate–not a capital city.

IV. THE PAST OF THE VILNIUS REGION

Vilnius and Trakai Areas in Ancient Lithuania

The "Vilnius district" is a new term. Until recently this term designated the disputed part of Lithuanian territory which had been forcibly seized by Poland and where Lithuania had struggled for almost twenty years in the field of arms and later by diplomatic means. In former times this area was not an autonomous territorial unit and therefore has no distinct history of its own. History of this area was part of the history of the old Lithuanian state. It is possible to speak only about the importance and significance of this area in ancient Lithuania.

As mentioned already, Vilnius lay in the very centre of Aukštaitija, the cradle of the ancient Lithuanian state. The earliest capitals of Lithuania were all located in the same general region. When a single Lithuanian state was in the process of formation, the eastern boundary of the Lithuanian settlements passed approximately through the riverhead sources of the Neris and the Nemunas. The last Whiteruthenian outposts were Izeslavl, Mensk, and Lohoisk. Only in the south had the political expansion of the Ruś-Ukrainians of Volhynia advanced as far north as Naugardukas (Novohrodek), Slonim and Volkovysk areas. Even Gardinas (Grodno), originally a Lithuanian fortress, was held by the Volhynians. Thus the nuclear Lithuanian state of Mindaugas was not large at first, but it expanded very rapidly. In the days of Mindaugas, the first historic ruler of Lithuania, the Gardinas–Naugardukas areas were recovered and the principality of Polotsk and perhaps those of Iziaslavl, Borisov and Mensk were annexed. These latter appanages defected later. However, the successors of Mindaugas gained more lands in this direction and extended the state boundaries as far as the Oka river in the east and the Black Sea in the south.

The internal system of the annexed Ruthenian lands was not disturbed by the Lithuanians for a long time and in some places the former princes were left in possession. However, the nearest Whiteruthenian districts were directly joined to the nuclear Lithuanian state and were governed from Vilnius. This was the principality of Vilnius–or

Lithuania in the narrow meaning of the term–*Lituania propria*. In the east its frontiers extended to Mstislavl (the principalities of Polotsk and Vitebsk constituted separate units) and in the south toward Volhynia with Polesie and Podlachia.

Before his death Gediminas divided all the lands of Lithuania Proper among five of his sons–only Liubartas did not receive an appanage in Lithuania Proper, and Jaunutis was still a child. Soon, however, all of the territories passed into the stewardship of two sons of Gediminas–Algirdas and Kęstutis. Manvydas and Narimantas died without issue. The progeny of Karijotas inherited Podolia, and Jaunutis had to be satisfied with the small Izeslavl district within the confines of the Vilnius principality. In this manner the principality of Lithuania or Vilnius was divided, after Gediminas' death, into two principalities, viz., the eastern–or Vilnius duchy which passed into possession of Algirdas, and the western or Trakai duchy which devolved to Kęstutis. The territorial areas of both these principalities were approximately equal in size. The lands of ethnographic Lithuania were also divided approximately in half between them. The capitals of both principalities were situated in these lands. This division of Lithuania Proper remained permanent.

Vytautas took over both of these duchies into his hands, but they were not merged and were governed by separate functionaries as distinct regions. Until 1413 these still continued to be called separate duchies, but from that time were called palatinates.

The palatinates of Vilnius and Trakai were the first administrative subdivisions of Lithuania to be so designated. Later more than a dozen of palatinates were formed. The original two palatinates were reduced–new palatinates were created in lands separated from them and in 1566, when the new administrative distribution was introduced, the Vilnius and Trakai palatinates were divided into county districts. Five counties (poviets) were created in the Vilnius palatinate, viz., Vilnius, Ašmena, Lyda, Ukmergė and Breslauja, and in the Trakai palatinate–four counties, viz., Trakai, Gardinas, Kaunas and Upytė.

Whiteruthenian Infiltration

The so-called "Vilnius district" of our age lay approximately in the centre of the aforesaid two palatinates which, together with the purely Lithuanian Žemaitija (Samogitia), formed the predominantly Lithuanian kernel of the ancient Lithuanian state. Only

from the most easterly and southerly of the frontier areas a Whiteruthenian element gradually infiltrated into the Lithuanian regions. In this manner, with the passage of the centuries, the area of the Lithuanian language gradually narrowed and decreased in the east and south. The tracing of the causes leading to the expansion of the Whiteruthenian elements into the Lithuanian lands is not the object of the present study. We shall only note that this process had begun early and had considerably advanced by the 16th century. The boundary of Lithuanian settlements had greatly receded to the west and north by that time. However, the Slav element was at the time still distant from the cities of Vilnius and Trakai, the seats of the two palatinates, the former duchies. The environs of both Trakai and Vilnius remained purely Lithuanian. In the Trakai palatinate the Whiteruthenian element had advanced only in the southernmost part–south of the Nemunas River and in the environs of Gardinas. Nevertheless, Lithuanian-speaking settlements survived in those areas, too. Some of these in the Naugardukas (Nowogrodek) palatinate survived until the 19th century. The part of the Trakai palatinate lying to the north of Gardinas continued to be purely Lithuanian.

In the Vilnius palatinate the Whiteruthenian language was likewise making great inroads westward. Professor Jan Jakubowski, the Polish student of Lithuanian nationality relations of that period, affirms that the boundary of the Lithuanian language then passed along Lyda, Ašmena, and Pastoviai. He based his conclusion on the Lithuanian surnames and first names of the peasantry in the local inventories, viz., the rosters of property and sources of income–listing the peasantry and their various servitudes to the respective estate. He excluded from the Lithuanian language area the localities whose peasantry were listed in the inventories with their slavicised surnames and first names. Of course, this is a dubious yardstick to apply, because the surnames recorded in the inventories need not necessarily have been identical with those used in everyday life. The form of entries depended upon the clerks who drafted the inventories. Moreover, the slavonisation of the surnames, as is well known, was taking place–in the paper records–more rapidly than the actual spread of the Slavic languages. This was a phenomenon common in all Lithuania. Even in the purest Lithuanian regions it is possible today to find many slavicised surnames, though the bearers of such names have no understanding whatsoever of the Slavonic speech. This was the work of the Polonized clergy in charge of the birth, marriage and death records, and of the various institutions employing foreign languages. For instance, the Lithuanian state chancery kept

the records in the old Slavonic* and later in the Polish language. Therefore Professor Jakubowski's conclusions are to be accepted only with a number of reservations. It is quite certain that the boundary of the Lithuanian language in the 16th century had not receded farther than the line indicated by Prof. Jakubowski. But, quite likely, the actual line may have been running considerably farther east.

Intrusion of the Polish Language

The Lithuanian people have suffered losses not only to the benefit of the Whiteruthenians. Owing to the close political ties contracted with Poland and the intimate collaboration with Poles, the Polish language and cultural influence manifested itself in Lithuania. Nor was this at all surprising. On the contrary, it is quite understandable. Lithuania was anxious to hasten the pace of cultural links with Western Europe, Western Christendom. While Lithuania had been cut off from the Western world by the armed wall of the Teutonic Order, there was no other avenue of approach to the European culture than through Poland. And since the first paths were tracked through Poland, the familiar avenue continued to appeal later. It is obvious that this process was due to leave many traces. A great many factors carried the Polonizing influence into Lithuania for a number of centuries.

In the first place, of course, Polish influence was strong within the Church of Lithuania. Most of the first churchmen of Lithuania were Poles. The Lithuanian Church organization was closely bound to the Church of Poland. For almost two centuries the Lithuanian clergy were trained most often in the Polish schools. Most of the monastic orders migrated to Lithuania also by way of Poland. It is comprehensible that under these circumstances the Lithuanian Church organization could not be purely Lithuanian.

In many other countries, too, an alien element coming from the country, which had brought Christianity, was predominant in the Church organization. Thus, for

* Some writers quite incorrectly termed the language of the Lithuanian state chancery records as either the Whiteruthenian language or the Ukrainian. In reality, this was only a literary language gradually evolved from the original Old Church Slavonic, much in vogue throughout Eastern Europe, just as the Latin was in Western and Central Europe. And just as the Latin was not the vernacular speech of the people of the countries using it in sciences, political and other affairs, so in the Grand Duchy of Lithuanian nobody spoke the Slavonic or "Ruski" language of the state records. As time went by the Whiteruthenian and Ukrainian dialects undoubtedly exercised considerable influence upon the language, and its Whiteruthenian or Ukrainian characteristics depended upon the scribe's origin. Quite a number of Lithuanian words were also to be found in the Slavonic language of the records.

example, in Poland itself the Germans predominated in the Church organization for almost 300 years, and it was not easy for the Poles to emancipate themselves. The Polish influence and predominance in the Lithuanian Church lasted much longer because after the establishment of political Lithuanian–Polish ties the Polonization was not even opposed. Liberation therefrom–and not in every national sphere at that–began only in the second half of the 19th century with the so-called national renaissance.

The second abettor of Polonization was the royal court of the ruler-in-common. All those who were anxious to play a prominent part in public life catered to the court and imitated its manners. The diets-in-common contributed to the process in the post-union period. The diets assembled in Warsaw and thus the knowledge of Polish was indispensable to deputies and their retinues. Moreover, common interests of Lithuanian noblemen, the only class enfranchised to take part in public affairs, tended to bind them even more closely to their Polish counterparts. The Lithuanian deputies often wrangled in the diet with their Polish colleagues over various state affairs, yet their class concerns and social prerogatives bound them together into a single community which was to ward off the occasional attempts of their monarch-in-common to encroach upon their liberties. This general interest in safeguarding their class prerogatives and extending their immunities bought about a closer and more intimate collaboration. Leadership in these matters devolved upon Polish gentry who had a long experience and a tradition of successful expansion of their liberties since the 14th century.

The consequence of this collaboration was that the Lithuanian gentry eventually acquired a sense of oneness with their Polish fellows within a single social community, though possessing two separate state organizations. The upper strata of the Lithuanian nobility had in the 17th century already begun to speak Polish even in their family hearths. The commonalty and the petty gentry were not, of course, at first affected by this process, but the influence of the lordly families was great and the Polish spores began to take roots in various Lithuanian localities around the manors of estates. Emulating the manners set by the great lords the gentry and the wealthier strata of the burghers, as well as servants and even some peasant help of or near the estates, began to follow the Polish speech.

These Polish spores remained scattered islands in the depths of ethnographic Lithuania, but in the eastern frontier districts where the Whiteruthenian vernacular had begun to make inroads earlier the process of recession of the Lithuanian language area was appreciably accelerated. The commonalty having few contacts with the Polonized

nobility had no occasion to learn Polish. However, in the regions abutting on Whiteruthenia it was comparatively easy for them to learn Whiteruthenian and then with little difficulty to pass from Whiteruthenian to Polish. In this manner in the eastern outskirts of Lithuania the Lithuanian language receded and yielded to the Whiteruthenian, and then the latter under the influence of social relations succumbed, at least in some communities, to the Polish language. The Lithuanian commonality there first learned Whiteruthenian and afterwards Polish. Only in this manner and not by immigration in the course of centuries did Polish-speaking islands arise in the eastern part of Lithuania in some communities and areas of the so-called Vilnius district and elsewhere.

There is no basis whatsoever to the claims of allegedly sizeable Polish colonization or immigration into Lithuania in the ancient past. History knows of no such event. Some Polish historians in their search for the Polish element in Lithuania point to the heathen period when the warlike Lithuanians raided Poland and brought home some Polish prisoners of war. To demonstrate that there were many such prisoners, these historians cite the legend recorded in the chronicles to the effect that King-Duke Gediminas set free 24,000 Polish captives to escort his daughter Aldona to Cracow when she was betrothed to Crown Prince Casimir of Poland. It is further pointed out that Jogaila had undertaken by the Act of Krėva to emancipate Polish prisoners, etc. Certain Polish historians go to the extent of surmising that Polish captives formed about one half of the population of Lithuania of that day. In reality, however, these are conclusions based on unreliable chronicler talebearers loose with figures. Sizes of the armies, numbers of the slain and of the razed villages and castles were usually multiplied tenfold and sometimes hundredfold. There is no need to take seriously these inconsistent stories, which are not even collated with other reports. For instance, the same chroniclers in describing the conversion of Lithuania to Christianity assert that there were none who could preach in Lithuanian, who could translate into Lithuania the sermons and explanations of the Polish priests; King Jogaila was obliged to act as interpreter and that he translated the Lord's Prayer. So what had become of the Polish "half" of the inhabitants of Lithuania supposedly able to speak Lithuanian? Should we assume that they repatriated to Poland by 1386 and why couldn't they have been brought along to act as interpreters?

As a matter of fact throughout the centuries of Lithuania's history no Polish colonization had ever taken place in Lithuania excepting the period of occupation by the New Poland 1920–1939, when many settlers were brought into the "Vilnius district" from Poland. Of course, there may have been Polish fugitive serfs fleeing into Lithuania

in the ancient period, but they were not numerous enough to exert an influence on Lithuanian life or to leave any traces in historical sources. We are made aware of the few Polish merchants and artisans who migrated to Lithuania and established themselves in the larger towns, especially in Vilnius. However, the urban element never constituted a large percentage of the inhabitants of Lithuania of that day, and Poles among these townsmen made up but an insignificant minority. Beginning with the 16th century the Polish language made an appearance in Lithuanian towns. However, it was not brought in by Polish settlers. Rather, the Polish language was established amid the urban populace as amid the nobility.*

The code of laws of Lithuania, her Statute, remained in effect until 1840 and barred the Polish gentry from acquiring lands and settlings in Lithuania. The Polish literature, including some works of scientists, is replete with careless allegations to the effect that the Lublin Union opened the gates for the Polish szlachta to settle in Lithuania. It is true that it is explicitly stated so in the Act of Union. However, the laws in force at the time retained their full force and effect, including the restrictive enactments directed against Polish settlement in Lithuania. These were not repealed by Lithuania. On the contrary, notwithstanding the explicit wording of the Lublin Union Act of 1569, these enactments were again verbatim reiterated in the Lithuanian Statute of 1588 and were in effect as long as the Statute itself, i.e. even longer than the existence of the state itself, because the Lithuanian Statute of 1588 was abrogated only in 1840.

Owing to these inhibitive provisions comparatively few Polish well-born families managed to settle in Lithuania. Their number is easily reckoned. They did not and could not exert great influence upon the country. Even those few who established themselves, viz., after a service in the retinue of Lithuanian lords, were unable to acquire all civil rights. Only the fourth generation descendants of such immigrant noblemen acquired full rights of citizenship on a par with the Lithuanian gentry. It is clear that such circumstances were not conducive to the encouragement of immigration.

The process of Polonization was not very rapid in the old Grand Duchy and did not at all affect the masses in most regions of Lithuania Proper. Thus M. Karpis, the author of a 1790 work about dietines, wrote that most of the noblemen of Žemaitija (Samogitia) did not understand Polish at all–or very little. A great many could not read, or could

* Thus in 1551 the resolutions of the burghers were written in Polish, although the entry notes that there were three languages of the city: Lithuanian, "Russian" (that is, the chancery version of the Church Slavonic), and Polish. The burghers, or at any rate the well to do, emulated the nobility and studied Polish.

read Lithuanian only. Infection of peasantry with Polonism was rare and voluntary; few were the conscious efforts to denationalise the natives. However, in the 19th century when the serious menace of Russification entered the scene, when the struggle for the country's emancipation from the Russian rule sharpened and hardened and especially when the Lithuanian national renaissance movement had taken firm hold among the masses, the Polonized segment of the Lithuanian nobility, townsmen, and the clergy began to regard the Polonization and its diffusion in Lithuania as their primary and greatest duty. They believed that only Polonization could effectively bar the road to the strenuous efforts at Russification pursued by the Russian authorities and that only a Lithuania fully amalgamated with Poles could achieve the restoration of independence. Therefore, the Lithuanian national movement itself was deemed by the Polonized Lithuanians to be a betrayal of the struggle against Russia and was dubbed "Litwomania" inasmuch as, in their view, the Lithuanians could never be able without the Poles to throw off the Russian yoke.

Thus from the beginning of the 19th century conscious Polonization was initiated and pursued in Lithuania, particularly through schools, churches, and gentry's estates. In this period the major half of the Lithuanian gentry succumbed to complete Polonization. Formerly only the upper strata of the nobility were Polonized–the state dignitaries, career politicians, persons active in the diets and courts to whom knowledge of the Polish language was necessary. Presently even the petty gentry and urban population became Polonized as soon as they entered schools.

The Lithuanian Eastern Frontier

In the Vilnius district great linguistic changes occurred in this period among the rural peasant masses. Various authors of the first half of the 19th century and other sources testify that Lithuanian was still spoken at the time in many parishes where at the beginning of the 20th century it was spoken no longer.

According to Michael Baliński's data (his book was published in 1849) Lithuanian was spoken not only on the right bank of the Neris but in many places in the southern part of the Vilnius country, although in many places there were mixtures with Whiteruthenian and Polish, while near Vilnius itself only Polish was spoken. The entire Trakai county was still Lithuanian with the exception of the environs of Trakai itself

where, according to Baliński, various alien elements had dwelt from time immemorial. Also a large part of the Ašmena county was Lithuanian. Lithuanian was no longer spoken in towns of Ašmena, Alšėnai and Vyšniavas. In the Lyda county Lithuanian was still spoken in the area of Beniakonys, Eišiškės, Žirmūnai, and the Ditva River, and in many places beyond Lyda.

In many of the aforementioned places Lithuanian is no longer spoken today, and in some it was not spoken already at the turn of the 20th century. However, in many places the Lithuanian language was replaced by the Whiteruthenian rather than Polish, and still more often by a strange sort of Slavonic mixture, which its users themselves call the "common folk's" language ("po prostemu") and call themselves "Locals" ("Tutejszy")–no longer Lithuanians–but neither Poles, nor Whiteruthenians. Only in the northern part of the Vilnius county a sizeable Polish linguistic island had formed prior to the Polish occupation of 1920. Elsewhere there were but scattered islets. During the nineteen years of Polish occupation the position undoubtedly must have changed and in many places the unconscious mass of "Locals" may have been Polonized.

But no one has hitherto detailed authoritatively the process of denationalisation of the Vilnius region. The available literature contains a great deal of nonsensical and contradictory statements. We shall not unravel them all here but content ourselves with indicating a few characteristic features.

A good deal has been written about the national and linguistic relations of the Vilnius county on the strength of two different sources. First of all there are the research data collected by the authors themselves and the information supplied by the parish priests in answering the questionnaires of the 1857 inquiry instituted by the Russian academician Koeppen, in which questions were asked regarding the language in which religious services were held, the tongue the parishioners spoke, etc. The second kind of source materials is the data of various censuses, i.e. official statistics.

According to the data of 19th-century researchers, the Lithuanians in the confines of the Vilnius government in the middle of that century formed about one half of all the inhabitants. According to the calculation of Koreva, between 1857 and 1861 Lithuanians formed 46%, Whiteruthenians 29%, Poles 12.3%, Russians 2.3%, etc. Lebedkin in about 1861 found 49.98% Lithuanians, 18.42% Poles, 17.4% Whiteruthenians and 12.5% others. According to the Lebedkin figures, Lithuanians constituted minorities only in the Disna and Vileika counties while in the other five counties they constituted the majority, viz., in the Vilnius county 60.7%, Lyda 63.2%, Ašmena

57.5%, Švenčionys 86.9%, and Trakai 93.4%. In these counties Lebedkin found Poles comprising 34.5% in the Vilnius county and 18.3% in the Ašmena county; elsewhere the Poles did not constitute even 10%: Lyda 7.2%, Trakai 4.3%, and Švenčionys 3.8%.

However, the official census data substantially differ from the academician Koeppen, Koreva, Lebedkin and other researchers.

First of all we are astonished at the figures of the population census conducted in 1897 by Russian officials, according to which there were in the Vilnius province scarcely 17.59% Lithuanians, Whiteruthenians 56%, Poles 7.1%, Russians 4.9% and Jews 12.9%. The inquiry of 1909 counted hardly 12.9% Lithuanians in the Vilnius government, while a population census conducted by the German occupation authorities in 1916 recorded in the Vilnius region: Lithuanians 18.5%, Poles an even 58%, Whiteruthenians scarcely 6.4%, Russians 1.2%, and Jews 14.7%.

Obviously it is impossible to rely upon conflicting statistics. It is readily observable that the figures change according to the nationality of the census-takers. At one time the Russian census officials listed all the "Tutejszy-Locals" as Whiteruthenians whom they did not distinguish from Russians, while on the other occasion all Catholics were undoubtedly listed as Poles. Later, when the Polish occupational authorities carried out a census, the figures emerged even more pro-Polish. Such census figures are relied upon by Poles to substantiate their claims to Vilnius and its districts. There can be no doubt whatsoever that these figures are incorrect. Unfortunately, no truly objective data about the linguistic apportionment of the population of this region are available at this time. No impartial census of the population of this region has ever been taken. The mass of the inhabitants were not nationally self-determined by the time the Polish occupation came and never raised that question contenting themselves with the assertion that they were "Local people" (Tutejszy) and that was all.

There had never been any mass immigration to the Vilnius district either from Poland or from Whiteruthenia unless we should class as immigration the 17th-century fugitive sectarians from Russia and the fugitive serfs, always numerous, from the poorer Russian and Whiteruthenian regions. Many fled to Lithuania in the middle of the 17th century during the so-called "deluge", and at the end of the 18th century when Moscovite serfdom was introduced in the Whiteruthenian regions of Lithuania, which were seized by Russia in 1772. The bondsmen sought a better lot in Lithuania. It is a very difficult task to disentangle the linguistic relations and to give a true picture of

the distribution of languages in the Vilnius district. Moreover, we shall not attempt to do so in the present brief study, inasmuch as the sources available thus far prevent the presentation of an accurate picture. As long as there are no accurate statistical data available, some other basis must be examined in an attempt to gain some conclusions. The Whiteruthenian–Lithuanian boundary must lie somewhere along the line dividing the population into the religions of Eastern Orthodox and Catholic segments. This line approximately corresponds to the Lithuanian–Soviet frontier fixed by the Moscow Peace Treaty of 1920. As a general rule, the Whiteruthenians had been since the ages of antiquity Eastern Orthodox believers or later Uniates, many of whom were forcibly driven by the tsar's authorities into Orthodoxy in 1839. Consequently, where the "Locals" are Orthodox they are mostly Whiteruthenian by origin including some who migrated into Lithuanian lands, and where the "Locals" are Roman Catholics–they are most likely Lithuanians who had forgotten their original language.

Lastly, the language alone does not determine nationality. It is determined by ways of life, customs, folklore and other elements of national culture, and finally–racial peculiarities. Not the last place in international disputes is taken by historical and economic arguments. In this respect the capital city of Vilnius cannot in any case have evolved apart from Lithuania, and being a Lithuanian city should have a natural hinterland whose boundaries are likewise determined by historical and economic factors on a statewide scale. At this point we are not seeking to draw a precise line.

Reverting to the Polish question, it must be emphasized once more that only the Whiteruthenian language has infiltrated into the Lithuanian country by natural expansion, whereas Polonization was only something brought in as a "gift" from Warsaw by the Lithuanian nobility. This fact is not disputed by the Poles. For instance a Polish propaganda publication about the Vilnius district, in examining the dialectic peculiarities of the local Polish language, affirms the distinctive features and diversity of this speech from other Polish dialects and concludes thus: "Not only different attributes of language are present here but the origin itself and development of the Vilnius dialect of the Polish language are different. As is well known, it was not the Polish colonization worthy of note that gave birth to it, and not the gradual intrusion from a neighbouring land of Polish dialects into an area of alien speech, because Vilnius region is nowhere contiguous to purely Polish areas. It is but an island surrounded on all sides by Whiteruthenians and Lithuanians"… It may be affirmed today only that the Polish language in the Vilnius district has mushroomed on an alien soil

and in a distinctive manner which was not encountered anywhere else"[61]. Subsequent Polish propagandists similarly do not call the Vilnius region a Polish country from time immemorial, and do not term it a colonized country or one denationalised from a neighbouring land, though they affirm that most of the inhabitants are presently Poles.

We have already noted the conclusion that few Poles are really existent here and that even during the Polish occupation Polonized Lithuania were not predominant, and that so-called "Locals" or "Tutejszy" were for the most part persons of Lithuanian origin who succumbed to Slavonic, viz., Whiteruthenian speech and spoke, as they put it, "po prostemu", i.e. "common people's" language. The nineteen years of occupation provided most excellent opportunities for the Polish regime to Polonize this plain folk lacking a nationality. However, the policy of strenuous Polonization excited the self-determination and clear-cut segregation of the purely Lithuanian areas. Extraordinary resistance was shown to brutal methods of denationalisation used by the Polish authorities. This was an epic episode of a 19-year struggle for their nationality rights.

Generally speaking, there exists a great deal of a mix-up regarding the linguistic relations on the Vilnius district or eastern Lithuania. Lithuanian areas in many instances were cut up or bisected by Slavicized "Locals", and appropriated by both the Whiteruthenians and Poles for their propaganda purposes. In some places the language divisions are measured not by parish or commune enclaves but reach into villages and families. For example, one family of Ivanauskas gave one member each to the Lithuanians, Whiteruthenians and Poles and every one of the brothers are prominent in their respective nationality groups. Islands of Lithuanians are to be found quite far in the east, and Slavicized islands are encountered west of Vilnius. The complicated medley of linguistic relations can be visibly expressed only by marking it out on a map. However, even Polish and Russian scholars hostile to Lithuanians acknowledge that out of these mixed-up and intertwined linguistic relations emerges a clear-cut boundary of the Roman Catholic and Eastern Orthodox believers, and that this boundary more or less coincides with the dividing line of diverse folk cultures and diverse folk customs. The eastern frontier of Lithuania should be looked for along that line. As noted already, this would approximate the frontier fixed by the 1920 Lithuanian–Soviet Peace Treaty.

[61] H. z Jabłońskich Turska, Język polski na Wileńszczyznie, *Wilno i ziemia wileńska. Zarys monograficzny*, Wilno, 1930, t. 1, p. 219.

V. VILNIUS UNDER THE RUSSIAN OCCUPATION

In 1795 Lithuania and Poland lost their independence. Nearly all the territories of the Grand Duchy of Lithuania were annexed to the Russian Empire. From that time Vilnius ceased to be the official capital and political centre of Lithuania and became the seat of a governor general, a provincial Russian administrative centre. The title of the capital city proudly displayed by the municipal magistracy under the centuries-old grand-ducal charter of home rule was officially prohibited by the Russian governor. The city was ordered to call itself a government seat and even the external monuments of this ancient greatness were destroyed. First of all the grand-ducal palace was razed to its last foundation stone, and soon the same thing was done with the 16th-century wall surrounding the inner city. Thus in its further development the city spread in new forms independently of the main avenues and gateways of the walled city centre.

Vilnius–the Centre of Learning and Culture

After losing its political importance under the Russian administration Vilnius nevertheless remained the economic and cultural centre of Lithuania. As the cultural centre it flourished into greater fame than in the days of independence.

The most important cultural hearth here was the Supreme School. After the disbandment of the Jesuit Order in 1773 the former Jesuit Academy was renamed the Supreme School of Lithuania and subsequently, at the beginning of Russian rule, the Supreme School of Vilnius. In the process of the educational administration reform in Russia it was finally renamed the University of Vilnius in 1803. The eyes of all Lithuania and also of Poland were turned because there was no other university in either Russian or Prussian occupied parts of Poland.*

* The first institution of higher learning opened in Warsaw in 1817. It was shut down after the insurrection of 1830–1831 and was not reopened until 1862. The Cracow University progressed under great difficulties and did not exercise much influence at the time. Cracow from 1795 to 1809 belonged to Austria; from 1809 to 1815 it was made a part of the Grand Duchy of Warsaw created by Napoleon I in 1807, and in 1815 became a free city. Owing to these frequent political changes Cracow could not become a cultural centre.

The Prussian government at first had under consideration a plan of opening for the inhabitants of the annexed parts of Poland and Lithuania a separate Catholic university or a special annex of Protestant universities at either Königsberg or Frankfurt, but later officially decided to allow the inhabitants of the new provinces to make use of the University of Vilnius.

Inasmuch as Tsar Alexander I's personal friend, an ardent Polish patriot Prince Adam Czartoryski, was appointed the curator of the educational circuit of Vilnius and thereby head of the University, the Polish patriotic spirit predominated here. The University of Vilnius became a Polish cultural stronghold giving tone to the cultural life of the country and of most of Poland. The university instituted a strenuous policy of Polonization in all schools of Lithuania under its supervision. Never before had there been in Lithuania such Polonizing activity as during this period. Whoever entered the schools within the circuit of Vilnius had to become a Pole. Pupils were severely penalized for speaking Lithuanian and held up to ridicule. Schools of that period were open to children of the wellborn and not of the serfs, and helped Polonize the gentry. The upper strata of the Lithuanian nobility had already been Polonized. The petty nobles and some of the middle-class gentry not very active in social and political life, had been ignorant of the Polish tongue, but the schools of this period taught their children Polish.

This situation continued until the insurrection of 1831, after which the Vilnius University was closed and the school administration reorganized. However, much had already been done during that brief period to spread Polonization. In the elementary and secondary schools the process continued until the insurrection of 1863–64 after which purely Russian schools were instituted.

Consequently, beside its meritorious service of maintaining literary and educational standards the Vilnius University had also played a distinctly negative role from the point of view of nationality. Nevertheless, its indirect significance was very great. Being a sizeable educational and cultural centre the University promoted cultural interests and engendered the love of learning in the country. Most of its faculty and students were natives of Lithuania. It encouraged love of their country among the youth, research into its past and collection of the relics of ancient culture, etc. Unfortunately, studies of the Lithuanian language were overlooked and forgotten. Yet this did not mean that all of the faculty and students renounced it. Some of the University students and alumni became the first fighters for the Lithuanian national renaissance. Shortly before the

University was closed, a project had been taking shape for a chair of the Lithuanian language.

The Decline of Vilnius as a Cultural Hearth

Upon entering Vilnius in the summer of 1812 Napoleon I encouraged the hope of restoring the Lithuanian Grand Duchy and set up a provisional government in Vilnius. However, the catastrophic end of Napoleon's campaign wrecked these hopes and Vilnius suffered severely from the retreating grand army and its Russian pursuers. Nevertheless, the city did not lose its standing as a centre of culture. It was finally destroyed as a cultural centre after the unsuccessful insurrection of 1831 against Russia. The University was closed in 1832. Only two of its faculties, the theological and medical surgery, remained for a while as separate academies. But they did not survive long. Exactly ten years later, in 1842, the Academy of Medicine and Surgery was closed and the Theological Academy transferred to St. Petersburg. Vilnius was left without any institution of higher learning.

However, the circle of scholars and literati, nourishing the old traditions of a cultural centre, survived a few more decades. They founded and rallied the Museum of Antiquities and the Archaeological Commission. Unfortunately, after the ill-fated insurrection of 1863–64 these institutions too were dispersed and their cultural treasures transferred to the newly created Public Library in Vilnius, administrated by Russian officials and not by the natives. Furthermore, the museum collections reminiscent of the country's past and presumably exciting the patriotic feelings of visitors were sorted out and transported to the Rumyantsev Museum in Moscow.

The Russification and the Suppression of the Lithuanian Press

Simultaneously with the destruction and dispersal of the cultural hearths of Vilnius, the measures of Russification and conversion to Orthodoxy were gradually stepped up throughout Lithuania. All communal schools were nationalized and Russified, and all private schools closed. All membership organizations were banned. Construction of Roman Catholic churches was interdicted and the repair of old churches severely re-

stricted. Even the erection of the traditional wayside and garden crosses, as well as the tombstone crosses in cemeteries, was proscribed. These measures were aimed at eradicating, as quickly as possible, the native-peculiar characteristics of the country, and to impose a Russian Orthodox façade. The entire governmental apparatus and local administrative organs were utilized to this end. The control of this activity was vested in the Orthodox monasteries installed in the ousted Catholic monasteries and in the Orthodox parishes established throughout the country and catering to the few Russian officials.

Russian colonists settled on the confiscated lands were to be the first spores of Russianism in the country. Lastly, the most radical expediency in this forcible Russification was the interdiction of all Lithuanian printing in Latin characters.

Nevertheless, all these methods proved sterile. The Lithuanians would not let their children attend the Russian schools and taught them at home and in secret schools. The Orthodox clergy and the Russian settlers made no influence whatsoever on the Lithuanians, and whatever was forbidden by the authorities was exercised in secrecy.

The maximum resistance and energy was displayed on the issue of the press. The Lithuanians would not accept and would not read the books in Lithuanian printed by the Russian authorities in Cyrillic Russian characters. Faced with the uncompromising boycott of such books the Russian authorities ceased to print them. However, a nation cannot live indefinitely without its own written word. Therefore, Lithuanian intellectuals arranged for the printing of books abroad, from whence they were secretly smuggled across the frontier and circulated clandestinely.

Of course, this unprecedented struggle cost the nation dearly. A great many people lost their property on that account and were exiled to suffer in distant Siberia. And think of the wealth and effort expended, which otherwise could have been utilized to improve the national well-being. In spite of the heavy odds against it, the nation withstood this arduous struggle waged against the mighty oppressive empire. After forty years of blackout Lithuanian printing was again permitted in 1904.

This period of struggle for the right to print books and newspapers in Lithuanian was of decisive importance in the nation's life. It was instrumental in guiding the nation toward self-determination and dissociation from alien cultures and alien ideals.

As noted earlier, only the nobility was enfranchised to guide political, social and economic destinies of the dual Lithuanian–Polish Commonwealth, while the commonalty oppressed by the yoke of serfdom could not express its will in any phases of life.

Associating with the Polish nobility in public affairs and afterwards in common efforts and struggles of liberation from Russian tyranny a major half of the Lithuanian nobles became Polonized in the process and could see no other path to deliverance than to march shoulder to shoulder with Poland. This line of reasoning was also shared by most of those who still treasured their native tongue. They could not visualize an independent state other than the former dual Commonwealth, and this they could attain only together with the Poles. Therefore, until new forces originating from the purely Lithuanian commonalty entered upon the scene of public life the struggle for the national Lithuanian ways of life could not be very resolute. This fresh element entered the public scene approximately at the time of the intensification of the Russification efforts. This was the reaction of the Lithuanian element to the Russification efforts of the authorities.

The way for the emergence of this element was paved by the abrogation of serfdom in 1861–1865 and by opening the secondary schools and institutions of high learning to peasants. The economic condition of the peasantry improved and many of their youths sought enlightenment and education. This new Lithuanian intelligentsia of villager stock bore the brunt of the struggle for a Lithuanian press. Lacking the bond of noblemen's traditions of statehood this Lithuanian intelligentsia naturally felt no compelling incentive for collaboration with Poland. They would make concessions to no one because their struggle was waged in defence of their people's rights and national culture. Polonization, like the Russification, held no attraction to them and they resisted both. For that reason the new nationally-conscious intelligentsia was obliged to come to grips with the Polonized segment of its own people–those of the gentry and the clergy who after the old fashion continued to abet Polonization. Quite properly the new movement is usually styled the Lithuanian national renaissance. Indeed, it laid the foundations for a new national Lithuanian state.

The Lithuanian National Renaissance

Vilnius played no major role in this movement at first. In the wake of destruction of all the seats of learning and culture in Vilnius it was difficult for cultural workers and also the educated classes in general to find a source of livelihood in the city. The Russian authorities offered to Lithuanian intellectuals no posts whatever in their own homeland.

Those desirous of obtaining employment in the government's service were obliged to migrate to distant provinces of the Russian Empire. Only members of liberal professions could remain in their native country. Therefore a great many Lithuanian youths in quest of education usually chose liberal professions in order to be able to earn a living in their own homeland, though the economic prospects were far better in distant Russia. This circumstance explains the fact that most of the Lithuanian intelligentsia of the older generation, of the period of independence (1918–1940), were either physicians or lawyers. Many of them had little interest in the professions for which they had trained, and engaged in activities for which they felt a vocation and in which they were interested all their lives. Many entered the priesthood, not so much because of the vocation, but prompted by the same desire to remain and to work among their fellow countrymen. In this manner the influence of the Polonized section of the clergy was greatly attenuated and finally eliminated altogether.

There being no cultural centres in Lithuania itself, the greatest activity in the period of national renaissance were displayed by Lithuanian youths studying in various Russian universities. Upon the completion of their studies many of them returned to their homeland with preserved contacts among themselves but could not act as an organized body. The writing and publication of forbidden Lithuanian literature (books and newspapers), the organization inside book smuggling from abroad and circulation inside the country and all other activities of national awakening had to be pursued in strict conspiratorial secrecy. The more active leaders had organized their own "apparatus", and these underground groups of various sizes formed a loose network throughout the country. The more prominent workers usually tried to settle somewhere near the German frontier in order to facilitate their communications with Prussian Lithuania where most of the Lithuanian books and newspapers were printed. Vilnius was not suitable for this purpose because of the presence of numerous police and intelligence personnel, which endangered the underground work. Nevertheless, many patriots resident in secluded provincial locations had to flee abroad, as far as America, while those who failed to get away in time were exiled to Siberia.

It was not easy for a Lithuanian intellectual to find employment in Vilnius where the Russian authorities would not give any posts to Lithuanians. For these reasons Vilnius was, so to speak, neglected by Lithuanian intellectuals until the end of the 19th century.

Vilnius and its surrounding areas are much farther from the Prussian border where the Lithuanian underground workers concerned with the Lithuanian press were concentrated. Consequently Lithuanian activity could not manifest itself here as vigorously as it did in western Lithuania. For that reason the Lithuanian language continued to suffer losses in this region even in the period of the national renaissance. The fact was that here, too, no one would accept Lithuanian books and prayer books printed in the Russian characters by the authorities, and it was considerably more difficult to bring in the Lithuanian books printed in Prussia. Because of this difficulty the Lithuanian commonalty here began to use the freely circulated "legal" Polish books, at first only the indispensable prayer books* and later Polish literature in general. It is clear, of course, that the reading of Polish books facilitated the shift from the Lithuanian speech in the family circle to the Polish language, which was encouraged and promoted by the gentry and clergy.

However, at the beginning of the 20th century a few Lithuanian intellectuals had finally established themselves in Vilnius. When the Lithuanian press was at last legitimated in 1904 and some freedom at last was afforded in public life after the revolution of 1905, Vilnius again became the centre of all the cultural and political life of Lithuanian. The labour of national organization leading toward the recreation of independence was directed from Vilnius.

* Polish-language prayer books were recommended by the clergy sincerely concerned lest their flock should start using the prayer books published by the Russian authorities and interpolated with matters incompatible with the Catholic teaching and ritual. Many other priests were consciously diffusing Polonization. The process of Lithuanization of the clergy in the Vilnius diocese was much slower and there were very few priests concerned with providing Lithuanian prayer books for their flock, unlike the clergy in other Lithuanian bishoprics.

VI. VILNIUS–THE CENTRE OF THE LITHUANIAN NATIONAL RESURGENCE

Vilnius on the Eve of World War I

The Lithuanians were fated to wage the most difficult and perilous struggle for their language and their other national rights without a central leadership. Nevertheless, the nation was wholly united in this respect and finally the battle was won. After forty years of experience the Russian administration finally realized that its repressive measures were of no avail, that the clandestine Lithuanian literature was constantly gaining strength and circulation, and that its tone towards the authorities was becoming more and more hostile. The more sensible officials recognized that the Lithuanians were being unnecessarily antagonized and in their embitterment might take advantage of any opportunity to embarrass and oppose the Russian authorities. The more enlightened officials repeatedly urged the central government to repeal the interdiction of the Lithuanian press, but the St. Petersburg authorities for a long time wavered fearing lest the government's prestige should suffer. The tsar was eventually induced to promulgate the repeal on May 7, 1904, after the Russo–Japanese war had broken out and means were sought to pacify the agitation throughout Russia which led to the revolutionary movement of 1905.

The press was severely restricted in tsarist Russia of that time but Lithuanians were jubilant over the legitimation of their own press. It was not yet permissible to discourse on political themes. But the important thing was that it was no longer necessary to hide Lithuanian books, even the innocuous prayer-books, and the educational activity among the masses would now be possible. Many of the newspapers secretly published abroad presently stopped publication and a new press appeared in Lithuania itself and in some Russian towns with larger Lithuanian concentrations. These were the first transports of enthusiasm. Vilnius became and remained the centre of the periodical and non-periodical Lithuanian press until the ill-stared year 1920. Kaunas and Marijampolė were the other major publishing centres.

In 1905 Lithuania took advantage of the socio-political revolution throughout Russia and demanded national freedom for herself. In almost the entire country the Russian officials were promptly removed and a National Diet, known as the Grand Assembly (Seimas) of Vilnius was convoked December 4–6, 1905, composed of elected delegates of cities and townships of the entire country, to consider the further destinies of Lithuania and to co-ordinate the attitudes of the country as a whole. This assembly, naturally, convened in the country's old capital city of Vilnius. For the first time a real political program of the nation was formulated by a competent assembly of two thousand delegates, which among other resolutions demanded autonomy for Lithuania with her own diet in Vilnius. These objectives were not achieved this time. Nevertheless, this public expression of the nation's will had enormous significance on the nation's future.

After the stormy year 1905 peaceful cultural work began. Mass-scale education and organization of innocent economic and cultural bases presently became fundamental aims. The centre of all these activities was Vilnius where the most capable Lithuanian cultural forces gathered. Albeit under difficult conditions life here expanded and ramified. The Lithuanian Society of Sciences (Lietuvių Mokslo Draugija) was founded in 1907 and began publishing its periodical magazine The Lithuanian Nation (Lietuvių Tauta) in Vilnius. A library and museum were established. This society survived until the Soviet occupation in 1940, with the exception of a brief closing during the Polish rule. In the same year 1907 the Lithuanian Art Society (Lietuvių Dailės Draugija) was founded in Vilnius and arranged exhibitions, which excited widespread public interest throughout Lithuania. A Lithuanian theatre also made its first humble steps in Vilnius. In a word, as soon as political conditions eased Vilnius became the centre of the country's cultural life. The Lithuanian political activity, in so far as it was at all possible, was also concentrated in Vilnius. In this respect here was voiced the ultimate word– Lithuania's independence was proclaimed.

The First Steps Toward Independence

An open activity demanding independence or even home rule was, of course, unthinkable at the time. However, practical possibilities unfolded when the Great War broke out in 1914.

The hostilities of war at once affected Lithuanian settled areas. In 1915 all of Lithuania came under German rule. Under conditions of wartime military administration any sort of political and even cultural activity was out of the question in German-occupied Lithuania. Nevertheless, one Lithuanian organization survived in Vilnius, viz., the Central Committee of Relief for War Sufferers. This organization, formed at the beginning of the war, was split into two branches when the Russians retreated. One section evacuated to Russia to look after Lithuanian refugees, and the other remained in Vilnius and was allowed to operate limited facilities under the German administration. It could not do much here but being the sole organization uniting Lithuanian of all political shades it was occasionally able to approach the German authorities on behalf of the entire Lithuanian people.

Not confining itself to relief work the committee concerned itself with educational matters and secretly organized the patriots for the future task of reconstitution of an independent Lithuania. A great many people suffered on this account and were either imprisoned or deported to concentration camps in Germany. In the summer of 1917 members of the committee succeeded in convoking a somewhat larger meeting including sixteen delegates from the provincial areas. An "Organizational Committee" was constituted and its executive bureau engaged in political action. When the German military government declared that no political activity would be tolerated, unless it is in favour of Lithuania's annexation to Germany, the committee avoided direct commitments without precluding such an eventuality, and was permitted to exist. In this manner it managed to obtain the military government's permission to convoke a more broadly representative Lithuanian Conference. Thus on September 18, 1917 a conference met in Vilnius for a five-day session and resolved to seek independence for Lithuania. For the carrying out of this mandate, the Conference elected a 20-member Council (Taryba) of Lithuania. In order that the German occupational government should not strangle its activity at its very inception the Conference adopted a declaration which did not preclude eventual special ties with Germany, without defining such ties, and provided that only a Constituent Assembly would fix the relations with Germany, as well as with other states. It was noted in the declaration that the Constituent Assembly should meet in Vilnius, the unquestionable capital of Lithuania.

The Declaration of Independence and State Foundation Labours

The attitude of the Lithuanian nation was unanimous. Lithuanian war refugees in Russia and Lithuanian settlements in other countries voiced the slogans of independence at approximately the same time. Learning of the formation of the Taryba the organizations active abroad recognized the Council's authority to speak in the name of the whole nation. Nevertheless, it was very difficult for the Council of Lithuania to function in Vilnius. On the one hand the German military government would not permit freedom of activities, and on the other the Poles, busy with reconstituting their own independent state, were dreaming of incorporating Lithuania therein. Labouring under severe restrictions and experiencing much difficulty in communicating with the rural areas, the Taryba waged a valiant diplomatic struggle. After passing through various phases this battle was ultimately won. On February 16, 1918, the Taryba finally signed an act whereby Lithuania was declared to be an entirely independent state with its capital in Vilnius. However, in view of omission of the German demands for various conventions, the Declaration of February 16, 1918 was suppressed and ignored by the German authorities of occupation.

The *de jure* recognition of Lithuania as an independent state granted by Kaiser Wilhelm II on March 23, 1918, was conditioned upon special conventions to be concluded with Germany. Inasmuch as the Taryba continued to evade making any commitments even after this conditional recognition of Lithuania as an independent state, its freedom of action remained restricted. Assumption of the title of State Council was denied and the Council's request for permission to organize a government in the country was ignored. The situation improved only in the autumn of 1918. Permission to form a Lithuanian government was conceded by Germany early in November, and the first provisional cabinet began to function on November 11, 1918. A great deal might have been accomplished for the country in the nine months since the proclamation of independence.

There were neither financial resources nor an organized administrative apparatus capable of taking over the country's government. There was a desperate urgency to create a governmental apparatus to take over because German army was due to withdraw shortly in accordance with the armistice conditions imposed by the victorious (Western) Allied Powers November 11, 1918. This transfer of powers from the German mi-

litary government had no chance of becoming a normal operation, since the commissioner appointed by Berlin who had already arrived in Vilnius after the revolution had undermined the discipline of the German armed forces. Soldiers' councils had taken over the rule of the armed forces, which had formerly enjoyed the deserved fame of exemplary discipline and presently were demobilizing. Impediments placed by the unruly retreating soldiery and its shifting capricious leaders prevented an orderly and speedy organization of a Lithuanian armed force capable of blocking the Russian Red Army advancing in the wake of the withdrawing German forces. The provisional government was compelled to move to Kaunas. The Russian Red Army occupied Vilnius on January 5, 1919 and advanced elsewhere. From that time the Lithuanian government had to direct the work of state organization and defence from Kaunas. Only for a short time did it return to Vilnius in the summer of 1920. Here in Kaunas it had to complete the labour of state organization, to defend the country and to expel the invading Bolshevik army, and later, jointly with the Latvians, to dispose of a new mighty enemy–the Russo–German "Kolchakist Forces" of Bermondt-Avalov, sponsored by General Rudiger von der Goltz.* At last the government and people could concern themselves with the recovery of Vilnius, which the Poles had seized at the time when Lithuania was beset with difficulties.

* These unique forces were made up of the German army units unwilling to withdraw from the occupied Baltic region and reinforced by Russian anti-Bolshevik volunteers and Russian prisoners of war shipped from camps in Germany by the Western Allied Powers. This motley army was nicknamed "Bermondtists" (Bermontininkai), after its nominal leader, the Colonel Bermondt-Avalov.

VII. THE CONFLICT WITH POLAND

A New Poland and Lithuania

Ancient Poland had lost her independence in 1795, simultaneously with Lithuania. When new political conditions supervened in the wake of the Tilsit Peace of 1807, the new master of Europe, the French Emperor Napoleon I, formed a Grand Duchy of Warsaw from parts of Polish and Lithuanian territories formerly under the Prussian administration. In 1809 the Grand Duchy was somewhat expanded and in 1815 named the Kingdom of Poland whose kings were to be tsars of Russia. Parts of ethnographic Lithuania were incorporated in this new quasi-independent Polish state, created by the Congress of Vienna, viz., the entire left (Western) bank of the Nemunas, the so-called Sūduva or the Suvalkai government in the time of the Russian rule after its administrative seat in the town of Suvalkai. However, the autonomous Polish state did not survive long. After the 1830–31 Polish insurrection to which Lithuania also adhered, autonomy was gradually restricted. After the second revolt in 1863 this "Congressional Kingdom of Poland" became an ordinary Russian province.

An opportunity for the re-creation of a new Polish state was afforded by the Great War of 1914–1918, which in its wake also provided conditions favourable to the formation of a number of new national states. The Poles at that time were more fortunate than other peoples. As their hereditary lands formed parts of three belligerent powers–Russia, Austria and Germany–split into two blocs, both warring blocs endeavoured to entice them to their side. Thus in 1914 Russia pledged an autonomy to a Poland, while Austria permitted the formation of a national Polish army, the so-called Polish Legions. In the autumn of 1916 the emperors of Austria–Hungary and Germany even proclaimed a reconstructed "independent" Polish Kingdom within the Vienna Congress boundaries of 1815–that is upon the lands formerly under Russia. In this manner, the Poles were enabled to start organizing their state quite early in the war. A regency council and a local civil administration with limited powers were formed in 1917.

Favoured by fortune with the opportunity to create their own national state the Poles, none the less, showed less concern for the orderly process of organizing a government than for the future frontiers of Poland. It is not surprising that they should not have been satisfied with the frontiers promised by the central powers in 1916, which indeed had not embraced all the lands inhabited by Poles. Unfortunately, the Polish leaders had dreams of "historic" boundaries and laid claim to all the former lands of the old Grand Duchy of Lithuania, which had been linked, to Poland by union ties. In this context some of the Polonized elements of Lithuanian gentry and urban bourgeoisie came to the aid of dreamers of a "Greater Poland". At the very time when the Lithuanian Taryba was labouring for the creation of an independent state the neo-Poles of Lithuania proposed to the German government the creation of a Lithuanian state in union with Poland. This prospect was indeed often cited by the German military authorities whenever the Lithuanians balked at the proffered ties with Germany.

Nevertheless, the Polish obstructions and the reluctance of the German overlords were finally overcome. On November 11, 1918, the first provisional government of an independent Lithuania was formed. Operating under extremely difficult conditions it undertook at once the organization of a national armed force and took over the administration of the country from the German military authorities. In this manner the Lithuanian state became a reality. This was an unwelcome development for the ambitious masters of the new Poland, because Lithuania could no longer be taken over save by force. And Poland was still lacking the requisite force. By the time Poland was strong enough to impose her aspirations by force, an independent Lithuania had already gained stature in the ranks of world states and an open aggression against her was inconvenient. Therefore, Poland proclaimed abroad that she had only a territorial dispute with Lithuania and was not opposed to her independence, but none the less consistently refused to recognize Lithuania as an independent state and under the guise of "deciding a territorial dispute" continued to plot the forcible seizure of Lithuania.

The First Polish Occupation of Vilnius

Poland was chiefly concerned with the seizure of Vilnius as the key to the rest of Lithuania. The ambitious leaders of the reborn Poland reasoned that following the seizure of Vilnius Lithuania would voluntary consent or could be pressured into joining with a

Poland embracing also the Ukraine and Whiteruthenia–considerably more than they actually succeeded in seizing. Therefore when the German army prepared to withdraw from Lithuania under the terms of the armistice imposed by the victorious allied and associated powers the Polish government despatched an officer to Vilnius to solicit the German co-operation in the defence of Vilnius from the Russian Bolshevik army advancing on the heels of the withdrawing German troops. Thus Poland refused to reckon with and ignored the Lithuanian government already functioning in Vilnius. Poland planned to take advantage of the critical situation when the Lithuanian government had practically no armed force at its disposal. When a Polish officer capt[ain] Olgierd Górka failed with the Germans, he finally contacted the Lithuanian government. The latter did not reject in principle certain forms of collaboration with Poland but laid down the condition that Poland recognizes the independence of the Lithuanian state with Vilnius as its capital. The Polish government would not accept this condition and nothing emerged from the first contact.

Meanwhile with the German army in full retreat and the Russian Red Army advancing on Vilnius the Lithuanian government, lacking an adequate armed force, moved to Kaunas. The Russians occupied Vilnius on January 5, 1919. The Red Army occupied all eastern Lithuania and advanced on Alytus, Kėdainiai and Kaunas where Lithuanian armed units were forming. At the beginning of February, 1919, a small Lithuanian army of poorly armed and equipped volunteers met the Russian Red Army in combat and began to drive the invader back. By the middle of April 1919, the Lithuanian troops advanced close to Vilnius but not in time to take it. The capital city was occupied April 19, 1919, by a Polish army advancing from the south. The Poles were likewise fighting the Russian Red Army yet immediately advanced deeper into Lithuania where there were no Red Army troops. Thus an armed collision became unavoidable.

The Demarcation Lines

The incursion of the Polish armed forces was immediately contested by the Lithuanian government both through its delegation in Warsaw, which had arrived there to negotiate on the establishment of mutual diplomatic relations, and before the Paris Peace Conference. The Lithuanian mission pointed out to the Peace Conference that the Polish army had invaded areas which had never belonged to Poland and were not inhabited

by Poles, and that this action clearly violated the principle of national self-determination. The Lithuanian mission demanded that the Polish army withdraw from Lithuanian territory and restore it without bloodshed. Nevertheless, not being admitted to the Peace Conference councils on the par with Poles, the Lithuanians failed to impress the allied peacemakers. Only on May 2, 1919, did the Conference propose to both parties to suspend the hostilities and to leave a settlement of the Polish–Lithuanian territorial dispute to the future, when the military operations of both countries against the Russian Bolsheviks will have been concluded. Meanwhile the Polish government persisted in declining to recognize the independent Lithuanian state, and the Polish army continued its advance into Lithuania. The Lithuanian army, locked in battle with the Russian Red Army, was not strong enough to cope with this new foe.

In Paris the so-called Council of Four was anxious that the Polish and Lithuanian military operations against the Bolsheviks should succeed and at last decided to stop the Lithuanian–Polish clashes by establishing *a provisional demarcation line* between both armies. The chief of the French military mission in Lithuania, Colonel Reboul, notified the Lithuanian government of this first demarcation line on June 18, 1919. When the Poles almost immediately violated this line (the First Foch Line) a second demarcation line was fixed at the end of July leaving the newly occupied 15–20 km wide sector of the Lithuanian territory on the Polish side. The Lithuanian government immediately protested the imposition of a new line established by Polish brute force and in violation of the Allied Supreme Command's orders but could not bring about changes in the second Foch line. The success in defying the Peace Conference orders encouraged the Poles to create more "accomplished facts" and shortly afterwards they *violated second demarcation line*. The Allied Supreme Command in Paris again failed to demand withdrawal of the Polish armed forces from the fixed line of demarcation and in the middle of August delineated *a third line*–with little hope that it would survive long. Fortunately for Lithuania, her armed forces concluded the operations against the Russian Red Army. They pushed the Russians across the Daugava River in October, 1919, and the next month, in collaboration with the Latvians, routed the "white" Russo–German Bermondtists, so that at the beginning of 1920 all available Lithuanian forces could be mustered to guard against the Polish incursions. Thus further penetration by Polish forces was checked, but Vilnius and a considerable part of the Lithuanian territory remained under the Polish occupation.

The Spa Conference Protocol

Still dreaming of an empire stretching from the Baltic to the Black Sea, Pilsudski's Poland waged war against the Bolshevik Russia on the former Lithuanian territory in Whiteruthenia and in the Ukraine. Here they even succeeded in occupying Kiev on May 8, 1920. However, this military feat was followed by a great misfortune. The Russians of all colours would not let go of the Ukraine and the Polish invasion roused their innate patriotism. A mass offensive was launched against the Poles and on July 4 it broke the Polish lines. The Polish army beat a hasty retreat along the whole length of the long front in the Ukraine, Whiteruthenia and Lithuania. At this critical juncture the Allied Supreme Council, assembled at Spa, attempted to intervene as mediator in the war. On July 10 it proposed to both belligerents an armistice on the following conditions: Poland should withdraw her army to the provisional eastern frontiers of Poland fixed by the Allied Supreme Council on December 8, 1919, or the so-called Lord Curzon Line; the Russian Red Army should halt 50 km east of that frontier and Vilnius with the entire area should be immediately surrendered to Lithuania. After the armistice representatives of Soviet Russia and those of the new states, established within the confines of the pre-war Empire of Russia, which had not yet concluded separate peace treaties with the government in Moscow, should meet in London to negotiate peace and to determine the respective frontiers. Poland's Prime Minister Stanisław Grabski, at whose request the Council had taken up this question, was present at Spa and at once accepted the proposal because Poland's position was critical. However, the government of Soviet Russia, which received the Spa proposal on July 12, 1920, refused to conclude an armistice. Consequently, this protocol of Spa had no practical effect but none the less deserves serious attention. It shows that in the judgment of the Allied Supreme Council, concurred in by the head of the Polish government, Vilnius with its entire region should in all justice belong to Lithuania, and furthermore, that the Polish occupation of Vilnius could have been justified only by strategic considerations, viz., during the hostilities of war against the exposed Russian forces in occupation of that area.

Poland did not claim at the time that this fact of occupation or any other consideration had conferred upon the Warsaw government any juridical title to Vilnius and its region. Poland did not concede Vilnius to the Lithuanian state because they had not recognized the state itself, but neither did Poland proclaim an annexation of Vilnius. On the contrary, Joseph Pilsudski, Chief-of-State of Poland and the Commander-in-

Chief of its army, on April 22, 1919, three days after the Polish army had occupied Vilnius, promulgated and published an "Appeal to the Inhabitants of the Grand Duchy of Lithuania". He explicitly emphasized that the occupied Lithuanian countryside would itself have to decide its later state destiny. It is to be noted at this point that, at the very time when the Allied Supreme Council recognized Vilnius for Lithuania and the head of the Polish government *nolens volens*[a] agreed with this decision at Spa, Soviet Russia did the same quite independently of the Spa proposals. In the sense of international law Soviet Russia, as the successor state, possessed the exclusive juridical title to decide such a question.

The Moscow Treaty of 1920

Lithuania ceased the hostilities of war against Soviet Russia on October 2, 1919, when the Red Army was driven across the Daugava from the last strip of the Lithuanian territory. However, the Lithuanian troops held the narrow front on the Daugava until the beginning of 1920 when the Red Army was driven farther away by the Latvians and the Poles. From that time Lithuania lost direct contact with Soviet Russia and relations between them were finally normalized by the Moscow Treaty of Peace signed July 12, 1920, i.e. the same day that the Russo–Polish armistice proposal was received in Moscow from Spa. By this treaty of peace Soviet Russia recognized for Lithuania not only Vilnius but Gardinas and the Lithuanian areas beyond these cities.

Before the Russian government had time to reply to the armistice proposal of the Allied Supreme Council the Polish army withdrew hastily from Vilnius and other areas of Lithuania. The Lithuanian government at this point approached the Polish government with a request that the Polish authorities should presently surrender Vilnius to Lithuania, but the Polish government was unwilling to do so. Nevertheless, the Polish troops were vacating most of the points along the demarcation line and the Lithuanian troops moved in. When a Lithuanian column approached Vilnius the Poles checked its advance by heavy fire and by burning the Vokė Bridge. The Lithuanian column was thus delayed and on entering the Lithuanian capital on July 15 it found that the Russian Red Army had already entered it a few hours earlier.

Adhering to the terms of Moscow Peace Treaty signed several days before (July 12) the Soviet Russian government negotiated a supplemental agreement and withdrew its

armed forces in three stages from Vilnius an from a large part of the region conceded to Lithuania by the Peace Treaty. Toward the end of August, 1920, central establishments of the government moved from Kaunas back to the capital Vilnius. Alas, misunderstandings with the Poles were not yet over.

The Polish Armed Aggression

Routed and disorganized Polish army units were unable to check the Russian advance on any sector of the extended front. The Red Army was fast approaching Warsaw and Poland's situation was extremely critical. She was saved only by the able French strategist General Weygand with a staff of officers who speedily reorganized the Polish army and routed the Russians at the very gates of Warsaw. In the second half of August, 1920, the Polish forces advanced back to the recently evacuated areas. Presently the Poles clashed with the Lithuanian units, which had taken over the Lithuanian areas of the Sūduva.

Lithuania had declared herself neutral in the Russo-Polish war and strictly observed her neutrality. However, Poland presently demanded that the Lithuanian units withdraw from the left bank of the Nemunas to the demarcation line of June 18, 1919. South of the Nemunas the Foch Line coincided with the provisional Polish frontier fixed on December 8, 1919 by the Allied Supreme Council, the so-called Curzon Line. The Lithuanian government refused to comply with this demand to evacuate the areas of Suvalkai, Augustavas, Seinai, Gibai and Punskas inasmuch as the Foch Line of June 18, 1919 was only a provisional delimitation and both sides had been pledged to observe it only for the duration of the war being waged at that time by both parties against the Russian Red Army. Furthermore, the provisional Polish frontier of December 8, 1919 had been fixed entirely without the knowledge of the Lithuanian government, which was never informed of this and was not bound by it.

Furthermore, the Lithuanian government pointed out that the handing over of a part of its territory to one of the belligerents would constitute a violation of neutrality. Consequently, Lithuania agreed to discuss only questions, which would not contravene its neutrality, and to settle the problems raised by the Polish military authorities regarding the security of the left wing of the Polish army, viz., from the Lithuanian side.

However, before a basis for negotiations was agreed upon and while the Polish delegates were still present in Kaunas, the Polish troops suddenly attacked the Lithuanian units on August 28, 1920, and seized Augustavas. Three days later Suvalkai and Seinai were taken. The Lithuanian army, of course, defended itself. In this manner hostilities began. Localities passed from hand to hand, and by the time it was agreed to open negotiations on September 14 and hostilities were suspended, only Seinai remained in Lithuanian hands.

The negotiations at Kalvarija from September 16 to 18, 1920, yielded no results. The Polish delegation charged that Lithuania had failed to preserve neutrality in Poland's war with Soviet Russia and had even attacked the Polish troops, and demanded the evacuation of the areas as far as the demarcation line of June 18, 1919, or the provisional Polish frontier of December 8, 1919. It should be noted that the Polish army had already seized a large part of the area in dispute. The Lithuanian delegation emphatically rejected the charge of neutrality violations levelled without proof, and pointed out that the attacking side was the Polish army, while the Lithuanian army only defended itself. Lithuania refused to retire its army to the line demanded by the Poles because that demarcation line could no longer be deemed valid, and the Lithuanian government had no knowledge of an alleged provisional Polish frontier. The Lithuanian delegation therefore proposed to negotiate a new demarcation line. When the Poles refused to accept this proposal the negotiations broke off.

The Decision of the League of Nations Council

Even before these negotiations at Kalvarija the Polish government complained on September 5 to the Council of the League of Nations. The latter supported the Polish thesis and in its resolution of September 20, 1920, proposed that the Lithuanian army should be withdrawn beyond the provisional Polish frontier (the Curzon Line) but at the same time reserved for Lithuania all rights to declare, in direct negotiations with Poland, her claims to the lands she had been forced to abandon.

Poland was not satisfied with this decision. The next day the Minister for Foreign Affairs, Sapieha, reported to the League Council that the Polish military command was not prepared to tie its own hands. Pending the arrival of a League of Nations military mission to supervise Lithuania's neutrality in the war, the Polish military command

would take such actions as the exigencies of war might demand. In this manner the Polish government clearly demonstrated that it did not intend to be satisfied with its own earlier demands. By advancing baseless charges of a breach of neutrality by Lithuania Poland intended to camouflage its predatory aims behind the façade of the exigencies of war. Indeed, on September 22, large Polish forces began a sudden offensive.

Deceived and tempted by continuous negotiations Lithuania did not expect an attack particularly during the intervention of the League of Nations. Her army was wholly unprepared for this turn of events and was speedily dislodged and dispersed. One unit on the left bank of the Nemunas was cut off and had difficulty in communicating with the command, while another unit was driven by the Polish forces, which had crossed the Nemunas into the midst of the Russian Red Army retreating from Gardinas. In justifying their outrageous violation of the demarcation line confirmed only two days earlier by the League Council and of the boundary demanded by themselves, the Poles pointed to this Lithuanian army unit driven into the midst of the Russian Red Army as incontestable evidence of the Russo-Lithuanian military collaboration and violation of neutrality.

The Polish offensive of September 22, 1920, was undoubtedly one more step along the path of creating accomplished facts already tested by Poland. She hastened to alter the situation before the arrival on the scene of the Control Commission of the League of Nations, named two days previously to supervise the fulfilment of the Council's resolution of the same day. Poland did not cease to follow the path of accomplished facts until she had again seized Vilnius.

The Suvalkai Pact

On September 25, 1920, Leon Bourgeois, President of the League Council, telegraphed to Warsaw an emphatic demand that the Polish government order the cessation of hostilities against the Lithuanians. In order to avoid unpleasant explanations and a litigation before the League of Nations the Polish government the following day proposed to the Lithuanian government direct negotiations at Suvalkai. Entering into direct negotiations with Lithuania Poland evidently wanted to shield itself from the wrath of the League of Nations where discomfiture was increasing on account of Poland's insolent insubordination. Moreover, it was important for Poland to gain more time while the

outcome of the war with Russia was uncertain. The Lithuanian government was compelled to agree to these negotiations in view of the preponderance of armed might on the side of Poland and the lack of energetic reaction on the part of the League of Nations and finally because of the difficulty of communicating with Geneva due to Polish hindrance of contacts through their "Corridor".

The Polish government, however, refused to suspend hostilities during the negotiations, and the Polish forces meanwhile penetrated deeper into Lithuania in the direction of Vilnius. The negotiations began September 29 and lasted until October 7. The League of Nations Military Control Commission appointed September 20 at long last arrived October 5 under a French Chief, Colonel Pierre Chardigny. This Commission not only did not demand that the Poles comply with the League Council's resolution of September 20 but did not even halt the hostilities. In these circumstances, when one Polish corps was forging into Lithuania along the Prussian border, another on October 4 occupied the strategic Varėna railway station. Information was received that strong Polish forces were advancing from Lyda in the direction of Vilnius. Thus the Lithuanian delegation was compelled to yield on many points.

An armistice pact was signed October 7, 1920, and a new demarcation line was fixed with the left bank of the Nemunas coinciding with the lines of June 18 and December 8, 1919, but on the right bank Gardinas and the area as far as the Merkinė–Varėna–Bastūnai line was left to the Polish army. The agreement was to come into full force on October 10 but hostilities were to cease immediately.

General Żeligowski's "Mutiny" and the Seizure of Vilnius

However, the Military Control Commission was not destined to carry out this task. The very next day (October 8, 1920) Marshal Joseph Pilsudski, Chief of State of Poland and Commander-in-Chief of the army, ordered Gen. Lucjan Żeligowski to attack Vilnius with strong forces. The Lithuanian army had not yet recovered from the disaster of September 22–23. The Polish army command, undoubtedly preparing for this treacherous move during the Suvalkai negotiations, hastened on October 4 to seize the Varėna railway station and thereby barred the Lithuanian units stationed in Sūduva, on the left bank of the Nemunas, from using the railway transportation to Vilnius. The three battalions of reserve troops stationed in Vilnius at this critical moment were not

strong enough to resist two infantry divisions of General Żeligowski reinforced by cavalry and special units. The Lithuanians fought delaying actions on October 9, 1920, and were compelled to abandon the city of Vilnius.

The Polish treachery infuriated the Lithuanians and dishonoured Poland abroad. Polish armed action was a clear violation of the treaty signed two days earlier at Suvalkai and an affront to the League Council. Therefore for the time being the Polish government did not dare to acknowledge its responsibility for this treachery and announced its complete innocence. The Żeligowski affair was said to have been an act of insubordination and mutiny on the part of troops, formerly under General Żeligowski's command and allegedly composed of natives of the Vilnius district, who had refused to obey the orders of the high command. Undoubtedly, this was only a manoeuvre designed to facilitate the evasive talk of the Polish diplomats before the League of Nations, which had already on September 20 assumed the role of an authoritative mediator in the Lithuanian–Polish conflict.

Of course, nobody believed this fairy tale. Colonel Chardigny himself, Chief of the League's Military Control Commission, later reported to the League of Nations that the army commanded by Żeligowski was to all intents and purposes a part and parcel of the Polish army, subject to the orders of Poland's general staff and pretending only in relations with Lithuania to be separate army. Finally, on December 6, 1922, Marshal Pilsudski himself explicitly told the representatives of the United States, Great Britain, France and Italy that Żeligowski had all along been his tool, taking orders from him–the Chief of State and Commander-in-Chief of the army of Poland. According to Pilsudski, Żeligowski not only had not mutinied but as a soldier was reluctant at first to be implicated in such an adventure. Tommasini, the former Italian representative, correctly remarked in reporting this conversation that the Marshal did not surprise anyone by his admission because this had been clear to all from the very first days of the venture. Leon Burgeois, President of the League of Nations Council, at the instance of the Rapporteur, Mr. Fisher of Great Britain, in a communication dated October 14, 1920, and addressed to the Polish delegate to the League, declared that the occupation of Vilnius was a clear violation of the undertakings given to the League Council on September 20. Further he wrote: "If Vilnius is not evacuated soon, the Council shall be compelled to meet speedily to examine the situation which it regards as serious".

But the Polish government denied its own responsibility and shouldered the guilt on General Żeligowski and his army. For that reason Vilnius and the rest of the occu-

pied areas was not immediately incorporated with Poland. An allegedly "independent" state of "Central Lithuania" was created and was formally incorporated with Poland only after the farcical diet "elections" of 1922.

The Cessation of Hostilities and the Proposed Plebiscite

The League of Nations Council meeting in Brussels on October 28, 1920, considered the situation created by the act of violence of October 9. The Council could not, of course, accept the Polish government's explanations that it had nothing to do with Żeligowski's "mutiny". Nevertheless, the League Council on this occasion, too, showed itself very lenient towards Poland and did not vote any sanctions in order to restore the situation. The Council proposed a plebiscite to be carried out under the League of Nations supervision to determine the attribution of the disputed lands. Both governments agreed to this, but the plebiscite never took place because the League of Nations did not compel Poland to withdraw her army from the disputed area and to admit the League control personnel.

At the time when the League Council decided to propose a plebiscite fighting was still raging between the Lithuanian and Polish armies. As noted earlier, at the moment of the seizure of Vilnius the Lithuanian army was dislocated by the unexpected and treacherous Polish attack of September 22, 1920. The main force was still in southern Sūduva. After the Poles had occupied the Varėna railway station and soon the entire Varėna–Vilnius stretch of the railway, it was difficult to move the troops north to engage the Polish army penetrating from Vilnius farther to the north and west. It was necessary first to move the troops on foot to Kaunas. By the time the reinforcements were moved north, the Polish army had advanced forward considerably and in some places crossed the lines held in July. But from the beginning of November the infuriated Lithuanian troops passed into counter-offensive and with the victorious engagements at Širvintos on November 19 and Giedraičiai on November 21 opened the road to Vilnius. The Polish army was forced to retreat in disorder. But at that very moment the Military Control Commission of the League of Nations intervened and demanded an immediate cessation of hostilities and the relegation of a settlement of the dispute to the diplomats and the plebiscite. Thus after November 21, 1920, armed hostilities between Lithuania and Poland ceased and were not renewed though the Vilnius question was not decided.

The cessation of hostilities and the determination of a neutral zone between both armies were formalized by a special protocol of November 29, 1920, signed by the representatives of the Lithuanian and Polish governments and by members of the Military Control Commission of the League of Nations. It is noteworthy that this protocol was signed not by a representative of Żeligowski's fictional "Central Lithuania", but by the official representative of the government of Poland. It is obvious that General Żeligowski's dependence upon the Polish government was conclusively demonstrated again. Furthermore, the Lithuanian government in accepting this protocol in no way renounced the Suvalkai Treaty. The Lithuanian government by special communiqués immediately declared to the Military Control Commission and the League of Nations that the protocol did not alter the demarcation line fixed by the Suvalkai Treaty. Lithuania agreed to break off the hostilities and to accept the new neutral zone temporarily, in order to facilitate for Poland the withdrawal of her armed forces beyond the demarcation line fixed by the Suvalkai Treaty. Lithuania noted that the Suvalkai treaty provided that the demarcation line fixed therein must remain constant and unaltered until the dispute was finally settled and the frontier between the two states determined. Nevertheless, the Polish government refused to restore the demarcation line of the Suvalkai Treaty and even to remove or demobilize the army under General Żeligowski's command and admit a specially formed detachment of the League of Nations and the control organs charged with conducting the plebiscite. On the contrary, at the end of 1920 mobilization was promulgated in the territory occupied by Żeligowski and very drastic methods were employed to suppress the people's resistance. The League of Nations thereafter declared that a plebiscite was out of the question under such circumstances.*

Having noted this view, the League of Nations Council on March 3, 1921, abandoned the idea of a plebiscite and suggested to the Lithuanian and Polish governments the resumption of direct negotiations under the mediation of Paul Hymans, the Belgian representative. After passing through several phases the conciliation procedure terminated without any positive results. The first draft proposal submitted by Mr. Hymans as a basis for discussion was accepted by the Lithuanian government but the Polish government demanded that representatives of the disputed territory, appointed, of

* Somewhat later, at the plenary session of September 24, 1921, Paul Hymans of Belgium, the Rapporteur of the Lithuanian–Polish dispute, expressed himself as follows: "A people whose territory is military occupied is unable to decide freely regarding its own destiny. Under the pressure of bayonets it is unable to deliberate quite independently".

course, by the occupational regime of Żeligowski, should be admitted to the negotiations. However, the mediator himself would not agree to such a demand and the negotiations were temporarily suspended. On the Council's recommendation a second draft agreement was submitted by Hymans on September 3, 1921. This proposal was accepted by the Lithuanian delegation subject to certain amendments, but the Polish delegation suggested that the first draft proposal be accepted.

The League of Nations Council, on the mediator's request, in its resolution of September 20, 1921, nevertheless recommended the second draft. Yet since the Polish government declined to consider it, and the Lithuanian government proposed certain amendments, the League Council by a resolution of January 13, 1922, expressed regret at the failure of its efforts and its further inability to consider this question substantively. The Council noted that it could not recognize any unilateral settlements of this dispute effected without the consent of the second party and without the Council's knowledge. At the same time it was decided to withdraw the Military Control Commission within one month.

The Vilnius "Diet" and Incorporation in Poland

The statement contained in the aforesaid resolution of the League Council regarding non-recognition of any unilateral solution of the dispute was evoked by Lithuania's protest against the rigged elections organized by the Polish government through General Żeligowski to a diet of the occupied territory–"Central Lithuania" which was to declare the will of the inhabitants instead of the abortive impartial plebiscite.

These elections none the less took place and the "elected" diet of "Central Lithuania" resolved February 20, 1922, to unite with Poland. The diet was dismissed February 28 and on March 24 the Polish Diet announced the unconditional incorporation of the Vilnius territory with the Polish state. This was definitely a unilateral act condemned beforehand not only by Lithuania but also by the League of Nations Council resolution of January 13 already mentioned. The type of the "elections" staged by General Żeligowski and the degree of proximity to the will of the inhabitants may be judged from the report of the chairman of the Control Commission appointed by the League of Nations Council to observe the "elections". The commissioner reported: "The commissions entrusted with the control and carrying out of the elections consisted almost

exclusively of Poles. 2. The voters came to the polls without any documentary proofs of identity or eligibility. It sufficed to state a surname listed in the list in order to be able to cast one's ballot. Consequently, the control of the elections was wholly in the interested party. Bearing in mind that the Lithuanians, Jews and a large percentage of the Whiteruthenians had abstained from participation in the elections and that, on the other hand, the elections were held under a regime of military occupation which, under the Polish element, disposed of all the means of pressure by the government apparatus, it does not seem possible to regard the present diet of Vilnius as being the real and sincere spokesman for the will of the whole of the inhabitants of the territory". Moreover, Colonel Chardigny noted that hardly 53% of all the inhabitants were included in the electoral rosters, and that about 63% of these cast their ballots–or about 33% of the adult inhabitants. Consequently, 67% of the inhabitants did not take part in the elections.

The Lithuanian–Polish Administrative Line

The Lithuanians did not recognize the diet installed in the occupied territory of Lithuania through elections organized by the Polish government and condemned also by the League of Nations Council. Nevertheless, since the League of Nations had declined to consider the question substantively the Lithuanian government on January 27, 1922, proposed to the Polish government to enter into negotiations regarding a full and complete solution of the Lithuanian–Polish relations. Lithuania proposed that such parleys should start after restoring the status *quo ante*[a] in the Vilnius territory and the withdrawal of the Polish forces beyond the line fixed by the Suvalkai Treaty. But the Polish government refused to negotiate on this basis. Then on February 20, 1922, on the same date that the "Diet of Central Lithuania" voted for the annexation to Poland, the Lithuanian government proposed that the dispute be submitted to the Permanent Court of International Justice to settle the dispute. Again the Polish government, adhering to its policy of *faits accomplis*[b], rejected this proposal *expressis verbis*[c] declaring that the Lithuanian government's attitude was unfounded because the events had already overtaken such an attitude. The Vilnius territory had, it was alleged, already expressed its will to attach itself to Poland.

The League of Nations Council did not, of course, uphold the Polish position already denounced by the resolution of January 13, 1922. The Council would no longer

discuss the question substantively. After declining to vote any measures to compel the Polish government to abandon its devious course the Council in effect supported Poland by adopting the resolution of February 3, 1923, which proposed to partition the neutral zone established by the Kaunas Protocol of November 29, 1920, and in its place to fix an "administrative line". Inasmuch as this decision of the Council to partition the neutral zone was adopted without a previous request from either Lithuania or Poland it was formally invalid. The Lithuanian government emphatically protested against this decision because its consent would have been tantamount to abrogation of the Suvalkai Treaty. Lithuania pointed out that now, since the administration of the territory occupied by the "mutineer" Żeligowski had been taken over by the government of Poland, the latter could no longer point to any obstacles to a fulfilment of the Treaty. Wherefore, Lithuania demanded that the Polish army be withdrawn to the demarcation line fixed by the Suvalkai Treaty and that the occupied territory be restored to Lithuania. None the less, the League of Nations Council did not take into consideration the palpably just protest of the Lithuanian government. The Council likewise declined to refer to the Permanent Court of International Justice the issue of the legality of its resolution of February 13, 1922. The Poles meanwhile hastened to occupy, seize the neutral zone belt allotted to them. Undoubtedly the action of the League Council represented a surrender to and condonement of wilful lawlessness on the part of a more powerful Poland; the policy of ratifying accomplished facts, a refusal to defend justice in order to be rid, as quickly as possible, of this long-outstanding issue which barred to the world the atmosphere of insecurity and indecision within the League of Nations.

Had the Lithuanian government agreed to the delineation of an administrative line, the question of a permanent frontier would still have remained open. Poland deemed the administrative line drawn by the League of Nations Council to be the regular and final frontier delimitation and took pains to secure at least one decision by an international institution in support of Poland's stand. On Poland's request the Conference of Ambassadors of the Allied (England, France, Italy and Japan) and Associated (U.S.A.) Powers–the last tenuous link among the coalition powers that had won the war against the Central Powers–was to fix the permanent Lithuanian–Polish frontier. The Conference pronounced a decision on March 15, 1923, to the effect that the said Ambassadors held that sec. 3, art. 3 of the Versailles Peace Treaty conferred upon it the power to delimit the frontiers of Poland. The Conference noted further that the Lithuanian government in its note of November 18, 1922, had expresses concern as

to why the Conference of Ambassadors had not availed itself of the aforesaid power. Consequently, the Lithuanian government was deemed to have agreed to submit to the judgment of the Conference.

Indeed the Lithuanian government had on two occasions reminded the League of Nations Council that the Conference of Ambassadors had a vested power to determine the Polish frontiers. The Lithuanian note cited by the Conference concerned the question of internationalisation of the Nemunas River. In that note Lithuania, among other things, reminded the Conference of Ambassadors of its powers to fix the frontiers of Poland. However, this was not an unconditional request to settle without a hearing the Polish–Lithuanian dispute. Seeing that the League of Nations Council had not found means to compel Poland to respect the Council's decisions and to fulfil the obligations of the Suvalkai Treaty signed by Poland under the auspices of the League of Nations Military Control Commission, the Lithuanian government had pointed out to the League Council that the Council might request the Conference of Ambassadors to make a decision conforming with Poland's treaty obligations, namely: assign Vilnius and its region to Lithuania. The Lithuanian government noted that in this manner the Lithuanian–Polish dispute would be over, inasmuch as the decision of the Conference of Ambassadors would be obligatory for Poland, the signatory to the Versailles Peace Treaty. Regarding the Lithuanian note of November 16, 1922, to the Conference of Ambassadors Lithuania reported therein that the system or regime of navigation on the Nemunas could be fixed only after Poland enabled resumption of friendly, neighbourly relations by carrying out her solemn treaty obligations to Lithuania. The Lithuanian government also observed in the said note that the Allied Powers could be of service in this respect by determining Poland's frontiers, "taking into account Poland's solemn obligations to Lithuania and likewise the vital interests and rights of Lithuania".

In other words, the Lithuanian government had requested the help of the Great Powers in restoring to it the rights violated by Poland. This was by no means a submission of the entire dispute to the Conference's discretion and decision. In its later note of protest the Lithuanian government expressed its willingness to submit the dispute for a decision to the Permanent Court of International Justice, but not to a political conference. Lithuania added in the note that Poland refused–would not dare–to go with her case to a judicial tribunal.

A decision disregarding the substantive part of the suggestion and made without a formal request, without the knowledge of the Lithuanian government, therefore could

not be regarded as binding upon Lithuania because Article 83 of the Versailles Peace Treaty could not affect a state that was not party to that treaty. Therefore, when the Conference of Ambassadors communicated its decision to the Lithuanian government the latter at once most emphatically protested against the misinterpretation of the words of its note of November 18, 1922, and rejected the decision itself as unjustly taken and illegal.

This decision amounted to the sanctioning of a situation brought about by force of arms, just as did the February 3, 1922, decision of the League of Nations Council substituting an administrative line for the neutral zone. Nevertheless, an unjust and illegal decision rejected by the Lithuanian government could not destroy Lithuania's rights to Vilnius and its region. Lithuania adhered to this attitude throughout and made no concessions whatever to Poland as long as the latter was not living up to its obligations under the Suvalkai Treaty and continued in occupation of the Vilnius area.

Pressing her advantage of actual possession Poland at all times raised the issue only in international political institutions where being a considerably larger state she carried greater weight. But she sedulously avoided the Permanent Court of International Justice whose judgements were founded upon equity and right only. When Lithuania declined to establish any relations with her unjust neighbour, Poland at last filed a complaint in the Permanent Court of International Justice but the Court justified Lithuania's position and thereby her refusal to accept the decision of the Conference of Ambassadors. Nor did the League of Nations Council press Lithuania to recognize the Conference's decision, inasmuch as the Council's resolution of January 13, 1922, had declared that it could not recognize any unilateral solutions of a dispute without the consent of both parties to the dispute. Lithuania's request to declare Conference's decision invalid remained unanswered by the League of Nations Council.

The Lithuanian–Polish Case Before the League of Nations Council in 1927

After all these attempts to settle the Lithuanian–Polish dispute in international institutions failed, a special situation was established between the parties to the dispute. Maintaining that she would continue to seek her rights by peaceful means and by voicing the most emphatic protect against the violation of law by Poland, Lithuania refused

to enter into normal neighbourly relations which might be construed as a recognition of either the territorial situation created by Poland's acts of violence or a renunciation of the Suvalkai Treaty. During this situation of neither war nor peace Poland repeatedly demanded the opening of the administrative line to normal communications and transit, and prompted other relations. Negotiations were several times begun but yielded no results because Lithuania adhered to her fundamental attitude and would not contract relations so long as the substantive dispute remained unsolved. She consented only to regulate the Nemunas traffic in compliance with her undertaking by the Klaipėda (Memel) Convention of Paris of May 8, 1924, and had done so by an enactment of January 27, 1926.

The Lithuanian–Polish case again came up before the League of Nations Council when the Lithuanian government in its notes dated October 15 and 26, 1926, respectively, accused the Polish government of violating the guarantees of minorities' rights and of certain activities directed against Lithuania's independence. The complaint cited the wave of extensive persecution of Lithuanians in the occupied Vilnius territory, including many arrests, the closing of a number of Lithuanian schools and of other educational and cultural institutions, in retaliation for an alleged persecution of Polish teachers by the Lithuanian government.

Furthermore, the Lithuanian government professed alarm at another hostile act of Poland. A handful of Lithuanian political emigrees and certain shady characters were being assembled and even armed by Poland. The Lithuanian government's uneasiness was still further heightened by Marshal Pilsudski's statement to the Polish Telegraphic Agency that he had passed a sleepless night considering whether or not he ought to proclaim a mobilization against Lithuania.

During the discussion of the Lithuanian complaint the Polish delegation insisted on a categorical statement by the Lithuanian delegation as to whether or not Lithuania regarded herself in a state of war with Poland. The Lithuanian representative was able, of course, to answer in the negative because the League of Nations Council resolution of January 13, 1922, contained a declaration of both parties, never repudiated by either, to the effect that they shall not resort to unfriendly means and shall maintain a state of peace. This was not a state of war but rather an absence of normal relations. Taking note of this declaration of the Lithuanian delegation and also of the declaration of the Polish government, that Poland recognized and would respect the independence of the Lithuanian Republic and its territorial integrity, the League of Nations Council voiced its sa-

tisfaction and suggested that both states enter into direct negotiations regarding the establishment of normal relations, at the same time promising the technical assistance of the League organs in such negotiations. The question of the persecution of Lithuanians in the occupied territory was referred to a special committee to examine. Moreover, procedure was contemplated to settle incidents along the administrative line. Lastly, it was noted at the very end of the resolution that the Council did not presume thereby to consider questions regarding differing opinions of both states. In other words, the League of Nations Council had taken note of Lithuania's contention that the question of the attribution of Vilnius and its region remained undecided.

This formal inclusion of Lithuania's reservation in the League of Nations Council resolution, accepted by Poland, constituted a recognition by Poland of the existence of an unresolved dispute. This was Lithuania's first victory after the painful decision of the League of Nations Council, which had imposed an administrative line instead of the former neutral zone, and after the decision of the Conference of Ambassadors determining the frontiers of Poland. By this resolution the League of Nations Council and Poland herself recognized as lawful the position taken by Lithuania regarding the aforesaid decision. The League of Nations did not press Lithuania to abandon her stand.

The Direct Negotiations and The Hague Tribunal

In compliance with the League of Nations Council resolution a conference of both states met at Königsberg on March 28 and 30, 1928, to discuss the establishment of communications. Poland proposed to establish very extensive relations but would not agree to exclude the Vilnius territory from the general arrangement and to place it in an exceptional position. Lithuania countered with a proposal to settle simultaneously the question of terminating the abnormal situation created by the Żeligowski "mutiny" and the war waged by Poland against Lithuania. Otherwise, establishment of extensive relations proposed by Poland might imply a recognition of the Polish claim to the Vilnius region. Failing an agreement on this fundamental question the conference set up three "ad hoc" committees, which yielded few results. The conference again met from November 3 to November 7, 1928, at Königsberg and signed only one provisional agreement on tax assessments of inhabitants whose landholdings were severed by the administrative line.

Having heard the report on the meagre results of the Königsberg conference the League of Nations Council voted a certain resolution December 14, 1928. The Council urged both states to continue their negotiations and directed the League of Nations Consultative and Technical Commission on communications and transit to examine, in the light of the existing political obstacles, the possibilities and to propose methods, based on the international undertakings of both states, of guaranteeing freedom of communications and transit between them.

This commission in its report of September 4, 1930, proposed two things, viz., to draft the rules of navigation over the Nemunas conforming to regulatory provisions of the Versailles Peace Treaty, and to open the Lentvaris–Kaišiadorys stretch of the railway. In the commission's opinion, realization of these measures was not conditioned on a settlement of the existing political disagreements between the two states. The Lithuanian government, however, declared itself in disagreement with both these proposals. In the first place, appropriate regulations for navigation on the Nemunas had already been promulgated by Lithuania on January 27, 1926. Secondly, with regard to the opening of the aforesaid railway sector, Lithuania had never given any undertakings whatever and indeed could not do so under the existing conditions.

Therefore, the League of Nations Council decided on January 24, 1931, to request for an advisory opinion by the Permanent Court of International Justice on the following question: "Do the international engagements in operation bind Lithuania in present circumstances and–in the event of an affirmative reply–under what conditions should the requisite methods be taken to open to traffic, or for certain categories thereof, the Lentvaris–Kaišiadorys trunk line?"

After thoroughly examining the evidence submitted by both Lithuania and Poland the Tribunal on October 15, 1931, by a unanimous ruling answered the question in the negative. In other words, the Tribunal recognized Lithuania's position as well founded and at the same time rejected the Polish government's thesis that the League of Nations Council resolution of December 10, 1927, had necessarily obligated Lithuania to contract relations with Poland while the dispute over Vilnius remained unsettled.

In this manner, Poland's position on this question was greatly weakened. For several years after, Poland found no means to compel Lithuania to recognize–or at any rate forget–the situation created by Warsaw's acts of violence and to establish normal, neighbourly relations. The administrative line remained shut until March 1938, when Poland wrested the establishment of normal relations with Lithuania by an ultimatum

accompanied by the threat of using armed force. This ultimatum was served on Lithuania at a moment of great European political tension.

VIII. THE POLISH OCCUPATION

The Number of Lithuanians

During the two decades of occupation Poland maintained that Lithuania's claims to Vilnius and the Vilnius region were unjust and unfounded, that this was a country inhabited by Poles and that there were very few Lithuanians there, e.g., according to the Polish census figures of 1921, scarcely 74,000. Every succeeding Polish census found fewer and fewer Lithuanians. The value of these official Polish statistics is disproved by other facts of life, for example, according to the census data of 1928, there were 975 Lithuanians in the Gardinas (Grodno) county. Nevertheless, these few Lithuanians of Gardinas county in the 1928–29 school year supported 20 private Lithuanian schools. The census figures for the Ašmena county showed scarcely 5 Lithuanians though 11 Lithuanian privately supported schools were operated there. In the Mockiškis township of Lyda county Polish census statistics listed 28 Lithuanians but two private Lithuanian schools were functioning there and petitions had been made for permission to open two more schools. In the Vyšniavas township of Švenčionys county statistics shoved 5 Lithuanians but applications had been pending for permission to open a Lithuanian school and, moreover, a Lithuanian Farming Society and a branch of the St. Casimir's Cultural Association were active. The treatment of the Peršaukštis township was still more puzzling. Here, according to official census statistics, there was not a single Lithuanian–though at that time two Lithuanian schools were functioning and 37 copies of subscribed Lithuanian newspapers were delivered to its post office.

These figures clearly reveal the value of the Polish statistics. Thus, although the true number of Lithuanians in the part of Lithuania under Polish occupation is not known, it is none the less perfectly obvious that this number was a far cry from the Polish census data[a].

According to figures of the 1942 census taken by the German occupation authorities[b], in the Vilnius region (Kriegsgebiet), exclusive of Vilnius city, 280,969 were listed as Lithuanians, 221,597 as Poles, 77,824 as Whiteruthenians, 17,210 as Russians,

2,658 others, in all 600,248 inhabitants*. The number of Poles, as we see, was not small. But it should not be forgotten that at the time there were many war refugees from Poland. When Lithuanian passports were issued in 1939, it appeared that in the area recovered by Lithuania there were 73,371 persons who themselves or whose parents had settled in the Lithuanian territory after August 6, 1920.

It is to be recalled that since the farcical "Central Lithuania elections" of 1922 the Lithuanians had taken no part in those or later elections for either the Polish Diet or local governments. In 1938, when diplomatic relations with Poland were established, the Lithuanians decided to vote in the elections and in many localities Lithuanians exclusively were elected to local township councils.

Lithuanian Organizations

As mentioned earlier, before World War I Vilnius had become the centre of the entire Lithuanian cultural and, as far as was conceivable under the conditions of that time, political life. The Great War changed the situation. Many great material treasures were destroyed and cultural organizations vanished. Nevertheless, new elements soon emerged. The most important was the formation of a national government at the end of 1918. An administrative apparatus was taking shape and the first army cadets formed. But at the very beginning of 1919 these new elements moved to Kaunas. Yet the Lithuanians of Vilnius did not remain unorganised. When the commissioners of the government, which had moved to Kaunas, could no longer function here, the local Lithuanians established a Provisional Lithuanian Committee of Vilnius[a]. This Committee was repeatedly closed down by the Polish occupational authorities and reopened again, and survived through the period of occupation as the central Lithuanian organization of the Polish-occupied area. The Committee's mission was the defence of the civil and national rights of the Lithuanians, the maintenance of Lithuanian schools and guidance of Lithuanian general activities in the city and the entire district.

Besides this overall organization, a very important role was played by the Lithuanian Charitable Society. It saved fellow Lithuanians from starvation during the most difficult times and subsequently supported rest homes, orphanages and dormitories for indigent students. Educational and cultural matters were the concern of the "Ry-

* Jews were not counted in the German census.

tas" (Morning) Society established in 1913, and also the "St. Casimir's" and "Kultūra" (Culture) Societies. There was also a Teacher's Association, a Lithuanian Art and Literature Society, athletic clubs, the Lithuanian Scientific Society established in 1907, and others. Branches of many of these organizations operated in rural areas and performed an important task in strengthening the solidarity of the people.

Of course, activities of these organizations were much harassed. Many times they or their branches were closed by the occupational authorities and were otherwise hampered. Poland was not a state administered by law exclusively, and the citizen was not protected from the arbitrary action of the authorities. Therefore, Lithuanian organizations very often had suffered wrongs unwarranted by laws, and yet it was impossible to obtain legal redress. Fines were unlawfully imposed and it was less troublesome to form a new organization, than go through costly litigation in an attempt to reopen an organization summarily closed by the authorities. Oppression continually increased. In 1937, the Provisional Lithuanian Committee was at first ordered to add the designation "National" to its name and then was shut down. Early in 1938 almost all the Lithuanian organizations and schools were summarily closed.

The Repressions[a]

Not only Lithuanian organizations suffered, but Lithuanian individuals were not left in peace under the Polish occupation. A number of leaders were banished across the demarcation line to independent Lithuania. Sometimes they were banished singly or several at a time, but on January 20, 1922, 33 of the most prominent cultural leaders were deported in a group, including the chairman of the Provisional Lithuanian Committee. This action was taken in retaliation for Lithuanian refusal to recognize the elections to the "Diet of Central Lithuania".

Lithuanian business enterprises were arbitrarily shot or crushed by excessive taxes. The Vilnius territory was one of the poorest provinces of Poland and the Polish administration was watchful lest the Lithuanian inhabitants gained economic strength. When Lithuanian farmers formed a chain of dairies and improved farming, the authorities shut the dairies. Lithuanians were barred from governmental service and from economic establishments. They were barred even from fishing by refusal to lease lakes to them, and from logging jobs.

In the absence of a juridical institution of appeal from illegal administrative actions and seeing the general disposition of the higher authorities to persecute Lithuanians, rural officials displayed incredible excesses of arbitrary behaviour. For example, at Dūkštas, in 1921, all subscribers who called at the post office to collect their Lithuanian newspapers were arrested and severely beaten up. Arrests were constant phenomena. Legal prosecution was initiated sometimes simply to hinder and forestall some Lithuanian project, with the full awareness of the prosecuting authorities that the accused would be acquitted. During the preliminary inquest Lithuanian defendants were usually beaten up. On September 18, 1937, the Lithuanian organization at Švenčionėliai was ordered to move out within three days from the National House, which had been erected by Lithuanians. The building was turned over to a Polish military organization. The sequestration of premises was a frequently practised method to hinder Lithuanian activity. The more prominent Lithuanian leaders were never left free from litigation. Before one process was disposed of, another suit was instigated. Lithuanians living along the demarcation line suffered a great deal from Polish soldiery and members of the paramilitary organizations. In an atmosphere of suspicion abetted by the authorities every Lithuanian seemed to be an enemy or a criminal. Therefore, robberies and beatings of people were an everyday occurrence all along "the border". Murders attended with torture were committed and the perpetrators would remain "unidentified". The Polish police in the rural areas had grown so accustomed to persecuting the Lithuanians that they appeared to have no other employment. Even after the fateful war had broken out in 1939 the police at Rimšė were still engrossed in preventing a Lithuanian picnic for which an application had been filed and the Daugėliškis police continued the interrogation of a farmer at whose place a picture of the Lithuanian Knight, the national emblem, had been found a year before.

The Lithuanian Press

The Lithuanian press probably suffered most during the Polish occupation. It would be difficult to estimate correctly the number of Lithuanian newspapers published during that period because many of these were closed down as soon as they appeared. When the authorities refused to issue a permit for a newspaper, single-edition dailies came out–each day under a different name. Nor had an estimate been made of the number of

legal and administrative suits brought against the editors, the total record of imprisonment of editors, and the fines they had paid. Of course, the newspapers could not have endured all these persecutions. They were succoured by the Provisional Lithuanian Committee of Vilnius, which had created a special fund to pay the fines. In order that imprisonment of editors should not hinder the publication of the newspaper it became the fashion to list so-called "responsible editors" who did not actually edit the papers but only went to serve prison sentences. And the fines were paid in their names.

Many issues of the newspapers were confiscated and the police collected such issues even from the newsstands. Not wanting to have trouble with the police many newsstand keepers were loath to accept Lithuanian papers for sale. The authorities often held or confiscated Lithuanian papers in the post offices. Although these issues had been passed by the censor's office, the police in rural places arbitrarily banned their distribution without a directive from the palatinate office.

Not only private individuals but newspaper editorial offices were not allowed, over long periodic intervals, to receive the Lithuanian press from independent Lithuania. The Lithuanian American press was also barred for many years. Not only newspapers, but a large number of books by Lithuanian authors were denied entry, even though they contained no anti-Polish matter, and in some cases their authors had been dead long before the birth of the Polish republic. It sufficed that the publication might foster Lithuanian patriotic sentiments. And yet, in spite of such difficulties, Lithuanian newspapers managed somehow to come out, new papers replaced those shut down, and new books were published. During the decade of 1919 to 1929, 255 books were published. Unfortunately, no statistical data are available at the moment for the second decade[a].

Tribulations of Lithuanian Schools

When the Poles occupied Vilnius the system of schools was not yet fully ordered owing to the war and post-war disturbances. The former Russian public schools here and there were replaced by private and municipal schools of all kinds–Lithuanian and Polish, Whiteruthenian and Jewish.

When the Polish authorities reorganized the school system, Lithuanian schools suffered most of all. Even though the Lithuanian schools studiously met all the condi-

tions and standards prescribed by the authorities, and even though their premises were incomparably better than those of the Polish schools, the administration closed Lithuanian schools mostly on the grounds that the premises were unsuitable or that their teachers failed to meet the required qualifications. The teachers had to endure capricious obstructions especially since the closing of the Lithuanian Teachers Seminary (Normal College) in 1927. In order to qualify for teaching positions, Lithuanians enrolled in Polish seminaries and even went to Poland for that purpose. The Lithuanians tried to train teachers at special courses but could by no means secure the services of a state examining commission. Most of the Polish teachers were of sub-standard qualifications, but Lithuanian teachers of higher standards were not permitted to teach–and were not allowed to take the qualifying examinations.

A difficult struggle was waged all the time over Lithuanian schools, although the law provided that 25% of the children's parents might request the introduction of their native language even in the public schools. Lithuanians were not permitted even to maintain private schools of their own. In this matter the Lithuanians displayed extraordinary stamina of perseverance. When the authorities shut down a Lithuanian school and opened a Polish one, the parents would not allow their children to attend and would engage tutors at home. When in 1927 a Lithuanian school was closed in the Jundzeliškės village of Mockiškės township, Lyda county, the parents resisted for two years, though many were imprisoned several times. In many localities Polish public schools vanished because they had no pupils.

Up to 1927, 185 Lithuanian schools had been closed: 1919, 23; 1920, 1; 1921, 7; 1922, 2; 1923, 1; 1924, 39; 1925, 5; 1926, 56; 1927, 51. From 1937 to 1938 virtually all Lithuanian schools were closed. One school still remained in Vilnius itself and one in the provinces, but in 1939 these, too, were closed. Most of the Lithuanian parents engaged private tutors to prepare their children for admission to high schools. Then the Polish authorities ordered secondary schools to refuse admission to those passing the qualifying entrance examinations and to admit only those who had completed the elementary schools. This regulation meant that if the pupil had not attended an elementary school, he might not continue his studies.

It is hard to estimate the number of Lithuanian schools in the occupied territory, because their number varied from year to year[a]. In the best periods there were in Vilnius about 350 elementary schools, about 30 kindergartens, 2 high schools, a teachers seminary, and a college. At the same time nearly 20 organizations were active,

some of which had several hundred branches, e.g. the St. Casimir's Society in 1935 had 476 branches.

It should be noted that the Lithuanians were stubbornly defending their rights and availed themselves of all the avenues and loopholes of the laws. When schools were closed and the teachers were not permitted to qualify, they served their compatriots in another way. Many Lithuanian libraries were founded in the villages and became the centres of Lithuanian activities. Their librarians were former teachers. The authorities initially experienced some difficulty in finding a pretext for closing these libraries. As a rule, they pestered the librarians. Lectures and talks with youth sponsored by librarians were declared to be "illegal schools". They were dragged from jail to jail, fined heavily and terrorized in various ways. But oppression always evokes resistance. So in the Vilnius region Lithuanian activities did not slacken but continually gained in strength and volume. Lithuanian cultural institutions were continually harassed and scattered and efforts were made to create Polish cells in their stead. After closing the Lithuanian libraries and extension courses ("people's universities"), after shutting down the dairies and Lithuanian co-operative organizations, the Poles established travelling libraries, adult educational centres, choruses, youth organizations and economic organizations. This was done not in the entire country but only wherever it was necessary to counterbalance the Lithuanian cultural activities. Public funds were not scarce for that purpose but–like every government-sponsored undertaking, the Polish hirelings lacked the ideological zeal, and the artificial movement had no great influence in Lithuanian areas. In the areas of mixed population it had more success. At any rate, it was possible to organize there nuclei of one kind or another, though often without any Lithuanian participation.

The authorities placed all sorts of obstacles for Lithuanian high schools. When the Lithuanians met all the building standards for school premises, the authorities harassed the teachers, directors and students. A regulation was promulgated that only the children of Lithuanian parents might be admitted to Lithuanian high schools. Certification of the Lithuanian origin of both parents of prospective students was the prerogative of local government officials who were under instructions to be very stringent when demanding national origin proofs and to deny such certification wherever and whenever possible.

It was also difficult for Lithuanians to enter the Vilnius University. The schools of medicine, pharmacology and agronomy limited the admission of Lithuanian students to one annually. In 1939, 158 Lithuanians of the Vilnius region had met university en-

trance qualifications, but only 92 of them were studying at the Vilnius University, 23 at other institutions of high learning in Vilnius and the rest were obliged to matriculate in Poland proper: 18 in Warsaw, 11 at Poznan, 3 at Cracow and so on. The Stefan Batory University in Vilnius had a total of 3,110 students enrolled that year but of these only 1,620 were natives of the Vilnius palatinate. In the academic year 1937–38 it had 97 students from Warsaw, 125 from Volhynia, 83 from Lodz, etc. This means that the Vilnius University served not so much the Vilnius area itself, as Poland. Even among students, regarded as natives, there were sons and daughters of Polish settlers, officials and soldiers.

In this connection it is noteworthy that Lithuanians were not admitted to the military officers school.

These few examples suffice to show the situation of a Lithuanian, the aboriginal inhabitant of this area, in his native country under Polish rule. All avenues of advancement were blocked for him, he was barred and repulsed not only from public affairs of state but from social, cultural and even economic life. His sole consolation was that beyond the demarcation line lay an independent Lithuania. Nevertheless, he was forbidden to maintain any ties with that free section of his motherland and its people, his brethren. Seeing that this position of stepsons in the Vilnius country was shared also by the Whiteruthenians and Jews, it is understandable that normal coexistence of nationalities was never attained there. When the Polish rule collapsed there in 1939 Poles alone felt real regret on that score. If people were disturbed then, it was only because the Polish rule was replaced by a Bolshevik regime. When Vilnius and its immediate environs were rejoined to the Lithuanian Republic the inhabitants, including the Poles, welcomed the change as salvation.

IX. VILNIUS RETURNS TO LITHUANIA

Poland's Ultimatum and the Diplomatic Relations

Lithuania's dispute with Poland over the occupation and annexation of Vilnius was for nineteen years one of the most sensitive sores in Europe. Meanwhile, Poland dreamt of creating under her leadership a bloc of Eastern and Central European states, which should proclaim themselves neutral, and be strong enough to survive between the two growing military powers–Soviet Russia and Germany. The dispute over Vilnius and the absence of diplomatic relations with Lithuania constituted a great obstacle to the creation of this bloc. Under the then existing conditions it was out of the question to bring Lithuania and Poland together and, without Lithuania, the two other Baltic states could not enter the bloc, especially after the conclusion in 1934 of a tri-partite Baltic Entente. Finally, Poland decided once more to address Lithuania with the threat of the mailed fist.

When Hitler marched into Austria on March 11, 1938, and the following day announced her annexation, Poland decided that the most opportune moment had arrived for her to act. Taking advantage of a frontier incident in which a Polish soldier had crossed to the Lithuanian side of the boundary and was wounded in the shooting that followed, the Polish government raised a tremendous outcry against Lithuania. At meetings and demonstrations throughout Poland speakers bellowed that Lithuania was murdering Polish soldiers and must be punished–the soldier had died meanwhile. Polish army regiments were massed along the Lithuanian frontier. Armoured cars arrived and air force formations were flown to Vilnius. In Vilnius Polish demonstrators shouted "On to Kaunas!" and smashed the windows of the few remaining Lithuanian institutions. On March 17, 1938, the Polish government transmitted through Estonian diplomatic channels an ultimatum to Lithuania and demanded an immediate resumption of diplomatic relations and exchange of ministers by March 31. Should Lithuania fail to comply with this ultimatum within 48 hours, Poland would resort to all possible means to defend her interests.

The Lithuanian government could see no other course than to accept the ultimatum. It calculated that establishment of diplomatic relations would not alter the legal status of the problem; it would by no means imply that Lithuania had renounced her claim to Vilnius. So a Polish legation was established at Kaunas and a Lithuanian legation appeared in Warsaw and the "administrative line" between the two states was opened for normal communication. At Poland's demand the Lithuanian government in the autumn of the same year, 1938, closed throughout Lithuania the League for Recovery of Vilnius. Thus normal relations between the two countries were to begin, but there could not, of course, be a smooth harmony. The anti-Lithuanian policy was not in any way ameliorated in Vilnius. The last still surviving Lithuanian school was closed after the ultimatum. Of all the closed organizations only the Lithuanian Society of Sciences was permitted to reopen and resume activities but it had to change its by-laws. Other organizations were not allowed to revive, nor were new ones allowed to be formed. The property of the closed organizations, administered by government trustees, was sold on the auction block. In the provinces Lithuanians fought for the right to have their own schools but failed in their efforts because Polish officials hindered them in every way and would not permit them to complete the formalities required by law. In the absence of clarifying statutes other government organs would not allow schools to be established. For instance, the law required that the national origin of the petitioning parents be verified by local government officials, but the latter declined to verify the petitions and complaints on that score were disregarded.

Thus, notwithstanding the establishment of diplomatic relations between Poland and Lithuania, the situation of the Lithuanians of Vilnius and its region did not improve in any way. The situation was fundamentally altered only by new events, which began with World War II.

The Moscow–Berlin Trade

When World War II began September 1, 1939, the fate of Vilnius and of all Lithuania had already been decided by a deal between two dictatorial states, the so-called Ribbentrop–Molotov Pact.

On August 23, 1939, Joachim von Ribbentrop, the Minister of Foreign Affairs of Hitlerite Germany, and Vyacheslav Molotov, the Commissar for Foreign Affairs of the

Soviet Union, on behalf of their respective governments, signed a non-aggression pact in Moscow to which was attached a secret protocol regarding the division of spheres of influence in Eastern Europe. As far as this affected *Lithuania*, the protocol read: …"The northern boundary of Lithuania shall represent the boundary of the spheres of influence of Germany and the USSR. In this connection, the interest of Lithuania in the Vilnius area is recognized by each party…"

According to the deal between the two dictatorial states Lithuania was to fall to Germany and Latvia with Estonia to Soviet Russia. But on September 28 of the same year, when a new treaty of friendship and frontiers was signed, von Ribbentrop was obliged to give way and by another secret protocol transferred Lithuania to the sphere of Soviet Russia: "The Secret Supplementary Protocol signed on August 23, 1939, shall be amended in item 1 to the effect that the territory of the Lithuanian state falls to the sphere of influence of the USSR…"

This change was made after the campaign in Poland had ended. Western Poland was occupied by German armies and her eastern lands, for the most part Ukrainian, Whiteruthenian and Lithuanian, were occupied by the Soviet Red Army. Vilnius and its region were also occupied by the Russians. According to the terms of the protocol of August 23, Vilnius was recognized for Lithuania and Lithuania for Germany. Nevertheless, Soviet Russia had occupied Vilnius and induced Germany to transfer Lithuania to the Soviet sphere of influence, an enclave in the western part of Lithuania was to fall to Germany, but subsequently she renounced it to Russia for a tidy sum of $7,500,000 in gold.

While this bartering in Lithuanian lands between Berlin and Moscow was taking place, the Lithuanian government had no knowledge of it, though it sensed that something was afoot. When war began Berlin was pressuring Lithuania to advance at once and occupy Vilnius. Had Lithuania done so, Soviet Russia most likely would not have objected since, according to the first agreement, it was up to Germany to decide Lithuania's fate. True, Lithuania had always regarded Vilnius and its region as her land, and had never recognized Poland's claim, but an advance to recoup Vilnius at this stage would have meant an interference in the war and a violation of Lithuania's neutrality. Therefore the Lithuanian government declined to take Vilnius by force. Germany could not obstruct the Soviet occupation of the city because she had no access to it. In this manner, on September 19, 1939, the Soviet Red Army occupied Vilnius and its region. Some Polish troops and a mass of civilian refugees crossed the Lithuanian fron-

tier. Troops were disarmed and interned, and subsequently a large number of refugees proceeded to Great Britain through Sweden. Lithuania feared that the Soviets might be tempted to occupy all of Lithuania, and a partial mobilization was therefore proclaimed and the effectives concentrated on the eastern frontier. However, the Red Army halted at the Lithuanian frontier. Soviet Russia had not yet obtained Berlin's consent to proceed farther.

Vilnius is Restored to Lithuania[a]

Having secured freedom of action by the secret protocol of September 28, 1939, Moscow at once proposed to Lithuania a pact of mutual assistance coupled with the transfer of Vilnius and its region to Lithuania. Wishing to pose as a benefactor, Moscow pushed the "negotiations" so that the dictated Pact might be announced on October 9, the date the Lithuanian nation was accustomed to commemorate annually as a day of mourning over the loss of the beloved capital city, which Poland had seized in 1920 on the morrow of the signing of the Suvalkai Treaty.

Had the "negotiations" in Moscow concerned the Vilnius problem alone, they would not have been difficult. However, Soviet Russia demanded that Lithuania admit Red Army bases on her territory. The Lithuanians procrastinated as long as they could, and finally a "treaty" was signed October 10, 1939. Lithuania was forced to yield and to agree to the admission of Russian garrisons. To placate Lithuania Moscow consented to reduce the size of the garrisons to be invested–i.e. instead of the 35,000 men originally demanded, the figure of 20,000 was inserted in the treaty, and article 7 of the treaty confirmed that the Red Army forces would not interfere with Lithuania's internal affairs.

While the negotiations were taking place in the Kremlin Vilnius endured fresh oppression at the hands of the new occupant. Lithuanians experienced no alleviation whatsoever. On the contrary, all the more prominent leaders were arrested during the first days of the occupation. Those released from Polish prisons seemed much suspect to the Bolsheviks, too. They knew that whoever had fought for freedom under the Polish occupation would continue to fight the new enslaver. Therefore, some of the released political prisoners were arrested again and others went into hiding. Only later, when the Lithuanian Ministry for Foreign Affairs intervened, many of the arrested Lithuanians

were released. Evidently Moscow did not want to create a bad impression and to frighten the Lithuanian people whose enslavement was planned for a later date.

The pact of October 10 was meant by the Kremlin to gladden Lithuania with the overt restitution of Vilnius for which she had fought so long and yearned so deeply. However, the people at once perceived with great uneasiness the price paid for the alleged show of friendship by Moscow: the presence on Lithuanian territory of Soviet army bases, a visible offence to Lithuania's sovereignty and, what was more important, an evil omen of something even more disquieting. Consequently, the recovery of Vilnius did not evoke much rejoicing.

Vilnius was transferred to Lithuania only on October 28, 1939, 18 days after the signing of the treaty. Those days seemed very long for the nation, but even longer for the denizens of Vilnius beset with the Bolshevik terror and pillage. No merchandise was left in the city, not even bread. The inhabitants were suffering from hunger and lived in perennial fear lest any night they should be spirited away like so many of their neighbours and acquaintances. Not content with the imposition of their usual Bolshevik regime the Russians plundered everything and sent the spoils to Russia; they carried off even the archives, libraries, other cultural treasures, and door knobs, windows and plumbing fixtures of public buildings. In such a situation not only the Lithuanians but also the most ardent Polish chauvinists awaited the coming of the Lithuanian army and administration as salvation.

That day arrived at long last. On October 28 the Lithuanian troops entered the city and at once took over not only the maintenance of order, but also the feeding of the inhabitants. When food shops were reopened, people besieged them and bought everything in armfuls. It was long since they had seen shops full of food and they feared the recurrence of shortages. Gradually things quieted down. Peace and order returned together with normal Western standards of life.

With the return of normal conditions all the old problems re-emerged[a]. The local Poles and the remnants of the former Polish administrative apparatus forgot the nightmares of days under the Bolsheviks and defied the efforts of the Lithuanian administration to guide the country's ruined life into new channels. Taking advantage of constitutional liberties introduced by the Lithuanians the Poles incited the inhabitants against Lithuania. Rumours were repeatedly spread to the effect that Poland would soon be re-established and woe unto those who associated with Lithuanians. Matters

continued in this vein until Vilnius and all of Lithuania were once more occupied by Soviet Russia the next summer.

It should be noted that the treaty of October 10, 1939, restored to Lithuania only a fraction of the Vilnius region. Russia ignored the frontier delineation of the Peace Treaty of 1920 and imposed a new frontier. Large areas inhabited by Lithuanians exclusively were annexed to the Soviet Union as part of the Byelorussian S.S.R. Moscow decided that these Lithuanians might "repatriate"–abandon their ancestral lands in exchange for personal freedom. Actually, however, they were never permitted to "repatriate". In 1940, when Lithuania was annexed, Moscow again amended the frontier fixed a year earlier, and announced that several Lithuanian regions of Byelorussia would be attached to the Lithuanian Soviet Socialist Republic. Nevertheless, when the time came to redress the frontier, only a part of the promised areas was restored to Lithuania. Thus Vilnius became a frontier town, hardly 25 miles from the eastern frontier with the Soviet Union, and yet the capital of a Soviet Lithuania.

Many and great changes took place in Eastern Europe during World War II[a]. As regards Poland, the government of the post-war People's Republic of Poland recognized almost universally as legal, recognized the attachment of Vilnius to Soviet Lithuania, and renounced the title and claim to the lands beyond the so-called Curzon Line. When the Polish government in exile and other emigrees expressed dissatisfaction with this policy of the Warsaw regime, the British Prime Minister, Winston Churchill, reminded them: "We did not approve of the Polish occupation of Vilna in 1920".

We have seen already that Lithuania had never recognized the annexation of Vilnius by Poland. She regarded Vilnius and the area up to the frontier delimited by the Moscow Peace Treaty of July 12, 1920, as part of her state, a territory wherein the exercise of sovereignty by Lithuania was temporarily obstructed by the Polish military occupation. The state constitution of Lithuania contains a provision that Vilnius is the country's capital. This stand of Lithuania, as we have seen, was vindicated by the Permanent Court of International Justice. Juridically, this land belongs to the Republic of Lithuania not only by the nation's self-determination but also according to the Moscow Peace Treaty of July 12, 1920. Soviet Russia, the heir and successor in interest of the Russian Empire, has renounced thereunder for all time all the rights to the territory in question and transferred the title of sovereignty to Lithuania. Nothing has happened since to alter the juridical position. Consequently, Poland did not lose any of her legal territory in the area of Vilnius. Only the Polish de facto rule was removed by

Russia from a country unlawfully occupied and annexed by the Warsaw government in 1920–1923. Lithuania received no "gift" from the Soviet Union in 1939 but has simply recovered her own possessions. However, Soviet Russia demonstrated once again that she did not abide by her solemn engagements. She did not restore to Lithuania all the territories delimited by the Peace Treaty of 1920 and conditioned the restoration of a fraction of this territory upon admission of Soviet military bases into the country. Every Lithuanian then uttered in his heart the words *Timeo Danaos et dona ferentes*, but there was no other way out in a part of Europe lying between two military giants. The Russian garrisons had to be admitted.

Today Vilnius is not separated from the rest of the Lithuanian nation. It suffers with the entire nation and awaits the dawn of freedom. The Lithuanian people hope that they will live to see the dawn of a new era when Vilnius will be the capital of a free Lithuania.

CONCLUDING REMARKS

Why was Vilnius and the Vilnius region cherished so dearly by the reborn Lithuania, which even under the pressure of force and persuasion did not yield on this issue during nineteen years of the Polish occupation? The present brief historical review attempted to facilitate the answer and the understanding of the problem. In the first place, it had been a nuclear Lithuanian land for a millennium and is today inhabited for the most part by the purest Lithuanians. It had been the cradle and capital of the ancient Lithuanian state whose political, cultural and economic life had centred and developed in Vilnius during the six centuries of independent statehood. All of the important historical events of Lithuania are closely and inseparably associated with Vilnius. Here are concentrated the nation's most important treasures of historical past. These and the traditions of statehood inextricably unite the entire Lithuanian people with Vilnius and its region. The Lithuanian people cannot renounce its home lands, its past and its history, the recollection of which was the most potent stimulus of its national renaissance. None other but the nation's great historic past resuscitated the faith in the morrow of freedom and inspired the pioneers of national renaissance who challenged the colossal powers which were stifling the Lithuanian people. Not in vain does the Lithuanian National Anthem exhort: "May Thy sons draw strength from Thy past". Is it conceivable that Vilnius and its region could be dissociated from that past?

It is impossible to cite all the bonds, which bind the Lithuanian people with this region. Lithuanians know and feel these bonds without counting them. The first and the most important shrine of the people is undoubtedly Vilnius itself–Lithuania's eternal capital, the Lithuanian Rome, the city extolled by Lithuanian poets and by folksongs. Here was created and shaped the great history of the nation; here was the directing centre of the renascent people, and lastly, here was resurrected the modern independent state of Lithuania. Think of the cultural national treasures amassed here with the centuries, of the hallowed relics enshrined by the people! Here stand the majestic ruins of the castle of Gediminas, the founder of the greatness of ancient Lithuania; here in the vaults of the Basilica Cathedral repose the earthly remains of the greatest hero of the Lithuanian nation, Vytautas the Great, and of other grand dukes

and patriots. Here are to be found the monuments of their achievements. The Basilica Cathedral was recently sacrilegiously converted into an Art Gallery by the Soviet regime. However, it is not likely that the remains of the historic personages interred in the Basilica's vaults were removed.

Lithuania has for centuries been a deeply religious Roman Catholic country, and her principal religious shrines are to be found in Vilnius. Here is the sepulchre of Lithuania's patron saint, St. Casimir, removed by the Soviet authorities from St. Stanislas Basilica to the church of Sts. Peter and Paul; here is the famous shrine of the Dawn Gateway (Aušros Vartai, Ostra Brama) with the miraculous picture of a Madonna which during the centuries attracted crowds of Lithuanian worshipers. What Lourdes is to France, Jasna Góra (Bright Mountain) at Częstochowa is to Poland, the Vilnius Gateway of Dawn is to Lithuania. Moreover, here at every step are other cultural and historic monuments associated either with the notable events of antiquity, or those of a reborn Lithuania.

The second most cherished place of this region is Trakai. This was the second capital of ancient Lithuania. One need not necessarily believe the legend to the effect that King-Grand Duke Gediminas had originally lived here and thence removed his capital to Vilnius. However, as we have seen, Trakai was indeed an historic capital whose princes ruled the second half of ethnographic Lithuania. The majestic castles–one on the lakeshore and the other on an island–whose imposing ruins still stand are closely associated with the memory of the most chivalrous of all kings and grand dukes of Lithuania–Kęstutis (†1382). Grand old Kęstutis, the Lithuanian Bayard, is still acclaimed by the Lithuanian masses and their poets.

Other Lithuanian rulers not infrequently had imperialistic ambitions. They had advanced into the annexed distant eastern principalities and sometimes even neglected the interests of their Lithuanian patrimony. Kęstutis, on the other hand, was an indefatigable defender of his people against the aggressive German Order. For almost fifty years Kęstutis stood guard of Lithuania's western frontiers and adorned his life with legendary exploits. And those exploits cannot be dissociated from Trakai. Furthermore, every mention of Trakai immediately recalls to the rank and file Lithuanian the ideal of womanhood, the noblegirl Birutė of the Samogites, the eulogized wife of King-Grand Duke Kęstutis, who survived as a beloved heroine of folksongs. It was here, in the Trakai castle lapped by waves of the lake, that Birutė reared her beloved son, the greatest

Lithuanian national hero Vytautas. Every Lithuanian cherishes this family with reverence and piety.

When Vytautas gained the throne of Vilnius and began to rule Lithuania from there the Duchy of Trakai lost its erstwhile importance and eventually became an ordinary administrative unit, palatinate, but then, too, the star of Trakai itself was not extinguished. It is not surprising that Trakai was not neglected by Vytautas who had spent here the most idyllic days of his childhood and adolescence. And it was not neglected by his successors who loved to reside in this ideally beautiful neighbourhood, especially in the summertime. Until the 16th century, when the splendid grand-ducal palace was erected in Vilnius, the grand dukes resided at Trakai more often than in the official capital. In this manner the name of the Second Capital has survived until this day.

Having recovered its national independence the people could never forget not only Vilnius and Trakai but the entire countryside inhabited from the time immemorial by Lithuanians. This truth was never denied or seriously disputed. It is indeed characteristic that when the Polish government seized this area in 1920, it proclaimed a "Central Lithuania" there–not some sort of an "Eastern Poland". Nobody has ever dissociated this region from the rest of Lithuania and cannot separate it because they are parts of a single body attached to each other both ethnically and historically.

II. SENASIS VILNIUS

Trys dokumentai iš XVIa. Pabaigos bylos dėl Vilniaus vyskupo paskyrimo[a]

Pounijiniams Lietuvos Lenkijos santykiams taip būdingą bylą dėl Zigmanto Vazos bandymo Vilniaus vyskupu paskirti lenką Lucko vyskupą Bernardą Maciejowskį (1591–1600 m.) istorinėje literatūroje pirmasis išryškino prof. Ivanas Lappo[b] savo straipsny[62]. Tą pačią medžiagą prof. I. Lappo panaudojo ir kitam savo straipsniui, jau gvildenančiam vien šią bylą[63]. Dar po 4 metų tuo pačiu klausimu išspausdino gerai dokumentuotą straipsnį lenkas Kazimierzas Lewickis[64]. Ir vienas, ir kitas autorius savo straipsniams yra panaudoję ne tik spausdintąją, tačiau ir archyvinę medžiagą. Keletą tos archyvinės medžiagos fragmentų (iš Lietuvos Metrikos) prof. I. Lappo išspausdino išnašose, o K. Lewickis kaip priedus išspausdino du dokumentus, paimtus iš Kórniko bibliotekoje esamų nuorašų, kurių vienas yra vyskupo B. Maciejowskio 1597 m. birželio 24 d. ir antras karaliaus 1597 m. liepos 12 d. laiškai Lietuvos ponams.

Viename Šiaulių „Aušros“ muziejaus nuorašų rinkiny, gautame iš Joniškėlio Karpių bibliotekos, yra ir abiejų Lewickio paskelbtųjų ir dar dviejų kitų tos bylos dokumentų nuorašai, būtent Lietuvos ponų laiškai karaliui ir vyskupui B. Maciejowskiui. K. Lewickio išspausdintieji yra atsakymai į tuos laiškus. K. Lewickio išspausdintasis B. Maciejowskio laiškas yra gerokai sutrumpintas, tad jis čia spausdinamas ištisai. K. Lewickio išspausdintasis karaliaus laiško tekstas nuo mūsų turimojo nuorašo taip pat skiriasi. Kai kur neabejotinai yra teisingesnis mūsiškis, o kai kur K. Lewickio spausdinamasis nuorašas. Yra taip pat ir neesminių smulkių skirtumų – viename ar kitame nuoraše praleistų jungtukų, sukeistų žodžių ir pan. Nurodinėti šitokius, kad ir akivaizdžius, K. Lewickio išspausdintojo teksto trūkumėlius čia nebūtų prasmės. Tad suminėsime tik aiškias, prasmę pakeičiančias klaidas bei iškreipimus. Tai padarysime nuro-

62 I. Lappo, Liublinskaja unija i tretij Litovskij Statut, *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija*, 1917, d. LXIX, nr. 5, p. 89–150.

63 To paties, Bandymas pavesti lenkui Vilniaus vyskupo katedrą XVI amžiaus pabaigoje, *Praeitis*, 1930, t. 1, p. 94–138.

64 K. Lewicki, Walka o biskupstwo wileńskie z końcem XVI w. Echa separatyzmu litewskiego, *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*, Lwów, 1934, p. 295–311.

dydami klaidingai išspausdinto K. Lewickio teksto psl. ir eilutes, o dešiniau – teisingą arba bent teisingesnį tekstą:

309 psl.	5 eil.	zaniechacie	nie zaniechacie
	3 eil.	ap. osądzic	sądzic
310 psl.	1 eil.	tym	w tym
	3 eil.	naszego narodu	inszego narodu
	11 eil.	przedwzięciu	przedsięwzięciu
	12 eil.	trudnosc	trudniąc
	22 eil.	nabiegania	naleganie
	11–12 eil.	ap. dawno nadane	dawne nadanie

Pagaliau dar keletas pastabų dėl paties minėtojo nuorašų rinkinio. Tai fol[io] tomelis, kuriame yra 55 lapai tekstų ir 4 paskutiniai lapai tušti. Kadaise būta gražiai įrišto į odos apdarus, tačiau dabar apdarai gerokai apiplyšę. Raštas gana švarus ir ryškus, nors smulkus ir eilutės suglaustos. Dokumentai bei kitokie raštai vienas nuo kito tik antraštėmis teatskirti, tad atskirų dalykų yra gana daug surašyta. Įrašant betgi nesilaikyta jokios tvarkos nei chronologinės, nei dalykinės. Dokumentai, epigramos, epitafijos mišriai surašyta. Daugumas dokumentų byloja apie Stepono Batoro laikus ir Zigmanto Vazos karaliavimo pradžią. Iš Batoro laikų minėtina visa eilė dokumentų, kalbančių apie garsiąją Zborovskių bylą ir paties Batoro testamentas su papildymais. Iš Zigmanto Vazos laikų dokumentų yra daugiausia, tik daugumas jų Lietuvą tiesiogiai mažai teliečia. Daugumas jų kalba apie erchercogo Maksimilijono bylą ir Zigmanto švediškuosius reikalus. Yra taip pat keletas dokumentų apie rokošą ir kt. Yra taip pat pora dokumentų ir iš Zigmanto Augusto laikų, būtent 1548 m. Lietuvos privilegijų patvirtinimas ir pagarsėjęs testamentas. Dokumentai apie B. Maciejowskio bylą įrašyti 5–8 puslapiuose.

Visas rinkinys neabejotinai yra savotiškas formuliaras, o dokumentai ir kitokie raštai turėjo būti pavyzdys kanceliarinių ir kitokių raštų. Tai rodo pačioje pradžioje laiško forma surašyti nurodymai, įvardinti „Exemplum literarum, quibus aulam ingressuro praecepta et documenta vere aulica praescribuntur“, o toliau: „Regulae aliquot in aulis principum observandae“. Tačiau pasakyti, kieno šis rinkinys yra buvęs, sunku. Kad tai ne Karpių darbas, aiškiai rodo apdaruose įspaustas herbas – žemyn lenktais galais pusmėnulis, kurio apačioje yra šešiakampė žvaigždė, viršuje kryžius, kurio kryžiokų galuose vėl skersiniai sudarą kryželius, o skydo viršuje kunigaikštiška karūna su į abi puses nutęstais lenktais saitais. Tai vadinamasis Kaributo herbas, kurį greta Vyties var-

tojo šeimos, kildinusios save nuo Algirdo sūnaus Kaributo: Zbaražskiai, Višnioveckiai, Porickiai ir Voronieckiai. Karpiai su šiomis šeimomis neturėjo nė tiesioginių giminystės ryšių[65]. Jie buvo tolimi giminės tik Višnioveckiams – Bielsko pakamario Juozo Karpio (1658–1691)[a] žmona Elena Sapiegaitė buvo Vitebsko vaivados Mikalojaus Sapiegos ir Višnioveckaitės vaikaitė. Betgi per bobutę šis rinkinys negalėjo būti paveldėtas, nes jos laikais jo dar negalėjo nė būti. Be to, Juozas Karpis priklausė visiškai kitai Karpių šakai, tad jo kuriuo nors būdu įsigytas rinkinys Joniškėly vargu ar būtų galėjęs atsirasti. Greičiausiai jį bus įsigijęs Žemaičių vyskupas Juozas Karpis († 1739)[b], kuris, būdamas Lietuvos didž[iuoju dvasiniu] sekretorium (1724–1736 m.), vienintelis iš visų Karpių yra turėjęs reikalų su valstybės kanceliarija.

I.

Wielebny w Bodze Msciwy xze Biskupie Łucki

Nad nadzieję wszytkich nas obywatelow W. X. L., w wolnosciach rownych Rptey naszey z P. N. M., bracią naszą, zazywaiących, zaszedł list krola Jm. Capitule Wilenskiey z strony nominatiey W. M. M. uczynioney na Biskupstwo Wilenskie, iakoby to iedno onych rzecz była takowe sprawy, na ktorych salus tota legum et libertatum nostrarum nalezy, do efectu przywodzic. Uwaz to tedy W.M., iako przodkowie nasi unią zawarli; nie swe słowa, słowa poprzysięzone[c] na uniey kładziemy, fide, honore, conscienciey, a ktoby tego nie strzegł, iako na on czas sami siebie, y tak nas posteritatem suam obowiązali, abysmy przeciwko takim jako nieprzyjacielom[d] oyczyzny naszey postępowali y powstali, czegochmy po te wszytkie czasy statecznie strzegli y owszem w tym słabic nie chcemy, deklaruiąc się, ze tego zadną zywą miarą cierpiec nie mozemy, aby kto na wzgardę narodu naszego ze złą sprawą y spolzeniem onego na prawa y wolnosci nasze następowac miał, wątląc y psuiąc ie nam. O czym[e] izechmy[f] tez do wszystkich Ichm. P.P. sekretarzow* koronnych braci naszey pisali, prosząc Ichm., aby nam z powinnosci swey braterskiey pomogli, zeby się według związkow uniey nic ku krzywdzie

[65] A. Meysztowicz, *Karpiowie herbu własnego*, Wilno, 1906.

* Greičiausia turėjo būti „senatorow“.

praw y wolnosci naszych nie działo, tedy tez[a] y W. Msci przez to pisanie nasze prosiemy y napominamy, abys W. M., urodziwszy się szlachcicem zacnym y senatorem będąc koronnym, tego strzedz raczyl, iakoby przez W. M. do turbatij iakich y szkodliwych zaciągow w Rzptey naszey nie przychodziło. W czym gdy tez W. M. tę przestrogę y braterskie napominanie nasze lekce sobie powazywszy na prawa y wolnosci nasze przeciw związkom Uniey[b] y powinnosci swey braterskiey ku nam następowac chciał, dociskaiąc się gwałtem na tę primariam senatoriam dignitatem w narodzie naszym, opowiadamy się W. M. z tem, ze tego W. M. nie dopusciemy, aby się W. M. z oppressiy wolnosci y swobod naszych ucieszyc miał. Z tym się w powinną braterską miłosc y łaskę W. M. ku nam zalecamy.

Dan w Wilnie, dnia X junij anno 1597.

Zyczliwi bracia y słudzy.

Čia pat paraštėje yra surašyta eilė pavardžių. Matyti, tai laišką pasirašę asmens:

Malcher Giedroyc, Biskup Zmuydzki.

Krysztof Radziwił, xiąze na Birzach y Dubinkach, Woiewoda Wilenski.

Theodor Skumin [Tyszkiewicz], Woiewoda Nowogrodzki.

[Mikołaj] Talwois, Casztelan Trocki.

Jan Hlebowicz na Dąbrownie, (Stolnik W. X. L.).

Paweł Sapieha, Koniuszy.

Balcer Strawinski.

Alexander Radziminski, Stolnik (Zmudzki?)

Pats paraštės kraštas yra nuplėštas. Matyti tik: …Kowienski, Mikołay… , Jan…, Andrzey Tomaszewicz, Michał… , Daniel…

Šis laiškas rinkiny įrašytas po laiško karaliui bei šiojo atsakymo. Jo antraštė: „List od obywatelów W. X. L. do x-a Maciejowskiego samego *in eadem*[c] *materia*“.

II.

Wielebni, Jasnie Wielmozni Moi Mosciwi Panowie y W. M. Panowie a bracia mnie łaskawi.

W tey[a] rzeczy, w ktorey list od Wm. przyniosł mi Pan Mikołay Czyz, z strony tego, iz mię J.K.M. Pan nasz mianowac raczył na biskupstwo Wilenskie, ja[b] z strony tey samey sprawy y postępkow w niey nie mam co Wm. PP. pisac, gdyz to nie do mnie, ale do nich[c] nalezy, ktorym to Pan Bog y prawo pospolite do szafunku podało, a mnie w tey mierze nic innego nie nalezy, iedno przystoyne stanowi memu posłuszenstwo a nieprzeciwianie się Boskiemu przeyzeniu. Z mey strony nie iestem bez załosci, gdy z tego pisania Wm. wyrozumiewam mniemanie iakies o mnie, jakobych miał następowac na prawa i wolnosci Wm. [i chciec co] wyciskac gwałtem w tey sprawy, gdyz przeciwne miałoby słuszne być[d] rozumienie Wm. o mnie z moich[e] w takowych y w tem postępkow, Wm. pewnie nie taynych, a z uprzeymey mey dawney ku wielom Wm. powolnosci. Wszakze ia dobrym sercem wszytko przyimuiąc Wm. PP. y braci ja się tak deklaruię, iz gdy taka będzie wola Sae Sedis Apostolicae, iaka iest J.K.M., nie inszym pewnie sercem chciałbym tam iechac, iedno abych całą wiara y chęcią w rzeczach koscielnych, a w sprawach Rzptey [z] WM pospołu służył, a o zadnym gwałtownym postępku iako nie myslę, tak y tego życzę, aby takowe rozumienie Wm. niektorych o mnie nie było, y owszem byłaby to rzecz przeciwna vocatiey, naturze dawney y uprzeymey chęci y powolnosci moiey ku Wm…

Zalecam się przytym łasce y miłości[f] braterskiey Wm. MM. PP. y Braci. Datt. w Janowie, d. XXIII junij, 1597.

Uprzeymy a zyczliwy brat Wm. y sługa w P. Bogu Bernart Maciejowski, Episcopus Luceor., nominat Vilnensis.

Laiško antraštė:

„Respons na ten że list od Jm. x-a Maciejowskiego.“

III.

Wziąwszy wiadomosc z nominaciey Warszawskiey od W.K.M na biskupstwo Wilenskie J.M. x-a Macieiowskiego biskupa Łuckiego uczynioney a do kapituły Wilenskiey opisaney, przez x-a Chochlewskiego, sekretarza W.K.M., przyniesioney, ile nas pod czasem odprawowania Trybunału było senatorow, deputatow trybunalskich y ludzi stanu rycerskiego, mielismy deliberacye, iakobysmy w czym sobie postompic mieli. Nie moglibysmy się ni do kogo innego w tak załosney sprawie wszytkiego narodu naszego uciec, jedno do W.K.M. unizonemi prozbami naszemi prosic, aby ku ruinie y nawątleniu praw y wolnosci naszych, prawem y przysięgą przodkow W.K.M. y samego W.K.M. N. M. Pana narodowi naszemu warowanych, nic się nie zdało W.K.M. P.N.M.|[a] o co od nie małego czasu na wielu seymach non ex importunitate, ale stateczni w wierze ku oyczyznie, nasze częstokroc petitie tak senatorow, iako od wszytkich P.P. posłow W. X. L. do Majestatu W.K.M. przychodzili. Zaczym ferente iniuria temporum y protestatie w tey sprawie urosły y na teraznieyszym seymie zaszły o propositią taką przeciw takiemu, ktoby się chciał na to dignitarstwo brac, z iako się godzi zastawiac ludziom wolnym przeciwko violatorom wolnosci y prawa narodu naszego, którego cnota y wiara nie tylko u przodkow W.K.M. y u[b] W.K.M.P.N.M. Pana Naszego, ale y u wszytkiego swiata nie była nigdy suspecta, ani będzie. Pewnichmy tego o łasce W.K.M. y powinnosci ku narodowi naszemu, ze W.K.M. iako Pan dobrotliwy y boiący się P-a Boga, wiedząc powinną y przystoyną statecznosc naszę ku Oyczyznie naszey, nic przeciw prawom y wolnosciom naszym nie czyniąc, z narodu naszego na biskupstwo Wilenskie człowieka godnego nam dac będziesz raczył, a my zostawszy w prawach y wolnosciach swych przez powinną W.K.M. łaskę ku nam zwykłą miarę to W.K.M. P.N.M. zasługowac, Pana Boga prosząc za fortunne panowanie W.K.M.P.N.M. nad nami. Unizone[c] służby nasze powtore oddaiemy w miłosciwą łaskę W.K.M. naszego Młł. P-a.

Dat. w Wilnie, XV junij, 1597.

Antraštė: „List obywatelow W.K.L.[d] do krola Jm., skoro się dowiedzieli o nominatiey x-u Maciejowskiemu na biskupstwo Wilenskie[e] “.

Lenkai mini Vilniaus universitetą

Fordhamo universiteto „Institute of Contemporary Russian Studies“[a] balandžio 10 d. ruošia Vilniaus „Stepono Batoro universiteto“ 375 m. sukakties minėjimą. Taip paskelbė „American Association of Teachers of Slavic East European Languages of USA“[b] biuletenis.

Fordhame susimetę lenkai profesoriai iš viso aktyviai reiškiasi ir šį kartą taip pat demonstruoja lenkiškąjį imperializmą. Įdomu, ar kas nors padarys ten nors pastabą vadovybei? Iš tikrųjų juk ir ne šiemet išpuola Vilniaus akademijos 375 m. jubiliejus. Lenkų istorikai Fordhame, kaip Oscaras Haleckis[c] ir kt., juk puikiai žino, kad Vilniaus akademija buvo įkurta dviem aktais. Pirmas jų, tiesa, buvo duotas Stepono Batoro Lenkijoje 1578 m., tačiau Lietuvoje jis neturėjo jokios galios, nes čia negaliojo joks valdovo aktas be Lietuvos kanclerio ar vicekanclerio antspaudo. Su šituo aktu jėzuitai akademijos negalėjo atidaryti ir jos neatidarė, o tęsė mokslą savo kolegijoje.

Akademijos įkūrimo aktas iš tikrųjų buvo duotas Vilniuje sekančiais 1579 metais, kai Steponas Batoras čia atvyko žygiuodamas į karą su Maskva.

Ta proga prisimintina, kad šiam aktui buvo ir kliūčių. Kadangi šiuo metu didieji Lietuvos ponai buvo protestantai kalvinai, tai jie buvo prieš akademijos įkūrimą. Jie bijojo, kad jėzuitai per daug įtakos įgaus Lietuvos gyvenime ir nusuks ją nuo protestantizmo, kaip iš tikrųjų ir įvyko. Lietuvos senatoriai, vadovaujami kanclerio ir Vilniaus vaivados, o kartu ir etmono biržiškio Mikalojaus Radvilos Rudojo (Mikalojus Juodasis jau buvo miręs, o jo vaikai buvo išauginti katalikais), nutarė pasipriešinti. Kai Steponas Batoras surašė privilegiją, kancleris M. Radvila pareiškė, kad jis antspaudo neprispausiąs. Tokia esanti Lietuvos senatorių valia. Kai senatoriai argumentavo, kad Liublino unijos aktas bei kitos privilegijos garantavusios Lietuvai teisę tvarkytis savarankiškai ir patiems spręsti, kas kraštui reikalinga, Steponas Batoras sušuko: „Kas jums davė privilegijas gyventi tamsoje?“ Tačiau M. Radvila nenusileido ir antspaudo prie akto neprispaudė.

Steponas Batoras buvo griežtas valdovas, su didžiūnų užsispyrimais nebuvo linkęs skaitytis. Lenkams vieną kartą išdrožė: „Aš ne arklidėje gimiau, kad būčiau atvykęs

pas jus malonių maldauti!“ Savo nusistatymą jis pravesdavo nesivaržydamas. Tačiau jis žinojo, ką reiškė Lietuvoje Radvila. Žinojo, kad čia Radvilai nepadarysi nieko. Dėl to jis paliko Radvilą ramybėje ir nusprendė sutvarkyti reikalą per vicekanclerį, kurio antspaudo galia buvo tokios pat reikšmės kaip ir kanclerio.

Vicekancleriu tada buvo Eustachijus Valavičius, taip pat kalvinas. Steponas Batoras pasikvietė jį ir įsakė antspaudą prispausti. Šis taip pat atsikalbinėjo, aiškinosi negalįs eiti prieš Lietuvos senatorių valią, tačiau Steponas Batoras su šiuo poneliu jau kitaip elgėsi. „Tad duok man antspaudą ir aš pats jį prispausiu, tačiau tu atgal jo jau nebegausi“, – tarė Steponas Batoras. Valavičius gerai žinojo, kad valdovas iš jokio pareigūno vietos atimti negali, žinojo, kad tai būtų neteisėtas žygis, savavaliavimas, bei dėl šitokios neteisybės jis visos Lietuvos nesukels ir galutinoje sąskaitoje bus pralaimėjęs, tad nusprendė nusikalsti senatoriams, tačiau neįžeisti per daug valdovo. Jis prispaudė savo antspaudą, ir akademijos įkūrimo aktas įgavo juridinės galios. Pagal šį aktą surašė savą akademijos įkūrimo privilegiją ir popiežius. Mat visos jėzuitų aukštosios mokyklos tada būdavo įkuriamos popiežiaus aktu.

Taigi tikroji Vilniaus akademijos įkūrimo data yra ne 1578, tačiau 1579 m. Stepono Batoro 1578 m., berods, Lvove, duotasis aktas tebuvo tik pažadas, valdovo įsipareigojimas, kuris neturėjo jokios juridinės galios Lietuvoje.

Pastebėtinas dar vienas dalykas, kuris rodo „jubiliejaus“ rengėjų politinius imperialistinius tikslus.

Vilniaus aukštoji mokykla senaisiais laikais Stepono Batoro vardu nebuvo vadinama. Ji buvo vadinama Jėzuitų akademija, kai Ordinas buvo uždarytas, buvo pavadinta Vyriausiąja Lietuvos mokykla, paskum Vyriausiąja Vilniaus mokykla, o 1803 m. Vilniaus universitetu. Su tuo vardu ši aukštojo mokslo įstaiga ir mirė, buvo uždaryta 1832 m. Tiktai po Pirmojo didžiojo karo, užgrobę Vilnių, lenkai 1919 m. įkūrė tuose pačiuose jėzuitų akademijos rūmuose universitetą, pavadindami jį Stepono Batoro universitetu. Kiek yra žinoma, šiuo metu Lenkijoje likę buvusio lenkų Vilniaus universiteto profesorių dauguma yra sukaupta Torunėje (Thorn) ir tylomis laiko tęsią Vilniaus universiteto darbą „tremtyje“.

Londone veikia vadinamoji „Społeczność Akademicka Uniwersytetu Stefana Batorego“[a], kuri prieš porą metų išleido net savo „darbų“ knygą tuo pačiu vardu kaip Vilniuje būdavo leidžiama „Alma Mater Vilnensis“[b], kurioje apžvelgiamas „pertraukto darbo dešimtmetis“, t. y. 1939–1949 m. Ši „bendruomenė“ Londone dažnai ruošia viešas paskaitas ir stengiasi įrodyti, kad „Stepono Batoro universitetas“ tebėra gyvas.

Tačiau įdomu – tai, be abejo, žinoma ir Fordhamo lenkams, – kad minimajam leidiny Vilniaus aukštosios mokyklos įkūrimo data nurodyta teisinga – 1579 m. Fordhamiškiai savo propagandai – tai propaganda prieš Lietuvą ir už „lenkiškus rytus“ –matyt, nebeišgalvojo kitos progos. Net nepalaukė dar vienų metų.

Dvi knygos apie Vilniaus universitetą

Mykolas Biržiška, *Senasis Vilniaus universitetas. Vardų ir veikalų atranka*. Nidos knygų klubo leidinys Nr. 11, 1955 m., London, 180 psl. 8^0. Atspausdinta 2500 egz. Kaina nepažymėta[a].

L. Vladimirovas, K. Jablonskis, J. Jurginis, J. Bulavas, *Vilniaus universitetas*. Redagavo J. Bulavas. Valstybinės politinės ir mokslinės literatūros leidykla, Vilnius, 1956. Spaudė Valstybinė K. Požėlos vardo sp. Kaune, Puškino 11. Fel., 112 psl., kieti kolenkoro viršeliai. Giliaspaudės darbas. Kaina 17,25 rub.

Vilniaus universitetą čia vadinsime: aukštąja mokykla, vis tiek kuriuo vardu ji veikė, Akademijos, Vyriausiosios Lietuvos mokyklos ar Universiteto. Jį liečianti literatūra jau gana plati. Be plačių bendro pobūdžio M. Balinskio, Józefo Bielińskio ir Ludwiko Janowskio veikalų, jis yra sulaukęs visos eilės studijų, nagrinėjančių kurį vieną jo gyvenimo reiškinį. Paliečiamas jis taip pat daugely bendro pobūdžio Lietuvos kultūros istorijos veikalų bei monografijų. Deja, visa ta literatūra buvo lenkiška. Vilniaus aukštoji mokykla joje vertinama lenkiškomis akimis. Tik 1942 m. Vilniuje pasirodė pirmoji lietuviška studija apie šią mokyklą. Tai tuometinio rektoriaus prof. Mykolo Biržiškos „Senasis Vilniaus universitetas“. Tai buvo universitetinis kursas, skaitytas 1929 m. Kauno ir 1940 m. Vilniaus universitete, žinoma, specialiai parengtas viešai skelbti. Kad būtų išvengta vokiečių okupacinės valdžios cenzūros, studija buvo išspausdinta 1940 m. data. Čia minimoji Nidos laida yra autoriaus iš naujo peržiūrėta. Be to, čia dar pridėtas priedas – „Vilniaus universiteto atgaivinimas XX a.“ – perspausdintas autoriaus straipsnis iš „Santarvės“ 1954 m. Nr. 9[b].

Tai yra, sakytume, plačios Vilniaus universiteto istorijos santrauka, enciklopedinio pobūdžio studija, pasižyminti nepaprastu sausų faktų gausumu. Kaip ir subantraštė rodo, tai vardų ir raštų atranka autoriaus suformuluotiesiems teigimams paremti. Dėl to eiliniam skaitytojui knyga yra sausoka, tačiau naudinga kiekvienam, kas ką norės išsiaiškinti ar patikrinti. Šaltiniai bei literatūra prie atskirų teigimų nenurodyta. Tik gale pateiktas bendras Vilniaus universitetą liečiančios literatūros sąrašas. Be abejonės,

tai dėl to, kad tai paskaitos, ruoštos ne spausdinimui. Žinant autoriaus kruopštumą ir mokslinį sąžiningumą, pateikiamų faktų teisingumu abejoti, žinoma, netenka.

Autorius savo studiją suskirstė į tris dalis, kurių pirmojoje kalba apie jėzuitų akademiją bei jos įpėdinę Vyriausiąją Lietuvos (Vilniaus) mokyklą; antrojoje dalyje kalba apie universitetą rusų valdymo laikais, o trečiojoje apie Vilniaus universiteto profesorius bei auklėtinius, dirbusius mokslinį darbą kitų kraštų aukštosiose mokyklose ir kitaip pasireiškusius mokslo bei kultūriniame gyvenime. Visa tai liečia betgi tik laikus po universiteto uždarymo. Kokie buvo Vilniaus aukštesnės mokyklos santykiai su kitų kraštų aukštosiomis mokyklomis, kaip šios aukštosios mokyklos šviesa spinduliavo (autoriaus terminas) ankstyvesniaisiais laikais, autorius atskirai nesvarsto, nebent prisimena prabėgomis, suminėdamas kai kuriuos vardus. Lygiai taip pat autorius neliečia klausimo, kiek patenkino ši aukštoji mokykla savo krašto reikalus ir kiek dar teko toliau siekti.

Autorius aptaria tiek akademijos, tiek universiteto santvarką, mokslo planus bei dėstomuosius dalykus, kiekviena proga suminėdamas daugybę vardų – kur ką dėstė ir ką parašė. Akademiją aptaria kaip tarptautinę tiek profesūros, tiek studentų atžvilgiu, betgi turinčią lietuviškų pradų, kiekvieną iš tų tezių pavadindamas vėl vardų ir veikalų suminėjimu. Konstatavęs Vilniaus akademijoje buvus daugybę svetimšalių profesorių ir studentų, autorius ją vadina tarptautine. Neiškeldamas kitų ano meto aukštųjų mokyklų tarptautiškumo, autorius praleidžia klausimą, kiek Vilniaus akademijos profesoriai ir jos studentai reiškėsi kitų kraštų aukštosiose mokyklose. Kaip žinia, ypač jėzuitų akademijose buvo plačiai praktikuojamas keitimasis profesoriais bei studentais.

Prof. M. Biržiškos studijos antroji laida yra skirta paminėti Vilniaus aukštosios mokyklos 375 m. sukakčiai, nors pasirodė metais pavėlavus. Tai brandus, tačiau išviršiniai kuklus leidinėlis, vos su viena iliustracija, 19 a. graviūra, vaizduojančia universiteto kiemą. Nors įvade aiškiai ir nesakoma, tačiau toji pati sukaktis bus paakinusi išleisti ir antrąjį čia minimą, jau liuksusinį leidinį su 81 puikia iliustracija, su užsklandomis ir išpuoštomis pirmosiomis skyrių raidėmis.

[„Vilniaus universitetas“] – tai pagal aiškų planą paruoštas kelių autorių straipsnių rinkinys apie stambų veiksnį Lietuvos kultūriniame gyvenime. Girdi, ankstyvesnėje literatūroje buvę iškeliamos reakcinės jėgos šioje mokykloje, o pažangiosios buvę nutylimos. Čia, vadinasi, norima reakcines jėgas pasmerkti, o „pažangiąsias“ iškelti. Ir iš tikrųjų visur stengiamasi surasti ką nors, ką būtų galima laikyti pasipriešinimu vyraujančiom ano meto pajėgom, ypatingai Katalikų bažnyčiai bei ano meto socialinei santvarkai. Beieškant šitokių bruožų pastebima, kad ir jėzuitai nebuvę „besąlyginiai feo-

dalinių santykių rėmėjai ir gilintojai“, o universiteto veikimo laikotarpy jau surandama ne tik „pažangių minčių“, tačiau net „gamtinio materializmo“ ir net evoliucijos teorijos pradininkų. Šitokios mintys paprastai iškeliamos apibūdinant laikotarpius, tačiau kai prieinama prie smulkesnio jų aptarimo, pasakoma daug teisybės, nors ji kartais ryškiai prasilenkia su aptarimo tezėmis.

Kaip ir prof. M. Biržiškos studijoje, teisingai pasakoma, kad ir jėzuitų laikais akademijoje lenkų kalba nebuvo brukama, kad viskas buvo dėstoma lotyniškai, kad nebuvo net lenkų kalbos katedros, kad jėzuitai įvedę lietuvių kalbos mokymą bei lietuviškus pamokslus, kad jie pasitarnavę liet[uviškai] raštijai ir t. t. Tenka nusišypsoti, kai puse burnos stengiamasi ieškoti rusų kultūrininkų įtakos Vilniaus universiteto minčiai, o netrukus po to teisingai įsakmiai pasakoma, kad Vilniaus universitetas buvo pranašiausias tarpe visų Rusų imperijos universitetų ir mokslingumo, ir studentų skaičiaus atžvilgiu, kad jis visų kitų universitetų buvo laikomas sektiniu pavyzdžiu.

Knyga yra parašyta keturių autorių. Juozas Jurginis rašo apie akademijos įsteigimą, bandydamas aptarti šios mokyklos vaidmenį Lietuvos gyvenime marksistiniu požiūriu. Akademijos ir Vyriausiosios mokyklos istoriją apžvelgia Konstantinas Jablonskis. Apie vadinamąjį imperatoriškąjį universitetą rašo Levas Vladimirovas, univ[ersiteto] bibliotekos direktorius. Naujausiąją universiteto istoriją apžvelgia tas pats Jurginis, Juozas Bulavas ir L. Vladimirovas. Čia, žinoma, viskas sukonstruota pagal bolševikinės propagandos taisykles. Giriamasi, kad dabar universitete esą 24 profesoriai, 43 docentai, 300 vyr[esniųjų] dėstytojų ir 40 asistentų. Studentų tarpe, girdi, išnykę „išnaudotojų klasių“ vaikai. Studentų 40 % esą kilę iš kolūkiečių, 30 % iš darbininkų ir 30 % iš tarnautojų šeimų. Tai rodo, kad ir Lietuvoje jau kuriasi biurokratijos bolševikinis luomas, visos sovietinės santvarkos pagrindinė atspara. Juk valstybės tarnautojų Lietuvoje niekad nebuvo 30 %, nepriklausomos Lietuvos studentijos tarpe valdininkų vaikai vargu ar sudarė ir 10 % visų studentų skaičiaus. Anie, žinoma, priskaitomi prie „išnaudotojų klasės“, šie – prie dirbančiųjų…

Apskritai tenka pasakyti, kad visas leidinys yra užterštas dažnai absurdiškais bolševikinės propagandos teigimais. Kalbant apie naujuosius laikus, net ir eiliniai faktai yra iškraipomi. Tačiau yra leidiny ir visiškai taiklių aptarimų. Šaltinių ir literatūros yra nurodyta tik keletą atvejų visai nesvarbiose vietose, kad net sunku suprasti kodėl. Matyt, norėta sustiprinti mokslingumo įspūdį. Minėtoji M. Biržiškos studija, žinoma, niekur nepaminima.

Šv. Kazimiero palaikų saugojimas

Kaip jau kituose straipsniuose buvo pažymėta[a], Šv. Kazimieras mirė 1484 m. kovo 4 d., ketvirtadienį, po Pelenų dienos Gardine. Prie mylimo sūnaus mirties atskubėjęs tėvas jo palaikus nugabeno į Lietuvos sostinę Vilnių ir palaidojo tenykštėje katedroje. Jo karstas buvo įmūrytas sienoje šiaurinėje katedros dalyje (į Neries pusę), buvusioje Marijos vardo koplyčioje, kuri vėliau pradėta vadinti Karališkąja. Joje šv. Kazimiero palaikai išbuvo ligi iškilmingo jo kanonizacijos paskelbimo 1604 m. Tada jie buvo išimti iš sienos ir perkelti į Goštautų-Chodkevičių koplyčią ant altoriaus, kol 1636 m. buvo iškilmingai pernešti į specialią jo vardo koplyčią.

Nuo 1636 m. rugpjūčio 14 d. Šv. Kazimiero palaikai buvo jo vardo koplyčios viršuje ligi 1655 m. Tai buvo Vilniui ramūs laikai. Koplyčia buvo toliau puošiama, turtėjo naujomis brangenybėmis, pagaliau gavo atskirą kleboną kapelioną. Juo 1649 m. buvo paskirtas J. Bialozaras, sūnus Upytės pavieto maršalkos Kristupo, po 15 metų tapęs net Vilniaus vyskupu. Yra žinoma, kad koplyčios klebonui priklausė žemių Panevėžyje, Ramygaloje, Papiškyje, o Vilniuje – malūnas ir mūriniai namai Šv. Jono gatvėje. Gal šv. Kazimiero koplyčiai perėjo ir prieš šimtą metų katedrai Zigmanto II Senojo užrašytieji turtai, už ką kapitulos nariai kasmet turėjo atlaikyti pamaldas už Šv. Kazimierą ketvirtadienį po Pelenų dienos. Kiekvienu atveju tai buvo turbūt turtingiausia katedros kapelionija.

Apie šio meto Šv. Kazimiero koplyčios išvaizdą smulkesnių žinių vis dėlto neturime. Apie šventojo palaikus-relikvijas težinome tik tiek, kad jos buvo gana plačiai dalinamos, ypač vyskupo Jurgio Tiškevičiaus laikais, kuris į Vilnių persikėlė iš Žemaičių vyskupijos 1649 m. (J. Bialozaras Šv. Kazimiero koplyčios klebonu buvo jau jo paskirtas ir iki pat jo mirties 1655 m. turėjo jam labai didelės įtakos). Jei vyskupo J. Tiškevičiaus laikais relikvijos buvo dalinamos, tai ir karstas turėjo būti atidaromas, nors tikrų liudijimų mums apie tai ir nėra išlikę.

Daugiau žinių apie Šv. Kazimiero karstą bei jo koplyčią randame tik šaltiniuose, susijusiuose su 1654–1661 m. karu su Maskva bei jos pirmąja Vilniaus okupacija, kada pirmą kartą Šv. Kazimiero relikvijos buvo ne tik nukeltos nuo jo koplyčios altoriaus, bet net išvežtos iš Vilniaus. Naujausioje šiuos įvykius liečiančioje literatūroje sakoma,

kad Šv. Kazimiero altoriaus brangūs papuošalai ir sidabras buvo sunaudoti ginantis nuo įsibrovėlių, o kūnas išvežtas iš miesto ir paslėptas. Jis 1655 m. buvęs išvežtas į Ružanus ir tik 1663 m. vėl grąžintas į Vilnių per vyskupo J. Bialozaro ingresą. Maskvai vėl artėjant, kapitula vėl pavedusi vienam savo nariui pasirūpinti relikvijų saugumu. Tam kanauninkui, savo kustodui, kapitula tam reikalui išmokėjusi 200 auks., o jei to neužtektų, leidusi užstatyti sidabrinius daiktus. Kadangi kapitula 1669 m. dėkojusi [DLK] referendoriui Kiprijonui Povilui Bžostovskiui už Šv. Kazimiero karsto saugojimą bei grąžinimą į Vilniaus katedrą, tai tenka daryti išvadą, kad šventojo palaikai dar kartą buvę išvežti, o po to jau išbuvę nepaliesti iki 1703 m. Prisimenama taip pat, kad koplyčios vidus buvo Maskvos kareivių bei kazokų žiauriai sunaikintas[66]. Senojoje literatūroje neretai galima užtikti teigimų, kad ir katedra, ir Šv. Kazimiero koplyčia prieš Maskvos okupaciją buvusios apiplėštos paties Lietuvos [didžiojo] etmono Jonušo Radvilos, kuris brangenybes paėmęs kariuomenės algoms apmokėti. Iš tikrųjų tai J. Radvilos priešų šmeižtai, o ir Šv. Kazimiero palaikai buvo iš koplyčios išvežti tik vieną kartą, 1655 m., ir grąžinti buvo ne 1663, tačiau 1661 m.

Nesigilindami į įvairius autorių[a] suklaidinusias šaltinių žinutes, pabandysime čia apžvelgti to meto įvykių ir Šv. Kazimiero relikvijų likimą chronologine tvarka.

Kai 1653–1654 m. sąvartoje Maskvos caras Aleksejus paėmė savo globon sukilusius kazokus – Ukrainą, karas buvo neišvengiamas. Buvo taip pat aišku, kad didžiausi Maskvos smūgiai teks Lietuvai, nors Ukraina nuo 1569 m. jau buvo Lenkijos sudėty. Sukilusių kazokų tuntai jau anksčiau pasiekdavo Lietuvos Pagirio sritis, o Maskvai prisidėjus, jau tikrai buvo galima laukti pavojų pačiam Vilniui. Turbūt dėl to Vilniaus kapitula katedros brangenybėmis bei Šv. Kazimiero relikvijomis susirūpino tuojau pat. Karas prasidėjo 1654 m. pavasarį, o rugpjūčio 13 d. vyskupas J. Tiškevičius jau teiravosi nuncijaus patarimo, kur paslėpti Šv. Kazimiero relikvijas, kad jos „nepatektų į priešo rankas, kai užims Vilnių“. O tuo metu caro kariuomenė tebebuvo dar prie apgulto Smolensko[67]. Ką atsakė nuncijus ir ką kada nutarė kapitula bei kokie buvo vyskupo potvarkiai, mums nėra žinoma. Mes tik žinome, kad 1655 m. vasarą, kai caro armijos buvo nuo Minsko jau pajudėjusios link Vilniaus, iš jo galvotrūkčiais bėgo visi bajorai, turtingesnieji pirkliai, o taip pat ir dvasininkai. Išvažiavo į Karaliaučių ir pats vyskupas Tiškevičius. Katedros brangenybes ir šv. Kazimiero relikvijas buvo nutarta iš Vilniaus išvežti ir paslėpti.

66 Z. Ivinskis, *Šv. Kazimieras. 1458–1484*, New York, 1955, p. 18, 124, 125.

67 Ten pat, p. 18, 25. Jei tikėti Jano Kurczewskio išrašais iš kapitulos [posėdžių protokolų], ji tą klausimą svarsčiusi dar 1653 m., kai karo dar nesimatė. Tik kažin ar J. Kurczewskis nesumaišė datų.

Katedros brangenybes nugabenti savo vytine (valtimi) į Karaliaučių apsiėmė Naugarduko kaštelionas Mikalojus Jundzila. Jam už tai turėjo būti sumokėta 600 auksinų. Deja, M. Jundzilos vytinė per daug suvėlavo ir Ivano Zolotarenkos kazokų buvo pačiupta vos išplaukusi iš Vilniaus. Brangenybės tuo būdu atiteko kazokams, ir tolimesnis jų likimas nežinomas. Nežinome taip pat, kokios brangenybės ta vytine buvo gabenamos. Yra tik žinoma, kad ten buvęs dar Jogailos dovanotas kielikas, Vytauto dovanotas paauksuotas sidabro kryžius, išpuoštas brangakmeniais, taip pat Alberto Goštauto dovanotas kielikas, kurį, pasak padavimo, prie mišių vartojęs dar Šv. Adalbertas[68]. Kitų brangenybių nežinome, tačiau jų turėjo būti nemažai, jei jau vien už pervežimą buvo mokama net 600 auksinų.

Ar M. Jundzilos vytinėje buvo ir Šv. Kazimiero koplyčios brangenybės, nežinome. Greičiausia taip, nes koplyčios klebonas kapelionas kanauninkas J. Bialozaras buvo ir kapitulos iždininkas. Žinome tik, kad Šv. Kazimiero koplyčios brangenybių dalį buvo išvežęs pats kanauninkas J. Bialozoras su savo padėjėju Baltramiejumi Ladziku. Jie jų su savimi betgi nesivežiojo – buvo kažkur paslėpę. J. Bialozaras išvežė kažkur ir šv. Kazimiero relikvijas. Kaip žinoma, jis iš Vilniaus pasitraukė su etmono J. Radvilos kariuomene ir visą laiką buvo jo stovykloje Kėdainiuose, kur reiškėsi kaip vyskupo J. Tiškevičiaus atsovas ir kaip jo įgaliotinis pasirašė garsiuosius Kėdainių aktus. Matyt, J. Radvilai rekomenduojant Karolis X Gustavas jį buvo paskyręs Vilniaus vyskupijos administratorium. Aiškus dalykas, kad relikvijų jis su savimi nesivežiojo. Jos tada buvo saugomos kažkur jo padėjėjo B. Ladziko, kuris jas vėliau perdavė naujajam vyskupui Jonui Karoliui Daugėlai-Zavišai, o šis jas paliko saugoti Lietuvos referendoriui K. P. Bžostovskiui. Relikvijos šio pono žinioje išbuvo 22 mėn. ir buvo perduotos kapitulai, susirinkusiai posėdžio Sapiegų Ružanų dvare. Kapitula relikvijas priėmė, tačiau neturėjo kur jas padėti, nes Vilnius tebebuvo Maskvos užimtas. Taip jos ir buvo paliktos tame pačiame dvare dar pustrečių metų. Kai 1661 m. gruodžio pradžioje Vilnius buvo atvaduotas ir Šv. Kazimiero relikvijos buvo parvežtos į Vilnių. Tačiau tai buvo padaryta be jokių iškilmių. Kur relikvijos iš pradžių buvo laikomos, nežinome. Žinome tik, kad Šv. Kazimiero koplyčia, kaip ir visa katedra, buvo rasta išplėšta, altoriai bei puošmenys išdaužyti, katedros pogrindžiai skendėjo vandeny, nes besigindami pilies rajone maskviečiai buvo užtvenkę Vilnią, kuri buvo užliejusi visus rūsius katedros apylinkėje. Mes, deja, neturime

[68] M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego „Wilno od początków jego do roku 1750“, tom I, II, *Wizerunki i roztrząsania naukowe*, 1841, t. 22, p. 129–165; to paties, Do uwag nad dzielem „Wilno od początków jego do roku 1750“, ogłoszonych w poprzedzającym tomiku *Wizerunków*, sprostowanie i dopełnienie, *ten pat*, 1842, t. 23, p. 80–81.

smulkesnių žinių nei kaip greit katedra bei Šv. Kazimiero koplyčia buvo atremontuotos, kad jose vėl galėtų vykti pamaldos, nei kur tuo tarpu buvo laikomos Šv. Kazimiero relikvijos. Žinome tik, kad jos iškilmingai į katedrą buvo įneštos per naujojo vyskupo, to paties J. Bialozoro, ingresą 1663 m.[69] Mes nežinome taip pat, ar relikvijos buvo vežiojamos su karstu ar dėžutėje, kurioje jos vėliau buvo laikomos užrakintos ir užantspauduotos karste. Greičiausia karstas buvo slepiamas kur nors atskirai. Mažesnę dėžutę juk buvo lengviau slėpti ir nešiotis. Relikvijų šiuo metu, matyt, jau nebebuvo daug belikę, kad kapitula nuo jų dalinimo jau susilaikinėjo ir atsisakinėjo prašoma duoti. Jos buvo atidarytos ir apžiūrėtos 1668 ir 1667 m., bet tuo tarpu jų niekam nebuvo duota[70].

Aukščiau minėtas spėjimas, kad Šv. Kazimiero relikvijos iš Vilniaus dar kartą buvę globojamos K. P. Bžostovskio, kuriam už tai kapitula dėkojusi 1669 m., neįtikėtinas. Po 1661 m. Vilniui pavojaus vėl patekti į priešo rankas nebuvo, o K. P. Bžostovskis, kaip matėme, relikvijų saugotoju buvo buvęs bent keletą metų prieš 1661 m. Iš padėkos išeina, kad jis ir grąžino relikvijas į Vilnių. Kad jo vardas 1669 m. pateko į kapitulos aktus, nenuostabu. Šis apsukrus lenkas, atsikėlęs į Lietuvą ir čia neblogai įsikūręs, pagaliau iškilęs net iki Trakų kašteliono senatorijos, taikėsi vieną savo sūnų iškelti dvarininkijos tarpe. Reikia manyti, kad Šv. Kazimiero relikvijų saugotojo vardas bus padėjęs jam savo sūnų Konstantiną Kazimierą, teturintį vos 17 metų, padaryti Vilniaus kapitulos kanauninku. Kunigu jis buvo įšventintas tik 1668 m., baigęs studijas Vilniuje ir Romos Klementinume. Kaip tik 1669 m., tebūdamas 25 metų, jis pasidarė pilnateisiu Vilniaus kapitulos nariu. Iki tol mat tebuvo naudojęsis vien kanauninko pajamomis. Greičiausia jo priėmimo kapitulos nariu proga buvo prisiminti jo tėvo nuopelnai, globojant Šv. Kazimiero relikvijas. 1671 m. jis jau Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos sekretorius bei Trakų klebonas, 1684 m. Smolensko, o 1687 m. Vilniaus vyskupas, vėliau pagarsėjęs konfliktu su [didžiuoju] etmonu Kazimieru Jonu Sapiega.

Taip tenka manyti, kad nuo 1661 m. Šv. Kazimiero relikvijos iki Didžiojo Šiaurės karo visą laiką buvo jo vardo koplyčios altoriuje, kelis kartus atidarytos, kad dalis jų būtų į kur nors pasiųsta, bet slėpti jas nebuvo reikalo, nors kapitulos aktuose ir randame paminėjimų, kad kuriam iš jos narių pavedama pasirūpinti jų saugumu. Gal kartais tai

[69] To paties, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego *Wilno od początków jego do roku 1750*, tom I, II, *ten pat*, 1841, t. 22, p. 117, 129–131, 155, 195; to paties, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego *Wilno od początków jego do roku 1750*, tom I, II, *ten pat*, 1842, t. 23, p. 79–80; to paties, Dodatek do artykułów historycznych o kaplicy św. Kazimierza przy kościele katedralnym wileńskim, umieszczonych w tomiku XIII i XIV *Wizerunków*, nowego pocztu drugiego, *ten pat*, 1843, t. 24, p. 231–233; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska,* Wilno, 1916, t. 3, p. 174.

[70] Z. Ivinskis, *Šv. Kazimieras. 1458–1484*, p. 125–127.

buvo paprastas formalumas, o kai kada gal net pretekstas kai kam gauti kokį šimtą kitą auksinų iš kapitulos kasos. Pagaliau koplyčia turėjo savą kapelioną kleboną.

Šv. Kazimiero koplyčia po karo su Maskva buvo restauruojama gana ilgai. Restauravimo darbams Jonas Kazimieras 1667 m. paskyrė visą Vilniaus miesto gėrimų mokestį (vadinamą kapos mokesčiu)[a]. Jis ir vėliau buvo renkamas Šv. Kazimiero koplyčios išlaikymui[71]. Stiuko darbai bei freskos buvo baigtos tik 1692 m. Altoriaus bei kitų įrengimų restauravimas turėjo būti baigtas anksčiau. Tuo metu Šv. Kazimiero koplyčiai buvo suteiktas iki mūsų laikų išlikęs vaizdas.

Grįžtant prie altoriaus bei brangenybių klausimo, tenka pasakyti, kad nedaug ką apie tai težinome. Kaip sakyta, didžioji dalis brangenybių bus žuvę I. Zolotarenkos kazokų rankose, kai jie pačiupo M. Jundzilos vytinę. Kita brangenybių dalis, išvežta kanauninko J. Bialozaro, be abejonės, buvo grąžinta turbūt kartu su šventojo relikvijomis. Kalbos, kad bent dalis Šv. Kazimiero koplyčios sidabro buvusi sunaudota kariuomenei apmokėti, neturi jokio pagrindo. Taigi J. Radvilos kariuomene buvo neapmokėta. Nors grasino konfederacija, ji negavo algų ne tik prieš Vilniaus puolimą, bet nei pasitraukus į Kėdainius. Daugiausia dėl to J. Radvila jos ir neteko – jos dalis nuėjo pas jo priešus, o kita dalis net perėjo švedų tarnybon. J. Radvila neturėjo iš ko jos apmokėti. Prie jo laikęsis kanauninkas J. Bialozaras, tiesa, turėjo savo žinioje dalį Šv. Kazimiero koplyčios sidabro, tačiau jo tam nei galėjo duoti, nei nedavė. O to sidabro kritiškuoju momentu greičiausiai iš Kėdainių nebūtų buvę galima nei pasiekti[72].

Tiesa, vėlyvesniuose šaltiniuose užtinkame kapitulos reikalavimus, kad valstybė grąžintų skolą už kariuomenės apmokėjimo reikalams paskolintą Šv. Kazimiero koplyčios sidabrą. Jį kapitula buvo įvertinusi 106 800 auksinų. Daugelis autorių mano, kad tas sidabras buvęs panaudotas kariuomenės reikalams 1655 m. Iš tikrųjų tai buvo skola iš 1652 m.[73] Apie kokią nors skolą iš 1655–1667 m. neturime jokių žinių. Lygiai taip pat yra visiškai be jokio pagrindo Jano Wawrzynieco Rudawskio paskleistas kaltinimas, paremtas eilės J. Radvilos priešų pamfletų, esą jis pasitraukdamas iš Vilniaus miesto jo bažnyčias ir katedrą apiplėšęs. Iš tikrųjų nei kapitula, nei vyskupas, nei miestas, nei niekas kitas J. Radvilos niekad tuo nekaltino ir nei iš jo įpėdinių, nei iš valsty-

71 M. Homolicki, Dodatek do artykułów historycznych o kaplicy św. Kazimierza przy kościele katedralnym wileńskim, umieszczonych w tomiku XIII i XIV *Wizerunków* nowego pocztu drugiego, *Wizerunki i* ***roztrząsania*** *naukowe*, 1843, t. 24, p. 225–229.

72 Plg. autoriaus straipsnį: A. Š[apoka], Kėdainių sutartis, *Lietuvių enciklopedija*, 1957, t. 11, p. 318–322.

73 M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego *Wilno od początków jego do roku 1750*, tom I, II, *Wizerunki i roztrząsania naukowe*, 1841, t. 22, p. 129–131.

bės jokių nuostolių atlyginimo nereikalavo. Kai 1661 m. Vilniaus magistratas surašė pareiškimą apie karo meto nuostolius, buvo paminėta, kad 1655 m. liepos gale ir rugpjūčio pradžioje miestas pinigais, amunicija ir daiktais kariuomenės reikalams sudėjęs 100 000 auksinų, kad rinkę etmono-vaivados tarnai Rzepkowskis su Stumbergu, bet tie daiktai patekę priešui arba žuvę gaisre. Žuvę tada ir miestiečių gauti kvitai[74]. Kaip matome, tai nebuvo joks kaltinimas J. Radvilai. Tai tik konstatavimas atliktos prievolės. Kaip tik vaivados pareiga buvo išrinkti jiems nustatytus mokesčius.

Po XVII a. vidurio audros Vilniui, kaip ir visam kraštui, naujų nelaimių atnešė naujas švedų karas, prasidėjęs 1700 m., o Lietuvą tiesiogiai palietęs 1702 m. pradžioje. Balandžio 5 d. Karolio XII generolas Jöranas Adlersteenas užėmė Vilnių ir įrengė savo stovyklą Šnipiškėse. Tai pradėjo visą eilę didesnių ir mažesnių kovų pačiame mieste ir jo apylinkėse. Į Vilnių ateidavo ir išeidavo svetimų ar savų kariuomenių daliniai. Iš pradžių buvo švedai ir etmono K. J. Sapiegos daliniai. Jau 1702 m. gale atėjo Sapiegų priešams padėti caro Petro I pulkai. 1703 m. jų padedamas [etmonas] Mykolas Servacijus Višnioveckis užėmė Vilnių. 1705 m. vidurvasarį į Vilnių buvo atvykęs net pats caras Petras I, o jo kariuomenė čia maišėsi iki pat 1706 m. kovo 8 d., kai į Vilnių grįžo Sapiegos ir švedai. 1707 m. čia vėl rusai, 1708 m. vėl švedai, o 1709 m. vėl caro pulkai[75].

Kas tais ir vėlesniais metais vyko partizaninio ir tarptautinio karo alinamame krašte ir Vilniuje, smulkiai dar nėra ištirta. Žinome tik, kad ne tik svetimos ir savos kariuomenės alino miestą, tačiau švedai net kelis kartus išplėšė iš jo stambias kontribucijas. Pirmą kartą 1702 m. gen. J. Adlersteenas išplėšęs 22 000 talerių, o 1706 m. buvę išreikalauta dar daugiau.

Ir tai iš šito meto mes turime vieną žinią, kad 1703 m. Šv. Kazimiero karstas su relikvijomis buvęs grąžintas į koplyčią ir ta proga buvusi paskirta speciali komisija patikrinti, ar relikvijų dėžės antspaudai tebėra nepaliesti. Relikvijos iš koplyčios buvusios išvežtos neilgai[76]. Reikėtų spėti, kad jos buvo išvežtos arba 1702 m. balandžio pradžioje, kai pirmą kartą priartėjo švedai, arba po balandžio 16 d., kada švedus čia puolė M. J. Višnioveckis su Liudviku Konstantinu Pociejumi, o vėliau gen. J. Adlersteenas už miestiečių parodytą palankumą puolusiems uždėjo miestui tą pirmąją kontribuciją. Gal buvo bijomasi, kad nepagrobtų brangaus karsto bei relikvijų sidabrinės dėžes arba kad visko nepaimtų įkaitu. 1703 m. švedai turėjo iš Vilniaus pasitraukti, nes atėjo caro

[74] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych,* p. 229–230.

[75] Ten pat, p. 229–230.

[76] Z. Ivinskis, *Šv. Kazimieras. 1458–1484*, p. 125.

Petro pagalba, tad šv. Kazimiero relikvijos galėjo būti grąžintos. Tačiau sunku patikėti kai kurių teigimu, kad tais metais būtų buvęs daromas didesnis Šv. Kazimiero koplyčios remontas. Per daug neramūs buvo laikai, kad būtų galėję būti imamasi kokių didesnių užsimojimų.

Ir XVIII a. Vilniaus miestą skaudžiai palietė net keli dideli gaisrai, tačiau šiuo metu katedra stovėjo vieniša greta didžiųjų kunigaikščių rūmų griuvėsių, tad gaisrai jos jau nebepasiekdavo. Vadinasi, nepatyrė jokių sukrėtimų ir Šv. Kazimiero koplyčia bei šventojo relikvijos. 1777 m. pradėjus perstatyti katedrą, L. Gucevičius[a] koplyčią paliko visiškai nepaliestą, ją, barokinę, įpindamas į naują didingą neoklasikinį pastatą. Koplyčia buvo tik atremontuota 1858 ir 1931–1934 m.

Šv. Kazimiero relikvijos, iškeltos virš altoriaus jo koplyčioje, ramiai, nepaliestos nei vieno okupanto, išbuvo iki 1953 m., kai bolševikinis rusas okupantas nusprendė Vilniaus katedrą atimti iš tikinčiųjų ir paversti ją paveikslų galerija. Šv. Kazimiero karstas su relikvijomis buvo perkeltas į Šv. Petro ir Povilo bažnyčią Antakalnyje. Okupantams, matyt, buvo nepakenčiama, kad skriaudžiamas lietuvis per dažnai užsukdavo pasiguosti ir jėgų pasisemti prie savo tautos globėjo karsto. Juk jis čia buvo ant pačios miesto judėjimo didžiosios ašies.

Kaip šiandien atrodo Šv. Kazimiero altorius Šv. Petro ir Povilo bažnyčioje ir kaip atrodo Šv. Kazimiero koplyčia, laisvojo pasaulio spaudos dar nepasiekė jokia tikslesnė žinia, jokia nuotrauka. Žinome tik, kad katedroje buvo daromi pertvarkymai, kad buvo griaunamos kai kurios pertvaros ir kad išardžius mūrą, ant kurio laikėsi didžiojo altoriaus paaukštinimas, buvo atrasta užmūrytas vyskupystės archyvas. Ar buvo daromi pertvarkymai ir Šv. Kazimiero koplyčioje, mus dar nepasiekė jokios žinios…

Ne kačerga, bet Vingrys[a]

Prieš keletą savaičių ir laisvojo pasaulio lietuviškoji spauda pakartojo vilniškės sovietinės spaudos žinutę apie „upę po miestu“.

Esą Pionierių gatvėje Vilniuje žemę kasę darbininkai vieną gražų rytą iškastą griovį radę pilną vandens. Vanduo ten niekad nebeišnykęs ir nuolat trukdęs darbus. Tekdavę jį net kelis kartus per dieną išsiurbti.

Archeologas Pranas Kulikauskas spaudos atstovams paaiškinęs, jog tai ne paprastas požeminis vanduo, tačiau upelis Kačerga, kuris seniau įtekėdavęs į Vilnią, tada tekėjusią dar per Katedros aikštę.

Archeologo P. Kulikausko paaiškinimas betgi tik iš dalies teisingas ir nepilnas. Galbūt jo paaiškinimą žurnalistai nepilnai teatpasakojo, galbūt jie ne viską ir perprato ir kai ką iškreipė, nes tokį elementarišką senojo Vilniaus bruožą P. Kulikauskas, be abejonės, gerai žino. Tik keista, kad paaiškinime naudojamas slaviškas šio upokščio vardas. Lietuviškasis jo vardas yra ne Kačerga, tačiau Vingrys, o senaisiais laikais – Vingurys.

Nereikėjo giliai kastis, kad Vilniuje užtiktum tą požeminį upokšnį. Jei kam teko tylią naktį, kai mieste nėra triukšmo ir niekas nevažiuoja, iš Gedimino gatvės eiti per aikštę, prieš katedros varpinę galėjai aiškiai girdėti apačia čiurlenantį vandenį. Tai ne kanalizacijos vamzdžio srovė, tačiau į vamzdį suvestas Vingrio upokšnis, tekąs pro ten į Nerį.

Žiloje senovėje šis upelis įtekėjo ne į Nerį, tačiau į Vilnią, kurios senoji vaga ėjo per dabartinę katedros aikštę ir į Nerį suko dešinėn nuo dabartinės varpinės, kuri iš tikrųjų yra senosios pilies sutvirtinimų kampinis bokštas, paverstas varpine tik XVIII a. pabaigoje katedrą perstatant pagal L. Gucevičiaus projektą (tuo metu Vilnia į Nerį jau įtekėjo dabartine vaga).

Upelis, kuris, vilniškės spaudos žiniomis, buvo aptiktas kasant griovį ir kurį archeologas P. Kulikauskas pavadinęs slavišku „Kačergos“ vardu, Vilniaus miesto istorijoje yra suvaidinęs labai didelį vaidmenį, nes nuo XVI a. didžioji miesto dalis buvo aprūpinama jo vandeniu. Jis prasidėjo šaltiniuose už miesto sienų Aušros vartų rajone ir vinguriavo miesto sienų pakraščio grioviu vėlesnių Bazilijonų, Pylimo ir Liejyklos gatvių vietomis iki Katedros aikštės, kuri anais laikais rudenį ir lietų metu virsdavo tikra bala. Perėjęs

dabartinę katedros aikštę, šis Vingurio upelis ties pilies kampu, kur antroje pusėje upės stovėjo pilies sienų bokštas (dabartinė katedros varpinė), įsiliejo į Vilnią.

Šis Vingrio upelis tekėjo pro daugelį kitų apylinkės šaltinių, kurių srovės papildė jo vandenį. Viena tokia šaltiniais gausi vieta buvo dabartinės Vingrio aikštės rajone. Čia jau XVI a. pradžioje dominikonai pastatė Vingryje užtvanką ir įrengė baseiną, iš kurio vanduo specialiais mediniais vamzdžiais buvo nuvestas iš pradžių tik į jų vienuolyną, o paskiau už tam tikrą mokestį juo buvo leista naudotis ir kaimynams, o pagaliau ir didžiajai miesto daliai, net valdovo piliai. Vėliau teisę naudotis Vingrio vandeniu iš dominikonų atpirko miestas, kuris tada pats prižiūrėjo vamzdžių linijas ir rinko mokestį už naudojimąsi vandeniu.

Taigi Vilniaus miesto požemiu iš tikrųjų teka puikus šaltinių vandens upelis, matyti, gana vandeningas, jei jo vandens kadaise [užteko visam miestui][a], o jo tikrasis vardas ne Kačerga, bet Vingrys, kadaise vinguriavęs Vilniaus miestiečių sodybų pakluonėmis, o vėliau miesto sutvirtinimų sienų pakraščiais.

SENASIS VILNIUS

Vilniaus miesto istorijos bruožai iki XVIII a. pabaigos[a]

New York-Brooklyn, 1963[b]

Autoriaus žodis

Savo amžinosios sostinės istorijos, deja, dar neturime. Daugiau kaip prieš 100 metų M. Balinskis ir J. I. Kraszewskis paskelbė savąsias Vilniaus miesto istorijas. Nuo to meto niekas dar nesiryžo patyrinėti ją visoje apimtyje, nors daug kas yra aiškinęsis atskirus bruožus. Vilnius nesusilaukė net specialaus šaltinių leidinio. Iki šiol tėra pasirodę tik du visą Vilniaus miesto istoriją liečią dokumentų rinkiniai. Tai dar 1788 m. burmistro P. Dubinskio paruoštas privilegijų bei kitų teisinio pobūdžio dokumentų rinkinys ir Vilniaus archeografinės [komisijos] dokumentų rinkinio XX tomas, kuriame tilpo vien Vilniaus miesto praeitį liečią dokumentai[a].

Vos tepradėtas sustojo vadinamasis Katedros kodeksas ir kažkur karo metu dingo jau bebaigiamas spausdinti „Codex diplomaticus Vilnensis“. Didžiulis šio leidinio tomas 1939 m. buvo beveik jau išspausdintas ir lankai buvo sukrauti lenkų Vilniaus mokslo bičiulių draugijos rūmuose. Jie turbūt žuvo kartu su rūmais, nes po karo apie tą kodeksą nesigirdi nieko[b]. Deja, šiuo vertingu rinkiniu neteko ir autoriui pasinaudoti[c].

Autorius, pradėdamas rinkti medžiagą, šiam darbui buvo numatęs gana plačius rėmus. Pirmajame tome turėjo tilpti[d] Vilniaus miesto istorijos bendra apžvalga, o sekančiuose tomuose turėjo būti nušviesti jo ūkiniai, kultūriniai bei socialiniai santykiai ir atskirų institucijų bei pastatų istorija[e]. Deja, medžiagos autorius spėjo daugiau surinkti tik pirmajam tomui. Kadangi svetur gyvenant tą medžiagą papildyti neįmanoma, tad autorius ir ryžosi užbaigti tvarkyti nors tą pirmąją dalį, visą kitą paliekant ateičiai.

Tuo būdu čia tėra tik bendroji Vilniaus miesto istorijos apžvalga, sakytume, bendri rėmai. Buvo numatyta atskirai kalbėti apie atskirus miestiečių visuomenės[f] sluoksnius, apie pirklių bei amatininkų korporacijas, apie vienuolynus, bažnyčias, mokyklas, atskirus pastatus bei kitas įžymybes. Visa tai čia praleista arba vos teprisiminta[g]. Autorius labai norėtų prie tų klausimų vieną kartą grįžti. Deja, tai ne nuo jo priklauso[h]. Nebūdamas tikras, ar beteks kada prie to darbo grįžti, autorius šios dalies nepavadino pirmuoju tomu, bet pasirinko jai visiškai atskirą pavadinimą, nors kai kurios spragos ir bus suprantamos tik turint galvoje pirmąjį darbo planą bei pagal jį rinktą medžiagą.

Dr. A. Šapoka

[I.] SENIAUSIOS LIETUVOS SOSTINĖS KLAUSIMAS[a]

1. Senosios Lietuvos valstybės pradžia[b]

Kaip žinoma, senoji Lietuva istorijos šviesон išėjo palyginus gana vėlai. Istoriniuose šaltiniuose gausiau žinių apie lietuvius ir Lietuvą užtinkame vos nuo XIII a. Tiesa, pripuolamus paminėjimus randame ir ankstyvesniuose šaltiniuose, tačiau tai yra tik palaidos nuotrupos, iš kurių tikslesnio vaizdo susidaryti neįmanoma.

Kodėl taip atsitiko, nesunku suprasti. Lietuviai mat rašto nepažino, vertėsi be jo ir mažai teturėjo santykių su raštą vartojančiomis tautomis. Tik XIII a. šiuo atžvilgiu padėtis labai pasikeitė. Kaip tik to amžiaus pradžioje Lietuvos kaimynystėje įsikūrė dvi kolonialinės vokiškos valstybės – viena Padauguvy (vadinamoje Livonijoje), antra Prūsuose, kuriose raštas buvo jau kasdieniškas reiškinys. Be to, maždaug tuo pačiu metu suvienytoji Lietuvos senoji valstybė griežtai susidūrė su savo galybės apogėjų pasiekusia Haličo-Voluinės kunigaikštija, kurios metraštininkams taip pat kasmet tekdavę užregistruoti eilę savo užsienio politikos faktų, susijusių su Lietuva.

Livonijos, Prūsų ir Haličo-Voluinės šaltiniai mums, galima sakyti, ir atskleidžia pirmuosius mūsų istorijos lapus.

Tie patys šaltiniai[c] mums suteikia kiek daugiau žinių ir apie pirmąjį žinomą suvienytos Lietuvos valdovą karalių Mindaugą. Kadangi jo vardas iškyla pirmasis iš nežinios miglų, tai populiariai istoriją dėstant jis vadinamas pirmuoju valstybės kūrėju[77]. Ir nemažinant šio didelio politiko bei valstybininko nuopelnų, vis dėlto tenka pabrėžti, kad čia labai perdedama. Nūdienis Lietuvos istorijos mokslas Mindaugą laiko ne valstybės kūrėju, bet greičiau centralizatoriumi, atbaigusiu visos virtinės savo pirmatakų darbą[78].

[77] Apie Mindaugą yra keletas ir specialių studijų: J. Latkowski, *Mendog król litewski*, Kraków, 1892 (Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filozoficzno-Historyczny, t. 3/28); J. Totoraitis, *Die Litauer unter dem könig Mindowe bis zum Jahre 1263*, Freiburg, 1905 (perdirbta lietuviškai: *Mindaugas Lietuvos karalius*, Marijampolė, 1932). K. A. Steponaitis, *Mindaugas ir Vakarai: Vokiečių militarinių ordinų veikla ir Mindaugo santykiai su Roma*, Kaunas, 1937; J. Stakauskas, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII-me amžiuje*, Kaunas 1934; Ph. Klymenko, Die Urkunden Mindowes für den livländischen Orden, *Altpreußische Forschungen*, 1929, t. 6, nr. 2, p. 201–219; K. Maleczyński, W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253–1261, *Ateneum Wileńskie*, 1936, t. 11, p. 1–60.

[78] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, Warszawa, 1933, t. 1: Litwa a Moskwa w XIII i XIV w.; to paties, Z zagadnień ustrojowych Litwy przedchrześcijańskiej. Kunigasi a problem ekpansji litewskiej na Rusi w w.

Jo pirmatakų vardų mes nežinome, tačiau iš to dar neseka, kad jų nebūtų buvę[a]. Pavienių valstybinio gyvenimo faktų mes žinome jau nuo IX a. vidurio[79]. Rusų kronikų suregistruoti jų kunigaikščių žygiai į Lietuvą X a., be abejonės, buvo daromi ne prieš palaidą lietuvių masę, bet prieš organizuotą visuomenę. Lygiai taip pat nuo XII a. gausiai minimi lietuvių žygiai į tolimus rusų kraštus, žinoma, buvo ruošiami ne palaidų miškų bastūnų[b], bet organizuotos bendruomenės[c]. Su Mindaugo vardu istorijos šaltiniuose iškyla taip pat eilė smulkesnių kunigaikščių vardų, turėjusių savas kunigaikštijas. Nejaugi ir tie smulkesnieji politiniai vienetai lygiai tuo pačiu metu susikūrė? Jie, žinoma, iš seno buvo. Buvo taip pat vyresniųjų kunigaikščių. Tai mums įsakmiai liudija šaltiniai[80]. Ar buvo valdovas, kurio būtų klausę visos lietuviškos sritys, tiesa, nežinome. Tačiau juk ir Mindaugui kai kurios sritys nepriklausė, o Žemaičiai savaimingai tvarkėsi iki pat Vytauto laikų. Bet argi dėl to Mindauginė arba Gediminėnė valstybė jau nebuvo Lietuvos valstybe? Mindaugą, tiesa, istorijos šaltiniai mums parodo nuo pat pradžių kovojantį su kitais kunigaikščiais, tačiau tai nebūtinai dėl to, kad jis norėjo kitiems primesti savo valdžią, bet greičiau dėl to, kaip nurodo prof. Henrykas Paszkiewiczius[81], kad norėjo apdrausti savo paveldėjamąsias teises, apsisaugoti nuo konkurentų brolvaikių ir gal centralizuoti valstybę[d].

Nesigilindami čia į šią sunkią problemą, mes galime konstatuoti, kad Mindaugas visoje savo veikloje rėmėsi sava paveldėtąja sritimi Aukštaičiuose. Tiesa, tos srities sienų mums nepaaiškina joks šaltinis, tačiau mes vis dėlto žinome eilę sričių, turinčių savus kunigaikščius, vadinasi, Mindaugui tiesiog nepriklausiusių. Taip, pav., žinome, kad turėjo savus kunigaikščius Žemaičiai ir Deltuvos bei Nalšėnų sritys. Mindaugo tiesioginėje valdžioje neabejotinai buvo pietų vakarų Aukštaičių sritis, visų senųjų šaltinių vadinama *Lietuva*. Galimas dalykas, kad jam taip pat priklausė bent dalis Kauno–Upytės ruožo, apie kurio santykius Mindaugo laikais beveik nieko nežinome. Betgi tai jau nebus buvusios paveldėjamos jo žemės[e]. Paveldėjamoji Mindaugo sritis buvo minėtoji *Lietuva*, į rytus nuo vidurinio Nemuno, maždaug tarp Nemuno ir Neries. Neries vidurupy *Lietuvos* srities siena greičiausiai bus siekusi bent iki Širvintos, o gal ir dar toliau.

XIII, *Kwartalnik Historyczny*, 1930, t. 44, nr. 1, p. 308 sqq; to paties *The Origin of Russia*, London, 1954.

79 Pirmą paminėjimą Lietuvos ar jos dalies valstybinės organizacijos užtinkame Šv. Ansgaro, Skandinavijos apaštalo, biografijoje, kur paminimas karaliaus Olafo žygis į Pabaltijį bei apgulimas čionykštės tvirtovės – pilies Apuolės, kuri tada buvusi mums nežinomo dydžio valstybės sostinė. „Lietuvių enciklopedijoje“ ji vadinama Kuršo sostine [Apuolė, *Lietuvių enciklopedija*, 1953, t. 1, p. 226–227], bet kuo tai paremta?

80 H. Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno, 1931–1932, t. 1–2.

81 H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*.

Į šiaurę nuo *Lietuvos* buvo Deltuvos, o į rytus bei šiaurės rytus – Nalšėnų sritis[82]. Mindauginės ir vėlyvesnės valstybės branduolys buvo *Lietuvos* sritis. Kai kitos minėtosios ir smulkesnės kunigaikštystės buvo panaikintos, kai jų kunigaikščiai išnyko, kai jos pasidarė branduolinės kunigaikštijos dalimis, jų vardai dingo. Visa sujungtoji lietuviškoji valstybė buvo vadinama jau vienu *Lietuvos* vardu. Iš pradžių šiuo vardu buvo vadinami maždaug Aukštaičiai, XIV a. Vilniaus kunigaikštija (Algirdo-Kęstučio laikų Vilniaus ir Trakų kunigaikštijos). XIV a. istorinių šaltinių kalboje Lietuva visada reiškia Vilniaus kunigaikštiją, t. y. Aukštaičius su prie jų prijungtomis dabartinių gudų ir ukrainiečių artimosiomis sritimis[83]. Lietuvos valstybės išsiplėtimo laikais, kada jos rytinės ir pietinės sienos buvo nukeltos toli į rusiškuosius kraštus, šaltinių kalboje rusiškos sritys paprastai vadinamos *Rusė*[a], o Lietuva reiškia tik vieną Vilniaus, eventualiai Vilniaus-Trakų, sritį. Žemaičiai visada sudarė atskirą vienetą[b].

2. Mindaugo sostinės klausimas[c]

Vadinasi, istorinės Lietuvos valstybės branduolys bei lopšys buvo Aukštaičiai, tiksliau, pietvakarinė jų dalis, XIII amžiaus *Lietuvos* sritis[d]. Suprantama, kad šitoje srityje turėjo būti ir seniausioji istorinės Lietuvos sostinė[e], greičiausiai iš tėvų Mindaugo paveldėtoji pilis. Šitoje srityje[f] yra žinoma daugelis senų vietovių bei pilių, tačiau [kuri] iš jų yra buvus ta sostine, deja, nežinome. Net nuostabu, Mindaugą šaltiniai mini gana ilgą laikotarpį, per 30 m. jis buvo sujungtos valstybės valdovas, turėjęs gana gyvų ryšių su užsieniu, vedęs didelių karų, ilgai kovojęs viduje, o kur jis gyveno, taip ir nežinome. Jo sostinės[g] nemini joks šaltinis.

Istorinėje literatūroje Mindaugo sostinės klausimas jau daug kartų keltas, tačiau įtikinančio atsakymo dar niekas nėra davęs. Už tai spėjimų yra įvairiausių. Ir kiekvie-

[82] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, p. 107–109; H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa…*, p. 85.

[83] Seniausieji istoriniai šaltiniai, pvz., *Poviest vremennych liet* arba *Henriko Latvio kronika* žino tik Lietuvą. Nemini nei Žemaičių, nei Aukštaičių. Eiliuotoji Livonijos kronika mini ir Žemaičius, tačiau geografiniame krašto aprašyme kalba tik apie Lietuvą bendrai. Ir dokumentuose Žemaičių bei Aukštaičių vardas iškyla gerokai vėliau kaip Lietuvos. Žemaičių pirmą kartą 1257 m., o Aukštaičių dar vėliau – 1323 m. Gedimino sutarty su Livonijos pajėgomis. Iš kronikininkų Aukštaičių vardą pirmas pamini Petras Dusburgas. Rusų kronikos jo visai nežino. Jos težino vien „Litva“. Plg. H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, p. 69. Plačiai ir daugybę šaltinių nurodydamas Žemaičių ir Aukštaičių klausimu rašė, nors ir viską sujaukdamas, Vaclavas Panucevičius: V. Panucevič, *Žamojdž i Litva. Roznyja krainy i narody*, Chicago, 1953–1954, t. 1, p. 353 sqq. Mimeografinis leidinys.

nas iš jų yra kuo nors paremtas. Tą klausimą sprendžiant paprastai ieškoma Mindaugo karūnacijos vietos, jo arba jam priskiriamų dokumentų surašymo vietos ir Vorutos pilies, kurioje jis buvo užsidaręs nuo puolančiųjų priešų 1250 m. Tiesa, Mindaugas galėjo ir karūnuotis, ir dokumentus rašyti, ir gintis ne sostinėje, tačiau bent vieną tokią vietą atsekę, vis dėlto galėtume prileisti ją sostine buvus. Betgi blogiausia, kad iš tų trijų ieškomų vietovių mes nei vienos negalime atspėti. Jau daug buvo spėta, tačiau visiškai įtikimų ir visų priimtų spėjimų taip ir neatsirado lig šiol. Dėl visko betgi su jais susipažinkime[a].

Pradėkime nuo karūnacijos vietos. Visa eilė neabejotinų šaltinių mums liudija, kad 1253 m. Mindaugas buvo karūnuotas Lietuvos karaliumi, tačiau nei vienas to paties laiko šaltinis nemini karūnacijos vietos. Tik XVI a. antroje pusėje savo kroniką rašęs M. Strijkovskis, o jį sekdamas ir vadinamojo Gustyno metraščio (XVII a.) autorius[b], rašo, kad tai įvykę Naugarduke. Sekdami šią M. Strijkovskio paleistą versiją, kai kurie autoriai Naugarduką laiko Mindaugo sostine. Ši prielaida ypač populiari yra buvusi tarp senesniųjų autorių. Gyva ji tebėra ir dabar (ypač gudų tarpe), tačiau dėl jos priimtinumo gali būti labai didelių abejonių. Naugardukas buvo toli gražu ne mūsų jau aptartame valstybės branduolyje, Mindaugo valdymo pradžioje buvo valdomas Voluinės kunigaikščių[84], vėliau Naugarduką ir visą sritį valdė Mindaugo sūnus Vaišvilkas, kuris 1254 m. Naugarduką perleido Voluinės [kunigaikščio] Danieliaus sūnui Romanui, o kitas sritis jo broliui Švarnui. Jau vien šitų faktų užtenka, kad Naugarduką sostine buvus prileisti yra neįmanoma. Taip lengvai su sostinėmis nesielgiama[c]. Kai kurie istorikai, M. Strijkovskio pastabą laikydami patikima tradicija, dar nori prileisti, kad Mindaugas Naugarduke vainikavęsis, nors jis ir nebuvęs sostine. Esą tuo buvę norima parodyti politinės ekspansijos kryptį. Karališkas titulas esą suponavęs pretenzijas nukariauti tas sritis. Bet juk visa tai tik pliki samprotavimai. Jau patikimesnis būtų aiškinimas, kad Naugarduką pasirinkdamas Mindaugas bus vengęs krikščionišku karūnacijos aktu erzinti pagoniškosios Lietuvos plačiąsias mases. Galima dar prileisti, kad kovų su Voluinės kunigaikščiais metu Mindaugas bus buvęs Naugarduke ir, nenorėdamas dėl karūnacijos iš šitų sričių išvykti, bus pasikvietęs čia popiežiaus įgaliotąjį Kulmo vyskupą Henriką ir kitus vyskupus ir svečius, jei jų buvo atvykę. Samprotauti ir spėlioti galima, tačiau visa tai bus tik paprastos prielaidos. O iš tikrųjų Mindaugo karūnacijos,

[84] Tai visai tiksliai pastebėjo jau J. Latkowski, *Mendog król litewski*.

kaip ir prieš dvejus metus įvykusio krikšto, vieta yra nežinoma[85]. Bent krikštas tikriausiai ne Naugarduke bus įvykęs[a]. Viena, mes neturime jokių įrodymų, kad Mindaugas 1251 m. ten būtų buvęs, o antra, Naugardukas būtų buvęs per tolima vieta livoniškiams svečiams, dalyvavusiems iškilmėse.

Kaip minėta, Mindaugo sostinės klausimą išspręsti galėtų jo duotųjų dokumentų datavimo vieta, jei ji būtų atsekama. Bet, deja, ir jos negalime atspėti. Mindaugo dokumentų yra žinoma iš viso 10. Tiesa, didžiausios jų dalies yra abejotinas autentiškumas[86], tačiau ir sufabrikutoto dokumento nurodymas būtų labai vertingas, nes sunku prileisti, jog fabrikatoriai amžininkai nebūtų žinoję Mindaugo gyvenamos vietos pavadinimo. Iš tų minėtųjų 10 dokumentų pilnai datuotų – su vieta – tėra vos 2. Vienas yra 1253 m. liepos mėn., antras – 1260 m. birželio vidurio. Pirmajame rašoma: „Datum in *Lettowia* in curia nostra…“, [o antrajame – „Datum *Lettowie* in curia nostra“][b]. Ir *Lettowia* ir *Lettowie* čia turėtų reikšti *vietovę.* Tuose pačiuose dokumentuose Mindaugas tituluojamas „rex Lettowiae“. Normaliai datuotuose dokumentuose šis „Lettowiae“ viename atvejy reikštų kraštą, kitu vietovę[c]. Iš to tektų daryti išvadą, kad Mindaugo valstybėje turėjusi būti *Lietuvos* vardo vietovė, tačiau tokios vietovės dokumento, deja, nežinome. Galima, žinoma, prileisti, kad ir „Lettowiae“ reiškia kraštą, o vietovės vardas nepaminėtas, pasitenkinta bendru posakiu – „mūsų dvare“ (*in curia nostra*). Betgi literatūroje yra pasirodę eilė spėjimų, norint lokalizuoti kur nors ir „Lettowiae“ vietovę.

Pirmiausia Wojciechas Kętrzyńskis iškėlė teoriją, kad dokumentų „Lettowiae“ esanti klaida. Turi būti „Lecowiae“, o tai jau galėtų reikšti Betygalos Lekavą. Šioje srityje W. Kętrzyńskis apsistoja ties Uturiais, kurie turį būti ta pati Voruta. Tarp Lekavos ir Uturių esą net išlikęs senų sutvirtinimų pylimas. Kitas tyrinėtojas Ludwikas Krzywickis, Mindaugo sostinės ieškodamas taip pat Betygalos (Lekavos) apylinkėje, sustojo ties Račiškių piliakalniu kairiajame Dubysos krante. Eduardas Volteris, o pastaruoju metu ir eilė lietuvių, Mindaugo sostinės ieškotojų, jos ėmė dairytis kur nors prie Latuvos upelės, Šventosios įtako Andrioniškio valsčiuje. Čia smalsios akys nukrypo, be abejo, dėl vardų panašumo.

[85] Be Juliuszo Latkowskio, Jono Totoraičio, Juozapo Stakausko studijų dar žr. V. Gidžiūnas, *De Fatribus Minoribus in Lituania usque ad definitivam introductionem observantiae (1245–1517)*, Romae, 1950, pars I. Taip pat P. V. Gidžiūnas, O. F. M., De Missionibus Fratrum Minorum in Lituania (saec. XIII et XIV), *Archivum Franciscanum Historicum*, 1949, annus 41, nr. I–IV, p. 3–36. Ir atspaudas iš ten: De Missionibus Fratrum Minorum in Lituania (saec. XIII et XIV). Extractum ex periodio *Archivum Franciscanum Historicum*, an. XLII, 1949, Florentiae: Ad Claras Aquas Collegium S. Bonaventurae, 1950; A. Prochaska, Dwie koronacje, *Przegląd Historyczny*, 1905, t. 1, p. 184–208, 372–393.

[86] Ph. Klymenko, Die Urkunden Mindowes für den livländischen Orden; K. Maleczyński, W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253–1261.

1261 m. Sėlių krašto sienas nusakančiame dokumente, tariamai Mindaugo duotame, bet greičiausiai sufabrikuotame vėliau, Latuvos upelis vadinamas „Lettowiae“ upeliu. Taip pat abejotino tikrumo 1392 m. panašiame dokumente jau minima ir to paties vardo pilis *(usque borchwal nomine Lettow).* Iš kitų šaltinių tokios pilies nežinome. Anksčiau minėtąją Lekavą tenka atmesti kaip dirbtinai sulipdytą prielaidą, o be to, kad Mindaugui nepriklausiusiuose ir jam dažniausiai priešingai nusiteikusiuose Žemaičiuose jo sostine negalėjo būti, tai Latuva yra vis dėlto svarstytina. Tiesa, sunku yra įtikėti, kad tame pačiame dokumente „Lettowia“ vieną kartą reikštų kraštą (*rex Lettowiae*)[a], o kitą kartą tik vietovę. Betgi vis dėlto negalima ginčyti, kad tokio vardo vietovės negalėję būti. Toks dalykas yra galimas. Tačiau Šventosios įtako Latuvos pakrantėse Mindaugo sostinė, atrodo, negalėjo būti jau vien dėl to, kad ši žemė nepriklausė mūsų jau minėtajai branduolinei Lietuvos sričiai – Lietuvai siaurąja prasme. Tai buvo greičiausiai Nalšėnų ar gal Deltuvos srities kraštas. Sunku taip pat prileisti, kad Mindaugas viešėdamas, t. y. pripuolamai sustojęs, čia davęs tuos du dokumentus. Taigi iš dokumentų datavimo Mindaugo sostinė toli gražu nepaaiškėja[87].

Pagaliau trečioji gairė Mindaugo sostinės ieškotojams galėtų būti jau minėtoji Vorutos pilis, kurioje Mindaugas gynėsi nuo savo prieš priešų 1250 m. Tačiau, deja, ir šią pilį lokalizuoti yra neįmanoma. Jos vardas tėra minimas tik vadinamosios Voluinės kronikos, minimas tik vieną kartą ir nė apytikriai nenurodant jos vietos. Apie tą patį įvykį kalbanti Eiliuotoji Livonijos kronika mini tik bevardę pilį ir taip pat nenurodo nei srities, kur ji buvo. Dėl to yra daug spėjimų ir vis dar neaišku, ar kuris nors iš jų yra tikras.

Jau minėtas W. Kętrzyńskio spėjimas, kad Voruta būsią Uturiai arba L. Krzywickio spėjamoji Vereduvaitė (Girkalnio valsč[iuje]) atpuola jau vien dėl to, kad 1250 m. įvykiai vyko ne Žemaičiuose. Šiems įvykiams nušviesti pagrindinis šaltinis yra Voluinės kronika. O pasak jos, Tautvilas nuo Vorutos grįžęs į Žemaičius. Dėl to gali būti svarstomi tik įvairias Aukštaičių vietoves liečią spėjimai. Jų yra taip pat nemažai[b]. Pirmosios Mindaugo bei jo laikų monografijos autorius J. Latkowskis Vorutą sutapdina su Varnėnais (į rytus nuo Vilniaus). Antras panašios monografijos autorius J. Totoraitis

87 W. Kętrzyński, Najdawniejsza stolica litewska, *Kwartalnik Historyczny*, 1907, t. 21, p. 604–611; L. Krzywicki, W poszukiwaniu grodu Mendoga, *Przegląd Historyczny*, 1909, t. 8, p. 20–48; E. A. Volter, Gorod Mendovga, ili gdie iskat Letoviju XIII vieka?, *Izvestija Otdelenija Russkogo Jazyka i Slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk*, 1909 g., 1910, t. XIV, kn. 3–4, p. 95–102; P. Būtėnas, Mindaugo sostinės pėdsakų ieškojimas, *Židinys*, 1935, t. 21, nr. 2, p. 207–209; E. Volteris, Kur reikėtų ieškoti Mindaugo sostinės, *Židinys*, 1935, t. 22, nr. 11, p. 413–416.

Vorutos ieško prie Nemuno ir spėja tai buvus Liškiavą[88], kurioje dar ir iki mūsų laikų yra išsilikusių senosios pilies griuvėsių. Iš naujesniųjų tyrinėtojų Henrykas Łowmiańskis Vorutos ieško kur nors prie Varėnės upelio, gal pačioje Varėnoje arba į vakarus nuo Daugų, kur nurodo pora kaimų vardų, pasak jo, daugiau ar mažiau primenančių Vorutą (Arčiūnų ir Pavartės). F. Papée, Zajączkowskis ir Paszkiewiczius prileidžia, kad ieškomoji Mindaugo pilis greičiausiai būsianti Kernavė, kuri, remiantis Eiliuotosios [Livonijos] kronikos, kad ir ne įsakmiu liudijimu, yra visų laikoma Traidenio sostine. Šis pastarasis faktas jiems atrodo reikšmingas. Tačiau kategoriškai už Kernavę pasisakė tik Fryderykas Papée ir H. Paszkiewiczius[89].

Žinodamas Kazimiero Būgos išvedžiojimus, kad Voruta galbūt visai nebus buvęs tikrinis, bet bendrinis vardas ir reiškiąs maždaug tvirtovę, sutvirtintą vietą, H. Paszkiewiczius nė nebando ieškoti Vorutą primenančio vietovardžio. Tuo tarpu St. Zajączkowskis greta Kernavės stato Naugarduką, kurį jam pakišo M. Strijkovskio pasakojimas apie Mindaugo karūnaciją Naugarduke ir „Lenkų geografinio žodyno" pastaba, kad netoli Naugarduko esanti *Horodišče* vietovė seniau buvusi vadinama *Vruta* ir kad ten tebesą senųjų sutvirtinimų žymių. Kuris iš šių visų spėjimų galėtų būti laikomas patikimiausiu, sunku pasakyti. Aišku yra, kad ieškomoji Mindaugo pilis bus buvusi pietvakarių Aukštaičiuose („Lietuvoje"). J. Totoraičio spėjamoji Liškiava yra visai nepatikima, nes būtų buvusi pačiame srities pakrašty, net kitame Nemuno krante. J. Latkowskio Varnėnai greičiausiai bus buvę jau Nalšėnų srityje, bet ne mindauginėje „Lietuvoje" arba geriausiu atveju taip pat jos pakrašty. Mindauginės sostinės greičiausiai tenka ieškoti apie „Lietuvos" centrą. Iš suminėtų spėjamųjų vietovių patikimiausia, atrodo, Varėnos upės[a] sritis ir Kernavė. Pirmosios srities vietovių vardai primena Vorutą, antroji gali pretenduoti į mindauginės sostinės vardą, kaip spėjamoji Traidenio sostinė. O laiko tarpas tarp abiejų valdovų labai nedidelis. Pastaruoju metu lokalinių patriotų Kernavė yra išgarsinta kaip Mindaugo sostinė. Tuo tarpu to vis dėlto negalime nei teigti, nei neigti galbūt.

88 Taip J. Totoraitis spėja savo vokiškajame darbe. Lietuviškoje šios studijos laidoje, kuri yra kiek sutrumpinta, Liškiava jau visiškai neminima, kur Voruta buvusi, esą nežinia, bet esanti nuomonė, jog tai turėjusi būti Kernavė. Be abejo, vėlyvesnių tyrinėtojų spėliojimai bus čia paveikę J. Totoraitį.

89 F. Papée, Początki Litwy, *Kwartalnik Historyczny*, 1927, t. 41, p. 465–476; H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*; to paties, *The Origin of Russia*, p. 197–198; St. Zajączkowski, *Studja nad dziejami Żmudzi w XIII z mapą*, Lwów, 1925; to paties, Przegląd badań nad dziejami Litwy do 1385 r., *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.,* Lwów, 1935, t. 1: Referaty, p. 3–21; to paties, Przyczynki do hypotezy o pochodzeniu dinastii Gedymina ze Żmudzi, *Ateneum Wileńskie*, 1927, t. 4, nr. 13, p. 392–416. F. Papée ir H. Paszkiewicziaus išvedžiojimus rimčiausiais linkęs laikyti ir prof. dr. Z. Ivinskis: Mindaugas und seine Krone, *Zeitschrift für Ostforschung*, 1954, t. III, nr. 3, p. 360–386.

Baigiant pastabas apie Vorutą[a] dar tenka pastebėti, kad, pasak Eiliuotosios Livonijos kronikos, kryžiuočių magistras prie Mindaugo pilies (kronika jos vardo nemini) su kariuomene žygiavęs per Nalšėnų kraštą. Tai mums vėl rodo, kad toji pilis tikrai turėjo būti „Lietuvoje“, tačiau smulkesnių išvadų iš tokios pastabos vis dėlto negalime pasidaryti, nes mes nežinome nei tikslių Nalšėnų žemės sienų, nei per kurį jos kraštą kryžiuočiai pražygiavo, nei pagaliau šiųjų išeities taško. Šita kronikos pastaba neužkerta kelio nei vienai „Lietuvos“ vietovei Mindaugo sostinės vardo sulaukti[b].

Sutraukiant viską, kas buvo pasakyta, tenka konstatuoti, kad Mindaugo sostinė tebėra neatspėta. Yra tik aišku, kad ji turėjo būti jo tėvoniškoje, paveldėtoje srityje – „Lietuvoje“ siaurąja prasme, t. y. pietvakarinėje Aukštaičių dalyje. Gal tai buvo Kernavė, gal kuri nors pilis prie Varėnės [upės], gal dar kuri kita vietovė. Tačiau yra aišku, kad ji buvo toje pačioje srityje[c], kuri dabar paprastai vadinama Vilniaus sritimi, o gal net pats Vilnius?

Vilnių kaip sostinę žinome nuo 1323 m., tačiau jokiu būdu nėra negalimas dalykas, kad sostine jis bus buvęs ir žymiai anksčiau. Paprastai yra sakoma, kad Gediminas persikėlęs į Vilnių iš kurios nors kitos savo pilies, pasak vėlyvo padavimo, iš Trakų. Iš tikrųjų gi mes neturime absoliučiai jokių žinių, kad Trakai kada nors būtų buvę krašto sostine. Mes taip pat nežinome nieko apie bet kokį Gedimino atsikraustymą į Vilnių iš kurios nors kitos pilies. Vilnius į istorijos šviesą išeina kaip sostinė ir tokia lieka iki mūsų laikų. Pirmą kartą šaltiniuose Vilnius minimas 1323 m. Gedimino garsiuose laiškuose, rašytuose popiežiui, vienuolių ordinams ir Vokietijos miestams[90]. Laiškai datuojamii *in civitate nostra Regia Vilna dicta* (mūsų karališkame mieste, vadinamame Vilniumi). Ar tai buvo tik jo pasirinktoji ar ir tėvų sostinė, iš to juk negalima spręsti. Prielaidai, kad Vilnius bus buvęs net Mindaugo sostine, prieštarautų visuotinai pripažįstama prielaida, kad Traidenio sostine buvusi Kernavė. Tačiau juk tai taip pat nėra absoliučiai tikras dalykas. Ši prielaida yra paremta Eiliuotosios Livonijos ir kitų kronikų 1279 m. kovo mėnesio livoniškių kryžiuočių žygio aprašymu. Tame aprašyme iš tikrųjų įsakmiai sakoma, kad puolimas buvęs nukreiptas į Kernavę[91], „karaliaus“ Traidenio

[90] A. Prochaska, O prawdziwości listów Gedymina, *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*, 1895, ser. 2, t. 7, p. 231–245; K. Forstreuter, Die Bekehrung Gedimins und der Deutsche Orden, *Altpreussische Forschungen*, 1928, t. 5, nr. 2, p. 239–361; J. Jakštas, Vokiečių ordinas ir Lietuva Vytenio ir Gedimino metu, *Senovė,* 1935, t. 1, p. 125–156; 1936, t. 2, p. 3–59; H. Spliet, Die Briefe Gedimins, *Ein Beitrag zur Geschichte der Stadt Riga*, Sinsheim, 1953.

[91] *Regesta Lithuaniae ab origine usque ad magni Ducatus cum Regno Poloniae unionem*, wyd. H. Paszkiewicz, Varsoviae, 1930, t. 1: Tempora usque ad annum 1315 completens. Plg. 13 išnašoje [„Raštuose“ išn. 89] nurodytą literatūrą.

kraštą *(dò wart kuniges Thoreiden lant beroubet vul und verbrant).* Bet juk šitą posakį galima suprasti ir nebūtinai taip, kad Kernavė bus buvusi sostinė. Galima suprasti ir taip, kad tai tik Traidenio krašto pilis, o sostine galėjo būti kad ir tas pats Vilnius.

[II.] VILNIAUS ĮKŪRIMO BEI PRADŽIOS KLAUSIMAS[a]

1. Geležinio vilko legenda ir archeologiniai duomenys[b]

Pagal tradiciją Vilnius paprastai vadinamas Gedimino miestu. XVI a. Lietuvos kronikos yra užrašiusios gražų padavimą apie Vilniaus įkūrimą. Pasak to padavimo, Gedimino, kaip ir jo pirmatakūnų, pirmoji sostinė buvusi Kernavė, iš kur jis persikėlęs į savo paties įkurtuosius Trakus (Senuosius), o iš čia į Vilnių. Jau gyvendamas Trakuose Gediminas kartą medžiojęs dabartinio Vilniaus vietoje buvusioje girioje. Medžioklė buvusi labai sėkminga – Gediminas pats dabartiniame Pilies kalne nukovęs taurą[c]. Kadangi kunigaikštis[d] buvęs pavargęs, tad užslinkus nakčiai jis negrįžęs į Trakus, bet apsinakvojęs su visais palydovais ten pat kalno papėdėje, vadinamajame Šventaragio slėny (dabartinės katedros bei buvusios Žemutinės pilies rajone), kur nuo seno būdavę deginami kunigaikščių lavonai ir buvusi kūrenama amžinoji ugnis. Miegodamas sapne, toje vietoje, kur buvęs nukautas tauras, jis pamatęs didžiulį, lyg geležiniais šarvais padengtą vilką, kuris staugęs taip skardžiai, lyg jo viduje būtų buvę šimtai vilkų. Ryto metą vyriausias lietuvių kunigas Lizdeika išaiškinęs, kad staugiąs geležinis vilkas reiškiąs miestą, kuris toje vietoje būsiąs pastatytas. Tas į visas puses sklindąs jo staugimas reiškiąs didelį šio miesto garsą, kurio jis pasieksiąs dėka savo gausių gyventojų taurios veiklos bei dėka kunigaikščių, kurie tą miestą pasirinksią savo sostine. Iš čia jie garbingai valdysią ir svetimas tautas. Paveiktas šitaip išaiškinto sapno, Gediminas kalne, kur matęs staugiantį vilką, pastatęs stiprią pilį, kurią nuo Vilnios upės pavadinęs Vilniumi. Kadangi į čia Gediminas perkėlęs savo sostinę, tai netrukus prie pilies išaugęs ir miestas.

Pagal šį padavimą Vilniaus amžius būtų ne taip jau senas. Gediminas valdė 1316–1341 m. Tad ir Vilniui turėtų būti ne daugiau kaip 600 metų. Pagal jau minėtą pirmąjį Vilniaus Gedimino dokumentų datose 600 metų jubiliejus buvo atšvęstas 1923 m.[e] Tačiau iš tikrųjų Vilniaus amžius yra daug senesnis. Ankstyvesnių neabejotinų istorinių šaltinių, tiesa, mes neturime, tačiau archeologiniai duomenys Vilniaus sodybų ir pačios pilies pradžią nukelia į daug senesnius laikus.

Kaip visa Lietuva, taip ir Vilniaus kraštas bei pats Vilniaus miestas archeologiškai tebėra mažai tetyrinėtas. Tačiau ir iš ne taip jau gausios turimos medžiagos archeologai daro mūsų reikalui įdomią išvadą, būtent, kad Vilniaus kraštas bei Vilniaus apylinkės gana tirštai buvo gyvenamos nuo seniausių laikų, nuo pat akmens amžiaus. Toliau archeologai konstatuoja, kad Rytų Aukštaičiuose taip pat nuo seniausių laikų (toli prieš mūsų eros pradžią) tirščiausiai gyvenamos sritys prasidėjo į pietus nuo Švenčionių, ypač nuo kairiojo Neries kranto, ir kad šitose srityse ypatingai prasikišo Vilniaus, Trakų, Ašmenos ir Lydos apylinkės. Vadinasi, dar prieškristiniais laikais pradėjo formuotis tie centrai, kurie ištisus amžius vyravo istoriniais laikais. Taigi Vilnius įsikūrė ne kokioje nors dykroje ar gūdžioje girioje, bet nuo amžių tirštai gyvenamoje apylinkėje[92]. Kaip senai yra gyvenama vietove pats Vilnius, archeologai tuo tarpu negali pasakyti. Miesto terenas amžiams bėgant yra taip iškasinėtas, išraustas, kad nepaliestų senųjų žemės sluoksnių čia, žinoma, sunku rasti, o be to, pačiame mieste iki šiol kasinėjimų mažai ir daryta. Dažniausiai archeologai tėra pasinaudoję tik pripuolamais atradimais, įvairiais žemės kasinėjimais, daromais miesto reikalams (vandentiekio, kanalizacijos ir kt. statybų kasinėjimais). Tyrinėjimų tikslais kiek daugiau yra kasinėta tik pilis, bet ir tai tik pastaraisiais laikais[a], daugiausia 1930–1940 m.[93] Nors ir tada kasinėjama buvo daugiausia pilies griuvėsių restauravimo reikalui, tačiau ta pačia proga, žinoma, stengiamasi išaiškinti įvairius klausimus, susijusius su vėlyvosios pilies išvaizda, išplanavimu, architektūrinėmis formomis ir pan. Giliau betgi nebuvo įsikasama. Buvo stengiamasi atkasti bei apvalyti nuo sąvartų tik konservuotinas, iš žemės paviršiaus išsikišusias griuvėsių dalis. Suprantama, kad seniausios pilies istorijos šitie kasinėjimai negalėjo atidengti.

Prie gilesnių sluoksnių bei priešistorinių laikų tyrinėjimo buvo prieita tik 1940 m. Bet ir tada buvo perkastas palyginus nedidelis kalno gabalėlis, o visas jo paviršius iki šiol tebėra neperkastas. Tada iki pat nekultūrinių, žmogaus neliestų (autochtoninių) žemės sluoksnių buvo perkasta vos 95 m^2 Pilies kalno ploto šiaurinėje dalyje, kur buvo

[92] M. Limanowski, Najstarsze Wilno…, p. 127–143; E. ir V. Holubovičiai, Gedimino kalno Vilniuje 1940 metų kasinėjimų pranešimas…, p. 649–678. Perspausdinta 1956 m. Chicagoje. Plg. M. Alseikaitė-Gimbutienė, *Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit*, Tübingen, 1946; J. P[uzinas], Gedimino kalnas, *Lietuvių enciklopedija*, 1956, t. 7, p. 70–75.

[93] Wł. Bortnowski, Przegląd prac konserwacyjnych na Górze Zamkowej w Wilnie w latach 1930–1936, *Ateneum Wileńskie*, 1938, t. 13, nr. 1, p. 211–216; I. Michalskienė, Botanikinės Gedimino Kalno Vilniuje iškasenos…, p. 693–696; Wł. Hołubowicz, Krzywy gród z XIV w. na górze Bekieszowej w Wilnie, *Wilno. Kwartalnik poświęcony sprawom miasta*, Wilno, 1939, t. 1, nr. 1, p. 27–36. Dabartinėje okupuotos Lietuvos spaudoje kelis kartus buvo paminėti įvairūs radiniai vykdant miesto tvarkymo darbus, o taip pat specialūs pilies rajono kasinėjimai, bet medžiaga tebėra nepaskelbta.

spėjama šiaurinio pilies bokšto vieta. Šio mažo plotelio sluoksniai ir radiniai parodė[94], kad čia gyvenamosios sodybos būta jau viduriniame geležies amžiuje (V–VIII a. po Kr.), o gal ir anksčiau. Be to, užtikta XIII–XIV a. medinės pilies liekanų su vėlyvesnėmis – greičiausiai XIV a. pabaigos – mūrinių sutvirtinimų žymėmis. Žinoma, taip pat rasta ir iš istorinių šaltinių žinomos pilies bei sutvirtinimų palaikų. Žodžiu, kasinėjimai to kalno gabalėlio parodė, kad dabar vadinamajame Gedimino kalne pilies būta bent nuo XIII a., o neaiškaus pobūdžio sodybos, greičiausiai taip pat pilies, bent nuo V a. Ši pastaroji data nėra koks apsirikimas, nes atitinkamuose Pilies kalno sluoksniuose rastieji vidurinio geležies amžiaus paminklai, ypač keramika, yra lygiai to paties pobūdžio kaip ir Vilniaus apylinkėse randamieji gausūs to paties amžiaus radiniai. Pilies kalno sodybos būta tirštai gyvenamoje srityje, o viso to rajono radiniai rodo kultūrinį giminingumą su visų aisčių gyvenamu kraštu.

Kalbamojo kasinėjimo metu nerasta jokių palaikų iš aiškiai VIII–XIII[a] a. laikotarpio. Tačiau daryti išvadą, kad šitam laikotarpy kalne nebūtų buvę jokios sodybos, dar negalima. Perkasta yra palyginus nedidelis plotas. Jei čia to laikotarpio radinių bei atitinkamų sluoksnių nerasta, tai dar nereiškia, kad būtų jų nerasta, jei būtų kasinėta kitose vietose. Gal kastoje vietoje anie sluoksniai dėl kurių nors priežasčių sunyko (pav., nuslinko). Tačiau, žinoma, nėra negalimas dalykas, kad kalno sodybos istorijoje iš tikrųjų bus buvęs protarpis. Galutinai tai paaiškės [iš] tolimesnių archeologinių tyrinėjimų[b]. O tuo tarpu mes turime neabejotinų įrodymų, kad Vilniaus kalne pilies tikrai būta jau XIII a., o greičiausiai ir V–VIII, nes ir tų amžių sodyba greičiausiai bus buvusi pilis. Tai rodo ir vietos pasirinkimas. Vargu ar galima įsivaizduoti paprastą gyvenamą sodybą tokiame aukštame kalne. Tai turėjo būti sutvirtinta ginamojo pobūdžio sodyba[95].

Taigi jei ir negalime tuo tarpu tiksliai nustatyti Vilniaus miesto ir pilies pradžios, tačiau jau yra aišku, kad ji, bent pilis, yra daug senesnė už Gediminą. Tai buvo aišku ir prieš tik ką nupasakotuosius kalno kasinėjimus. Dėl to daugelis istorikų jau anksčiau bandė suderinti šį faktą su Gedimino Vilniaus įkūrimo legenda[c]. Vieni prileidžia, kad kalne prieš Gediminą buvusi išnykusi, benykstanti ar silpnutė pilelė, kurios vietoje jis pastatęs tvirtą didelę savo pilį, kurioje ir įsikūręs. Tuo būdu Gediminas iš tikrųjų galįs būti laikomas Vilniaus įkūrėju[d]. Kiti, vėl norėdami išgelbėti legendą, prileidžia, kad se-

94 E. ir V. Holubovičiai, Gedimino kalno Vilniuje 1940 metų kasinėjimų pranešimas…

95 „Tiesa“ 1955 m. gegužės 29 d. Nr. 126 (3727) išspausdino straipsnelį apie pilies kalno papėdėje atrastus pilį supusios sienos likučius. Sienos būta išmūrytos iš lauko akmenų, surištų kalkių skiediniu ir molio sluoksniu. Kasinėjimus vykdžiusio archeologo Vytauto Daugudžio nuomone, siena esanti iš XII a. Bet kuo remiantis taip datuojama, korespondentas nepasako.

niausioji pilis buvusi kur nors kitoje vietoje, ne istorinės Pilies kalne. Bandoma atspėti net tos senosios pilies vietą. Anksčiau paprastai buvo linkstama prie Bokšto kalno, o pastaruoju metu dar iškeltas Bekešo kalnas, kuriame 1933 m. yra užtikta gana didelės XII–XIV a. sodybos palaikų[96]. Rastieji palaikai šios sodybos pobūdžio dar neleidžia aiškiai nustatyti. Žinoma, tai galėjo būti ir pilis, o gal *mutatis mutandis*[a] fortas visoje Vilniaus fortifikacijų sistemoje, tačiau šią sodybą laikyti pradine, senesne už Gedimino kalno pilį, nėra pagrindo.

Kad dabartinio Vilniaus miesto plote galėjo būti ne viena pilis, yra galimas dalykas. Neaiškių liudijimų mes randame ir XIV a. istoriniuose šaltiniuose, tačiau pagrindinė, svarbiausioji ir seniausioji pilis čia galėjo būti tik Gedimino kalne. Argumentas, kad kalno papėdė yra buvusi labai pelkėta, čia nieko nereiškia. Juk tai galėjo būti tik didesnio pilies saugumo laidas. Geležinio vilko legendos vis tiek jau nebeišsaugoti. Ją sugriovė archeologų kastuvai. O be to, už Gedimino kalną kalba ir topografiniai duomenys. Gedimino kalnas juk dominuoja visoje Vilniaus aplinkoje. Nuo jo juk aiškiai matyti ne tik pietų vakarų lyguma bei ją supančios nuokalnės, bet taip pat ir Neris. Neris čia toks stambus geografinis veiksnys, kuris, be abejonės, visada dominavo ir sunku tikėti, kad seniausioji pilis būtų buvusi kur nors toliau nuo Neries, iš kur Neries net nebūtų buvę matyti. Vilniaus ir jo pilies motina neabejotinai yra buvusi Neris. Pilis saugojo upės kelią, tad turėjo būti prie jos. Visos kitos čia gal ir buvusios pilaitės galėjo būti tik vėlyvesnės. Galėjo atsirasti tik vėliau, kada čia jau buvo įsikūręs miestas arba nors prekyvietė.

2. Seniausios istorinės žinios apie Vilnių[b]

Jei archeologiniai duomenys Vilniaus pradžią nukelia į daug senesnius priešgediminius laikus, tai istorinės žinios šiuo atžvilgiu, deja, nieko nesako. Jos iš tikrųjų prasideda tik Gedimino laikais. Iš ankstyvesnių laikų mes neturime nei vieno neabejotino Vilniaus paminėjimo. Visa, kas yra iš senesnių laikų, labai abejotina. Taip vienoje islandų sagoje IX a. poetas keliauninkas sakosi aplankęs daugelį kraštų, tarp kitų buvęs ir „Velena and Vylna and vala rices“. Kai kas nori spėti, kad tai esanti minima Veliuona

[96] Wł. Hołubowicz, Krzywy gród na górze Bekieszowej…

ir Vilnius[97]. Vardai iš tikrųjų skamba panašiai, tačiau spręsti vien iš vardų sąskambio, žinoma, būtų per daug skubu. O bet kokių kitų davinių nėra.

Toliau vėl labai abejotinos vertės žinutė yra kartojama iš XIII a. pradžios. Jau 1800 m. T. Czackis viename savo veikale paskelbė Islandijos keliauninko istoriko Snorre Sturlusono ([†] 1241) kelionės aprašymo vienos vietos, kurioje jis sakosi buvęs Lietuvoje ir lankęsis, tarp kitko, „Velni“ ir „Tryk“ vietovėse. Ten jis esą galėjęs suprasti vietos gyventojų kalbą[a]. Iš to daroma išvada, kad Snorre Sturlusono būta Vilniuje bei Trakuose ir kad ten gyventa IX–X a. atsibasčiusių normanų palikuonių, kalbėjusių skandinavams dar suprantama kalba[98].

T. Czackio laikais, XIX a. pradžioje, Snorre Sturlusono kronika tebebuvo nespausdinta ir saugoma Kopenhagos bibliotekoje. Kaip T. Czackis iš jos tą žinią gavo, jis nenurodo, nei nurodo, kuriame iš daugybės Snorre Sturlusono kelionių aprašymų tai minima. Tačiau visą 100 metų įvairūs autoriai kartojo T. Czackio žinią, nors kartais ir suabejodami jos tikrumu. Niekas nesiryžo ją patikrinti, nors Snorre Sturlusono raštai jau seniai yra išspausdinti ir net išversti į įvairias kalbas.

Peržiūrėjus visus Snorre Sturlusono raštus nieko panašaus surasti nepasisekė, nors buvo žiūrėta įvairių leidimų jo raštai. Šis tas panašaus į T. Czackio „Velni“ yra tik garsiajame Snorre Sturlusono veikale „Heimskringla“. Tenai „Inglinga“ sagoje pasakojama, kad Odinas turėjęs du brolius: „vieno vardas buvo Ve, o antro Vili.“ Kai Odinas buvęs išvykęs, tiedu broliai valdę Norvegų karalystę[99].

Bet čia „Vili“, ne „Velni“, ir asmens vardas, bet ne miesto. Jokio vardo, kuris primintų „Tryk“, neteko užtikti. Tuo būdu T. Czackio žinią tegalime priminti tik kaip vieną iš įvairenybių.

Vėlyvosios rusų kronikos Vilnių taip pat gana anksti pradeda minėti – dar XI a., tačiau, deja, amžininkės kronikos jo nemini nė XIII a. Dėl to tai ir vėlyvesniųjų kronikų santraukų liudijimas negali būti laikomas patikimu[b]. Tikrai pirmą kartą Vilnius paminimas ne kronikų, bet dokumentuose, būtent 1323 m. Gedimino garsiųjų laiškų Vokietijos miestams ir vienuolynams datose ir vieno laiško tekste. Gedimino yra žinomi 5 laiškai, iš kurių 4 yra datuoti Vilniuje *(Datum Vilna…)*. Taip pat datuotame laiške

97 W. Kamieniecki, Geneza państwa litewskiego, *Przegląd Historyczny*, 1915, t. 19, p. 1–20. Plg. M. Balinskio ir J. I. Kraszewskio Vilniaus miesto istorijas.

98 Ten pat; P. Klimas, *Mūsų kovos dėl Vilniaus 1322-23–1922-23*, Kaunas, 1923, d. 1: Nuo Vilniaus įkūrimo ligi Laikinosios vyriausybės sudarymo 1918 m.

99 Snorre Sturluson, *Heimskringla or the Lives of the Norse Kings*. Edited with notes by Erling Monsen and translated into English with the assistance of A. H. Smith, Cambridge, 1932, p. 2.

vienuolynams, kreipdamasis į Saksonijos pranciškonus, sako, kad savo krašte pranciškonams esąs jau pastatęs dvi bažnyčias: „Vieną mūsų karališkajame Vilniaus mieste, o antrą – Naugarduke“ *(unam in civitate nostra regia Vilna, aliam in Nougardia).* Kai kas dalį šitų Gedimino laiškų laiko amžininkų falsifikatais[100]. Mūsų kalbamajam reikalui tai neturi jokio skirtumo. Jei ir ne jis pats, bet kas kitas laiškų datoje ir tekste paminėjo Vilnių, mums vis tiek tai rodo, kad Gedimino laikais Vilnius buvo Lietuvos sostine. Nuo šio meto jis iš istorijos scenos jau nebeišnyksta ir lieka Lietuvos sostine ištisus amžius.

Taigi Vilnus neabejotinų istorinių šaltinių pirmą kartą paminimas tik 1323 m. Senesnėje literatūroje kartais minimi 1305 m. Tačiau tai yra nesusipratimas. Jam atsirasti davė progos Dusburgo Prūsijos kronikoje 1305–1330 m. laikotarpy net 5 kartus minima Gedimino pilis (*Castrum Gedimini*). Prūsijos istorikas Johannesas Voigtas ir Rusijos istorikas Nikolajus Karamzinas šią pilį sutapatybino su Vilniumi. Juos pasekė ir kai kurie vėlyvesni istorikai. Tačiau Petro Dusburgo ir prancūzų poeto Wilhelmo Machaut, dalyvavusio Jono Liuksemburgiečio 1329 m. žygyje į Žemaičius, minimoji Gedimino pilis neabejotinai yra buvusi Žemaičiuose, vadinamojoje Pagraudės srityje (turbūt palei Graumeną, Kvėdarnos valsč[iuje]). Su kunigaikščiu Gediminu ši pilis greičiausiai neturi jokio ryšio[101]. Gedimino vardas Lietuvoje nebuvo taip jau retas. Ir šiandiena dar Žemaičiuose tebėra net 2 Gedimino vardo dvarai ir 2 kaimai. Greičiausiai tai bus buvusi tūlo bajoro Gedimino pilis. Kad ši pilis buvo Žemaičiuose, yra aišku iš aprašymo tų kryžiuočių žygių, kurių metu ji buvo paliesta. O Vilnius 1305–1330 m. laikotarpy kryžiuočių puolimų dar toli gražu nebūdavo pasiekiamas. Pirmą kartą jis buvo pasiektas tik 1365, antrą kartą – 1367 ir trečią kartą tik po 10 metų, 1377 m.

Iš to, kas buvo pasakyta apie seniausiąją Lietuvos sostinę bei apie Vilniaus pradžią, matome, kad Vilnius buvo nuo žiliausios senovės tirštai gyvenamoje srityje, kad jis buvo maždaug centre pietvakarių Aukštaičių srities, istorinių laikų pradžioje šaltinių vadinamos *Lietuva*, vadinasi, srityje, buvusioje vieningos lietuvių valstybės lopšiu ir

[100] A. Prochaska, *O prawdziwości listów Gedymina…*; K. Forstreuter, Die Bekehrung Gedimins und der Deutsche Orden; J. Jakštas, Vokiečių ordinas ir Lietuva Vytenio ir Gedimino metu…; H. Spliet, Die Briefe Gedimins…

[101] St. Zajączkowski, *Studja nad dziejami Żmudzi w XIII w. z mapą…*, p. 33–34; to paties, Wilhelm de Machaut i jego wiadomości do dziejów Polski i Litwy w XIV w., *Kwartalnik Historyczny*, 1929, t. 43, p. 227–228; to paties, Przyczynki do hypotezy o pochodzeniu dinastii Gedymina ze Żmudzi, *Ateneum Wileńskie*, 1927, t. 4, nr. 13, p. 411–412; K. Chodynicki, Geneza dynastii Gedymina, *Kwartalnik Historyczny*, 1926, t. 40, nr. 4, p. 565–566; J. Puzyna, Kim był i jak naprawdę nazywał Pukuwer, ojciec Gedymina, *Ateneum Wileńskie*, 1935, t. 10, nr. 1, p. 1–43; J. Jakštas, Vokiečių ordinas ir Lietuva Vytenio ir Gedimino metu, *Senovė,* 1935, t. 1, p. 142–144; A. Vaičiulaitis, Viduramžių poetas Machaut Lietuvoj, *Židinys*, 1939, t. 19, nr. 2, p. 181.

branduoliu. Ar Vilnius nuo amžių bus buvęs Lietuvos sostine, sunku pasakyti, nes jokių žinių neturime. O tai nėra negalimas dalykas. Bent šitokiai prielaidai neprieštarauja jokie istoriniai šaltiniai. Be to, yra visiškai aišku, kad jei ir ne Vilnius bus buvęs senąja sostine, tai toji sostinė turėjo būti kur nors netoli Vilniaus. Gediminui ar kam kitam iš tos senosios sostinės į Vilnių persikelti tikrai nebuvo toli.

Šitom išvadom gali būti daromas priekaištas, kad čia nesiskaitoma su Geležinio vilko legenda, nes kaip visi padavimai, taip ir šis turi turėti kokį nors istorinį pagrindą. Tačiau nereikia pamiršti, kada ši legenda atsirado. Juk XVI a. iš viso legendų kūrimo amžius. Legendoms sukurti tada pakakdavo kokio nors vieno vardo. Juk tada buvo sukurtas visas mūsų istorijos tūkstantmetis, iki pat Palemono-Publijaus Libono laikų, nors tikrų istorinių žinių tebuvo turima tik iki XIII a. Taip pat tada eilei didžiūnų šeimų buvo sukurtos fantastiškiausios genealogijos. Nepamirština taip pat, kad visos senųjų Lietuvos kronikininkų istorinės žinios toliau Gedimino netoli tesiekė. Nuo jo buvo pradedama kunigaikščių šeimos genealogija ir visos valstybės istorija. Tad nenuostabu, kad Gediminui buvo priskirta ir sostinės Vilniaus įkūrimo garbė.

Vilnius į istorijos sceną iškyla kaip politinis centras, kaip valdovo Gedimino sostinė. Jei jį būtų įkūręs Gediminas, tai jis, be abejo, būtų turėjęs ir politinių sumetimų, kurie vargu ar būtų likę nepastebėti Ordino ir neužfiksuoti jo kronikininkų ar jo žmonių korespondencijoje. Juk tai, rodos, nebūtų buvęs eilinis įvykis[a].

Geležinio vilko legendos sapno pranašystė rodo, kad ji turėjo atsirasti Vilniaus politinio klestėjimo laikais. Legenda yra užrašyta XVI a. kronikininkų, nuo Gedimino laikų praėjus bent 200 metų, kai Vilnius buvo jau nebe sritinių kunigaikštijų centras, bet centralizuotos monarchijos sostinė. Legendos formuotojai, be abejo, žiūrėję į savo meto ir netolimos praeities Vilnių, turėjo galvoje jo garso sklidimą Lietuvos politinės galybės kulminacijos laikotarpy[b].

[III.] VILNIAUS MIESTAS IKI XVI A. PABAIGOS[a]

1. Vilniaus miesto pradžia[b]

Apie Vilniaus sodybos ir pilies pradžią mes jau kalbėjome ir matėme, kad archeologijos duomenys pilies pradžią nukelia į priešistorinius mūsų krašto laikus, bent į V–VIII a. Tačiau dar lieka neaiškus miesto pradžios klausimas, nes[c] pilis galėjo būti labai sena, o miestas jaunas. Šį klausimą spręsdami, pradėsime nuo naujausios Vilniaus atsiradimo teorijos, sukurtos vilniškio profesoriaus M. Limanowskio[102].

Vilnius į istorijos šviesą išeina kaip politinis centras, kaip didžiulės valstybės sostinė. Tačiau iš to dar neseka, kad būtinai tokios kilmės jis būtų buvęs. Daugumas pasaulio miestų yra ne kokių nors kitokių, tačiau ekonominių veiksnių pagimdyti. Tie ekonominiai veiksniai gali būti labai įvairūs[d]. Vienus miestus pagimdė susibūrimas žmonių apie politinį, tikybinį arba administracinį centrą, kitur jie išaugo iš prekyviečių[e]. Pastaraisiais laikais miestai neretai pagimdomi stambesniųjų pramonės įmonių[f].

Senąjį Vilnių galėjo pagimdyti arba politinis centras, valdovo rezidencijos pilis, arba prekyvietė. Prof. Mieczysławas Limanowskis laikosi pastarosios prielaidos. Pasak jo, Vilnius yra vaisius priešistorinių laikų ekonominių santykių. Jis esąs vaisius prekybinių kelių susikirtimo prie patogios Neries brastos dabartinio Vilniaus vietoje. Brasta esą čia atsiradusi dėl to, kad Vilnia per savo žiotis Nerin suversdavusi didelius kiekius smėlio sąnašų, kurios sudarydavusios seklumas. Iš tikrųjų šitos seklumos yra žinomos dar XVI a. Kaip tik per jas XVI a., o gal dar anksčiau buvo pastatytas tiltas, žinomas Žaliojo tilto vardu. Šitos seklumos leidusios keliautojams lengvai persikelti per upę.

Tokių seklumų Neryje, žinoma, galima rasti ir daugely kitų vietų, tačiau šios suvaidinusios reikšmingą vaidmenį dėl to, kad kaip tik čia susikryžiuodavę svarbūs tolimos prekybos keliai, turėję suvesti čia daugybę svetimųjų pirklių ir pagimdyti prekyvietę, kuri natūralioje raidoje turėjusi virsti ir virtusi miestu.

M. Limanowskis nesako, kas jam įteigė mintį Vilniaus senąją vietą laikyti kelių mazgu, tačiau negalima abejoti, kad jį bus paveikęs istorinių laikų žinomas kelių tinklo

[102] M. Limanowski, Najstarsze Wilno.., p. 127–143.

vaizdas, kuris, be abejo, turėjo šaknis gilesnėje praeityje ir buvo pagimdytas geografinės bei topologinės Vilniaus padėties. Kaip yra žinoma, XVI–XVII a. per Vilnių ėjo šie svarbūs prekybiniai keliai: 1. Vilnius–Gardinas–Brasta. Nuo Brastos šis kelias šakojosi: viena šaka ėjo į Lvovą, kadaise svarbų prekybinį centrą ant kelio iš centro Europos į Juodąją jūrą ir Vidurinę Aziją, antra šaka – į Krokuvą ir toliau į Centrinę Europą; 2. Vilnius–Naugardukas–Turovas–Kijevas; 3. Vilnius–Minskas–Smolenskas–Maskva; 4. Vilnius–Polockas–Didysis Naugardas; 5. Vilnius–Daugpilis–Pskovas–Narva; 6. Vilnius–Ryga; 7. Vilnius–Kaunas–Nemuno žiotys; 8. Vilnius–Gardinas–Balstogė–Varšuva (bene vėliausios kilmės kelias).

Išsibraižę visus tuos kelius žemėlapy, mes matome, kad tuo būdu Vilniuje kryžiavosi keliai, jungią stambiausius Rytų Europos prekybinius centrus. Ir įdomu, kad kryptys yra labai tiesios. Jei vesime tiesiąsias, pav., tarp Minsko ir Nemuno žiočių, tarp Pskovo ir Brastos, Didžiojo Naugardo ir Varšuvos, Turovo ir Rygos, tai jos visos susikirs kaip tik Vilniuje. O visos šios arba anapus jų buvusios vietovės nuo amžių yra buvusios stambūs prekybiniai centrai. Tai buvo keliai, jungią Baltiją su Juodąja jūra ir su centrine Europa. Iš esmės tai buvo sausumos keliai, tačiau žymi jų dalis sutapo ir su upių keliais, t. y. buvo kombinuoti sausumos ir upių keliai[a][103].

M. Limanowskis šitos kelių sankryžos kilmę pagrindžia plačiais išvedžiojimais, paremtais lokalinio ir platesnio pobūdžio geografiniais veiksniais. Pav., tarp kitko, jis gana patikimai įrodo, kad Dniepro upyną ir Baltijos jūrą jungiąs kelias, iš pradžių iš Rytų ėjęs kairiąja Neries puse, į dešinę pusę turėjo keltis kaip tik toje vietoje, kur į pietvakarius tekanti Neris staiga padaro vingį ir pasuka į šiaurės vakarus, sudarydama raidės V pavidalą. Persikėlimo vieta turėjusi būti kaip tik V raidės apatinis kampas, t. y. dabartinio Vilniaus vieta, kur galima buvę pasinaudoti jau minėtomis sąnašų seklumomis. Iš vienos pusės šioje vietoje reikėję sustoti ir keltis į dešinį krantą dėl to, kad čia traukę ir dešinio Neries kranto ūkiniai resursai, kurie čia galėję suplaukti iš Žeimenos ir Šventosios upyno, o iš antros pusės, greta šio ekonominio veiksnio, kaip tik šioje, bet ne kitoje vietoje, keltis per Nerį vertusios vietos geografinės bei topografinės sąlygos –

[103] Ten pat; J. Kulischer, *Russische Wirtschaftsgeschichte*, Jena, 1925, t.1; D. Oljančyn, Do istoriï torhovli Rusy-Ukraïny z Baltykoju, z okremaž Staroduba z Kenigsbergom, na prykici XVII i poč. XVIII st., *Zapiski Čyna Sv. Vasylija Velikogo*, 1932, t. 6, nr. 1–2, p. 16–40; Z. Ivinskis, *Lietuvos prekyba su Prūsais*, Kaunas, 1934, t. 1: Iki XVI amžiaus pradžios; J. Remeika, *Der Handel auf der Memel vom Anfang des 14 Jahrunderts bis 1430*, *Tauta ir žodis*, 1928, t. 5, p. 386–438. G. Vernadsky, The Baltic Commerce of the West Russian and Lithuanian cities during the Middle Ages, *Baltic and Scandinavian Countries*, 1937, t. 3, p. 399–409; H. Łowmiański, *Studja nad początkami*.

upės, balos bei reljefas. Prieš ar už Vilnių persikėlus, esą nebepatogus būtų buvęs kelias ar nepatogus persikėlimas. Nebūtų buvę patogios brastos arba būtų tekę vėl keltis per upes, nugalėti balas ir t. t.

Būdamas įsitikinęs, kad seniausiąjį Vilnių pagimdė kelių sankryžos bei brastos prekyvietė[a], M. Limanowskis dar primena, kad ir kitur pasaulyje yra miestų, taip pat pagimdytų brastų prekyviečių. Taip ji nurodo, kad panašios geografinės sąlygos prie Oderio yra pagimdžiusios Vroclavo (Breslau) miestą. Ten brasta per Oderį atsiradusi dėka Oderio intako Olavos upės sąnašų. Torunė (Tornas) atsiradusi toje vietoje, kur Dravantos upės sąnašos palengvinę persikėlimą per Vyslą. Galima dar pridėti, kad, berods, panašiai yra atsiradusi Brasta toje vietoje prie Bugo, kur įteka Muchavecas, kurio sąnašos sudarė neblogas sąlygas brastai atsirasti. Gal iš tikrųjų yra teisus prof. K. Būga, Brastos vardą kildindamas iš lietuviškos „brastos“ [?].

Tolimesnių prof. M. Limanowskio teorijos detalių mes jau neliesime[b]. Išvedžiojimai yra įdomūs ir antropografiškai[c] atrodo patikimi. Silpnoji jų pusė yra pačioje pradžioje, būtent kelių mazgo prielaidoje[d]. Kaip jau minėta, teorijos pagrinde yra istoriniais laikais žinomųjų kelių tinklas. Teorija būtų visiškai priimtina, jei būtų įrodytas tų kelių senumas. Čia jau, žinoma, archeologų uždavinys. Deja, jis dar neišspręstas. Prof. M. Limanowskis, tiesa, savo prielaidą bandė paremti ir archeologiniais duomenimis, tačiau savo reikalui galėjo parinkti tik labai mažai faktų. Berods, galima būtų pririnkti dar daugiau įrodymų, kurie bent kai kurių kelių senumą galėtų paneigti. Gal nauji tyrinėjimai įneš daugiau šviesos.

Priėmus M. Limanowskio teoriją, tektų prileisti, kad Vilnius anksčiau bus atsiradęs kaip prekybos centras-miestas, o pilis jau vėlesnis reiškinys. M. Limanovskis taip ir prileidžia. Esą, pilis bus atsiradusi prekyvietės bei miesto apsaugai. Miestas, nors ir ankstyvesnis reiškinys, vis dėlto atsiradęs arčiau pilies, kalvų rajone, bet ne pabrastis lygumoje, kur jį ir statyti lengviau būtų buvę. M. Limanowskis šitą dalyką aiškina saugumo sumetimais. Suprantama, Lukiškių lygumoje pirkliams būtų buvę daug sunkiau gintis nuo plėšikų negu kalvose ar prieškalnėse. Miestui čia įsikurti buvę juo lengviau, kad kaip tik per dabartinio Vilniaus centrą, kuris amfiteatriškai leidžiasi Neries link, turėjęs eiti kelias iš apylinkės aukštumų, vedąs žemyn prie upės. M. Limanowskio spėjimu, kelias, ėjęs nuo Minsko ir Naugarduko, iš Aušros vartų, Subačiaus ir Rasų amfiteatrinio nuolaidumo pradžios, turėjęs leistis žemyn maždaug dabartinės Vokiečių gatvės vieta, o toliau į brastą turėjęs eiti greičiausiai maždaug da-

bartinės Vilniaus gatvės vieta*. Tai nebuvęs slėnio dugnas, bet rytinis jo šlaitas, nes slėniu keliauti trukdę Vingrio liūnai bei pats upelis, kuris, prasidėjęs maždaug dabartinių Aušros vartų rajone, tekėjo žemyn dabartinės Bazilijonų, paskui Pylimo, Liejyklos ir Bonifratrų gatvių vieta[a].

Kada čia miestas įsikūrė, M. Limanowskis nesiryžo spėti. Gerbdamas Geležinio vilko tradiciją, jis linkęs prileisti, kad tikruoju čia buvusios prekyvietės organizatorium, kuris sutvarkęs visą jos gyvenimą, galėjęs būti Gediminas, kurio ankstyvesnioji sostinė turėjusi būti kur nors netoli. Sostinę į Vilnių perkelti privertusi gyvenimo logika. Atėjęs momentas, kad Vilniaus mazgas turėjęs būti suorganizuotas į administracinį ir ekonominį centrą ir padarytas sostine. Gedimino genialumas pasirodęs kaip tik tada, kai jis supratęs vertę to mazgo, kuris jau anksčiau veikęs Lietuvos gyvenimą ir sudarinėjęs konjunktūras.

Iš tikrųjų Vilnius buvo pačiame senosios Lietuvos centre, prie geriausio susisiekimo upėmis ir sausumos kelių sankryžoje[b], o be to, puikioje vietoje strateginiu bei gynimosi atžvilgiu. Tad nenuostabu, kad čia sostinė išliko ilgus amžius, kad čia susikūrė stambus ne tik politinis, tačiau ir ekonominis ir kultūrinis centras, ilgus amžius vadovavęs ne tik Lietuvos, bet ir visos Rytų Europos gyvenimui.

Vis tiek ar M. Limanowskio teorija bus įrodyta, ar atmesta, jo akcentuojamos Vilniaus geografinės padėties savybės negali būti paneigiamos. Kad jas pirmasis būtų įvertinęs Gediminas, betgi vargu ar galima teigti. Tai yra tik prielaida, įteigta Geležinio vilko legendos. Iš tikrųjų gi, kaip matėme, nėra negalimas dalykas, kad ir Gedimino pirmatakūnų (gal net Mindaugo) sostine bus buvęs tas pats Vilnius.

Kaip jau buvo priminta, kaip taisyklė miestai yra produktai ekonominių krašto santykių raidos, nes miestas kaip socialiniai ūkinis gyvenimo faktas iš esmės yra ūkinio žmonių bendravimo reiškinys. Tiesa[c], yra miestų, kurie savo užuomazgoje yra buvę politiniais centrais arba kadaise yra buvę tik politiniai administratyvinių centrų priedėliais, sodybomis, aprūpinančiomis tokiame politiniame centre susibūrusius valstybės darbininkus. Tai vadinamosios priepilių sodybos (*suburbium*). Tačiau šitokių priepilių augimo perspektyvos, žinoma, negalėjo būti geros. Dažniausiai tokie priepiliai pradeda

* Šitos prielaidos yra visiškai patikimos, nes natūraliai išaugusios miestuose magistrali[ni]ų gatvių kryptys visada sutampa su didžiųjų kelių kryptimis. O kad Vilniaus gatvės vieta iš seno yra buvęs pagrindinis miesto kelias į Nerį bei tiltą, mes žinome ir iš istorinių šaltinių. Jos ir vardas iš to yra kilęs, tik jis yra iškreiptas. Dokumentuose užtinkamas seniausias jos vardas yra „Wilijska“, atseit Neries gatvė. Tik vėlesniais laikais įsigalėjo „Wileńska“ vardas. Vilniuje Vilniaus gatvė labai originaliai ir atrodo.

sparčiai augti ir miestu virsti tik tokiais atvejais, kai politinio centro padėtis sutampa su tinkamomis ūkinėmis sąlygomis arba jei politinis centras virsta didžiulės centralizuotos valstybės sostine, t. y. jei pats administracijos aparatas sukaupia į krūvą didelį žmonių skaičių ir verčia daugelį žmonių lankytis jame su reikalais.

Lietuvoje, be abejonės, taip pat yra miestų bei miestelių, atsiradusių iš priepilių sodybų[a]. Laikams pasikeitus, susidarius tinkamai ūkinei konjunktūrai, ne vienas iš tokių priepilių palengva išaugo į didesnį ar mažesnį miestą, neišnyko net tada, kai pilis, kaip srities politinis ir administracinis centras, neteko savo reikšmės. Ten, kur šitokių palankių ūkinių sąlygų nesusidarė, priepilių sodybos neaugo, bet išnyko kartu su pilimis.

Kaipgi yra su Vilniumi? Ar Vilniaus miestas yra grynai ūkinių veiksnių padaras, kaip prileidžia M. Limanowskis, ar gal ir jis [išaugo] iš priepilio sodybos?

Pasak M. Limanowskio, pilis turėjusi atsirasti vėliau kaip būstinė prekyvietės sargybų ir srities valdovui iš prekyvietės pajamas renkančių agentų. Žinoma, galima ir kitokia prielaida, būtent, kad pilis bus atsiradusi anksčiau ir kaip tik jos teikiamos saugumo garantijos bus padėjusios čia įsikurti prekyvietei ir išaugti jai iki miesto. Ji galėjo būti senesnė kaip kariškai administratyvinis ar politinis centras, garantavimas prekybos bei pravažiavimo saugumo galėjo būti jos vėliau prisiimtoji funkcija. Turint galvoje, kad Vilnius stovi tokioje puikioje strateginėje vietoje ir, kaip rodo archeologinės iškasenos, nuo amžių tirštai gyvenamoje srityje, šitokia prielaida yra labai patikima.

Ir žiliausios senovės strategai puikios jo padėties negalėjo nepastebėti ir neįvertinti. Kodėl Vilnių būtinai turėjo atidengti pirkliai? Juk senojoje Lietuvoje karai ilgai dar buvo daug aktualesni už prekybą. Taigi nors ir graži yra M. Limanowskio pateikiamoji konstrukcija[b], tačiau ar ne teisingiau būtų prileisti, kad Vilniaus pilis už miestą bus buvusi senesnė [?]. Greta jos taip pat nuo seniausių laikų bus buvęs priepilis, kurio augimui, galimas dalykas, daug daugiau reikšmės bus turėjęs kelių mazgas, brasta ir prekyvietė negu pilis. Tai visai natūralu. Tačiau visa tai turėjo būti tik tais laikais, iš kurių mes apie Vilnių neturime absoliučiai jokių žinių, sakykime, Vilniaus proistorėje[c]. Į istorijos šviesą 1323 m. Vilnius išeina jau ne kaip pilis, bet kaip miestas, nors smulkesnių žinių apie jį mes ir neturime. Apie Vilniaus priepilį (*suburbium*)[d] jokie šaltiniai niekad neužsimena.

Jau minėtuose Gedimino laiškuose į Vakarų Europą, kuriuose pirmą kartą Vilnius neabejotinai paminimas, yra minimas Vilniaus *miestas*. Gediminas ten mini pranciškonų bažnyčią, kuri esanti „mūsų karališkajame mieste, vadinamame Vilniumi“[104]. Baž-

[104] V. Gidžiūnas, *De Fratribus Minoribus*. Appendices.

nyčia esanti mieste, [ne] pilyje. Ir tai suprantama. Pagonies valdovo pilyje krikščionių bažnyčios nė negalėjo būti. Ji galėjo būti ir buvo mieste, kur, be abejo, buvo krikščionių svetimšalių bei apsikrikštijusių lietuvių. Savo laiškuose Gediminas mini ir dominikonų bažnyčią. Laiške visiems pasaulio krikščionims, rašytame 1323 m. sausio 25 d., rašo, kaip esą žinoma, prieš dvejus metus dominikonams pastatęs bažnyčią Vilniuje. Laiške popiežiui rašo, kad ir dominikonų laikąs savo dvare. Vadinasi, jei Gedimino laikais Vilniuje jau galėjo būti net dvi katalikų bažnyčios, tai jis nebegalėjo būti menkas miestas. Jame dar turėjo būti tada ir Rytų apeigų bažnyčių, o masė vietinių gyventojų juk buvo dar visai ne krikščionys. Taigi jau Gedimino laikais Vilniaus gyventojų skaičius turėjo būti nebemažas. Tai nebebuvo paprasta priepilio sodyba, kaimelis, bet miestas, kurio pradžios mes jau negalime susekti[a].

Kaip žinoma, ūkio istorijoje bei sociologijoje vyrauja tradicinė pažiūra, kad miestas tai nėra vien gausi sodyba, bet tokia sodyba, kurios gausūs gyventojai sudaro uždarą bendruomenę, kurios gyvenimą tvarko savi vykdomieji organai ir bendruomenės rinkta atstovybė. Miesto gyventojų verslai, kaip taisyklė, nėra žemės ūkis, bet prekyba ir amatai (moderniškais laikais dar darbas pramonėje ir įvairios profesijos, ekonominių vertybių tiesiogiai neprodukuojančios). Pagrindinis betgi bruožas miestų yra laikomas miestiečių bendruomenės, kaip atskiros socialinės klasės [buvimas], savivalda bei jos organai. Dėl to tai ir istorinėje literatūroje Vilnius miestu pradedamas vadinti tik nuo 1387 m., kada Jogaila suteikė jam magdeburgines miestų teises. Esą tuo būdu Jogaila sukūręs miestiečių bendruomenę, atskirą visuomenės klasę, ar bent sudaręs sąlygas jai susiformuoti. Suteikdamas privilegiją bei sukurdamas magdeburgiškos savivaldybės užuomazgą, Jogaila esą vilniečius išskyręs iš vienalytės kunigaikščio valdinių masės, padaręs juos miestiečiais, atskira socialine klase[105].

Be abejo, tai yra klaida, tokia pati klaida, kaip ir literatūroje dar tebedominuojanti prielaida, esą Lietuvoje iki 1387–1413 m. bajoriškųjų privilegijų niekas neturėjęs, nei nuosavybės, nei jokių kitokių teisių bei laisvių, bet visi buvę visiškai priklausomi [nuo] monarcho malonės[106]. Tačiau jei mums nežinomas dokumentas, kuriame būtų buvę fiksuotos socialinės teisės bei laisvės, arba jei tokio dokumento iš viso niekad nėra buvę, tai iš to dar neseka, kad tų teisių nebūtų buvę gyvenime. Lietuvoje pirmoji privilegija

[105] Tai ypač akcentavo Wacławas Gizbertas-Studnickis savo straipsny: Wilno w rzędzie stolic Rzeczypospolitej Polskiej, *Wilno i Ziemia Wileńska*. Zarys monograficzny, Wilno, 1930, t. 1, p. 144–154, ir kitomis progomis.

[106] K. Avižonis, *Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385*, Berlin, 1932.

bajorams ir pirmoji privilegija miestui (Vilniui) yra žinoma tik iš 1387 m. Bet argi kas nors galėtų teigti, kad prieš 1387 m. visa Lietuvos visuomenė būtų sudariusi sociališkai vienalytę masę? Ano meto privilegijos – įstatymai beveik niekad neįvedinėjo naujų juridinių normų, bet tik [įtvirtino] esamą padėtį, tai, kas jau buvo gyvenime. Privilegija dažniausiai tik tvirtino kieno nors turimas teises, įsigytas grynai gyvenimišku keliu, nors valdovo autoriteto dėlei viskas būdavo rašoma maloningo apdovanojimo forma. Tuo būdu pirmosios privilegijos nebūtinai įveda naujoves, bet tik įveda paprotį visuomeninius santykius fiksuoti dokumentu[107]. Dėl tokiuose dokumentuose įrašomų juridinių normų bei visuomeninių reiškinių naujumo reikia aiškintis atskirai dėl kiekvieno.

Panašus dalykas yra su Vilniaus magdeburgine privilegija. Ji nebūtinai turėjo sukurti naują socialinę klase bei naują visuomeninę bendruomenę, bet galėjo tik kiek kitaip sutvarkyti bei susisteminti magdeburgiškai senuosius miestiečių gyvenimo principus. Žinoma, tada galėjo būti įnešta ir šis tas naujo, tačiau daugelis dalykų neabejotinai liko taip, kaip buvo anksčiau, buvo paimta iš gyvenimo praktikos, iš miestiečių tradicijų bei papročių, o gal ir iš oficialiai galiojusių juridinių normų.

Šios galėjo būti nerašytos, bet galėjo būti ir rašytos, tik iki mūsų laikų neišlikusios. Jei ir nebuvo rašytos miestiečių teisės, tai iš to dar toli gražu negalima daryti išvados, kad nebūtų buvę miestiečių kaip iš visos visuomenės masės išsiskiriančios socialinės[a] klasės. Kad Vilniaus ir kai kurių kitų miestų gyventojai jau tada gyveno skirtingą gyvenimą, kad skyrėsi nuo kaimų gyventojų ne tik verslu, bet ir padėtimi, dėl to abejonės negali būti.

Nors apie ankstyvojo Vilniaus istorijos periodo vidaus gyvenimą bei miestiečių padėtį mes neturime jokių tiesioginių žinių, tačiau kai kurie žinomieji faktai miestiečių bendruomenės buvimą mums neabejotinai įrodo.

Apie buvimą atskiros miestiečių bendruomenės mes, tarp kitko, galime spręsti ir iš garsiųjų Gedimino laiškų. Taip, kviesdamas atvykti į Vilnių vakariečius amatininkus, Gediminas sako, kad jie, įsikūrę Vilniuje, galėsią naudotis Rygos miesto teisėmis, o vėliau, kai patarsią išmanantieji žmonės, jis galėsiąs suteikti tinkamesnių teisių[108]. Vadinasi, Gediminui Rygos miestiečių teisė buvo žinoma ir jis suprato, kad miestas gali suklestėti tik organizuotas į atskirą miestiečių bendruomenę arba į kelias bendruomenes. Sunku tikėti, kad tai suprasdamas ir Vilniaus miestu rūpindamasis Gediminas to

[107] A. Šapoka, Valstybiniai Lietuvos Lenkijos santykiai Jogailos laikais…

[108] V. Gidžiūnas, min. veik., Appendix IV; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, Wilno, 1836, t. 1, p. 62.

nebūtų sutvarkęs. Tik, atrodo, tada Vilniaus miestiečiai nesudarė vienos bendruomenės, bent kelias.

Turbūt nuo Gedimino laikų Vilniuje buvo miesto dalis apie dabartinę Vokiečių gatvę, kurioje buvo susimetę pirkliai vokiečiai, greičiausiai čia atsikraustę iš Rygos ar per Rygą. Šitie vokiečiai pirkliai ir naudojosi greičiausiai Rygos miesto teise. Kęstučio-Jogailos laikų šių vokiečių pirklių viršininkas, burmistras ar kaip jis ten vadinosi, buvo kažkoks Hanulas[a], kuris vadovavo 1382 m. miestiečių sukilimui prieš Kęstutį. Pasak Lietuvos metraščio, be Hanulo žmonių[b], sukilime dalyvavę dar „didžiojo miesto" miestiečiai[109]. Iš šių žinių mes galime daryti išvadą, kad Hanulo vadovaujamieji miestiečiai vokiečiai gyveno priemiestyje, nes kiti sukilimo dalyviai vadinami *didžiojo miesto* gyventojais. Be to, iš vokiškųjų kronikų mes žinome Vilniuje buvus dar vieną miesto dalį, kurioje buvo susimetę pirkliai rusėnai. Tą miesto dalį kronikos vadina rusėnų miestu *(civitas ruthenica)*[110c]. Suprantama, kad savą organizaciją turėjo ir šioji miesto dalis. Greičiausiai ji bus gyvenusi rusų miestiečių papročiais bei teise.

Pagaliau trečia miesto dalis – Didysis miestas, kuriame gyventojų masę sudarė autochtonai lietuviai, turbūt vėl buvo kaip nors organizuota, nors atspėti organizacijos formą šiandien yra neįmanoma. Betgi yra aišku, kad miestiečiai sudarė atskirą socialinį vienetą, atskirą bendruomenę, išsiskiriančią iš viso krašto gyventojų masės.

Šitos bendruomenės paminėjimų užtinkame ir šaltiniuose. Taip, pav., didysis kunigaikštis Kazimieras 1440 m. duotoje privilegijoje Vilniaus miestui sako, kad jo miestiečius atleidžiąs nuo bet kokių muitų visoje Didžiojoje Kunigaikštijoje, nes jie nuo tų muitų buvę atleisti jau jo senelio Algirdo ir tėvo Jogailos[111]. Jei Algirdas jau buvo suteikęs privilegiją Vilniaus miestiečiams, tai tie miestiečiai neabejotinai sudarė tam tikrą atskirą, iš visų gyventojų masės išsiskiriančią, o gal ir organizuotą bendruomenę.

Yra žinoma faktų, kad kunigaikščiai nuolat rūpinosi Vilniaus miestiečiais pirkliais, sulaikytais su prekėmis kituose kraštuose. Pav., Jogaila 1383 m. Mozūrų kunigaikščiams net taikos sąlygų tarpe pateikė reikalavimą paleisti Vilniaus pirklius, jų sulaikytus[112]. Visa tai rodo, kad ir prieš 1387 m. Vilniaus pirklio bei miestiečio sąvoka yra buvusi aiški, jų padėtis yra buvusi išskirtinė, ne tokia kaip visų kitų krašto gyventojų.

[109] „Jahajło nahoworił mesticz welkich i Hanulewu czad, i zaseli Wilnu", Wł. Semkowicz, Hanul, namiestnik Wileński (1382–1387) i jego ród, *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, nr. 1–2, p. 3.

[110] Ten pat, p. 4.

[111] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 8.

[112] Wł. Semkowicz, Hanul, namiestnik Wileński (1382–1387)…, p. 8.

Taigi kalbos apie miesto bei miestiečių bendruomenės atsiradimą tik po 1387 m. Jogailos privilegijos, neturi jokio pagrindo[a]. Ne magdeburgijos kūrė miestus, bet gyvenimas, ekonominės konjunktūros. Magdeburgijos buvo tik viena iš miestiečių bendruomenės gyvenimo formų, kurios į Lietuvą buvo atkeltos iš tikrųjų tik 1387 m.

Pirmiausia jos buvo pritaikytos Vilniuje, o vėliau ir kituose Lietuvos miestuose. Tačiau ir Vilnių, ir kitus miestus sukūrė ne magdeburgijos, bet gyvenimas[b].

Vilniaus miesto pradžią nustatyti yra neįmanoma. Yra aišku, kad miestas, bet ne koks priepilio kaimelis buvo jau Gedimino ir Algirdo laikais[c]. Ir kryžiuočių kronikininkas Hermanas Wartberge, rašydamas apie 1377 m. karo žygį, sako, kad kryžiuočių kariuomenė atėjusi „iki Vilniaus pilies ir miesto“ *(usque ad castrum et oppidum Vilne).* 1387 metai Vilniaus miesto istorijoje nėra joks slenkstis. Jau 1382 m. jo miestiečiai pajėgė nulemti net viso krašto likimą[d]. Apie miesto sudeginimą kalba 1390 ir 1392 m. kryžiuočių puolimų šaltiniai.

Tačiau, kas ankstyvesnis – pilis ar miestas, kaip sako prof. M. Limanowskis, sunku pasakyti. Jei archeologiniai tyrinėjimai įrodys Vilniaus kelių mazgo senumą, galima bus pirmenybę teikti miestui. Bet tuo tarpu atmesti senąją tradiciją, pirmenybę teikiančią piliai, nėra būtino reikalo, juoba kad prieš minimųjų kelių senumą kalba faktas, jog Lietuvoje toliau nuo pajūrio nėra užtikta normanų kultūros radinių. Atseit jų garsiosios kelionės Lietuvos neužkliudė. Jų keliai ėjo pro šalį Lietuvos. Jei Limanowskio prileidžiamieji keliai būtų buvę, kodėl gi normanai nebūtų jais pasinaudoję? O jei jie nesinaudojo, tai kas gi IX–X a. jais naudojosi?[e]

2. Vilnius kovų su kryžiuočiais metu[f]

Kaip matėme, Vilnius neabejotinai miestas buvo mažiausiai jau nuo Gedimino laikų[g]. Tačiau ypatingai gerų augimo ir klestėjimo sąlygų jis vis dėlto neturėjo. Nors ir didžiulės valstybės sostinė, nors buvo ir palyginus turtingų ir tirštai gyvenamų lietuviškųjų sričių pačiame centre, Vilnius sparčiau kilti negalėjo dėl ilgai užsitęsusių nepalankių politinių sąlygų. Kaip žinoma, dar nuo XIII a.[h] Kryžiuočių ordinas, įsitvirtinęs Baltijos pajūryje nuo Vyslos iki Nemuno ir nuo Šventosios iki Estijos, o kiek vėliau iki pat Narvos[i], savo rankose laikė patogiausius išėjimus į jūrą, nes jo buvo valdomas Nemuno žemupis ir didžioji dalis plaukiojimui tinkamos[j] Dauguvos. Kadangi tarp Lietuvos ir Ordino visą XIV a. vyko beveik nuolatinis karas, tad apie bet kokią normalią prekybą

šiais keliais negalima buvo nė galvoti. Tik Ordino sunkiai sukontroliuojamieji Rygos pirkliai tesugebėdavo šiaip taip surišti Lietuvą su Vakarais vandens keliu. Suprantama, kad šita savotiška blokada[a] labai neigiamai veikė Lietuvos prekybą[113], o tai labai atsiliepė ir miestams, kartu, žinoma, ir Vilniui, kuriam natūraliausias turėjo būti Neries–Nemuno kelias. Bet iš tikrųjų jis buvo priverstas naudotis sausumos keliais. Ypatingo prekybos gyvumo ir miestiečių turtėjimo, kuris visada saisto miesto klestėjimą, šitokiose sąlygose negalima buvo laukti. Didžiulės valstybės sostinė ekonomiškai sunkiai tegalėjo alsuoti[b].

Kad ir ne anksti, palietė Vilnių ir kryžiuočių kariuomenių puolimai. Kryžiuočių pirmasis tikslas, kaip žinoma, buvo nukariavimas Žemaičių, įsiterpusių tarp abiejų Ordino šakų žemės. Vilnius, vadinasi, čia nebuvo ant kelio. Priešingai, jis buvo nuo to kelio buvo gana tolokai. Dėl to tai, kol kryžiuočiai kovojo dėl Nemuno pakrančių užvaldymo ir teriojo Žemaičius, silpnindami jų jėgas, Vilnius priešo prie savo vartų nematė. Tačiau antrojoje XIV a. pusėje, kada Ordinas, įsitvirtinęs Nemuno pakrantėse žemiau Nevėžio žiočių, kovas perkėlė į Aukštaičius, kurie jam kliudė Žemaičiuose ir patys buvo laikomi antruoju nukariautinu kraštu, tada savo garsiųjų puolimų metu jie pasiekdavo ir Vilnių[c].

Kai kurioje senesnėje literatūroje minimi tariami Vilniaus puolimai 1305–1330 m. laikotarpy yra tik nesusipratimas. Šaltiniuose minima tame laikotarpy Ordino puolama Gedimino pilis – *castrum Gedimini* arba *Jedimini* – su Vilniumi neturi nieko bendra. Tai vakarinių žemaičių Pagraudės srities pilis, greičiausiai kažkokio bajoro Gedimino nuosavybė[114]. Tuo tarpu Vilniaus sritis pirmą kartą kryžiuočių buvo pulta tik 1365 m., o antrą kartą po 2 metų, 1367 m. Pirmajame iš šitų žygių dalyvavo pabėgėlis Kęstučio sūnus Butautas Henrikas, dėl kurio, berods, žygis ir buvo suruoštas[115]. Tačiau nei tą kartą, nei 1367 m. pats Vilnius turbūt nebuvo nė puolamas. Buvo tik apnaikin-

[113] J. Remeika, *Der Handel auf der Memel vom Anfang des 14 Jahrunderts bis 1430*; K. Forstreuter, *Die Memel als Handelsstrasse Preussens nach Osten*, Königsberg, 1931; A. J. Schröder, Der Handel auf der Düna im Mittelalter, *Hansische Geschichtsblätter*, 1917, t. 23, nr. 1, p. 23–156; Z. Ivinskis, Die Handelsbeziehungen Litauens mit Riga im 14. Jahr., *Conventus primus historicorum Balticorum*, Rigae, 16–20 VIII 1937. Acta et relata, Rigae, 1938, p. 276–285; J. Jakštas, *Vokiečių ordinas ir Lietuva Vytenio ir Gedimino metu*.

[114] Ją identifikavo su Vilniumi Prūsijos istorikas J. Voigtas ir Rusijos istorikas N. Karamzinas. Smulkiau apie ją žr. St. Zajączkowski, *Studja nad dziejami Żmudzi w XIII z mappą*; J. Puzyna, Kim był i jak naprawdę nazywał Pukuwer, ojciec Gedymina; J. Jakštas, *Vokiečių ordinas ir Lietuva Vytenio ir Gedimino metu*; A. Salys, Die žemaitischen Mundarten. Teil I: Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets, *Tauta ir žodis*, 1930, t. 7, p. 173–314.

[115] Plg. straipsnį: A. Š[apoka], Butautas, *Lietuviškoji enciklopedija,* 1936, t. 4, skilt. 1198–1200 [A. Šapoka nurodo: „kauniškėje"]; to paties, Kultūriniai lietuvių lenkų santykiai Jogailos laikais, *Jogaila*, redagavo A. Šapoka, Kaunas, 1935, p. 267–290.

tos apylinkės, 1365 m. buvo sudeginta Kernavė ir Maišiagala. Kad būtų buvę puolamos Vilniaus arba Ukmergės pilys, kurios apylinkės taip pat buvo tada apnaikintos, nemini nei vienas šaltinis[116].

Kaip yra žinoma, Algirdo gyvenimo paskutiniame dešimtmety kovos su Ordinu pasiekė didžiausio įtempimo[a]. Per tą laiką Ordino kariuomenė puolė Lietuvą apie 50 kartų, tačiau Vilnių vieną kartą tepasiekė, būtent 1377 m. Pasak Ordino šaltinių, tais metais vasario mėn. buvęs suruoštas didelis puolimas. Ordino kariuomenė traukusi į Lietuvą, pasidalinusi į 3 grupes. Viena iš tokių grupių, vadovaujama Ordino maršalo, per Trakus traukusi į Vilnių. Trakai nebuvę puolami. Maršalas, pasikalbėjęs su Kęstučiu, išvykusiu[b] iš pilies, ir toliau nužygiavęs. Kęstučio užkviestas į pilį užsukęs Brandenburgo komtūras Gotfriedas von Hohensteinas, kuris ten buvęs ilgai vaišinamas ir pas savuosius, sustojusius nakvoti už Vokės, grįžęs tik naktį. Ryto metą kryžiuočiai pradėję pulti ir naikinti Vilniaus apylinkes ir priemiesčius. Algirdas, pasikvietęs pas savę į Vilniaus pilį Ordino vyriausiuosius į vaišes ir išgavęs pažadą ramiai pasitraukti į savo kraštą. Tačiau kryžiuočiai kitą dieną vėl pradėję terioti Vilniaus apylinkes. Lietuviai, pasak kronikininkų, tai palaikę negarbingu žodžio sulaužymu ir pradėję griebtis atitinkamų atsikirtimo priemonių. Tarp kitko, Kęstučio pasiųstas jo sūnus Vytautas sunaikinęs jų numatytajame grįžimo kely paruoštas maisto ir pašaro atsargas. Tuo būdu 11 dienų užtrukę žygy[c], grįždami kryžiuočiai atsidūrę labai sunkioje padėtyje. Didžiausių speigų metu likusi be maisto bei pašaro, be to, dar persekiojama į šalis nukrypti neleidžiančių Vytauto karių, Ordino kariuomenė tirpte tirpusi. Tik mažiems jos likučiams tepasisekė pasiekti savas pilis. Taigi ir šį kartą nukentėjo tik apylinkės ir šiek tiek priemiesčiai, bet pats miestas ir pilis nebuvo puolama[117].

Jei neskaityti kryžiuočių kariuomenės būrio pasirodymo palei Trakus 1382 m. Jogailos ir Kęstučio kovos metu, daugiau jie prie Vilniaus nebuvo atėję iki pat Jogailos

[116] Vygandas Marburgietis apie 1365 m. kryžiuočių žygį rašo: „Wynricus magister cum preceptoribus [etc. collecta copia in die assumpcionis] intendentes castrum Wille obtinere, pertranseuntesque flumen vulgariter Nerryne, [in quo, antequam vadum invenirent, camerarius magistri Sanderus est submersus]. Intrant[que] terras Popparten et Slawagen, [quas duobus diebus devastabant]… Tandem veniunt ad castrum Wille [evocantque capitaneum putantes sic castrum obtinere]“, [*Scriptores Rerum Prusicarum*, hrsg. von Theodor Hirsch, Max Töppen, Ernst Strehlke, Leipzig, 1863, t. 2], p. 550, 552. H. Wartberge ta proga rašo [Hermani de Wartberge, *Chronicon Livoniae*, hrsg. von Ernst Strehlke, Leipzig, 1863, p. 78]: „… in terram Letwinorum perduxit circa castrum Vilnee et Vilkenberg omnia vastantem; qui eciam castrum Kernow et Meisegale [igne] combussit“, H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, p. 413.

[117] H. Wartberge rašo: [Hermani de Wartberge, *Chronicon Livoniae*, p. 104] „…usque ad castrum et opidum Vilne, rege Algerden ibidem existente, gravia damna cede [et] flammis eciam in annona inferendo“, plg. A. Kučinskas, *Kęstutis, lietuvių tautos gynėjas*.

kovų su Vytautu, kai pradėjo jį pulti kaip Vytauto sąjungininkai. Tiesa, jie dar buvo bandę žygiuoti prie Vilniaus 1379 m., tačiau paklydo ir grįžo[118].

Vytauto-Jogailos kovų metu Vilnius pirmą kartą Vytauto talkininkų kryžiuočių buvo puolamas 1383 m. rudenį, tuoj po to, kai buvo užimti Trakai. Buvo puolamas pats miestas, tačiau nei jo, nei pilies užimti nepasisekė. Po karštų kovų ant kažkokio tilto, gal norint pereiti per Vingrį, t. y. dar priemiesty prieš priėjimą prie pilies rajono, gal veržiantis per pilį supusią Vilnią, kryžiuočiai buvo priversti pasitraukti. Buvo tik sudeginta dalis miesto[119].

Sekančiais metais Ordino kariuomenė vėl buvo Aukštaičiuose, teriojo Ukmergės ir Maišiagalos apylinkes, tačiau paties Vilniaus jau nepasiekė. Nenukentėjo Vilnius ir 1385 m. magistro Konrado Zöllnerio didžiojo žygio metu, kai keršijant už Vytauto atpuolimą buvo nusiaubta didžioji dalis Aukštaičių net iki Ašmenos, kurios kryžiuočiai iki tol dar niekad nebuvo pasiekę. Tiesa, jie ir dabar grįždami buvo priėję prie pat Vilniaus, tačiau rado budriai saugomus visus priėjimus ir pasitraukė miesto nė nepuolę[120].

Baisiausių dienų Vilnius sulaukė per antrąsias Vytauto kovas su Jogaila 1390 m., kada abiejų Ordino valstybių ir Vytauto jungtinė kariuomenė Skirgailos pajėgas nuo pat Kauno atstūmė iki Vilniaus ir išlaikė jį apgulusį net 5 savaites[a]. Ilgai trukusių kovų metu buvo sudegintas beveik visas miestas ir sunaikinta vadinamoji Kreivoji pilis. Kovų metu iš vienos pusės žuvo Jogailos brolis Karigaila, o iš antros pusės Vytauto brolis Tautvilas[b]. Nors buvo dėta daug pastangų ir patirta aukų, puolančiajai kariuomenei visos pilies užimti nepasisekė. Kryžiuočiai grįžo teriodami kraštą, Vilniuje palikę smilkstančias degėsių krūvas[121].

Nors mes nežinome, nei kaip tada Vilniaus miestas atrodė, nei kas konkrečiai buvo sudeginta, tačiau iš bendro pobūdžio Ordino kronikininkų pastabų susidaro vaizdas, kad[c] tai būta miestui labai skaudaus smūgio. Šis pirmasis iš priešo patirtas smūgis buvo toks, kokio kito jis sulaukė tik daugiau kaip po pustrečio amžiaus (1655 m.).

---

118 H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*.

119 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 1, p. 39; K. Heinl, *Fürst Witold von Litauen…*, p. 28–29; Ig. Jonynas, Jogaila: Krėvos akto genezis, *Židinys*, 1936, t. 24, nr. 2, p. 175–181; nr. 3, p. 293–305], prileidžia tiltą per Nerį, kurio tada tikrai dar nebuvo.

120 A. Prochaska, *Król Władysław Jagiełło*, t. 1, p. 67.

121 Ten pat; to paties, *Dzieje Witolda, wielkiego księcia Litwy*; K. Heinl, *Fürst Witold von Litauen*…, p. 71; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 1, p. 133. Šitam žygy dalyvavo kaip kryžiuočių talkininkas ir Derby grafas, būsimasis Anglijos karalius Henrikas IV. Plg. *Expeditions to Prussia and the Holy Land, made by Henry, Earl of Derby… in 1390–1391 and 1392–1393, being the Accaunts of his Treasurer*, edited by Lucy Toulmin Smith, with Introduction, Notes and Indices, London, 1893. Be to, žr. tolimesniame skyriuje, kur kalbama apie seniausios Vilniaus pilies išvaizdą.

Kai 1391 m. rudenį kryžiuočiai vėl priartėjo prie Vilniaus, miestas dar tebebuvo neatsigavęs nuo 1390 m. smūgio. Vis dėlto priešui artėjant buvo nudegintos apylinkės ir atsistačiusieji priemiesčiai. Pavojus betgi praėjo lengvai. Naujasis Ordino magistras, trumpai tepastovėjęs Vilniaus apylinkėse, pasitraukė miesto nepuolęs[122].

Paskutinį kartą kryžiuočių Ordino kariuomenė atėjo prie Vilniaus 1394 m. rugpjūčio gale[a]. Tai buvo keršijimas už Vytauto antrąjį atsimetimą. Magistro Konrado von Jungingeno vadovaujama Ordino kariuomenė (buvo atvykęs ir Livonijos magistras su savo pajėgom) 23 dienas laikė apsupusi pilį, ją smarkiai apšaudė iš moderniausių patrankų, tačiau nepajėgė paimti nei vieno įtvirtinimo ir pasitraukė. Kiek šį kartą nukentėjo miestas, jokių žinių neturime. Pastebėtina, kad apsiautimo metu pilyje paties Vytauto nebuvo. Jis pats ir jo pusbrolis Kaributas tuo tarpu su kariuomene sukaliojosi Vilniaus apylinkėse, trukdydami kryžiuočių veiksmus ir neprileisdami jiems privežti nei karinių reikmenų, nei maisto. Pro Trakus besitraukiantį priešą Vytautas nuolat persekiojo ir tik su dideliais skaudžiais nuostoliais jam pasisekė pasiekti Prūsų kraštą[123].

Senojoje istorinėje literatūroje[b] (M. Strijkovskio, Augusto von Kotzebue, J. Voigto ir jų sekėjų) paprastai rašoma, kad šituo savo žygiu magistras norėjęs atimti iš Vytauto Vilnių ir pasodinti ten jo varžovą Švitrigailą, iš kurio prieš metus Vytautas buvo atėmęs Vitebską, o jį patį, sukaustytą pančiais, pasiuntęs į Krokuvą Jogailai. Pasak tų autorių, Švitrigaila iš Krokuvos buvo pabėgęs pas Ordiną. Tačiau tai yra niekuo neparemtas spėjimas. Didysis Vytauto valdymo priešas Švitrigaila iš tikrųjų tik vėliau pasireiškė, o 1393–1396 m. laikotarpy jis ramiai gyveno Krokuvoje Jogailos išlaikomas[124].

Kadangi Švitrigaila 1394 m. prie Vilniaus nebuvo, tai turbūt neturi pagrindo ir M. Strijkovskio minimas Vilniaus pilies užgrobimo planas, pasinaudojant rusėnu vienuolių išdavimu. Pasak Stryjkowskio, Švitrigaila prikalbėjęs vienuolius padegti kažkokius 2 bokštus ir tuo būdu atitraukti daugumą gynėjų nuo numatomos pulti vietos. Tačiau sąmokslas vieno vienuolio buvęs išduotas pilies komendantui ir nuėjęs vėjais. Šiai paskutinei vilčiai žuvus, kryžiuočiai nutarę grįžti, o begrįždami prie Strėvos dar buvę užpulti lietuvių, kurie užvertę ant jų visą pakirstą mišką[125].

122 Ten pat.

123 K. Heinl, *Fürst Witold von Litauen*…, p. 107–108; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 1, p. 155–158.

124 A. Lewicki, *Powstanie Świdrigiełły. Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną*, Kraków, 1892; A. Prochaska, *Dzieje Witolda wielkiego księcia Litwy*.

125 Ten pat.

Galima būtų prileisti, kad vienuolius į sąmokslą galėjo įtraukti ir ne Švitrigaila, bet kas nors kitas, tačiau nesant jokių to paties meto šaltinių panašių liudijimų, M. Strijkovskio pasakojamas epizodas negali būti laikomas patikimu.

Po šito nelaimingo 1394 m. žygio kryžiuočiai Vilniaus jau niekad nebepasiekė. Nepasiekė jo taip pat joks kitas priešas iki pat 1655 m., kada pirmą kartą Lietuvos istorijoje jos sostinė Vilnius atsidūrė priešo, Maskvos kariuomenės rankose ir išbuvo okupuotas beveik 6 metus. Ramusis Vilniaus istorijos periodas, vadinasi, truko 261 mtus Suprantama, kad tais ramiais laikais miestas galėjo laisviau augti bei kilti. Bent priešų pavojų nebuvo. Ordino pavojus buvo likviduotas dar Vytauto laikais. Rytiniai kaimynai buvo per toli nuo Vilniaus, o be to, jie iki XVI a. tebebuvo ir per silpni.

3. Vilniaus miesto privilegijos bei apdovanojimai XVI a.[a]

Kaip jau buvo prisiminta, magdeburginės miestų teisės Vilniui buvo suteiktos Jogailos 1387 m. Pagal šiuos miestų įstatymus, labai praplitusius Lietuvoje ir Lenkijoje[126], Vilnius tvarkėsi iki pat nepriklausomos valstybės žuvimo, kada buvo įvesti Rusų įstatymai. Kad magdeburgines teises Vilniui suteikė Jogaila, yra plačiai žinoma, tačiau smulkesnė Vilniaus miestiečių bendruomenės savivaldos organizacija nėra žinoma, nes Jogailos privilegija nėra išsilikusi iki mūsų laikų, o gyvenimo praktikoje įvairiuose miestuose, turinčiuose tas pačias magdeburgines teises, būdavo žymių nevienodumų. Dėl to ir literatūroje dėl Jogailos-Vytauto laikų Vilniaus magdeburginės organizacijos yra pareikšta įvairių nuomonių. Dažnai paneigiamas magdeburginiuose miestuose būtinas[b] vaito buvimas ir visiškai atmetamas tarybos buvimas[c]. Tačiau bent dėl vaito tai yra grynas nesusipratimas, kilęs tik dėl to, kad yra nežinomas Jogailos magdeburginės privilegijos tekstas.

[126] R. Schranil, *Stadtverfassung nach Magdeburger Recht. Magdeburg und Halle*, Breslau, 1915 (Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte. Hrsg. von Otto von Gierke, 125); M. F. Vladimirskij-Budanov, *Niemieckoje pravo v Polšie i Litvie*, S.-Peterburg, 1868; F. V. Taranovskij, *Obzor pamiatnikov magdeburgskago prava zapadno-russkich gorodov litovskoj epochi. Istoriko-juridicheskoje issledovanije*, Varšava, 1897. Kijevo, Polocko ir Minsko magderburginės privilegijos: *Sbornik Muchanova*. Izdanije vtoroje, dopolnenoje, Spb., 1866, p. 84–87, 95–97, 145–149. Jų ir eilės kitų miestų privilegijų regestai: *Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów, posługających do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i im ościennych krajów,* zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz, z pozgonnych rękopismów, znajdujących się w bibljotece Muzeum Wileńskiego, wydał Jan Sidorowicz, Wilno, 1862, t. 2, p. 243, 248, 250, 292, 322. Kauno privilegijos klausimą aiškinosi K. Jablonskis, Dėl 1408 metų Vytauto privilegijos Kauno miestui tikrumo, *Praeitis*, 1930, t. 1, p. 329–339.

Magdeburgine Vilniaus privilegija dažnai laikoma išsilikusi Jogailos 1387 m. privilegija, kuria jis Vilniaus miestiečiams tik pažada duoti magdeburginių teisių privilegiją („…Jus Theutonicum, quod Magdeburgense dicitur… certas literas nostras, Sigillo Nostro pendenti sigillatas… dare volumus“), o tuo tarpu pagiria miestiečius, kad jie jam esant Lenkijoje, rūpestingai saugoję pilį, kol ji buvusi apsupta mūro siena. Dabar tų sargybų nebereikėsią, nes pilis esanti apsupta mūro siena[127]. Vadinasi, tai yra ne magdeburginė privilegija, bet atleidimas nuo senosios prievolės eiti pilies sargybą.

Šią privilegiją laikyti magdeburgine negalima jau vien dėl to, kad joje pačioje[a] Jogaila įsakmiai pažada dėl magdeburginių teisių duoti specialų diplomą. Ir nėra jokio pagrindo manyti, kad tokios privilegijos nebūtų buvę. Kad magdeburginė savivalda netrukus po to iš tikrųjų buvo suorganizuota, mes galime spręsti ir iš to, kad vytautinių laikų dokumentuose užtinkame minimą Vilniaus vaitą, kurio institutą daugelis istorikų šiais laikais iš viso nori paneigti[b].

Koks buvo Jogailos magdeburginės privilegijos tekstas tikrai nežinome, tačiau, rodos, galima prileisti, kad maždaug pagal ją buvo parašyta 1432 m. Zigmanto I Kęstutaičio privilegija, kurios tekstas yra žinomas. Atrodo, kad tai yra ne kas kita kaip Jogailos privilegijos pakartojimas su kai kuriais priedais, lygiai kaip Kazimiero 1441 m. magdeburginė privilegija yra šiosios, zigmantinės, pakartojimas, nors ji ten nei vienu žodžiu nepriminta.

Kazimiero privilegijoje viskas rašoma, lyg tai pirmą kartą miestui būtų suteikiama, nors tai yra tik ankstyvesnių teisių patvirtinimas, pridedant vos porą naujų dalykų. Jei ir Zigmanto I privilegija būtų žuvusi, jos pėdsakų vėlyvesnėse privilegijose taip pat neatsektume, nors iš tikrųjų ji yra kartojama žodis žodžiu[c]. Tokia jau buvo ano meto didžiojo kunigaikščio kanceliarijos praktika. Kad Zigmanto I privilegija greičiausiai yra nurašyta iš Jogailos privilegijos, mums rodo ir jos redakcija, Krokuvos minėjimas bei panašūs dalykai. Neabejotinai Zigmanto I pridėta yra tai, kad kalbamosios teisės suteikiamos tiek katalikams, tiek „rusams“, t. y. Rytų apeigų tikintiesiems. Jogailos kalbamoji privilegija, kaip ir tais pat 1387 m. bajorijai duotoji, be abejo, buvo taikoma tik katalikams. Rodos, galima drąsiai tvirtinti, kad ir visą 1432 m. Zigmanto I privilegiją iššaukė beveik vienintelis reikalas deklaruoti „rusų“ teisių sulyginimą. Atsiminkime

[127] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 1–2, nr. 1. Privilegijoje čia vartojamas žodis „civitas“, t. y. miestas. Tačiau, be abejo, turima galvoje pilies rajonas, kur, kaip pamatysim toliau, buvo ir privačių namų. Kad Vilniaus miestas ir po 1387 m. buvo atviras, be jokių ginamųjų sienų, matome iš daugelio vėlyvesnių šaltinių. Įsidėmėtini Jogailos privilegijos žodžiai apie miestiečių turėtą prievolę saugoti pilį „juxta consuetudinem a multis transactis temporibus hactenus tentam et habitam, tamdiu videlicet, quousque supra dicta Civitas nostra Vilnensis muro ex omni sui parte fuerit circumducta…“

tik, kad tai buvo kovų su Švitrigaila metas, kad Švitrigaila rėmėsi daugiausia gudiškųjų sričių bei gudiškosios visuomenės dalies parama ir kad norėdamas jo pozicijas susilpninti Zigmantas I tuo pat metu buvo paskelbęs ir „rusų“, Rytų bažnyčios išpažinėjų, bajorų socialinių teisių sulyginimą su katalikais. Kalbamoji Vilniaus miesto privilegija yra neabejotinai viena grandis iš šios Zigmanto I akcijos[a]. Kritiškų kovų metu jam nebuvo nė kada miesto gyvenimo pertvarkymu užsiimti, bet „rusų“ teisių sulyginimo deklaracija politiškai negalėjo būti nenaudinga[b]. Taigi jo privilegijoje atvaizduota Vilniaus magdeburginė organizacija visai pamatuotai gali būti priskiriama ir vytautiniams laikams, iki pat 1387 m. Apie kokią nors panašią Vytauto privilegiją neturime jokių žinių ir jos greičiausiai nebuvo[128].

Zigmanto I 1432 m. rugsėjo 22 d. magdeburginės privilegijos turinys yra toks.

Pradžioje kaip ir minėtoje Jogailos privilegijoje dėl atleidimo nuo pilies sargybų sakoma, kad norėdamas parodyti palankumo savo ištikimiems Vilniaus miestiečiams[c] bei norėdamas sudaryti jiems geresnes gyvenimo sąlygas suteikiąs jiems, tiek katalikams, tiek „rusams“, magdeburgines teises, kaip kad turį Krokuvos miestiečiai. Jokios kitos krašto teisės bei įstatymai jų negalį liesti. Vilniaus miestiečiai esą išskiriami iš visų dabartinių ir būsimų vaivadų, teisėjų ir kitokių pareigūnų valdžios. Visi jie būsią teisiami tik savo vaito, o pats vaitas kunigaikščio būsiąs teisiamas tik pagal magdeburginius įstatymus. Ta pačia proga suteikiąs miestui teisę laikyti viešąsias svarstykles vaškui bei kitoms prekėms sverti ir audeklų karpyklą[d]. Miestas turįs teisę ne tik toliau laikyti 4[e] audeklų krautuves, bet galįs dar ir kitas 4 naujas ten pat pasistatyti. Taip pat duodąs miestui įvairių vynų, midaus ir alaus pardavinėjimo bei sandėlių laikymo teisę. Visų šitų įstaigų pelnas turįs eiti miestui, o miestas už tai senoviškai turįs kasmet mokėti valdovui arba jo vietininkui mokestį nuo krautuvių[129].

Jei ir prileistume, kad Jogailos privilegijos nėra buvę, iš šios privilegijos vis dėlto matome, kad prieš Zigmantą I miestas jau turėjo mažiausiai tas čia minimas 4 audeklų krautuves, už kurias mokėjo ir mokesčius. Iš tikrųjų sunku patikėti, kad jis nebūtų turėjęs ir visų kitų čia minimų dalykų, nes visa tai buvo įprasta visuose magdeburginiuose miestuose. Atrodo, kad Zigmanto I, be suteikimo lygių teisių nekatalikams, čia tik

[128] Sekdamas Albertą Vijūką-Kojalavičių, J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, Wilno, 1840, t. 1, p. 130–133, prileidžia, kad Vilniui privilegiją bus davęs ir Vytautas. Esą 1424 m. Tačiau M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 1, p. 179, nurodo, kad tai neįtikima, nes jokioje vėlesnėje privilegijoje ir jokiame kitame šaltinyje tai nepaminima.

[129] Šios privilegijos yra išlikę du tekstai – lotyniškas ir slavų kanceliarine kalba lenkiškoje transkripcijoje, *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 2–3, 3–5.

tos 4 naujos krautuvės ir tepridedamos. Privilegijos pradžioje paminėjimas Krokuvos miestiečių, vilniečiams suteikimas Krokuvos miestiečių turimų teisių ypatingai rodo, kad čia kartojama Jogailos privilegijos žodžiai. Zigmantas I pats juk nebuvo Lenkijos sostinės valdovas ir jam būtų netikę minėti svetimą miestą. Be abejonės, tai Jogailos formulė.

Panašios vertės yra ir antroji tų pačių metų žinoma Zigmanto I privilegija Vilniaus miestiečiams, suteikianti teisę visoje Didžiojoje Kunigaikštijoje prekiauti, nemokant jokių muitų[a]. Privilegijoje išvardinama eilė miestų, kuriuose tie muitai neturi būti imami, būtent Lucke, Kaune, Podolės žemėje, Smolenske, Brastoje, Naugarduke, Minske. Niekas iš vilniečių negalįs imti muitų nei plaukiant upėmis, nei ant tiltų, nei prie užtvankų, nei niekur kitur, kur muitinės būtų įrengtos[130]. Šita privilegija taip pat naujų normų į prekybinius santykius neįneša. Joje pačioje sakoma, kad vilniečiai neprivalą mokėti muitų, kaip kad ir seniau jų nemokėdavę. O tuo pačiu reikalu duotose Kazimiero ir Aleksandro privilegijose sakoma, kad nuo muitų vilniečius atleidę jau Algirdas ir vėliau Jogaila[131]. Tuo būdu ir šioje privilegijoje nauja, atrodo, tebuvo tik tiek, kad Zigmantas I prie mums nežinomos Jogailos privilegijos pridėjo, jog tas pats taikoma ir Rytų apeigų tikybos vilniečiams[b]. Taigi Zigmantas I nesuteikė kokių naujų teisių, bet tik sulygino visus miesto gyventojus, įleido į magdeburginius organus ir nekatalikus bei suteikė jiems kitas lygias teises. Zigmantas I tada buvo išvakarėse griežtos kovos su Švitrigaila[c]. Jam reikėjo ką nors padaryti, kas nestumtų Švitrigailos glėbin nekatalikiškosios Lietuvos visuomenės dalies[132]. Dėl to jis [rūpinosi] ir nekatalikų bajorų teisėmis[d].

Kaip pamatysime toliau, vėlesniais laikais Vilniaus magdeburgijoje katalikų ir Rytų bažnyčios tikinčiųjų santykiai buvo tiksliai nusakyti. Vieniems ir antriems buvo paskirtas atitinkamas skaičius vietų, laidavęs jiems tam tikrą įtaką miesto gyvenime. Kad tai būtų buvę nustatyta jau Zigmanto I laikais, mes neturime jokių duomenų. Zigmantui I, atrodo, ne tiek rūpėjo miesto gyvenimo pertvarkymas, kiek kovos su Švitrigaila akivaizdoje[e] rūpėjo sudaryti įspūdį, kad jis globoja ir Rytų bažnyčios tikinčiuosius. Užsiimti reformomis nebuvo nei kada, nei patogus buvo metas, nes tai būtų sukiršinę katalikus. Ir šioje yra nauja tik tiek, kad vėl privilegija…[f]

130 Ten pat, p. 5; I. Daniłowicz šį dokumentą kažkodėl laiko netikru, *Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów, posługających do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów,* t. 2, p. 140, nr. 1642.

131 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 5–6, 15–16.

132 Plačiau žr. A. Lewicki, *Powstanie Świdrigiełły*; A. Šapoka, Valstybiniai Lietuvos Lenkijos santykiai Jogailos laikais…

Kai kurias *Kazimiero* privilegijas Vilniaus miestiečiams mes jau buvom priminę. Taip, vos pasidaręs didžiuoju kunigaikščiu, 1440 m. lapkričio 7 d. jis (faktiškai ponai jo vardu, nes jis tebebuvo vaikas) pakartojo tik ką minėtą Zigmanto I privilegiją dėl muitų, kaip minėta, remdamasis senelio Algirdo ir tėvo Jogailos privilegijomis[133]. Sekančiais 1441 m. Kazimieras davė plačią magdeburginę privilegiją, kuri Zigmanto I privilegijos nė neprisimena, tačiau, kaip minėta, yra jos pakartojimas žodis žodin. Tik pabaigoje prikergiama šiek tiek naujų dalykų. Pirmiausia miestui dovanojama visa maisto produktų rinka, t. y. visos pajamos iš esamos ir būsimos maisto produktų prekybos; toliau miestui dovanojamas visas laukas paneriais iki pat Lukiškių, pakartojama teisė prekiauti visame krašte be muito ir duodama teisė du kartus per metus suruošti muges, trunkančias po savaitę – tuojau po Trijų karalių ir po Marijos dangun ėmimo šventės (Žolinės), ir po vieną turgų kas savaitę[134].

Dar po 3 m., t. y. 1444 m., Kazimieras vilniečiams pirkliams suteikė privilegiją, leidžiančią laisvai, nemokant jokių muitų prie specialiai tam įrengtųjų užtvarų, naudotis Neries keliu bei panaudoti vytinių tempimui krantą iki pat Kauno, kur šiuo metu buvo prekybos su Kryžiuočių ordino kraštais centras[135]. 1448 m., jau kaip Lenkų karalius, Kazimieras vilniečiams suteikė teisę be jokių muitų laisvai prekiauti visoje Lenkijoje[136], o 1451 m. privilegija atleido juos nuo prievolės didžiajam kunigaikščiui arba jo agentams duoti arklius kroviniams pervežti arba jiems patiems važiuoti[137]. Esą tai nesuderinama su magdeburginėmis teisėmis. Lenkijos magdeburginiai miestai nuo tokių prievolių esą laisvi. Dėl to tai jis visiems laikams vilniečius nuo tų prievolių atleidžiąs ir įsakąs vaivadoms, tijūnams ir kitiems pareigūnams jų nereikalauti. Suprantama, kad šitoji privilegija buvo išprašyta vilniečių remiantis magdeburginių privilegijų posakiu, kad Vilniui suteikiamos tokios teisės, kokiomis naudojasi Krokuvos miestas, nurodant, kad Krokuva ir kiti magdeburginiai Lenkijos miestai nuo pastočių davimo esą laisvi.

133 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 5–6.

134 Ten pat, p. 7–8. Tos pačios mugės buvo patvirtintos dar 1633 m. seimo, *Volumina Legum*, Petersburg, 1859, t. 3, p. 384 (f. 810).

135 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 9. Plg. Z. Ivinskis, *Lietuvos prekyba su Prūsais*, t. 1.

136 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 9–10.

137 Ten pat, p. 10. Dėl kitokių prekybą normuojančių šio meto dokumentų žr.: *Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów, posługających do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów,* t. 2, p. 181–186, nr. 1809, 1825, 1830, 1844; J. Voigt, *Geschichte Preussens*, Königsberg, 1838, t. 8, p. 114, 140; *Sbornik Muchanova*, p. 15.

Literatūroje kartais minima dar viena Kazimiero privilegija, esą duota 1444 m., kuria jis specialiai skelbiąs Vilnių esant Lietuvos sostine. Pirmasis tai pradėjo minėti T. Czackis[138], tačiau daugiau niekas tokio dokumento nėra matęs ir jo, be abejo, nebuvo. Vilnius niekad nebuvo nustojęs būti sostine ir nebuvo jokio reikalo tai dar atskiru aktu patvirtinti. T. Czackį bus suklaidinęs kurio nors jo matyto dokumento posakis[a], kuriame, kaip ir daugumoje kitų aktų, Vilnius vadinamas sostine. Tokių dokumentų yra daug, tačiau jie toli gražu nereiškia sostinės pripažinimo arba tvirtinimo. Tai paprastas oficialus miesto vardas – „sostinės miestas“ arba „mūsų sostinė“ Vilnius.

Vėl toliau Vilniaus miestiečių teises praplėtė didysis kunigaikštis Aleksandras, jau pirmaisiais savo valdymo metais (1492) davęs net 3 privilegijas.

Pirmučiausia Aleksandras patvirtino savo pirmatakų magdeburgines privilegijas, pakartodamas žodis žodin Kazimiero 1441 m. privilegiją, o gale dar prikergdamas naujų nuostatų, kurie arba paaiškina ankstyvesniuosius dėsnius, arba yra nauji apdovanojimai. Taip jis pirmą kartą Vilniaus miestui suteikė anais laikais labai svarbią sandėlių laikymo teisę, kurią turinčiame mieste joks svetimas pirklys negalėjo pats išparduoti savo atgabentųjų prekių, bet turėjo jas parduoti į miesto sandėlius[b]. Išryškinant jau anksčiau miesto turėtąją propinacijos (gėrimų pardavinėjimo) išimtinę teisę, sakoma, kad suteikiąs „saugojimo ir propinacijos teises malmatui[*] ir visiems vynams bet kurių rūšių ir bet kaip vadinamiems, esantiems tėvynėje ir kaimyniniuose kraštuose“. Bet kokiais gėrimais, o taip pat apyniais prekiauti Vilniuje leidžiama tik magdeburgijai. Pagaliau suteikiama miestui vėl nauja išimtinė teisė laikyti vaško dirbinių dirbtuvę. Visos privačios žvakių ir kitų vaško gaminių dirbtuvės turi būti uždarytos. Gali likti tik vyskupo ir vaivados dirbtuvės, tačiau jose galįs būti perdirbamas tik jų savas vaškas[139]. Be abejo, miestui tai buvo naujas pajamų šaltinis, bet labai nenaudingas ir nuostolingas privatiems verslininkams.

Kitomis dviem tų pačių metų privilegijom Aleksandras pakartojo jau Kazimiero privilegiją, atleidusią miestiečius nuo pastočių bei arklių davimo[c], ir pakartojo anksčiau paprastai dviejose atskirose privilegijose garantuojamas[d] teises laisvai be muito prekiauti visoje valstybėje ir taip pat laisvai keliauti Nerimi į Kauną. Jau pasidaręs Lenkijos

138 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 146.

* Malmatas arba malmazija – malmaziškas vynas. Taip anais laikais buvo vadinami Graikijos ir apskritai pietų kraštų vynai, kilę iš Graikijos salų (ypač Kretos), Sicilijos, Ispanijos ir pan. Prie jų neskiriami tik Vengrijos, Reino ir Prancūzijos vynai. Vardas kilęs nuo Graikijos miesto Malvazija.

139 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 11–14.

karaliumi, 1501 m. Aleksandras pakartojo tėvo privilegiją, leidžiančią laisvai be muito prekiauti Lenkijoje[140].

Dėl privilegijos, garantuojančios laisvą praplaukimą Nerimi, tenka pasakyti, kad tai teisė nemokėti mokesčių už pravažiavimą pro užtvaras, pirklius [ji] atleido tik nuo dalies išlaidų, o būtent jiems nereikėdavo mokėti jokių mokesčių valdovui bei jo vietininkams, betgi tekdavo mokėti tų užtvarų nuomotojams už patį praleidimą, užtvaros atidarymą. Tai mums rodo vienas didžiojo kunigaikščio Aleksandro teisminis sprendimas. Miestas pasiskundė Aleksandrui, kad Vilniaus vaivados Mikalojaus Radvilos agentas Bagdonas Kiaulė (Kiewla), kuris saugąs užtvarą Neryje prie pat Vilniaus, iš miestiečių imąs po l grašį nuo kiekvieno plukdinio. Taip esą nebuvę nei Vytauto, nei Zigmanto laikais. Aleksandras pavedė reikalą ištirti pačiam vaivadai. Tyrimas parodęs, kad šitokią rinkliavą įvedę tik velionio vaivados Sudimantaičio (1491) žmonės, o anksčiau pirkliai mokėdavę tik po l grašį nuo vytinės užtvarininkams, kurie vytines praleidžią pro užtvarą. Aleksandras nusprendė, kad ir toliau tik jiems tebūtų mokama[141].

Taip pat eilę naujų privilegijų Vilniui davė *Zigmantas II*. Jau pirmaisiais savo valdymo metais (1506) Zigmantas II pirmiausia patvirtino visas savo pirmatakūnų miestui suteiktas privilegijas. Priešingai savo pirmatakūnų papročiui, Zigmantas II savo diplome nepakartojo nei vienos ankstyvesnės privilegijos, bet tvirtino bendra formule „tvirtiname, lyg jos visos čia pažodžiui būtų įrašytos“ ir savo privilegijoje nepridėjo miestui jokių naujų teisių nei naujų pajamų šaltinių[142]. Tačiau tai nereiškia, kad Zigmantas II būtų miestu nesirūpinęs ir jo neapdovanojęs. Priešingai, kaip tik iš jo laikų mes turime įdomiausių dokumentų, liečiančių miestiečių gyvenimą bei patį miestą, o taip pat turime eilę privilegijų.

Bene pati įdomiausia Zigmanto II privilegija, kurioje labai suglaustai aptartos visos Vilniaus miesto anksčiau gautos teisės, yra datuota 1507 m. liepos 16 d. Tai yra mums nežinomos Aleksandro privilegijos patvirtinimas jos atpasakojimo forma, t. y. taip, kaip XVI a. daugiau niekur neužtinkame. Šito tvirtinimo originalas nėra žinomas. Žinomas jis iš 1607 m. Zigmanto Vazos transumpto. Gilesni jos tyrinėjimai gal privestų prie išvados, verčiančios suabejoti jo tikrumu. Tačiau mūsų reikalui jos tikrumo klausimas nėra taip jau labai svarbus. Jei ji sufabrikuota, tai sufabrikuota amžininkų ir jos turinys

140 *Ten pat*, p. 14, 15–16, 17–18.

141 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 33–34.

142 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 20–22.

rodo tai, ką Vilniaus miestas jau turėjo arba ko pretendavo. Mums gi čia rūpi atskleisti ano meto miesto gyvenimą, tad su jos turiniu pravartu susipažinti[a].

Zigmanto II akte Aleksandro privilegija atpasakojama maždaug šitaip:

Aleksandras suteikęs Vilniui magdeburgines teises visoje pilnumoje ir miestiečius išskyręs iš visų kitų įstatymų, o taip pat iš visų valstybės urėdų valdžios bei jurisdikcijos, palikdamas juos teisti vaitui, kuris savo ruožtu galįs būti teisiamas tik kunigaikščio ir tik pagal magdeburginius įstatymus. Vaitas galįs spręsti įvairiausias miestiečių bylas ir galįs juos bausti visokiausiomis bausmėmis: ir pakarti, ir ant kuolo pasmeigti, ir prigirdyti. Iš visų vaito skiriamų baudų ⅔ turi eiti valdovui, o ⅓ vaitui ir burmistrams. Be to, Aleksandras miestiečius paliuosavęs nuo visų neteisingų, urėdų uždedamų duoklių, duoklinio šieno ir duoklinių pinigų. Be to, esą rašoma, kad Vilniaus miestiečiai esą Aleksandro privilegijoje atleisti taip pat nuo pastočių valdovo pasiuntiniams ir kurjeriams (raitininkams), o taip pat nuo prievolės duoti vežimus pilies urėdams bei jų tarnams. Nebereikią eiti tų urėdų arklių saugoti, nei sargybos į pilį, išskyrus tik tą laikotarpį, kada pats valdovas atvykstąs į Vilnių. „Ir su kirviu neiti ir šieno nepjauti." Urėdai neturi kištis į jokius miesto ūkinius reikalus bei į prekybą. Miestas turįs duoti valdovo iždui kasmet po 30 auksinų, įprastą smuklių mokestį, sidabrinę, kiek išgali duoklių (mokesčių prekėmis), o valdovui atvykus į Vilnių, dar duoti po statinę arba po dvi statines avižų ir šieno kiek reikės. Be to, Aleksandras leidęs miestiečiams miške statybai ir kurui malkų kirstis, apylinkėje apgyvendinti savo žmones ir ganyklas laikyti ten, kur anksčiau jos buvę. Jis dar dovanojęs miestui teisę laikyti vaško dirbtuvę, matus bei saikus, audeklų karpyklą ir alaus, midaus bei vyno prekyba verstis[143].

Kaip matome, be teisės naudotis mišku ir ganyklomis, čia nėra jokių naujų dėsnių, kurių nebūtume užtikę kitose ankstyvesnėse privilegijose, tik kai kas paaiškinta, išryškinta ir susidaro neblogas miesto teisių bei prievolių vaizdas. Visa eilė kitų Zigmanto II dokumentų mums parodo, kaip miestui kartais nelengva buvo savo turimosiomis privilegijomis bei teisėmis pasinaudoti.

Taip, pav., 1511 m. Zigmantas II, naujai tvirtindamas jau Kazimiero Vilniui suteiktąsias prekybos monopolio teises savo mieste, draudžia svetimiems pirkliams Vilniaus mieste prekiauti tarp savęs, bet tik su vilniečiais. Už tai grasinama visų prekių konfiskavimu. Išimtis daroma tik mugių laikotarpiams, kada kiekvienam leidžiama su bet kuo laisvai prekiauti[144].

[143] Ten pat, p. 165–167.

[144] Ten pat, p. 22–23.

Pasirodo betgi, kad vilniečiams naudotis vadinamaja sandėliavimo teise, t. y. atkeliaujančius pirklius priversti jų atgabenamas prekes parduoti vilniečiams – sukrauti jas į magistrato sandėlius, – nebuvo lengva. Vieni iš jų išparduodavo prekes slaptai, o kiti ir viešai prekiaudavo, gindamiesi specialiomis valdovų privilegijomis, leidžiančioms jiems prekiauti visame krašte arba ir specialiai Vilniuje.

Remdamiesi savo privilegijomis vilniečiai vėl kreipėsi į valdovą ir 1538 m. išgavo naują privilegiją, kuria skelbiama, kad bet kam per nesusipratimą duotos panašios privilegijos yra atšaukiamos kaip priešingos Vilniaus ankstyvesniosioms privilegijoms ir magistratui leidžiama svetimus pirklius, kurie drįstų Vilniuje tarp savęs prekiauti arba ne mugių metu užsiimti detalia prekyba, sudrausti, nors jie turėtų ir bet kokias specialias privilegijas[145].

Panašių dalykų pasikartodavo ir vėliau. Taip, pav., 1552 m. dėl epidemijos buvo atšauktos metinės mugės. Į Vilnių betgi vis dėlto suvažiavo daug svetimų pirklių, kurių daugumas apie mugės atšaukimą iš anksto, žinoma, nebuvo nė girdėję. Jie pradėjo prekiauti vieni, be vilniečių. Magistratas jų suvaldyti negalėjo, nes[a] pagal bendrąsias mugių privilegijas tai buvo leista, o mugę atšaukusiame Zigmanto Augusto rašte apie draudimą prekiauti svetimiems pirkliams nebuvo pasakyta. Dėl to magistratas kreipėsi į valdovą prašydamas specialaus įgaliojimo. Įgaliojimas buvo duotas atskiru (1552 XI 10) raštu, kuriuo magistratui leista nepaklusniųjų pirklių prekes konfiskuoti savo naudai[146].

Panašių nesusipratimų buvo ir vėliau. Magistratas vėl ne kartą skundėsi svetimais pirkliais, kurie ne tik be jo žinios prekiauja Vilniuje, tačiau ir savus matus vartoja (Vilniuje veikė lietuviškieji matai). Miestui tai buvo nuostolinga[b]. Jis netekdavo tuo būdu dalies savo prekybinių pajamų bei svarstyklių ir matų mokesčio. Dėl to 1602 m. Zigmantas Vaza vėl patvirtino visas senąsias Vilniaus privilegijas, garantuojančias sandėlių teisę bei prekybos monopoliją. Tas teises laužančių pirklių prekės turį būti konfiskuotos, bet jau ne vien miesto naudai – pusiau [valstybės] iždui ir magistratui[147]. Vadinasi, vilniečių kova su svetimais pirkliais truko visą XVI a. Tada jiems dar pasisekdavo savo teises apginti. XVII–XVIII a. miestas retas savo teises bepajėgė apginti.

Grįžtant prie Zigmanto II Vilniui suteiktųjų privilegijų tenka priminti 1514 m. privilegiją, Vilniaus pirklius paliuosuojančią nuo muitų Lenkijoje. Tai tokių pačių Kazi-

145 Ten pat, p. 61.

146 Ten pat, p. 91.

147 Ten pat, p. 156–157.

miero ir Aleksandro privilegijų patvirtinimas, kurio vilniečiai buvo prašę dar 1507 m.[148] Tačiau ir šiuo reikalu Vilniaus pirkliams dėl privilegijos teikiamųjų teisių[a] dar ne kartą teko ilgai bylinėtis.

Nesusipratimų įvykdavo pirmiausia dėl to, kad anais laikais tiek Lietuvoje, tiek ir Lenkijoje muitai būdavo renkami ne valstybės pareigūnų, bet muitų nuomininkų agentų. Muitų nuomininkas valdovui sumokėdavo sutartą sumą, o pats gaudavo teisę rinkti nustatyto dydžio muitus visose išnuomotose muitinėse. Suprantama, kad tokie muitų nuomininkai bei jų agentai buvo linkę nuo muitų nieko neatleisti ir negalėjo pripažinti jokių valdovo atleidimų[b]cv, padarytų po jų sutarties sudarymo, nes tokie atleidimai natūraliai buvo jų išnuomotųjų pajamų sumažinimas, atseit sutarties laužymas. 1518 m., pav., toks konfliktas kilo tarp Vilniaus pirklių ir Kulmo muitininkų. Kai Vilniaus pirkliai muitus mokėti atsisakė, muitininkai, tvirtindami, kad čia iš vilniečių muitai visada būdavę imami, sulaikė jų prekes. Kai vilniečiams pasiskundus, Zigmantas II abi puses pašaukė savo teisman, asesoriai bylos tuojau neišsprendė, bet atidėjo seimui. Tuo tarpu Zigmantas II įsakė muitininkams sulaikytąsias prekes pirkliams grąžinti, o naujai pravežamąsias registruoti, kad bylą išsprendus ne jų naudai galima būtų išreikalauti muitą[149]. Kaip ta byla išspręsta, žinių neturime. Sekančio 1520 m. Lenkijos seimo nutarimuose nėra jokių pėdsakų. Tačiau žinoma, kad vilniečių privilegijos nemokėti muitų Lenkijoje liko galioje, nebuvo atšauktos. Tuokart mat buvo sprendžiamas vienas konkretus atvejis, bet ne principas[c].

Panašių nesusipratimų yra žinoma ir vėliau[d]. Yra taip pat likusių visa eilė vėlyvesnių valdovų dokumentų Lenkijos muitininkams, primenančių vilniečių teises bei draudžiančių iš jų muitus imti. Taip, Zigmantas II 1528 m. tą draudžia Sierpco, 1533 m. Mozūrų muitininkams, o 1540 m. šlėktoms Kieniškiams, reikalavusiems iš vilniečių tilto mokesčio. Zigmantas Augustas 1565 m. vienu raštu tai uždraudė Ciechanovo, o antru – visos Lenkijos muitininkams. 1576 m. Steponas Batoras vienu raštu tai uždraudė Palenkės ir Liublino vaivadijos muitininkams, o dviem kitais raštais vilniečių naudai išsprendė ginčą su Lenkijos muitų nuomininkais žydais Krasnais, kurie buvo pradėję imti muitus ant kelio į Gniezną ir kitas Lenkijos sritis. Pagaliau 1579 m. [Steponas] Batoras sudraudė Bielsko, o 1580 m. – Liublino muitininkus[150].

148 Ten pat, p. 23–25.

149 Ten pat, p. 26–28.

150 Ten pat, p. 44, 45, 68, 111–112, 134–136, 138–139.

Ryšy su vilniečių prekybiniais santykiais iš mūsų kalbamojo laikotarpio yra dar minėtinas jų ginčas su Kaunu. Turėdami bendro pobūdžio privilegiją, leidžiančią laisvai prekiauti visoje Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje nemokant jokių muitų nei kitokių mokesčių, vilniečiai taip pat laisvai prekiavo ir Kaune. Tačiau Zigmanto II laikais kauniečiai pradėjo šitą prekybą trukdyti. Jie rėmėsi savosiomis privilegijomis, garantavusioms jiems panašias monopolines prekybos teises savajame mieste, kaip kad ir vilniečiai turėjo. Kauno magistratas uždraudė vilniečiams Kaune ne tik prekiauti su pirkliais ne kauniečiais, ne tik verstis detalia prekyba ar atgabentąsias prekes sukrauti į savo pačių užlaikomus sandėlius, bet ėmė net reikalauti muito praplaukiant Nerimi į Nemuną.

Dėl to vilniečiai iškėlė bylą valdovo teisme. Nors kauniečiai rėmėsi „senove“, t. y. kad visada taip buvę, tačiau vilniečiai, pristatę tai paneigusius Trakų bei Gardino pirklius liudininkais, laimėjo. Pasak liudininkų, seniau vilniečiai galėdavę ne tik laisvai be jokių muitų su savo prekėmis praplaukti pro Kauną, bet ir jame sustoti bei savo prekes iškrauti, kur jiems patikdavę[151].

Zigmanto Augusto laikais šitas ginčas buvo vėl pasikartojęs, bet ir šį kartą vilniečiai laimėjo. Zigmantas Augustas dabar rėmėsi minėtuoju 1535 m. tėvo sprendimu. Už pakartotinas kauniečių priekabes jis pagrasino 1 000 kapų gražių bauda[152].

Dėl laisvo naudojimosi Neries keliu vilniečiai kalbamuoju laiku turėjo dar eilę kitų įdomių bylų, tik jau ne su miestiečiais, bet su didžiūnais ir bajorais. 1542 m. Vilniaus magistratas iškėlė bylą eilei didžiūnų, kurie ėmė muitus Nery aukščiau Vilniaus ir Žeimenoje, kuriomis miestui būdavo gabenamos malkos ir maisto produktai.

Pirmiausia buvo skundžiamas Vilniaus vyskupas Povilas Alšėniškis, kuris prie savo Verkių dvaro ėmęs muitus nuo Nerimi plukdomų sielių bei malkų ir nuo produktų, sukraunamų[a] ant sielių.

Vyskupo įgaliotinis tvirtino, kad muitai čia esą imami iš seno ir imama esą vos po 12 pinigėlių nuo sielio. Tačiau magistratas pristatė eilę liudininkų – bajorų ir darbininkų sielininkų, gyvenusių Antakalny. Šie prisiekė, kad šitie muitai esą neseniai įvesti, tik vyskupo Jono iš Lietuvos kunigaikščių (Zigmanto II sūnaus) laikais[b], su kuriuo miestas taip pat bylinėjęsis, tik byla tada nebuvusi išspręsta. Be to, liudininkai liudijo, kad muitų esą imama ne 12 pinigėlių, kaip teigė vyskupo įgaliotinis, bet net po 10, 12 ir

[151] Ten pat, p. 45–48.

[152] Ten pat, p. 108–109.

15 grašių nuo sielio (matyt, tai priklausė nuo sielio dydžio ir nuo to sielio, ko buvo prikrauta). Zigmantas II dabar ginčą išsprendė miesto naudai. Muitai buvo panaikinti.

Betgi įdomu, kad Zigmantas II vis dėlto nuoseklus nebuvo, veikiančių įstatymų nepritaikė. Pagal 1529 m. Lietuvos Statutą kiekvienam, kas neteisėtai ima muitus, turėjo būti konfiskuotas dvaras. Darydamas sprendimą Zigmantas II tą savo paties paskelbto Statuto nuostatą prisiminė, tačiau nerado galima konfiskuoti vyskupo dvarą už nusikaltimą, padarytą savo paties sūnaus. Dėl to sprendime sako dvaro likimą pasiliekąs savo tolimesnei nuožiūrai.

Verkių muitų neteisėtumui įrodyti pakviesti liudininkai paliudijo, kad taip pat neseniai pradėti imti muitai ir eilėje kitų vietų Nery ir Žeimenoje. Liudininkai buvo apklausinėjami kartu, nes magistratas bylą buvo iškėlęs tuo pačiu metu ir kitiems muitų ėmėjams, pakrančių dvarininkams. Pasirodo, kad tada Žeimenoje iš praplaukiančiųjų muitus rinko bajoras Davaina savo dvare Karkažiškėse, didžiojo kunigaikščio iždininkas Motiejus Mikitiničius – Kodiškėse, Mikalojus Narbutas – Kaltinėnuose, o Neryje[a] – Lucko vyskupas Jurgis Chvalčevskis – Žodiškėse, Jonas Narbutas – Markave ir vėlesnio Vilniaus vaivados Mikalojaus Radvilos našlė – Daniškave.

Pašauktieji į teismą Davaina su Mikita savo imamųjų muitų išsigynė, vysk. Chvalčevskis bandė juos [muitus] ginti, tačiau jų teisėtumo negalėjo įrodyti jokiais dokumentais. M. Narbutas į teismą neatvyko, o J. Narbutas ir Radvilienę atstovavęs Žemaičių seniūnas Jonas Radvila nuo muitų atsisakė. Zigmantas II savo sprendime visus tuos muitus panaikindamas ir visiems laikams uždrausdamas, pagrasino visiems, kas ateityje neteisėtai ims muitus, pritaikyti Lietuvos Statuto nuostatą dėl dvarų konfiskavimo. Ta pačia proga jis visiems įsakė savose užtvankose bei užtvarose įrengti pakankamai erdvius vartus, kad nebūtų trukdomas praplaukimas[153].

Be minėtųjų, Neryje kalbamuoju metu buvo dar Nemenčinės ir Bistricos muitinės, įrengtos buvusio Vilniaus vaivados M. Radvilos. Jo našlei magistratas bylą iškėlė sekančiais 1543 m. Tačiau kadangi muitinės buvo įrengtos su valdovo žinia, tai magistratas skundėsi ne dėl pačių muitų, bet kad jie esą per dideli. Zigmantas II patvirtino tokius muitus, kokie buvo pripažinti jo ankstyvesniu sprendimu, būtent po 3 grašius nuo sielio iš 30 rąstų ir po 12 pinigėlių nuo sielio iš 60 kaladžių malkų. Visa, kas sukraunama ant sielių arba valtyse prie sielių, jokie maisto produktai negali būti muituojami.

[153] Ten pat, p. 69–73.

Ta pačia proga buvo vėl pakartotas įsakymas dėl praplaukiamųjų vartų platumo. Buvo taip pat prisimintas ir patvirtintas dar Aleksandro sprendimas, draudžiąs imti muitą prie Vilniaus vaivados M. Radvilos įrengtos užtvaros žemiau Vilniaus, prie pat miesto. Aleksandro buvo leista iš vilniečių pirklių imti tik po l grašį nuo kiekvieno praplaukiančio sielio ar vytinės kaip atlyginimą darbininkams už užtvaros atidarymą. Dabar Zigmantas II pridėjo, kad jei prižiūrėtojai už tokį mokestį užtvaros atidaryti nesutiktų, miestiečiai galį pasinaudoti savais darbininkais[154].

Čia suminėtais atvejais vilniečiams pasisekė savo privilegijas apginti. Tačiau ne visuomet taip būdavo. Kartais tekdavo mokėti ir turint privilegijas. Taip, pav., 1570 m. vilniečiams išsisukti nuo padidintų muitų, nors pagal privilegijas galėjo visur ir visada prekiauti nemokėdami nieko. Šį kartą teko paaukoti savo interesus bajorijos ir valstybės interesams.

Gresiant karui su Maskva, Lietuvoje buvo padidinti muitai liuksusinėms prekėms – šilkui, brangiesiems audeklams ir pan. Tokių prekių pabrangimas, žinoma, labai nepatiko bajorijai, pirmajai jų pirkėjai. Dėl to 1568 m. seime bajorijai pageidaujant nuo 1569 m. lapkričio 1 d. tie muitai buvo panaikinti. Jų vietoje 3 metams buvo padidinti eksporto muitai, o importo prekėms, išskyrus druską ir silkes, liko senieji muitai. Vilniečių prašymą juos nuo tų muitų atleisti Zigmantas Augustas atmetė, aiškindamasis tuo, kad šitų muitų sąskaiton iš savo sekretoriaus Valento Iberfeldo ir žydo Izaoko Brodavkos pasiskolinęs dideles sumas pasienio pilių sutvirtinimo ir kitiems reikalams. Vilniečiams tai nebūsianti didelė našta, nes iš importuojamųjų prekių reikėsią mokėti tik už silkes ir druską, o už eksportuojamąsias prekes teksią mokėti vos 3 metus[155].

Miestiečiai, žinoma, į tai žiūrėjo kaip į kontribuciją, tačiau išeities nebuvo. Tai buvo bajorijos įsigalėjimo pradžia ir pirmieji miestiečių smūgiai[a]. Bajorijos viešpatavimo laikais – XVII–XVIII a. – vilniečiams teko daug dažniau ir daugiau nukentėti, ir dažniausiai bajorijos naudai.

Iš Zigmanto II laikotarpio aktų, tvarkančių Vilniaus miesto vidaus gyvenimą, pirmiausia yra minėtina 1522 m. privilegija. Joje pakartotinai tvirtinamos miesto teisės valdyti visas krautuves ir miestiečiai atleidžiami nuo prievolės eiti pilies sargybas. Šitą prievolę miestas turėjęs tol, kol nebuvęs apsuptas mūrų sienomis. Dabar, kai sienų statyba baigta, vaivada pilies sargyboms jų imti neprivaląs. Miestas tik turįs laikyti

[154] Ten pat, p. 73–74.

[155] Ten pat, p. 130–131.

24[a] ginkluotus sargus, kurių pareiga turinti būti palaikyti mieste tvarką bei saugoti jį nuo visokių nelaimių bei plėšikų.

Šiaip miestiečiai tvarkąsi visiškai savarankiškai, tačiau, kiek tai liečia miesto saugumo bei gynimosi reikalus, jie priklausą [nuo] vaivados. Vaivados bei jo vietininko pareiga esanti organizuoti miesto gynimą[b], o miestiečiai šiuo atžvilgiu jų turį klausyti. Toliau toje pačioje privilegijoje kalbama apie Vilniaus miesto prievoles valstybei bei valdovui. Kadangi dabar jis esąs išleidęs parėdymą, kad tam tikra dalis pajamų iš vaško per 3 metus turinti eiti valdovo iždui, dėl to įsakęs nuo kiekvienos vaško parduotuvės per tuos 3 metus duoti kasmet po akmenį (40 lietuviškų svarų) vaško. Nuo tos prievolės nesąs laisvas ir Vilnius. Praėjus 3 metams ir jis senu papročiu turėsiąs mokėti po l kapą grašių nuo kiekvienos vaško krautuvės ir nuo kiekvienos dirbtuvės.

Čia pat aptariami ir miesto mokesčiai*:* 1) iš visos Didžiosios Kunigaikštijos renkamas sidabrinės[c] mokestis, kurio Vilnius turįs duoti 500 kapų grašių, ir 2) daiktinis mokestis, vadinamoji „ordinščina“ – 2 ryšuliai po 40 sabalų po 18 kapų grašių vertės (jei iždininkui atrodytų tiek neverti, gali būti pareikalauta pinigais sumokėti) ir 3 rietimus užsieninių audeklų[156].

Reikia betgi pastebėti, kad šioje privilegijoje suminėtos miesto naštos buvo toli gražu ne visos ir mokesčiai nebuvo pastovūs bei tie patys. Čia, pav., neminima karinė prievolė, nuo kurios miestai paprastai atsipirkdavo. XVI a. pradžioje Vilnius vietoje šios miestiečių prievolės mokėjo po 150 kapų grašių ir 2 rietimus audeklo. Tai buvo 1½ daugiau kaip Brasta ir 3 kartus daugiau kaip Kaunas arba Gardinas[157]. 1522 m. privilegijoje minimasis daiktinis mokestis netrukus taip pat pakeistas piniginiu – 80 kapų grašių[158]. Minėtasis sidabrinės mokestis nebuvo pastovus ir nuolatinis. Jis buvo mokamas tik tada, kai mokėdavo visas kraštas.

156 Ten pat, p. 29–30. Audeklų rūšys privilegijoje nurodomos trys po 1 rietimą „Machelski [unum], Anglicarum [unum, et] Norskich seu Kamparskich [sex]“.

157 Mokesčio dydis, be abejo, atitiko miesto dydžiui bei gyventojų skaičiui. Tad pravers čia suminėti eilės Lietuvos miestų šitų mokesčių normas: Vilnius – 150 kapų grašių ir 2 rietimai dvejopų audeklų („Lunskogo“ ir „Koltrižskich“); Brastos – 100 kapų grašių; Kauno, Gardino, Bielsko, Drohičino, Kamenieco ir Lucko – po 50 kapų grašių; Vladimiro – 40 kapų grašių; Lydos, Briansko ir Suražo – po 30 kapų grašių; Naugarduko, Slanimo, Breslaujos ir Punios – po 20 kapų grašių; Merkinės, Valkavisko ir Veliuonos – po 15 kapų grašių; Ukmergės, Anykščių, Vasiliškių, Minsko, Vilkijos ir Eišiškių – po 10 kapų grašių; Utenos – 5 kapos grašių, *Akty Litovsko-Russkogo gosudarstva*, izdal Mitrofan Dovnar Zapolskij, Moskva, 1899, t. 1 (1390–1529), nr. 135.

158 1538 m. Vilniaus miestui „ordinščinos“ mokesčio buvo paskirta net 500 kapų, tačiau, remdamasis savo privilegijomis, Vilnius išgavo Zigmanto II sutikimą temokėti tuos pačius 80 kapų grašių, *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 62.

Kartais Vilniui pasisekdavo išsisukti ir nuo tokių mokesčių, kuriuos mokėdavo visi kiti miestai. Taip 1513 m. seime visam kraštui buvo uždėtas sidabrinės mokestis, o miestams dar ir specialus miestų mokestis. Sidabrinės visam kraštui buvo paskirta po l kapą nuo kiekvieno privalomo statyti kario. Vilniui paskirta sidabrinės 500 kapų grašių, o miestų specialaus mokesčio – 300 kapų grašių. Vilnius savo sidabrinės mokestį sumokėjo 1555 m., o tų 300 kapų miestų mokesčio visiškai nesumokėjo. Esą pagal privilegijas jis mokąs sidabrinės mokestį tik kartu su visu kraštu, kadangi kraštas jau nemokąs, tai ir jis neprivaląs mokėti. Zigmantas Augustas po 4 metų vilniečių atsikalbinėjimų bei prašymų[a] tą mokestį 1557 m. atšaukė. Esą turį likti galioje senosios privilegijos. Ta proga vilniečiai išgavo dar ir antrą privilegiją[b], kuria įsakmiai patvirtinama, kad jie be sidabrinės jokių kitų mokesčių neprivalą mokėti[159].

Iš kitų Zigmanto II privilegijų minėtina yra dar 1538 m. privilegija, nustatanti, kad bent 6 metus Vilniuje išgyvenę valstiečiai virsta miestiečiais ir buvusieji jų ponai į juos netenka visų teisių. Ją miestas išsirūpino, be abejo, dėl to, kad [ponai] dažnai kreipdavosi į magistratą, reikalaudami tokius pabėgėlius išduoti, o kiti net patys atvykdavo jų gaudyti ir gaudydavo visai nesikreipdami į magistratą. Už tokį savavaliavimą dabar buvo nustatyta 500 kapų grašių bauda[160].

Suprantama, kad šita privilegija turėjo didelių socialinių vaisių. Dėka jos pabėgę valstiečiai po 6 metų galėjo virsti laisvais žmonėmis. O tai, žinoma, teigiamai atsiliepė į miesto augimą.

Kaip jau matėme iš 1507 m. privilegijos atpasakojimo, Vilnius, kaip ir kiti miestai, turėjo dar įvairių patogumų valdovo paskirtose žemėse bei miškuose. Turėjo, tarp kitko, pievų šienavimui (be savo gyvulių šėrimo, tarp kitko, kaip matėme, šienas buvo reikalingas ir duoklėms) ir ganyklų. Tai buvo grynai miestiečiams naudotis skirtos žemės, miesto nuosavybė. Kai 1540 m. miesto ganyklose pradėjo ganyti savo galvijus valdovo dvariškiai, magistratui pasiskundus Zigmantas II jiems tai uždraudė[161].

Be šitų viso miesto žemių, kai kurie turtingesnieji miestiečiai dar turėjo nuosavos žemės bei dvarų[c]. Vieni jų buvo įsigyti pirkimo keliu, kiti didžiojo kunigaikščio dovanoti, kaip ir bajorams kad būdavo dovanojami[d]. Daugumas tokių dvarų miestiečių buvo įsigyti dar XV a., bet buvo įsigyjama ir XVI a., kada žemės valdymo teisė dar ne-

159 Ten pat, p. 105–107.

160 Ten pat, p. 60; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 231.

161 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 66–67.

priklausė vien bajorijai, kada dvarų savininkais kartais būdavo net žydai[162]. Dalis tokių miestiečių dvarų buvo čia pat prie Vilniaus, o kiti buvo ir gerokai nutolę nuo miesto – Maišiagalos, Rudaminos apylinkėse ir kt.[163]

Dėl šitų dvarų ne kartą būdavo nesusipratimų mokesčius mokant. Kildavo klausimas, kas iš jų mokesčius turi rinkti, ar atitinkamo pavieto rinkėjai, ar magistratas, kurio jurisdikcijai priklausė tų žemių savininkai. Miestas visada buvo suinteresuotas mokesčius iš tokių dvarų pats išrinkti. Mat miestui mokesčių būdavo paskiriama bendra suma, o jų paskirstymas priklausė magistratui. Juo daugiau galima buvo rasti apmokestinamų objektų, tuo mažesnis mokestis turėjo išeiti pavieniam objektui bei pavieniam mokėtojui. Šiuo atžvilgiu miestui vis dėlto sekėsi. 1517 m. Zigmantas II, o 1547 m. Zigmantas Augustas įsakė sidabrinės mokestį iš miestiečių dvarų imti per magistratą, nes jų savininkai iš seno visas prievoles atlieką su miestu ir priklausą magistrato jurisdikcijai[164].

Paskutinė Zigmanto II privilegija (1543 m.) lietė magdeburginių įstatymų interpretaciją. Dar buvo išaiškinta, kad testamentai, kurie lig tol būdavę sudaromi pasikvietus patikimus liudininkus, toliau galį būti sudaromi tik magistrato notariate. Ankstyvesnieji, privačiai sudaryti testamentai galiosią, tačiau vėlyvesni tokie testamentai neturėsią jokios galios[165].

Kadangi visi kiti juridiniai aktai jau anksčiau buvo sudarinėjami tik magistrate, tai nuo 1543 m. magistrato knygos jau atvaizduoja beveik visus turtinius miestiečių santykius. Tik su įstatymais nesuderinamos pirkimo pardavimo sutartys (pav., jei pirkėjas neturi teisės įsigyti mieste turto) ir vėliau būdavo privačiai sudaromos.

Zigmanto Augusto laikai, kaip žinoma, Vilniaus istorijoje yra buvę miesto klestėjimo laikais. 1544 m. jam čia įsikūrus, Vilniaus gyvenimas nepaprastai pagyvėjo. Į miestą persikėlė gyventi daugybė didžiūnų ir sugužėjo masės bajorijos. Šiuo atžvilgiu yra būdinga Zigmanto Augusto 1547 m. gegužės 2 d. privilegija, įgaliojanti magistratą kovoti su brangymečiu. Pasak tos privilegijos, ponai ir bajorai, kurie gyveną Vilniuje arba atvykstą čia su reikalais, seimo metu skundėsi, kad turį didelių sunkumų su maistu. Esą sunku jo gauti ir tenką brangiai mokėti. Pabrangimo kaltininkas, pasak skundėjų,

[162] I. Cohen, *Vilna*, p. 11–20.

[163] M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 84.

[164] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 25–26, 85–86. Žemes turinčių miestiečių ir Lenkijoje buvo dar ir XVII a. Plg. 1611 m. konstituciją, *Volumina Legum*, t. 3, p. 11 (f. 14), p. 16–17 (f. 26).

[165] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 75–76.

esąs miesto magistratas, kuris nesirūpinąs reikalą sutvarkyti. Didžiojo kunigaikščio iššaukti pasiaiškinti vaitas ir burmistras pareiškę, kad dėl pabrangimo kaltas ne magistrato apsileidimas bei nesirūpinimas, bet spekuliacija, nuo kurios labai kenčiąs ir pats miestas.

Spekuliantai ant kelių superką visą maistą, vežamą į miestą, o paskui pardavinėją labai aukštomis kainomis. Magistratas šitų spekuliantų sudrausti negalįs, nes daugumas jų nepriklausą magistrato jurisdikcijai, esą vyskupo arba kitų ponų valdiniai, kurie jo neklausą. Dėl to dabar Zigmantas Augustas įgaliojo magistratą bausti ir suvaldyti visus spekuliantus, vis tiek kieno valdiniai jie bebūtų. Mieste ir prieš miestą prekes supirkinėti reikia uždrausti visiems, o jei kas drįstų neklausyti, supirktos prekės turį būti konfiskuotos ir perduotos miesto prieglaudai, o nusikaltėliai kalinami rotušėje, nors ir nepriklausytų magistrato jurisdikcijai. Magistratas net neturįs pareigos apie tokių nusikaltėlių suėmimą pranešti jų ponams. Žinoma, kova su tokiais spekuliantais nebuvo lengva ir jie neišnyko. Dėl to tai 1582 m. miestas iš Stepono Batoro išsirūpino šios privilegijos pakartojimą[166].

Tą pačią 1547 m. privilegiją Zigmantas Augustas įsakė magistratui Vilniuje įkurti savotišką darbo biržą. Esą į miestą suplaukią daug darbo ieškančių žmonių, tačiau juos surasti esą sunku, nes jie esą išsiblaškę po viso miesto ir priemiesčių namus. Dėl to reikią įsakyti, kad visi, kas ieško darbo, kiekvieną dieną auštant susirinktų prie Rotušės aikštės, kad darbininkų ieškantieji galėtų juos atrasti ir susitarti. Jei kurie darbininkai įsakymo rinktis neklausytų, turį būti baudžiami[167].

Tais pačiais 1547 m. Zigmantas Augustas patvirtino visas ankstyvesniąsias Vilniaus miesto privilegijas, pakartodamas savo tėvo 1506 m. privilegiją, kurioje išvardinamos visos ankstyvesniosios privilegijos[168]. 1551 m. jis patvirtino pirmąsias mums žinomas Vilniaus miestiečių susirinkimo nustatytąsias teismines procedūras – taisykles bei įvairių teisminių mokesčių dydį. Šių taisyklių tarpe, tarp kitko, yra nuostatas, reikalaująs, kad teismo sprendimai būtų pranešami 3 kalbom: lenkiškai, lietuviškai ir „rusiškai“[169]. Tais pačiais 1552 m. Zigmantas Augustas miestui suteikė išimtinę teisę laikyti degtinės[a] varyklą[170b].

166 Ten pat, p. 83–84, 141–143.

167 Ten pat, p. 84–85.

168 Ten pat, p. 86–88.

169 Ten pat, p. 91–101. P. Dubinskio išspausdinta 1552 m. data.

170 Ten pat, p. 101–102.

Kadangi pagal Magdeburgo teises apeliacijos iš magistrato teismų ėjo į valdovo teismą, tai apeliacinių bylų susidarydavo labai daug, daugelis jų užsigulėdavo ir nebūdavo išsprendžiamos eilę metų. Dėl to 1556 m. Zigmantas Augustas įsakė magistratui iš kiekvieno apeliuojančio į jo teismą imti po 80 grašių mokestį, o nesumokantiems neleisti apeliuoti, nes šiaip apeliacijų esą per daug ir apeliacinis asesorių teismas nebespėja bylų išnagrinėti[171].

Kai 1564 m. Bielsko seime buvo nutarta išleisti naują Lietuvos Statuto laidą, vilniečiai tuojau susirūpino, kad nebūtų paliestos magdeburginės teisės. Nors Zigmantas Augustas, skelbdamas apie naujos Lietuvos Statuto laidos paruošimą, įsakmiai pabrėžė, kad statutas miestų magdeburginių teisių nepaliesiąs, vilniečiai išsirūpino tuo reikalu sau dar atskirą privilegiją[172].

Kai Statutas pagaliau buvo paruoštas, pasirodė, kad jame iš tikrųjų yra nuostatų, paliečiančių ir miestus. Pagal projektą bajorai miestiečiams bylas turi kelti savo teismuose, bet ne miestiečių teisme. Vilniečiai tuojau pradėjo rūpintis, kad toks nuostatas nepraeitų, ir išsirūpino specialią Zigmanto Augusto privilegiją, kuria toks nuostatas ([II] Lietuvos Statuto VI skyr., 20 art.) buvo panaikintas ir miestiečiai senoviškai liko teismingi tik miestiečių teisme[173]. Naujoji Statuto laida miestiečiams tuo būdu nepakenkė. Vadinasi, sostinės miestiečiai apgynė visos Didžiosios Kunigaikštijos miestiečių interesus.

Kaip visi miestai, taip ir Vilnius turėjo prievolę valdovo atsilankymo metu jo palydovams, viešųjų suvažiavimų metu – jų dalyviams, o taip pat pripuolamiems valdovo agentams ir kitų valstybių delegacijų nariams bei kurjeriams duoti patalpas – butus. Kaip sostinė Vilnius šiuo atžvilgiu buvo ypatingai dažnai varginamas. Butus parinkdavo ir paskirstydavo maršalkos per savo butininkus arba valdovo paties skirtieji butininkai. Pasirodo, kad neretai šiomis savo teisėmis butininkai piktnaudodavo.

1568 m. Vilniaus magistratas pasiskundė Zigmantui Augustui, kad butininkai užrašą ir paimą pačius geriausius namus, geriausius kambarius ir kitas geriausias patalpas. Dažnai net patį šeimininką iš jų išvarą arba suglaudžią su visa šeima į kokį vieną kambarį. Tuo būdu savininkai ne tik netenką pajamų, bet net neturį kur pasidėti. Kartais

171 Ten pat, p. 104–105.

172 Ten pat, p. 109–110.

173 Ten pat, p. 113–115. 1566 m. Statuto III skyr. 27 artikulas nustatė, kad bajorai miestiečiams bylas kelia magistrato teisme. Miestietis bajorui gali kelti tik pilies teisme, kuris teis pagal Lietuvos Statutą. 1588 m. Lietuvos Statute sakoma tas pats apie Vilniaus miestiečius, o dėl kitų reikia vadovautis Statutu, t. y. bajorui netenka eiti į miesto teismą skųstis dėl miestiečio, [III] LS, III skyr., 35 art.

savininkai esą paliekami su svečiais tame pačiame bute, nors būnąs tik vienas išėjimas. Tuo būdu nukenčiąs saugumas, nes negalima būna užsirakinti. Jei negauną kyšio, butininkai tokius svečius kartais laiką po keliolika metų. Svečias išvažiuodamas išsivežąs raktus arba patalpose laikąs savo tarnus, o kai turįs reikalų vėl atvažiuojąs.

Kad miestiečiai nebūtų skriaudžiami, Zigmantas Augustas paskelbė butų užrašymo tvarkos taisykles. Pagal jas butininkai butus gali užrašyti ir svečiams pavesti tik dalyvaujant 2 miesto tarėjams. Tuo būdu galima būsią lengviau geresnių butų surasti ir[a] magistratas turėsiąs žinių, kur kokie svečiai yra apsistoję. Kilmingesniems svečiams galėsią būti parenkami butai garbingesnėse miestiečių šeimose. Be tarėjų butininkai neturi teisės užrašyti jokių butų, o jei užrašytų, tai namo savininkas užrašą nuo savo namų galįs nutrinti ir tokio svečio neįsileisti. Be to, niekad nevalia jokio svečio apgyvendinti tame pačiame pastate, kur gyvena šeimininkas, jei tas pastatas neturi kito užrakinamo išėjimo. Miestiečiai, kurie išgali, savo kiemuose turi pastatyti specialius pastatus, skirtus svečiams. Svečiai išvykdami raktų išsivežti neturį teisės, o jei kuris išsivežtų, magistratas galįs tokias patalpas atplėšti ir pavesti jomis vėl naudotis savininkui. Butai galį būti duodami tik tada, kada mieste būna pats valdovas ir tik dvarėnams, valdovo tarnams, Tarybos ponams, įvairiems urėdams ir užsienių pasiuntiniams. Jei kas iš šių kategorijų žmonių turėtų mieste savus namus, buto reikalauti negalįs, turįs apsistoti savuosiuose[b][174].

Kita tos pačios dienos privilegija nuo butų davimo prievolės buvo atleisti visi magistrato nariai – vaitas, burmistrai, tarėjai, suolininkai – teisėjai ir raštininkai[175].

Tačiau praktiškai visų šitų nuostatų ne visada buvo bojama, ir joks miestietis, žinoma, negalėjo išdrįsti neįsileisti į savo namus kokio senatoriaus, ministerio ar šiaip žymesnio bajoro. Pav., kai 1579 m. atvyko į Vilnių Steponas Batoras, jo palydovai buvo išskirstyti taip pat ir po magistrato narių butus. Tai pagaliau ir suprantama. Juk į magistratą paprastai būdavo išrenkami turtingieji miestiečiai, kurių namai buvo geriausi bei patogiausi ir sunku buvo kokį poną apgyvendinti menkame namelyje, jei čia pat buvo gražūs taip pat miestiečio namai. Magistratas tada Steponui Batorui savo narių privilegijas priminė ir išgavo jų patvirtinimą[176], tačiau gyvenimo praktikoje jų ir vėliau nebuvo bojama. XVII–XVIII a., miestiečių priespaudos bei bajorų savavalio laikais, ir ne taip bajorijai užkliūnančias privilegijas apginti buvo nebeįmanoma[c].

[174] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 115–117.

[175] Ten pat, p. 117–120.

[176] Ten pat, p. 137–138.

Šia proga dar tenka pastebėti, kad ir kitų valstybių delegacijos ne visos būdavo įsileidžiamos į miestą[a]. Nenorima būdavo įsileisti totorių ir maskviečių, kurie paprastai atvykdavo su labai dideliais būriais palydovų ir įleisti į miestą dažnai sukeldavo triukšmų. Jiems apgyvendinti 1536 m. iš vyskupo kunigaikščio Jono miestas nupirko sklypą su plytine prieš pat tiltą (Žaliąjį), dešiniajame Neries krante, ir pastatė namą, kuriame įrengė smuklę. Zigmantas II tą smuklę atleido nuo visų mokesčių, o maršalkoms ir totorių bei Maskvos pasiuntinybių palydovams įsakė jų niekad neapgyvendinti kitur, bet tik šitoje smuklėje – užvažiavimo namuose[177].

Iš Stepono Batoro aktų, liečiančių Vilnių, yra minėtinas 1576 m. bendras visų senųjų privilegijų patvirtinimas ir įdomus 1578 m. teisminis sprendimas, padarytas Varšuvoje, kuriuo byla atidedama vien dėl to, kad Vilniaus bylos galį būti sprendžiamos tik Vilniuje[178]. Suprantama, tokį motyvą ne pats teismas bus iškėlęs, bet suinteresuotoji pusė[b]. Atseit šitokių politinių argumentų griebdavosi ir miestiečiai, ne vien bajorai, kurie tuo pagrindu ne kartą protestavo prieš jų bylų sprendimą Lenkijoje.

Kaip daug kur, taip ir Vilniuje Stepono Batoro laikais buvo nesusipratimų dėl naujojo kalendoriaus. Rytų bažnyčios tikintieji jo laikytis nenorėjo, o kadangi Vilniuje jų buvo ne taip mažai, tai iš pradžių katalikų šventėse pagal naująjį kalendorių būdavo atidaroma daugelis krautuvių, dirbdavo daugelis amatininkų. Dėl to būdavo daug nesusipratimų, net gatvių triukšmų, kai magistrato sargai pradėdavo tokius prekiautojus iš turgaus vaikyti. Vėliau dėl to kildavo daug bylų dėl padarytų nuostolių, sužeidimų, įžeidimų ir pan. Steponas Batoras 1586 m. pavedė magistratui griežtai žiūrėti, kad naujojo kalendoriaus šventadieniai būtų švenčiami, o juos laužantiesiems nustatė 10 grivenų (1000 grašių)[c] baudą už pirmą nusikaltimą ir turto užantspaudavimą bei rekvizavimą iki valdovo parėdymo už pakartojamą nusikaltimą. Tačiau Steponas Batoras ir Rytų bažnyčios tikinčiųjų nevertė laužyti savųjų švenčių. Priešingai, tais pačiais 1586 m. jis įsakė magistratui jų švenčių dienomis nešaukti jų net į teismą[179].

XVI a. baigiantis Lietuva netenka savosios dinastijos ir sueina į glaudesnius unijinius ryšius su Lenkija. Prasideda bajoriškosios respublikos laikotarpis su visomis bajorijos laisvėmis ir kitų luomų priespauda. Tiek visiems Lietuvos miestams, tiek ir Vilniui

177 *Sobranije drevnich gramot i aktov gorodov Vilny, Kovna, Trok, pravoslavnych monastyrej i po raznym predmetam,* Vilno, 1843, d. 1, p. 48–51, Nr. 26. Betgi 1586 m. turkų sultono pasiuntinys su savo palydovais, atrodo, buvo apgyvendintas ne anuose rytiečiams skirtuose namuose, tačiau pas miestiečius. Plg. M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, priedas IX b, p. 190–192.

178 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 136–137.

179 Ten pat, p. 149, 150–151.

apdovanojimų ir privilegijų laikai praeina negrįžtamai[a]. Pasidariusi padėties viešpate, bajorija apie socialinę harmoniją ir net apie krašto ūkinio klestėjimo sąlygas nė negalvojo. Ji stengiasi tik plėsti ir saugoti savas laisves, o kitiems luomams ne tik nenori nieko nauja duoti, bet net nesiskaito su senosiomis teisėmis. Visa, kas jai kliūva, negali išlikti, viskas, kas jai naudinga, kas gali didesniąją visuomeninių naštų dalį užversti ant kitų luomų pečių, visa tai puoselėjama[b]. Prasideda ir miestų priespaudos laikotarpis. Valdovo valdžia menka, be to, jis kraštui dažniausiai svetimas, tad jokiu būdu negali socialinės lygsvaros išbalansuoti. Dėl to tai su XVI a. baigiasi ir Vilniaus privilegijų augimo laikotarpis. Prasideda vargingo jų gyvenimo laikai[c].

4. Vilniaus miestiečių savivaldos organizacija ir miesto vidaus santykiai[d]

Kaip visų magdeburginių miestų, taip ir Vilniaus miestiečių bendruomenės bei magistrato[e] priešaky buvo *vaitas*. Tai aukščiausias miestiečių savivaldos pareigūnas, miesto reprezentantas bei miestiečių aukščiausiojo teismo pirmininkas[f]. Magdeburginiame mieste vaitas buvo maždaug tai, kas pavietuose buvo seniūnas. Tai suvereno, didžiojo kunigaikščio (privačių asmenų magdeburginiuose miestuose – savininko) atstovas. Priešingai visiems kitiems miesto pareigūnams, jis nerenkamas, bet skiriamas. Ta aplinkybė leido vaitui būti visiškai nepriklausomam nuo magistrato bei miestiečių bendruomenės. Neretai Vilniaus vaitu būdavo paskiriamas ne vilnietis, bet pašalinis asmuo, kartais net ne miestietis, bet bajoras. Skiriamas jis paprastai būdavo iki gyvos galvos[180], tačiau kartais iki mirties tame poste neišbūdavo, atsistatydindavo. Yra žinoma, kad didysis kunigaikštis grasino vaitams atimsiąs urėdą, tačiau, kad tai būtų buvę įvykdyta, tokio atsitikimo nėra žinoma. Kai kurie miestai vaitystes iš valdovo išpirkdavo ir vaitus toliau patys rinkdavo iš savo tarpo[g]. Betgi Vilniaus miestiečiai savo vaito parinkimui ilgai neturėjo jokios įtakos. Tik 1610 m. Vilnius gavo privilegiją, kad mirus vaitui Aleksandrui Chaleckiui, dėl kurio, kaip bajoro, buvo buvę daug nesusipratimų[181], naujas visada bus skiriamas iš 4 magistrato parinktųjų kandidatų – magistrato narių. Po to

[180] Plg. *Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów, posługających do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów,* t. 2, p. 105–106, Nr. 1491. Vilniaus vaitu 1527–1552 m. buvo net ne vietinis, bet Krokuvos miestietis Feliksas Langurga, M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 72.

[181] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 174–181.

Vilnius dėjo didelių pastangų, kad šitos jo teisės parinkti kandidatus nebūtų atšauktos. Jam tai pasisekė[182]. Kad bajorai nebūtų skiriami vaitais, jam pasiseka išgauti net kelias specialias seimų konstitucijas. Tuo būdu tokia tvarka išlieka iki pat XVIII a. pabaigos[a].

Vaitas, kaip minėta, yra miesto oficialus reprezentantas, valdovo atstovas ir miesto aukščiausiojo teismo pirmininkas[b]. Vadinamąjį vaito teismą sudarė jis pats kaip pirmininkas ir keli (Vilniuje bene du) teisėjai suolininkai. Mažesnes bylas, kuriose ginčo objektas neprašoka 10 kapų grašių, vaitas sprendė vienas, be suolininkų, taip vadinamame namų teisme. Jis pats pagal privilegijas, kaip sakyta, galėjo būti teisiamas tik paties valdovo.

Kaip jau buvo prisiminta, literatūroje vyrauja nuomonė, kad Vilnius pirmaisiais savo magdeburginio gyvenimo dešimtmečiais vaito neturėjęs, kad miestas Jogailos privilegija buvęs paliktas pilies seniūno valdžioje. Šitai nuomonei susidaryti davė pagrindo 1387 m. mūsų jau minėtoji Jogailos privilegija, kalbanti apie magdeburginių įstatymų suteikimą ir miestiečių pilies sargybos prievolės atšaukimą[c]. Mat ten, tarp kitko, yra sakoma, kad miestas turįs likti seniūno valdžioje. Tačiau, kaip jau minėta, kalbamasis dokumentas toli gražu nėra magdeburginė privilegija, be to, kalbamųjų jos žodžių ryšys su kontekstu nėra aiškus, o svarbiausia, vaito buvimą Vilniuje prieš 1432 m. Zigmanto I privilegiją, kurioje jis pirmą kartą įsakmiai paminimas, mums įrodo jo paminėjimai ankstyvesniuose Vytauto laikų dokumentuose (pirmą kartą 1414 m.). Taigi prileisti, kad vaito institucija Vilniaus magdeburgijoje bus atsiradusi tik 1432 m., nėra jokio pagrindo.

Kiekviename magdeburginiame mieste vaitas yra neatskiriamas elementas. Be abejo, nuo pat pradžių jis turėjo būti ir Vilniuje. Jei specialios magdeburginės privilegijos Jogaila Vilniui ir nebūtų davęs, tai žinomojo jo 1387 m. akto žodžiai, kad miestas turi likti seniūno valdžioje dar neįrodo, kad vaito nebūtų buvę. Juk ir vėliau miestai tam tikrais atžvilgiais priklausė vaivadoms arba seniūnams, tačiau tai nekliudė vaitams savo funkcijas eiti.

Vaitas mieste buvo pirmasis pareigūnas, tačiau didžiausios reikšmės turėjo ne jis su savo suolininkais, bet miesto taryba. Tai neribotos kompetencijos miestiečių savivaldos organas. Ji leido paaiškinančius bei papildančius Magdeburgo teisę „statutus“[d] ir miestiečių gyvenimą tvarkančius nutarimus-potvarkius, jai priklausė visa eilė teisminių

[182] Ten pat, p. 184.

bylų, administracija, policija, miesto finansai, miestiečių prekybinių bei ūkinių sąlygų tvarkymas ir t. t.

Legistlatyvinės tarybos funkcijos nebuvo plačios. Jos ribojosi protarpiais pasikartojančiais naujais „statutais“, vadinamaisiais „vilkierais“ (vok. *Willkür*), kurie papildydavo bei paaiškindavo magdeburginius įstatymus, tvarkydavo atskirų magistrato organų funkcionavimą, jų santykiavimą su miestiečių bendruomenės nariais, jų pajamas ir pan.

Greta minėtųjų dviejų vaito teismų, mieste veikė dar *tarybos teismas*. Jam pirmiausia priklausė visos profesinių bendruomenių (cechų) bylos, spręstos cechų vyresniųjų apeliacine tvarka, o svarbesniaisiais atvejais ir kaip pirmajai instancijai. Toliau tarybos teismui priklausė visos bylos, susijusios su jos policinėmis funkcijomis bei su socialine veikla – našlių ir našlaičių globa, elgetomis bei prieglaudomis. Jai, žinoma, priklausė ir bylos, susijusios su įvairiais ekscesais ar gatvių triukšmais. Vaito ir tarybos teismai buvo visiškai atskiri, tačiau ypatingais atvejais atsiklausdavo vienas kito nuomonės. Tarybos teisme be tiesioginių jo narių – burmistrų ir teisėjų – buvo dar visa eilė žemesnių pareigūnų, tvarkiusių techniškus reikalus. Iš jų minėtini raštininkai, vedę kanceliariją, prokuratoriai, ėję šalių gynėjų funkcijas, pavaiskiai, atitikę pavietų vazniams –tekūnams (*mutatis mutandis*[a] teismo antstoliai), prisiekusieji tarnai, kurie vykdė areštus ir bylos metu saugojo nusikaltėlius posėdžių salėje, skutėjas, ėjęs ekspertu bylose dėl sužeidimų, šaukūnas, viešai miesto aikštėje skelbęs sprendimus ir kaltinamuosius kvietęs atvykti į rotušę, pagaliau budelis su savo padėjėjais, vykdę mirties bei fizines bausmes pagal teismo sprendimus.

Dėl administracinių tarybos funkcijų tenka pasakyti, kad šiuo atžvilgiu mieste jai viskas priklausė[b]. Ji rūpinosi ir miesto saugumu (miesto fortifikacijomis, ginklų bei amunicijos atsargomis, miestiečių kariniu apmokymu), ir prekybinėmis patalpomis (krautuvėmis, rinka), tiltais, gatvių grindiniu, vandentiekiu, priešgaisrine apsauga, o taip pat žiūrėjo tvarkos, ramybės ir saugumo mieste. Taryba, be to, tvarkė miesto amatininkų bei pirklių verslus, kontroliavo tiek cechų, tiek pirklių bendruomenės veikimą, sprendė jų tarpe kylančius konfliktus, tvirtino sąmatas, tvirtino kasmet renkamą cechų vadovybę, o į pirklių bendruomenės posėdžius siųsdavo po 2 savo atstovus.

Tarybą sudarė 12 burmistrų ir 24 tarėjai, iš jų betgi nuolat funkcionavo tik 2 burmistrai ir 4 tarėjai, kurie keisdavosi kasmet, o kiti dalyvaudavo tik tarybos plenumo[a] posėdžiuose. Veikiantiesiems burmistrams ir tarėjams buvo priskirti 4 raštininkai. Be to, jų dispozicijoje buvo 11, vėliau 6 „prisiekusieji tarnai", dėl jų uniformos spalvos vadinamieji „žaliaisiais", kurių pagrindinė pareiga buvo įvairiausių mokesčių išrinkimas. Be to, dar buvo trimitininkas, viešai skelbęs tarybos nutarimus, ir miesto sargai, kurių XVI a. pradžioje buvo 24, o XVII a. viduryje buvus 12 ir vieną dešimtininką. Neramiais laikais šitiems sargams pagalbon būdavo pakviečiami miestiečiai, o epidemijų metu ištuštėjusiame mieste būdavo suorganizuojamos specialios sargybinės grupės, turėjusios apsaugoti miestą ir jame paliktą pasitraukusiųjų turtą[b].

Kada Vilniuje miesto taryba atsirado ir kokios sudėties buvo iš pradžių, mes tiksliai nežinome. Yra nuomonių, kad iš pradžių jos nebuvę, kad ji atsiradusi tik XV a. viduryje ar net gale[183c]. Tačiau tai yra tik neapdairus spėjimas. Jei, kaip matėme, sakoma, kad iš pradžios nebuvo nei vaito, nei tarybos, tai kokią gi magdeburginę savivaldą galima be jų įsivaizduoti? Jei mums ir nėra likę šaltinių, kuriuose taryba arba jos nariai įsakmiai būtų minimi, tai iš to dar neseka, kad jos iš viso nebūtų buvę. Kokia ji buvo bei kokios sudėties, mes iš tikrųjų nežinome, tačiau jos negalėjo nebūti[d]. Taryba ir vaitas yra neatskiriamos miestų magdeburginės santvarkos dalys, tad ir Vilniuje tos dvi institucijos turėjo atsirasti kartu su magdeburginės santvarkos įvedimu. Vaito funkcijas dar galėjo eiti kuris nors iš didžiojo kunigaikščio pilies pareigūnas, bet tarybos niekas pakeisti negalėjo[e].

Į tarybą, kuri buvo papildoma kooptacijos keliu, paprastai patekdavo turtingesnieji miestiečiai, daugiausia pirkliai, dažnai giminės, kelių ar keliolikos šeimų nariai, miesto patricijai. Ir kai 1568 m. Zigmantas Augustas magistrato narius paskelbė bajorais, jis tuo pačiu nobilitavo turtingąsias miestiečių šeimas. Pagal tą privilegiją visi magistrato nariai – vaitai, burmistrai, tarėjai, suolininkai ir raštininkai – gavo bajoriškąsias teises, lygias su visų Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos bajorų teisėmis. Tokias pačias teises gausią ir jų palikuonys, jei jie nesiversią nevertais verslais, bet būsią kariai arba mokslo žmonės. Jie galėsią naudotis ir herbais, jei kuri nors šeima juos adoptuosianti, galėsią gauti visas dvasines[f] ir pasauli[eti]nes dignitorijas, o taip pat galėsią būti pilnateisiais že-

183 W. Gizbertas-Studnickis straipsny: W. Gizbert-Studnicki, Wilno w rzędzie stolic Rzeczypospolitej Polskiej, *Wilno i Ziemia Wileńska*. Zarys monograficzny, Wilno, 1930, t. 1, p. 144 sqq; W. Kowalenko, Geneza udzialu stolecznego miasta Wilna w sejmach Rzplitej, *Ateneum Wileńskie,* 1925–1926, t. 3, nr. 10–11, p. 327–373; 1927, t. 4, nr. 12, p. 79–138. Plg. M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*., M. Balinskio ir J. I. Kraszewskio miesto istorijas.

mių savininkais[184]. Tiesa, šita privilegija, gyvenimiškos reikšmės, berods, neturėjo[a], nes bajorai šitokių naujų bajorų į savo tarpą nepriėmė, žiūrėjo į juos su panieka, tad įsilieti į bajoriškąją visuomenę miesto patricijams nebuvo lengva ir daugumas jų senoviškai liko miestiečiais. Vis dėlto ši privilegija rodo miesto patriciato pretenzijas išsiskirti iš visos miestiečių masės. Be abejo, šitos pretenzijos ne tik dabar teatsirado, o tai negalėjo neiššaukti vargingesniųjų miestiečių sluoksnių nepasitenkinimo bei antagonizmo, kuris XVI a. pirmajam ketvirčiui baigiantis buvo privedęs net prie atviro konflikto.

Magistrato ir plačiųjų masių konflikto smulkmenų mes nežinome, tačiau žinome, kad 1524 m. miestiečių skundas pasiekė net patį valdovą Zigmantą II ir kad magistratas buvo kaltinamas apsileidimu ir, kaip rodo Zigmanto II aktas, maištaują miestiečiai, taip sakant, sauvavališkai[b], buvo išrinkę kažkokių savo atstovų magistrato veikimui kontroliuoti ir kad Zigmantas II juos buvo net patvirtinęs.

Didysis kunigaikštis perspėjo magistratą su „liaudimi“ gyventi taikoje ir kartu suminėjo, matyt, skunde nurodytus magistrato apsileidimus: 1) kad neišperkąs iš vaivados kai kurių privilegijų; 2) kad miesto neparuošęs gaisro atvejui, miestas neturįs odinių kibirų, kirvių, kablių ir kt. O už tai, kad trukdąs miestiečiams skųstis, Zigmantas II pagrasino 100 kapų grašių bauda[185].

Be abejo, tai buvo magistrato pralaimėjimas, tačiau neilgam.

1526 m. magistratas atsigriebė, jam pasisekė valdovą patraukti savo pusėn. Anoji privilegija buvo atšaukta. Magistratas esą pareiškęs, kad jis naujųjų liaudies pateiktų nuostatų niekad nesilaikęs[c], o visada elgęsis pagal privilegijas ir papročius. Naujieji pareigūnai buvo panaikinti ir palikti galioje visi senieji magdeburginės santvarkos dėsniai bei senieji organai. Zigmantas II sakosi buvęs davęs privilegijų, pakeičiančių magdeburgines teises, tačiau apsigalvojęs, matąs, kad senosios privilegijos buvusios geros, kad miestas jomis naudodamasis kilęs, augęs ir klestėjęs, tad vėl gražinąs senąją padėtį, magistratą paliekąs veikti pagal senuosius papročius ir senąsias privilegijas[186].

Tačiau tai nebuvo galutinis magistrato patricijų laimėjimas. Kova tęsėsi toliau. Vėl daug kartų tai viena, tai kita pusės kreipėsi į valdovą, kuris pagaliau ginčijamiems klausimams išaiškinti paskyrė specialią komisiją, sudarytą iš abiejų pusių pasiūlytų kandidatų, kurios išspręstieji ginčijamieji klausimai buvo patvirtinti specialia 1536 m. privi-

[184] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 117–120. Be to, žr. seną XVIII a. spaudinį Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje, Fs 587, f. 291–296. Jis, be abejonės, išspausdintas magistrato kažkurio ginčo su bajorais proga.

[185] M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 131.

[186] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 35–38.

legija, kartu paties valdovo autoritetu sutvarkiusia ir tuos klausimus, dėl kurių komisija negalėjo susitarti[a].

Šioje savotiškų priežasčių iššauktoje privilegijoje randame aptartus pagrindinius Vilniaus miesto savivaldybinės organizacijos bruožus, kurie jau nekeisti išliko iki magdeburginių teisių atšaukimo rusų laikais[b]. Dėl to bus pravartu su šios privilegijos turiniu susipažinti kiek smulkiau.

Privilegija pradedama susitaikymo formule, pageidavimu, kad visi senieji ginčai ir bet kokie vienos ar kitos pusės pareiškimai būtų pamiršti, jie niekam negalį kenkti ir toliau visi turi taikoje gyventi. Toliau sakoma, kad miesto taryboje, kaip anksčiau kad buvę, turi būti 24 tarėjai ir 12 burmistrų. Pusė jų turi būti katalikai, o kita pusė – Rytų bažnyčios tikintieji, nes magdeburginės teisės esą abejiems suteiktos[c]. Kasmet turi funkcionuoti 4 tarėjai ir 2 burmistrai. Savo pareigų metais jie turi gauti algą – burmistrai po 20, o tarėjai po 10 kapų grašių[187]. Piniginiams miesto reikalams tvarkyti turį būti 4 administratoriai. Iš jų 2 turi būti tarybos renkami iš savo tarpo, o 2 taip pat tarybos paskiriami iš miestiečių bendruomenės išrinktų 10 kandidatų. Kasmet jie turį duoti savo veiklos apyskaitą, kurios turį išklausyti bent 2 paskirti tarėjai. Jei nori, gali dalyvauti ir visi kiti tarybos nariai. Be to, apyskaitos išklausyti iš kiekvieno cecho taryba turi parinkti po vieną meisterį ir 6 tikrintojus iš 18 kandidatų, išrinktų pirklių bendruomenės. Šitie cechų ir pirklių atstovai turį prisiekti, kad niekam neišduos iš apyskaitos patirtų miesto paslapčių bei žinių apie jo turtus. Miesto iždas turįs būti saugomas rotušėje, o ten sukrautas parakas ir kiti daiktai turį būti išgabenti. Iždas ir privilegijos turį būti saugomas po 4 raktais, kurių po 2 turi būti pas kiekvieną tais metais pareigas einantį burmistrą. Iždo sumos turi būti surašytos į specialias knygas ir galį būti naudojamos tik viešiesiems reikalams ir su visų žinia. Taryba su burmistrais turi posėdžiauti vienoje salėje, o vaitas su suolininkais – kitoje, kad negalėtų vieni antriems daryti įtakos. Kad taryba negalėtų sutrukdyti sprendimų vykdymo, suolininkai turį turėti savo atskirą antspaudą. Nuo nuosavų paveldimų krautuvių miestiečiai neturį mokėti jokio mokesčio. Jie turį mokėti tik namo mokestį ir nuo priekrautuvio, jei toks yra. Jei kas priekrautuvį kitam išnuomoja, tai nuomininkas turįs mokėti 15 grašių per metus. Cechams leidžiama pasistatyti savus namus, o miestui – valgyklą ir jau laikomai alinei patalpas.

187 Kad būtų suprantamesnė algos vertė, suminėsime kainas tais pačiais 1536 m., leistas mokėti superkant maistą kariuomenei: ariamas jautis 50 grašių, karvė veršinga 30 grašių, telyčia 25 grašių, penėtas meitėlis 30 grašių, nepenėtas meitėlis arba kiaulė 20 grašių, avinas 6 grašiai, žąsis l grašis, višta 0, 5 grašio, silkinė statinė avižų 5 grašiai, rugių 6 grašiai, kviečių 12 grašių, L. Kolankowski, *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*, p. 359. Apie kainas, be to, žr. 1588 m. Lietuvos Statute.

Tiek buvo išspręsta minėtosios komisijos, o Zigmantas II tai patvirtino. Toliau seka eilė klausimų, paties valdovo autoritetu sutvarkytų.

Čia nustatoma, kad kiekvienais metais cechų vyresnieji turį prisiekti naujai funkcijas pradedantiems burmistrams. Burmistrai ir finansiniai administratoriai turi būti teisiami, jei dėl jų apsileidimo miestui susidarytų nuostolių; burmistrais, tarėjais ir suolininkais[a] ateityje neturį būti artimi giminės – tėvai su sūnumis ir broliai. Tokie artimi giminaičiai betgi galį būti vienas taryboje, o antras – suolininkų tarpe. Be to, burmistrais turi būti renkami pagal vertumą, bet ne pagal užimamąją vietą arba eilę. Toliau aptarus eilę ūkinių miesto reikalų sakoma, kad[b] tarybos posėdžiai turi vykti kas ketvirtadienį ir kad neatvykusieji nariai turį mokėti baudą. Miesto siųsti pas valdovą delegatai negalį rūpintis savo asmeniškais reikalais tol, kol nebaigia savo misijos, nėra atleisti [nuo jos] ir gyvena miesto sąskaita. Toliau seka vėl visa eilė ūkinių bei teisminių reikalų. Be to, nustatoma, kad[c] miestiečiai negalį būti kalinami [drauge] su kriminaliniais nusikaltėliais, kad kas nors į miestiečių teisę kaip ir seniau galįs būti priimamas tik kam nors laidavus, o kas panorės iš miestiečių teisės išeiti, turįs savo turtą perleisti tik miestiečiams, kad mieste namai turį būti statomi vienoje eilėje palei gatvę – „pagal virvę“, nors įvairiai sustatyti seni galį likti; kad visi turtiniai aktai turį būti sudaromi tik magistrate, o visi kiti neturį jokios galios; pagaliau dar nustatoma, kad[d] taryba be bendruomenės žinios negalinti uždėti jokių naujų mokesčių, juridinės galios turinčių nutarimų (vilkierų) skelbti ir t. t.[188]

Šitos privilegijos aptarta magistrato organizacija, kaip sakyta, iš pagrindų jau niekad nebuvo pakeista ir išliko tol, kol veikė magdeburginės teisės[e].

Be magistrato organizacijos ir miestiečių savitarpio ginčus tvarkančių nuostatų, šioje privilegijoje dar matome ir kitokių ano meto Vilniaus miesto bei magistrato rūpesčių atgarsių. Taip minėtieji nuostatai apie sąlygas miestiečių perėjimo iš magistrato į kitų bendruomenių jurisdikcijas, o taip pat nuostatas apie turtinių pasikeitimų privalomus įrašus į magistrato knygas, yra atgarsiai magistrato kovos su miestiečių turto perėjimu į bajorų rankas.

Mes jau buvome prisiminę, kad[f] kova su miestiečių turto, ypač namų, perėjimu į bajorų rankas buvo prasidėjusi jau Kazimiero ir Aleksandro laikais ir kad tai buvo iš tikrųjų opus klausimas. Vilniuje kaip sostinėje bajorai ir didžiūnai natūraliai stengėsi įsigyti turto bei namų, o jų įsigiję nė negalvojo mokėti bet kokių mokesčių magistratui. Tuo tarpu magistratui tai buvo grynas nuostolis ir suprantama, kad jis su tuo reiški-

[188] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 53–60.

niu stengėsi kovoti[a]. Priversti bajorus mokėti miestietiškus mokesčius buvo nelengva. Dėl to tai magistratas iš pradžių bandė kovoti su bajorijos veržimusi į miestą. Jau iš Aleksandro 1492 m. buvo išgauta privilegija, įsakanti miestiečiams be valdovo leidimo neparduoti namų bajorams, grasinant 20 rublių (2000 grašių) bauda pardavėjams ir pirkėjams[189].

Tačiau suprantama, kad tai buvo negyvenimiškas draudimas ir natūralaus proceso jis negalėjo sulaikyti. Pirkimo pardavimo aktų ir toliau būdavo sudaroma nemažai, dažnai slaptai, magistratui apie tai nieko nežinant. Be to, nemažai namų pereidavo iš miestiečių į bajorų rankas per vedybas, miestietiems ištekant už bajorų[b]. Didžiūnai nesunkiai galėdavo gauti valdovo leidimą vieną ar kitą namą pirkti. Tuo būdu miestiečių namų dalis vis tiek perėjo bajorams. Tada magistratas pradėjo rūpintis, kad nežūtų iš tų namų jo pajamos – mokesčiai.

1536 m. minėtos privilegijos nuostatas dėl turtinių pasikeitimų priverstinės registracijos magistrato knygose, be abejo, yra vaisius magistrato pastangų suvaržyti bajorų įsikūrimą mieste, o 1539 m. Zigmantas II paskelbė įsakymą visiems, kas Vilniaus mieste turįs miestietiškų namų, mokėti lygius mokesčius bei prisiimti kitas lygias naštas, nors tokie namų savininkai ir nebūtų miestiečiai, asmeniškai[c] nepriklausytų magistrato jurisdikcijai. Kartu įsakmiai pabrėžiama, kad tokių namų bei sklypų savininkai būtinai išmūrytų per savo sklypus miesto sutvirtinimų sieną, jei ji ten numatyta[190].

Kitame tų pačių 1539 m. akte, kartodamas įsakymą dėl visiems nekilnojamojo turto savininkams privalomų vienodų mokesčių bei kitokių naštų[d], Zigmantas II skelbia, kad miestiečiai, kurie turi dvarų krašte, negalį veržtis iš magistrato jurisdikcijos, nebent jis pats ką atleistų. Už tai grasinama miestietiškųjų teisių atėmimu ir namų bei palivarkų[e] konfiskavimu. Visi, kas mieste gyveną ir turį savų namų, turį priklausyti magistratui. Taip pat ir pilyje dirbą amatininkai, nebent jie neturėtų turto ir gautų pastovią algą. Tą patį 1552 m. pakartojo ir Zigmantas Augustas[191].

Vadinasi, magistratas savo teises tvarkyti visą miesto gyvenimą gynė ir sulaukė paramos iš valdovų. Vėlesniais, bajorijos viešpatavimo, laikais jam jau prasčiau sekėsi, bajorija pasidaro nebesuvaldoma, nes pati viską sprendžia[f]. Tačiau tenka dar pabrėžti, kad ir kalbamaisiais laikais magistratas vis dėlto nebuvo pilnas viso miesto šeimininkas, nes ne visas miestas priklausė magistrato jurisdikcijai[g] ir ne visi miestiečiai naudo-

189 Ten pat, p. 154; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 169.

190 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 66.

191 Ten pat, p. 103–104.

josi magdeburginėmis teisėmis. Mūsų laikais tai būtų sunkiai suprantamas viduramžių visuomeninių santykių pagimdytas reiškinys, išlikęs gana ilgai. Kaip valstybėje buvo eilė visuomeninių korporacijų, gyvenančių pagal savas teises, taip ir mieste buvo eilė miestietiškų bendruomenių, gyvenusių panašioje santvarkoje, bet šalia magistratinės bendruomenės.

Iš tokių nuo magistrato nepriklausomų jurisdikcijų pirmiausia yra minėtinos *vyskupo* ir *pilies jurisdikcijos*[a]. Jų atsiradimas lengvai suprantamas. Dar prieš Magdeburgo tiesių suteikimą Jogaila įkūrė Vilniaus vyskupiją ir vyskupui bei kapitulai dovanojo ne tik dvarų krašte, bet ir namų bei sklypų pačiame Vilniuje ir jo priemiesčiuose. Dvasininkai anais laikais sudarė atskirą visuomeninę klasę, turinčią savas privilegijas, gyvenančią pagal savo teisę. Suprantama, kad šita atskira klasė, atskiras luomas, o taip pat jo valdiniai ir turtai negalėjo patekti magistrato valdžion bei jurisdikcijon[b]. Tuo būdu visi miesto gyventojai, kurie vyskupo ir kapitulos sklypuose turėjo pasistatę namus arba būdami su jais surišti savo verslu, gyveno jų namuose, priklausė vadinamajai *vyskupinei jurisdikcijai*.

Be abejo, vyskupo bei kapitulos namai ir sklypai koncentravosi katedros apylinkėje. Jau 1387 m. Jogaila dovanojo katedrai vieną didelį ir 4 mažus namus pilies rajone, o be to, keletą sklypų bei daržų palei pilį[192]. Laikui bėgant, vyskupo ir kapitulos sklypai didėjo, tad ir jurisdikcijos sienos plėtėsi. Plėtėsi beveik pastoviai. Parduodama buvo retai, o perkama ir testamentiniais užrašais gaunama nuolat. Suprantama, kad vyskupo ir kapitulos sklypai bei namai nesudarė vieno uždaro kvartalo, bet buvo išsimėtyti po visą miestą. Vis dėlto jie sudarė vieną jurisdikcinį vienetą. Jų administravimas buvo padalintas net į kelias mažesnes jurisdikcijėles – atskirus miesto rajonėlius. Jų buvo 4. 1. Vadinamoji manvydinė jurisdikcija, kuri dar dalinosi į manvydinę apie Skapo gatvę ir manvydinę priepilio jurisdikciją; 2. Altarijos jurisdikcija Užupy, už Bernardinų tilto; 3. Sereikiškių jurisdikcija – dalis Maironio parko (senojo Botanikos sodo) ir sklypai už senosios Vilnios palei Trijų Kryžių kalną; 4. Zigmantas Augustas, plėsdamas pilies rūmų pastatus, dalį kapitulos sklypų prie pilies su 23 namais iškeitė į nemažus plotus Antakalny. Tuo būdu ten buvo įkurta vyskupinė Antakalnio jurisdikcija. XVII a. ši ju-

[192] *Codex diplomaticus Ecclesiae Cathedralis necnon Dioeceseos Vilnensis*, wydali ks. J. Fijałek i Wł. Semkowicz, Kraków, 1932, vol. 1 (1387–1507), fasc. 1, p. 4–9, nr. 1; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, Wilno, 1916, d. 3; to paties, *Biskupstwo Wileńskie*, Wilno, 1912; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2 ir priedai. Plg. *Volumina Legum*, Petersburg, 1859, t. 2, p. 404 (f. 1531); 1860, t. 7, p. 170 (f. 386). Kiti šaltiniai suminimi toliau, kalbant apie jurisdikcijų santykius.

risdikcija buvo parduota Sapiegoms, kurie ten pasistatė rūmus (dabar ligoninė) ir parką įrengė[a].

Kaip jau minėta, kapitula ir vyskupas dar turėjo daugybę namų bei sklypų, palaidai išblaškytų mieste, kurie taip pat priklausė vyskupinei jurisdikcijai, iš magistrato valdžios buvo išskirti[b].

Antroji atskira jurisdikcija buvo pilyje. Jai priklausė visi pilies rajono gyventojai (ne bajorai), o taip pat visi asmenys, kad ir ne pilies rajone gyveną, bet nuolat dirbą pilyje. Iš dalies tai buvo nuolatiniai valdovo dvaro arba jo pareigūnų tarnai, iš dalies pilyje dirbą amatininkai, o kartais ir šiaip neaiškios padėties žmonės prisiglausdavo pilėnų globoje, jei jiems būdavo intereso išsisukti nuo magistrato jurisdikcijos ar jo organų persekiojimo.

Suprantama taip pat, kad magistratui taip pat nepriklausė visi bajorai, nors jie ir buvo mieste įsigiję namų ir nuolat čia gyveno. Nepriklausė magistrato jurisdikcijai ir jų tarnai, o taip pat dvariškiai visų didžiūnų, kurie nuolat Vilniuje laikė savo dvarus. Visi jie buvo tų pačių didžiūnų valdiniai (jei ne bajorai) ir jų teismas patiems didžiūnams tepriklausė[c]. Magistratas šitokių žmonių, žinoma, niekad nedrįso paliesti. Jis džiaugėsi, kad tokie ponai jo nepaliesdavo, nes byla su jais būtų buvusi sunki. Tai buvo miesto gyventojai, kurie, lyg kokie užsieniečiai diplomatai, naudojosi eksteritorialumo[d] teise.

Visi šitie žmonės, savo ponų valdiniai, nesudarė jokios atskiros miestietiškos bendruomenės, neturėjo nei savų teismų, nei administracijos organų. Tuo tarpu[e] pilyje ir kapitulai bei vyskupui priklausiusiose miesto dalyse buvo maždaug toks pats teisminis ir administracinis aparatas kaip magistrato. Ten taip pat buvo vaitai, suolininkai – teisėjai ir kiti pareigūnai, net savi kalėjimai[f]. Tuo būdu Vilniaus mieste matome buvus 3 paraleles jurisdikcijas, apėmusias didžiąją dalį miesto ir jo gyventojų. Tačiau ir tai dar ne viskas.

Greta šių trijų buvo dar visa eilė smulkučių, taip vadinamų „pakampinių“ jurisdikcijų. Dažniausiai tai buvo *vienuolynų jurisdikcijos*. Vienuolių ordinai buvo įsikūrę Vilniuje pagal privilegijas, nuo magistro nepriklausė patys, o vėliau ir visus savo valdinius pradėjo laikyti tik nuo savęs tepriklausomais. Kadangi vienuolynų turtai pačiame mieste buvo nepaprastai dideli, tai iš magistrato jurisdikcijos būdavo išskiriamas gana didelis kiekis namų ir gyventojų. Tiesa, negalima sakyti, kad visi vienuolynai savas jurisdikcijas būtų turėję ir kad tuo būdu iš magistrato valdžios būtų išskyrę visus savo valdinius bei turtus. Vienuolynams testamentais užrašomieji ar jų perkamieji namai dažniausiai anksčiau buvo priklausę magistratui, dėl to magistratas stengėsi jų iš savo

valdžios neišleisti ir toliau reikalavo iš jų mokesčių bei kitų prievolių. Tačiau įvairiais keliais vienuolynai įsigydavo ir tokių namų, prie kurių magistratui negalima arba[a] sunku buvo prikibti. Tai buvo mieste namus turėjusių bajorų dovanojimai, naujos pačių vienuolynų statybos ir pan. Kartais magistratui nepasisekdavo išgauti mokesčius ir iš buvusių miestietiškų vienuolyno namų. Tuo būdu vienuolynų jurisdikcijoms priklausiusių namų skaičius nebuvo taip jau mažas. Tik tenka pastebėti, kad tos vienuolynų jurisdikcijos ne nuolat veikė. Jos tai atsirasdavo, tai vėl išnykdavo. Tačiau jų yra žinoma visa eilė.

Bene pati stambiausia ir geriausiai organizuota, o taip pat *seniausia vienuolynų jurisdikcija* buvo pranciškonų. Tai yra vienintelė „pakampinė" jurisdikcija, apie kurią yra likę daugiau žinių. Jos pradžia nėra žinoma, bet 1533–1560 m. pranciškonų *liber censuum*[193] ji dažnai užtinkama. Pasirodo, kad pranciškonai visuose savo namuose gyvenančius amatininkus ir kitų verslų miestiečius laikė grynai savo jurisdikcijos žmonėmis. Jiems valdyti ir teisti buvo skiriami vaitai, o aukščiausioji valdžia priklausė vienuolyno gvardijonui, kuris paprastai veikdavo per savo vikarus. Šitie miestiečiai per šv. Martyną vienuolynui mokėjo metinį činšo mokestį, sausio mėn. turėjo duoti kalendą, o per Velykas – kiaušinių. Daugiau prievolių neturėjo. Tik 1533 m. jiems buvo uždėtas specialus mokestis sudegusiai bažnyčiai atstatyti. Jis buvo renkamas iki 1552 m., kada jurisdikcija buvo panaikinta. Mokesčiai buvo reikalaujami ne juokais. Pav., 1537 m. dalis valdinių, kurie buvo neatlikę prievolių, buvo suimti ir kalinti. Jurisdikcija buvo panaikinta 1552 m. Zigmanto Augusto ediktu kaip bauda už slėpimą vienuolyne prasidėjusios, vėliau visame mieste išsiplėtusios epidemijos[194]. Tai, žinoma, nereiškia, kad po to pranciškonų valdiniai jau būtų likę magistrato žinioje. Aišku, kad ir jie, kaip ir kiti vienuolynai, savo valdinių gyvenimą patys tvarkė. Tik klausimas dar tebėra smulkiau neišaiškintas.

Be pranciškonų, kiek vėliau *savą jurisdikciją buvo įkūrę karmelitai* prie Šv. Jurgio bažnyčios. Joje taip pat buvo vaitas, raštininkas ir suolininkai teisėjai. Kada ši jurisdikcija atsirado, žinių neturime. Greičiausiai antroje XVI a. pusėje (karmelitai čia įsikūrė 1507 m.). Kai 1629 m. šios jurisdikcijos teisėtumo klausimą ėmė tyrinėti speciali komisija, karmelitai negalėjo pateikti jokių privilegijų. Jie dangstėsi vien senu papročiu. Dėl to komisijos sprendimu jurisdikcija turėjo būti panaikinta. 1636 m. tą sprendimą patvirtino ir Vladislovas Vaza, tačiau karmelitai pareiškė protestą ir jurisdikcijos nepa-

[193] Rankraštis prieš karą buvo lenkų „Towarzystwo Przyjaciół Nauk [w Wilnie]" muziejaus rinkiny.

[194] M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 109.

naikino. Jie ir toliau skyrė vaitą ir rinko iš savo sklype namus pasistačiusių miestiečių mokesčius: per šv. Jurgį sklypų činšą ir alaus mokestį. Dar 1670 m. karmelitai savo jurisdikciją tebeturėjo, tebelaikė vaitą, 2 suolininkus teisėjus ir vieną tarną, nors mokesčius mokančių valdinių tebuvo vos 25[195].

Turėjo savo jurisdikciją ir *unitų metropolitas*. Jos pradžia siekia žymiai senesnius laikus prieš bažnytinę uniją, nors neaišku, kada ji atsirado. Žinoma, kad tikybinių sąmyšių laikais ji buvo sunykusi, tačiau XVII a. vėl atsigavo. Magistratas stengėsi ją užgniaužti, tačiau nepajėgė, nes ją parėmė bajorija. 1672 m. pačiam metropolitui reikalaujant buvo sudaryta speciali komisija jurisdikcijos teisėtumui ištirti. Ji pripažino jurisdikciją teisėta, tik buvo susiaurintos jos sienos. Metropolitas turėjo pasitenkinti sritimi apie metropolitinę katedrą (kur dabar stovi Skaisčiosios Dievo Motinos soboras, prie tilto į Užupį), o jam priklausą atskiri namai mieste turėjo likti magistrato jurisdikcijoje. Šiaip metropolitinė jurisdikcija buvo sulyginta su mūsų jau aptartąja vyskupine ir vienodai organizuota. Jos namai taip pat buvo atleisti nuo butų davimo prievolės, jei mieste nėra vadovo[a].

Buvo taip pat eilė smulkesnių jurisdikcijų, apie kurias visas mes nė žinių neturime. Kai kurių jų būtą tokių menkučių, kad net negalėjo išlaikyti vaito bei teismo, tad tenkinosi vien rinkdamos činšą iš namų, pastatytų jų žemėje.

Magistratas su šitokiomis jo valdžią siaurinančiomis jurisdikcijomis stengėsi kovoti, tačiau XVII–XVIII a. dažniausiai jau veltui.

Suprantama, kad šitokis jurisdikcijų gausumas į miesto gyvenimą įnešdavo daug netvarkos. Dėl to ne tik mažėjo magistrato pajamos, tačiau ir tvarką mieste palaikyti buvo sunku[b]. Magistratas dažnai net nesugebėdavo suvaldyti savo valdinių, kurie kritiškais momentais, kai jiems grėsdavo koks pavojus arba ir menki nemalonumai, stengdavosi pereiti į kitą jurisdikciją, pasiduodavo dažniausiai vyskupo ar pilies jurisdikcijos globai. Neretai magistratas nesugebėdavo apginti savo valdinių, kuriuos kartais net suimdavo ir teisdavo kitose jurisdikcijose, nors ano meto santvarkoje kiekvienas už bet kokius nusikaltimus turėjo atsakyti savajame teisme ir pagal savosios bendruomenės įstatymus. Tuo tarpu tokiais atvejais magistrato jurisdikcijai priklausą miestiečiai dažnai būdavo teisiami ne pagal Magdeburgo teises, bet pagal Lietuvos Statutą, kuriuo naudojosi, berods, visos jurisdikcijos, išskyrus magistratą[c].

[195] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 200–202; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, Wilno, 1841, t. 3, p. 193 sqq.

Šiuo pagrindu tarp jurisdikcijų yra buvę daugybė nesusipratimų, o magistratas, kuris paprastai būdavo skriaudžiamoji pusė, daug kartų yra kreipęsis į valdovus, prašydamas paramos bei apsaugos savosioms teisėms. Taip, pav., 1538 m. magistratui pasiskundus, Zigmantas II perspėjo Vilniaus vaivadą Albertą Goštautą dėl vicevaivados neteisėto pasisavinimo magistrato teisių. Jis esą išskiriąs iš magistrato jurisdikcijos daugelį amatininkų ir tarnų, o magistratui jų teisti neleidžiąs. Magistratui dėl to esanti daroma skriauda. Reikia įsakyti, kad vicevaivados teismas mieste gyvenančių žmonių neteistų. Gali būti (t. y. priklauso pilies jurisdikcijai) tik tie, kurie gyveną pilies ribose arba ir mieste gyvendami[a] pilyje turi nuolatinį darbą ir gauna atlyginimą – algą[196].

Sekančiais 1539 m. magistratas skundėsi ponais, kurie dėl įvairių nusikaltimų suimą miestiečius ir laiką savo kalėjime, kol jiems patinka. Būną atsitikimų, kad miestiečiai ponų įsakymu suimami ne tik ant kelių ar gatvėse, bet net savo namuose. Zigmantas II į šį miestiečių bei magistrato teisių laužymą reagavo labai griežtu įsakymu. Esą niekas Vilniaus miestiečių tenedrįstąs liesti nei mieste, nei priemiesčiuose, o juo labiau juos suimti ar kalinti. Jei kas patiriąs skriaudą iš miestiečių, teisybės turįs ieškoti per miesto teismą. Kas drįsiąs šito įsakymo neklausyti, įsakysiąs bausti kaip plėšiką. Jei pasitaikytų, kad kas nors atimtų gatvėje miesto sargybinių vedamą nusikaltėlį (tokių atsitikimų būdavo), tas turėsiąs prisiimti nusikaltėlio pelnytąją bausmę. Kad kas nors nebandytų gintis šio įsakymo nežinojęs, įsakąs jį šaukūnui paskelbti aikštėje[197].

Suprantama, kad ir šis griežtas įsakymas nedaug tepadėjo. Ponai niekad nebuvo linkę kreiptis į magistratą. Jie juk net su bajorais buvo pratę elgtis be didelių ceremonijų! Dėl to, tad 1543 m. Zigmantui II vėl teko sudrausti bajorus bei ponus, kurie laužą miestiečių privilegijas. 1549 m. Zigmantas Augustas konstatuoja, kad ponai ir bajorai magistrato valdinius paimą savo globon ir tuo būdu išskirią juos iš magistrato jurisdikcijos. Pasirodo, kartais ir patys miestiečiai, vietoje kreipęsi į magistrato teismą, eidavo į bajoriškuosius teismus. 1559 m. magistrato prašomas Zigmantas Augustas tai uždraudė, nurodydamas, kad miestiečiai gali teistis tik magistrato teisme, iš kurio gali apeliuoti į jo teismą[198].

Ginčų bei konfliktų magistratas turėjo ne tik su ponais ir pilies jurisdikcija bei vicevaivada, bet taip pat ir dar daugiau jų turėjo[b] su vyskupine jurisdikcija, kuriai priklausė žymi miesto dalis ir didelis skaičius gyventojų. Be to, dvasininkija net oficialiai

196 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 62–63.

197 Ten pat, p. 65.

198 Ten pat, p. 89–90, 107–108.

buvo pripažinta dvasininkų teismų kompetencijai. Dėl to nesusipratimų tarp magistrato ir vyskupinės jurisdikcijos bei dvasininkų buvo ypatingai daug.

Tie nesusipratimai prasidėjo labai anksti, greičiausiai dar XV a. Abiejų jurisdikcijų santykiams tvarkyti 1522 m. tarp vyskupo Jono iš Lietuvos kunigaikščių ir magistrato jau buvo surašytas susitarimo aktas, kuris, Zigmanto II patvirtintas, virto įstatymu[199]. Juo buvo išspręsta visa eilė praktinio gyvenimo klausimų.

I. Kaip jau buvo minėta, magistratas turėjo išimtinės teisės privilegiją laikyti vaško gaminių dirbtuvę, o vyskupui buvo palikta teisė tik gamintis ką savo reikalams iš savo vaško. Tačiau šito nebuvo laikomasi[a]. Vyskupo vaško gaminių dirbtuvė veikė lygiai taip kaip ir magistrato. Jos gaminiai (daugiausia žvakės) buvo pardavinėjami ne tik savo valdiniams (tai mat būtų savas reikalas), bet ir visiems kitiems. Magistratas dėl to nuolat skundėsi ir bylinėjosi su vyskupu. Dabar tas klausimas buvo išspręstas tuo būdu, kad vyskupas sutiko savos dirbtuvės visiškai nelaikyti, o magistratas pasižadėjo visą vyskupo pristatomą vašką perdirbti į dirbinius be jokio atlyginimo.

II. Miestas taip pat iš seno turėjo audeklų prekybos monopolio privilegiją, tačiau vyskupinėje miesto dalyje pirkliai prekiavo audeklais, su magistrato privilegija visiškai nesiskaitydami, magistratui nieko nemokėdami. Dėl to būdavo daug nesusipratimų ir skundų, o dabar buvo sutarta, kad urminė prekyba iš tikrųjų priklauso magistratui, tačiau mažmenine manufaktūros[b] prekyba gali verstis ir vyskupo valdiniai. Kartu buvo nustatyta, kad vyskupo valdiniai, kurie prekiaus miesto aikštėje, turės jos valymo reikalams mokėti po 4 gražius kasmet. Be abejo, tai nebuvo naujas dalykas[c]. Vyskupėnai ir anksčiau prekiavo ten, o magistratas iš jų rinkdavo rinkos mokestį, tačiau dėl to būdavo daug nesusipratimų, nes iš nemokančio prekiautojo[d] sunku buvo išieškoti. Magistrato jurisdikcijai jis nepriklausė, o per vyskupinius organus veikti buvo sunku, nes tieji kartais galėjo net trukdyti. Dabar susitarus išieškoti buvo jau daug lengviau.

III. Vyskupas sutiko, kad jo valdiniai amatininkai įeitų į bendrąsias brolijas – cechus, bet su sąlyga, kad jie nebūtų nustumiami renkant brolijų seniūnus.

IV. Vyskupas pasižadėjo, kad jis ir jo valdiniai nesikiš į degtinės varymo[e] bei jos pardavinėjimo reikalus.

V. Vyskupas sutiko, kad visi miesto vartai, net tie, kurie yra vyskupinėje dalyje, būtų valdomi ir prižiūrimi magistrato. Kadangi miesto sargybiniam samdyti būdavo uždedami pagalvės mokesčiai, tai vyskupas sutiko, kad ir jo dalyje būtų surašyti visi gyventojai ir kad jiems taip pat būtų uždėtas pagalvės mokestis. Iš surinktų pinigų turį

[199] Ten pat, p. 31–33.

būti pasamdyti 24 sargai ir l cechmistras. 12[a] sargų turį būti ginkluoti ir eiti miesto bei jo fortifikacijų sargybas, o kiti 12 naktimis turi vaikščioti po miestą ir saugoti jį nuo plėšimų, vagysčių, gaisrų, muštynių ir visokios kitokios netvarkos.

VI. Pagaliau buvo sutarta, kad vyskupinės dalies gyventojai pirkliai prekyboje būtų traktuojami lygiomis [su] magistrato miestiečiais ir kad iš jų nebūtų reikalaujama jokių papildomų mokesčių.

Suprantama, kad už miesto ribų vyskupo, o taip pat ir kitų jurisdikcijų vilniečiai pirkliai naudojosi tomis pat teisėmis, kokias buvo gavę magdeburginiai miestiečiai. Krašte juos išskirti buvo neįmanoma. Tačiau kilus kokiam nesusipratimui, tokie miestiečiai, žinoma, negalėjo prašyti magistrato paramos.

Magistrato ir vyskupinės miesto dalies santykiams geriau suprasti susipažinkime su keletu būdingų bylų.

Viena tokia byla įvyko 1533 m. tarp kapitulos ir magistrato dėl ekskomunikos. Byla prasidėjo dėl prekybos duona. Kaip paprastai, vieną tam specialiai skirtą dieną kapitulos valdiniai prekiavo rinkoje duona. Duona tada būdavo pardavinėjama ne pagal svorį, bet kepalais. Kažkas pastebėjo, kad kapitulos žmonių pardavinėjami kepalai yra žymiai mažesni negu įprasta. Kažkokie magistrato pareigūnai tada pasiuntė į rinką keletą karių bei sargų, kurie pardavinėjamą duoną atėmė ir pačius pardavėjus iš rinkos išvarė. Kapitula už bažnyčios tarnų įžeidimą ir bažnyčios turto (t. y. duonos)[b] pagrobimą anuos karius ir sargus ekskomunikavo. Magistratas kapitulą apskundė valdovo teismui. Esą kapitula jo valdinių teisti ir bausti, kad ir bažnytinėmis bausmėmis, negalinti. Esą ir anksčiau tik vyskupas arba jo oficiolas teisdavęs, bet ne kapitula. Jiems tuo būdu atsiranda dar nauji teisėjai, o tai esą jau per daug. Visų jų klausyti ir baudžiamiems būti būsią nebepakeliama.

Pašaukti kapitulos atstovai įrodinėjo, kad vyskupai kapitulai leidę savo teises ginti net griebiantis ekskomunikos. Šitam atvejy buvęs bažnytinio turto plėšimas ir pasisavinimas teisės teisti kapitulos valdinius, o tai esąs ne miesto tarėjų, bet pačios kapitulos reikalas. Ir Krokuvos kapitula esą taip pat elgiantis.

Zigmantas II pripažino, kad kapitula Bažnyčios reikaluose ir Bažnyčios turtų apsaugai galinti griebtis ir ekskomunikos ir kad šį kartą tai buvusi teisėta bausmė už smurtą. O kad panašių nesusipratimų nesikartotų ateityje, visi mieste savo valdinių turintieji ponai turi susirinkti su miesto tarėjais ir susitarti dėl kepalų dydžio, svorio ir kitų prekybinių reikalų. Kaip jie susitars, taip turį būti įsakyta laikytis jų valdiniams. Ta pačia proga buvo nustatyta, kad kapitulos valdiniai[c] iš kaimų duoną galį gabenti į

miestą ir laisvai pardavinėti antradieniais bei penktadieniais. Kitos dienos turį būti paliktos magdeburginiams miestiečiams[200].

1540 m. magistratas apskundė Zigmantui II vyskupo oficiolą ir teisių daktarą, kurie šaukią į savo teismą magdeburginius miestiečius ir nedvasinėse bylose, o kas nenorįs klausyti ekskomunikuoją. Zigmantas II perspėjo vyskupą, kad juos sudraustų, nes dvasininkų teismams tik vien vedybinės bylos tepriklausą. Visos kitos miestiečių bylos turį būti teisiamos miesto teismo[201].

Kartais betgi ir vyskupui tekdavo skųstis magistratu. Taip, 1543 m. magistratas, norėdamas apvalyti ir pagražinti rotušės aikštę, nugriovė visas joje buvusias mėsos krautuves, o tam reikalui pastatė mūrines krautuves aikštės pakrašty (kur dabar rinka). Anksčiau aikštėje turėjo savo mėsines krautuves ir vyskupiniai miestiečiai. Dabar ir jos buvo nugriautos, tačiau[a] vyskupiniams mėsininkams naujose patalpose nebuvo paskirta vietos. Magistratas ne tik nepavedė jiems ten jokių patalpų, bet net[b] neleido vyskupo lėšomis kokį namuką pastatyti. Tie reikalavo bent nuostolius atlyginti, magistratas ir su tuo nesutiko. Tada vyskupas kreipėsi į Zigmantą II, kuris ginčą išsprendė tuo būdu, kad leido vyskupinėje dalyje pastatyti tiek mėsinių, kiek jų buvo turėta Rinkos aikštėje. O šiose naujosiose krautuvėse buvo leista mėsą pardavinėti ne tik vyskupinės dalies gyventojams, bet visiems, kas tik ateis jos pirkti[202].

Kaip jau minėta, 1547 m. su brangymečiu Zigmantas Augustas magistratui buvo davęs ypatingų įgaliojimų persekioti ir bausti bet kokius spekuliantus. 1549 m. magistratas skundėsi, kad vyskupėnai spekuliuoją, jo draudimo neklausą ir jis nieko negalįs padaryti, nes vyskupas neleidžiąs savo valdinių paliesti. Zigmantas Augustas įsakė tokių kliūčių magistratui nedaryti. Tegul daugiau tokių žinių nebegaunąs[203].

Iš 1584 m. yra žinomas įdomus nuotykis su nedrausmingu auksakaliu Genzeriu. Nebūdamas auksakalių cecho narys ir neturėdamas mieste jokios nuosavybės – nesėslus, šis Genzeris vertėsi auksakalio amatu ir pardavinėjo savo dirbinius. Kai magistratas jį pačiupo, jis įsirašė vyskupiniu miestiečiu ir atsisakė magistrato klausyti. Esą jo byla turinti būti perduota vyskupiniam teismui[c]. Ginčas atsidūrė valdovo teisme, kuris jį išsprendė ne magistrato naudai. Esą pagal Jogailos privilegiją vyskupinė miesto dalis

200 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 216–224.

201 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 67.

202 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 248–254.

203 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 88–89.

turinti būti laisva nuo magistrato jurisdikcijos, magdeburginiai įstatymai ir cechų taisyklės tos dalies gyventojų negali liesti[204].

Apskritai tarp trijų žymiausiųjų Vilniaus miesto jurisdikcijų buvo daug nesutarimų, konfliktų, varžytynių ir t. t. Kaip minėta, buvo bandymų ir susitarti, tačiau tikrai darnaus sugyvenimo negalima buvo pasiekti, nes beveik nesuderinami buvo interesai. Iš to paties dalyko kartais norėjo ir vieni, ir kiti pasipelnyti.

1600 m.[a], bene vienintelį kartą visoje Vilniaus istorijoje, buvo surašytas visų trijų jurisdikcijų susitarimas vidaus tvarkos reikalu:

1. Visi pasižadėjo vieni kitus gerbti, nedaryti vieni kitiems nemalonumų ir neieškoti kivirčų.

2. Rotušėje išmušus 7 val., visos prekybinės įmonės turį būti uždarytos, niekas nebeturįs kūrenti ugnies. Jei po 7 val. kur nors būtų pamatyta ugnis, visi turį bėgti su gesinimo įrankiais – kirviais, kibirais, kabliais ir t. t.

3. Kiekvienas namų šeimininkas savo jurisdikos įstaigai turįs pranešti apie visus atvykusius svečius ir apie viską, ką kada pastebės įtartina.

4. Niekas negalįs laikyti pas save pono neturinčių bastūnų arba su jais palaikyti kokius ryšius.

5. Niekas neturįs savo namuose laikyti įtartinų moterų, dėl kurių kyla pykčių ir daug blogo.

6. Niekas tenedrįsta pirkti vogtų ar įtariamų daiktų. Kad lengviau būtų susekamos vagystės, senais daiktais galima prekiauti tik magistrato tam skirtoje vietoje, rinkelėje už Arklių gatvės.

7. Niekam nevalia naktimis vaikščioti gatvėse.

8. Niekam nevalia ant kelių prieš miestą supirkinėti maistą. Už tai turį būti atimamos prekės.

9. Maistą įvežti į miestą turį būti visiems laisvė[205].

Kaip matome, tai yra labai menkos, nereikšmingos smulkmenos. Ir dėl jų vis dėlto reikėjo tartis, o vėliau siekti net seimo patvirtinimo[206]. Kitaip to sutvarkyti buvo negalima. Magistratas kitų jurisdikcijų žmonėms negalėjo leisti, o anieji tuo nesirūpino[b]. Visa tai mums rodo, kaip sunkiai miesto gyvenimas tegalėjo būti tvarkomas. Vieno šei-

[204] M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 279–284.

[205] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 155–156.

[206] Tai patvirtino 1601 m. seimas, *Volumina Legum*, t. 2, p. 404 (f. 1531).

mininko nebuvo, tad ir tvarkos geros negalėjo būti. Suprantama, kad visa tai negalėjo nepaveikti neigiamai miesto augimo bei kilimo[a].

5. Vilniaus pilis ir jos rajonas[b]

Kaip Vilnius atrodė seniausiais laikais, mes, deja, neturime jokių tikslesnių žinių. Iki XV a. pradžios jo neaprašė joks keliauninkas. Beveik nieko nesužinome ir iš kronikų pastabų apie miesto puolimus, nes ten paprastai vos paminimas pats miestas ir pilis. Iš tų pastabų mes tesužinome, kad buvo pilis ir miestas[c]. Pilis sutvirtinta, miestas atviras. Bent joks šaltinis niekad nemini, kad kryžiuočiams kada nors būtų tekę laužtis per miesto sienas arba kitokius sutvirtinimus. 1383 m. Vilniaus puolimo aprašyme, tiesa, minimos smarkios kautynės ant kažkokio tilto. Tai nebuvo tiltas per Nerį, nes kryžiuočiai tada atėjo nuo Trakų, kurie yra toje pačioje Neries pusėje kaip ir Vilnius, vadinasi, per Nerį neturėjo jokio reikalo veržtis, jei ten ir būtų buvęs koks tiltas. Tai taip pat nebuvo tiltas per miestą supančių sutvirtinimų griovį. Jokių Vilniaus miesto sutvirtinimų tais laikais nežinome[d]. Be to, kaip matyti iš kovų aprašymo, šito tilto būta jau mieste. Vadinasi, tai turėjo būti arba tiltas per pagarsėjusias klampynes ir Vingrį priepilio rajone, prie dabartinės katedros aikštės (dar XVI a. čia buvę miesto vartai buvo vadinami Šlapiaisiais), arba dar greičiau tai turėjo būti tiltas per Vilnią, supusią visą pilies rajoną[207]. Pats miestas iš tikrųjų buvo atviras, be jokių sutvirtinimų iki pat XVI a. pradžios[e]. Nebent tik pavojaus akivaizdoje *ad hoc*[f] būdavo įrengiami kokie sutvirtinimai – kliūtys.

Pilies aplinka tada taip pat kitaip atrodė. Geležinio vilko legenda mums skelbia, kad Gediminas pilį įkūręs Neries ir Vilnios santakoje, upių supamajame kalne. Tuo tarpu dabar mes matome, kad Pilies kalnas yra bukajame upių santakos kampe, toli gražu[g] nėra vandens apsuptas, o tikrojoje santakoje yra Trijų Kryžių ir kt. kalnai.

Tačiau taip yra tik dabar[h]. Senovėje Vilnia tekėjo kita vaga, būtent tekėjo per dabartinę katedros aikštę ir į Nerį įtekėjo palei dabartinius Mokslų akademijos rūmus ten, kur dabar įteka požeminis Vingrys, kuris tada įtekėdavo ne į Nerį, bet į Vilnią maždaug prie dabartinės katedros varpinės. Tuo būdu visas pilies rajonas Vilnios buvo

[207] K. Heinl, *Fürst Witold von Litauen*…, p. 28–29; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, Wilno, 1836, t. 1, p. 39. Iš šį kryžiuočių puolimą nagrinėjančių autorių vienintelis Ignas Jonynas neatsargiai mini tiltą per Nerį, I. Jonynas, Jogaila: Krėvos akto genezis…

atskirtas nuo miesto. Dabartinės Vilnios vagos vietoje kadaise bus buvęs tik slėnis, kuris saugumo reikalui, o gal Vilnioje prieš pilį buvusio malūno tvenkinio vandens daliai nutekėti, buvo pagilintas – juo paleista dalis Vilnios vandens. Vėliau, kai viso pilies rajono apsupimas vandeniu neteko savo prasmės, kai priešai čia nebesilankė ir kai karo technikos pažanga šitokį apsupimą vandeniu pavertė bereikšmiu, tada visas Vilnios vanduo buvo paleistas dabartiniąja vaga, o amžinoji jos vaga kairiuoju Pilies kalno šonu (Radvilaitės gatvė, Katedros aikštė) sunyko, pagaliau buvo visai[a] panaikinta.

Kad Vilniaus pilis yra Vilnios ir Neries santakoje, mums sako visi senieji autoriai. Labai aiškiai apie Vilnios vagą kalba savo „Choreografijoje" J. Dlugošas. Pasak jo, Vilniuje esančios dvi upės – Neris ir Vilnia, kurios iš dviejų pusių plauna Aukštąją pilį ir katedrą. Iš tikrųjų Vilnia savo senąja vaga, per dabartinę Katedros aikštę, tekėjo dar XVII a. vidury. Tai matome iš 1648 m. paruošto Vilniaus miesto sutvirtinimų plano, pagaminto inžinieriaus F. Gedkanto. Tą patį įsakmiai mums liudija vienas italas prancūzkonas, Vilniuje buvęs tais pačiais 1648 m. Kada senoji Vilnios vaga per Katedros aikštę buvo panaikinta, tikrų žinių neturime. Greičiausiai tik XVII a. antroje pusėje, o gal net XVIII a. pradžioje[208].

Daug neaiškumų yra ir dėl senosios Vilniaus *pilies*. Anksčiau mes jau buvome palietę Vilniaus pilių klausimą. Literatūroje, kaip minėta, yra pareikšta nuomonių, kad Vilniuje bus buvusios ne viena, bet kelios pilys. Kaip jau buvo minėta, šios prielaidos paprastai laikomasi norint išgelbėti Geležinio vilko legendą ir nors istorinės Vilniaus pilies įkūrimo garbę palikti Gediminui. Dėl to seniausiosios Vilniaus pilies vietos ieškoma kur nors kitur, ne vadinamajame Gedimino kalne. Vieni, kaip minėta, jos ieško Bokšto kalne, kiti Bekešo kalne ir dar kitur. Tačiau, tenka pastebėti, kad šituos spėliojimus iššaukė ne vien Geležinio vilko legendos išsaugojimo noras, bet ir kai kurie istoriniai šaltiniai, kurie mini Vilniuje buvus net tris pilis. Dvi iš jų yra labai dažnai minimos ir gerai žinomos. Tai kalno, arba Aukštutinė, ir pakalnės, arba Žemutinė, pilis. Trečioji pilis pirmą kartą šaltiniuose paminima ryšy su 1390 m. kryžiuočių puolimu. Tačiau, deja, kiek smulkesnio to puolimo aprašymo neturime, o kalbamąją pilį liečiančios išblaškytos šaltinių pastabos reikalo neišaiškina. Jį net supainioja. Puolimą liečiančiose kronikose paprastai kalbama apie dvi pilis, kurių viena, medinė, buvusi paimta ir su-

[208] J. Fijałek, Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go (ciąg dalszy), *Ateneum Wileńskie*, 1924, t. 2, nr. 5–6, p. 124; M. Limanowski, Najstarsze Wilno…; M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*; A. Šapoka, Senasis Vilnius, *Židinys*, 1939, nr. 10, p. 324–325; M. Homolicki, Do uwag nad dzielem *Wilno od początków jego do roku 1750*, ogłoszonych w poprzedzającym tomiku wizerunków, sprostowanie i dopełnienie, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe*. Poczet Nowy drugi, Wilno, 1842, t. 23, p. 98 sqq.

deginta, o antroji, apie kurios išvaizdą ir statybos medžiagą nieko nesakoma, likusi nepaimta. Tačiau šį puolimą liečią kiti šaltiniai kalba apie tris pilis. Taip, Ordino didysis komtūras Konradas Valenrodas pranešime imperatoriui giriasi, kad „medinė pilis“ (*das holzene hus*) buvusi paimta pirmuoju puolimu, o su „kitomis dviem pilimis“ buvę daug darbo ir tekę pasitraukti jų nepaėmus[209].

1409 m.[a] Jogailos skunde krikščioniškajam pasauliui minint tą patį 1390 m. puolimą ši medinė pilis vadinama Kreivąja pilimi (*castrum curvum*). 1416 m. Jogailos-Vytauto skunde Konstancos bažnytiniam suvažiavimui vėl kalbama apie 3 pilis ir 1390 m. sunaikintoji vadinama taip pat Kreivąja pilimi[210].

Betgi XV a. antroje pusėje savo kroniką rašęs Dlugošas Vilniuje žino buvus tik dvi pilis – Kreivąją ir Aukštutinę (*curvum* ir *superior*). Jogaila 1387 m. privilegijoje, įkuriančioje vyskupiją bei apdovanojančioje katedrą, mini tik vieną Vilniaus pilį. Bažnyčia esanti pastatyta jo Vilniaus pilyje. Jei Vilniuje būtų buvę kelios atskiros pilys, viena nuo antros nutolusios, Jogaila, atrodo, būtų turėjęs pridėti kokį paaiškinimą, kurioje būtent pilyje katedra yra pastatyta. Lygiai taip pat 1387 m. mūsų jau minėtoje Jogailos privilegijoje, užtikrinančioje magdeburginių teisių suteikimą bei atleidžiančioje miestiečius nuo pilies saugojimo prievolės, Jogaila mini tik „mūsų Vilniaus pilį“, kurią miestiečiai iš seno saugoję ir nuo tos sargybų prievolės būsią laisvi[b], kai ji jau esanti apsupta mūro siena[211]. Jei Vilniuje būtų buvusi ne viena, bet dvi ar kelios atskiros pilys, Jogaila, žinoma, būtų turėjęs kitaip išsireikšti[c], būtų kalbėjęs ne apie pilies, bet apie pilių saugojimo prievolę. Iš to galima daryti išvadą, kad ir 1390 m. minimos trys pilys bus sudariusios vieną vienetą, t. y. vieną kalno ir pakalnės įtvirtinimų sistemą. Kad dvi pilys buvo čia pat, mes gerai žinome. Tenka prileisti, kad ir ta trečioji bus buvusi čia pat. Kad taip bus buvę, mums rodo ir 1390 m. kovų aprašymas.

Derbio grafo Henriko, vėlyvesnio Anglijos karaliaus Henriko IV, nuotykių svečiuojantis pas kryžiuočius aprašyme, kalbant apie dalyvavimą 1390 m. Vilniaus puolime, sakoma, kad Vilnius esąs Neries krante, esąs prekybinis centras ir gerai sutvirtintas.

209 J. Fijałek, Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go, *Ateneum Wileńskie*, 1923, t.1, nr. 3–4, p. 318.

210 „Circumvallaverunt Wilnam, quod locus est insignior in partibus Litwanie, in quo tria castra sunt situata, quorum unum vocatur Curvum castrum“ [*Codex Epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae. 1376–1430…* , p. 1009]. Ši pastaroji pilis 1390 m. puolime buvusi sudeginta. Vokiškame šio skundo vertime ši pilis vadinama *cromehus*, J. Voigt, *Geschichte Preussens*, Königsberg, 1832, t. 5, p. 544.

211 Privilegijoje kalbama apie apsupimą sienomis miesto – „supradicta civitas nostra Vilnensis muro ex omni sui parte fuerit circumducta“, *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 1–2. Tačiau šioje vietoje „civitas“, be abejo, reiškia ne visą Vilniaus miestą, bet pilies rajoną, kur be pačios pilies buvo net privačių namų. Tai toji miesto dalis, kuri vėliau priklausė pilies jurisdikcijai. Kad visas miestas jau prieš 1387 m. būtų buvęs apsuptas mūro siena, nėra žinių jokiuose šaltiniuose.

Puolantieji paėmę miestą ir prekyvietę (*merchant resort*), kuri buvusi pastatyta iš medžio ir neturėjusi jokių sienų. Ten buvę užmušta 4 000 karių ir Lenkų karaliaus brolis (atseit Karigaila). Bet pilies (*castle*), kuri buvusi mūrinė (*of stone*), paimti jie negalėję, nors 5 savaites ten išstovėję. Pasitraukę, kai kariuomenėje prasidėję ligos, trūkę maisto ir artėjusi žiema[212].

1413 m.[a] įteiktame skunde Benediktui Makrai prieš kryžiuočius, sakoma, kad 1390 m., kai kryžiuočiai apsupę pilį, joje buvę dvasininkai surengę procesiją iš katedros į Šv. Onos bažnyčią, buvusią taip pat pilies rajone (ne dabartinę), o kryžiuočiai procesiją apšaudę, vieną pranciškoną užmušę, o eilę sužeidę[213].

Viename Ordino magistro laiške Jogailai, paneigiant gandus, kad jo brolio Karigailos galva buvusi nukirsta ir ant iešmo pamauta, sakoma, kad jis iš tikrųjų nukautas nepažintas, kartu su daugeliu kitų iš paimtos pilies bebėgdamas į kitą pilį. Jei iš paimtosios pilies buvo bėgama į kitą – Žemutinę arba į Aukštutinę[b], aišku, kad jos turėjo būti netoli viena kitos ir turėjo būti Ordino bei Vytauto kariuomenės apsuptos vienu bendru lanku. Jei jos būtų buvusios atskirai, būtų turėjusios ir būti atskirai apsuptos. Tokiame atvejy gal būtų buvęs galimas prasimušimas, bet ne bėgimas.

Prisimenant 1413 m. skunde minimą procesiją ir angliško šaltinio teigimą, kad Vilnius buvęs labai sutvirtintas ir kad prekyvietė buvusi medinė ir neturėjusi sienų, tenka daryti išvadą, kad Jogailos 1387 m. privilegijoje minimos mūro sienos supo rajoną, kurio viduje buvo ir katedra, ir Šv. Onos bažnyčia, ir prekyvietė bei vadinamoji Kreivoji pilis, kurios neturėjo atskirų sutvirtinimų, bet aukštai kalne buvusi pilis buvo dar sutvirtinta atskiromis mūro sienomis bei pati buvo mūrinė. Pagal vienus šaltinius išeina dvi, pagal kitus 3 pilys, nes ir šaltiniai nevertina tuos pačius reiškinius, be to, šaltiniai yra nevienodo amžiaus – 1390, 1409 ir 1416 m. Pastaraisiais dviem atvejais galėjo paveikti ir galbūt nauji pilies rajono pertvarkymai. Tada gal jau ir vadinamoji Kreivoji pilis turėjo sutvirtinimus[c], tad ir kalbama apie ją atskirai.

Kreivąją pilį tenka lokalizuoti ne kuriame nors kitame Vilniaus kampe, bet čia pat prie Aukštutinės pilies. Ji, kaip rodo vardas, greičiausiai bus buvusi kiek pakilusi į kalno šlaitus. Pagaliau reikšminga yra ir tai, kad J. Dlugošas įsakmiai Žemutinę pilį vadina Kreivąja pilimi. Kurioje būtent vietoje ji buvo, galima bus sužinoti tik archeologams iškasinėjus visą pilies rajoną, susekus pilies planą. Jei ne J. Dlugošo vartojamas Kreivosios

[212] Seers A. Waddingham, *The Story of Early English Travel* & *Discovery*, London, 1923, p. 111–112.

[213] P. Śledziewski, Kościół św. Anny-św. Barbary intra muros castri vilnensis, *Ateneum Wileńskie*, 1933–1934, t. 9, p. 26–27.

pilies vardas Žemutiniajai piliai pažymėti, galima būtų prileisti, kad tai gal bus buvęs vienas iš miestą saugojusių sutvirtinimų kiek toliau nuo Pilies kalno. Galima būtų prileisti, kad[a] ji galėjo būti ir Bekešo kalne, ir į šiaurę nuo Trijų Kryžių kalno, atšlaitėse, kaip kad naujausią spėjimą yra pareiškęs prof. J. Puzinas[214]. Tačiau šioms prielaidoms paremti mes neturime jokių įrodymų[b]. J. Dlugošo liudijimas Kreivąją pilį verčia lokalizuoti Pilies kalno papėdėje, o Jogailos privilegijų minima tik viena pilis Vilniuje verčia spręsti, kad čia bus buvusi viena trilypė gynimosi sistema. 1390 m. Kreivosios pilies, atrodo, dar neturėta atskirų sutvirtinimų. Būta tik[c] visą rajoną supančių sienų. Žinoma, tai dar nereiškia, kad Vilniuje vienoje ar kitoje vietoje negalėjo būti ir visiškai atskiros pilies. Tačiau, atrodo, kad tai galėjo būti nebent dar ankstyvesniais laikais. Sunku tikėti, kad į šaltinius nebūtų patekusi jokia žinutė, jei tokia pilis būtų buvusi kad ir XIV a. pabaigoje, t. y. tais laikais, iš kurių jau turime nemažai Vilnių liečiančių žinių.

Kaip ta trilypė Vilniaus pilis atrodė, mes labai mažai ką žinome, nes ankstyvų pilies aprašymų neturime. Seniausias miesto aprašymas yra Ghilleberto de Lannoy, kuris Vilniuje lankėsi 1414 m. Tai buvo Burgundijos senjoras, kuris 1413 m. atvyko į Prūsus, norėdamas pakariauti su netikėliais, turbūt žemaičiais, bet gavo kariauti tik su lenkais, o po to išvyko į kelionę aplankyti Rytų kraštų. Iš Dancigo per Karaliaučių ir Klaipėdą jis vyko į Livoniją, o iš ten – į Didįjį Naugardą ir Pskovą, iš kur grįždamas užsuko į Lietuvą. Esą norėjęs pamatyti Lietuvos „karalystę“ ir Vytautą, „Lietuvos, Žemaičių ir Rusų karalių“. Nuo Kuoknesės jis keliavęs rogėmis Dauguva į Daugpilį, o iš čia – į Lietuvą. Dvi paras jam tekę keliauti didžiule giria, nemačius jokios sodybos. Pagaliau 12 mylių prieš Vilnių radęs Vytauto dvarą. Atrodo, kad tai turėjo būti kažkur apie dabartinius Švenčionis. Vilniuje Ghillebertas de Lannoy Vytauto neradęs, tad padaręs vizitą kunigaikštienės seserims išvykęs į Trakus, o iš ten per Kauną – į Prūsus. Ką kelionėje matė, Ghillebertas aprašo savo atsiminimuose. Tarp kitko, jis aprašo Vilnių, Trakus, turbūt Punią ir Kauną[d].

Vilniuje labai aukštai, ant smiltingo kalno, stovinti pilis, apsupta akmenų, žemės ir mūro sutvirtinimų. Aukštosios pilies fortifikacijos, sako Ghillebertas de Lannoy, leidžiasi nuo kalno dviem kalno šonais iki apačios, o tame aptvare esą daug namų. Šioje pilyje bei aptvare paprastai gyvenąs Vytautas, Lietuvos valdovas. Čia esąs dvaras bei gyvenamosios patalpos. Greta šitos pilies tekanti upė. Ji tekanti apačioje per miestą,

[214] J. Puzinas, Vilniaus pilys, *Vairas*, 1940, nr. 4, p. 285–291. Plg. to paties autoriaus: Iš Vilniaus pilių praeities, *Kūryba,* 1944, nr. 2, p. 80–88; to paties, Vilniaus proistorė, *Aidai*, 1955, nr. 6, p. 21–214; to paties, Gediminas Vilniuje, *ten pat*, 1956, nr. 9, p. 381–387.

o vadinasi „Wilne“, atseit Vilnia (Neries šis keliauninkas kažkodėl visai nepastebėjo). Miestas nesąs uždaras, bet ilgas, siauras, nutįsęs nuo kalno pilies kryptimi. Jis esąs prastai apstatytas[a] mediniais namais. Tačiau esą keletas mūrinių bažnyčių[215].

Visas šis Ghilleberto de Lannoy aprašymas yra labai neaiškus ir yra iššaukęs įvairių aiškinimų. Ypač daug neaiškumų yra su pilimi. Yra aišku, kad visas pilies rajonas buvo apsuptas sutvirtinimų sienos, kurią Ghillebertas de Lannoy vadina tiesiog sutvirtinimais (*fermete*). Jis vienoje vietoje sako, kad pilies sutvirtinimai esą iš akmenų, žemių ir mūro, ir čia pat prideda pastabą, kad „iš vidaus viskas yra iš medžio pastatyta“. Gale savo pasakojimo jis vėl grįžta prie tų sutvirtinimų ir sako, kad toji siena esanti iš medžio, „mūro statybos būdu“ pastatyta. Atrodo, kad sutvirtinimų siena iš vidaus bus buvusi iš rąstų, o iš lauko sutvirtinta akmenimis ir apipilta žemėmis. Kam čia pirmajame jos paminėjime yra minimas mūras *(et de massonaige)*, sunku pasakyti. Gal ir čia norėta pasakyti „mūro statybos būdu“, kaip sakoma antroje vietoje[b]. Bet daugiausia neaiškumų yra sukėlęs Ghilleberto de Lannoy posakis, kad iš vidaus (viduje) viskas esą pastatyta iš medžio *(de dedens est tout edifie de bois)*. Tai sakoma, kaip minėta, gale to paties sakinio, kuriame sutvirtinimų siena aptariama kaip pastatyta iš akmenų, žemės ir mūro. Apie ką čia kalbama, sunku pasakyti[c]. Tradicinis, Joachimo Lelevelio įvestas aiškinimas skelbia, kad mediniai buvę visi pilies pastatai, t. y. visa, kas buvo sutvirtinimų sienos apsuptame plote, jos viduje. Pagal šį aiškinimą išeina, kad pilis medinė, o sutvirtinimų siena kombinuota, iš dalies mūrinė. Tačiau pabaigoje Vilniaus aprašymo, paminėjęs, kad miesto namai yra mediniai, Ghillebertas de Lannoy prisimena, kad pilį supanti siena esanti medinė, mūro statybos būdu pastatyta. Iš to galima daryti išvadą, kad ir pirmasis jo posakis[d] „viduje viskas iš medžio“, lietė ne pilį, bet sutvirtinimų sieną. Taip galvoja naujausias Ghillebertas de Lannoy aprašymo tyrinėtojas P. Klimas, pasak kurio, aprašyme apie pilies pastatų medžiagą visai nekalbama[e]. Galvojimas atrodo visiškai logiškas. Vakarietis riteris buvo pripratęs prie mūrinių arba akmeninių valdovų būstinių pastatų, tad, matyt, nerado reikalo minėti savaime suprantamo dalyko. Jei būtų radęs medžio pastatų, jis, be abejo, būtų nustebęs ir vargu ar būtų to įsakmiai nepaminėjęs. Savotiškos kombinuotos sutvirtinimų sienos ir mediniai miesto namai jį nustebino, tad apie juos jis ir pasisakė. Trakuose jis rado vieną pilį medinę, kitą – mū-

[215] P. Klimas, Ghillibert de Lannoy. Dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413–1414 metais), *Praeitis*, 1930, t. 2, p. 115; J. Fijałek, Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go, *Ateneum Wileńskie*, 1923, t. 1, nr. 3–4, p. 316; to paties, Teksty opisowe Wilna, *ten pat*, p. 506–507; P. Klimas, *Ghillebert de Lannoy in medieval Lithuania-voyages and embassies of an ancestor of one of America's great presidents*, introduction by Constantine R. Jurgėla, New York: The Lithuanian American information center, 1945.

rinę ir įsakmiai tai pažymėjo. Nepamiršo jis pažymėti, kad ir Vytauto medžioklės pilis „Posur“, turbūt Punia, yra iš medžio ir žemės pastatyta. Iš ko buvo pastatyta Kauno pilis, kurią Ghillebertas de Lannoy vadina gražia ir didele pilimi, jis nesako, nes ji buvo mūrinė ir kaip apie natūralų dalyką neatrado reikalinga kalbėti. Atvažiavęs į Ragainę, Ghillebertas de Lannoy pamatė didelę Ordino pilį. Jis vėl nesako, iš ko ji pastatyta, nes vakariečiui tai suprantama. Bet jį nustebino ir dėl to nepamiršo pastebėti, kad Ragainės miestas buvo apsuptas medine siena. Visa tai mus verčia greičiau sutikti su P. Klimu, ir Ghilleberto de Lannoy posakį „iš vidaus pastatyta iš medžio“ skirti Vilniaus pilies sutvirtinimų sienai, bet ne pilies pastatams[a].

Kiti šaltiniai apie Vilniaus pilis XIV–XV a. sąvartoje nekalba. Tik vien Torunės analai mini mūrinę pilį dar XIV a. gale[216]. Tą pačią išvadą galima padaryti ir iš jau minėtų 1390 m. Vilniaus puolimą liečiančių šaltinių. Angliškasis šaltinis aiškiai sako, kad nepaimtoji pilis buvusi mūrinė (*of stone*). Kiti šaltiniai paimtąją ir sudegintąją pilį paprastai vadina medine pilimi. Pav., minėtajame didžiojo komtūro laiške imperatoriui sakoma, kad medinė pilis buvusi paimta ir sudeginta, o kitų dviejų pilių nepajėgę paimti. „Medinė pilis“ čia atstoja tikrinį vardą, pažymi, kuri būtent iš Vilniaus pilių buvo paimta. Iš to, berods, negalima daryti jokios kitos išvados, kaip tik tą, kad tos kitos dvi pilys buvo tikrai ne medinės. Taigi bent dalis Vilniaus pilies pastatų, greičiausiai Aukštutinė pilis ir dalis Žemutinės pilies, jau 1390 m. bus buvę mūriniai. Po 1390 m. turbūt ir vietoje sudegintosios medinės dalies bus buvę atstatyti jau mūriniai pastatai.

Atrodo galima prileisti, kad 1390 m. sudegintoji medinė arba Kreivoji pilis bus buvusi seniausioji Žemutinė pilis, gal, pav., Gedimino laikų, o vėliau statytoji Žemutinė pilis bus buvusi mūrinė. Ji turėjo būti pastatyta ne senosiosios vietoje, bet greta. Tuo būdu ir bus atsiradę „trys pilys“, dėl to ir J. Dlugošas Žemutinę pilį vadina Kreivąja[b].

Istorinių šaltinių liudijimų apie Vilniaus pilies statybą bei medžiagą, iš kurios ji buvo pastatyta, mes neturime ir vargu ar kada nors bus aptikta[c]. Klausimą teks išspręsti archeologams[d]. 1940 m. kasinėjimų duomenys jo dar neišsprendė. Tačiau ir jie yra parodę, kad jau XIV a. gale mūrinės statybos Pilies kalne yra buvę. Viename kultūriniame sluoksnyje rasta arbaletinių[e] strėlių. Reikia prileisti, kad tai priešų lankymosi žymės[217]. Kadangi Vilnius priešų buvo puolamas tik 1365–1394 m. laikotarpy, tai ir strėlės bei kalbamasis sluoksnis tegali būti skiriamas tik tiems laikams. O jame kaip tik yra rasta nelabai tvarkingai sukrautų plytų ir plytų skaldinio, sujungto kalkėmis. Ar tai

[216] *Scriptores Rerum Prussicarum*, ed. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig, 1866, t. 3, p. 164.

[217] E. ir V. Holubovičiai, Gedimino kalno Vilniuje 1940 metų kasinėjimų pranešimas…

kokio pilies pastato ar sutvirtinimų sienos likučiai, tuo tarpu sunku pasakyti. Aišku tik, kad tai mūro statybos palaikai.

Ghillebertas de Lannoy sako, kad pilies rajone, apsuptame sutvirtinimų siena, buvę daug pastatų. Įdomu būtų išspręsti klausimą, kokie būtent pastatai ten yra buvę. Visų ten buvusių pastatų atspėti, žinoma, neįmanoma, tačiau kai kuriuos galima nurodyti.

Kaip ir Ghillebertas de Lannoy sako, Žemutinės pilies rajone pirmiausia buvo didžiojo kunigaikščio rezidencija bei jo dvaras. Kurioje būtent vietoje šie rūmai stovėjo ir kaip atrodė, šiandieną pasakyti dar negalima[a]. Jie sudegė per 1419 m. didžiulį gaisrą. Kaip rašo Livonijos kryžiuočių magistrui Daugpilio komtūras, tada sudegę kunigaikščio rūmai, iždo rūmai su visomis brangenybėmis ir katedra. Be to, sudegę daug galvijų, arklių ir 11 eržilų, gaisras iš arklidžių ir prasidėjęs. Sudegę taip pat ūkio trobesiai su javais ir padargais[218]. Vadinasi čia pat, gal net pilies sutvirtinimų sienos apsaugoje, prie pilies rūmų bei katedros, buvo ir ūkio trobesiai: arklidės, kūtės, svirnai, klojimai bei daržinės ir pan. Žodžiu, Vilniaus pilies būta taip pat žemės ūkio dvaro centro.

Be to, iš kitų šaltinių mes žinome, kad pilies rajone būta ne vien valdovo pastatų, bet ir privačių rūmų. Taip, pav., yra žinoma, kad 1418 m. nuslinkusi pilies kalno dalis užvertė seniūno A. Manvydo rūmus. Mes tai sužinome iš vieno kryžiuočių šnipo pranešimo[219]. Galima būtų prileisti, kad tas šnipas kalba ne apie privačius A. Manvydo rūmus, bet apie patalpas, kuriose jis gyveno kaip pilies seniūnas. Tačiau sunku ikėti, kad toks didžiūnas kaip A. Manvydas būtų neturėjęs Vilniuje savų rūmų ir būtų gyvenęs kunigaikščio jam pavestame name.

Kad tai galėjo būti privatūs A. Manvydo rūmai, mes galime spręsti iš to, kad ir vėlesniais laikais pilies rajone taip pat yra buvę privačių namų. Dėl aiškumo čia suminėsime keletą tokių pavyzdžių[b] iš XVI a.:

1. 1514 m. Bagdonė Tautvilaitė-Daukavičienė pardavė maršalkai Jonui Radvilai savo sklypą, esantį Vilniaus pilyje. 1518 m. Zigmantas II jų sutartį patvirtino.

2. 1587 m. kanauninkas kustodas dr. Jonas Filipavičius pardavė karalienei Elenai savo paveldimą sklypą su mūro namu, esantį pilyje.

3. 1526 m. burmistrienė Maksimavičienė vaivadai A. Goštautui pardavė savo sklypą Vilniaus pilyje, esantį tarp Vlakavičiaus ir Edanisavičiaus sklypų priešais Pilies kalną. Sekančiais metais A. Goštautas įsigijo ten pat kitą sklypą (berods, kaimyninį

218 A. Šapoka, Senasis Vilnius…, p. 328.

219 Žr. sekančiame skyriuje.

Vlakavičiaus), 1530 – dar trečią. Šį jam dovanojo Aleknavičius, kuris buvo gavęs jį iš Zigmanto II dovanų.

4. Lucko vyskupas Povilas Alšėniškis 1533 m. karalienei Bonai dovanojo savo paveldimą sklypą su mūro namu, esančius prie pilies sienų, tarp velionio Žemaičių seniūno namo ir bokšto didžiųjų pilies vartų, vedančių į miestą.

5. 1534 m. kunigaikštis Motiejus Mikiti[ni]čius Voinos kaštelionui Volskiui (lenkui) dovanojo savo sklypą Žemutinėje pilyje, palei kunigaikštiškuosius rūmus, kampe prie Pilies kalno.

6. 1536 m. vaivadienė Elžbieta Goštautienė iš grupės savininkų pirko sklypą, esantį pilyje dešinėje įėjimo per mūro tiltą.

7. 1544 m. dviems savininkams buvo parduotas namas pilyje, esąs tarp Šv. Onos bažnyčios ir [Vilniaus] vaivados Jono Glebavičiaus sklypo[220].

Visi šitie faktai mums neabejotinai įrodo, kad XVI a. pilies rajone tikrai buvo visa eilė privačių sklypų bei namų. Ir įdomu, kad jų ten turėjo ne vien didžiūnai, bet ir eiliniai bajorai ir net miestiečiai. Tik XVI a., berods, buvo tendencija tuos sklypus perimti didžiūnams. Suprantama, kad XVI a. pradžioje[a] parduodami ir perkami sklypai privačia nuosavybe buvo daug anksčiau pasidarę. Ir nėra jokio pagrindo manyti, kad tokių privačių nuosavybių ten nebūtų buvę Vytauto, o gal ir ankstyvesniais laikais. Manvydo rūmų paminėjimas 1418 m, kad ir vienintelis, vis dėlto reikšmingas pavyzdys. Pagaliau tai yra suprantamas reiškinys. Kol Vilniaus miestas tebuvo atviras, neturėjo jokių sutvirtinimų, jame gyventi nebuvo saugu ir daug kas, žinoma, veržte veržėsi įsikurti anapus pilies sutvirtinimo sienų. Pilies rajonas tad turėjo būti iš tikrųjų tirštai apstatytas. Nenuostabu, kad ir Ghillebertas de Lannoy tai pastebėjo[b].

Be suminėtų didžiojo kunigaikščio dvaro ir privačių savininkų pastatų pilies rajone dar minėtinos net 3 bažnyčios. Pirmiausia, Žemutinės pilies rajone buvo katedra, statyta pirmaisiais krikščionybės įvedimo metais. Ghillebertas de Lannoy dėl jos nebuvo nustebintas, tad greičiausiai ji bus buvusi mūrinė. Kaip jau minėta, 1419 m. ji sudegė ir buvo nauja atstatyta. Be abejo, ji bus buvusi toje pačioje vietoje, kur ir dabartinė stovi[221].

[220] W. Kieszkowski, Dzieje placu katedralnego w Wilnie, *Wilno*. Kwartalnik poświęcony sprawom miasta, 1939, t. 1, nr. 2, p. 102–104; P. Śledziewski, Kościół św. Anny-św. Barbary intra muros castri vilnensis…, p. 4; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 29.

[221] *Codex diplomaticus Ecclesiae Cathedralis necnon Dioeceseos Vilnensis*; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska*, Wilno, 1908–1916, d. 1–3.

Kitos dvi pilies bažnyčios jau yra išnykusios. Tai Aukštutinėje pilyje buvusi Šv. Martyno ir Žemutinėje pilyje buvusi Šv. Onos bažnyčia.

Kaip skelbia tradicija, Šv. Martyno bažnyčia buvusi statyta Jogailos 1387 m. Tai yra visiškai patikima, nes ji greičiausiai bus vaidinusi Aukštutinės pilies koplyčios vaidmenį. Ji buvo rytinėje pilies dalyje, prie gyvenamųjų rūmų. Sunyko ji dar XV a. gale ar XVI a. pradžioje. Stryjkowskis pasakoja, kad jo laikais (XVI a. antrojoje pusėje) Šv. Martyno bažnyčios griuvėsiai bebuvę. Tačiau lig šiol jos pėdsakai dar tebėra nesurasti. Atrodo, kad tai bus buvusi nedidelė bažnytėlė-koplyčia[222], galbūt rūmų dalis[a]. Aukštutinės pilies reikalams jos pakako, o apačioje buvo dar dvi bažnyčios – katedra ir Šv. Onos.

Su šia Šv. Onos bažnyčia yra daug painiavos. Literatūroje ji labai dažnai yra maišoma su šiandienine gražiąja gotikine Šv. Onos bažnyčia greta Bernardinų bažnyčios. Šiosios atsiradimas nėra aiškus, o anoji senoji Šv. Onos bažnyčia pilies ribose buvo pastatyta dar XIV a. Kad ji buvo pilies ribose, bet ne kur nors kitur, mes sužinome iš pirmojo Vilniaus vyskupo testamento, rašyto 1398 m., kuris užrašydamas jai bažnytinių reikmenų tai aiškiai pabrėžia (*intra muros castri Vilnensis*)[223]. Senoji tradicija skelbia, kad ją pastačiusi Ona Vytautienė. Tačiau tai klaidingas spėjimas, paremtas vien Vytautienės vardu. Iš tikrųjų Šv. Onos bažnyčia istoriniuose šaltiniuose yra minima jau 1390 m., t. y. anksčiau negu Vytautienė pasidarė Vilniaus pilies ponia. Būtent imperatoriaus prisiųstajam arbitrui – Ordino ir Lietuvos bei Lenkijos ginčui spręsti – 1413 m. įteiktajame skunde prieš kryžiuočius, tarp kitko, rašoma apie 1390 m. Vilniaus puolimą: „Kai minėtieji kryžiuočiai apsupo Vilniaus pilį ir naujakrikščius krikščionis apšaukė pagonimis, Vilniaus bažnyčių bei miesto kunigai, prelatai, kanauninkai ir pasaulietiniai bei vienuoliai dvasininkai, maldaudami iš maloningojo Dievo taikos bei priešo žiaurumo ir nedorybių sumažinimo, apsivilkę liturginiais drabužiais, su bažnytinėmis insignijomis, bažnytiniu papročiu ėjo procesija iš katedros į Šv. Onos bažnyčią, maldingas ir girtinas giesmes giedodami, viešai iškilmingai nešdami Švenčiausiąjį Kristaus Kūną ir šventųjų palaikus arba relikvijas.“ Tuo tarpu kryžiuočiai pradėję šaudyti ir net užmušę vieną pranciškoną, o eilę žmonių sužeidę[224].

[222] P. Śledziewski, Kościół św. Anny-św. Barbary intra muros castri vilnensis…, p. 18.

[223] Puiki apie šią bažnyčią studija: P. Śledziewski, Kościół św. Anny-św. Barbary intra muros castri vilnensis… Be to, plg. M. Morelowski, Geneza stylu kościoła św. Anny i formy bramy w Wilnie, *Prace i materiały sprawozdawcze sekcji historii sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie,* Wilno, 1925, t. 2, p. 264, 306–308.

[224] P. Śledziewski, Kościół św. Anny-św. Barbary intra muros castri vilnensis…, p. 26–27.

Kam buvo reikalinga ši procesija, nesunku suprasti. Pilies gynėjai norėjo parodyti Ordino svečiams vakariečiams, kad čia puolama ne kokia pagonių, bet krikščionių pilis. Tačiau mums šį kartą ne tai svarbu. Svarbu tai, kad jau 1390 m. Šv. Onos bažnyčia buvo ir kad ji buvo ne mieste, bet pilies rajone.

Toliau ši bažnyčia yra minima ir XVI a. šaltiniuose. Pav., ji minima 1544 m. mūsų jau minėto pilies rajone buvusio 7-to sklypo aptarime. Toliau 1548 m. Zigmantas Augustas, rūpindamasis savo žmona Barbora, rašo M. Radvilai [Rudajam], kad jai lankytis remontuojamoje katedroje pavojinga. Esą galinti ant jos kristi kokia plyta – pati savaime ar kieno tyčia pastumta. Tad esą geriau būtų, kad ji mišių klausyti vaikščiotų į Šv. Onos bažnyčią. Iš šio laiško nėra aišku, kur ta bažnyčia buvo, tačiau netenka abejoti, kad čia turima galvoje ne kuri kita, bet pilies rajone buvusi Šv. Onos bažnyčia, kurią tuo metu tebebuvus mes ir iš kitų šaltinių žinome. Šis laiškas mums tik rodo, kad 1548 m. ji tebebuvo dar naudojama.

Yra žinoma, kad Šv. Onos bažnyčia nuo seniausiųjų laikų priklausė pranciškonams ir buvo jų administruojama[a] (dėl to jie dalyvavo ir 1390 m. procesijoje, kada vienas iš jų buvo net užmuštas). 1534 m. Šv. Onos bažnyčia buvo perduota valdyti vyskupui Povilui Alšėniškiui, tačiau pranciškonai prie jos ir toliau pasiliko. 1551 m. tas pats vyskupas Povilas ją dovanojo Zigmantui Augustui. Kaip dovanojimo akte sakoma, buvo dovanota su viskuo, kas joje buvo – su paveikslais, vargonais ir kt. puošmenimis. Nuo to laiko Šv. Onos bažnyčios pilies rajone joks šaltinis nebemini.

Jos vietoje minima nauja Šv. Barboros bažnyčia. Taip, pav., ir pagarsėjusiame G. Brauno-Franzo Hohenbergo Vilniaus miesto plane, pilies rajone už katedros, tarp kunigaikštiškųjų ir kunigaikštienės rūmų, pažymėta Nr. 5 Šv. Barboros bažnyčia. Kad tokia bažnyčia pilies rajone būtų buvusi ankstyvesniais laikais, nemini joks šaltinis. Tuo tarpu A. Gvagninis 1578 m. savo kronikoje rašo, kad mirus karalienei Barborai Zigmantas Augustas jos palaikus atlydėjęs į Vilnių ir palaidojęs katedroje, o palei pilį pradėjęs statyti puošnią Šv. Barboros bažnyčią. St. Warszewickis 1603 m. tą A. Gvagninio žinią paaiškina, rašydamas, kad Zigmantas Augustas savo mylimosios žmonos lavoną norėjęs palaidoti Šv. Barboros bažnyčioje, o Petras Skarga 1606 m. prie to dar prideda, kad Šv. Barboros bažnyčią Zigmantas Augustas atidavęs valdyti jėzuitams.

Visa tai mums aiškiai įrodo, kad Šv. Barboros bažnyčia buvo Zigmanto Augusto kūrinys, skirtas jo mylimosios žmonos atminimui. Atsimindami tą faktą, kad 1551 m. Zigmantas Augustas įsigijo Šv. Onos bažnyčią, kuri nuo to meto šaltinių jau beveik nebeminima, mes galime tuos du faktus sujungti[b] ir padaryti neabejotiną išvadą, kad se-

noji Šv. Onos bažnyčia Zigmanto Augusto buvo pradėta perstatyti jau kitu Šv. Barboros bažnyčios vardu ir kad, kaip matome iš jo testamento, joje turėjo būti palaidotos abi jo žmonos – Elžbieta ir Barbora. Tik tuo būdu mes galime suprasti ir P. Skargos posakį, kad Zigmantas Augustas testamentu dovanojęs jėzuitams savo biblioteką ir pradėtąją statyti Šv. Barboros bažnyčią, kai testamente iš tikrųjų sakoma, kad jis dovanojąs biblioteką, o jėzuitai už tai Šv. Onos bažnyčioje turėsią pamokslus sakyti[225]. Kodėl Skarga kalba apie Šv. Barboros, o pats testatorius apie Šv. Onos bažnyčią, nesunku suprasti. Kai Zigmantas Augustas rašė testamentą, Šv. Barboros bažnyčia tebebuvo nebaigta ir kaip dar nekonsekruota oficialiai tebesivadino senuoju Šv. Onos vardu. Tuo tarpu P. Skargai rašant ji jau buvo baigta ir konsekruota nauju vardu. Tad nesutarimo tarp jų nėra.

Ta pačia proga primintina, kad Zigmantas Augustas buvo užsimojęs pastatyti žmonoms puikų antkapį. Jam buvo jau užsakyti 8 didžiuliai blokai marmuro, kurie Vilniaus, berods, nepasiekė. Literatūroje dažnai[a] galima užtikti nuomonių, kad ir šis antkapis turėjęs būti pastatytas dabartinėje Šv. Onos bažnyčioje. Mat Zigmanto Augusto testamente kalbama apie Šv. Onos, bet ne apie Šv. Barboros bažnyčią. Tačiau ten įsakmiai sakoma, kad ji esanti pilyje. Esą jei jis mirtų Vilniuje, turįs būti palaidotas naujoje Šv. Onos bažnyčioje pilyje[226]. Abiejų žmonų lavonai taip pat ten turį būti perkelti iš katedros.

Nėra jokios abejonės, kad čia kalbama ne apie nūdienę Šv. Onos bažnyčią, o apie Šv. Onos-Barboros bažnyčią pilyje. Tad visi, kas prileisdami, kad karalienių antkapis buvo pagamintas ir atvežtas į Vilnių, jo pėdsakų bando ieškoti bernardinų ar dabartinėje Šv. Onos bažnyčioje, klysta. Zigmantas Augustas savo žmonas norėjo palaidoti Šv. Onos-Barboros bažnyčioje pilies rajone, tad ir paminklai tik ten tegalėjo būti vežami. Dabartinė Šv. Onos bažnyčia su Zigmanto Augusto žmonomis nėra turėjusi nieko bendra. Ir kardinolas Jurgis Radvila (1600 m.) bus baigęs statyti ne dabartinę Šv. Onos bažnyčią, bet aną pilyje. Suprantama, kad ir jam tetos karalienės garbė negalėjo nerūpėti.

Tolimesnis Šv. Onos-Barboros bažnyčios likimas nėra gerai žinomas. Greičiausia ji bus sudegusi kartu su pilimi 1610 m. 1660 m. darant sutartį su rangovu dėl katedros atstatymo jam buvo atiduotos Šv. Barboros bažnyčios plytos ir dar primokėta 2000 auks. Viename 1719 m. dokumente užtinkame paskutinį jos pamatų-griuvėsių paminėjimą.

[225] Zigmanto Augusto testamento tekstas: M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 160 sqq.

[226] „W Wilnie na zamku w kościele nowym ś. Anny", *ten pat*, p. 162.

Jos vieta yra gerai žinoma. Ji buvo į šiaurę nuo katedros, link Neries, tarp kunigaikštienės ir kunigaikštinių rūmų. Bekasinėjant pilies rajoną turėtų būti atrasti ir jos pamatai[a].

Baigiant apie Šv. Onos bažnyčią dar tenka priminti, kad, berods, joje buvo susimetę pirmieji Vilniaus protestantai vokiečiai, kurie čia turėdavo savo pamaldas su pamokslais[b].

Pagaliau dar primintina, kad kai kurie istorikai, norėdami senąją Šv. Onos bažnyčią sutapatybinti su dabartiniąja, yra iškėlę tezę, kad ir dabartinė Šv. Onos bažnyčia, ir bernardinų vienuolynas bei bažnyčia buvę pilies rajone, t. y. nori praplėsti pilies rajono ribas[c].

Tokią tezę 1930 m. iškėlė Marianas Morelowskis, nesugebėjęs išpainioti dviejų Onos bažnyčių mįslės ir visas istorinių šaltinių žinias, kurios tik liečia Šv. Onos bažnyčią, skyręs dabartiniajai[227]. Esą iki šiol Bernardinų bažnyčioje išlikusios šaudymo angos gal rodančios pilies sutvirtinimų pakraštį. Ginamojo pobūdžio Bernardinų bažnyčia bus buvusi miesto sutvirtinimų komplekso narys, bet priskirti ją pilies rajonui negalima. To negalima paremti jokiais istoriniais šaltiniais[d]. O dviejų Šv. Onos bažnyčių į vieną sulieti taip pat negalima jokiu būdu.

Suglaudžiant viską, kas buvo pasakyta apie senosios Vilniaus pilies išvaizdą, matome, kad žinių turime labai nedaug. Žinome, kad visa pilis buvo apsupta sutvirtinimų sienos ir aplenkta Vilnios, atrodo, kad pilis buvo padalinta į tris dalis, o vėliau į dvi, žinomas Aukštutinės ir Žemutinės pilių vardais; žinome, kad be didžiojo kunigaikščio rūmų ir pilies pareigūnų gyvenamųjų patalpų, sutvirtintajame pilies rajone buvo nemažai privačių savininkų sklypų bei namų ir trys bažnyčios.

Apie seniausiojo miesto išvaizdą dar mažiau žinome. Žinome tik, kad jis buvo be ginamųjų sienų, atviras, namai daugumoje mediniai ir kad gatvės, kaip sako Ghillebertas de Lannoy, maždaug nuo Aušros vartų rajono tęsėsi pilies kryptimi, nuokalnėn. Suprantama, kad iš kiek vėlyvesniųjų šaltinių retrospektyviškai galima būtų šį tą daugiau pasakyti[e] tiek apie pilį, tiek apie miestą, apžvelgiant visą pilies, jo atskirų dalių bei pastatų istoriją, o taip pat istoriją atskirų miesto rajonų, gatvių bei žymiųjų pastatų (katalikų bažnyčių, kitų tikybų maldos namų, rūmų bei įstaigų), kalbant apie atskiras

[227] M. Morelowski, Korona i helm znalezione w Sandomierzu a sprawa korony Witolda i grobowców dynastycznych w Wilnie, *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, nr. 3–4, p. 620.

socialiai ūkiškas miestiečių bendruomenes (pirklių bendruomenę, amatininkų cechus) ir aiškinantis tautinius bei tikybinius santykius[228a].

6. Vilniaus miestas XV–XVI a.[b]

Vytautinių laikų Vilniaus gyvenimas iš pirmos pažiūros mums, atrodo, jau neturėtų būti nežinomas. Iš tikrųjų tai yra laikotarpis, kuris pradeda naują Lietuvos istorijos periodą, palikusį mums daug vertingų dokumentų ir net sukūrusį savą istoriografiją, tačiau, deja, visi tie gana gausūs šaltiniai daugiausia liečia politinę krašto istoriją, o ūkinių bei socialinių santykių istorijai nedaug ką teduoda. Nedaug ką iš to laikotarpio sužinome ir apie Vilnių.

Literatūroje gana dažnai galima užtikti bendro pobūdžio pastabų bei nuomonių, kad Vytauto laikai Vilniaus miestui buvę vos ne aukso amžiumi, kad miestas tada suklestėjęs, išaugęs, praturtėjęs, kad Vytautas labai rūpinęsis miestu ir t. t. Sekant A. Vijūku-Kojalavičiumi minima, kad Vytautas bus davęs miestui ir privilegijų. Nurodoma net, kad tai buvę 1424 m. Pasak Vilniaus miesto istoriko J. I. Kraszewskio, Vytautas privilegijų tikrai bus davęs, tik jos neišlikusios, žuvusios, kaip ir daugumas kitų to meto dokumentų, kurių esą likę labai mažai. Betgi Vytautas esąs minimas dažnoje vėlesniųjų valdovų privilegijoje kaip privilegiatorius pirmatakas[229]. Iš tikrųjų betgi mes ne tik nežinome nei vienos Vytauto privilegijos Vilniui, bet neužtinkame jo minimo ir nei vienoje vėlyvesnėje privilegijoje kaip privilegiatoriaus. Jis yra minimas tik teismininuose sprendimuose, kai kalbama apie papročius arba kurią nors teisę, veikusią ir vytautiniais laikais. Tokiais atvejais paprastai minima, [kad] tos teisės veikusios vytautiniais ir dar senesniais laikais.

Greičiausiai Vytautas Vilniaus miestui nebus davęs jokios privilegijos. Jei kokią būtų davęs, vargu ji būtų išlikusi nepaminėta vėlyvesnėse privilegijose, kuriose ne kartą yra prisimenamos ir Jogailos, ir Zigmanto I, ir visų kitų valdovų privilegijos. Mes žinome apie Vytauto rūpesčius prekyba bei pirkliais, apie svetur įkliuvusių pirklių gelbėjimą, tačiau neturime jokių žinių apie jo rūpesčius pačiu Vilniaus miestu.

---

228 Autoriaus tai buvo numatyta aptarti sekančiuose šios studijos tomuose, tačiau tuo tarpu toli nuo paties Vilniaus ir jo istorijos šaltinių visa tai atlikti neįmanoma. Tenka palaukti laimingesnių laikų.

229 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 130–131; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 1, p. 179.

Be jau minėtojo Ghilleberto de Lannoy aprašymo, apie vytautinių laikų Vilnių daugiau žinių beveik neturime. Apie jį bei jo gyvenimą galime spręsti tik iš pavienių nuotrupų, iš netiesioginių liudijimų ir iš kai kurių žinomų faktų. Mes, pav., žinome, kad po 1394 m. Vilnius priešo ilgai nebematė, vadinasi, sekančius 36 Vytauto valdymo metus ramiai gyveno; žinome, kad ano meto Lietuvos sostinė buvo pasidariusi visos Rytų Europos politinio gyvenimo centru, į kurį krypo akys visos ano meto Europos, kuriame lankydavosi ne tik artimų kaimynų, bet ir tolimų kraštų diplomatinės pasiuntinybės. Gyvenimas čia virte virė[230]. Suprantama, kad išdidaus Vytauto sostinė[a] iš to judėjimo daug pasipelnė ir miestas negalėjo nepakilti. Tačiau tai yra tik samprotavimai, o tiesioginių žinių neturime jokių. Pav., apie kokias nors statybas Vilniuje Vytauto laikais smulkesnių žinių neturime. Net dažno dabartinio Vilniaus pastato kilmė rišama su Vytautu arba su jo laikais, tačiau labai dažnai tai remiama tik tradicija, padavimais, linkusiais visko pradžią sieti su garsiausiais krašto istorijos periodais.

Reikia betgi pastebėti, kad kaip tik Vytauto laikais Vilniaus miestas pirmą kartą savo istorijoje buvo prileistas prie politinių aktų. Būtent 1422 m. sudarant Melno taikos sutartį su kryžiuočiais, jos laiduotojų tarpe po kunigaikščių ir didžiūnų, greta Lenkijos miestų, yra minimas ir Vilnius – pats paskutinis[231].

Tiesa, tai nebuvo vaisius natūralaus miesto išaugimo bei jo įtakos padidėjimo. Tai buvo padaryta tik dėl to, kad ano meto tvarka prie šitokių aktų sudarymo būdavo prileidžiami Lenkijos miestai, kurie ir šiaip turėjo įtakos valstybės gyvenime. Vytautas, žinoma, negalėjo nuošaly palikti savo sostinės. Vis dėlto tai buvo simptomas galimo miesto reikšmės kilimo. Jei XV a. antroje pusėje iškilusi Lenkijos šlėkta nebūtų nustelbusi miestų, jei Lenkijos miestų reikšmė nebūtų puolusi, kada nors ir Vilnius bei kiti Lietuvos miestai Lenkijos miestų pavyzdžiu, būtų pasiekę šiokios tokios reikšmės valstybės gyvenime, kaip kad to pasiekė Lenkijos šlėktos pėdomis ėjusi Lietuvos bajorija. Kai miestai buvo nustelbti Lenkijoje, Lietuvos miestai prie valstybinių reikalų taip ir nebuvo prileisti. Lietuvos bajorija, kovodama dėl savo teisių plėtimo, siekė Lenkijos šlėktos teisių ir niekad nebuvo linkusi ką nors palikti kitiems luomams. Tiesa, kaip pamatysime vėliau, nuo XVI a. ir Vilnius siųsdavo savo atstovus į seimus, tačiau didesnės reikšmės jie ten neturėjo.

230 A. Šapoka, Lietuva ir Lenkija Jogailos laikais…, p. 275–277.

231 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 115; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 1, p. 176; Z. Ivinskis, Vytauto kovos dėl Žemaičių [matyt: Z. Ivinskis, Kovos bruožai dėl žemaičių ir jų sienų, *Athenaeum*, 1935, t. 5, p. 64–117].

Apie su Vilniaus vardu susijusius politinius įvykius mes čia nekalbėsime. Iš Vytauto paminėsime tik keletą žinomų patį Vilniaus miestą liečiančių faktų.

Kaip jau buvo prisiminta, iš Vytauto laikų yra žinoma nelaimė pilyje, kai nuslinkusi kalno dalis užvertė seniūno A. Manvydo rūmus. Apie tai rašo viename savo laiške Daugpilio komtūras Livonijos magistrui. Per katastrofą žuvęs A. Manvydo taurininkas (*Schenke*) ir vyresnioji šeimininkė (*vpperste Maget*) ir buvę užgriautos jo brangenybės. Aukštutinė pilis dėl šio slinkimo nenukentėjusi, mūrai likę sveiki.

Senesniojoje literatūroje ši katastrofa paprastai priskiriama 1396 m., tačiau neteisingai. Minėtasis laiškas yra nepilnai datuotas. Diena pažymėta, bet nėra metų. Metai atspėjami iš kito tame pačiame laiške minimo fakto, būtent iš Švitrigailos pabėgimo. Šis nenuorama Vytauto priešas yra bėgęs į užsienius 3 kartus. Pirmą kartą jis pabėgo iš tikrųjų 1396 m. iš Krokuvos, į kur prieš trejetą metų buvo Vytauto nusiųstas sukaustytas pančiais. Antrą kartą jis bėgo 1408 m. iš savo valdomų Uždnieprio žemių, o trečią kartą 1418 m. kovo 24 d. pabėgo iš Podolės Kremeneco pilies, kurioje buvo Vytauto kalinamas[232]. Šį pastarąjį kartą jį išvadavo iš kalėjimo sąmokslininkai, vadovaujami [kunigaikščių] Daško Fiodorovičiaus iš Ostrogo ir Aleksandro Noso. Komtūras savo laiške kaip tik ir rašo, kad Švitrigaila esąs laisvas, o jį išvadavę du kunigaikščiai, kurie iššudę sargus ir visus, kas tik jų kelyje pasitaikę[a]. Aiškus dalykas, kad čia kalbama apie 1418 m. Švitrigailos pabėgimą. Tad ir kalnas bus nuslinkęs 1418 m. pavasarį, nes komtūro laiškas rašytas „antrą sekmadienį po Velykų“[233].

Iš to paties komtūro kito laiško sužinome ir apie didžiulį 1419 metų gaisrą, apie kurį taip pat nekalba jokie kiti šaltiniai. Ir šis laiškas yra be metų, pirmą kartą buvo paskelbtas su klaidinga 1399 m. data, tad ir gaisras senojoje literatūroje klaidingai priskiriamas 1399 m.[b] Dabar jo data jau neabejotinai išaiškinta[234].

Šį gaisrą mes jau buvome prisiminę, kalbėdami apie pastatus Žemutinės pilies rajone. Ar tada degė ir miestas, ar tik pilis, sunku pasakyti. Komtūras rašo, kad sudegęs Vilnius, tačiau toliau jis kalba tik apie sudegusius Vytauto pastatus bei jo nuostolius, kuriuos įvertina net 60 000 gabalų sidabro. Apie bet kokius kitus nuostolius nieko nesako. Iš ne kunigaikščio pastatų mini tik sudegusią katedrą.

---

232 A. Lewicki, *Powstanie Świdrigiełły. Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną*.

233 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 1, p. 190–193; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 112.

234 Šį laišką klaidinga data pirmas paskelbė E. Napiersky. Plg. M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 1, p. 194. Naujai su teisingai pataisyta data jis paskelbtas: *Codex Epistoliaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae*, p. 443. Plg. A. Šapoka, Senasis Vilnius…, p. 328.

Pagaliau iš 1420 m. turime šiokių tokių, kad ir nelabai patikimų žinių apie tais metais Vilniuje siautusią kažkokią epidemiją, gal net marą, nuo kurio, tarp kitko, miręs Vytauto skirtasis[a] Rytų bažnyčios Lietuvos metropolitas Grigorijus Camblakas.

Tai ir yra visos bendro pobūdžio žinios apie vytautinių laikų Vilniaus gyvenimą. Kitus dalykus mes jau anksčiau minėjome. Jau žinome, kad[b] pilies rajonas buvo apsuptas ginamąja siena, o miestas gyveno savo atskirą gyvenimą, tvarkydamasis pagal Magdeburgo miesto teisę.

Švitrigailos bei Zigmanto I Kęstutaičio[c] laikai Vilniaus istorijoje yra taip pat tamsūs kaip ir Vytauto laikai. Be jau minėtos magdeburginės Zigmanto I privilegijos ir privilegijos, atleidžiančios nuo muitų Vilniaus pirklius, daugiau Vilnių liečiančių[d] žinių neturime. Galime betgi suprasti, kad anais laikais, kada virė politinės kovos bei varžytynės dėl sosto, Vilniuje kaip sostinėje turėjo būti tam tikro gyvumo. Tačiau šitas gyvumas pačiam miestui, jo kilimui negalėjo būti gera. Jis betgi turėjo diplomatinio ir kariško gyvumo pobūdį[e]. Yra žinomos Švitrigailos ir Zigmanto I kovos artimose Vilniaus apylinkėse. Suprantama, kad Vilniuje tada turėjo viešpatauti karinių pasirengimų dvasia. Ta pati dvasia, be abejo, viešpatavo ir ankstyvesnio Švitrigailos karo su Lenkija metu. Miestas tada šiokios tokios naudos galėjo turėti iš gausių diplomatinių pasitarimų bei užsienių delegacijų lankymosi, tačiau tai, žinoma, negalėjo atstoti normalių prekybinių santykių, kurie karų buvo sutrikdyti.

Apie Švitrigailos rūpesčius miestais nieko nežinome. Jis tam pagaliau neturėjo nė laiko. Dėl to tai mums nėra žinoma nei vienos jo privilegijos ne tik Vilniui, bet ir jokiam kitam Lietuvos miestui. Yra tik žinoma, kad, tęsdamas savo pirmatakų politiką, jis rūpinosi pirkliais ir konflikto su Lenkija metu pasirūpino gauti savo sąjungininko Kryžiuočių ordino sutikimą Vakarų Europos pirklius Vroclavo praleisti per Ordino žemes. Žinoma taip pat, kad darė jų prekybinę sutartį su Pskovu[235].

Kaip 1422 m. Vytautas, taip dabar Švitrigaila, Skirsnemunėje darydamas sutartį su Ordinu, laiduotoju[f] pakvietė ir Vilniaus miestą[236]. Tačiau tai vargu gali būti laikoma ypatingo respekto Vilniui įrodymu. Greičiausiai tai buvo padaryta dėl Ordino, kuris sutarčių laiduotojų tarpe buvo įpratęs ir miestus matyti.

Ar Vytautas po 1419 m. gaisro atstatė kokius gyvenamuosius rūmus pilyje, mes nežinome. Reikia manyti, kad jie vis dėlto buvo atstatyti, tik, matyti, jie buvo[g] menki,

[235] M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 11–12; A. Šapoka, min. veik. [matyt: A. Šapoka, Valstybiniai Lietuvos Lenkijos santykiai Jogailos laikais, p. 254].

[236] M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 13.

negalėjo prilygti Vytauto pastatytosios[a] Trakų salos pilies patogumams ir puošnumui[237]. Dėl to tai ne Vilniuje, bet Trakuose[b] savo valdymo antrojoje pusėje dažniausiai rezidavo Vytautas, ten dažnai lankėsi Švitrigaila ir beveik nuolat ten gyvena Zigmantas I. Vėliau Kazimieras, atvykdamas iš Lenkijos į Vilnių, dažniausiai apsistodavo Trakuose, kartais Gardine, Medininkuose arba net Kaune, nes Vilniuje vis dar nebuvo gerų rūmų. Tik Aleksandras pastoviai įsikūrė Vilniuje ir pasistatė ten padoresnius rūmus.

Dėl valdovų beveik nuolatinio rezidavimo Trakuose kai kurie istorikai net nebenori Vilniaus tais laikais sostine laikyti. Tačiau iš tikrųjų juk ne vien valdovų rezidavimo vieta apibūdina sostinę. Sostinė yra ta vieta, kurioje atliekami visi arba bent daugumas reikšmingesnių valstybinių-politinių aktų. Šia prasme Vilnius niekad nenustojo buvęs sostine. Visi svarbesnieji valstybiniai aktai visą laiką įvykdavo Vilniuje, bet ne Trakuose. Nekalbant jau apie didžiojo kunigaikščio pakėlimo iškilmes, delegacijų priėmimai, bajorų suvažiavimai, vėliau seimai visada įvykdavo Vilniuje, tik Kazimiero laikais kartais Gardine, bet niekad Trakuose, nes ten be rezidencijos pilies nebuvo daugiau patalpų, per menkas buvo miestas, kad jame būtų galėję sutilpti kokio suvažiavimo dalyviai. Be to, Vilniuje veikė visos centrinės valstybės įstaigos, kaip didžiojo kunigaikščio Ponų taryba, kanceliarija, iždas ir pan. Tad kalbėti apie sostinės persikėlimą į Trakus nėra jokio pagrindo.

Nėra taip pat jokio pagrindo kalbėti apie ypatingą Vilniaus smukimą Zigmanto I laikais dėl jo žiauraus būdo bei persekiojimo manijos, kaip kad kalba Vilniaus istorikas M. Balinskis[238]. Esą žiauraus valdovo vengę didžiūnai, pirkliai nustoję lankytis, nes nesijausdavę čia saugūs. Dėl to puolusi prekyba, miestiečiai ir miestas pradėję skursti.

Be abejo, tai yra per skubota išvada iš plačiai pagarsėjusio Zigmanto I charakterio apibūdinimo XVI a. kronikose, kuris, be to, ir neteisingas. Zigmantas I iš tikrųjų toli gražu ne visiems buvo žiaurus. Juk ir kronikos jį kaltina ne absoliučiai žiaurumu, bet tik žiaurumu didžiūnams, jam iš tikrųjų nepalankiems. Greta to juk ten sakoma, būk jis norėjęs iškelti žemos kilmės žmones[239c]. Kodėl iš to negalima pasidaryti išvados, kad jo laikai miestiečiams buvę „aukso amžiumi"[?]. Ji būtų tiek pat pagrįsta kaip ir pirmoji išvada. Iš tikrųjų mes neturime absoliučiai jokių žinių, kurios mums leistų ką nors teigti apie ano meto Vilniaus skurdimą ar klestėjimą. Betgi žinome, kad Zigmantas I pre-

237 Z. Ivinskis, Trakų galvės ežero salos pilis, *Vytauto Didžiojo Kultūros muziejaus metraštis*, 1937, t. 1, p. 135–198.

238 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 23.

239 B. Barvinskij, *Žigimont Kejstutovič, velikij kniaz Litovsko-russkij*, Moskva, 1905; K. Chodynicki, Geneza i rozwój podania o zabójstwie Zygmunta Kiesjtutowicza, *Ateneum Wileńskie*, 1928, t. 5, nr. 15, p. 79–107.

kyba ir pirkliais lygiai taip kaip ir jo pirmatakai. Ordino archyvuose yra likusi visa eilė Zigmanto I raštų arba bendrais prekybos reikalais arba rūpinantis išvaduoti dėl kurių nors priežasčių sulaikytus Lietuvos pirklius[240].

Iš jo laikų mes težinome tik vieną Vilnių palietusią nelaimę, būtent 1432 m. vasaros gaisrą, sunaikinusį didelę miesto dalį. Pasak Rygos komtūro pranešimo magistrui Rusdorfui, tada miestą padegę patys vilniečiai[241]. Kadangi tai buvo pati Zigmanto I ir Švitrigailos kovų pradžia, padegimas yra galimas, tačiau gaisras, žinoma, galėjo ir pripuolamai kilti. Kas būtent tada sudegė, nežinome.

Kazimiero laikai (1440–1492 m.) Vilniui turėjo būti palankesni. Apskritai ilgas, 52 m. trukęs Kazimiero valdymo laikotarpis Lietuvos istorijoje yra žinomas kaip ekonominių ir kultūrinių santykių nusistovėjimo, taip sakant, susigulėjimo laikotarpis. Kaip tik Kazimiero laikais medinė Lietuva pradeda virsti mūrine. Visame krašte statomos mūro bažnyčios, mūro pilys ir dvarai. Suprantama, kad ir Vilnius tuo metu taip pat keičia savo išvaizdą ir sulaukia daug gausesnių mūro statybų. Ilgas, ramus jo valdymo laikotarpis, be abejo, sudarė neblogas sąlygas suklestėti prekybai, kuriai trukdė tik kaimyniniuose kraštuose vykstą karai: lenkų-kryžiuočių karas, pasibaigęs Pamario bei išėjimo į jūrą laimėjimu (1466 m. Torunės taika), Maskvos karai dėl rusiškųjų žemių sujungimo (Ivano III) ir pagaliau kad ir nekruvinas Lietuvos-Lenkijos konfliktas dėl Podolės ir Voluinės žemių. Bet užtai kaip tik Kazimiero laikais ir Lietuvai palengvėjo išėjimas į pasaulį per jūrą. Tai buvo vaisius pralaimėto Kryžiuočių karo su Lenkija, po kurio jis [Ordinas] pasidarė Lenkų karaliaus (tuo pačiu metu buvusio[a] ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu) vasalu ir neteko vakarinių savo žemių Pavysly.

Tiesa, šituo laikotarpiu svarbiausiu užsienio prekybos su vakarais centru pasidarė Kaunas, tačiau šioje prekyboje labai reikšminga vieta teko ir Vilniui. Kaunas buvo ant labai patogaus kelio, tačiau Vilnius su savo senu plačiu kelių tinklu buvo svarbiausias centras eksportuojamųjų prekių surinkimo ir importuojamųjų prekių paskirstymo po kraštą. Kaip atsimename, kaip tik nuo Kazimiero laikų Vilnius pradeda rūpintis plaukiojimo Nerimi bei sustojimo Kaune laisvėmis ir išgauna naujų privilegijų.

Kazimiero laikų Vilnius buvo taip pat reikšmingas politinio gyvenimo centras. Tiesa, patsai Kazimieras, pasidaręs ir Lenkijos karaliumi, čia retai tegyvendavo ir, kaip minėta, atvykdamas į Lietuvą, sustodavo paprastai Trakuose, Medininkuose ar Gardine, tačiau Vilniuje koncentravosi visas politinis Lietuvos gyvenimas. Čia veikė Didžiojo

[240] Z. Ivinskis, *Lietuvos prekyba su Prūsais*, t. 1, p. 68, 169.

[241] J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 137.

kunigaikščio taryba[a], čia būrėsi didžiūnai, kurie faktiškai savo rankose turėjo valstybės vairą ir dažnai sąmokslavo prieš Kazimierą, norėdami jo vietoje pastatyti Olelkaitį arba priversti Kazimierą nuolat gyventi Vilniuje, t. y.[b] Lietuvoje. Gal niekad Lietuvos istorijoje Vilnius nebuvo buvęs ir vėliau nebuvo toks įvairių politinių kombinacijų, intrigų bei sąmokslų centras kaip Kazimiero laikais[242]. Suprantama, kad visa tai traukė į jį didžiūnus, o miestas dėl to darėsi gyvesnis, judresnis. Jam tai, be abejo, išėjo į gera. Taip pat niekad Vilniuje nebuvo tiek daug visokių suvažiavimų-seimų kaip Kazimiero laikais[243]. Gyvas vidaus politiniais įvykiais Kazimiero valdymo laikotarpis neabejotinai pagyvino ir miesto gyvenimą. Tai mums rodo tarp kitko ir gausios miesto iš Kazimiero gautos jau apkalbėtosios privilegijos.

Iš atskirų Kazimiero laikų įvykių, liečiančių Vilnių, yra minėtina 1464 m. čia siautusi kažin kokia epidemija, dėl kurios Kazimieras nedrįso jame gyventi ir visą tų metų žiemą praleido Kaune. Minėtinas taip pat atkvietimas bernardinų ir pirmosios jų bažnyčios (dar medinės) pastatymas 1468 ar 1469 m.[244]

Literatūroje dar dažnai užtinkame nuomonę, kad Kazimiero laikais Vilniuje buvę uždrausta statyti naujas, o gal net ir remontuoti senas cerkves. Kai kas tą dar sieja su didžiojo kunigaikščio Kazimiero sūnaus, būsimojo Šventojo Kazimiero įtaka tėvui, su jo uolumu prieš Rytų bažnyčios įsigalėjimą Lietuvoje[245]. Iš tikrųjų betgi, atrodo, kad šitokio draudimo visiškai negalėjo būti. Vadinamoje metropoli[ti]nėje, t. y. Rytų apeigų metropolito jurisdikcijai priklausančioje miesto dalyje, tokis draudimas būtų buvęs nesuderinamas su ano meto santvarka. Jei kada koks draudimas galėjo būti, tai tik magistrato bei kitų jurisdikcijų miesto srityje, kur dvasiniai reikalai priklausė katalikų vyskupui. Gal bent Vilniaus vyskupas ne metropoli[ti]nėje miesto dalyje kieno nors bandymus cerkvę pastatyti ir sutrukdė. Betgi tikrų, neabejotinų tokio draudimo įrodymų niekas niekad nėra užtikęs. Jie pradėti minėti tik XVI a. vidurio katalikų ir Rytų apeigų tikinčiųjų ginčuose.

---

242 L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, Warszawa, 1930, t. 1 1377–1499; Fr. Papée, *Polska i Litwa na przełomie wieków średnich*, Kraków, 1904, t. 1: Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka; F. Koneczny, *Litwa a Moskwa w latach 1449–1492. Dziejów Rosji tom drugi*, Wilno, 1929.

243 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 30; M. Liubavskij, *Litovsko-russkij sejm*; I. Malinovskij, *Rada Velikogo Kniazhestva Litovskogo*; Z. Ivinskis, *Šv. Kazimieras.* 1458–1484 New York (Brooklyn), 1955.

244 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 158–159; V. Gidžiūnas, *De Fratribus Minoribus*, p. 60; K. Kantak, *Bernardyni Polscy*, Lwów, 1933, t. 1: 1453–1572.

245 Z. Ivinskis, *Šv. Kazimieras.* 1458–1484; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 159, 162.

Iš tikrųjų šį klausimą galima bus išaiškinti tik smulkiau išnagrinėjus kiekvienos cerkvės istoriją ir tą kelią, kuriuo galutinai buvo prieita prie abiejų apeigų tikinčiųjų teisių sulyginimo Zigmanto Augusto laikais.

Daugiau kokių įsidėmėtinų faktų, liečiančių apskritai Vilniaus miesto gyvenimą Kazimiero laikais, mes nežinome. Tiesa[a], primintina dar, kad kai kurie svetimšaliai, kaip, pav., graikas Laonicas Chalkokondylesas, vadina jį dideliu, turtingu ir gausiai gyvenamu miestu[246], tačiau, be abejo, tai bendro pobūdžio posakis, kurio prasmė gali būti įvairi. Didumas ir puošnumas yra sąlyginis dalykas. Kas vienam yra menkas, kitam gali būti didelis. Tad tokie apibūdinimai nieko aiškaus nepasako, ypač kai tas sakoma žmogaus čia nebuvusio, o apie miestą tik iš kitų tegirdėjusio.

Aleksandro valdymo laikotarpis yra buvęs žymus etapas Vilniaus miesto kilimo kelyje. Ir tai ne tiek dėl to, kad jo valdymo laikotarpis, kaip matėme, yra gausus Vilniui suteiktomis privilegijomis, kiek dėl to, kad Aleksandras visą savo valdymo laikotarpį[b] nuolat Vilniuje gyveno. Ir pasidaręs Lenkijos karaliumi jis nepersikėlė į Krokuvą, bet gyveno Vilniuje. Mat lenkai nesutiko karūnuoti savo karaliene jo žmonos Elenos kaip nekatalikės. Dėl to jo žmona nevažiavo į Lenkiją, o Aleksandras nenorėjo ir negalėjo[c] skirtis, palikti žmoną Vilniuje vieną. Tai būtų per daug sukomplikavę santykius su Maskva, kurios caras Ivanas III dėl šios savo dukters, o jo sūnus Vosylius III (1505–1533) dėl sesers ir, be to, daug įvairių pretenzijų reiškė.

Į Lenkiją Aleksandras tik reikalų sutvarkyti tenuvykdavo. Tai buvo vienintelis iš bendrųjų Lietuvos ir Lenkijos valdovų, kuris nuolat gyveno Lietuvoje, Vilniuje. Čia jis ir mirė, ir buvo palaidotas Vilniaus katedros rūsyje, nepervežtas į Lenkijos karalių kapus Vavely[247], kur būdavo vežami visi karaliai, nors ir Lietuvoje mirę.

Be to, pastebėtina, kad Aleksandras, priešingai savo pirmatakų praktikai, negyveno Trakuose, bet gyveno Vilniuje, kur vietoje sunykusių vytautinių didžiojo kunigaikščio rūmų naujus pasistatė. Pasak M. Strijkovskio jie buvę mediniai[248], tačiau tai labai abejotina. Vargu ar tai būtų galėję patenkinti į puošnumą ir prabangą linkusį Aleksandrą.

Suprantama, kad nuolatinis valdovo dvaras[d] Vilniaus gyvenimą darė gyvesnį ir traukė čia apsigyventi didžiūnus bei bajorus[e]. Daugelis jų čia įsigijo sklypų, pasista-

246 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 165.

247 L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*. Žr. Aleksandras, *Lietuvių enciklopedija,* 1953, t. 1, p. 97–100.

248 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 39.

tė rūmus. Kaip jau buvo minėta, magistratas didžiūnams ir bajorijai įsigyti namų bei sklypų mieste bandė trukdyti ir išsirūpindavo iš valdovų privilegijų, leidžiančių prie to neprileisti. Aleksandras, pirmasis iš Lietuvos valdovų, jau pirmaisiais savo valdymo metais uždraudė miestiečiams parduoti savo namus bei sklypus bajorams (1492 m.), grasindamas abiems pusėms po 20 rublių (2 000 grašių) bauda. Kaip minėta, Aleksandro įpėdiniai šitą draudimą kartojo, tačiau prasidėjusio natūralaus gyvenimo reiškinio negalėjo sulaikyti. Vilniuje atsirado visa eilė sklypų bei namų, valdomų bajoriškąja teise, magistrato jurisdikcijai nepriklausančių.

Aleksandras Aukštutinėje pilyje įrengė pirmąsias ginklų dirbtuves bei arsenalą. Tik, deja, mes nieko nežinome[a] apie jų veikimą jo laikais[249].

Kiek daugiau žinome apie pinigų kalyklą, įrengtą, berods, dar Kazimiero laikais, tačiau plačiau pradėjusią veikti tik prie Aleksandro ir jo įpėdinių. Kaip matyti iš žinomo kalyklos valdytojo, maršalkos[b] Martyno Chreptavičiaus 1499 m. pakvitavimo[c] dokumento, per 4 m. metus ši kalykla buvo nukalusi 4 604 666 grašius, o gryno pelno turėjusi 61 920 auksinų, skaitant po 22 lietuviškus grašius [už] auksiną (t. y. lenkišką auksiną), t. y. 1 362 240 lietuviškų grašių arba 45 408 lietuviškų auksinų. Tam buvę sunaudota 24 658 ²⁄₂₄[d] grivinų gryno sidabro. Kadangi lietuviška grivina turėjo 191,29 gramus svorio, tai sunaudota 4 716 kg ir 845,079 gr sidabro. Kalami buvo grašiai, pusgrašiai ir denarai (¹⁄₁₀ grašio)[e][250].

Ši kalykla veikė dar Zigmanto II, paskiau Zigmanto Augusto, Stepono Batoro ir vėlesniais laikais. Aleksandrui mirus ji buvo nustojusi veikti, bet 1508 m. buvo atgaivinta ir veikė iki 1535 m. 1508–1519 m. jai vadovavo garsusis Zigmanto II ministeris, iš Brastos[f] kilęs krikštytas žydas Abraomas Jezofovičius (Esofovičius), o vėliau U. Hozijus, vokiškos kilmės iš Krokuvos atsikraustęs į Vilnių miestietis verslininkas (vokiškai *Hose*), pagarsėjusio kardinolo Stanislovo Hozijaus tėvas, su kurio vardu mums dar ne kartą teks susidurti[g]. Į Vilnių jis buvo pakviestas A. Jezofovičiaus, kuris jam pernuomavo monetų kalyklą. Kai šis mirė, U. Hozijus pasidarė Zigmanto II patikėtiniu ir kalyklos valdytoju, buvo pakeltas Vilniaus pilininku (*horodničі*)[h] ir statybininku (*budovničі*), vertėsi visokiom parangom. 1535 m. mirdamas savo verslus ir pramintus takus jis pa-

[249] M. Brensztejn, *Zarys dziejow ludwisarstwa na ziemiach b[yłego] Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno, 1924, p. 17.

[250] M. Gumowski, *Mennica Wileńska w XVI–XVII wieku*, Warszawa, 1921, p. 5–6; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 45.

liko sūnui Jonui. Su U. Hozijaus mirtimi[a] 1535 m. sustojo veikusi Vilniaus kalykla. Ją atnaujino tik 1545 m. Zigmantas Augustas[251].

Ne mūsų reikalas čia nagrinėti Lietuvos pinigų kalyklos istoriją, tačiau tenka pastebėti, kad ji ir Vilniaus miesto gyvenime buvo ne be reikšmės[b].

Pinigų kalimas buvo susijęs su sidabro bei kitų metalų prekyba ir su plačiomis piniginėmis operacijomis, kurios gyvino miesto gyvenimą ir jį turtino. Kalyklos reikalams buvo atkviesta taip pat nemažai įvairių metalų bei jų apdirbimo specialistų, graverių, medalininkų ir pan.

Kur buvo pirmoji kalykla, mes nežinome. Žinome tik, kad 1545 m. iždininkas Ivanas Hornostajus nupirko tam reikalui namą Vokiečių gatvėje. Berods, šiose patalpose kalykla veikė iki 1733 m., kada sustojo visiems laikams[c]. Kurioje vietoje šis namas buvo, mes galime matyti jau minėtajame[d] G. Brauno Vilniaus miesto plane, kuriame prie vienų didelių mūro namų Vokiečių gatvėje, nuo Rotušės einant dešinėje pusėje, yra užrašas *Die Muwz*. Tai maždaug 31 nr. dabartinės gatvės[252].

Zigmanto Augusto laikais Vilniuje veikė dar kita pinigų kalykla, kalusi auksinius dukatus. Yra žinoma, kad ji buvo atskira nuo sidabro kalyklos, tačiau nei apie jos vietą, nei net apie veikimą tuo tarpu nieko nežinoma.

Toliau dar minėtina, kad Aleksandro laikais atsirado pirmosios amatininkų organizacijos – cechų užuomazgos[e]. Buvo įvykdyta taip pat eilė stambių naujų statybų. Taip pat buvo perstatyta Rotušė, perstatytos prekyvietės krautuvės, pastatyta nauja Šv. Dvasios bažnyčia tik ką atkviestiems dominikonams, mūrinė Bernardinų ir visiškai nauja Marijos Snieginės (dabar Šv. Jurgio) bažnyčia, tada buvusi jau priemiesty, Radvilų sklype, greta jų rūmų (Mikalojus Radvila ją ir pastatė)[f]. Aleksandro laikais Vilniuje atsirado ir pirmoji vaistinė[g]. Ji buvo atgabenta iš Krokuvos ligoto Aleksandro reikalui ir pasidarė užuomazga Vilniaus miesto vaistinės[253].

Pagaliau iš naujųjų statybų Aleksandro laikais minėtini dar vadinamieji Maskviečių namai. Jų būta dviejų. Kiekvieni skirtingo pobūdžio. Vienus pastatė kunigaikštienė Elena Žemutinės pilies rajone, mūsų jau minėtajame jos iš kanauninko Jono Filipavičiaus pirktajame sklype. Jie buvo skirti specialiai jos svečiams, atvykstantiems iš Mas-

[251] M. Gumowski, *Mennica Wileńska w XVI–XVII wieku*, Warszawa, 1921, p. 5–6. Spėjama, kad šio U. Hozijaus sūnus, taip pat Ulrichas, bus vertęs vieną Martyno Liuterio giesmę Mažvydo giesmynui.

[252] M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 60–61; *Sbornik Muchanova*, p. 75–76; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 86.

[253] J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 195–196; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 43–45.

kvos ir turbūt ją atlydėjusiems į Vilnių palydovams maskviečiams. Šių iš pradžių buvo gana daug. Visas dvaras dignitorių ir tarnų. Netrukus betgi didžioji jų dalis buvo išsiųsta į Maskvą ir prie kunigaikštienės liko tik jos kapelionas Tomas (tas pats, kuris kartu su Vilniaus vyskupu Albertu Taboru atliko jungtuvių aktą), du diakonai ir keletas virėjų. Kadangi Lietuvos santykiai su Maskva visą laiką buvo blogi, tad ir svečiai iš Maskvos juo toliau juo labiau retėjo. Tuo būdu ir kunigaikštienės Elenos pastatytieji namai nebuvo perpildyti ir nepagarsėjo. Jie pagaliau virto paprastais pilies tarnybų namais[254].

Visiškai kitokio pobūdžio buvo ir didelės reikšmės turėjo visiems laikams magistrato pastatytieji Maskviečių namai. Jie buvo iššaukti paties gyvenimo, Vilniaus pirklių bei magistrato interesų.

Vilnius šituo metu buvo jau stambus prekybos centras, kurį lankydavo daugelis svetimų pirklių. Yra žinoma čia įsikūrusių net danų, olandų, anglų, o juo labiau kaimynų rusų, pirklių iš kitų Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos miestų ir iš Maskvos. Pagrindine šiųjų atgabenama preke buvo brangieji kailiai. Kailių prekyba Vilnius labiausiai ir garsėjo[a]. Kaip minėta, Vilniaus miestas turėjo vadinamąją sandėlinę teisę, t. y. išimtinę teisę nupirkti visas svetimųjų atgabenamąsias prekes ir sukrauti jas į savo sandėlius. Svetimas pirklys, žinoma, galėdavo parduoti ir tiesiog kitam svetimam, tačiau magistratas turėjo gauti atitinkamą procentą vadinamojo sandėlinio mokesčio[b].

Praktiškai betgi šitos miesto privilegijos būdavo labai dažnai apeinamos. Dažnai svetimieji pirkliai, atvykę į miestą, prekiaudavo tarp savęs, visiškai nesikreipdami į magistratą ir neduodami jam uždirbti. Sukontroliuoti visus atvykstančius pirklius buvo neįmanoma, nes niekas negalėjo žinoti nei kada jie atvyksta, nei kur sustoja. Šiuo atžvilgiu vilniečiams labiausiai rūpėjo rusiškųjų kraštų pirkliai, atgabeną daugybę brangiųjų kailių, dažnai parduodavę tiesiog net tolimų kraštų pirkliams. Dėl to 1503 m. magistratas kreipėsi į Aleksandrą, prašydamas leisti jam pastatyti namus, kuriuose turėtų sustoti visi rusiškųjų kraštų pirkliai, atvykę prekybos reikalais į Vilnių. Įsakmiai buvo įvardinti Maskvos, Didžiojo Naugardo, Pskovo, Tverės „ir kitų svetimų kraštų“ pirkliai. Esą dabar jie sustoją kur pakliuvo ir prekiaują slaptai su kitais svetimšaliais (su vokiečiais ir kt.), o baigę savo reikalus, taip pat slaptai, niekam nepasirodę, išvažiuoją. Jų tarpe esą galį būti net šnipų ir šiaip įvairių pavojingų žmonių. Aleksandras šį magistrato pasiūlymą priėmė, leido tokius namus pastatyti, o vaivados policiniam

[254] M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 39; W. Kieszkowski, Dzieje placu katedralnego w Wilnie…, p. 102–104; Elena, *Lietuvių enciklopedija*, 1955, t. 5, p. 471–473.

agentui – pilininkui pavedė žiūrėti, kad tie pirkliai niekur kitur nesustotų ir slaptai neprekiautų[255].

Gavęs šitokią privilegiją, miestas ta teise tučtuojau vis dėlto nepasinaudojo. Naujų namų nepastatė, bet tik 1507 m. gegužės l d., t. y. jau po Aleksandro mirties, už 100 kapų grašių nupirko tam reikalui namus iš Vilniaus arkli[di]ninko Mykolo Grigaravičiaus. Pirkimo akte sakoma, kad namas esąs Didžiojoje gatvėje prie Šv. Trejybės vienuolyno (bazilijonų), prie skersgatvio, o iš kitos pusės prie Žmitkovų Chmizinų kiemo[256]. Tai yra ta pati vieta, kur dabar stovi miesto rūmai (*Milda*)[a], pastatyti 1902 m. Vėliau šitie pirktieji namai buvo perstatyti, praplėsti, naujų priestatų pristatyta ir gana patogiai įrengti. Jie garsėjo kaip svečių arba užvažiavimo namai, o G. Brauno plane pažymėti kaip maskviečių namai. Ten jie atrodo jau gana impozantiškai: prie gatvės vienas aukštas pastatas, greta jo vienaaukščiai pastatai ir didelis kiemas.

Pats žymiausias ir reikšmingiausias Aleksandro laikų Vilniaus gyvenimo įvykis buvo, be abejo, nutarimas pastatyti miesto ginamąsias sienas, kurių Vilnius lig šiol dar nebuvo turėjęs. Jos ilgiems amžiams nulėmė visą miesto išvaizdą. Pastačius ginamąsias sienas, miestas darėsi suglaustesnis, ėmė nykti tušti sklypai, o magistralių gatvių kryptys pasidarė priklausomos miesto vartų. Tačiau apie šį didžiulį Vilniaus gyvenimo įvykį atskirai pakalbėsime[b].

Zigmanto II laikai Vilniaus miesto istorijoje laikomi tikrojo klestėjimo laikotarpio pradžia. Savo aukso amžių Vilnius pergyveno, be abejo, paskutiniojo Gediminaičio Zigmanto Augusto laikais. Tačiau daugelio tada išsikerojusių reiškinių užuomazga siekia Zigmanto II laikus.

Apie Zigmanto II Vilniaus miestui suteiktąsias privilegijas, apie galutinį magdeburginio valdymosi aparato sutvarkymą, apie nutildymą miestiečių savitarpio vaidų, apie laisvo naudojimosi Neries keliu bei sustojimo teisių Kaune apdraudimą, apie įsakymą namus statyti „pagal virvę“ mes jau kalbėjome. Kalbant apie didžiąsias XVI a. statybas, mums atskirai dar teks progos kalbėti apie pastovaus tilto pastatymą ir miesto aprūpinimo vandeniu sutvarkymą. Pagaliau ir miesto ginamosios sienos buvo pastatytos Zigmanto II laikais[c].

Kad nuo Zigmanto II laikų prasideda Vilniaus klestėjimo laikotarpis, užtrukęs daugiau šimto metų, yra gerai žinoma. Tačiau smulkmenų, tiksliau tariant, visiškai tikslių žinių, kurios mums išryškintų XVI a. Vilniaus gyvenimą, deja, nedaug teturi-

[255] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 18.

[256] M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 85.

me. Yra aiški bendra miesto augimo bei kilimo linija, tačiau žinių konkrečiais klausimais labai dažnai pasigendame. Net architektūriniai šio meto paminklai nėra išlikę.

Pirmiausia negalima pamiršti, kad XVI a. Vilnius jau nebėra atviras, bet apsuptas siena (apie ją kalbama atskirai toliau), uždaras miestas. Jis auga jau daug suglausčiau. Visos svarbiausios statybos išauga aptvertoje srityje. Tuštumas mažėja, miestas darosi suglaustenis. Suprantama, kad varžomas ploto atžvilgiu, jis palengva ima kilti aukštyn, t. y. atsiranda vis daugiau ir daugiau nevienaaukščių pastatų. Atstumas tarp atskirų pastatų sumažėja, namai susiglaudžia. Iš vienos pusės tai pataiso miesto vaizdą, pagyvina jo gatves, bet iš antros pusės tai turi ir minusų, nes padidėja gaisrų plėtimosi pavojus. Suglaustų namų gatvėse sulaikyti besiplečiantį gaisrą, žinoma, daug sunkiau. Ir iš tikrųjų šiuo metu Vilnius nuo gaisrų labai kentėjo. Priešo nepasiekiamam Vilniui gaisrai visą laiką buvo pati skaudžiausia ir didžiausia nelaimė.

Pirmas didelis gaisras Zigmanto II laikais ištiko 1513 m. vasario 21 d. Tada sudegė Žemutinė pilis, Aleksandro statytieji, o Zigmanto II praplėsti ir išpuošti kunigaikštienės rūmai ir kiti pastatai. Pasak M. Strijkovskio, jie visi ar bent didelė jų dalis buvę mediniai[257].

Antras, daug didesnis gaisras Vilnių ištiko 1530 m. kovo 2 d., vos tik išvykus Zigmantui II su tik ką pakeltu didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu Zigmantu Augustu, 9 metų berniuku. Dabar sudegė ne tik Žemutinė pilis bei beveik visi jos rajone buvę pastatai, bet taip pat ir apie ⅔ miesto. Sudegė tik neseniai atstatyti kunigaikštiniai rūmai, vytautinė katedra (statyta po 1419 m. gaisro) ir daug bažnyčių mieste[258].

Vilniaus miesto istorikas J. I. Kraszewskis mini dar gaisrą buvus ir 1542 m., kada sudegusi tik ką (1533 m. pradėta) atstatyta katedra. Iš tikrųjų žinomieji šaltiniai apie šį gaisrą nežino nieko, o katedra tada tikrai nedegė. J. I. Kraszewskį turbūt suklaidino kur nors šaltiniuose užtiktas paminėjimas, kad ji 1543 m. buvo atstatoma po gaisro. Iš tikrųjų jos statyba su visu įrengimu bei puošnumu nuo 1533 m. užtruko iki 1544 m.[259]

Po skaudaus 1530 m. gaisro buvo griebtasi priešgaisrinių priemonių. Buvo įsakyta visiems namų savininkams įsigyti gaisrų gesinimo priemonių (pagal 1536 m. Zigmanto II aktą, išsprendusį magistrato ginčą su liaudimi jos turėjo būti kasmet patikrinamos),

257 M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, Warszawa, 1848, t. 2, p. 373.

258 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 79; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 218.

259 M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego *Wilno od początków jego do roku 1750*, tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 48; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska.*

o svarbiausia buvo sutvarkytas miesto aprūpinimas vandeniu, dėl kurio stokos anksčiau kartais gaisro negalima būdavo nė bandyti užgesyti. Yra žinoma, kad ir Zigmantas Augustas prisidėjo prie Vilniaus priešgaisrinių priemonių padidinimo. Būtent jis dar prieš įsikurdamas Vilniuje Krokuvos dirbtuvėse užsakė pagaminti Vilniui 100 švirkštų, už kuriuos sumokėjo po 15 grašių[260]. Jie buvo padovanoti magistratui. Magistratas pats savo iniciatyva, be abejo, taip pat šį tą nuveikė. Juo labiau, kad ir minėtasis 1536 m. Zigmanto II parėdymas numatė priešgaisrinius įrankius rotušėje. Turbūt ne dėl atsitiktinumo, bet kaip tik dėka šitų priemonių po 1530 m. iki XVI a. pabaigos Vilniuje mes težinome buvus vieną didelį gaisrą, būtent 1557 m.

To paties meto šaltinių, kurie paminėtų šį gaisrą, mes neturime. Apie jį mes sužinome tik iš XVII a. pabaigos unitų metropolito Gabrieliaus Kalendos ir magistrato bylos dėl metropolitinės jurisdikcijos ribų. Stengdamasis išplėsti savo jurisdikciją į plačią metropolitinės cerkvės aplinką, metropolito įgaliotinis tada įrodinėjo, kad štai ten ir ten seniau buvusios Rytų apeigų cerkvės. Magistrato atstovas tada pareiškė abejonių, ar iš viso galėjo būti tiek daug cerkvių viename miesto rajone ir ar galėjo jos visos išnykti. Metropolito įgaliotinis į tai atsakė, kad visos jos buvusios medinės ir sudegusios per 1557 m. gaisrą. Reikia manyti, kad šis argumentas nebuvo visiškai iš piršto išlaužtas. Metropolito archyve ar kur nors kitur, matyti, buvo įrodymų, kad toks gaisras iš tikrųjų buvo buvęs. Iš byloje paminėtų žinių atrodo, kad per 1557 m. gaisrą degė sritis maždaug tarp Šv. Mikalojaus bažnyčios, dabartinės Literatų gatvelės ir Latako imtinai. Ar degė kas nors kairėje Didžiosios gatvės pusėje, nežinome, nes metropolito pretenzijos į tą pusę nesiekė ir jokių ten tikrai ar tariamai sudegusių cerkvių[a] ta proga neminima[261].

Be gaisrų, XVI a. Vilnių lankė dar kitos nelaimės, taip pat ne kartą sukrėtusios miesto ramų gyvenimą. Tai bado metai ir epidemijos, kurios anais laikais paprastai vadinamos bendru maro vardu. Tik jos, žinoma, nebuvo vien Vilniaus, bet viso krašto bendros nelaimės. Šios nelaimės dažniausiai ateidavo abi kartu, o dažnai dar kaip palydovės kitų sukrėtimų, ypač karų.

Lietuvoje nederliumi, brangymečiu ir badu pagarsėjo, pav., 1544 m. Kadangi Vilniaus miestas turėjo nuolatinius javų sandėlius[b] bado atvejui, tai badas jame ne taip

260 *Wizerunki i roztrząsania naukowe*. Poczet nowy drugi, Wilno, 1841, t. 21, p. 237[c].

261 M. Homolicki, Kilka uwag nad dzielem Pana J. I. Kraszewskiego „Wilno od początków jego do roku 1750“, tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 49–50; to paties, Do uwag nad dzielem „Wilno od początkow jego do roku 1750“, ogloszonych w poprzedzającym tomiku *Wizerunków*, sprostowanie i dopelnienie, ten pat, 1842, t. 23, p. 32.

greit pasireiškė. Kai krašte pradėjo stigti duonos, į Vilnių ėmė plūsti tūkstančiai alkanų žmonių. To vaisius buvo toks, kad staigiai pakilo kainos. Netrukus buvo prieita prie to, kad už statinę javų vietoje normaliu metu mokėtų 6 grašių buvo mokama 3 auksinai, t. y. normalaus meto 3 karvių kaina. Suprantama, kad šitokias kainas retai kas tegalėjo mokėti ir netrukus prasidėjo badas. Dėl jo ir 1544 m. seimas, kuriame Didžioji Lietuvos Kunigaikštija pavesta Zigmantui Augustui, buvo sušauktas ne Vilniuje, bet Brastoje[262].

Mums jau teko prisiminti 1552 m. epidemiją, kurios kaltininkais Vilniuje buvo pripažinti pranciškonai, priglaudę visokių perėjūnų ir susirgimus nuslėpę. Už tai buvo panaikinta atskira jurisdikcija. Kas tai per epidemija buvo, sunku pasakyti. Nors amžininkų ji buvo vadinama maru, tačiau galėjo tai būti šiltinė ar kuri nors kita epideminė liga. Ją lydėjo badas ir visa tai užtruko dar ir 1553 m. Suprantama, kad tada, kas tik galėjo, stengėsi iš miesto pabėgti. Pav., iš visos Vilniaus kapitulos buvo likęs vos vienas narys, o visi kiti išvažinėjo į saugesnes vietas, kur nebuvo taip tiršta gyventojų[263].

Yra žinoma, kad badas plačiai palietė Lietuvą ir 1557 m. rudenį. Tada Zigmantas Augustas net buvo išleidęs specialų draudimą išvežti užsienin javus. Tačiau ar tais bei sekančiais metais teko badauti ir Vilniui, žinių neturime[264]. Toliau badas ir epidemijos siautėjo dar 1570–1571 m. ir 1588–1589 m. Abejais atvejais Vilniuje mirė masės žmonių, tačiau vienu ir kitu atveju žymia dalimi tai buvo ne vilniečiai, bet artimesnių ir tolimesnių apylinkių gyventojai, į miestą subėgę nuo siaučiančio bado[265]. Panašių dalykų buvo ir vėlesniais laikais, tačiau visa tai negalėjo paveikti miesto kilimo. Tik, žinoma, kuriam laikui sukliudydavo normalų jo gyvenimą[a].

Gaisrai ir bado metai bei epidemijos Vilniaus miesto gyvenimui buvo skaudūs sukrėtimai, tačiau esant palyginus geroms kitoms sąlygoms[b] miesto kilimo negalėjo sulaikyti. Epidemijos pareikalaudavo žmonių aukų, o gaisrai atnešdavo medžiaginių nuostolių, tačiau kartu tai duodavo impulso naujoms statyboms. Dažniausiai po gaisrų išdygdavo nauji, gražesni pastatai, medinius pastatus dažnai pakeisdavo mūriniai. Betgi apskritai ir XVI a. vidury Vilniaus namų daugumas, ne tik priemiesčiuose, bet ir pačiame mieste tebebuvo mediniai. Dėl to ir gaisrai buvo tokie pavojingi[c]. Apytikrį

[262] J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 240.

[263] Ten pat, p. 258; M. Homolicki, Kilka uwag nad dzielem Pana J. I. Kraszewskiego: „Wilno od początków jego do roku 1750“, tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 56.

[264] M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 235–237.

[265] Ten pat, p. 109; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 283, 309–310.

vaizdą mes galime susidaryti iš G. Brauno-F. Hohenbergo plano, kuriame mūriniai namai pažymėti raudona arba balta spalva, o mediniai pastatai pilkos spalvos. Teisybė, jau yra įrodyta, kad kai kurie pastatai G. Brauno parodyti kaip mediniai, nors iš tikrųjų yra buvę mūriniai (matyti, ne čerpių stogai buvo). Tačiau tos klaidos bendrą vaizdą gal ir ne visai teiškreipia. O metus žvilgsnį į tą planą, atrodo, kad bent ⅔ miesto namų yra mediniai. Plane aiškiai matyti mūriniai didžiojo kunigaikščio rūmai, Rotušė, didžioji dalis bažnyčių bei cerkvių ir didelė dalis Pilies, Didžiosios, Vokiečių, Trakų gatvių ir dalis Šv. Jono gatvės. Kitose dalyse miesto matyti tik pavieniai mūro pastatai: svečių namas, vyskupo rūmai, kažkoks didelis pastatas tarp pilies ir bernardinų vienuolyno, tūlas didelis mūro pastatas dabartinėje Stiklių gatvėje[266].

Apie naujas šio laikotarpio statybas bei įsidėmėtinas įmones nedaug ką težinome. Kaip jau minėta, nuo Aleksandro laikų Vilniuje buvo vaistinė, kuri jau niekad nebeišnyko. 1510 m. Zigmantas II nupirko kažkurioje vietoje sklypą vaistinei pastatyti[267]. Greičiausiai ji buvo pastatyta netoli Vilniaus vartų. Bent ten ji buvo 1555 m.[268] Kaip matyti iš vieno 1522 m. dokumento, vaistinė buvo laikoma pilies ir magistrato pusiau[a]. Zigmantas II tą praktiką patvirtino[269].

Miesto[b] sveikatingumo reikalams tarnavo ir magistrato pastatyta pirtis, žinoma nuo 1536 m., vėliau priklausiusi Šv. Trejybės prieglaudai. Ir pajamos ėjo tai prieglaudai. Ji sudegė 1655 m.[270]

Buvo šiuo metu mieste ir įmonių, sakytume, pramonės. Prie tokių seniausių įmonių, turbūt ne jaunesnių už vaško dirbinių, kailių apdirbimo įmones ar degtinės varyklas, tenka skirti malūnus. Tai buvo vandens malūnai netoli pilies ir aukščiau ant Vilnios. Taip jau 1430 m. viename dokumente yra minimas Vytauto anksčiau vyskupui Motiejui dovanotas malūnas, buvęs netoli Rytų apeigų vienuolyno[271]. Atrodo, kad aukščiau šito buvo taip pat nuo neatmenamų laikų Radvilų malūnas, berods, prie kelio

266 Gal Paleckių rūmai?, M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 91–93.

267 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 88.

268 M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku,* p. 23 (4 išnaša).

269 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 28.

270 Ten pat, p. 253; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 75.

271 *Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów, posługających do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów,* t. 2, p. 111, nr. 1505.

į Užupį, žinomas įsakmiai nuo XV a. pabaigos[272]. Dar arčiau pilies taip pat XV a. veikė didžiojo kunigaikščio malūnas (gal kartais tas pats, kuris vytautiniais laikais priklausė vyskupui). Kadangi jis buvo per arti Bernardinų bažnyčios (atsiminkime, kad Vilnia tada tekėjo dar per dabartinę Katedros aikštę), tai 1515 m. jis buvo nugriautas. Zigmantas II tada leido malūną pastatyti Vilniaus pilininkui bei monetų kalyklos vedėjui U.Hozijui savo lėšomis. Jam už tai buvo leista imti iki gyvos galvos trečdalį sumalamų miltų. Šis malūnas išliko Vilniaus mieste iki pat [XVIa.?]ª vidurio[273]. Bent vėlesniais laikais buvo malūnų ir Nery, tačiau kada jie ten atsirado, tikslių žinių neturime[274].

1524 m. taip pat ant Vilnios, dar aukščiau Radvilų malūno, buvo pastatyta popieriaus dirbtuvė, gal susijusi su Pranciškaus Skorinos spaustuve[275]. Berods, tai buvo iš viso pirmoji popieriaus dirbtuvė Lietuvoje. Ji veikė iki 1610 m., kada sudegė ir jau nebuvo atstatyta. Jos vietoje buvo įkurta parako dirbtuvė[276].

Bene pati stambiausia šio meto Vilniaus įmonė buvo 1547 m. įkurta pirmoji Lietuvoje stiklo dirbtuvė. Ji betgi langams stiklo negamino. Gamino tik stiklo indus. Dirbtuvę įkūrė lenkas Martynas Paleckisª, kažkoks Zigmanto Augusto dvariškis, kurį parėmė maršalka M. Radvila Rudasis. M. Paleckiui Zigmantas Augustas davė privilegiją paimti į savo rankas visą stiklo prekybą Vilniuje, t. y. išimtinę teisę pardavinėti ne tik savo gaminius, bet ir importuotą stiklą. Dirbtuvei pastatyti didysis kunigaikštis dovanojo M. Paleckiui sklypą už Neries – Šnipiškėse, buvusį tarp kunigaikščio šunyno ir vaivados J. Glebavičiaus plytinės. Už tai M. Paleckis turėjo kasmet duoti didžiajam kunigaikščiui po 200 didesnių ir po 200 mažesnių stiklinių, kurių pirmųjų kaina turėjusi būti po 6 pinigėlius, o antrųjų – po 3 pinigėlius[277].

Ši stiklo prekybos monopolija buvo sukėlusi nepasitenkinimo bei skundų, tačiau 1551 m. Zigmantas Augustas tą privilegiją vėl patvirtino[278]. Monopoliją panaikino, bet

[272] M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 193; M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 49.

[273] M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 81, 193.

[274] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 220–221; M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku,* p. 159.

[275] L. Abramowicz, *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie*, Wilno, 1925.

[276] H. Łowmiański, Papiernie wileńskie XVI wieku. Przyczynek do ich dziejów, *Ateneum Wileńskie*, 1924, t. 2, nr. 7–8, p. 409–422; V. Družčyc, Miesta Vilnia u pieršai palovie XVI stalecia, *Čatyrochsotlecie bielaruskavo druku*, Minsk, 1926, p. 122; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 82, klaidingai rašo, kad dirbtuvė įkurta 1522 m.

[277] M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 92–93.

[278] *Sobranije drevnich gramot i aktov gorodov Vilny, Kovna, Trok, pravoslavnych monastyrej i po raznym predmetam,* d. 1, p. 94–96, nr. 48.

ir tai tik po gyvos M. Paleckio ir jo žmonos galvos, tik Steponas Batoras 1585 m. Tada M. Paleckiui 1582 m. seime iškėlė bylą magistratas, įrodinėdamas, kad tas per brangiai pardavinėjąs stiklą bei jo gaminius. Nors M. Paleckis tuo metu buvo jau [valdovo] maršalka ir Eišiškių seniūnas, tačiau pagaliau magistrato pusę palaikė ir dauguma senatorių. Tada buvo sudaryta magistrato ir M. Paleckio sutartis, kurią Steponas Batoras patvirtino. Pagal šią sutartį monopolinės teisės buvo paliktos iki abiejų Paleckių mirties, o po jų stiklo prekybą turėjo perimti magistratas. Paleckių įpėdiniams tik buvo palikta teisė po tėvų mirties per 20 savaičių stiklo atsargas išparduoti. Kas nebus spėta išparduoti, turėjo būti perduota[a] magistratui[279]. Įsigalėjusių Vilniuje lenkų Paleckių rūmai buvo Prisikėlimo ir Stiklių gatvėse.

XVI a. Vilniaus garsenybe buvo *patrankų ir kitų ginklų liejykla*. Kada ji tikrai atsirado, nėra žinoma. Senojoje literatūroje įkūrimo garbė paprastai priskiriama Zigmantui Augustui. Tačiau iš tikrųjų ji bus anksčiau atsiradusi. Kaip jau minėta, nuo Aleksandro laikų Pilies kalne buvo arsenalas bei rankinių ginklų dirbtuvė. Patrankų betgi Vilniuje ir 1524 m. tikrai dar nebuvo. Tai mums įrodo Lietuvos bajorijos tais metais pareikštas Zigmantui II skundas, kad valdovas neišpildęs pažado nulieti ir prisiųsti į Lietuvą lauko artilerijos pabūklų[280]. 1540 m. Łukaszas Górnickis aprašo Vilniuje surengtas iškilmes atėjus žiniai apie Zigmanto II dukters Izabelės ir Jono Zapolijos sūnaus gimimą. Iškilmių metu buvę šaudoma ir įvairios raketos leidžiamos. Iš Ł. Górnickio pasakojimo išeina, kad tai atlikę artilerijos dirbtuvių žmonės. Atseit jos jau bus buvę. 1548 m. vienas Krokuvos liejikas perdavė karaliui 4 falkonetus iš 2 centnerių vario, kaip sakoma oficialiame rašte[b], „nulietus pagal vilnietiškųjų falkonetų pavyzdį“[281]. Atseit 1548 m. Vilniuje liejykla ne tik jau buvo, bet ir jos gaminiai buvo spėję pagarsėti.

Liejyklos įkūrimo dokumentai nėra žinomi, tačiau kiek[c] vėlyvesnieji oficialūs aktai sako, kad liejyklą pastatęs Zigmantas Augustas Šv. Jurgio karmelitų vienuolyno žemėje, netoli arsenalo, buvusio šiaurinėje Pilies kalno pašlaitėje (kur dabar kareivinės)[d]. Meistrai bei darbininkai susispietė pačios liejyklos apylinkėje pastatytuose namukuose. Pasirodo, kai kurie tie namai buvo pastatyti be vienuolyno žinios, tad vėliau dėl to buvo ilgai bylinėjamasi. Kiek mums žinoma, specialistai Zigmanto Augusto buvo pasikviesti iš Prūsijos, Vokietijos, Čekijos ir Lenkijos (ne lenkai, tačiau ten jau dirbę vokiečiai ar čekai). Zigmantas Augustas patrankų liejyklą labai vertino, jos darbą sekė, specialis-

279 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 111.

280 M. Brensztejn, *Zarys dziejów ludwisarstwa na ziemiach b[yłego] Wielkiego Księstwia Litewskiego*, p. 17.

281 Ten pat, p. 17–18.

tams mokėjo geras algas (40–45 auks.), o vedėjui mokėjo 150 auks. Jiems taip pat buvo duodamas visas išlaikymas ir butas. Buvo net atsitikimas 1554 m., jog kapitula turėjo iš savo namų iškraustyti savo sekretorių, kad galėtų jo vietoje apgyvendinti liejiką meistrą. Kai kurie liejikai Zigmanto Augusto buvo apdovanoti net dvarais. Toks Jobas Breitfusas pasidarė Vilniaus pilininku bei Valkininkų, Leipūnų ir Vasilkavos seniūnu. Sužavėtas liejiko Simono Buchvičo darbu, kuris vieną dieną ir iš vieno lydinio išliejo 18 patrankų, Zigmantas Augustas iškėlė jam vestuves ir pakėlė į bajorus[282].

Vilniuje ir Lietuvoje žaliavų, žinoma, nebuvo, tad jos buvo gabenamos iš užsienio. Tai buvo varis, švinas, cinas, plienas, geležis. Liejama buvo įvairiausių dydžių ir įvairiausių vardų patrankos bei patrankėlės. Dažniausi jų tipai buvo vadinami gyvatėmis: Notschlangos (81[1/4]–85[3/8] centn. svorio), Feldschlangos (281/2–373/4 centn.), Quartirschlangos (167/8–183/4 centn.), Falkonai-Halbschlangos (21–257/8 centn.), Falkonetai (43/8–97/8 centn.), Serpentinai (21/8–27/8 centn.) ir kt. Buvo Vilniaus pilyje 2 Scharfmeze patrankos, svėrusios 1092/8 ir 1113/4 centn. Tačiau nėra visiškai aišku, ar jos čia pat nulietos, ar atgabentos buvo. Šiaip Vilniaus liejykla aprūpindavo visas Lietuvos pilis ir kariuomenę. Yra likęs sąrašas patrankų, iki 1565 m. išsiųstų į 21 pilį – 109 patrankos ir į 10 Livonijos pilių – 60 patrankų. Dėl įdomumo suminėsime dar neminėtus jų vardus: Kartūnai (76–80 centn.), Lakštingalos (59–62 centn.), Daininkės (59–601/2), Švilpukas (761/2 centn.), Martiros didžiosios, vidutinės ir mažosios (40–21 centn.), Drakonai (38–40 centn.) ir kt.

Pilyse ir kariuomenės dalyse patrankos gaudavo dar specialius vardus. Pav., Vilniuje buvo Elgeta, Vytautas, Boba, Augustas, Zigmantas, Zigmantas Augustas ir kt. Be to, patrankos turėjo išgraviruotus devizus, paprastai lotyniškus. Pav., Vytauto: „Sum Vitoldus ego, Vitoldi ex nomine dictus, concutio turres, moenia sterno – cave“ [tai yra]: „Esu Vytautas. Vytauto vardu pavadintas, nuverčiu bokštus, išgriaunu sienas – saugokis.“

Įdomu betgi, kad šitoms patrankoms sviediniai nebuvo čia pat Vilniuje gaminami, bet gabenami iš kitur, daugiausiai iš Vengrijos[283]. Tik gal akmeniniai sviediniai čia pat [buvo] gaminami. Net „Vytautas“ šaudė akmeniniais sviediniais.

[Stepono] Batoro laikais Vilniaus liejykla ne tik nesumenko, bet buvo dar praplėsta, buvo atgabenta naujų meistrų iš užsienių. Liejykloje darbai ypač pagyvėjo garsiųjų [Stepono] Batoro žygių prieš Maskvą metu. Dar 1578 m. iš Marienburgo Nogatu, jūra ir pagaliau Nemunu bei Nerimi į Vilnių buvo prisiųsta daug metalo – senų patrankų

[282] Ten pat, p. 22.

[283] Ten pat, p. 25–26.

ir vario lydinių. Prieš žygį atvykus į Vilnių [Steponui] Batorui, darbai vyko jo paties priežiūroje. Dabar ypač buvo kreipiama daug dėmesio į tvirtovių apgulimui reikalingų patrankų liejimą. Šiuo metu iš Dancigo gabenami sviediniai svėrė po 22, 24, 30 ir 65 svarus.

Tebeveikė Vilniaus patrankų liejykla ir Zigmanto bei Vladislovo Vazų laikais, berods, iki 1638 m., nes tik iki tų metų dirbo Vilniuje liejikas lotaringietis Jonas Breuteltas[a]. Vienas liejikas, žinoma, daug ką nuveikti negalėjo. O po 1638 m. Vilniaus liejykla bus visiškai sunykusi. Vėlyvesniais laikais Vilniuje buvo tik arsenalas bei šaudmenų sandėliai[b]. Patrankos ir kitokie ginklai buvo jau perkami užsieny, nebe namie gaminami. Kaip minėta, arsenalo pastatai buvo šiaurinėje Pilies kalno papėdėje, o prie kelio į Antakalnį, tuojau už Vilnios, buvo parako sandėliai. Arsenalas priklausė ne Vilniaus vaivadai, bet vadinamajam artilerijos magistrui, kuris nuo XVII a. antros pusės buvo pradėtas vadinti artilerijos generolu (tai valstybės urėdas, bet ne karinis laipsnis). Iki 1670 m. arsenalas nuolatinių pajamų neturėjo. Jis būdavo aprūpinamas iš bendrųjų karo reikalams skiriamų pajamų, esančių etmonų dispozicijoje. Tik etmonas ir Vilniaus vaivada M. K. Pacas arsenalui užrašė pastovias pajamas iš savo valdomųjų seniūnijų. Savęs jis, tiesa, nenuskriaudė, nes tos pajamos arsenalui turėjo eiti tik po jo mirties. Tai buvo Lipniškių, Geranainių ir Viršupio tenutos, paties M. K. Paco įkurta Viršupio lentpjūvė ir už Neries (Šnipiškėse) jo pastatyta plytinė. Šioji taip pat [buvo] ne M. K. Paco, bet „horodnictvos“ žemėje. M. K. Pacas, darydamas šią „fundaciją“ iš svetimos kišenės, be to, dar pastatė sąlygą, kad iš lentpjūvės ir plytinės ½ pajamų ir po jo mirties per 6 m. eitų Šv. Petro ir Povilo bažnyčios Antakalny statybai, o per kitus 6 m. ta pati pusė 1655 m. sudegusios jėzuitų kolegijos bei akademijos atstatymui. Seimas šitą „fundaciją“ patvirtino 1670 m.[284] Mūsų ponai, kaip matome, mokėjo savo vardą įamžinti ir be asmeniškų nuostolių. Tačiau tai buvo vis dėlto pliusas valstybės naudai. Geriau buvo, kad po M. K. Paco tomis seniūnijomis nebesinaudojo koks ponas, bet valstybinis arsenalas. Taip šia „fundacija“ arsenalas naudojosi iki pat gyvenimo pabaigos. Tiesa, žymi dalis pajamų likdavo artilerijos generolo kišenėje, tačiau jų bent užteko nors paties arsenalo pastatams išlaikyti. M. K. Pacas, tiesa, buvo patvarkęs, kad minėtųjų seniūnijų pajamos arsenalo papildymo reikalui eitų tik karo metu, o taikos metu, kad iš jų būtų remontuojama pilis. Tačiau iš tikrųjų piliai iš jų, berods, neteko nieko.

Pagaliau dar tenka pastebėti, kad minėtasis arsenalas buvo grynai valstybinis, o miestas savo reikalams turėjo atskirą arsenalą, iš pradžių Rotušėje, o vėliau kažkokia-

284 *Volumina Legum*, t. 5, p. 49, 87 (f. 149)[c].

me kitame pastate. Mat miesto sienų gynimas priklausė pačiam miestui. Šiuo atžvilgiu magistratas buvo gerokai apsileidęs ir nuolat šaltiniuose užtinkame skundų, kad miesto saugumas nesąs garantuotas. 1613 m. seimas Vilniui ir Kaunui įsakė įrengti ginklų dirbtuves ir pastatyti namus amatininkams apgyvendinti[285]. Tačiau ar tas įsakymas buvo įgyvendintas, žinių neturime. Apie miesto atskirą arsenalą taip pat žinome nedaug. Tik tiek, kad 1536 m. jis buvo išgabentas iš Rotušės ir kad 1661 m. pagaliau išvadavus iš maskviečių rankų Aukštutinę pilį, miestui buvo grąžintos ten nuvežtos miesto patrankos[286].

Zigmanto Augusto laikų pats žymiausias Vilniaus istorijos įvykis buvo pastatymas naujos valdovų pilies, puošnių renesansinio stiliaus rūmų ir visos eilės kitų pastatų, surištų su pilimi, reikalingų valdovo dvarui[a].

Iš viso Zigmantų laikais Vilnius pagyvėjo. Jau Zigmantas II čia lankydavosi gana dažnai, o Zigmantas Augustas kurį metą čia nuolat gyveno. Net būdamas Lenkijos karaliumi, Zigmantas Augustas daug dažniau gyveno Vilniuje negu Krokuvoje. Jau Zigmantas II pradėjo tvarkyti Vilniaus pilį ir įrengė čia savo dvarą. Kad jis Vilnių buvo užsimojęs padaryti tikrai antrąja savo sostine, rodo jo pradėtieji statyti rūmai, kuriuose buvo pradėta organizuoti net biblioteka[287]. Kaip žinoma, Zigmanto Augusto praplėsta, o mirštant dovanota jėzuitams, ji buvo pagrindas būsimosios Vilniaus akademijos bibliotekos[288]. Iš Zigmanto II laikų yra žinomos tada visus stebinusios Jono Zapolijos ir Izabelės sūnaus gimimo paminėjimo iškilmės, kada visas miestas skendo iliuminacijose bei triukšme. Pats valdovas ir kai kurie ponai iškėlė puotas ne tik garbingiems svečiams, bet ir gatvėse vaišino visus miestiečius[289]. Zigmanto Augusto laikais iškilmės Vilniuje buvo daug dažnesnis dalykas. Taip 1561 m. spalio 8 d. čia įvyko Kuršo kunigaikščio Gotardo Ketlerio investitūros iškilmės. Buvęs magistras prisiekė kaip Kuršo kunigaikštis, o išnykstančio Ordino magistro insignijos – antspaudas ir aukso kryžius – buvo padėti Lietuvos valstybės iždė[290]. Sekančiais metais Zigmantas Augustas Vilniuje iškilmingai priėmė Joną Vazą (Švedų karaliaus Eriko IV Vazos brolį). Atvykęs į Lietuvą

285 Ten pat, t. 3, p. 97 (f. 199) ir kt.

286 *Zbiór praw y przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 228–229.

287 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 86.

288 M. Brensztejn, *Biblioteka uniwersytecka w Wilnie do roku 1832*, Wilno, 1925.

289 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 79; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 235–236.

290 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 264; S. Sužiedėlis, Livonijos prijungimas prie Lietuvos, *Athenaeum*, 1933, t. 4, p. 87–105; St. Karwowski, *Wcielenie Inflant do Litwy i Polski 158–1561 roku*, Poznań, 1873.

kunigaikštis Jonas iš pradžių buvo sulaikytas Kaune, į kur netrukus atvyko ir Zigmantas Augustas. Pasikalbėjimai dėl Jono vedybų su [Zigmanto Augusto seserimi] Kotryna Kaune nebuvo baigti ir į Vilnių jis vyko dar ne visai tikras. Čia jį sutiko visas dvaras ir miestas su vaitu bei magistratu prieky, cechai su vėliavomis ir didžiulė minia, o prie pat miesto jį sutiko su savo karališkai puošniu dvaru[a] Vilniaus vaivada M. Radvila Juodasis. 1562 m. spalio 4 d. ten pat Vilniuje pagaliau įvyko iškilmingos vestuvės, į kurias buvo sukviesti visi žymesnieji DLK ponai. Vestuvių dieną vėl puotavo visas miestas[b]. Paskutinės iškilmės buvo jaunavedžių išleistuvės[291].

Tai buvo vis nauji bruožai Vilniaus gyvenime. Jis jau tikroji sostinė, gyvena kartu su valdovo dvaru. Anksčiau to gyvenimo jis neturėjo[c].

Be čia suminėtų iškilmių, Vilnius ypatingai pagyvėjo Zigmanto Augusto laikais, kurio gyvenimas, bent jaunystėje, buvo žymia dalimi užpildytas pramogų bei puotų[d]. Visų amžininkų liudijimu, Zigmanto Augusto laikais Vilnius buvo pasidaręs tikrąja sostine. Dominavo tada valdovo dvaras su savo iškilmėmis, puotomis bei turnyrais, o miestą pagyvino čia pat įsikūrę didžiūnai, daugybė bajorų ir masės bajoriško jaunimo, besisukaliojančio apie valdovo dvarą. Tėvai juos čia buvo susiuntę tam, kad apsišlifuotų, susipažintų su visuomeniniais papročiais, užmegztų pažintį bei ryšius, kad įsiteikę valdovui ir didžiūnams, ateity galėjo padaryti geresnę karjerą, o pramogų mėgėjui Zigmantui Augustui tai buvo malonūs bendrininkai. Kai 1544 m. tėvas perleido Zigmantui Augustui valdyti Lietuvą ir jis įsikūrė Vilniuje, Vilniaus gyvenimas virte užvirė. Nedaug tas gyvenimo tempas susilpnėjo ir vėlesniaisiais laikais, nes ir jau perėmęs valdyti Lenkiją, Zigmantas Augustas vis tiek dažniausiai gyveno Vilniuje, bet ne Krokuvoje, kurios visiškai nemėgo. Atvykęs į Lietuvą jis čia išbūdavo ištisus metus (1559–1562 m. net 3 metus), Lenkijoje visiškai nepasirodęs. Dėl to lenkai buvo nepatenkinti, neretai jį kaltino nesirūpinant Lenkijos reikalais, o 1562 m. Lenkijos kai kuriose srityse net buvo sušaukti[e] seimeliai, kurie pasiuntė pas Zigmantą Augustą į Vilnių savo atstovus, reikalaudami pagaliau atvykti į Lenkiją ir sušaukti seimą[292].

Pasak St. Warszewickio[f], Zigmantas Augustas visur kitur jautęsis svečiuose, o namie – tik būdamas Vilniuje. Būdingas šiuo atžvilgiu žinomojo ano meto lenkų publicisto St. Orzechowskio pasisakymas veikale „De institutione Regia ad Sigismundum Augustum“: „Betgi aš prikalbėjau daugiau, negu norėjau. O taip padariau dėl to, kad vėl girdėjau, būk tuojau po seimo važiuosi į Lietuvą. Taip nedaryk, prašau tave ir mal-

291 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 268–276.

292 Ten pat, p. 267–268.

dauju tavo karališkosios garbės vardu, kuri tau turi būti brangiausia. O jeigu taip greit, vos pasveikintas, iš mūsų nuskubėsi į Vilnių, dovanok, jei taip pasakysiu, visų akyse pažeisi savo garbę. Sakysime ir išvažiuojančiam iš paskos pasiųsime šiuos žodžius: O Kirai mūsų, taip greit nuo mūsų bėgi? Kodėl vengi mūsų akių?“[293]

Tokia jau buvo ano meto viešoji opinija. Tą patį mums rodo ir kiti žinomieji šaltiniai. Ir būdamas jau Lenkijos karaliumi[a] Zigmantas Augustas daugiausia gyveno Lietuvoje – Vilniuje arba Palenkės Knišine[b]. Įdomu, kad Vilniuje jis jau nebegyvendavo po 1569 m. Matyti, jį buvo atšaldęs nemalonus unijos seimo prisiminimas. Po prieš Lietuvą pavartotų prievartos aktų (sričių atplėšimas, grasinimas paskelbti unijos aktą), lietuvių tarpe jis jau negalėjo laisvai jaustis. Gediminaitis savo kraštą buvo išdavęs, tad nebegalėjo čia jaustis savas. Visą Zigmanto Augusto valdymo metą Vilniaus gyvenime pirmavo valdovo dvaras. O buvo jis puošnus. Anksčiau Vilnius tokio dvaro nebuvo niekad matęs. Tai ypatingai tinka pirmajam Zigmanto Augusto valdymo laikotarpiui (1544–1548 m.), kada jis beveik niekuo daugiau ir nesirūpino, kaip savo dvaro puošnumu, iškilmėmis ir pramogomis. Vilniuje tuomet buvo net ne vienas, bet trys dvarai: paties Zigmanto Augusto 2 dvarai – lietuviškas bei lenkiškas – ir žmonos. Kunigaikštienės Elžbietos († 1545) dvaras susidėjo iš 84 dvariškių (70 vyrų ir 14 moterų) ir 30 tarnų, [iš] viso 114 asmenų[294]. 1545 m. vasarą kunigaikštienei Elžbietai mirus, šis dvaras, žinoma, buvo paleistas ir[c] daugumas jo žmonių išsiskirstė. Kai 1547 m. rudenį į Vilniaus pilį buvo įvesta nauja didžioji kunigaikštienė Barbora Radvilaitė, buvo suorganizuotas specialus jos dvaras.

Turint galvoje Zigmanto Augusto ir Barboros vedybų aplinkybes, galima būtų spėti, kad Barboros dvaras buvo sudarytas jau grynai lietuviškas. Betgi taip nebuvo[d]. Kadangi Zigmantui Augustui buvo ypatingai svarbu kuo sklandžiau pasiekti Barboros pripažinimo Lenkijos karaliene, tai jau jos pirmajam viešajam pasirodymui, o taip pat vėlyvesnių santykių su žmonėmis reikalui Zigmantas Augustas jos dvarą sudarė kaip tik ne iš lietuvių, bet iš lenkių ir lenkų, pasirinkdamas kaip tik tokius žmones, kurių dalyvavimas turėjo rodyti, kad šitoms vedyboms nėra priešingos ir žymiausios Lenkijos ponų šeimos. Dvaro pirmąja ponia buvo paskirta neabejotinai[e] pirmoji Lenkijos matrona, garsiojo Lenkijos kanclerio Krzysztofo Szydlowieckio našlė, Krokuvos kaštelionienė, Krokuvos kašteliono, t. y. pirmojo Lenkijos senatoriaus, Jano Tarnowskio uošvė. Greta jos buvo jos brolienė, iždininko Mikalojaus Szydlowieckio našlė Barbora,

[293] Ten pat, p. 271, 286.

[294] L. Kolankowski, *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*, p. 316.

toliau Polaneco kaštelionienė Slupeckienė, Čechovskienė ir Stobeckienė. Vadinasi, buvo 5 matronos, kai Elžbietos dvare jų buvo buvę tik trys. Be jų dar buvo 7 palydovės mergaitės lenkės. Dvaro maršalka ir visi kiti pareigūnai taip pat buvo parinkti iš lenkų, nes reikėjo pasiruošti sunkioms grumtynėms Lenkijoje. Ar buvo koks lietuviškas Barboros dvaras, neturime žinių. Greičiausiai oficialaus nebuvo ir buvo tenkinamasi Radvilų gimine bei jų bičiuliais.

Visas lenkiškasis Barboros dvaras į Vilnių atvyko 1548 m. balandžio 5 d., o po trijų dienų buvo gauta žinia apie karaliaus Zigmanto II mirtį[295].

Pats Zigmantas Augustas, be abejonės, turėjo du dvarus[a], bet jų sudėtis visiškai tiksliai nėra žinoma. Žinome, kad 1544 m. suorganizuotas lietuviškasis dvaras pilnai sukomplektuotas nebuvo. Lietuviai dėl to daug kartų skundėsi, o 1547 m. net kreipėsi dėl to į Zigmantą Augustą formaliai seime. Tada Zigmantas Augustas atsakė, kad jis tai padarytų mielai, tačiau pirmiausia reikią apgalvoti, iš kur imti dvaro išlaikymui lėšas. Daugumas dvarų, iš kurių prie jo pirmatakų buvęs išlaikomas dvaras, esą įkeisti ir jokių pajamų neduodą. Seimas tada jokių šaltinių dvarui išlaikyti nepaskyrė, tuo būdu padėtis nepasikeitė. Betgi ir lietuviškojo dvaro dignitorių skaičius nebuvo menkas. Ir titulai buvo maždaug tie patys, kaip ir lenkiškojo dvaro: patauris, taurininkas, raikytojas, pastalininkis, stal[i]ninkas, pakamaris, kardininkas, arkli[di]ninkas, dvaro arkli[di]ninkas, kuchmistras, medžioklininkas, patalininkas (*ložničі – cubicularius*) ir t. t. Be to, buvo dar būrys vadinamųjų dvariškių – jaunų karjerą pradedančių ponaičių, naudojamų įvairioms misijoms krašte, karo metu sudarančių atskirą valdovo sargybos būrį. Vėlyvesniais Zigmanto Augusto valdymo laikais jų taip pat būdavo, tačiau tada Vilniuje jie gyvendavo tik esant valdovui, o jam išvykus jie būdavo išsiuntinėjami po valdovo dvarus. 1565 m. jų buvo 118. Kiek jų buvo Vilniaus dvare 1544–1548 m., žinių neturime[b]. Ludwikas Kolankowskis iš šaltinių (sąskaitų) yra surankiojęs 19 pavardžių[296]. Be abejo, jų buvo žymiai daugiau. Tik daugumas jų buvo didžiūnų sūnūs ir negaudavo jokio atlyginimo, tad ir jų pavardės į sąskaitas nepakliuvo. Greičiausia dvariškių apie tiek pat kaip 1565 m. buvo ir 1544–1548 m.[c]

Lenkiško dvaro sudėtis taip pat nėra tiksliai žinoma. Šis dvaras buvo suorganizuotas 1543 m. vasarą, Zigmantui Augustui ruošiantis vykti į Lietuvą, o papildytas jam jau apsigyvenus Vilniuje. Jame buvo 43 dvariškiai, kurie laikė 216 tarnų ir tiek pat arklių. Bent tiekai žmonių ir arklių buvo duodamas išlaikymas iš didžiojo kuni-

[295] Ten pat, p. 346.

[296] Ten pat, p. 320.

gaikščio iždo[297]. Be to, Zigmanto Augusto dvare buvo 14 kambarinių ir jų viršininkas, 35 alebardininkai sargai su savo viršininku, 48 asmenų sargybos husarai su savo vadu. Didelis skaičius tarnų buvo taip pat arklidėse bei vežiminėse. Vežiminėje, kurioje buvo 27 karietos bei kitokie vežimai, dirbo 59 žmonės. Be abejo, ne mažiau tarnų buvo ir arklidėse, kuriose buvo laikoma 167 arkliai važiavimui ir 219 jojimui (jų tarpe 61 geriausios veislės arabai) ir 10 stropiai prižiūrimų kupranugarių. Zigmantas Augustas buvo didelis arklių mėgėjas, jais stropiai rūpinosi. Jie buvo perkami specialių išsiųstų agentų visoje Europoje, net tolimoje Italijoje. Be to, Vilniaus arklidės nuolat buvo papildomos iš jo žirgynų Knišine, Tykocine, Alytuje, o taip pat gausiomis Lietuvos ir Lenkijos didžiūnų dovanomis. Vilniuje arklių tada nestigo. Be kelių šimtų paties valdovo arklių, ne mažiau jų turėjo dar dvariškiai, kurie taip pat daugiausia valdovo buvo išlaikomi. Dėl to nenuostabu, kad vien avižų didžiojo kunigaikščio dvaras per l savaitę sunaudodavo apie 3 500 karčių (l k[artis] – 32 gorčiai, ¼ statinės), t. y. apie 2 000 centnerių[298]. Be vežiminės ir arklidžių personalo[a], yra žinoma dar visa eilė įvairių tarnų paties valdovo rūmuose[b]. Tai įvairūs staltiesininkai, rankšluostininkai, virėjai, kepėjai, durininkai, pirtininkai, šunininkai, sakal[i]ninkai, medžioklės tarnai ir t. t. Nepamirštini taip pat gausūs menininkai ir amatininkai. Be to, dar buvo kanceliarija – slaviškoji ir lotyniškoji. Buvo eilė kitų įstaigų. Gyveno Vilniuje tuo metu taip pat visa eilė ponų tarėjų bei šiaip ponų, turėjusių čia savus rūmus[299].

Kaip matome, ryšy su Zigmanto Augusto gyvenimu Vilniuje, pilies ir miesto gyventojų skaičius labai padidėjo. Apytikriai galime sakyti, kad valdovo dvaras pilies ir miesto gyventojų skaičių padidino mažiausiai kokiu 1 000 žmonių. O tai buvo daugiausia žmonės, kurie daugiau neveikė nieko kito, kaip tik dalyvavo audringame jaunojo valdovo gyvenime arba jam tarnavo. Zigmantas Augustas pirmajame savo valdymo laikotarpy, galima sakyti, daugiau niekuo ir nesirūpino, kaip savo malonumais, pramogomis ir iškilmėmis. Vilniaus ir ypač jo dvaro gyvenime puotos, maskaradai, turnyrai, visokios riterių varžybos, net pilies puolimo žaidimai buvo nuolatinis reiškinys[300]. Daugumoje tokių žaidimų bei turnyrų aktyviai dalyvaudavo ir pats Zigmantas Augustas[c].

Iš viso Vilniaus gyvenimas įgavo tipingo renesansinio laikotarpio vakarietiško dvaro gyvenimo pobūdį, maždaug itališko tipo. Į Lenkiją ir Lietuvą šitie papročiai atėjo dar

297 Ten pat, p. 316–317.

298 Ten pat, p. 319.

299 M. Liubavskij, *Litovsko-russkij sejm*, p. 422.

300 L. Kolankowski, *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*, p. 324.

XVI a. pradžioje, o ypatingai suitalėjo Bonos laikais. Senieji patriarchaliniai papročiai pasikeitė. Vietoj ilgų aprėdų buvo pradėta nešioti trumpi vakarietiški apdarai, vietoj senųjų stovyklinių grubių papročių įsigalėjo siekimas patogumų, liuksuso ir turtų. Bajoriška ambicija pakito, įsigalėjo vakarietiškoji nobiliteto ideologija. Niekas niekur nebesirodė be kardo prie šono, tačiau karingumo senojo jau nebebuvo. Didžiūnai įsirengė puošnius savo rūmus su dideliais etatais įvairių dignitorių su orkestrais bei artistais. Prasidėjo saloninis gyvenimas, moksliniai disputai bei literatūriniai vakarai. Yra, pav., žinoma, kad dar 1515 m. vykdamas 1515 m. į Vienos kongresą Mikalojus Radvila vežėsi karališką dvarą, o jo orkestras (100 muzikantų) tada stebino visą Vieną ir grojo net pačiam imperatoriui. Nedaug menkesnį dvarą tada nusivežė į Vieną ir jo bendrakeleivis A. Goštautas[301]. Zigmanto Augusto gyvenimo Vilniuje laikais visa tai išsivystė iki aukščiausio laipsnio. Niekad Vilnius neturėjo tokio judraus ir įvairaus bei audringo gyvenimo kaip Zigmanto Augusto laikais. Greta valdovo puošnumu ir ištaiga lenktyniavo didžiūnai. Kiekvienas stengėsi prašokti kitus ir savo dvaro blizgesiu, ir puotomis bei kaukių baliais ar turnyrais. Tačiau viso gyvenimo centras vis dėlto buvo valdovo dvaras. Puotos ir kitos pramogos būdavo ruošiamos ne tik pačiuose naujuosiuose pilies rūmuose, bet taip pat naujuosiuose rūmuose už Neries ir Zigmanto Augusto mėgiamoje vasaros rezidencijoje Viršupy. Visose pramogose žymi vieta tekdavo dvaro kapelai, kurioje buvo 15 muzikantų, daugiausia italų. Kapela neretai ruošdavo koncertus. Įdomu, kad vieno tokio koncerto metu pilyje valdovui bei dvarui 1547 m. liepos mėn. Trakų vaivados Jonušo Alšėniškio orkestro tūlas fleitininkas dainavo lietuviškas dainas[302].

Be dvaro nuolatinių meninių pajėgų, Vilniuje tada buvo prigludę masės visokių keliaujančių artistų bei vadinamųjų liaudies linksmintojų, kurių pasirodymai pavirsdavo cirko gastrolėmis. Dvaro rūmuos knibždėjo įvairių tautų juokdariai ir karliukai. Po pilies rūmus slankiojo 5 prijaukinti lokiai, prijaukintas liūtas, lakiojo gegutė, šūkavo daugybė papūgų ir čirškė aibės kitokių paukštelių[303a].

Zigmantas Augustas puotavo, tačiau jo mėgiamiausia pramoga buvo medžioklė. Pav., 1546 m. jis net 223 dienas praleido medžioklėje. Bialovežo, Birštono, Alytaus, Vygrių, Varėnos, Valkininkų ir Rūdninkų giriose nuolat aidėjo medžiotojų ragai ir skalikų balsai. Nuolatiniais Zigmanto Augusto bendrininkais buvo 5[b] tokie pat, kaip

[301] O. Halecki, Die Beziehungen der Habsburger zum litauischen Hochadel im Zeitalter der Jagellonen, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Wien, 1915, t. 36, nr. 4, p. 604.

[302] L. Kolankowski, *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*, p. 325.

[303] Ten pat, p. 325–326.

jis karšti medžiotojai jaunuoliai su Grigaliumi Chodkevičium prieky (iš pradžių arklininkas, vėliau Trakų, paskiau Vilniaus kaštelionas ir lauko bei didysis etmonas)[a]. Visi 6 apsirėdę kaip vienas. Valdovą iš jų išskyrė tik per pečius pakabintas medžioklės ragas. Juos visada lydėjo keletas sakalininkų, 6 miškininkai ir 14 žymiųjų šaulių. Be to, Zigmanto Augusto neatskiriami medžioklių palydovai buvo du šunes milžinai – Grifas ir Sibilė ir 2 vižlai[b]. Medžiojamos būdavo dažniausiai meškos arba kiti stambieji žvėrys. Kartais būdavo surengiamos medžioklės ir žvėrienos parūpinimo tikslu. Ji kartais būdavo pasiunčiama net į Krokuvą bei Poznanę[304].

Visas šitas gyvenimas kaštavo labai daug. Tam Zigmantas Augustas išleisdavo beveik visas savo iždo pajamas. 1544–1548 m. iždas buvo gavęs pajamų 351 701 auks., 12 gr. ir 4 denarus[c], o išleidęs 359 584 auks., 29 gr. ir 4 denarus[d]. Tuo būdu buvo deficito 7 983 auks., 17 gr.[e]. Iš visos milžiniškos išlaidų sumos valstybės viešiesiems reikalams Zigmantas Augustas išleido vos 19 042 auks., 20 gr.[f], o visa kita – 340 542 auks., 9 gr., 4 denarai[g] – buvo išleista statyboms ir kasdieniniams dvaro reikalams[305]. Vien virtuvės reikalams per metus būdavo išleidžiama virš 30 000 auks. Šiokį tokį supratimą apie Zigmanto Augusto virtuvės apyvartą galime turint galvoje, kad dar 1543 m. spalio mėn., kai tebuvo vien lenkiškas dvaras, kelionės metu į Lietuvą per 5 dienas buvo sunaudota štai kiek mėsos: 36 jaučiai, 5 karvės, 23 avinai, 426 gaidžiai, 94 antys, 25 kalakutai, 9 jerubės, 4 strazdai, 7 karveliai, 8 kurapkos ir išgerta 54 statinės alaus[306]. Daugelis virtuvės dalykų buvo importuojama. Ypatingai branginami buvo prieskoniai, kaip razinkos, migdolai, pipirai, imbieras ir kt., kurie net būdavo saugojami valstybės iždе drauge su brangenybėmis ir pinigais. Daug pinigo būdavo išleidžiama ir užsienietiškiems vynams. 1546 m., pav., vieną kartą už 1 860 auks. buvo nupirkta net 101 pusstatinė Tokajaus, kurio pergabenimas kainavo net 1 215 auks. Vyno būdavo tiek daug atsargų sudaroma, kad jis net netilpdavo pilies rūsiuose ir būdavo saugomas pas bernardinus ir Šv. Dvasios prieglaudos rūsiuose.

Nestebėtina, kad šitokiuo savo gyvenimu Zigmantas Augustas buvo įsigijęs padykusio, nerūpestingo eikvotojo reputaciją. Toks amžininkas Stanisławas Górskis rašo: „Jaunasis karalius gyvena Lietuvoje labai daug išeikvodamas. Savaitei išėmė 1 000 auksinų. Virtuvei kasdien pjaunamas didžiulis jautis, o dvarui – 15 karvių. Alaus kasdien

304 Ten pat, 323–326.

305 Ten pat, p. 311–313; I. Gliebov, Vilenskije zamki, Verchnij i Nižnij, *Vilenskij kalendar* na 1904 god, Vilna, 1903, p. 292–336[h].

306 L. Kolankowski, *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*, p. 326.

išeina 30 statinių[a] ir tiek pat midaus, neskaitant vyno… Avižų sunaudojama 400 karčių. Šieną, avižas ir kitokį pašarą atgabena valstiečiai iš už 30, 40 ir 50 mylių. Kelionėje jie turi daug nuostolių, tiek žmonių, tiek gyvulių. Kada nors Dievo bausmė už tai atkeršys.“[307] Baro seniūnas [Bernardas] Prittwitzas Prūsijos kunigaikščiui Albrechtui rašė: „Manęs niekas tiek nestebina, kaip tas jauno karaliaus abejingumas savo dabar valdomos Lietuvos valdinių atžvilgiu. Iš tikrųjų jis ten nieko neveikia, bet visiškai pasinėrė puotose, šokiuose ir maskaraduose.“[308]

Visa tai yra tikra teisybė. Išlepintas Bonos palaido dvaro auklėtinis, Zigmantas Augustas tęsė nerūpestingą išlaidų gyvenimą ir niekuo nesirūpino. Bet kaip humanistinės dvasios valdovas[b] jis pirko ne vien brangenybes, kurioms turėjo stačiai kolekcionieriškos aistros. Jis kartu kaupė Vilniuje ir kultūrines vertybes. Jis sukūrė Vilniuje pirmąją biblioteką ir pirmąją paveikslų galeriją. Jo agentai specialiai važinėjo po Europą, pirkdami anais laikais dar palyginus[c] labai retas knygas. Bibliotekos komplektavimo Zigmantas Augustas neužmetė ir vėlesniais laikais, jau būdamas ir Lenkijos karaliumi. Nes gyveno Vilniuje[d]. Būtų labai įdomu, jei mes dabar galėtume susekti, kokių knygų ir kiek buvo nupirkta. Deja, žinome tik nuotrupas. Žinome, kad dar tėvo įkurta biblioteka, kuri dabar iš Aukštutinės pilies buvo perkelta į Žemutinę, naująją Zigmantas Augustas atsidėjęs papildyti pradėjo 1547 m. Bibliotekininku knygų pirkėju tada buvo Janas Kozminczykas. Pirmaisiais metais buvo tam reikalui išleista 71 auks. Dar tais pačiais 1547 m. pirmuoju knygų rinkimo agentu buvo paskirtas Andrzejus Trzecieskis, Krokuvos knygininkas, kuriam buvo pavestas ir knygų įrišimas. Knygoms sužymėti buvo pagaminti net 2 specialūs spaudai – didysis ir mažasis. Jau tų pačių 1547 m. lapkritį jis pasiuntė į Vilnių 112 knygų, už kurias buvo sumokėta 145 auks. 5 gr. Be to, tais pačiais metais Zigmantas Augustas už 15 auks. nupirko tėvo asmens gydytojo Alberto Saxo biblioteką, kuri tuojau buvo pargabenta į Vilnių. 1547 m. gale mirus senajam Trzecieskiui, knygų medžiojimo darbo ėmėsi jo sūnus, kuris tuo reikalu pats keliauja po Europą ir ypač daug perka Frankfurte. Per sekančius 4 metus šis Trzecieskis išleido 2 000 auksinų. Jis jau pirmaisiais 1548 m. mėnesiais nupirko 120 veikalų. 1550 m. jis turėjo nupirkęs dar 341 veikalą. Kartu su 1548 m. nupirktais veikalais jie buvo pasiųsti į Vilnių dviem vežimais (pervežimas kaštavo 48 auksinus). 1551 m. jis pasiuntė 384 tomus, 1552 m. – 316. Tuo būdu 1552 m., kiek mums žinoma, Zigmantas Augustas buvo nupirkęs jau 1272 veikalus. Aniems laikams tai žymus skaičius. Kai

[307] I. Gliebov, Vilenskije zamki…, p. 327.

[308] L. Kolankowski, *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*, p. 327.

kurių jų vardai yra žinomi: *Speculum Saxonicum*, *Biblia*, [*Koran*], *Anatomia Dr. Bary*, kažkoks herbaras ir kt.[a] Per sekančius 5 metus A. Trzecieskis knygoms kreditų gavo 2 820 auks. [10 gr.], o išleido 1 903 auks. 15 gr. Tai veik antra tiek, kiek buvo anksčiau išleidęs. Knygų turėjo būti taip pat apie 1 000. Tuo būdu 1547–1457 m. Zigmantas Augustas išleido 4 244 auks., 4 gr.s vien per Krokuvą. Be to, kiek galėjo, jas pirkinėjo pats bibliotekininkas J. Kozminczykas. Galimas dalykas, kad ir kitais keliais būdavo gaunama. Be abejo, per 15 paskutinių Zigmanto Augusto gyvenimo metų biblioteka dar gerokai praturtėjo[309]. Mirdamas jėzuitams Zigmantas Augustas bus padovanojęs jau nemažą rinkinį[b].

Be knygų, Zigmantas Augustas rinko paveikslus. Berods, galerijai pradžią padarė kunigaikštis Albrechtas, 1547 m. prisiuntęs eilę „žymių asmenų" portretų. 1548 m. Petrakave seimo metu Zigmantas Augustas už 140 auks. nupirko kažkokius 29 paveikslus. Dar po 3 mėnesių bibliotekininkas J. Kozminczykas kažkur už 50 auks. nupirko 8 paveikslus, vaizduojančius Abraomo kelionę, ir 8 paveikslus iš Juozapo gyvenimo.

Zigmantas Augustas turėjo ir savų tapytojų, kurie kartais ir labai gerai buvo apmokami. Toks mėgiamiausias jo dailininkas buvo Antonas Wiedas, 1545 m. už paveikslą „Stumbrų medžioklė" gavęs 105 auks., sekančiais metais už turnyro vaizdą – 16 kapų, o už kitą kažkokį paveikslą – 55 auks.[310] Kiek tų paveikslų buvo surinkta ir koks buvo jų likimas, nežinome. Galbūt jie sudegė 1610 m. gaisre.

Daug kaštavo, žinoma, ir Zigmanto Augusto statybos, ypač pačios pilies. Apie ją iki 1544 m., kai Zigmantas Augustas pradėjo darbus, žinių mažai teturime[c]. Žinome, kad iš pilies į miestą, į Pilies gatvę, vedė kelias per vartus, virš kurių buvo bokštas. Tuojau pat už tų vartų tekėjo Vilnia, o per ją buvo tiltas. Gyvenamieji rūmai, statyti Aleksandro, buvo sudegę ir juos atstatė Zigmantas II. Zigmantas Augustas nusprendė pastatyti didžiulius rūmus. Tam jis pirmiausia supirko beveik visus pilies teritorijoje buvusius privačius sklypus ir iškėlė iš čia ūkinius trobesius, tarnų ir net savo dvaro pareigūnų patalpas. Pilies rajone buvo palikta tik patrankų liejykla ir arsenalas, t. y. kariniai įrengimai[d]. Naujoji pilis buvo statoma vadovaujant Giovanniui Cini iš Sienos (tas pats italas, kuris Krokuvoje padarė baldakimą Jogailos antkapiui ir kartu su Bartolommeusu Berecciu atliko vadinamosios Zigmantų koplyčios puošimo darbus). Vilniuje Zigmantas Augustas jam mokėjo dvigubai, palyginus su kitais italais. Atrodo, kad jis turėjo būti visų statybų projektų autorius. Yra žinoma, kad kartu su Gianu Maria Padovanu jis

309 Ten pat, p. 327–328; M. Brensztejn, *Biblioteka uniwersytecka w Wilnie do roku 1832*.

310 L. Kolankowski, *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*, p. 329.

dirbo kunigaikštienės Elžbietos paminklą. Jo padėjėjais buvo Benediktas, raštuose vadinamas „murator“ arba „magister muri“, ir Baltramiejus, vadinamas „lapicida“. Jų žinioje buvo aibės meistrų, taip pat daug italų. Darbų priežiūra priklausė oficialiam pilies pareigūnui – statybininkui Fredericui Unsterfei, o vėliau – J. Breitfusui. Jie vadinami „budovničiais“ arba „prefectus aedificiorum Vilnensium S.R.M.“[311]

Be šių statytojų, Zigmanto Augusto dvare ir mieste buvo daugybė kitų meno žmonių, artistų ir mokslininkų. Buvo jų iš viso pasaulio, bet daugiausia italų. Jų tarpe užtinkame dainin[in]kų, muzikų, skulptorių, dailininkų, gydytojų, vaistininkų, juvelyrų bei auksakalių, laikrodininkų ir kitokių amatininkų, taip pat pirklių. Visi čia plūdo dėl dosnaus valdovo teikiamo gero uždarbio[312].

Kaip minėta, Zigmantas Augustas statė taip pat visą eilę pastatų už pilies rajono. Tai buvo pirmiausia ūkiniai pastatai, iškelti iš pilies rajono. Jiems vieta buvo parinkta čia pat už Vilnios vagos, prie kelio, vedusio į tiltą, tarp dabartinių Tilto ir Gedimino gatvių. Čia kadaise buvo buvę Zaberezinskių rūmai (nuo jų artyn į Nerį buvo Barboros Radvilaitės rūmai). Zaberezinskių rūmai buvo sunykę ir sklypai priklausė kapitulai. Zigmantas Augustas juos sukeitė su kapitula į sklypus prie Skapo gatvės ir priemiesčiuos[313]. Šiuose įsigytuose sklypuose 1546 m. buvo pastatytos dvejos arklidės – vienos atskiros jojamų žirgų, prieklėtis, kalvio namai, vyno rūsių užvaizdo italo Tomo namai, akmentašių užvaizdo Martyno namai, skalbykla bei skalbėjų vyresniosios Aleksinos namas, pilies ūkvedžio mūriniai namai, pilies tarnų namai, kalvė ir kt. patalpos. Iš pilies į arklides bei visą minėtų pastatų rajoną vedė specialus medinis tiltas per Vilnią[314].

Tais pačiais metais buvo pastatytos dvaro[a] maudyklės. Kartu vyko gyva statyba Viršupy ir Liubave, kur buvo užvestas žuvų ūkis. Viršupy tam buvo įrengti 2 tvenkiniai ir 28 kūdros. Be to, čia pat buvo pastatyta eilė paviljonų Zigmanto Augusto vasaros rezidencijai. 1547 m. Viršupio kūdrų pavyzdžiu buvo įrengtos 3 kūdros Vilniuje. Prie visų tų darbų dirbo daug svetimšalių. Medžiaga statyboms taip pat kartais iš toli buvo ve-

311 W. Kieszkowski, Dolny zamek Wileński, *Arkady*, 1937, nr. 10, p. 506–512; M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 32–33.

312 L. Kolankowski, *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*, p. 79; M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 32–33.

313 M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 32–33.

314 W. Kieszkowski, Dolny zamek Wileński…; M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 32–33.

žama. Pav., akmuo buvo pirktas ir tašomas Kuoknesėje, Dauguva gabenamas į Polocką, o iš ten arkliais į Vilnių. Visa tai, žinoma, net anais laikais reikalavo nemažai pinigo[315].

Zigmantas Augustas daug išleisdavo. Tačiau grynai asmeniškais savo patogumais jis mažai tesirūpino. Jis gyveno vos 3-se tapetuotuose kambariuose, kuriuose didžiausia brangenybe buvo veneciški veidrodžiai (vienas buvo perlais nusagstytais rėmais) ir sidabrinis paauksuotas laikrodis. Jam patarnaudavo vos vienas kambarinis, mėgiamasis Jurgelis. Kitas tarnas globojo Grifą su Sibile. Be to, diskretiškoms slaptoms misijoms Zigmantas Augustas turėjo dar vieną kambarinį Losotą. Rengėsi Zigmantas Augustas palyginus kukliai. Nešiojo seserų siūtus marškinius, prisiunčiamus iš Krokuvos, virš jų vilkėjo trumpą itališką švarką iš juodo šilko arba kitos juodos medžiagos. Plosčių lyjant nešiojo iš flamandų, o giedroje iš Paryžiaus audeklo. Brangiausia aprėdo dalis buvo sabalinė kepurė, juodas adamaskinis, voverių kailiukais pamuštas trumpas apsiaustėlis ir itališka paauksuota špaga[316].

Suprantamas dalykas, kad sūkuringas dvaro gyvenimas Vilnių labai pagyvino. Dvaro pareikalavimų, pasirodo, net nebepajėgė aprūpinti vilniečiai pirkliai. Jiems čia gelbėjo Kauno ir net tolimesnių miestų pirkliai. Miestas iš tokio dvaro, žinoma, daug pelnėsi. Be to, jame pagausėjo ne tik didžiūnų, bet ir prasigyvenusių pirklių statybos. Miestas puošnėjo ir augo visą Zigmanto Augusto valdymo laikotarpį. Juo labiau, kad, kaip matėme iš privilegijų, miestas buvo karaliaus globojamas, juo rūpinamasi. Vaitu buvo tokia stambi asmenybė, kaip Augustinas Rotundas Mieleskis. Tačiau, be abejo, labiausiai Zigmanto Augusto laikais išpuošnėjo pilis bei valdovo dvaras, kuris ištisai naujai buvo perstatytas. Jau minėtas St. Warszewickis teisingai sakė, kad pamėgęs Vilnių Zigmantas Augustas „įrengė jame maudyklių, sodnų, pristatė namų, rūmų ir begales nebežinau kokių kitokių įrengimų“[317].

Beje, kalbėdami apie įvairius Zigmanto Augusto įrengimus, mes dar neprisiminėme Gulbių salos Nery. Tai buvo žemiau pilies, prie maudyklių saloje laikomos gulbės, kurias Zigmantas Augustas ten patalpino savo mylimosios Barboros malonumui. Mat ir sala buvo prieš jos rūmų sodną[a]. Dėl šitų gulbių Zigmantas Augustas paskviliuose buvo lyginamas su Sirakūzų tironu Gelonu, pagarsėjusiu savo gulbėmis[318].

315 W. Kieszkowski, Dolny zamek Wileński…, p. 512.

316 L. Kolankowski, *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*, p. 332.

317 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 286.

318 Ten pat, p. 291.

[IV.] DIDŽIOSIOS XVI A. STATYBOS[a]

1. Miesto sienos[b]

XVI a. pradžioje Vilniaus miesto gyvenime reikšmingiausias įvykis buvo pastatymas miesto ginamųjų sienų, kurių iki tol jis jokių neturėjo, buvo atviras, be jokių sutvirtinimų miestas.

Iki pat XVI a. Vilnius tebebuvo daugiausia medinis miestas. Namai buvo palyginus nedideli su didžiuliais kiemais bei sklypais. Tuo būdu miestas buvo plačiai išsiplėtęs, nors gyventojų turėjo ne per daugiausia. Aiškus dalykas, kad tokio plačiai išsistačiusio miesto apsupimas sutvirtinimais bei mūro siena turėjo brangiai kainuoti. Palyginus negausiems miestiečiams tai turėjo būti sunkiai pakeliama. Sutvirtinimai, be to, nebuvo nė reikalingi. Vilnius buvo toli nuo pavojingų valstybės pasienių. Iš netolimų Prūsų ir Livonijos pavojai jau seniai buvo praėję. Tad kariško saugumo reikalo sienas statyti nebuvo. Tuo požiūriu tai būtų buvęs nereikalingas ir brangus liuksusas, iš kurio miestui naudos tegalėjo būti tik tokios, kad magistratui sienom apsuptame mieste būtų buvę lengviau vykdyti kontrolę bei ginti savo teises. Bet vien tam aptverti miestą mūro siena buvę per brangu ir[c] suprantama, kad to nebuvo imtasi, nors anų laikų padorus Europos miestas be supamųjų sienų atrodė neįmanomas. Bet ir jie ten jas pasistatė, žinoma, ne dėl grožio, bet kad dažnai užslenką neramūs laikai to reikalavo. Lietuvoje tuo tarpu vidaus neramumų nebuvo, nes viską tvarkė veiksminga didžiojo kunigaikščio ranka.

Visai kitokia padėtis Lietuvoje buvo XVI a. pradžioje, kada vyko karai su Maskva ir tuo pat metu prasidėjo aršūs Krymo totorių puolimai[319]. Totoriai įsiveržda vo toli į valstybės gilumą. Taip, 1500 m. jie pasiekė Brastą, 1502 m. Ovručą ir Bobruiską, o 1503 m. pasiekė Nesvyžių, Klecką, Slucką ir Naugarduką. Buvo pradėta būgštaut, kad totoriai netrukus galį pasiekti dar artimesnes Vilniaus apylinkes, o gal ir jį patį. Pavojus buvo juo didesnis, kad tuo pat metu buvo labai įtempti santykiai su Maskva.

[319] L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*; M. Liubavskij, *Litovsko-russkij sejm*; L. Finkel, *Elekcja Zygmunta I. Sprawa dynastii Jagiellonów i unii polsko-litewskiej*, Kraków, 1910.

Pasibaigus paliauboms, Maskvos puolimai galėjo vėl prasidėti. Vadinasi, galima buvo laukti dar didesnių pavojų Vilniui. Tad suprantama, kodėl pagaliau buvo susirūpinta jo saugumu ir 1503 m. nutarta apsupti miestą sutvirtinimų siena.

1503 m. rugsėjo 6 d. (klaidingai Dubinskio dokumentas priskirtas 1505 m.)[a] Aleksandras tuo reikalu davė miestui atitinkamą dokumentą, surašytą privilegijos forma. Privilegijoje Aleksandras šitaip rašo.

Kai jis, pašaukęs į karą kunigaikščius, ponus ir visus savo valstybės gyventojus, Vilniaus miesto vaitas, burmistrai, tarėjai ir visi gyventojai kreipėsi į jį, prašydami šį kartą jų neversti eiti į karą, bet įsakyti jiems miestą apsupti mūro siena arba, jei kas savo sklype to dabar padaryti negalėsiąs, pastatyti medinę. Dabar miestas esąs visiškai atviras ir jiems išvykus į karą, gink Dieve[b], galįs nukentėti nuo pagonių. Jam ir ponams tarėjams reikalas atrodęs svarbus, kad šis jo sostinės miestas, kuris esąs galva visų Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos miestų, nenukentėtų nuo bet kurių priešų puolimo, jis leidęs miestiečiams, kiekvienam savajame sklype, aplink miestą pastatyti sutvirtinimų sieną. Kas galįs tegul mūrą mūrina, o kiti tegul rąstais užtverą (*parkanom parkaniat*). Vilniaus vaivadai bei kancleriui Mikalojui Radvilai įsakęs apvažiuoti miestą ir nurodyti miestiečiams sutvirtinimų sienų vietą. Miestiečiai turį mūryti vaivados nurodytoje vietoje. Jei kur pasitaikytų, kad toje vietoje, kur turi eiti mūrai, būtų kieno nors[c] – kunigaikščio, pono ar bajoro – namas, tokie namai turį būti nugriauti, nes geriau tegul nuostolių turės vienas žmogus, negu visas miestas žūtų ir tarnybos jam (didžiajam kunigaikščiui) nebeitų. Nuo karines tarnybos miestą jis šiems vieniems metams atleidžiąs, nors visi kunigaikščiai, ponai ir visas kraštas jau išvykę. Jie turį atlikti savąjį darbą – tą sieną pastatyti bei perkasus įrengti. Atleidžiąs juos tiems metams ir nuo visų kitų prievolių bei mokesčių, išskyrus sidabrinės mokestį.

Jeigu kurie nors kunigaikščiai, ponai, bajorai ir abiejų apeigų Bažnyčių kanauninkai bei dvasininkai norėtų turėti savo namus viduje miesto sienų, jie taip pat turį išvesti sieną per savus sklypus. Jeigu gi jie to padaryti nenorėtų, Vilniaus vaivada jų namuose turįs įgyvendinti miestiečius, kurie tada turėtų perimti ir sienų išvedimo pareigą. O tokiems ponams bei dvasininkams reikia duoti pakaitą už miesto sienų.

Miestiečiai saugumo sumetimais prašę neleisti daryti sienoje daug angų, tad jis leidžiąs jiems išmūryti 5 vartus, o visas kitas gatves užmūryti. Prie vartų turi būti nuolatinės – dieną ir naktį – sargybos. Vartai turį būti šiose vietose:

1. „Už pono seniūno“ (Žemaičių) rūmų Neries link;
2. Palei Dievo Motiną Trakų link;

3. Palei Šv. Trejybę;

4. Palei Šv. Spasą, t. y. Išganytojo cerkvę, ir

5. Į pilį.

Tais metais (1503) miestiečiai įsipareigoję miestą aptverti ir iškasti perkasą, o vėliau jau kiekvienas savo sklype užmūryti sieną. Miesto vartų sargybų išlaikymui didysis kunigaikštis nutaręs leisti magistratui rinkti įvažiavimo į miestą mokestį. Nuo kiekvieno įvežamo maisto produktų ir pašaro vežimo leidžiąs imti po pinigėlį (0,1 gr. arba 0,5 denaro). Jeigu kas to mokesčio mokėti nenorėtų, turįs atvežti į miestą po akmenį, tokio dydžio, kokį galįs pakelti ir nešti geras vyras. Tuos pinigėlius arba akmenis rinkti leidžiąs 2 metams. Jei pasirodysią, kad toji rinkliava kraštui nekenksminga ir jei miestiečiai sienas statant pasirodysią stropūs, galėsiąs ir toliau tai leisti[320].

Toks buvo pirmasis miesto sutvirtinimo planas. Metams atleisti nuo karinės prievolės ir nuo kitų naštų miestiečiai turėjo miestą aptverti ir apkasti grioviu bei pylimu apipilti, o vėliau vietoje rąstų tvoros turėjo mūrą išmūryti kiekvienas savajame sklype. Prie 5 vartų turėjo būti laikomos nuolatinės sargybos[a]. Ar iš tikrųjų šis planas tuojau buvo pradėtas vykdyti ir kada miestas buvo apmūrytas, nežinome. Žinome tik, kad planas buvo pakeistas kiek tai lietė vartus, kurių Vilniaus miesto sienose yra buvę net 9. Tiesa, kai kurie iš jų atsirado gerokai vėliau, tačiau, galimas dalykas, kad jų skaičius ir iš pat pradžių buvo padidintas.

Kas vadovavo darbams ir kada jie atlikti buvo[b], nežinome. Ano meto kronikininkai kaip Bernardas Wapowskis, Marcinas Kromeris ir vėlyvesnieji kaip M. Strijkovskis bei jo atpasakotojas A. Vijūkas Kojalavičius, sako[321], kad darbai buvę pradėti 1506 m., ir riša juos su totorių puolimais, kurie 1506 m. pasiekė net Lydos apylinkes. Galimas dalykas, kad tai teisybė. Išeitų, vadinasi, kad 1503 m. miestiečiai iškasė aplink miestą griovį ir už jo[c] padarė medines užtvaras, kurios 1506 m. buvo pradėtos keisti į mūro sieną. Kada ji buvo baigta, sunku pasakyti, tačiau Zigmanto II 1522 m. privilegijoje, atleidžiant miestiečius nuo prievolių saugoti pilį, sakoma, kad miestas jau esąs apsuptas mūru ir kad tai atlikę miestiečiai savo lėšomis[322]. Vadinasi, darbai turėjo būti atlikti 1503–1506–1522 m. tarpe. Betgi tada sienos ir griovys, matyti, dar nebuvo visiškai baigti, nes 1524 m. sausio mėn. miestiečiai, skųsdami Zigmantui II vaitą, burmistrus ir

320 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 19–20.

321 J. Fijałek, Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go, *Ateneum Wileńskie*, 1923, t.1, nr. 3–4, p. 509.

322 L. Żytkowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805)*, p. 12.

tarėjus, t. y. visą magistratą, tarp kitko, rašo, kad mūrai ir grioviai nesą gerai sutvarkyti (*mury i perekopy dobre ne opraveny*)[323a].

Kaip matyti iš atpasakotos 1503 m. Aleksandro privilegijos, jau iš pat pradžių nebuvo norima apsupti siena absoliučiai visą miestą, bet tik tirščiau užstatytąją jo dalį. Taip sako ir kronikininkai, kalbėdami apie jau pastatytą sieną. Pasak B. Wapowskio, mūru buvusi apsupta toji miesto dalis, kuri buvusi arčiau pilies. Maciejus Miechowita bendrai sako, kad apsupę mūru miesto dalį, o likusioji miesto dalis likusi be mūro kaip priemiesčiai[324]. G. Brauno ir F. Gedkanto miesto planuose mes ir matome, kad didelė miesto dalis yra buvusi už ginamųjų sienų. Nereikia manyti, kad tie priemiesčiai būtų išaugę vėliau. Priešingai, žymi miesto dalis, matyti, toliau išsikišusios jo rankovės, buvo paliktos už sienų.

Kuriomis vietomis siena ėjo, visiškai tiksliai pasakyti sunkoka, nes pamatai dar niekad nebuvo atkasti. Tuo tarpu mūro linijai nustatyti yra 2 pagrindiniai šaltiniai: XVI a. G. Brauno ir XVII a. F. Gedkanto planai[325]. Bet ir jie yra su trūkumais.

F. Gedkanto tikslus miesto fortifikacijų planas turi tą minusą, kad neužpildytas jo vidus, t. y. nepavaizduotos gatvės, o G. Brauno planas netikslus dėl to, kad spausdinant neteisingai sudėliotos drožinio skiltys, vaizduojančios atskiras miesto dalis – kvartalus, neteisingai taip pat išvestos gatvės. Tuo būdu ir mūrų linija negali būti teisinga. Pagal G. Brauno planą išeitų, kad sienų mūruose net būtų buvę protarpių. Kiek galima šiandiena atsekti, miesto mūrų siena bus ėjusi šitaip. Pradedant nuo pilies sutvirtinimų, nuo apskritojo pilies sutvirtinimų kampinio bokšto, vėliau katedros varpinės, kuri buvo dešiniajame Vilnios kampe (mūrai prasidėjo kitame jos krante), ėjo Bonifratrų gatve, toliau Liejyklos gatve, kur vėliau buvo pastatytas Šv. Igno[to] vienuolynas ir bažnyčia. Prieš pasiekdama Pylimo gatvę suko lenktai į kairę ir toliau ėjo Pylimo, paskui Bazilijonų gatvėmis, pro Šv. Dvasios vienuolyną, toliau Bokšto gatve, perkirtusi Subačiaus gatvę nuo Bokšto gatvės pabaigos šlaitu leidosi prie Vilnios, o toliau jos krantu ėjo iki Bernardinų bažnyčios, kur ir baigėsi. Tarpas tarp Bernardinų bažnyčios ir pilies buvo visiškai neaptvertas. Matyti, čia buvo laikoma ir taip saugiu rajonu, nes gynė Vilnios upė ir statūs kalnai – Bekešo, Trijų Kryžių[326]. Sienų tuo būdu susidarė 2,9 km.[b]

[323] M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku,* p. 21.

[324] J. Fijałek, Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go, *Ateneum Wileńskie*, 1923, t.1, nr. 3–4, p. 509.

[325] G. Brauno planas yra, tarp kitko, reprodukuotas žinomame Kazio Binkio ir Petro Tarulio Vilniaus albume [K. Binkis, P. Tarulis, *Vilnius 1323–1923*, Kaunas, 1923]. Apie F. Gedkanto planą žr. L. Žytkowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805)*; M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*.

[326] L. Żytkowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805)*, p. 12.

Kaip jau minėta, Vilniaus miesto sienoje buvo 9 vartai. Išvardinkime juos eidami tuo pačiu keliu nuo pilies bokšto:

1. *Marijos Magdalenos vartai*. Jie minimi 1601 m., tik ne kaip naujai įrengti, bet, matyti, jau seni, tada buvę užkalti ir užbarikaduoti – užversti medžiais. Šie vartai iš priešais katedrą buvusios vyskupinės miesto dalies vedė į totorių gyvenamą priemiestį. Tai dabartinės katedros aikštės pietų vakarų kampas. Anais laikais čia dar buvo tiltas per Vingrį. Visas šis rajonas buvo labai drėgnas, pavasarį ir rudenį sunkiai išbrendamas. Ir visas dabartinės katedros aikštės plotas tada buvo pažliugęs Vingrio vandeniu, kuris įsiliejo į Vilnią prie pilies sienų, priešais dabartinę katedros varpinę, tada pilies sienų kampinį bokštą. Dėl to šlapumo ir šie vartai buvo dar vadinami Šlapiaisiais vartais. Jie vedė į vyskupinę miesto dalį ir nebuvo taip jau svarbūs, nes netoli nuo jų buvo sekantieji vartai Totorių gatvėje, taip pat vadinami Totorių vartais.

2. *Totorių vartai* bei Totorių gatvė savo vardą gavo, be abejo, nuo totorių priemiesčio, į kurį jie vedė. Aleksandro 1503 m. privilegijoje šie vartai taip pat neminimi. Greičiausiai jie bus vėliau atsiradę, nors jokių žinių apie jų statybą nėra surasta.

Pirmą kartą žinomuose šaltiniuose jie užtinkami tik 1598 m., kada kažkoks bajoras Vaclovas Surskis pilies teisme iškėlė bylą šaltkalviui Ambraziejui, kuris jį esąs sumušęs Totorių gatvėje netoli vartų. Miesto sienų nugriovimo laikotarpio šaltiniai porina, kad Totorių vartai yra prisiglaudę prie jėzuitų noviciatinio Šv. Ignoto vienuolyno, pastatyto XVII a., ir kad jie sudarą vienuolyno sienoms atramą. Viename 1802 m. inventoriuje sakoma: „Totorių vartai, mūriniai, dengti čerpėmis, Šv. Ignoto piliorius." Tų pačių metų viename pranešime sakoma: „Užvakar, šio mėnesio 18 d. (t. y. 1802 m. spalio 18 d.), horodničius Veisas įsakė ekonomijai nugriauti Totorių vartus… Šie yra… šitame miesto rajone didžiausio 3 aukštų pastato, Šv. Ignoto kareivinių, kampinis piliorius… kuriam po kurio laiko pakrypus ir sprogus buvo primūrytas paspyris."[327]

3. *Neries*, vėlyvesniais laikais vadinamieji *Vilniaus vartai*, dabartinėje Vilniaus gatvėje. Anksčiau ir ši gatvė bei vartai vadinosi Neries gatve bei vartais (*Wilijska* virto *Wilinska-Wileńska ulica*), nes vedė į Nerį, į tiltą. Aleksandro 1503 m. privilegijoje jie aptarti kaip esą „za Pana Starostinnym dworom k Wiliiey". Be abejo, šie vartai bus atsiradę pačioje pradžioje, nors žinomuose šaltiniuose pirmą kartą užtinkami tik 1555 m., kada Eustachijus Valavičius Zigmantui Augustui pardavė sklypą su namu, esančių už Neries vartų, netoli vaistinės.

[327] Ten pat, p. 13.

4. *Trakų vartai* taip pat minimi Aleksandro 1503 m. privilegijoje. Ten pasakyta, kad jie turės būti prie Dievo Motinos bažnyčios ant kelio į Trakus. Jie iš tikro buvo už Pranciškonų bažnyčios prie dabartinės Pylimo gatvės.

5. *Rūdninkų vartai* to paties vardo gatvėje greta karmelitų Visų Šventųjų bažnyčios. Aleksandro 1503 m. privilegijoje jie nenumatyti, tačiau, galimas dalykas, ir jie[a] bus atsiradę su pirmaisiais vartais, nes tai buvo svarbus kelias į Krokuvą per Rūdninkus, kur jau nuo Kazimiero laikų Merkio pakrantėje ant aukšto kalno, pasakiškai gražioje didingos girios apylinkėje, buvo medžioklės pilis, mėgiama visų valdovų[328]. Sunku tikėti, kad į šį taip svarbų kelią nebūtų buvę vartų[b].

6. *Aušros vartai* numatyti Aleksandro 1503 m. privilegijoje. Jie ten aptariami kaip tretieji vartai „podle swiatoy Troyce“ (dabar bazilijonai). Vėliau jie žinomi Medininkų-Krėvos vartų vardu (1514 m.), nes buvo ant to kelio, o dar kiek vėliau pradėjo garsėti Aušros vartais[329].

7. *Subačiaus vartai*, Aleksandro 1503 m. privilegijoje nenumatyti, buvo Subačiaus ir Bokšto gatvių sankryžoje[c]. Tame kampe iki šios dienos yra išlikęs fragmentas seno mūro iš akmenų ir plytų. Galimas daiktas, kad tai kaip tik tų vartų liekana. Miesto mūrai bei vartai buvo kaip tik iš akmenų ir plytų. Šie vartai pirmą kartą žinomuosiuose šaltiniuose paminimi 1528 m., o gatvė to vardo žinoma jau 1511 m.[330]

8. *Išganytojo vartai* minimi 1503 m. Aleksandro privilegijoje „podle Swietoho Spasa“, kaip 4-ieji miesto vartai. Jie buvo prie Vilnios tilto į Užupį, greta mažytės Išganytojo (*Spaska*) cerkvelės, buvusios pašonėje metropolitinio Marijos Dangun Ėmimo soboro (katedros), kuris šaltiniuose paprastai trumpai vadinamas Nekaltosios (*Prečistenski*). Išganytojo cerkvelė XVII a. sunyko ir niekad nebebuvo atstatyta. Vartai čia, be abejo, atsirado kartu su miesto mūrais, nes tai buvo tada, berods, vienintelis kelias į Užupį, per kurį ėjo garsusis Polocko vieškelis. Betgi žinomuose šaltiniuose šie vartai pirmą kartą minimi vos 1605 m.

9. *Bernardinų vartai* taip pat vedė į Užupį (Užupio g.) ir buvo greta Bernardinų bažnyčios, prie kurios baigėsi miesto sienos. Kada šie vartai pastatyti, nežinome, o žinomuosiuose šaltiniuose įsakmiai jie minimi tik 1593 m. Leono Sapiegos ir Valavičių pirkimo–pardavimo akte. Yra dar vienas dokumentas, iš kurio matyti, kad 1538 m. šių

328 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 66–69; J. Fijałek, Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go, *Ateneum Wileńskie*, 1923, t.1, nr. 3–4, p. 325, 327.

329 M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, p. 24; Aušros vartai, *Lietuvių enciklopedija*, 1953, t. 1, p. 476–478.

330 M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, p. 25.

vartų dar nebuvo. Tai tiltų per Vilnią pastatymo privilegija. Joje, minint tiltą prie Bernardinų bažnyčios, vartai neminimi, o 1605 m. tą pačią privilegiją transumptuojant jie jau įrašyti[331].

Be šių išvardintų 9 vartų, vėlesniais laikais yra buvę visa eilė vartelių, iškaltų sienoje gyventojų patogumui. Bene tirščiausia tokių vartelių buvo rytinėje miesto dalyje, Vilnios link. Matyti, buvo reikalingas priėjimas prie vandens. Šitokie varteliai yra minimi pripuolamuose šaltiniuose (pav., 1671 m. prie metropoli[ti]nės cerkvės), o vieni tokie varteliai Bokšto kalne yra atžymėti ir 1648 m. F. Gedkanto žemėlapy[332]. Kiek tokių vartelių buvo, pasakyti neįmanoma. Jie, žinoma, atsirado ne visi iš karto ir laikui bėgant jų skaičius bus didėjęs. Miesto sutvirtinimų sistemai jie, žinoma, nebuvo pliusas, bet minusas. Pavojaus atvejy ir juos būtų tekę ginti. Tačiau nereikia manyti, kad tai būtų buvę paprastos angos-spragos, išlaužtos sienoje pačių gyventojų. Mūrai buvo prižiūrimi specialaus pareigūno „horodničiaus“ ir savavaliavimų negalėjo būti. Varteliai, be abejo, būdavo įrengiami su jo bei vaivados ir magistrato žinia. Jie taip pat visada būdavo užrakinti ir raktai laikomi pas tą, kieno reikalui jie įrengti[a].

Kaip atrodė patys mūrai bei vartai ir kiek už jų saugiai galėjo jaustis miestas, smulkių žinių neturime. Senieji miesto planai mūrų bei vartų smulkmenų neatvaizduoja. Tam reikalui reikšmingiausios yra Pranciškaus Smuglevičiaus akvarelės, darytos XVIII a. gale, kada pirmykštė mūrų išvaizda jau gerokai galėjo būti pasikeitusi, nes sienos ne kartą buvo apleistos ir vėl taisomos, restauruojamos, o taisant, žinoma, galėjo būti pakeista ir jų išvaizda. Bendroji ano meto visuomenės opinija buvo tokia, kad Vilniaus mūrai, palyginus su Vakarų Europos miestų sutvirtinimų sistema, buvo menkoki.

Miesto gynimui, be abejo, pirmaeilės reikšmės turėjo sienų vartų įrengimas. Kaip matyti iš senųjų Vilniaus miesto planų, Vilniuje iš 9 vartų 3 visiškai neturėjo ginamojo charakterio. Tokie buvo Šv. Magdalenos, Totorių ir Bernardinų vartai. Bernardinų vartai betgi buvo greta ginamosios, sutvirtintos Bernardinų bažnyčios, tad iš tikrųjų atviri buvo tik 2 vartai. Kurie vartai tarnavo gynimosi reikalams, matyti pirmiausia iš F. Gedkanto plano. Gynimuisi skirtieji vartai yra iškišti iš sienų linijos lauko pusėn. Be abejo, tai tam, kad iš jų angų galima būtų apšaudyti priėjimus prie sienų, kad galima būtų apšaudyti priešą, prislinkusį prie sienų, šaudyti į jo linijas iš šono. Minėtieji trys vartai nėra iškišti, tad turėjo būti statyti tik susisiekimo, ne karo reikalams.

331 Ten pat, p. 24, 26.

332 Ten pat, p. 26.

Suprantama, kad likusių 6 sutvirtintų vartų visai sienų linijai ginti negalėjo pakakti. Tam pačiam reikalui tarnavo ir sienų bokštai, kurių žinomi buvę 3, o galimas dalykas bus buvę dar keletas nežinomų, F. Gedkanto laikais jau neegzistavusių[333]. Tai buvo taip pat pirmyn iš sienų iškišti pastatai bokšto formos, iš kurių vėl galima buvo apšaudyti priėjimus prie sienų.

F. Gedkanto plane yra parodyti 3 tokie bokštai:

1. Vadinamasis Apvalusis bokštas tarp Rūdninkų ir Aušros vartų, ten, kur baigėsi Arklių gatvė (Gėlių ir Sodnų gatvių rajone buvo Arklių turgus). Šioje vietoje bokštas, be abejo, buvo reikalingas, nes čia buvo kaip tik sienos posūkis – iš Pylimo gatvės užsilaužimas į Bazilijonų gatvę, taip kad Rūdninkų vartų nuo Aušros vartų nebuvo matyti, o iš ant posūkio stovinčio bokšto buvo matyti abeji vartai. Tuo būdu iš čia buvo galima apšaudyti kiekvieną vietelę išilgai sienų.

2. Bokštas pagarsėjusiame Bokšto kalne į šiaurę nuo Subačiaus vartų. Jis yra sukėlęs daugiausia spėliojimų. Kai kurie Vilniaus tyrinėtojai mano, kad fortifikacinės prasmės jis negalįs turėti, nes stovi ne ant posūkio ir sunkiai prieinamame rajone, apsuptame kalnų, toli nuo kelių. Dėl to kai kas šį bokštą nori laikyti senos, pasak kai kurių jų, neatspėtos (Kreivosios) pilies palikimu. Tą mintį ypač pakiša lig šiol gerai dar neištirti požeminiai urvai, buvę nuo bokšto į lauko pusę, anon pusėn mūrų. Kas tai per urvai, sunku pasakyti, tačiau architektūros istorikai pagal statybos techniką jų neskiria senesniems laikams, kaip XVI a. pradžiai, t. y. laiko kilus maždaug kartu su sienų mūrais. Betgi įdomu, kad XVII a. vidury apie tuos urvus nebuvo žinoma nieko ir jie buvo atidengti pripuolamai 1666 m. kasant griovius ir pilant pylimą palei sienas. Betgi šiuos urvus priskirti XIV a. vien dėl to, kad nėra žinių apie jų pradžią, negalima. Nėra abejonės, kad jie turėjo kažkokį ryšį su kalbamuoju bokštu bei su visa miesto ginamąja sistema. Gal tai buvo kokie slapti išėjimai anon pusėn sienų, gal kas kita[a], tai išaiškins būsimieji tyrinėjimai[334]. O mintis, kad neprasminga būtų buvę šioje vietoje statyti sienų ginamąjį bokštą, neturi pagrindo. Tiesa, čia siena nesuka nei į dešinę, nei į kairę, tačiau čia ji pradeda leistis žemyn Vilnios link, o be to, priešais yra kalvos, iš kurių galima dominuoti tam sienų gabalėliui. Tad bokštas čia ne mažiau reikalingas kaip ant posūkių.

333 L. Żytkowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805)*, p. 15.

334 Inž[inieriai] Franciszekas Walickis ir Wacławas Michniewiczius[b] yra tuos urvų mūrus tyrinėję ir savo išvadas paskelbę*: Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, 1907, t. 1, p. 175. Plan podziemiów na Bakszcie. Įklija tarp p. 174–175. Be to, žr. M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, p. 27.

3. Bokštas tarp Išganytojo ir Bernardinų vartų, stovėjęs priešais didįjį Polocko vieškelį, ėjusį per Užupį. Vieno 1671 m. dokumento žodžiais, jis stovįs jau 1½ amžiaus, t. y. bus atsiradęs kartu su sienų mūrais.

Ar buvo koks bokštas srityje nuo Rūdninkų vartų iki pilies sutvirtinimų, deja, neturime jokių žinių.

Miesto sienų ginamajam pajėgumui sustiprinti tarnavo dar už sienų iš lauko pusės supiltas pylimas ir kuolų tvora, tarnavusi kaip kliūtis puolančiam priešui pribėgti prie pačių sienų. Suprantama, prie tvoros sustojusį priešą sienų gynėjai galėjo daug taikliau apšaudyti. Be to, žymi dalis Vilniaus miesto buvo apsupta griovio, pripildyto vandens iš apylinkės gausių šaltinių. Kaip aiškiai matyti iš F. Gedkanto plano, upokšnėlis iš pietų prie miesto sienų priėjo prie pat Aušros vartų, nuo kurių jis pačiu pasieniu suko į kairę (pietų vakarus). Ties Apvaliuoju bokštu į jį įsiliejo dar vienas upokšnis ir toliau vanduo tekėjo pro Rūdninkų, Trakų, Vilniaus, Totorių, Šv. Magdalenos vartus ir į Vilnią įsiliejo ties dabartine katedros varpine. Tai buvo ne kas kita kaip garsusis Vingrys, kurio vanduo buvo vartojamas miestiečių, o be to, už sienų bent kelios buvo natūralios arba dirbtinės kūdros. Išsiliejęs jų vanduo, žinoma, taip pat sunkino priėjimą prie sienų.

[a]. Sienų išvaizda

Miestus supančios sienos buvo viduramžių santykių bei karo technikos vaisius. Viduramžių gynimosi sistemoje vyravo principas smogti priešą iš viršaus. Dėl to sienos būdavo statomos aukštos. Sienų aukštutinė dalis būdavo iškišama į priekį, o tokių iškišimų grindyse būdavo daromos skylės, vadinamieji machikulai, per kuriuos ant priartėjusio priešo galvų būdavo metami akmenys arba kokie kiti sunkumai ir liejama karšta derva, riebalai, verdantis vanduo ir pan. Kartais tam tikslui būdavo įrengiami lauko pusėn iškišti balkonai, vadinami kurdicijomis. Iš karto šitos kurdicijos buvo daromos medinės, bet XIV a. pradėta daryti mūrines. Šaudymui nuo mūro sienų būdavo daromos uždangos šauliams, lyg dantys viršuje sienų. Juo mūras aukštesnis, tuo patogiau būdavo ginti. Mat sunkiau būdavo priešui užkopti su kopėčiomis. Sienų storumas vaidino mažesnį vaidmenį, nes ardomosios priemonės buvo netobulos. Vėlyvesniais laikais, atsiradus artilerijai, ginamosios sienos savo išvaizdą pakeitė: kurdicijos – balkonai ir angos – machikulai išnyksta, sienos daromos daug masyviškesnės ir ne taip jau aukštos. Svarbu, kad ilgiau atlaikytų artilerijos ugnį. Miesto sienos ginamos nebe iš viršaus,

bet kryžmine ugnimi, apšaudant priėjimus prie sienų. Tam reikalui vartai ir bokštai išstumti į priekį, jų šonuose padaromos angos, per kurias apšaudomi priėjimai prie sienų.

Vilnių supusios sienos, kiek mums yra likę davinių spręsti apie jų išvaizdą, buvo greičiau naujoviško tipo, tačiau čia matome ir grynai viduramžinių bruožų. Iš dalies tai, matyti, dėl to, kad čia Europos rytuose visa technikos pažanga daug vėliau teprigydavo, o iš dalies gal ir dėl to, kad čia buvo skaitomasi su eventualiu priešu, kuris toli gražu neturėjo tobulų miestų puolimo priemonių, nei artilerijos, ypač totoriai, o iš dalies ir Maskva. Taigi Vilniaus sienose grynai viduramžiškas dalykas buvo machikulos – angos akmenims mėtyti ir dervai lieti. Ar jos buvo ant visų mūrų bei vartų, sunku pasakyti, tačiau, kaip matyti iš P. Smuglevičiaus akvarelės, machikulos ir XVIII a. tebebuvo išlikę ant Subačiaus vartų. Galimas dalykas, kad jų buvo ir kitur arba bus buvę bent medinių kurdicijų – balkonų.

Naujoviškieji Vilniaus sutvirtinimų bruožai, pritaikyti patobulėjusios karo technikos reikalavimams, buvo iškištieji pirmyn vartai bei bokštai, pritaikyti flanginiam sienų gynimui, o taip pat pylimas bei medžio užtvaros kaip priešą sulaikančios užtvaros.

Vakaruose miesto vartų gynimui dar būdavo įrengiami specialūs pirmyn iškišti sutvirtinimai – vadinamieji *propugnacula*. Tai savotiškos tvirtovėlės – fortai priešais vartus. Vilniaus sutvirtinimuose šitokių tvirtovėlių prieš vartus, atrodo, nebus buvę. Bent tuo tarpu apie jas neturime jokių žinių. Tik F. Gedkanto plane priešais Aušros vartus matyti kažkoks apskritas pastatas, labai primenąs praktikuotąsias apskritas priešvarčių tvirtovėles, vadinamas barbakanais. Aušros Vartų gatvės 25 nr. namo rūsy skliautuose galima pastebėti bruožų, būdingų užbaigimams požeminių koridorių, vedančių į lauko pusę iš miesto. Tie koridoriai būdavo naudojami susisiekti su priešvarčio tvirtovėle, o taip pat netikėtam puldinėjimui miestą apgulusio priešo. Betgi F. Gedkantoo plane toks koridorius iš miesto į lauko pusę nepažymėtas. Apskritasis pastatas su vartais sujungtas tik plonyte linija, kurios reikšmę sunku atspėti. Pagaliau dar nėra visiškai tikra, kad F. Gedkanto plano apskritimėlis reiškia gynybos pastatą. Jis, atrodo, stovi lyg kūdroje. Iš pietų atvestas upokšnėlis, vienos linijos čia išplėstas, apglobia tą apskritimėlį ir toliau jau vedamas dviejomis linijoms pačiu pamūriu. Dėl to yra teorija[335], kad šitas F. Gedkanto apskritimėlis reiškia ne kokį ginamąjį pastatą, bet vandens surenkamąjį baseiną, iš kurio vanduo galėjo būti paskirstomas po miesto kiemus. 1915 m. vykdant Vilniuje kanalizacijos darbus už Aušros vartų buvo aptikti apskrito pastato pamatai. Be abejo, tai tas pats F. Gedkanto plano apskritimėlis. Daugiau kasinėjimų pakol kas

[335] M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, p. 29.

nebuvo daryta, tad pastato paskirtis ir toliau tebėra mįsle[a]. Betgi kai kurie Vilniaus istorikai barbakano buvimu prieš Aušros vartus neabejojo, o „Litwa i Ruś“ redakcija 1913 m., tarp kitko, paskelbė[336] iš tūlo kolekcionieriaus Antano Šutino gavusi pasiskolinti seną Aušros vartų graviūrą, kurioje barbakanas – apskrita fortifikacija prieš vartus – esanti aiškiai matyti. Deja, ta graviūra, berods, nebuvo išspausdinta, kur ji yra, nežinom, tad ir patikrinti sunku. Būdinga, kad ja niekas nesusidomėjo, o dabartiniai Vilniaus istorikai jos nė neprisimena[337].

Kas liečia pačią sieną, tai jos tikroji išvaizda nėra gerai žinoma. Tačiau kiek galima spręsti iš P. Smuglevičiaus akvarelių, jų būta pakankamai aukštų ir storų. Viršuje matyti pailgos statmeniškos šaudymo angos. Be abejo, angų linijoje sienos turėjo būti plonesnės. Tuo būdu iš vidaus pusės sienų viršuje turėjo būti platforma, kurioje apsiausties metu galėjo būti patalpinamos patrankos ir įgula.

Smulkesnių žinių apie mūrus tuo tarpu neturime. Gal kada nors dar susiras kokių nežinomų šaltinių, o be to, daug dar galėtų paaiškinti kasinėjimai. Taip pat mums tebėra neaišku, nei kas tas sienas pastatė, nei kada buvo kurios jų dalys pastatytos, neišaiškintos yra Aušros vartų barbakano bei Bokšto kalno požemių mįslės, tačiau jau yra žinomos aplinkybės, privedusios prie miesto aptvėrimo siena, ir aiškus apytikris sienų pobūdis, o iš dalies ir išvaizda.

Literatūroje paprastai reiškiama nuomonė, kad Vilniaus sutvirtinimai buvę palyginus silpni, sienos buvę blogai pritaikytos gynimui, nes 2,9 km sienose tebuvę 6 fortifikaciniai vartai ir vos 3 bokštai. Iš tikrųjų to galėjo būti per maža, betgi vargu ar galima drąsiai tvirtinti, kad bokštų vos 3 tebuvę. Mūsų žinomieji visi trys buvo maždaug viename krašte – pietryčiuose ir rytuose. Ir kaip tik toje sienos dalyje, kur sutvirtinti buvo visi vartai – Rūdninkų, Aušros, Subačiaus. Ar ne tiksliau būtų prileisti, kad tokių bokštų arba kitokių panašaus tikslo įrengimų bus buvę ir likusioje sienų dalyje, tik mes jų pėdsakų dar nebūsim užtikę.

Mes jau kalbėjome, kad apie mūrų bei vartų išvaizdą kiek daugiau žinių turime tik iš XVIII–XIX a. sąvartos. Tam turime 2 svarbiausius šaltinius, būtent minėtąsias Smuglevičiaus akvareles ir [ekonominio] magistrato raštininko[b] Pranciškaus Krupavičiaus 1802 m. paruoštą Vilniaus viešųjų pastatų bei namų inventorių, kuris betgi daugiau žinių teikia tik apie vartus, kaip ir minėtosios akvarelės.

[336] Rondel za Ostrą Bramą, *Litwa i Ruś*, 1913, t. 2, nr. 6, p. 64[c].

[337] Neprisimena net M. Łowmiańska, nei L. Żytkowicz…

P. Smuglevičiaus akvarelės vaizduoja Subačiaus, Aušros, Rūdninkų ir Vilniaus gatvių vartus bei fragmentą mūrų tarp Aušros ir Rūdninkų vartų su Apvaliuoju bokštu (Arklių g.), o taip pat fragmentą mūrų tarp Aušros ir Subačiaus vartų. Tai yra tik fragmentai, tačiau iš tų akvarelių sienų išvaizda vis dėlto gana aiški.

P. Krupavičiaus inventoriuje aprašomi tik Bernardinų, Išganytojo, Aušros, Trakų, Vilniaus ir Totorių vartai. Rūdninkų ir Subačiaus vartų aprašymų nėra, nes 1802 m. jų jau nebebuvo. Pirmieji mat buvo nugriauti 1800 m., o antrieji – 1801 m. Greičiausiai jau nebebuvo 1802 m. ir vadinamųjų Magdalenos, arba Šlapiųjų, vartų, nes P. Krupavičius jų taip pat neprisimena. Kada jie iš tikrųjų buvo nugriauti ar užmūryti, nežinome. P. Krupavičius taip pat neprisimena sienų bokštų, iš kurių 3 – Išganytojo, Apvalusis ir Bokšto – dar 1799 m. tikrai tebebuvo. Pagaliau iš tų pačių 1799 m. yra žinomi dar vieni vartai, vadinamieji Pieno vartai, pastatyti ne miesto sienoje, bet toli už jos palei Šv. Stepono bažnyčią (Stepono gatvė prie geležinkelio stoties). Kas tai per vartai ir kuriam reikalui bei kada pastatyti, sunku pasakyti. Greičiausiai tai vėlyvų tos miesto dalies fortifikacijų statinys. Jie 1799 m. parduoti nugriauti už 520 auks.[338]

Pagaliau dar minėtini mūsų lig šiol nepaminėti vadinamieji Pilies vartai, buvę Pilies gatvės pabaigoje, prie dabartinės Katedros aikštės. Jų lig šiol neminėjome, nes jie priklausė ne miesto fortifikacijoms, bet prie pilies sutvirtinimų. Jie, be abejo, buvo daug senesni už miesto sienas bei vartus ir bus atsiradę dar XIV a., kai pilis buvo apsupta sutvirtinimų siena. Tai buvo išvažiavimas iš pilies rajono į miestą. Šitų vartų išvaizda nėra gerai žinoma. Teodoras Narbutas, kurio studentavimo laikais šie vartai dar tebebuvo (įmatrikuliuotas 1799 m.), rašo, kad jie buvę keturkampiai, lyg bokšto apačia, suskliausti viršuje, dengti palapinės išvaizdos stogu ir visai netinkuoti[339]. Betgi žinomas jų piešinys atrodo kitaip. Taip, pav., Juzefo Ozemblovskio litografijos vaizdely matome pilies vartus pastate, kuriame po 1828 m. buvo Vilniaus centrinis archyvas. Tai yra 3 aukštų namas, kurio pirmasis aukštas beveik be langų. Tik kairėje fasado yra įėjimo durys, dešinėje vienas langas. Patys vartai atrodo pravažiavimas tame name – pasažas. Jų viršuje langas, apsuptas barokiniais ornamentais. Tiesa, J. Ozemblovskio litografijoje vaizduojamų vartų bei pastato išvaizda galėjo būti pakeista remontų, atliktų po 1812 m., kada vartai bei jų namas buvo sunaikinti. Betgi pakeitimų, matyti, nedaug buvo padaryta, nes kitame senesniame, dar XVIII a., vaizdely, kuriame matyti geras

338 L. Żytkowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805)*, p. 31.

339 Ten pat, p. 20.

gabalas Pilies gatvės ir visas pilies rajonas su kunigaikščių rūmais, vartai bei jų pastatas beveik taip pat atrodo. Tik langų matyti iš viso 3, bet ne 5[340].

Kas dėl kitų vartų išvaizdos jų nugriovimo išvakarėse, tai apie Bernardinų ir Išganytojo vartus žinių neturime.

Subačiaus vartai atrodė puikiausiai iš visų Vilniaus fortifikacijų dalių. Tai buvo didelis keturkampis pastatas, 4 aukštų. Iš vartų šonų buvo du apskriti bokštai, iškišti į lauko pusę. Virš pravažiavimo angos buvo gyvenamosios patalpos, kuriose, pasak padavimo, gyvenęs miesto budelis[a]. Virš jo patalpų buvę du aukštai buvo pritaikyti gynimuisi. Juose buvo mūsų jau minėtos angos sunkumams mesti bei karštiems skysčiams išlieti. Tuo tarpu ten laikinai buvo įrengtas kalėjimas. Kiti vartai daugumoje buvo apleisti, dažniausiai juose nebebuvo nė pačių vartų, nes ir sienos kai kuriose vietose jau buvo suirę ar suardytos, tad miestas vėl buvo pasidaręs atviras[341].

[b]. Sienų užlaikymas

Vilniaus miesto sutvirtinimai nebuvo gerai užlaikomi. Priešų Vilnius ilgai nematė, pavojai jam retai kada tegrėsė, tad ir sienomis retai kada tebuvo rūpinamasi. XVI–XVII a. girdime ne vieną atsiliepimą, miesto sutvirtinimus atestuojantį ne iš gerosios pusės[342]. 1648 m. vadovaujant inžinieriui F. Gedkantui, sutvirtinimo darbai buvo pradėti, tačiau kas būtent tuo tarpu buvo padaryta, žinių neturime. Atrodo, kad tada bus buvę atremontuotos pačios sienos, pataisyti pylimai už jų bei grioviai pripildyti vandens. Tiems darbams vykdyti visi miesto gyventojai buvo apdėti specialiu mokesčiu, tačiau darbai neilgai tebuvo vykdomi. Vos keletą mėnesių. Kodėl darbai buvo pertraukti, tikrai nežinome. Greičiausiai dėl to, kad laikinai prablaivėjo politiniai horizontai – netrukus atrodė praėjęs kazokų ir Maskvos puolimų pavojus. Taip darbai buvo vėl pradėti tik 1654 m., kada seimas paskyrė specialius komisarus Vilniaus miesto sutvirtinimais pasirūpinti bei paruošti miestą karui. Kiek toli šitie darbai buvo padaryti iki 1655 m. vidurvasario, kada prie Vilniaus priartėjo caro kariuomenė, nežinome. Žinome tik, kad Vilnius nebuvo ginamas ir priešui atiduotas be kovos. Vilnių užėmusiam carui miestas, matyti, atrodė per mažai sutvirtintas, nes jis netrukus įsakė jį apsupti pylimais. Vilniaus įgulos vadas Michailas Šachovskojus šito caro įsakymo tiksliai neišpildė. Vietoje paprastų pylimų jis pastatė 20 užtvarų – palisadų. Jos, matyti, buvo menkai įrengtos,

340 H. Mościcki, *Generał Jasiński i powstanie Kościuszkowskie*, Warszawa, 1917, p. 6, 16.

341 L. Żytkowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805)*, p. 25.

342 M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, p. 31.

nes po keleto metų turėjo būti taisomos ir M. Šachovskojaus įpėdinis buvo net paruošęs tam reikalui 30 000 rąstų[343]. Apskritai Vilniaus miesto sutvirtinimų istorija yra tamsoka. Atrodo, kad jie nebuvo tinkamai prižiūrimi. Iš tikrųjų praktiškai karo istorijoje jie vos vieną vienintelį kartą tebuvo panaudoti,[a] būtent 1794 m. Kosciuškos sukilimo metu[344]. 1655 m. užimant miestą maskviečiams bei 1701 m. švedams, jo niekas negynė. Taip ir apie sienas bei jų vartus miesto istorijoje mes vos kada šį tą teužgirstame. Tik protarpiais tesužinome, kad štai vienais ar kitais metais buvo šis tas pataisyta bei pakeista sienose arba ypač vartuose.

Pagal sienų statytojų projektą bei pagal specialų Zigmanto II 1536 m. įsakymą visi pasieniai turėjo būti laisvi, neužstatyti[345]. Iš vidaus turėjo būti paliktas priėjimas sargyboms vaikščioti, o apsiausties atveju gynėjams susisiekti bei patrankoms pasistatyti. Iš lauko turėjo būti paliktas tarpas pylimui bei grioviui. Tačiau, pasirodo, kad šito įsakymo nebuvo laikomasi. Miestiečiai taupumo sumetimais mielai statėsi namus prie pat sienos, kad reikėtų mažiau plytų. Tuo būdu visas pasienis buvo iš tikrųjų užstatytas. 1607 m. Zigmantas IV Vaza buvo išleidęs įsakymą visus tokius namus nuo pasienio nugriauti, o už sienos pylimų bei griovio reikalui palikti net 40 sieksnių neužstatytą tarpą, tačiau, berods, šis įsakymas popiery teliko. Kiekvienu atveju XVIII a. gale pasieniai buvo užstatyti.

Vilniaus miesto sienos buvo nugriautos 1799–1805 m. laikotarpy. Tiek miestą supusių mūrų, tiek pilies griuvėsių nugriovimas, be abejo, buvo barbarizmas, nevertinimas senovės kultūrinių paminklų. Tačiau, deja, tuo metu nebuvo kas juos vertintų. Visi žiūrėjo iš praktinės pusės. Mūrai buvo nereikalingi, tad buvo nutarta juos nugriauti. To darbo ėmėsi, tiesa, ne magistratas, bet Rusų valdžia, kuriai lietuviškos senovės paminklai, žinoma, negalėjo būti jokia šventenybė. Tačiau reikia pastebėti, kad ir iš pačių vilniečių jų apsauga niekas nesirūpino. Magistratas rūpinosi tik tuo, kad iš griaunamų mūrų medžiagos gautų šiek tiek pajamų, kad pelnas tektų jam, bet ne Rusų valdžiai. Negirdėti taip pat jokių pasipriešinimo bei protesto balsų ir iš Vilniaus kultūrinių sluoksnių. O juk tuo metu tebebuvo ten aukštoji mokykla bei universitetas.

Kad Rusų valdžia šituo žygiu būtų siekusi sąmoningos politikos sunaikinti didingosios DLK senovės paminklus, įsakmių įrodymų neturimeb[b]. Oficialiuose tuo reikalu susirašinėjimuose apie tai neužsimenama. Tačiau faktas, kad dėl miesto mūrų nugrio-

343 Ten pat.

344 H. Mościcki, *Generał Jasiński i powstanie Kościuszkowskie*.

345 L. Żytkowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805)*, p. 25.

vimo buvo atsiklausta net paties caro, rodo, jog tuometiniai Vilniaus valdovai senovės paminklo reikšmę suprato ir patys savo atsakomybe juos naikinti nesiryžo.

Reikalą nugriauti mūrus iškėlė Vilniaus-Lietuvos civilinis gubernatorius Ivanas Fryzelis 1799 m. rugpjūčio 21 d. raštu generalgubernatoriui Borisui O'Brien de Lasey. Jis taip rašo: „Kaip Vilniaus miestą teršia senųjų miestą supusių sienų griuvėsiai, Jūsų Ekscelencija pats malonėjot matyti. Be to, dėl šitų nereikalingų mūrų Vilniaus miesto oras yra sutirštintas, tad nešvarus. Dėl to būtų naudinga mūrus nugriauti ir apvalyti jų užimamą plotą. Betgi aš be Jūsų Ekscelencijos leidimo nedrįstu tą pradėti vykdyti. Nuolankiai tai pranešdamas turiu garbės likti su didžia pagarba ir visišku atsidavimi."[346]

Jau šis laiškas rodo, kad, gubernatoriaus nuomone, mūrų nugriovimo faktas negalėjo būti menkos reikšmės dalykas. Generalgubernatorius galvojo taip pat ir pats nesiryžo to reikalo išspręsti, bet kreipėsi į patį carą, motyvuodamas tais pačiais, kaip ir gubernatorius, argumentais[347].

Caro pritarimas buvo, matyti, gautas netrukus, nes po kurio laiko Vilniaus administracijos organai pradėjo davinėti leidimus privatiems asmenims nugriauti vieną ar kitą mūrų dalį su sąlyga, kad būtų nuvalytas nuo liekanų visas plotas. Taip 1800 m. tūlas Kiauličius gavo leidimą ir išsiardė Rūdninkų vartus. Tuo pat metu buvo nugriauta dalis Išganytojo vartų bei kai kurie sienų gabalai.

Įdomu, kad nuo to reikalo nuošaly stovėjo magistratas, nors sienos ir visi vartai buvo jo nuosavybė ir jo kadaise pastatyti. 1800 m. birželio 18 d. magistratas, pamiršęs esąs savininkas, prašė gubernatorių Michailą Kutuzovą leisti jam pasinaudoti mūro medžiaga statant tiltą per Vilnią. Sekančiais metais magistratas atsiminė, kad mūrai yra jo nuosavybė, bet vėl jų ginti nė nemanė, tik kreipėsi į gubernatorių, prašydamas leisti jam pačiam nugriauti ir medžiagą panaudoti miesto reikalams. Ir dabar nurodomas to paties Vilnios tilto statybos reikalas.

Aiškus dalykas, kad tokiam tilteliui prašyti miesto mūro medžiagos buvo juokinga, o be to, po poros mėnesių ten buvo nutarta pastatyti medinį tiltą. Gubernatorius I. Fryzelis sutikimą davė ir pavedė magistratui nugriauti visus mūrus, pradedant nuo Bernardinų iki Vilniaus gatvių vartų, betgi neliečiant to tarpo, kuris ėjo pro Šv. Dvasios pravoslavų vienuolyną. Kadangi šiuo metu prie sienų buvo pristatyta visa eilė namų, tad gubernatorius įsakė susitarti su jų savininkais, kad jiems nebūtų padaryta nuostolių.

346 Ten pat, p. 26–27.

347 H. Mościcki, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, Wilno, [1913], t. 1: 1772–1800, p. 417.

Magistratas, gavęs gubernatoriaus leidimą, tuojau nusprendė visas *in corpore* apeiti mūrus ir patikrinti, kokia teise kas prie sienų buvo pasistatęs namus, patikrinti, kokius turi jie dokumentus į tuos sklypus. Tuo pat metu magistratas savo valdininkams pavedė sutvarkyti mūrų griovimo darbą, pradedant nuo Išganytojo bokšto ir Subačiaus vartų. Darbams vykdyti buvo paimti rangovai, kuriems buvo mokama net po 2 rubliu sidabro už kiekvieną 1 000 apvalytų plytų Subačiaus vartuose ir po 2,70 rublių Išganytojo bokšto.

Iš viso buvo gauta apie 60 000 plytų, iš kurių 38 000 buvo sukrautos Šv. Dvasios kapinėse, o dalis tuojau išparduota. Tos sienų dalys, prie kurių buvo prisistatę namų miestiečiai, buvo jiems paliktos amžino činšo teise, o kitur buvo leista miestiečiams imti plytas namų statybai veltui – „miesto pagražinimo reikalui“.

Reikia pasakyti magistrato gėdai, kad jis ne tik negynė miesto senovės paminklų, bet net neapsaugojo išardžius gautųjų plytų. Iš jų buvo projektuojama perstatyti vadinamąjį Svečių namą, tačiau to nebuvo padaryta, plytas miesto reikalams magistratas ir toliau pirkosi iš Šnipiškių plytinės, o šios atsargos taip ir išnyko. Atvirai kalbant, jos greičiausiai buvo išvogtos pačių magistrato narių bei jų bičiulių. Ir visas skubotumas, su kuriuo ėmėsi magistratas mūrus griauti, o taip pat lengvas dalinimas teisių nugriauti mūrus privačių asmenų reikalams atsiduoda tuo pačiu bizneliu.

1802 m. vasarą magistratas norėjo pradėti griauti Vilniaus gatvės vartus, tačiau čia kilo byla su Jurgiu Žukovskiu, kuris įteikė gubernatoriui skundą, įrodinėdamas, kad į tuos vartus jis turįs teisių, nes 1778 m. juose įrengęs ar restauravęs koplyčią. Jis, be to, turėjęs nuostolių 1794 m. sukilimo metu, tad reikalavo už visa tai vartus atiduoti jam amžinon nuomon arba leisti nusigriauti. Magistratas J. Žukovskio pretenzijų nenorėjo pripažinti, nes koplyčią įrengdamas jis, be abejo, turėjęs ne šios žemės tikslų ir primygtinai prašė gubernatorių leisti ardymo darbus pradėti. Betgi anksčiau, negu ši byla buvo baigta, generalgubernatorius Levinas Benigsenas įsakė neleisti imti mūrų medžiagos niekam, kas neturės jo paties leidimo. Šitas įsakymas buvo iššauktas sumanymo pastatyti Vilniuje imperatoriškuosius rūmus, perstatant buvusius vyskupų namus. Miesto mūrų medžiagą buvo nutarta jiems sunaudoti. Tuo būdu toliau sienas bei vartus ardė jau nebe magistratas, bet privatūs asmenys, kurie pasižadėdavo tam tikrą dalį plytų pristatyti būsimųjų imperatoriaus rūmų statybai. Taip 1802 m. horodnič[i]ui Veisui buvo pavesta nugriauti jau minėtus Vilniaus gatvės vartus, 1804 m. baigti griauti Trakų vartai. Apie tą laiką buvo nugriauti ir Totorių vartai, nors tikros jų nugriovimo datos nežinome, kaip nežinome ir kuriuo būdu išnyko likusioji miesto sienų dalis. Bene

paskutiniai 1805 m. buvo nugriauti vartai į Užupį (Bernardinų ar Išganytojo)[348]. Tuo būdu iš visų senojo Vilniaus fortifikacijų, kurios supo Vilnių per 300 metų, nepaliesti liko tik vieni Aušros vartai.

2. Tiltas per Nerį

Kad Vilnius buvo didelis prekybinis kelių mazgas nuo seniausių laikų, jau visuotinai pripažįstama tiesa. Lygiai nuo neatmenamų laikų per jį ėjo susikryžiuoja keliai[349]. Bent keli iš jų Vilniuje kirto per Nerį. Kaip jau minėta, yra net teorija ir Vilniaus miesto atsiradimą išvedanti iš persikėlimo vietoje išaugusios prekyvietės. Kaip per Nerį buvo persikeliama, mes neturime jokių žinių. Yra manoma, kad buvo naudojamasi brasta, kuri, spėjama, susidarydavusi iš Vilnios sąnašų sudaromų seklumų. Tos seklumos turėjo būti maždaug apie dabartinio Žaliojo tilto vietą, nes Vilnia į Nerį, kaip sakyta, tada įtekėdavo vakariniu pilies kalno šonu, maždaug ten, kur dabar buvusieji Tiškevičių-Mokslų akademijos rūmai[a]. Apie pirmąjį tiltą, aišku, žinių šaltiniuose randame tik nuo XVI a.

Vilniaus miestą liečiančioje literatūroje paprastai rašoma, kad pirmasis Vilniaus tiltas per Nerį buvęs pastatytas mūsų jau minėto U. Hozijaus 1536 m. Tačiau iš tikrųjų U. Hozijaus statytasis tiltas greičiausiai buvo jau ne pirmasis ir pastatytas jis turėjo būti gerokai anksčiau. Kaip ir daugeliu atvejų, taip ir čia nesusipratimas bus kilęs dėl to, kad senieji autoriai žinomuosius Vilniaus miesto dokumentus skaitė labai neatidžiai, o vėlesnieji jų visai neskaitė – tik sekė senesniaisiais autoriais.

Vos tik paskaičius 1536 m. Zigmanto II privilegiją J. Hozijui valdyti tiltą, tuojau matyti, kad tiltas buvo jau senokai pastatytas. Iš to paties dokumento aišku, kad tilto statytojas U. Hozijus, Jono tėvas, 1536 m. jau nebegyveno (jis mirė 1535 m.), kad tų metų pavasarį tiltas buvo apgadintas potvynio, kad jį atstatė velionio sūnus Jonas, kuriam dabar ir perduodamos visos teisės į tiltą. Be to, nėra abejonės, kad tiltas buvo baigtas ir ne 1535 m., t. y. U. Hozijaus mirties metais. Privilegijoje sakoma, kad U. Hozijus pastatęs tiltą iš leistosios rinkliavos susigrąžinęs išlaidas. Iš likusio pelno jis jau pradėjęs statyti prieglaudą prie Šv. Dvasios bažnyčios[350]. Aiškus dalykas, kad

348 L. Żytkowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805).*

349 Apie juos buvo minėta kalbant apie Vilniaus miesto kilmę.

350 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 48–53.

išlaidoms susigrąžinti reikėjo tik jau ne vienų metų pajamų. Taigi dabartinio Žaliojo tilto vietoje pirmasis tiltas atsirado tik jau ne 1536 m. Kada jis atsirado, tikrai nežinia. Bet tai turėjo būti po 1529 m. Yra žinoma, kad 1529 m. tiltą buvo apsiėmęs pastatyti ir gavęs privilegiją Vilniaus vaivada A. Goštautas. Galima spėti, kad jis savo teises bus perleidęs monetų kalyklos vedėjui bei horodničiui U. Hozijui, kuris tą darbą bus tuojau atlikęs.

Koks tas pirmasis tiltas buvo, žinių neturime. A. Goštautui pavestasis pastatyti tiltas turėjo būti mūrinis, o jame turėjo būti įrengta krautuvių. Iš tilto mokesčio ir šių krautuvių pajamų tiltas turėjo būti išlaikomas ir remontuojamas paties A. Goštauto bei jo įpėdinių. Miestiečiams buvo uždėta pareiga tik duoti pagalbos tik potvynių metu[351]. Koks buvo U. Hozijaus pastatytasis tiltas, nežinome. Galimas dalykas, kad jis buvo medinis (1605 m. jau mūro), o krautuvių ant jo tikrai nebuvo. Bent jos, nei pajamos iš jų niekur neminimos. Minimos tik pajamos iš pravažiavimo mokesčio.

Literatūroje, be to, paprastai rašoma, kad tai buvęs iš viso pirmasis Vilniaus tiltas per Nerį. Ar tai teisybė, tikrai pasakyti sunku, nors atrodo sunkiai įtikėtina. Greičiausiai tiltas ir anksčiau bus buvęs, tik gal ne toje pat vietoje. Kad ši prielaida gali būti teisinga, mums parodo 1719 m. [karaliaus] dvaro teismo komisarų, sprendžiusių kapitulos ir pilininkystės sklypų sienas, aktas. Jame kalbama apie senoviškąjį kelią, vedusį į kadaise buvusį Neries tiltą, pastatytą Lietuvos didžiųjų kunigaikščių, t. y. priešunijiniais laikais[352]. Ir šiaip šaltiniuose užtinkame paminėjimų, rodančių, kad senųjų laikų vilniečių tarpe tebekursavo padavimai apie tiltą, buvusį arčiau pilies. Minėtoji komisija, galimas dalykas, kalbėjo ne vien padavimais, bet ir dokumentais remdamasi, nes abi susiginčijusios pusės juk buvo pateikusios savo senuosius dokumentus.

Apskritai, sunku tikėti, kad iki XVI a. Vilniuje nebūtų buvę tilto. Miesto privilegijose ir kituose aktuose jis neminimas greičiausiai tik dėl to, kad buvo ne miesto, bet pačių valdovų statytas.

Grįžtant prie U. Hozijaus tilto, minėtina, kad pagal privilegiją jis buvo U. Hozijaus nuosavybė, tačiau pajamos, 1719 m. akto žodžiais tariant didžiųjų kunigaikščių, ne visos turėjo jam tekti. Susigrąžinęs tilto statybos išlaidas, U. Hozijus savo žinioje turėjo pasilaikyti tik tiek pajamų, kiek jų buvo reikalinga tilto remontui. Kitos pajamos turėjo

[351] J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, Wilno, 1841, t. 3, p. 340; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 82.

[352] M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego „Wilno od początków jego do roku 1750“, tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 55; to paties, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *ten pat*, 1843, t. 24, p. 27–28.

eiti prie Šv. Dvasios bažnyčios senelių prieglaudai pastatyti bei išlaikyti. Pajamos buvo numatytos iš vadinamojo tiltinio mokesčio, kurio dydis buvo numatytas privilegijoje. Palyginus su ano meto kainomis, mokestis nebuvo mažas:

1) nuo vežimo malkų, šiaudų, šieno, javų ir kt. žemės ūkio produktų – l denaras-obolas, pinigėlis (šiuo metu pinigėlis jau lygus denarui, anksčiau buvo pusė denaro)[a];

2) nuo dėžės arba statinės druskos – l obolas;

3) nuo vienkinkio vežimo prekių – 3 obolai;

4) nuo dvikinkio briko prekių – 5 obolai;

5) nuo parduoti vežamų karvės ar jaučio – l obolas;

6) nuo l krūvos (*cumulo*) molio plytoms gaminti – 20 gražių.

Kad tilto pajamos nesumažėtų, Zigmantas II ta pačia privilegija uždraudė statyti tiltus visame Neries ruože nuo Bistricos iki Kernavės, mažus tiltelius – vadinamuosius jazus – nuo Nemenčinės iki Kernavės, o keltus – nuo Verkių iki Panerių[353].

Ar šitą mokestį mokėjo ir bajorai bei jų valdiniai, nėra visiškai aišku. Privilegijoje jie nesuminėti. Vėlesniais laikais jie nemokėjo, 1538 m. atstačius abu tiltus per Vilnią – ties Bernardinų ir Išganytojo vartais – mokestis taip pat buvo numatytas, tačiau šioje Zigmanto II privilegijoje magistratui įsakmiai pasakyta, kad bajorai ir dvasininkai nieko nemokės[354]. Reikia manyti, kad jie nemokėjo ir už naudojimąsi tiltu per Nerį. Galimas dalykas, kad su tilto sargais bei valdytojais būdavo nesusipratimų, tad jiems išvengti 1538 m. privilegijoje ta išimtis Vilnios tiltams įsakmiai buvo pabrėžta.

Tolimesnis tilto likimas nėra gerai žinomas. Zigmanto Augusto laikais mes apie jį išgirstame tik ryšy su Šv. Dvasios prieglauda, kurią didysis kunigaikštis paima ypatingon savo globon. 1545 m., turbūt kaip nors atlyginęs J. Hozijui, jis perdavė tiltą ir prieglaudą magistratui. Kartu buvo nustatyta smulki jos administravimo bei aprūpinimo tvarka. Pagrindas betgi liko toks pats – prieglaudai tenka visos tilto pajamos, atskaičius administravimo bei remontų išlaidas[355].

Beglobodamas prieglaudą, Zigmantas Augustas visus jos įsigyjamus namus atleido nuo visokių prievolių – nuo prievolės duoti butus visokių susibūrimų metu (išskyrus Vakarų [šalių] valdovų delegatus), o taip pat nuo gėrimų mokesčių[356].

353 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 48–53; M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 2, p. 225–234.

354 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 61–62.

355 Ten pat, p. 77–78.

356 Ten pat, p. 79, 120.

Kaip atrodė tiltas, teturime tik vienintelį aprašymą A. Gvagninio: „Per tą upę tiltas iš abiejų galų mūrinis, didelis, iš viršaus dengtas skindeliais[a]. Jam pastatyti nemažai išleista.“[357] Toliau apie jį išgirstame tik 1605 m. iš kapitulos protokolų, kuri savo posėdy patenkino magistrato prašymą tilto remontui duoti iš Panerių šilo 20 pušų[358]. Tai įvyko spalio 5 d., tad tiltas buvo sugedęs greičiausiai ne[b] nuo pavasario potvynių. O gal buvo ruošiamasi jį sutvirtinti prieš žiemą.

Kaip šitas tiltas sunyko, žinių nėra, bet 1621 m. jo jau nebebuvo. Tų metų seimo konstitucijoj sakoma, kad bajorijai esą daug nepatogumų ir nuostolių, kad prie Vilniaus per Nerį jau nesą tilto. Esą sunku persikelti per upę. Miestas turįs tuojau pradėti statyti ir per 2 m. pastatyti. Jei tos prievolės neatliksiąs, turėsiąs sumokėti 1 000 auksinų baudos. Tiltas turįs būti pastatytas iš Šv. Dvasios prieglaudos pajamų. Betgi miestas pasižadėjęs ir savų lėšų pridėti. Dėl to atstovams [DLK pasiuntiniams] „prašant“ nuo tilto užbaigimo per 6 m. turėsią mokėti tilto mokesčius ir bajorai, dvasininkai bei jų valdiniai. Nuo kiekvieno pardavimui vežamo vežimo turėsią mokėti po 2 pinigėliu[359]. Reikia manyti, kad ši konstitucija buvo įvykdyta, tačiau apie tiltą vis dėlto labai negreit šį tą išgirstame.

Tik 1658 m. Vilniaus magistrato instrukcijoje pasiuntiniams, vykstantiems pas carą, sakoma, kad mūrinis tiltas sudegęs karo metu (1655 m.), o iš kelto pajamas imąs „vaivada“ caro iždui, nors pagal privilegijas jos turį eiti magistratui tilto atstatymo ir prieglaudos reikalui[360].

Lenkiškoje literatūroje paprastai yra rašoma, kad tiltą sunaikinęs J. Radvila 1655 m., atsitraukdamas iš Vilniaus. Jis miestą apiplėšęs ir ant tilto dar turėjęs susidūrimų su kazokais. Iš tikrųjų tiltą greičiausiai sudegino etmono J. Radvilos įsakymu, tačiau jis pats tada su kariuomene pasitraukė ne per aną tiltą, bet per laikinį karinį, pastatytą aukščiau Antakalnio, kuris taip pat buvo sudegintas. Miesto tiltas greičiausiai buvo sudegintas pasitraukiančios įgulos, kuriai vadovavo Kazimieras Chvalibogas Žeromskis[361].

Kaip ten bus buvę, tačiau aišku, kad po karo Vilnius tilto neturėjo. Buvo naudojamasi keltuvu. Dėl to 1670 m. seimas priėmė beveik žodis žodin tokią pat konstituciją, kokia buvo priimta 1621 m. Tiltas turėjo būti pastatytas per 2 m., o bajorijai tilto mo-

357 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 3, p. 341.

358 Ten pat, p. 91.

359 *Volumina Legum*, t. 3, p. 208–209 (f. 431). Pastebėtina, kad tai tas pats seimas patvirtino pernykštę privilegiją Šv. Petro prieglaudai dėl Nemenčinės tilto, ten pat, p. 209 (f. 431).

360 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, p. 127.

361 A. Šapoka, *Lietuva Švedų karo metu 1655–1660* (rankraštis).

kestį mokėti [reikėjo] 6 metus[362]. 1671 m. vasario[a] 24 d. tą reikalą svarstė ir kapitula. Ji nutarė, kad geriausia būtų išnuomoti keltą, o nuomą pavesti statybos reikalams. Be to, reikią sumažinti prieglaudos vargšų skaičių, o santaupas pavesti statybai. Kapitula nutarė prisidėti prie tilto statybos, duodama iš vyskupo Labanoro miškų medžių ir leisdama statybos reikalui apdėti mokesčiu savo jurisdikos gyventojus, jei tokį mokestį kitos jurisdikos mokėsią[363].

Buvo, vadinasi, ruošiamasi ir projektuojama. Tačiau iš to nieko neišėjo, o 1676 m. seimas vėl pakartojo 1670 m. konstituciją, kad tas, kas turėjęs tiltą pastatyti, paėmęs daug pinigų, bet nepastatęs. Kad tiltas pagaliau būtų pastatytas, seimas paskyrė specialią komisiją tuo rūpintis: Naugarduko kaštelioną Kristupą Jesmaną, Vilniaus pakamarį Kazimierą Čižą ir Lydos vėliavininką Joną Kurčą[364]. Remdamasis burmistriniais aktais[b] J. I. Kraszewskis rašo, kad tiltas buvęs pastatytas 1674 m. Planą paruošęs pulkininkas Giovannis Baptista Fredianis, o statęs karališkasis statytojas Fickas[365]. Tačiau tai bus nesusipratimas. Gal kaip tik tas Fickas bus buvęs 1676 m. konstitucijoje minimasis kaltininkas, paėmęs pinigus, bet tilto nepastatęs.

Skirtoji komisija, matyti, veikė, bet tuojau pasirodė, kad trūksta lėšų. Tada 1677 m. seimas tilto statybai Vilnių ir jo priemiesčius 2 met[ams] apdėjo dvigubu gėrimų mokesčiu – „čopove“. Pagaliau pasirodė, kad ir to dar neužteks, tad 1678 m. seimas tą mokestį padidino ir pratęsė dar vieneriems metams[366]. Žinoma, prie to dar prisidėjo miestas, turbūt ir kapitula su vyskupu, o prieglaudos buvo įkeisti vieni namai[367]. Taip tiltas pagaliau buvo pastatytas ir pradėtas naudoti, tačiau 1684 m. Šv. Trejybės klebono byloje su magistratu jis dar vadinamas nebaigtu, o be to, jį jau spėję apgadinti pavasarį ledai. Tada buvo taip pat skundžiamasi, kad bajorai, priešingai 1670 m. ir vėlyvesnėms konstitucijoms, tilto mokesčio nemoką ir nesą galimybės jį iš bajorų išreikalauti. Dėl to ir komisarinis teismas patarė iš lauko pusės įtaisyti tvirtą grandinę bei spyną, kad niekas nepraleistas negalėtų pravažiuoti. Tik magistrato atstovas tada suabejojo, kad, girdi, kažin kas turįs būti tvirtesnis – grandinė ar pačios bajorijos priimtoji konstitucija? Iš visos bylos taip pat paaiški, kad tiltas buvo mūrinis[368].

362 *Volumina Legum*, t. 5, p 54.

363 J. Kurczewski, *Kościól zamkowy*, t. 3, p. 197.

364 *Volumina Legum*, t. 5, p. 212 (f. 431).

365 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 3, p. 341.

366 *Volumina Legum*, t. 5, p. 258 (f. 527), 309 (f. 633).

367 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 257, 259.

368 Ten pat, p. 252, 253, 259, 264, 265.

Tuo metu tilto rinkliava paprastai būdavo išnuomojama. Būdavo gaunama 1 200–1 400 auksinų per metus.

Šitas tiltas buvo nuverstas 1700 m. potvynio. Tada vėl ilgą metą Vilnius buvo be tilto, tik su keltu. Naujai atstatytasis buvo vėl nuverstas 1761 m. potvynio. Tiltą naujai atstatė Lietuvos iždininkas Sologubas[a]. Tiltas buvo mūrinis ir nudažytas žaliai. Nuo to meto jis pradedamas vadinti Žaliuoju tiltu. Jis sudegė 1791 m. ir buvo atstatytas 1806 m. Pasitraukdami nuo Napoleono, rusai 1812 m. tiltą sugriovė[b]. Po karo jis buvo atstatytas ir išliko iki 1898 m., kada buvo pastatytas geležinis tiltas, išlikęs iki mūsų laikų[369].

3. Miesto aprūpinimas vandeniu[c]

Kiekvienam miestui bei jo gyventojams vienas aktualiausių klausimų yra vandens klausimas. Vandens gausumas bei prieinamumas visada buvo ir yra glaudžiame ryšy su miesto gyventojų sveikatingumu ir miesto saugumu nuo ugnies. Vilnius šiuo atžvilgiu yra neblogoje padėtyje. Jame vandens kadaise net per daug būta. Jau nekalbant apie tai, kad jis yra prie Neries ir prie Vilnios, kaip mes jau anksčiau kalbėjome, jis buvo įsikūręs žymia dalimi balų ir versmėtų skardžių vietoje. Juk dabartinė katedros aikštė dar XVII–XVIII a. kartais tebebuvo neišbrendama, o prie jos buvę miestą supusių sienų vartai buvo vadinami Šlapiaisiais. Iš Pilies gatvės apvažiuoti pilies rajoną (pro katedros bokštą) Neries link rudenį ir pavasarį dažnai buvo visiškai neįmanoma. Kaip dar pradžioje kalbėjome, pasak M. Limanowskio teorijos, pačiame dabartinio miesto centre kadaise buvęs versmėtas pelkėtas skardžius. Ir iš tikrųjų šių versmių palikimas yra ne vien mūsų jau žinomasis Vingrys bei šaltiniai jo vardo gatvėje, bet tai liudija ir kai kurie dokumentai. Kad XVI a. Vilniaus kapitula rūpinosi specialiais kanalais nusausinti Pilies gatvę, galima suprasti, nes jos pabaiga iš tikrųjų yra žemai. Bet kad dar XVII a. gale vandens prisipildydavo Vokiečių gatvės rūsiai, kuri yra juk gana aukštai, gali būti paaiškinama tik šaltiniais.

Iš tikrųjų šaltinių dabartinio Vilniaus plote, senojo Vilniaus priemiesčiuose, yra žinoma gana daug. Garsiausieji jų ir gausiausi vandeniu buvo Vingrio šaltiniai, iš kurių, berods, dar ir dabar ima vandenį kai kurie miestiečiai. Be to, yra žinomi vadinamieji Župronių, Misionierių, Aušros vartų ir kt. šaltiniai. Senasis Vilnius iš jų ėmė vandenį kasdieniniams savo reikalams. Patogiausi ir didžiajai miesto daliai geriausiai tiko

[369] W. Zahorski, *Przewodnik po Wilnie*, Wilno, [1910], p. 130.

Vingrio šaltiniai arba, tikriau sakant, Vingrio upelis, papildomas daugelio šaltinių. Jis prasidėjo anapus Aušros vartų, maždaug geležinkelio stoties rajone, už viaduko, ir atitekėjęs iki Aušros vartų suko į kairę, o paskui tekėjo miesto sienos pakraščiu, Pylimo gatve. Kaip jau minėta, ten, kur dabar yra Vingrio aikštė, Pylimo [ir] Naugarduko gatvių susikirtime, buvo tvenkinys. M. Limanowskis, kaip atsimename, daro prielaidą, kad tas tvenkinys ten buvęs nuo amžių, dar ir tada, kada Vilniaus miesto čia nebuvę. Bet galimas dalykas, kad tai buvo iš tikrųjų vėlesnių laikų dirbtinis tvenkinys – vandens pripildytas miestą supusio griovio gabalas. Pagaliau vis tiek kuriuo būdu šis tvenkinys atsirado, svarbu, kad jau XVI a. pradžioje jo vanduo buvo naudojamas viso gretimojo miesto rajono.

Oficialios žinios apie Vingrio vandens naudojimą miesto reikalams prasideda nuo 1532 m. lapkričio 18 d.ª Tada šis visas vanduo buvo nuosavybe Šv. Dvasios vienuolyno dominikonų. Nuo kada dominikonai buvo Vingrio tvenkinio ir viso upelio savininkai, žinių neturime. Šv. Dvasios bažnyčia buvo pastatyta 1441 m., vienuolynas įkurtas ir senoji bažnyčia perstatyta 1501 m. didžiojo kunigaikščio Aleksandro. Kad Vingrys būtų priklausęs Šv. Dvasios bažnyčiai dar tada, kai ji buvo parapijinė, labai abejotina. Greičiausiai tvenkinys atsirado tik apsupus Vilnių siena bei grioviu. Galbūt dominikonų pastangomis tas tvenkinys ir atsirado. Jį sudarę dominikonai ir bus gavę didžiojo kunigaikščio privilegiją jį valdyti. Zigmanto II 1533 m. dokumente-sprendime ginčo su magistratu sakoma, kad Vingrio vandenį dominikonams dovanojęs didysis kunigaikštis Aleksandras, gi, pasak 1536 m. pirkimo–pardavimo akto, dominikonai gavę jį iš savo viršininko Mykolo Korčako, o Aleksandras tai patvirtinęs[370].

Iš to tvenkinio dominikonai buvo nusivedę į savo vienuolyną vamzdžius, kuriais vanduo tekėjo į vienuolyną. Juos pasekė ir kai kurie kiti gyventojai, kurie už naudojimąsi vandeniu mokėjo dominikonams nuomą. Pirmoji žinia apie tai, kaip minėta, yra iš 1532 m. lapkričio 18 d., kai pranciškonai sudarė su dominikonais sutartį, kad už Vingrio vandenį kasmet mokės 30 grašių, nes dominikonai esą Vingrio ir vamzdžiokanalo savininkai. Matyti, pranciškonai į savo vienuolyną buvo pasidarę atšakojimą iš dominikonų kanalo[371].

Upelio vandens nuosavybė, žinoma, keistokas dalykas, ypač kai tas upelis teka per svetimą žemę. Vingrys taip pat tekėjo per miesto žemę bei per patį miestą. Tad supran-

[370] F. Giedroyć, Z dziejów hygieny w dawnej Polsce. Wodociągi i kanały miejskie, *Przegląd Historyczny*, 1909, t. 8, nr. 2, p. 246–247.

[371] Ten pat, p. 246.

tama, kad miestiečiai jo vandenį naudojo. Dominikonai čia sukliudyti negalėjo. Jie ir nekliudė, kol vanduo buvo imamas tiesiog iš upelio. Bet kai magistratas pradėjo statyti vandentiekio įrengimus, dominikonai pareiškė pretenzijų ir apskundė miestą Zigmantui II. Miestas, t. y. magistratas, teisinosi tuo, kad Vingrys teka per jo žemę ir kad iš seno miestiečiai šiuo vandeniu naudojęsi lygiai taip kaip ir dominikonai. Tačiau didysis kunigaikštis bylą išsprendė dominikonų naudai, nes jie turėjo Aleksandro privilegiją, o magistratas miesto teisių negalėjo paremti jokiais dokumentais. Miestiečiai Vingrio vandenį galį naudoti bei į savo namus nusivesti tik su dominikonų vienuolyno žinia ir vienuolynui atsilygindami pagal susitarimą[372].

Su vienuolynu miestas, matyti, nesusitarė, o gal ir dėl to, kad iš vieno Vingrio visą miestą aprūpinti vandeniu buvo neįmanoma (negalima buvo vandens priversti), tad sekančiais 1534 m. magistratas išprašė iš Zigmanto II teisę pasinaudoti šaltiniais, buvusiais už Subačiaus vartų prie Župronių kelio. Tačiau kai magistratas pradėjo tiesti vamzdžius, užprotestavo Trakų kaštelionas bei Žemaičių seniūnas Petras Stanislovas Kiška (1534 m.). Esą vandens nutraukimas kenkiąs jo laukams. Tada magistratas kreipėsi į didįjį kunigaikštį, kuris pasiremdamas miestiečių tvirtinimu, kad P. S. Kiškos laukams tuo nekenkiama, nes vamzdžiai vedami per paties miesto pievas, velionio Kiškos sūnums įsakė magistratui jokių kliūčių nedaryti, o jei jaustųsi vis dėlto skriaudžiami, tesikreipią į jį patį[373].

Pasirodo, tuo būdu klausimas dar nebuvo išspręstas. Kai sekančiais metais Zigmantas II vėl atvyko į Vilnių, magistratas vėl kreipėsi į jį, prašydamas vandens klausimą sutvarkyti. Dabar vėl labiausiai buvo akcentuojama blogybė, kad miestas negalįs naudotis Vingrio vandeniu. Esą ir gaisrą (1530 m.?) nebuvę kaip sulaikyti svarbiausia dėl to, kad Vingrys, užvaldytas dominikonų, jau nebetekėjęs savo senąja srove. Esą vandens pakankamai yra ir kalne už Subačiaus vartų prie pat vieškelio. Šaltiniai esą didžiojo kunigaikščio žemėje. Miestas prašąs leisti tą vandenį atvesti vamzdžiais per miesto pievas į patį miestą. Kadangi dėl šių šaltinių panaudojimo kėlė ginčą Kiškos, tai Zigmantas II net pats nuvažiavo prie jų ir apžiūrėjęs konstatavo, kad į tuos šaltinius niekas jokių teisių negalįs turėti. Šaltiniai esą jo žemėje, o jis, norėdamas Vilnių aprūpinti vandeniu taip, kaip esanti aprūpinta Krokuva, dovanojąs juos miestui ir leidžiąs laisvai per savas pievas nuvesti į miestą „per perkasus ir mūrus miesto į namus ir daržus“. Be to, ta pačia proga miestui buvo suteikta teisė laisvai naudotis Vingrio vandens pertekliu-

372 Ten pat.

373 Ten pat, p. 248.

mi, t. y. tuo vandeniu, kuris tekėjo žemiau mūsų minėtojo tvenkinio, kuriuo naudojosi dominikonai. Visą tą vandenį, kuris tekąs per miesto žemę bei perkaso grioviu mūrų pasieniu, miestas laisvai galįs naudoti savo reikalams. Galįs jį užtvenkti kuriuo būdu ir iš tvenkinio, taip pat per pylimą bei mūrus, įvesti į miestą[374].

Iš anapus Subačiaus vartų miestas vandenį atsivedė, tačiau panaudoti atliekamą Vingrio vandenį buvo sunku arba neįmanoma. Kad vanduo lengvai atitekėtų į namus, kiemus, rezervuarus ar tvenkinius, be abejo, turėjo būti juo aukščiau. Tuo tarpu nuo dominikonų tvenkinio atliekąs vanduo tekėjo jau daug žemiau. Tuo būdu iš jo vanduo tegalėjo būti panaudotas tik pačios pakalnės rajonui. Dėl to sekančiais 1536 m. gegužės 22 d., vietoj daręs kokius įrengimus žemutinio Vingrio vandens lygiui pakelti, magistratas iš dominikonų vienuolyno nupirko Vingrį su visais kanalais bei visomis teisėmis ir su kaimyniniu namuku (vandentiekis?). Už tai magistratas sumokėjo 100 kapų grašių ir 10 svarų pipirų. Dominikonai betgi pasiliko sau teisę iš tvenkinio į savo vienuolyną atvesti vieną kanalą arba vamzdį ir naudoti vandenį viso vienuolyno reikalams. Ta pačia proga dominikonai užtikrino magistratą, kad iš Vingrio veltui imti vandenį jie niekam jokių teisių nesuteikę. Visi, kas imą, moką mokestį, kuris, žinoma, nuo dabar turėjo tekti magistratui. Išimtį sudarą Hozijai. U. Hozijui bei jo įpėdiniams dominikonai be mokesčio leidę nuvesti vandenį iki jų rūmų Vokiečių gatvėje. Be to, veltui vandenį imąs valdovas pilies reikalams[375].

Dėl pilies tenka pastebėti, kad ji ir vėlesniais laikais turėjo atsivedus iš Vingrio savo specialų vamzdį ir magistratui mokesčio nemokėjo. Ir dar daugiau – kartais valdovas leisdavo prie savo vamzdžio prisijungti ir kai kuriems privatiems namų savininkams[376].

Nupirkęs Vingrį ir gavęs teisę naudotis šaltiniais iš anapus Subačiaus vartų, magistratas ėmėsi pats aprūpinti miestą vandeniu. Jis įrengė visą eilę magistrali[ni]ų vamzdžių mieste, o namų savininkai patys turėjo įsivesti vandenį į savo kiemus. Pagal mūsų jau minėtąjį 1536 m. Zigmanto II pertvarkymą už naudojimąsi vandeniu namų savininkai turėjo mokėti 8 grašius per metus[377]. Taip miesto aprūpinimas vandeniu buvo sutvarkytas ilgiems laikams.

374 Ten pat, p. 248–249; *Sobranije drevnich gramot i aktov gorodov Vilny, Kovna, Trok, pravoslavnych monastyrej i po raznym predmetam,* d. 1, p. 36–37, Nr. 23.

375 F. Giedroyć, Z dziejów hygieny w dawnej Polsce. Wodociągi i kanały miejskie, *Przegląd Historyczny*, 1909, t. 8, nr. 3, p. 367–370, p. 365–370; *Sobranije drevnich gramot i aktov gorodov Vilny, Kovna, Trok, pravoslavnych monastyrej i po raznym predmetam,* d. 1, p. 37–42, Nr. 24.

376 F. Giedroyć, Z dziejów hygieny w dawnej Polsce. Wodociągi i kanały miejskie, *Przegląd Historyczny*, 1909, t. 8, nr. 3, p. 369.

377 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 58.

Iki pat XIX a. vanduo vilniečių buvo imamas iš viešųjų magistrato vamzdžių, o stambesniosios įstaigos (pav., jėzuitai) už tam tikrą mokestį ir patys nusitiesdavo atskirus tiesioginius vamzdžius, iš kurių kartais vandenį gaudavo kaimyniniai namai.

Mieste, be to, buvo įrengta keletas vandens perskirstymo rezervuarų. Vienas toks, kaip jau minėta, berods, buvo tuojau už Aušros vartų. G. Brauno plane vieną tokį rezervuarą matome Rotušės aikštės šiauriniame kampe, o antrą – pilies rūmų kieme – fontaną[378]. Galimas dalykas, kad tokių bus buvę mieste ir daugiau.

Tenka dar pastebėti, kad iš vadinamųjų Župronių pakelės šaltinių vandenį imti Kiškos ir vėliau dar bandė trukdyti. Tačiau 1558 m. Zigmantas Augustas tą klausimą galutinai išsprendė miesto naudai. Įdomu, kad dabar jau buvo pasakytas ir tikrasis šito upelio vardas – Druja[379].

Vamzdžiai buvo mediniai. Jiems pagaminti – išgręžti iš rąstų – miestas turėjo specialią dirbtuvę, kuri pagamindavo vamzdžių paties magistrato laikomiems magistraliniams kanalams, o taip pat pardavimui privatiems savininkams, norintiems savo namus prijungti prie viešųjų vamzdžių. Visam vandentiekiui prižiūrėti magistratas laikė specialius tarnautojus. XVII a. vidury buvo vamzdininkas – „rurmistras“ – ir 4 padėjėjai, kurių pirmąjam buvo mokama 100 kapų ir dar 12 kapų aprangai, o visi kiti 4 gaudavo po 48 kapas ir visi kartu 24 kapas maistui. Kadangi vamzdžių medžiui magistratas išleisdavo 150 kapų grašių, tai visas vandentiekis miestui tekainavo 428 kapas grašių[380].

[378] M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 70–71, 78, 80–81, 82.

[379] F. Giedroyć, Z dziejów hygieny w dawnej Polsce. Wodociągi i kanały miejskie, *Przegląd Historyczny*, 1909, t. 8, nr. 2, p. 249–250.

[380] M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, p. 160, 179.

[V.] AMŽININKAI APIE SENĄJĮ VILNIŲ[a]

Apie XVI a. Vilnių ir jo gyvenimą mes žinome nemažai nuotrupų. Tačiau pilnam vaizdui susidaryti jų vis dėlto yra per maža. Šiokį tokį miesto vaizdą gauname iš jau daug kartų minėto G. Brauno plano-paveikslo. Tam reikalui, be abejonės, daug galėtų padėti miesto aprašymai, deja, jų beveik neturime. Tiesa, jų yra. Tačiau dažniausiai tai yra aprašymai žmonių, kurie patys Vilniuje nė nebuvo, bet sukompiliavo juos iš ankstyvesnių raštų, viską be jokios tvarkos suversdami į vieną aruodą. Tuo būdu ir vaizdas išeina dažnai ne to meto –anachronistiškas ir iškreiptas. Kai kurie Vilniaus aprašinėtojai jam priskyrė net tai, ką kiti ankstyvesnieji autoriai buvo pasakę apie visą kraštą bei vargingųjų valstiečių gyvenimą. Iš tokių aprašymų naudos nedaug, tačiau dėl pilnumo mes juos čia vis dėlto suminėsime.

Apie Vilnių įvairiomis progomis prisimena ir kai kuriuos jo bruožus charakterizuoja daugelis XVI a. autorių bei kitokių šaltinių (laiškų, pranešimų), tačiau pirmasis jį apibūdina kaip vienetą tik Motiejus *Miechovita* („Tractatus de duobus Sarmatiis", Cracoviae 1517)[b]. Trumpą jo aptarimą čia ištisai pacituosime: „Lietuvos žymiausias ir sostinės miestas yra Vilnius. Jis yra tokio dydžio kaip Krokuva su Kazimiežu bei Klepažu ir su visais priemiesčiais. Tačiau namai čia nėra, kaip mūsų miestuose, susiglaudę, bet juos dažnai skiria daržai bei aikštės. Vilniuje yra dvi mūrinės pilys – Aukštutinė kalne ir Žemutinė pakalnėje."[381]

Be abejo, šio M. Miechovitos aprašymo įtakoje yra legenda ant Wacławo Grodeckio[c] Lenkijos ir Lietuvos žemėlapio, išspausdinto Antverpene[d] 1570 m. *A. Ortelijaus* atlase „Theatrum orbis terrarum"[e]. Esą miestai Lietuvoje negausūs ir neskaitlingi gyventojais. Dėl paties Vilniaus ten sakoma: „Krašto sostinė Vilnius yra vyskupijos miestas, didumo toks kaip Krokuva. Betgi namų suglaustų jame nėra, bet kaip kaimuose perskirti daržų ir tuštumų."[382]

Bent kiek savistoviau ir plačiau Vilnių aprašo savo 1526 m. kelionės į Maskvą aprašyme Zigmantas *Herberšteinas*:[f] „Krašto sostinė yra Vilnius, miestas plačiai išsistatęs kalvose tarp Neries ir Vilnios. Neries upė žemiau Vilniaus įteka į Nemuną… Vilnius tik dabar yra apsuptas mūro siena. Jame yra daug bažnyčių bei šiaip mūro pastatų. Jų

381 J. Fijałek, Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go, *Ateneum Wileńskie*, 1923, t.1, nr. 3–4, p. 511.

382 Ten pat, p. 513.

tarpe yra katedra, dabar valdoma tikro karaliaus Zigmanto sūnaus Jono, labai rūpestingo vyro, kuris ir mus grįžtančius labai maloniai priėmė. Be to, yra parapijinė bažnyčia (t. y. Šv. Jono)[a] ir keletas vienuolynų, ypatingai žymus didelėmis lėšomis pastatytas reguliariųjų pranciškonų (Trakų g.)[b]. Lietuvos Kunigaikštijoje yra 3 Romos obediencijos vyskupystės, būtent Vilniaus, Žemaičių ir Kijevo (Lucko?)[c]. Rusiškųjų vyskupysčių Lenkijoje ir Lietuvoje bei jų inkorporuotose žemėse yra šios: dabar Vilniuje gyvenąs arkivyskupas ir Polocko, Vladimiro, Lucko, Pinsko, Cholmo, Peremišlio vyskupai. Lietuvoj ypatingai gausu medaus, vaško, pelenų, kurių didelė daugybė išvežama į Dancigą, o iš ten į Olandiją."[383]

Toliau sekantį Vilniaus apibūdinimą randame *J. A. Krasińskio* Lenkijos aprašyme „Polonia", išėjusiame 1574 m. Bolonijoje[d], kur yra specialus Lietuvai skirtas skyrius „De Lithuania, moribus, origine et sacris Lithuanorum ritibus"[e]. Jis rašo: „Vilnius, žymiausias Lietuvos miestas ir visos provincijos sostinė, stovi tarp kalvų, kur suteka Neris su Vilnia. Jis tiek pastatų puošnumu bei gražumu, tiek gyventojų gausumu bei pačiu platumu prašoka visus kitus Lietuvos miestus ir, be abejonės, gali lygintis su kitais žymiausiais šiaurės miestais. Jame yra dvi pilys, kurių statyba daug kainavo Lietuvos kunigaikščiams. Jos žymios didumu ir savo pastatų puošnumu. Mieste daug žymių bažnyčių, įvairiose miesto dalyse daug didingų didžiūnų, bajorų ir miestiečių rūmų. Vilnius yra didžiųjų kunigaikščių ir vyskupų sostinė. Čia vyskupystę įkūrė pirmasis Lenkijos karalius Vladislovas Jogaila, suteikiąs vyskupui ir visam dvasininkų luomui daug malonių, 1387 žmonijos išganymo metais. Yra čia taip pat daugelio ordinų vienuolynų, bet visus pralenkia pranciškonų observantų vienuolyno puikumas. Iš viso yra daugiau graikų apeigų sekėjų rusų, kaip Romos obediencijos bažnyčių. Nūdien Vilniuje klesti jėzuitų kolegija, kurioje mokoma visų geriausių mokslų, įkurta to miesto vyskupo Valerijono, vadovaujama mokytų vyrų, kurią dėl mokslingų pasirodymų, dėl scholarų kilmingumo ir gausumo galima palaikyti ne kokia paprasta mokykla, bet akademija. Šitas miestas yra žymus daugeliu dalykų. Pirklių ir įvairių rūšių bei įvairių tautų amatininkų yra nepaprastai daug. Prekyvietėje parduodamų daiktų taip daug, kad ir didžiausia kariuomenė nelengvai galėtų sunaudoti. Maistas kaštuoja menkus variokus, palyginus su kitų kraštų kainomis. Vilniaus vaivada iš Lietuvos svietiškų senatorių karalijos senate yra pirmasis, kaštelionas priskaitomas prie žymiųjų karalystės tarėjų, miesto vaitas veikia karaliaus ir didžiojo kunigaikščio vardu.

[383] Ten pat, p. 512–513.

Palei Vilnių prie Vokės upelio skitų tauta totoriai savo laukus dirba. Jie yra mahometonai. Juos Lietuvos kunigaikštis Vytautas iš vidurio Skitijos su žmonomis ir vaikais atgabenęs įkurdino viduryje Lietuvos 1396 krikščionių išganymo metais. Jie gyvena savais įstatymais ir lygiai su lietuviais pripažįsta didžiojo kunigaikščio valdžią. Jie yra geri šeimos tėvai ir nesvetimi karo reikalams. Iš jų yra sudaromi būriai, kuriuos karalius paprastai panaudoja kare.

Be Vilniaus, Lietuvoje yra dar daugelis nemenkų miestų su žymiomis pilimis, kurias visas aprašyti norėdamas turėčiau parašyti dar vieną tomą. Iš to aiškėja, kad klaidinga yra nuomonė, būk Lietuvoje labai reta yra miestų ir negausių kaimų. Suprantama, kad Lietuva nėra taip tirštai gyvenama kaip Italija, Vokietija ir Lenkija, tačiau ne taip jau visai tuščia, kaip anie nori. Nes ten, kur kadaise buvo dykos girios arba nykios pelkės, dabar jų daugelį išnaikinus, miškų vietoje, sunaikinus pirmykštį barbariškumą[a], miestiečių ir valstiečių yra ūkininkaujama."[384]

Čia, kaip matome, stengiamasi net koreguoti paskleistuosius pasakojimus apie Lietuvą ir bandoma polemizuoti. Tačiau ir iš šitokio aprašymo mes vis dėlto palyginus nedaug tesužinome.

Daug plačiau, tačiau, deja, labai netiksliai, be jokios kritikos sutraukus visas ir seniausias, patikimas ir nepatikimas žinias („yra apsuptas mūrų") Vilnius [aprašytas] jau daug kartų minėtajame[b] *G. Brauno* atlase, išėjusiame Kelne 1588 m.[c] „Theatrum urbium praecipuarum totius mundi", t. III[a]. Kad tai ne savarankiškas aprašymas, bet kompiliacija iš įvairių ankstyvesnių autorių, dažniausiai taip pat kompiliavusių, mes galėsim pastebėti ir lygindami su mūsų tik ką pacituotaisiais tekstais[d] Brauno atlase. „Vilna Lithuaniae Metropolis" rašoma: „Vilnius tikrai gyventojais gausus, platus ir vyskupinis šios Didžiosios Kunigaikštijos miestas, vietos gyventojų vadinamas *Vilenszki*, vokiečių, jų kalba – *die Wilde*[e]. Jis yra gavęs vardą nuo pro jį tekančios taip pat vadinamos upės, kuri, prasidėjusi Lietuvoje ir susijungusi su Nemunu, įplaukia į Prūsų marias. Miestas yra apsuptas mūru su vartais, kurie betgi niekad neuždaromi. Gyvenamieji namai daugiausia yra mediniai, paprasti, žemi, neturi nei atskirų miegamųjų, nei virtuvių, net neatskirti nuo tvartų, nors gyvulių ir galvijų yra daug laikoma. Ne per geriausia tvarka yra ir sustatyti, išskyrus vieną kitą gatvę, kuriose svetimšaliai, lanką tą miestą prekybos reikalais, yra pasistatę gana puikių mūro namų – jais puošiasi Vokiečių ir Pilies [gatvių] dalys.

[384] Lenkiškas šio veikalo vertimas, atliktas Stanisławo Budzińskio, išėjo 1852 m. Plg. J. Fijałek, Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go, *Ateneum Wileńskie*, 1923, t.1, nr. 3–4, p. 514–516.

Vilniuje yra taip pat ir karališkieji rūmai – vieni tikrai dideli, pasižymi savo salių erdvumu, kiti kalne bokštais įžymūs. Šalia jų žemiau yra ginklų dirbtuvė, kurioje galima matyti visokios rūšies karo pabūklų, nors visoje Lietuvoje nėra nė vienos kurio metalo kasyklos ar klodo.

Bažnyčios daugiausia mūrinės, yra tačiau ir medinių, nes visiems įvairių tikybų sekėjams yra leidžiama savo kultą vykdyti. Puikus yra bernardinų vienuolynas, pasižymįs tašytų akmenų gražia statyba. Yra taip pat rusų kiemas (*aula*)[a], kuriame jie išskirsto iš Maskvos atgabentas savo prekes – vilkų, lapių, ypatingai baltųjų, kiaunių, sabalų, šermuonėlių, leopardų ir kitų gyvulių brangius kailius. Įvairiose gatvėse miestiečių reikalams yra įtaisyti šuliniai, kurie betgi visi išeina iš tų pačių šaltinių, esančių palei Vokiečių vartus.

Priemiesčiai nėra, kaip kituose gerai pastatytuose miestuose, vienas nuo kito atskirti ir atskirais vardais pavadinti. Vilnius yra apsuptas ir apjuostas vienu nuolatiniu nenutrūkstančiu priemiesčiu, kuriame matosi lyg išsėtas begalinis namų skaičius be jokio plano, be jokių tvarkingų gatvių, bet pagal kaimišką barbarų skonį, kaip dalia ir aplinkybė lėmė. Nes iš vienos tos savo iš kelių pušinių rąstų grubiai pastatytas trobas perkelia į kitą vietą ir be tvarkos, kur patinka, pasistato. Už vartų, vedančių į karališkąją pilį, už pusės mylios nuo Vilniaus karalius Zigmantas pasistatė, tiesa, karališką, nors vien iš medžio, vilą, kur galėtų pasitraukti ir pailsėti nuo miesto rūpesčių. Ji yra su giraite ir žvėrynu, kuriame visokios rūšies žvėrys labai didelėmis išlaidomis yra užlaikomi. Vietos žmonių kalba tai vadinasi „Versupa“, t. y. šalia upės, netoli kurios, tiesa, ir yra. Vilniaus ir visi priemiesčių trobelių gyventojai yra kaimiškos ir serviliškos prigimties, jokių amatų ir laisvesnių verslų nemoką ir jais neužsiimą, nerangūs, pritingę, apsileidę, neturį jokios laisvės, bet yra tik tarnai ir aukštesniųjų luomų laikomi tikrais vergais. Toks gyvenimas tačiau (nuostabus dalykas), atrodo, juos džiuginąs. Nes savo ponus labiausiai myli ir jiems tuo ištikimiau bei stropiau tarnauja, juo aštriau ir žiauriau žodžiais ir rykštėmis su jais yra elgiamasi. Nors vyno ir neturi, tačiau gėrimui ir tos rūšies linksmybei yra gerokai pasidavę. Midus ir alus yra jų gėrimas. Labai dažnas degtinės, cibulių ir kitų panašių dalykų vartojimas namuose, nuolat pilnuose dūmų (nes jokių neturi dūmtraukių), gadina jų akių sveikatą, taip kad niekur nėra tiek aklų kaip tame mieste. Namuose nėra jokių papuošalų ir neužtiksi brangesnio baldo. Pamatysi tėvus ir vaikus kartu su gyvuliais prie to paties suskretusio židinio, šalia kurio, taip pat ant kieto[b] suolo guli neseniai tapusi motina šeimininko žmona, kuri trečią ar ketvirtą dieną po gimdymo jau dirba sunkiausius darbus namuose ir lauke. Visame tame

mieste niekas nevartoja lovų (!)[a]. Minkštai miegoti laikoma ištižimu. Daug jau reiškia, kad labiau pasiturį savo guoliui vartoja suolą, apdengtą meškos kailiu. Ne geresnis ir ne civilizuotesnis aukštesniųjų luomų gyvenimas, tik jie brangesniu rūbu, sidabro papuošalais, kuriais noriai puošiasi, jie parodo savo kilnumą. Miestiečiai savo žmonas mėgsta puikiai rėdyti, o kaimiečių rūbai yra paprasčiausi, vis tos pačios spalvos bei pavidalo.

Visame tame dideliame mieste nėra nei vienos prieglaudos, jokios vargo slegiamiems skirtos vietos, kur jiems būtų palengvinama gailestingumo darbais. Midaus, degtinės ir blogo alaus prisigėrę mušasi ir kivirčijasi, vienas kitą sužeisdami ir žiauriai sumušdami. Jei kuris užmuša svetimšalį, mirties bausmę užsitraukia. Už 16 talerių gali atsipirkti gyvybę. Bet jeigu kas lietuvį nužudo, tada, jei žudikui pavyksta pasprukti, užmuštojo giminės ir artimieji išbalzamuoja lavoną kvepalais, kad jis galėtų išsilaikyti nepalaidotas ir, jei kartais pavyktų sučiupti žudiką, galėtų jam parodyti lavoną, nes kitaip negalėtų reikalauti jam mirties bausmės. Jei kuris nužudytasis būna palaidotas prieš žudiko sugavimą, mirties bausmės nėra, net pinigine pabauda jis tada nėra baudžiamas, bet tik rykštėmis plakamas.

Priemiesčiuose daugiausia gyvena totoriai – žemdirbiai, vežėjai ir prekių nešiotojai, kurių darbu žiemą naudojasi pirkliai, vykdami į artimiausias apylinkės vietoves. Ir tiktai žiemą, ne kuriuo kitu metu, galima į tą miestą atvykti ir iš jo išvykti, nes visoje Lietuvoje keliai yra trukdomi pelkių ir ji visa yra apaugusi giriomis. Žiemą gi, pelkėms ir liūnams giliai įšalus ir apsiklojus sniegu, keliai yra atviri į visas puses, nesakau, išminti ir naudojami, bet vien žvaigždžių nurodomi. Naudojamieji gyvuliai[b] yra tos pačios laukinės stiprybės kaip ir važiuotojai. Žmonės minta juoda duona ir kitu labai blogu maistu, o pagalvio vietoje pasirenka sau suolelį ar akmenį: gyvuliai gi dažnai jokio tvarto nemato, nuvargę jie būna pavaromi į tankų, sniegu pridengtą mišką, kur kanopomis stengiasi susirasti ir pasiekti sniego slepiamą ganyklą. Totoriai vežikai visiems pirkliams ir svetimšaliams yra labai ištikimi. Mat jeigu savo šeimininkams neparveža iš tų, kuriuos vėžino, stropumo, ištikimybės ir tiesumo paliudijimo rašo, tikriausiai būna kariami.

Tikyba tame mieste yra nuostabiai išpažįstama. Žmonės mišių bažnyčioje klauso labai dievotai: kunigas atlieka šventas apeigas už užleistos uždangos. Jei ši kartais būna nutraukiama, neįmanoma apsakyti, su kokiu dievotumu mušasi visi ne tik į krūtinę, bet ir į veidą. Jei kurie naktį naudojasi moteryste ar neteisėtu būdu nusižengia skaistybei, sekančią dieną dėl tikybiškų nusistatymų neina į bažnyčios vidų, bet pamaldų klauso pro sienoje padarytą skylę. Ir tą paprotį laiko taip griežtai, kad iš to tikybiško

nusistatymo galima pažinti palaidus vaikinus ir prasižengusias mergaites. Gana dažnai nustatytu metu yra daromos eisenos ir švenčių procesijos, kuriose nešami šventųjų Pauliaus ir Mikalojaus paveikslai. Tik Mikalojų, tiesa, jie labai gerbia ir aukština. Žmonės į tas procesijas labai gausiai lankosi: ateina ant galvos užsidėję net kurpes ar porą kojinių – tai ženklas, kad jie turi būti visiškai pasidavę aukštesniųjų luomų tarnavimui. Neturtingųjų žmonių tie autuvai yra labai paprasti, turtingesnieji juos papuošia auksu ir šilku. Kadangi tik mirdami jie teišsivaduoja iš tos kietos vergijos, kurios jie patys nesijaučia esą slegiami, yra laidojami gerai aprengti, net pinigais kelionės reikalams apdovanoti: kartu yra dedamas ir giminių bei tų, kuriems mirusis buvo mielas, šventam Petrui rašytas laiškas, kuriuo jam, kaipo dangaus vartininkui, yra pristatomas mirusis, kad būtų šiam lengviau į dangaus laimę įeiti. Tų ir kitų prietarų žmonės tebesilaiko ir po krikščionybės priėmimo, todėl nėra ko stebėtis iš to, kad jie anksčiau garbindavo ir maldaudavo žalčius, saulę, moliuskus, ugnį kaipo naminius dievus.“[385]

Kaip matome, čia iš tikrųjų yra ne tiek Vilniaus, kiek krašto kultūrinio lygmens bei papročių aprašymas. Iš tikrųjų daugiausia rinkinys plepalų apie šio tolimo krašto kuriozus, plepalų, surankiotų iš įvairių kompiliatorių, kartojusių seniausių autorių pasakiškas pastabas. Suprantama, kad iš šitokio senų pasakų kartojimo paties Vilniaus vaizdo susidaryti negalime. Juo labiau, kad čia Vilniui suverčiama viskas, ką kada nors koks autorius yra parašęs apie Lietuvą (pav., Z. Herberšteino pasakojimas apie trobas ir t. t.). Panašių kurioziškų Lietuvos gyvenimo bei jos kultūrinio lygmens charakteristikų anais laikais Europoje daug kursavo. Dėl to nenuostabu, kad iš lietuvių pusės kartais būdavo bandoma į juos reaguoti, atitaisyti[a]. Kadangi ano meto papročiu žemėlapių antroje pusėje paprastai būdavo išspausdinamas žemėlapyje vaizduojamojo krašto apibūdinimas, tai šitokis Lietuvos aprašymas buvo išspausdintas ir garsiojo 1613 m. M. K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapio antroje pusėje. Čia stengiamasi atitaisyti daugelis neteisingų paskalų apie Lietuvą. Tarp kitko yra paliečiamas ir Vilnius, ir tai neabejotinai paliečiamas kaip tik turint galvoje mūsų tik ką pacituotąjį G. Brauno atlaso aprašymą. Mes čia pacituosime šiojo aprašymo ištraukas, liečiančias Vilnių.

Aprašymas pradedamas šitaip: „Braižydami, kiek galėjome, uoliausiai šį DLK geografinį žemėlapį, pamatėme, kad reikia šį tą prikergti apie tos šalies ir jų gyventojų papročius, kad būtų užkirstas kelias įvairių autorių raštams bei nuomonėms, kurie savo knygose apie šią šalį daug ką neteisingo pasakojo. Mes stengdamiesi tą viską aprašyti

[385] Lietuviškas šio pasakojimo vertimas buvo išspausdintas: Vetusius [Z. Blynas], Vilnius XVI amžiaus pabaigoje, *Naujoji Romuva*, 1934, nr. 195, p. 680–681[b].

pamatėme, kad jų raštuose daug kas ne tik neatitinka tikrenybę, bet net priešinga. Didžioji Lietuvos Kunigaikštija yra plačiausia ir žymiausia valstybė… Nors aukso, sidabro ir vario kasyklų neturi, tačiau šių dalykų visada užtektinai turėjo ir turi, ir ne daiktus į daiktus keičia, kaip kiti rašo… Miestų, miestelių bei kaimų šioje valstybėje yra daugybė. Iš jų pirmoje vietoje stovi Vilnius – valstybės sostinė, didelis ir puošnus miestas, aplinkui su priemiesčiais apimąs apie 2 vokiškas mylias. Jis guli Neries ir Vilnios upių santakoje. Iš jų toji, kuri miestui vardą davė, yra mažesnė, gi antroji didesnė ir plukdoma, nutekėjusi už Vilniaus 14 mylių prie Kauno susilieja su Nemunu.

Pačiame mieste yra daug gražių pastatų, tiek viešųjų, tiek privačių, gražiai pastatytų, nes medinių namų dabar jau nedaug bėra ir jie tik užkampiuose bei priemiesčiuose stovi. Pilis gi dvi turi ne tiek stiprias, kiek gražias: vieną vadinamajame Tauro kalne, pastatytą dar pagonybės laikais ir dėl senumo jau dalinai apgriuvusią; antrąją – slėnyje, kur Vilnia įteka į Nerį. Joje prabangiška katedra pastatyta ir šv. Stanislovui pašvęsta. Daug, be to, yra šiame mieste Romos ir graikų apeigų bažnyčių. Aukštais mokslais žydinti jėzuitų akademija pastatyta didelėmis lėšomis. Rusijos metropolitas ten pat turi savo būstinę graikų apeigų Marijos Mergelės vardo bazilikoje.“

Paminėjus Rytų apeigų vyskupystes Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje ir žymesniuosius miestus, sakoma: „Mažesniuose miestuose rečiau rasi krosnis šildymui, jų vietoje statomos tam tikros krosnys duonai kepti ir valgiui virti ir, kaip ir kituose kaimyniniuose kraštuose, daugelis neturi dūmtraukių. Tas pats ir kaimuose, išskyrus dvarus ir didžiūnų rūmus, kurie paprastai yra daug erdvesni ir patogesni. Didžiūnai gi turi gražius rūmus ar pilis, išpuoštas visokiais užsieniniais papuošalais ir įvairiais baldais apstatytas. Kai kurios pilys aprūpintos sienomis, pylimais ir daugeliu kariškų pabūklų.

Žemaičiai, kurie gyvena kaimuose ar miesteliuose, žiemą praleidžia pailgos formos trobelėse, nepanašiose į šalmą, kur jie kartu su gyvuliais ir visa savo manta nesėdi prie sukurto viduryje trobelės laužo dūmuose, kaip daugelis pasakoja (ir, manau, klysta [patikėję] kitų pasakojimais), nes jiems netrūksta ir plačių kaminų… Lietuvis yra apsivilkęs gana puošniai ir naudojasi ne vienu tiktai drabužiu. Kaimiečiai menkai ir skurdžiai gyvena. Valgo juodą duoną, suteptą riebalais, ir galvijų mėsą, kurios čia yra didelė daugybė. Iškilmingais atvejais geria degtinę, alų, midų, atskiestą vandeniu, tačiau šių dalykų jie rečiau ragauja… Jie (lietuviai)[a] gyvena pagal visus krikščioniškus papročius kaip ir kitos krikščioniškos tautos, o tuos senoviškus lietuvių papročius, apie kuriuos

rašė Enėjus Silvijus, atmetė arba, reikia manyti, kad jie tokių prosenovėje ir neturėjo, kas labiau panašu į tiesą.“[386]

Reikia taip pat tik stebėtis, kad net A. Gvagninio kronikoje, išėjusioje 1578 m., „Sarmatiae Europeae descriptio“ taip pat randame dažnai kompiliatyvines žinias, nors autorius M. Strijkovskis[a] Vilnių pats galėjo neblogai pažinti[b]: „Vilnius didelis ir žymus miestas, visos kunigaikštijos sostinė, guli tarp kalnų prie Neries ir Vilnios, iš kurios yra ir vardą gavęs. Aplink apsuptas mūrais ir pats mūrinis. Jame yra dvi pilys, žymios ir dideliais pinigais išmūrytos: viena ant aukšto kalno, o kita apačioje, viena greta kitos, kurias iš vienos pusės, iš Rytų supa Vilnia, o iš kitos – Neris. O tos upės ten pat susilieja. Vilnia yra mažesnė, o Neris daug didesnė, plaukiojama upė, kuria prekės laivais, čia vadinamais vytinėmis, paprastai gabenamos į Dancigą, Prūsijos uostą. Per tą upę tiltas didelis, iš abiejų galų mūrinis, iš viršaus skiedromis dengtas, yra pastatytas už didelius pinigus. Vanduo skaidrus kaip krikštolas.

Tame mieste Romos ir Rusų religijos mūrinių ir medinių bažnyčių yra apie 40[c]. Vyskupo sostas pilyje, Šv. Stanislovo vardo katedros bažnyčioje. Taip pat rusų metropolitas savo sostą turi rusų cerkvėje, didelėje, pašvęstoje Švenčiausiai Panelei, kurią jie vadina Nekaltąja. O visoje Lietuvos kunigaikštijoje yra 4 Romos vyskupai, būtent Vilniaus, Žemaičių, Kijevo[d] ir Jonavos (Lucko vakarinė dalis Palenkėje)[e], be tų, kurios yra Voluinėje, kaip Kijevo ir Lucko. Be to, klebonijų arba parapijų žymiausių, įkurtų Jogailos, kuris pirmasis Lietuvą krikštijo, yra 7, būtent Ukmergės, Maišiagalos, Nemenčinės, Medininkų, Krėvos, Obolcų ir Hainos. Arkivyskupas, kuris yra minėtųjų Lietuvos vyskupų viršininkas, savo sostą turi Lvove, Rusios sostinėje. Rusų vladikų yra 7: Polocko, Vladimiro, Lucko, Pinsko, Kijevo, Peremyšlio ir Lvovo, kuris taip pat turi metropolito titulą. Tačiau apie juos ir apie rusų religiją bus kalbama žemiau, aprašant rusų ir Maskvos žemes.“ Toje vietoje apie rusų metropolitą sako: „Savo sostą jis turi Vilniuje, Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos sostinėje, Švenčiausios Panelės cerkvėje, kurią jie vadina Nekaltąja. Betgi tas metropolitas ne visada Vilniuje gyvena, nes yra kitas vyresnis Vilniaus vyskupas, Romos bažnyčios apeigų, nes Vilniaus miestiečiai laikosi Romos tikybos, nors jų tarpe ½ yra rusų, ir ten yra tiek pat rusų kiek ir Romos bažnyčių.“[387]

[386] Lietuviškas šio aprašymo vertimas buvo išspausdintas: Plk. ltn. Andrius, 1613 metų Lietuvos žemėlapis, *Karo archyvas*, 1937, t. 8, p. 60–66[f].

[387] J. Fijałek, Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go, *Ateneum Wileńskie*, 1923, t.1, nr. 3–4, p. 520–524.

Čia, kaip matome, be kitų autorių žinių, yra viena kita pastaba iš autoriaus paties stebėjimų ir prikergta žinių apie tikybinius santykius. Jose daug kur [atliepia] J. Dlugošas ir M. Strijkovskis.

Iš vėlesnių laikų Vilniaus aprašymų bene plačiausias yra Gerhardo Merkatoriaus-Henriko Hondijaus atlase, išėjusiame 1638 m. Amsterdame, „Atlas novus sive descriptio geographica totius orbis terrarum“, kuriame Lietuvos aprašymas pridėtas prie 1613 m. M. K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapio[a]. Iš esmės tai yra santrauka G. Brauno atlaso aprašymo, papildyto dar senesnėmis Enėjaus Silvijaus Piccolominio pasakomis – „matrone palam concubinos habent“[388 b].

Pabaigai čia prisiminsime, kad ir ne Vilniaus miesto aprašymą, bet pastabas apie jo gyvenimą bei prekybą iš XVI a. vidurio.

1551 m. Frankfurte prie Oderio išėjo Tacito „Germania“, suredaguota Jodoco Willichiuso[c], kuris toje Tacito teksto vietoje, kur kalbama apie germanų aprėdus bei pamėgimą brangiųjų kailiukų, pridėjo ilgą pastabą, įrodinėdamas, kad tie kailiai bus buvę gaunami iš Pabaltijo, kur ir dabar Vilniuje esąs didelis kailių prekybos centras. Kailių prekyba Rytų miestuose visur klestinti, bet visus pralenkiąs Vilnius. Pats J. Willichiusas, būdamas Vilniuje, viduryje aikštės matęs didelį namą, pastatytą specialiai kailių prekybos reikalams. Ten kasdien, išskyrus šventadienius, esą pardavinėjama įvairiausių rūšių kailių, kilusių kartais net iš Lapijos[d], kurių Lenkijos ir Prūsų miestuose esą galima pamatyti tik mugių metu. Esą neabejotina, kad tik kailių prekybos reikalui Vilniuje apsigyvenę vokiečių pirkliai susispietę savo gatvėje, kuri esanti mūrinė, gražių rūmų joje esą[389e].

Greta blogų Vilniaus atestacijų tuo pat metu užtinkame ir gerų atsiliepimų apie jį. Tai yra 1570 m. atsiliepimas jėzuitų provincijolo L. Maggio laiške generolui: „Pagaliau liepos 4 d., Dievui padedant, atvykome į Vilnių, Lietuvos sostinę, didelį miestą, gyvenamą ne vien lietuvių, bet taip pat lenkų, vokiečių ir graikų tikybą išpažįstančių rusų, jei neminėti totorių, kurie, mahometoniškuose prietaruose paskendę, gyvena gretimuose priemiesčiuose. Mieste yra puošnių pastatų… Nėra čia barbarybės kraštas, nėra toks necivilizuotas, kaip kad daugelis yra įsitikinę. Priešingai, visur esame taip kultūringai priimami, kaip ne dažnai galima sutikti Italijoje. Tad atsisakinėdami vykti į šiuos kraštus niekas negali dengtis visokiomis kliūtimis dėl nežinomų sąlygų bei dėl pavojų silp-

388 Apie E. S. Piccolominio žinias žr. specialioje A. Janulaičio studijoje: A. Janulaitis, *Enėjas Silvius Piccolomini bei Jeronimas Pragiškis ir jų žinios apie Lietuvą*, Kaunas, 1928.

389 M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 71–76.

nasveikačiams. Kai dėl žemiškųjų patogumų, tai kur tik važiavome, visur jų turėjome taip gausiai, kaip nebūna Italijoje… Kiek tai liečia mane, tai juo labiau pažįstu šį kraštą, juo mažiau mane betraukia prie itališkų saldybių.“[390]

[390] St. Bednarski, Geneza akademii Wileńskiej, *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno, 1929, t. 1: Z dziejów Dawnego Uniwersytetu, p. 13–14.

[VI.] VILNIUS UNIJINIAIS LAIKAIS[a]

L. Miestiečiai bajorų šešėly[b]

Senoji Lietuvos valstybė buvo absoliutinė monarchija[c]. Didysis kunigaikštis joje buvo neaprėžtų teisių viešpats. Tiesa, jau nuo XV a. greta jo buvo vadinamoji Ponų taryba, XVI a. vis daugiau reikšmės valstybės gyvenime įgauna bajorų seimai, bajorija per tą laiką išgauna visą eilę privilegijų, praplečiančių jos teises, tačiau teoretiškai visa tai tebėra tik jai suteikta valdovo malonė. Kraštą valdo jis bei jo agentai, bet ne kokie visuomenės atstovai. Ir vykdomieji organai, ir teismai valdovo valia atsiranda, yra jo paskiriami ir net vadinami jo vietininkais. Įstatymai taip pat jo leidžiami. Nei Ponų taryba, nei į seimą susirinkusi bajorija įstatymų leidime tiesiogiai nedalyvauja. Jie tik prašo savo didįjį kunigaikštį, kad būtų toks ar toks įstatymas išleistas. Bet kai 1564–1566 m. buvo įvykdytos administracijos ir teismų bei seimelių reformos, Lietuva virto bajoriška valstybe visiškai lenkiško modelio. Joje jau ir administracijos organai ir teismai buvo visai tokie pat kaip ir Lenkijoje. Įkurti jau ir seimeliai[391]. Taip kad 1569 m. sudarant uniją, nebereikėjo Lietuvos viduje daryti jokių reformų. Abi valstybės galėjo be jokių sunkumų pereiti prie naujo sujungto bajoriškųjų „respublikų“ gyvenimo. Šitam laikotarpy ir Lietuvoje, kaip ir Lenkijoje, nebe valdovas viską sprendžia ir tvarko, bet bajorų seimas. Bajorų seimelių atstovai seime leidžia įstatymus, jų rankose yra vykdomoji valdžia, jie valstybėje gali viską ir[d] rūpinasi, žinoma, pirmiausia savo reikalais[392].

Unijiniai laikai – bajorų viešpatavimo laikai – apskritai yra visų kitų luomų priespaudos laikai. Visagalė bajorija, trumparegiško savanaudiškumo akinama, visada stengėsi kuo daugiau valstybinių naštų kitiems užkrauti ir kuo mažiau sau pasilikti. Miestai dėl to faktiškai neteko savo senųjų privilegijų ir pasijuto bajorų malonės ar nemalonės

391 M. Liubavskij, *Litovsko-Russkij sejm*; I. Malinovskij, *Rada Velikogo Kniažestva Litovskogo*; I. Lappo, Velikoje *Kniažestvo Litovskoje za vremia od zakliučenija Liublinskoj unii do smerti Stefana Batorija* (1569–1586), Spb., 1901; to paties, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje vo vtoroj polovine XVI stoletija. Litovsko-russkij povet i ego sejmik*, Jurjev, 1911; to paties, *1588 metų Lietuvos Statutas / Litovskij Statut 1588 goda*, Kaunas, 1934–1938, t. 1–2; A. Šapoka, Senosios Lietuvos valstybinė santvarka ir Liublino unijos dėsniai…

392 A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*; Wł. Konopczyński, *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, Kraków, 1918; J. Lappo, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, Kaunas, 1932.

valioje. Padėtis dabar jau iš esmės pasikeitusi. Tai, ką suteikė miestams valdovai, bajorijos nuomone, jos nevaržo. Saugodama savo interesus, miestų teises ji nuolat laužo. Senosios privilegijos dar ir dabar tvirtinamos, tačiau tik formalumas. Faktiškai jų nebebojama, nes bajoriškasis visagalis seimas visada jaučiasi atstovaująs dar didesnių privilegijų turinčią visuomenę ir su kitais luomais bei su kitomis bendruomenėmis visiškai nesiskaito.

Privilegijų kiti Lietuvos miestai dabar beveik visai nebegauna. Gauna jų dar tik naujai įkuriamieji arba kai kurie išgauna senųjų patvirtinimą. Visur pirmauja ir visų DLK miestų interesus[a] gina dabar Vilnius. Tačiau ir jis pounijiniais laikais nebegauna absoliučiai jokių naujų teisių. Jam nesuteikiama absoliučiai jokių naujų pajamų šaltinių. Daugelis senųjų taip pat atpuola, tad ir miesto pajamos smarkiai sumažėja. Šiuo atžvilgiu ypač būdinga yra 1630 m. birželio 18 d. Zigmanto Vazos privilegija, turėjusi tikslą padidinti miesto pajamas. Pasak jos, miestas-magistratas kreipęsis prašydamas padidinti pajamų šaltinius, nes gaunamųjų pajamų neužtenka. Dėl to valdovas, paremdamas miesto reikalus, nustatęs keturis naujus pajamų šaltinius: 1) grindinio mokestis – po l grašį nuo vežimo – skiriamas grindinio remontui bei naujų gatvių grindimui[b]; 2) krantinės mokestis – po 2 auksinus kasmet nuo vytinės, plaukiojančios Nerimi pro Vilnių; 3) Bernardinų ir Išganytojo tiltų mokestis – vietoj išnykusio pinigėlio mokesčio – po l šilingą ([šilingas] – solidas – ⅓ grašio); 4) vartų mokestis –svarbesnėse gatvėse po l auksiną nuo namo, mažesnėse – po 20 grašių, [priemiesčiuose – po 10 grašių][393].

Kaip matome, beveik visi šitie nauji pajamų šaltiniai lietė grynai Vilniaus miestiečius[c]. Grindinio mokestis, be abejonės, buvo mokamas tik miestiečių – retai svetimų, o dažniausiai vilniečių. Krantinės mokestį turėjo mokėti ir kitų miestų pirkliai, tačiau daugiausia taip pat vilniečiai. Tiltų rinkliavą teko mokėti beveik išimtinai Vilniaus miestiečiams, nes bajorai ir dvasininkai ir pačioje privilegijoje yra įsakmiai išskirti. Tuo būdu tik vartų mokestį turėjo mokėti ne vieni Vilniaus miestiečiai, bet taip pat ir bajorai bei dvasininkai, turėję mieste savo namų. Šiaip veik visos naujosios magistrato pajamos turėjo būti sumokėtos pačių Vilniaus miestiečių. Tai nėra senojo tipo naujosios pajamos, paremtos monopolijomis arba kuriomis kitomis išimtinėmis teisėmis, dažniausiai nesudarančiomis jokios naštos patiems miestiečiams[d].

Privilegijų, naujų teisių, kaip minėta, šitam laikotarpy nebuvo duota. Tik buvo tvirtinami senieji privilegijų dokumentai[e]. Vilniaus miestas pasirūpindavo gauti senų privilegijų patvirtinimą beveik iš kiekvieno valdovo. Kartais tokie bendro pobūdžio

393 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 191–193.

privilegijų tvirtinimai būdavo išgaunami ir ne vien naujo valdovo elekcijos proga, bet taip pat ir seimuose. Privilegijos patvirtinamos ir seimo konstitucijomis, tačiau šiais pastaraisiais atvejais dažniausiai kalbama ne apie visas privilegijas, bet paprastai tvirtinamas kuris nors vienas senųjų privilegijų dėsnis. Taip, pav., 1611 m. konstitucija skelbia, kad miestiečiai gali būti šaukiami tik į savo teismą[394]. 1630 m. seimas kartoja *in extenso*[a] visą mūsų jau žinomą 1566 m. privilegiją, kuria buvo garantuota, kad miestiečiai gali būti teisiami tik jų teismo ir tik pagal miestiečių įstatymus, bet ne pagal Statutą[395]. Taip pat ne vieną kartą seimų konstitucijos tvirtino mums jau žinomą dėsnį, kad bajorai, mieste įsigiję turto, turi pasiduoti magistrato jurisdikcijai ir mokėti miestietiškus mokesčius – 1605, 1618, 1654, 1659 m. Nuo seno pripažintos miestiečių teisės laisvai be jokių muitų prekiauti visame krašte buvo patvirtintos seimų 1673, 1677, 1678 m. konstitucijomis[396]. Ne vieną kartą taip pat buvo tvirtinamos magistrato narių privilegijos, jų bajoriškosios teisės, tvirtinama butų neliečiamybė ir t. t.

Privilegijos ir pavieniai jų nuostatai buvo tvirtinami pakartotinai, tačiau kaip visų miestų, taip ir Vilniaus miestiečių stelbimas vyksta toliau nesulaikomai, nes viską į savo rankas suima bajorija. Jau 1578 m. paskelbiamas principas, kad Vilniaus miestui mokesčių be seimo negali uždėti niekas[397]. Tačiau tas reiškė jau ne privilegiją, bet priešingai – privilegijų panaikinimą. Juk iki tol Vilniaus miestiečių mokesčiai buvo sutvarkyti privilegijų. Mokesčių paskyrimo teisė priklausė valdovui[b]. Anksčiau dengdamasis privilegijomis, Vilnius nuo dažnų mokesčių išsisukdavo, nes juos skirdavo didysis kunigaikštis, kuris pats buvo davęs privilegijas. Dabar mokesčius Vilniui pradeda skirti bajorai, kurie visada buvo suinteresuoti užkrauti jam tų mokesčių kuo daugiau. Valdovai dabar jau nieko nebegali. Be to, jie Vilniuje nė negyvena ir prie miesto augimo bei jo puošimo nei kiek neprisideda. Be didelio perdėjimo galima pasakyti, kad iš unijinių laikų valdovų Vilnius nesulaukė nieko daugiau, kaip vieną kitą fundaciją bažnyčioms pastatyti ar remontuoti, kokią nors bažnyčiai padovanotą monstranciją, arnotą ar šiaip kokį papuošalą. Valdovų, kurių veikla nors iš tolo būtų priminusi, pav., Zigmanto Augusto ar nors jo tėvo veiklą, visiškai nebuvo.

394 *Volumina Legum*, t. 3, p. 16–17 (f. 26).

395 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 160–161, 188–191. Tai pakartota dar 1766 m., *Volumina Legum*, t. 7, p. 241–242 (f. 544–545).

396 Žr. atitinkamų metų konstitucijas *Volumina Legum*; *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 161–163.

397 *Volumina Legum*, t. 2, p. 193 (f. 985).

1674, 1678, 1733 m. konstitucijomis Vilnius skelbiamas esąs lygus Krokuvai, neturįs būti apsunkintas jokiomis naštomis, kurių nebus specialiai nutaręs seimas[398]. Tačiau iš esmės tai buvo bereikšmė deklamacija, nes Krokuvos miestiečiai taip pat buvo spaudžiami bajorų, o naštų pakako ir tų, kurias seimas užkraudavo. Be to, jei etmonas, iždininkas ar kas kitas pareikalaudavo ir neteisėtų dalykų, nebuvo lengva jų išsisukti. Ypač sunku buvo spirtis etmonui, kuris, kaip žinome, labai dažnai kartu būdavo ir Vilniaus vaivada.

Nuo Zigmanto Augusto laikų Vilnius turėjo privilegiją, leidžiančią siųsti savo atstovus į seimą. Tačiau praktiškai jie ten tebūdavo prileidžiami tik pasirašyti elekcijos aktą, o kituose seimuose neturėjo absoliučiai jokios reikšmės, jokio[a] balso. Tiesa, juos siųsdavo beveik į kiekvieną seimą[399], tačiau ne tam, kad jie ten galėtų pasakyti kokį žodį, be tik tam, kad seimui pradėjus kalbėti apie kokį nors miestui nepalankų įstatymą, tuojau pradėtų rūpintis tuo reikalu užkulisiuose. Tam paprastai tekdavo turėti su savim nemažai pinigo, nes be papirkimų gyvais pinigais arba pažadų vėliau sumokėti sutartą sumą, čia negali būdavo apsieiti. Miestui tai gana daug kaštuodavo. Ir ne vien seime tekdavo papirkinėti bei dovanas dalinti, bet taip pat seimeliuose ir beveik kasdien, norint išsaugoti bent savojo vaivados, visų miestų globėjo (asesorių teismo pirmininko) kanclerio ir daugelio įtakingųjų ponų palankumą. Berods, miestui netekdavo tepti tik valdovo ratų[b]. Tiesa, šie ratai labai dažnai pradėdavo girgždėti. Dabar mat valdovų vaidmuo per daug sumenkėjo. Konstitucijose ir dabar neretai užtinkame posakių, skelbiančių, kad miestiečiai, o ypač Vilniaus miestiečiai, turį patys laisvai tvarkytis ir jokie valstybiniai organai į juos savo kompetencijos neprivalą išplėsti. Tačiau greta to, tuose pačiuose seimų nutarimuose ir gyvenime matome visiškai priešingų reiškinių. Šiuo atžvilgiu labiausiai įsidėmėtinas reiškinys yra miesto pajamų kontrolės atsiradimas. Kaip atsimename, XVI a. Vilniaus miesto iždininkai apyskaitą pateikdavo tik magistrato – tarybos[c] atstovams, prie kurių kiek vėliau buvo priskirti dar pirklių bendruomenės ir cechų rinktieji atstovai. Visi, kas šią apyskaitą girdėdavo, turėjo prisiekti, kad niekam neišduos miesto paslapčių. Tuo būdu apie miesto turtus bei jo medžiaginius išteklius negalėjo žinoti niekas be pačių rinktinių miestiečių. XVII a. bajorija ir čia įlenda ir siunčia savas kontrolės komisijas. Nuo kada šitokios kontrolės komisijos pradėjo veikti Lietuvoje, tikrų žinių neturime. Yra tik aišku, kad ir šis paprotys buvo atkeltas iš Len-

398 Ten pat, t. 5, p. 309 (f. 633).

399 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 193, 194, 227, 231, 234; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, p. 61.

kijos. Ten jau 1565 m. ir pakartotinai 1566 m. seimas nutarė, kad visų miestų metines apyskaitas tikrintų seniūnai arba viceseniūnai. Jų mat pareiga rūpintis miestų sutvirtinimais, o kadangi sutvirtinimai daromi mesto lėšomis, tai jie turį žinoti savojo miesto pajėgumą. Visa tai nuoseklu, tačiau tai reiškė seniūnų kontrolės įvedimą į miestų ūkinį gyvenimą. XVII–XVIII a. jie iš tikrųjų faktiškai valdo savo miestus. Tas pats reikalavimas dar buvo pakartotas 1613, 1620, 1631 ir pagaliau 1768 m.[400] Buvo numatytos ir baudos miestams, atsisakantiems tokią apyskaitą duoti: 1620–500 markių (grivinų – 500 x 100 gr.). Vilniaus, kaip sostinės, nebuvo pajamos tikrinamos vaivados, bet specialios seimo skiriamos komisijos. Pirmoji tokia komisija buvo paskirta 1613 m. Konstitucijoje sakoma, kad Vilniaus vaivadijos atstovai to prašę. Jie nurodę, kad ankstyvesniųjų valdovų Vilnius buvęs apdovanotas didelėmis pajamomis bei turtais, tačiau tos pajamos nesą naudojamos nei miesto išpuošimui, nei jo sutvirtinimui. Mūro sienos nesą tinkamai sutvarkytos, nei rinkoje, nei gatvėse nesą geros tvarkos. Skiriamoji komisija turinti patikrinti visas Vilniaus pajamas ir pranešti valdovui, t. y. seimui. Apyskaitos reikalavimui niekas negalįs priešintis – nei miesto taryba, nei buvusiųjų iždininkų įpėdiniai. Niekas negalįs dengtis jokiomis privilegijomis. Už pasipriešinimą grasinama 20 000 auksinų bauda[401].

Kam tai buvo daroma, suprantama[a]. Kaip dažnai tokios komisijos buvo skiriamos betgi nežinome, nes seimų konstitucijose daugiau jų pėdsakų nėra. Tačiau tai nereiškia, kad po 1613 m. jų jau nebūtų buvę. Kad šitokie komisarai dalyvavo priimant 1629 m. apyskaitą, žinome iš kitokių šaltinių[402].

Bajorijai atrodė, kad Vilnius ir privilegijomis yra per daug apdovanotas. Dėl to ruošiantis naujai [Lietuvos] Statuto reformai, 1633 m. buvo paskirta speciali komisija jo privilegijoms patikrinti. Komisijai pranešus apie savo tyrinėjimų duomenis, seimas, žinoma, greičiausiai būtų ir privilegijas susiaurinęs. Tačiau komisija savo darbo niekad nebaigė, įklimpo su kitais klausimais, o pranešimo apie Vilniaus privilegijas taip ir neparuošė[403].

Kaip bajorija žiūrėjo į miestiečius, galime suprasti iš fakto, kad miestiečių verslu pradėjęs verstis bajoras pagal šio meto įstatymus turėjo netekti bajorystės, jo dvarai turėjo likti vadinamaisiais kadukiniais – esančiais be teisėto savininko, pereinančiais valstybei ir galėjo būti valdovo atiduodami kam nors kitam, žinoma, bajorui. Tą patį

400 1565–1567 m. konstitucijos, *Volumina Legum*, t. 2, [p. 45–77]; ten pat, t. 3, p. 98 (f. 201), 337 (f. 705); *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 191.

401 *Volumina Legum*, t. 3, p. 98 (f. 201).

402 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 191.

403 *Volumina Legum*, t. 3, p. 379 (f. 799); A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, p. 121.

rodo garsieji „taupumo įstatymai“ (*lex sumptuaria*). Jais, tariamai taupumo sumetimais, tariamai norėdami sutrukdyti krašto pinigų išvežimą į užsienį, iš tikrųjų norėjo neleisti miestiečiams išviršiniai pralenkti bajorus puošnumu. Toks pirmas įstatymas išėjo 1613 m. Juo miestiečiams draudžiama nešioti šilko drabužių, šilko pamušalą dėti, taip pat siūtis brangius kaili[ni]us, bet tik lapių ir už jas pigesnių gyvulių kailių. Nevalia nešioti safjano. Už prasilenkimą su įstatymu bauda 14 markių, o drabužiai skundėjui. Išimties keliu nuo suvaržymų laisvi tik magistrato nariai. Tokia pačia 1620 m. konstitucija išimtis buvo padaryta net nebe visiems magistrato nariams, bet tik vaitams ir burmistrams, o bauda pakelta iki 100 markių. 1629 m. konstitucija numato miestiečiams galimybę teisę puošnius drabužius nešioti įsigyti mokant po l auksiną nuo kiekvieno šeimos nario metinio mokesčio. 1655 m. konstitucija neklaužadoms padidina baudą – turtingiesiems 1 000, o neturtingiems 200. Pagaliau tai buvo patvirtinta dar 1683 m. ir 1764 m. konstitucija, paskutinį kartą ypač akcentuojant draudimą nešioti kardus ir kitokius „bajoriškus papuošalus“[404].

Vėl gražiai parodo Vilniaus miesto savivaldos sumenkėjimą dar ir tai, kad šiuo metu net eilinius miesto vidaus tvarkos reikalus sprendžia vaivados. Kaip atsimename, 1600 m. visos trys pagrindinės Vilniaus miesto jurisdikcijos surašė vidaus tvarkos taisykles, kurios buvo patvirtintos 1601 m. seimo[405]. Dabar tokių miesto organų susitarimų nebedaroma, bet taisykles skelbia vaivados. Pirmasis tokias taisykles išleido vaivada Jonas Karolis Chodkevičius 1617 m. Jis skelbia: 1) kad vicevaivada senoviškai[a] turi rinkti prekybos mokestį; 2) kiekviena jurisdikcija gali savo srity veikti be kliūčių ir visos jurisdikcijos turi bendradarbiauti tvarkai mieste palaikyti; 3) kiekviena jurisdikcija teisia tik savo valdinius ir negali teisti ar kalėjime laikyti ne savos jurisdikcijos žmonių; 4) miestiečio atiduotas į pilies kalėjimą nusikaltėlis negali būti paleistas be jo žinios ar tik laidavus, kad bus atsilyginta; 5) abejotinos jurisdikcijos žmonės tuojau negali būti suimami. Iš jų turi būti pareikalauta per 3 dienas pristatyti liudijimą, įrodantį, kuriai jurisdikcijai priklauso; 6) į miestiečių namus pilies pareigūnai gali įeiti tik su magistrato pareigūnu; 7) bajorui nupirkus mieste namą, tuojau užgrobianti jį pilies jurisdikcija. Taip neturi būti, nes jurisdikcija negalinti būti nupirkta. 1623 m. tas pačias taisykles patvirtino vaivada L. Sapiega[406].

[404] *Volumina Legum*, t. 3, p. 187, p. 179–180 (f. 370–371), p. 297 (f. 619); t. 4, p. 236 (f. 509); t. 5, p. 321 (f. 659); t. 7, p. 75 (f. 153).

[405] Ten pat, t. 2, p. 404 (f. 1531); *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 313.

[406] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 170–172, 181–183.

Po jų tokių nuostatų, berods, niekad nebeskelbė nei vaivada, nei pačios jurisdikcijos tokių susitarimų nebedarė. Mieste painiavos buvo ne mažiau kaip valstybėje.

XVII–XVIII a. bajorijos viešpatavimo, bajoriškųjų laisvių klestėjimo laikais miestai nuolat spaudžiami. Bajoriškieji valstybiniai organai palengva vis labiau ir labiau siaurina miestų teises. Siaurinami jų pajamų šaltiniai ir magistratų kompetencija. Taip buvo su visais DLK miestais, taip buvo ir su Vilniumi. Pasirodo, kad pilies urėdai buvo užvaldę net miestą supusias sienas ir iš kai kurių vartų pajamos eidavo jau ne magistratui, bet piliai, t. y. vicevaivadai bei jo agentams. Užsibrėžę įvykdyti valstybines reformas, Čartoriskiai 1764 m. bandė atstatyti ir miestų gerbūvį. Vėl buvo patvirtintos senosios miestų privilegijos, tačiau tik bendrais posakiais. Kokių nors priemonių prieš bajorų ir valstybės pareigūnų neteisėtus veiksmus nebuvo imtasi. Šiuo atžvilgiu reikšmingas galėjo būti[a] panaikinimas visų pašalinių jurisdikcijų. Tačiau šis nuostatas taip ir liko neįgyvendintas. Iš visų 1764 m. reformų Vilniui bene tiek naudos ir tebuvo, kad buvo atskiru aktu grąžintos teisės į visus miesto vartus[407].

Sekantieji keli metai miestams atnešė daugiau smūgių. Taip 1766 m. konstitucija buvo panaikintos cechų privilegijos ir miestuose leista apsigyventi bei verstis visiems amatininkams. Šiaip esą negali suklestėti amatas[408]. 1768 m. Radomo konferencija visus miestus pavedė seniūnų, *respective*[b], vaivadų kontrolei. To vaisius buvo toks, kad asesorių teismai buvo užversti miestų bylomis su seniūnais. Bajorija ir dabar rado išeitį. 1776 m. seime ji be jokių ceremonijų iš daugiau kaip 130 Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos miestelių atėmė magdeburgijas, palikdama vos 11 magdeburginių miestų. Esą miesteliuose iš tikrųjų[c] gyveną žemdirbiai, ne pirkliai bei amatininkai. Jie, be to, esą neapsišvietę ir teisėjais bei kitais pareigūnais esą išrenkami nemokšos. Magdeburgijos buvo paliktos tik Vilniui, Trakams, Kaunui, Lydai, Naugardukui, Valkaviskui, Pinskui, Minskui, Mozyriui, Brastai ir Gardinui[409]. Panaikintų magdeburgijų archyvai buvo perduoti pilių teismams. Didžiuliai Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos plotai liko be jokio miesto. Vaisius to buvo toks, kad buvusieji miestiečiai pradėjo plūsti emigracijon, daugiausia į Livonijos ir Rusijos užimtus Gudijos miestus, kurių privilegijos ne tik nebuvo paliestos, bet net praplečiamos. Į likusius magdeburginius Didžiosios Lietuvos

407 Ten pat, p. 293–294; *Volumina Legum*, t. 7, p. 74 (f. 151); T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, Warszawa, 1897, t. 2, p. 283.

408 *Volumina Legum*, t. 7, p. 242–243 (f. 547).

409 Ten pat, t. 8, p. 567–568 (f. 928–929).

Kunigaikštijos miestus mažai kas tesikėlė, nes čia viešpatavo ta pati senoji priespauda, o be to, nebuvo veikimui tinkamos dirvos.

Bajoriškosios valstybės bei bajorų sauvalės laikais Vilniaus miestas ir miestiečiai[a] pergyveno didelės priespaudos laikus, kad sunku buvo rasti ir užtarėją. Reikėjo šauktis nebe valdovo, bet didžiūnų, ypač savojo vaivados ir kanclerio globos. Tačiau Vilnius buvo krašto sostinė. Jame vykdavo nemažai visokių iškilmių, jame buvo sprendžiami pagrindiniai politiniai krašto reikalai, jame būrėsi taip pat didžiūnai su savo puošniais dvarais ir gausiomis pramogomis. XVII a. čia dar neretai pasirodydavo ir valdovai, čia dažnai rinkdavosi konvokacijos, t. y. lietuviškieji seimai, čia įvykdavo Vyriausiojo tribunolo atidarymas bei jo pirmoji sesija, čia veikdavo Iždo tribunolas ir įvairiausios seimų sudaromos komisijos, o pagaliau čia traukė mases ir kultūrinis židinys – jėzuitų akademija.

Pirmieji bendrai su lenkais rinktieji valdovai Vilnių lankydavo neretai[b]. Steponui Batorui, nežiūrint aiškaus unijos akto draudimo, čia buvo net suruoštos specialios didžiuoju kunigaikščiu pakėlimo iškilmės[410]. Nei vienas iš pounijinių valdovų Vilniuje nuolat nerezidavo, tačiau Batoras ir visi trys Vazos jį lankė bent po keletą kartų, dažnai čia ir ilgokai pagyvendami. Kai valdovai rečiau besilankė, lietuviai ėmė reikalauti, kad valdovai Vilniuje reziduotų kas trečius metus. Jonui Sobieskiui tai buvo įrašyta net į *pacta conventa*[c] punktus. Tačiau jis iš tikrųjų Vilnių, berods, vos vieną kartą teaplankė – 1688 m.[411] Ir apskritai juo toliau, tuo retesni svečiai buvo valdovai Vilniuje. Iki Vladislovo Vazos laikų jie čia dar atvykdavo sunaudoti Lietuvos dvaro iždo pajamų, skirtų valdovo pragyvenimui, nes jų Lenkijoje gyvenant naudoti buvo nevalia. Bet kai Vladislovo laikais buvo sutarta, kad abiejų valstybių valdovo pragyvenimui skirtos sumos gali būti naudojamos vis tiek kurioje valstybėje jam gyvenant, tada Lietuvos iždo „apvalgymo“ reikalas išnyko. Tiesioginio akstino į Lietuvą vykti nebeliko. Tuo būdu XVIII a. valdovas Vilniuje jau retas svetys, o kai kurie iš jų ir visai jo neaplankė[412].

Jei valdovai Vilnių laikui bėgant ir apleido, tai jis vis dėlto tebuvo Lietuvos sostinė, politinis krašto centras. Kaip žinia, iki pat XVII a. pabaigos Lietuvos valstybiniam gyvenimui buvo būdingos konvokacijos, t. y. Lietuvos faktinieji seimai – senatorių ir pa-

410 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 300.

411 Ten pat, t. 2, p. 65.

412 A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, p. 8–16, 178 sqq; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 339; t. 2, p. 12, 14, 15, 30–34, 56, 84.

vietų atstovų suvažiavimai, sprendę tik vienai Lietuvai rūpėjusius, Lenkijos nelietusius arba jos kitaip spręstus reikalus. Tos konvokacijos dažniausiai rinkdavosi Vilniuje[413].

Dar didesnės reikšmės turėjo miesto gyvenimui kasmetinės [Lietuvos] Vyriausiojo tribunolo sesijos su atidarymo iškilmėmis, į kurias suplaukdavo masės bajorijos. Vyriausiojo tribunolo ir [Lietuvos] Iždo tribunolo nariams butai būdavo paskiriami miestiečių namuose. Kad išvengti nesusipratimų, kad nebūtų kivirčų dėl geresnių butų, vėliau seimas paskirdavo specialią butininkų komisiją. Kaip butus skirstyti, taip pat būdavo nustatoma seimo konstitucijų. Senųjų privilegijų jau nebebojama[414]. Tvarkai mieste Tribunolo veikimo metu palaikyti buvo specialus dalinys raitų karių – 100 karių Tribunolo vėliava, išlaikoma iš Dūdų seniūnijos. Bet pasirodo, kad ir ji pati netvarkos pridarydavo ir jos drausmę stiprinti teko net seimo konstitucijomis[415].

Vyriausiasis tribunolas turėjo savo specialius namus, kurie tą vardą išlaikė iki pat 1836–1837 m., kada buvo nugriauti. Jie buvo pastatyti prie pilies vartų į Pilies gatvę, užimant ir pastatą virš vartų – pravažiavimo. Jų remontui 1676 m. buvo paskirta 6000 auksinų iš Vilniaus gėrimų mokesčio. Kartu ten veikė ir pilies teismas. Rusų valdymo laikais ten buvo laikomas pilies ir žemės teismų archyvas ir veikė vadinamojo II departamento teismai. Kadangi rūmai mažoki, tai Vyriausiasis tribunolas kartais teisdavo ir kitose patalpose, kur pasirinkdavo kurio Tribunolo maršalka[a]. Taip A. Čartoriskis buvo pasirinkęs Bžostovskių (vėliau Milerių) rūmus. Mišrusis teismas paprastai posėdžiaudavo pijorų kolegijoje Dominikonų gatvėje[416].

Tuose pačiuose rūmuose buvo ir bajoriškųjų teismų archyvas. Bet Lietuvos Metrikos archyvas, buvęs iždininko priežiūroje, buvo saugojamas samdomuose namuose:[b] Morų, Kliučatos[c], Kolzanovskio ir Packevičiaus (prie Prisikėlimo cerkvės)[417]. Magistrato archyvas, žinoma, buvo saugomas Rotušėje.

Bajorijos atplūdžiai konvokacijų, Vyriausiojo tribunolo ar kitokių sambūrių proga[d] Vilniaus miestui, be abejonės, buvo naudingi, nes labai pagyvindavo miesto gyvenimą,

413 A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, p. 17–62; to paties, Die Sondertagungen der litauischen Stände nach der Lubliner Union von 1569…

414 *Volumina Legum*, 1860, t. 4, p. 468 (f. 993); t. 5, p. 400 (f. 822); A. Janulaitis, *Vyriausias Lietuvos Tribunolas XVI–XVIII a.*, Kaunas 1927; J. Lappo, *Iš Vyriausiojo Lietuvos Tribunolo istorijos*, Kaunas, 1932.

415 *Volumina Legum*, t. 6, p. 151 (f. 307–308).

416 M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 8, 17–18; *Volumina Legum*, t. 5, p. 212 (f. 431).

417 M. Łowmiańska, Dokumenty do historji kamienic przeznaczonych na chowanie metryki W. L. L. (1588–1712), *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, nr. 1–2, p. 293–311; *Akty, izdavajemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Komisijeju*, 1886, Vilna, t. 13: Akty Glavnovo Litovskovo Tribunala, p. 89–92. Packevičiaus namus liečiąs Augusto II dokumentas buvo Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje, Rankraščių skyriuje, gautas iš Karpių archyvo.

ypač prekybą. Juk bajorija tokiomis progomis norėdavo ir apsipirkti, be to, atvykdavo dažnai su žmonomis ir suaugusiais vaikais čia papramogauti. Aiškus dalykas, kad miestiečiams siautėjančių bajorų tekdavo pasisaugoti, bet pelno vis tiek būdavo.

Kadangi bajorijai gana dažnai būdavo reikalų atvykti į Vilnių arba būdavo noro ten pabūvoti vien dėl to, kad ten vyko masės bajorų, tai daugumas kiek turtingesnių bajorų stengėsi Vilniuje įsigyti savus namus. Nebuvo gi garbinga net Tribunolo nariams gyventi miestiečio namuose. Savus rūmus turint galima ir pasirodyti daug puikiau. Taip gana didelė dalis Vilniaus miesto namų perėjo į bajorų rankas. Bajorai, žinoma, nenorėjo būti valdomi magistrato. Jie savo namus tarėsi valdą bajoriškom teisėm, miestiečių mokamų mokesčių nenorėjo prisiimti. Dėl to būdavo daugybė bylų, kurias miestui vis dėlto pagaliau pasisekdavo laimėti. Mieste įsigiję turto, bajorai turėjo prisiimti ir miestietiškas pareigas, jei nebuvo specialiu aktu atleisti nuo jų valdovo[418]. Miestietišku verslu verstis bajorijai buvo uždrausta. Už tai grėsė bajoriškųjų teisių netekimas[419]. Bajoras, mieste padaręs kriminalinį nusikaltimą, buvo teisiamas pilies teismo ir magistrato kartu[420].

Iš didžiūnų puošniausius rūmus turėjo Radvilos. Turėjo jie ne vienus, bet visą jų eilę. Iki mūsų laikų iš jų betgi neišliko nei vienų, jei neskaityti vadinamosios Kardinalijos, perstatytos Rusų laikais į paštą (pereito karo metu jie buvo sunaikinti ir dabar kalbama apie jų atstatymą)[a], ir Kristupo II rūmų priešais Šv. Mykolo bažnyčią, dabar Švietimo ministerijos[b]. Kadaise jų[c] buvo vadinamieji Barboros rūmai priešais pilį prie Neries, kur dabar Mokslų akademijos rūmai[d] (buvusieji Tiškevičių). Lukiškėse kadaise turėjo rūmus – dvarą M. Radvila Juodasis. J. Radvila buvo pasistatęs puošniausius rūmus Liejyklos gatvėje, sunaikintus 1655 m. rusų. XVII a. pradžioje dar tebebuvo išmirusių Slucko kunigaikščių rūmai, vėliau patekę į žydų geto ribas. Žinomi Chodkevičių rūmai Didžiojoje gatvėje, Pacų taip pat Didžiojoje gatvėje, kitoje pusėje, jau prie Rotušės aikštės, Masalskių – dabar įjungti į universitetą (Pilies g.), Sapiegų Antakalny (dabar ligoninė), Sluškų prie Neries ir kelio į Antakalnį (rusų paversta kalėjimu), Gosevskių, Kiškų, Božostovskių[e] ir daugybė kitų[421]. O bajorų namų

[418] *Volumina Legum*, t. 4, p. 289 (f. 620); *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 172–173.

[419] *Volumina Legum*, t. 3, p. 382 (f. 806); t. 5, p. 227 (f. 463).

[420] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 270.

[421] M. Homolicki, Do uwag nad dzielem „Wilno od początków jego do roku 1750“, ogłoszonych w poprzedzającym tomiku „Wizerunków“, sprostowanie i dopełnienie, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe*. Poczet Nowy drugi, Wilno, 1842, t. 23, p. 37–38, 52–58, 182–184; to paties, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *ten pat*, 1843, t. 24, p. 212; E. Łopaciński, Pałac Gosiewskich obecnie szpital „Sawicz“ w Wil-

tai negalima nei suskaityti. Dar 1832 m. bajorams priklausė Vilniuje beveik trečdalis visų miesto namų[422].

Tai Vilniaus gyvenimas bei jo kilimas ar puolimas XVII–XVIII a. priklausė daugiausia jau nuo bajorijos bei didžiūnų, kurie ne tik stengiasi čia turėti savo kuo puošnesnius rūmus, bet ir savo fundacijos bažnyčią, kurie naujos pastatyti nepajėgia, nors paremia jau esančias. Beveik visos šio meto bažnyčios yra statytos didžiūnų arba, jiems paremiant, vienuolynų. Iš viso Vilniuje beveik nežinome bažnyčių, kurias būtų pastatę miestiečiai. Pirmosios buvo statytos didžiųjų kunigaikščių, pav., katedra[423], taip pat buvusi miesto parapijine Šv. Jono bažnyčia, vėliau atiduota jėzuitams ir virtusi akademijos bažnyčia[424]. Kitos statytos daugiausia vienuolynų arba jų fundatorių didžiūnų. Pav., dabartinė seminarijos bažnyčia Šv. Jurgio vardo statyta Jurgio Radvilos.

Mūsų kalbamajam laikotarpy pati pirmoji buvo pastatyta gražutė Šv. Onos bažnyčia. Jos pastatymo data bei statytojas nėra žinomi, tačiau yra duomenų spėti, kad ji buvo pastatyta pačioje XVII a. pradžioje ir greičiausiai Šv. Onos brolijos, kuri jos išlaikymu ir toliau rūpinosi, kaip, pav., Šv. Jono bažnyčios išlaikymu rūpinosi to paties vardo brolija[a]. Šv. Onos brolijai priklausė visa eilė labai žymių ano meto asmenų, pav., Slucko kunigaikščiai, kardinolas Jurgis Radvila, jo brolis Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis, Leonas Sapiega ir daugelis kitų[425]. Gražioji Šv. Kazimiero koplyčia prie katedros, vėliau Gucevičiaus įkomponuota į naująją katedrą, buvo pastatyta Vladislovo Vazos[b] atkviestų italų[426]. Jėzuitų bei jų rėmėjų stambus įnašas į šio laikotarpio Vilniaus archi-

nie, *Prace i Materjały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, 1935, t. 2, p. 297–299; to paties, Pałac Słuszków na Antokolu w Wilnie, ten pat, 1938–1939, t. 3, p. 293–294; to paties, Pałac *Sapieżyński na Antokolu w Wilnie, ten pat*, p. 294–295; *Litwa i Ruś*, 1912, p. 170–172 [Atrodo, netiksli A. Šapokos nuoroda, nurodytuose puslapiuose teksto pagal prasmę nėra]; V. Družčyc, Miesta Vilnia u pieršai palovie XVI stalecia…, p. 119.

422 M. Baliński, *Opisanie statystyczne miasta Wilna*.

423 Jos dokumentus žr. *Codex diplomaticus Ecclesiae Cathedralis necnon Dioeceseos Vilnensis* ir J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, d. 3.

424 M. Baliński, *Historya miasta Wilna*, t. 1, p. 182, 198–200; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 213; *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 38–44.

425 Šią broliją apibūdinąs kažin koks senas rankraštis liko autoriaus rinkiny Lietuvoje. Apie Šv. Onos bažnyčią žr. J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 347; M. Morelowski, Geneza stylu kościoła św. Anny i formy bramy Subocz w Wilnie, *Prace i Materjały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, 1935, t. 2, p. 264, 306–308.

426 M. Morelowski, Zagadnienie twórcy kaplicy św. Kazimierza i kościoła św. Teresy w Wilnie a Constantino Tencalla, projektodawca kolumny Zygmunta III w Warszawie, *Prace i Materjały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, 1935, t. 2, p. 302–303; M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego „Wilno od początków jego do roku 1750“, tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 180–181.

tektūrą buvo pati akademija su savo rūmų komplektu, noviciatas ir didingoji Šv. Kazimiero bažnyčia[427]. Didžiūnai Pacai, kaip žinoma, pastatė gražiąją Šv. Petro ir Povilo bažnyčią Antakalny ir Šv. Teresės prie Aušros vartų[a], atiduotą karmelitams, kurie globojo Aušros vartus, taip pat šiame laikotarpy perstatytus[428]. Pagaliau šiame laikotarpy buvo perstatytos beveik visos Vilniaus bažnyčios, kurios tada buvo ir subarokintos. O jų buvo Vilniuje iš viso per 30[429].

Pravoslavų cerkvės šitame laikotarpy, ypač XVIII a., laikėsi jau Maskvos carų malonių dėka, nes pačioje Lietuvoje didžiūnų pravoslavų jau nebuvo. Tačiau būdinga, kad Šv. Dvasios vienuolynas, remiamas carų, cerkvę pasistatė barokinę, lygiai kaip ir rytietiškieji bazilijonai, kurių rokokiniai vartai yra vienas iš nedaugelio šio stiliaus paminklų Vilniuje, išlikusių iki mūsų laikų[430].

Kaip žinia, XVI a. pabaiga ir XVII a. pirmoji pusė visoje Lietuvoje, ypač Vilniuje, buvo protestantų[b] ir katalikų kovų laikotarpis. Po eilės neramumų ir muštynių Vilniuje 1640 m. seimo sprendimu kalvinų bažnyčia buvo iš viso iškelta už miesto ribų[431]. Jų įtaka Vilniuje ypač sumažėjo, kai XVII a. vidury išmirė kalviniškoji Radvilų šaka[c] ir nebeliko, kas juos globoja. Protestantai[d] net nebeįsileidžiami į magistratą[432].

427 Plg. Z. Ivinskis, *Šv. Kazimieras*. 1458–1484; M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska*; J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński*, t. 1–3; M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 223–229.

428 Žr. Aušros vartai, *Lietuvių enciklopedija*, p. 476–478.

429 L. Żytkowicz, *Litwa za rządów Repnina*.

430 Apie cerkves Vilniuje žr. J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 162, 171–178, 339–340; *Russkaja Vilna*, St. Peterburg, 1864, p. 1–16; M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego „Wilno od początków jego do roku 1750", tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 36 sqq, 127; to paties, Dodatek do poprzedzającego artykułu, ten pat, p. 220; to paties, Do uwag nad dziełem Wilno od początków jego do roku 1750, ogłoszonych w poprzedzającym tomiku Wizerunków, sprostowanie i dopełnienie, *ten pat*, 1842, t. 23, p. 15, 47 [A. Šapokos nurodyto *p. 235* publikacijoje nėra, galbūt jis priskirtinas t. 24? Tuomet publikacija būtų: M. Homolicki, Do artykułów o dawnem Wilnie, ogłoszonych w tomiku XXII i XXIII *Wizerunków*, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 235]; to paties, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *ten pat*, 1843, t. 24, p. 110; W. Gizbert Studnicki, Wilno w rzędzie stolic Rzeczypospolitej Polskiej, *Wilno i Ziemia Wileńska*. Zarys monograficzny, Wilno, 1930, t. 1, p. 150–152; H. Wołczacka, Rzemiosło szkłarskie w Wilnie do końca XVIII w., *Ksiega Pamiątkowa Kola historyków słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego 1923–1933*, Wilno, 1933, p. 53; Šv. Trejybės vienuolyno dokumentų rinkinys, *Sobranije drevnich gramot i aktov gorodov Vilny, Kovna, Trok, pravoslavnych monastyrej i po raznym predmetam*, d. 2, p. 1–104; Šv. Dvasios vienuolyno dokumentai, *ten pat*, p. 132 sqq.

431 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 343; t. 2, p. 17–22; J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Liwie*, Poznań, 1842, t. 1; W. Krasiński, *Walki religijne w Polsce czyli zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, Toledo, 1883; M. Homolicki, Do uwag nad dziełem Wilno od początków jego do roku 1750, ogłoszonych w poprzedzającym tomiku Wizerunków, sprostowanie i dopełnienie, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1842, t. 23, p. 35.

432 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 236–238.

Kultūriniam miesto gyvenimui vadovauja jėzuitai su savo akademija, dvasine seminarija ir jų vadovaujamu popiežiniu alumnatu – įstaiga, kuri rūpinosi paruošti kunigų pravoslaviškiesiems kraštams. Jėzuitų akademija su savo gausiomis iškilmėmis, teatrais, inscenizavimais ir procesijomis davė toną visam Vilniaus gyvenimui. Jėzuitai Vilniuje turėjo net 4 vienuolynus (kolegija prie Šv. Jono bažnyčios, profesų namai prie Šv. Kazimiero, noviciatas prie Šv. Ignoto ir kandidatų namai prie Šv. Rapolo) ir su jais negalėjo lygintis joks kitas ordinas[433].

Be jėzuitų, didesnių iškilmių mieste niekas ir nesuruošia, jei neminėti kai kurių didžiūnų puotų, vyskupų ingresų[434] ar valdovo sutikimų. O didžiūnai kartais miesto gyvenimą sukrėsdavo savo vaidais. Didžiausi iš jų buvo, be abejonės, Radvilų ir Chodkevičių konfliktas 1600 m. dėl Slucko kunigaikštytės, kai nenorinčių ją išduoti sužadėtiniui Jonušui Radvilai, Chodkevičių rūmus Radvilos buvo pasiryžę pulti patrankomis ir vos tik per plauką buvo išvengta gatvių kovų[435]. Daug ilgesniam laikotarpiui Vilniaus gyvenimą sukrėtė XVII a. pabaigoje vyskupo K. K. Bžostovskio konfliktas su vaivada J. K. Sapiega, kuris vėliau virto namų karu tarp Sapiegų ir jų priešų, sukėlusių prieš juos visą Lietuvos bajoriją[436]. Sukrėsdavo, žinoma, miesto gyvenimą visos konfederacijos, karai, neramūs tribunolai bei seimeliai ir kitokie politiniai neramumai, ypač pagausėję XVIII a.

Miesto bendruomenė, kaip sakyta, gyveno pagal senuosius įstatymus. Dar XVI a. gautosios privilegijos neatšauktos, magdeburginė savivaldybė nepakeista, tik yra sumažėję miesto pajamų šaltiniai, o jis pats apkraunamas vis didesnėmis ir didesnėmis naštomis. Grumtis su bajorijos noru tas naštas didinti yra lengva. Tam skiriama labai

[433] Be minėtų M. Balinskio ir Józefo Bielińskio veikalų žr. M. Biržiška, *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos*, Kaunas, 1931, kn. 1; St. Rostowski, *Lituanicarum Societatis Jesu Historiarum libri decem*, Parisiis-Bruxellis, 1877; M. Homolicki, Do uwag nad dziełem Wilno od początków jego do roku 1750, ogłoszonych w poprzedzającym tomiku Wizerunków, sprostowanie i dopełnienie, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1842, t. 23, p. 158; to paties, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *ten pat*, 1843, t. 24, p. 91–92; to paties, Niektóre dodatki do dzieła: Wilno przez J. I. Kraszewskiego: Wilno 1840–1841, *ten pat*, p. 177–200; to paties, Do artykułów o dawnem Wilnie, ogłoszonych w tomiku XXII i XXIII Wizerunków, jeszcze dopełnienie, *ten pat*, p. 256; to paties, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego „Wilno od początków jego do roku 1750“, tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 8.

[434] M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego „Wilno od początków jego do roku 1750“, tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 99–103.

[435] J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 322–333.

[436] J. Narbut, *Dzieje wewnętrzne narodu litewskiego za Jana Sobieskiego i Augusta II*, Wilno, 1842; L. Powidaj, Wojna domowa Sapiehów z szlachtą litewska w ostatnich latach XVII i na początku XVIII wieku, *Przegląd Polski*, 1872, t. 7, nr. 4, p. 68–88, 211–231; M. Homolicki, Do artykułów o dawnem Wilnie, ogłoszonych w tomiku XXII i XXIII *Wizerunków*, jeszcze dopełnienie, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 251 sqq.

daug dėmesio ir paties miesto reikalais rūpintis nebelieka nei išteklių, nei energijos[a]. Tik patys turtingieji pirkliai dar pajėgia išsilaikyti, o kiti sluoksniai[b] sunkiai verčiasi. Miesto patricijai, sekdami bajoriją, save vis labiau ir labiau išsiskiria iš miestiečių masės. Magistratan įeinantieji ne tik skiriasi nešiosena, bet net nemoka kai kurių miestietiškų mokesčių, bet už tai jie moka specialų mokestį savo luomo teisių gynimo fondui. Jie gina savo namus nuo valstybės pareigūnų apsistojimų[437] ir t. t. Tai vis „garbingosios pirklių bendruomenės" nariai, organizuoti gildijomis, išlaiką savo klubą[438]. Jie faktiškai naudojasi ir miesto turtais, kurių naujų jau nebeįsigijama, o senieji panaudojami vietoje algų. Matyt, bajorijos pavyzdžiui veikiant, jau 1640 m. Vilniaus miesto turėtieji Kuprijoniškių, Aukštadvario ir Leoniškių palivarkai buvo atiduoti naudotis 2 burmistrams ir 4 tarėjams[439c].

Miesto prievolė laiduoti savo paties saugumą tebebuvo gyva ir šiuo metu. Dar 1613 m. konstitucija priekaištauja, kad miestai nesirūpiną saugumo reikalais ir Vilniaus bei Kauno magistratams įsako įrengti ginklų dirbtuves ir amatininkams gyventi patalpas[440]. 1620 m. konstitucija įpareigoja Vilnių sutvirtinti savo sienas bei pylimus[441], nes buvo būkštaujama, kad švedai iš Livonijos galį pasiekti ir Vilnių. Tačiau iš tikrųjų miestas jau nebebuvo pajėgus sienas sutvirtinti. Sekančiais metais seimas sudarė specialią Vilniaus saugumo komisiją, o miestiečius įpareigojo parūpinti amunicijos, eiti sargybas ir dirbti prie sutvirtinimo darbų[442]. Tokios miesto apsaugai sutvarkyti komisijos buvo organizuojamos ir vėliau pavojų atvejais. Taip 1655 ir 1683 m. seimai sudarė tokią komisiją, kuri turinti veikti pagal 1621 m. komisijos statutą[443]. Karo atvejais miestai apdedami specialiais mokesčiais[444].

Nuo kariuomenės sustojimų miestas pagal senas privilegijas buvo laisvas. Joks kariuomenės dalinys, išskyrus etmonų palydovų, pilies įgulą, Vyriausiojo tribunolo, kai

437 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 230–231, 233–234.

438 M. Homolicki, Do artykułów o dawnem Wilnie, ogłoszonych w tomiku XXII i XXIII *Wizerunków*, jeszcze dopełnienie, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 249–252; *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…

439 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 202–203.

440 *Volumina Legum*, t. 3, p. 97 (f. 199).

441 Ten pat, p. 185 (f. 381).

442 Ten pat, p. 207 (f. 428).

443 Ten pat, t. 4, p. 216 (f. 468), 229 (f. 495), 334 (f. 486).

444 Ten pat, p. 229 (f. 495).

jis čia veikė, ir maršalkos dalinių, mieste rodytis neturėjo teisės[445], tačiau XVIII a. to dažnai nebesilaikoma, o 1766 m. leidžiama tai ir seimo konstitucija[446].

Jei XVI–XVII a. sąvartoje Vilniaus miestiečiai pajėgė net išvalyti Neries vagą, iškelti iš jos akmenis, trukdžiusius vytinėms plaukiojimą[447], tai vėlesniais laikais nebeužtinkame jokių stambesnio masto užsimojimų.

Miesto diduomenę, kaip sakyta, sudarė pirkliai, organizuoti gildijomis pagal jų turtingumą[a]. Antras žemesnio[b] rango luomas buvo amatininkai, seniausiais laikais organizuoti profesinėmis brolijomis, turinčiomis savus altorius ir vėliavas bažnyčiose, o vėlesniais laikais organizuotus cechais, turinčiais savo amato monopolines teises.

Cechų pirmosios privilegijos Vilniuje žinomos tik nuo 1552 m.[c] Tai yra bendro pobūdžio privilegija, cechų teises suteikianti buvusiems amatininkų sambūriams, privilegijoje vadinamiems „societates seu collegia“[448d]. Be to, įvairiausi amatininkai tuojau pat ar vėliau išgavo sau atskiras privilegijas. Jų buvo įvairiausių: aludininkai, audėjai, odininkai, kailininkai, batsiuviai, auksakaliai, kepurininkai, laikrodininkai-graveriai, „chirurgai“, mėsininkai[e], stikliai, liejikai, staliai, druskininkai, kepėjai, statindariai[f], račiai ir kt.[449] Aišku, kad cechai neišvengiamai turėjo susidurti su įvairiausiomis anksčiau privilegijuotom įmonėm. Jų vadovai išreikalavo sau vietas magistrate[g] ir dėl to dažnai susidurdavo su pirkliais, kurie galia dalintis nenorėjo su niekuo[450]. Jie ir kiti cechų priešai pagaliau laimėjo. Cechai 1766 m. seimo konstitucija buvo panaikinti, esą tam, kad nebūtų trukdoma ateiviams amatininkams laisvai kurtis miestuose[451].

Vilniaus mieste greta mūsų jau minėtų įvairių sluoksnių krikščionių miestiečių, gyveno savotišką gyvenimą vedusių žydų bendruomenė, visiškai nieko bendro ne-

[445] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 231–233; *Volumina Legum*, t. 6, p. 106 (f. 215–216).

[446] *Volumina Legum*, t. 7, p. 235 (f. 530).

[447] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 164–165; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 338.

[448] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 34, 102–103; *Sobranije drevnich gramot i aktov gorodov Vilny, Kovna, Trok, pravoslavnych monastyrej i po raznym predmetam*, d. 1, p. 101–102, nr. 53.

[449] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 145–148, 158, 282–284; *Akty izadavajemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Komisijeju*, Vilna, 1879, t. 10: Akty Vilenskovo magistrata i magdeburgii, p. 5–7; *Sobranije drevnich gramot i aktov gorodov Vilny, Kovna, Trok, pravoslavnych monastyrej i po raznym predmetam*, d. 1, p. 162–189 sqq; H. Wołczacka, Rzemiosło szklarskie w Wilnie do końca XVIII w., *Ksiega Pamiątkowa Kola historyków słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego 1923–1933*, Wilno, 1933, p. 52, 54; Fr. A. Doubek, W sprawie składu narodowościowego i wyznaniowego cechu konwisarskiego w Wilnie, *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, nr. 1–2, p. 340.

[450] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 187–188, 280, 282.

[451] *Volumina Legum*, t. 7, p. 242–243 (f. 547).

turėjusi su magistratu, gyvenusi pagal savą teisę ir valdoma savos bendruomeninės organizacijos – kahalo.

Kada pirmasis žydas įsikūrė Vilniuje, žinių nėra. Žinoma tik tiek, kad jie įsikūrė be specialios privilegijos, atseit nelegaliai, ir tik kai jų skaičius gerokai padaugėjo, jie pradėjo kurti savą bendruomenę. Pirmoji sinagoga Vilniuje atsirado tik apie 1573 m., kai kituose Lietuvos miestuose jie buvo išgyvenę organizuotai jau beveik 200 metų. Kiek jų tada Vilniuje buvo, nežinome[a], bet nuo 1592 m. jau buvo Vilniuje Žydų gatvė, o jų buvimas Vilniuje buvo legalizuotas tik Zigmanto Vazos l593 m. privilegija[452]. Jau ši privilegija buvo iššaukta eilės ekscesų prieš žydus, kurie nesiliovė ir vėliau. Kad žydams lengviau būtų laikytis prieš jų nemėgstančių miestiečių masę, 1633 m. Vladislovo Vazos privilegija Vilniuje buvo įkurtas getas, t. y. paskirtas rajonas, kur jie turi įsikurti. Tam buvo parinkta jų tirščiau gyventa miesto dalis, kurioje jie turėjo visus kitus namus išsipirkti ir per 15 metų visi ten susikraustyti[453]. Jie tai atliko daugiausia padedami bajorų. Kai miestiečiai jiems neparduodavo savo namų, juos nupirkdavo bajorai, kurie jau perparduodavo žydams. Taip nustatytame rajone ir susikoncentravo visas Vilniaus žydų gyvenimas bei jų įstaigos. 1633 m. paskirtų trijų gatvių – Žydų, Skerdyklos ir Mykolo – žydams vėliau neužteko. Jie rado būdų savojo geto ribas praplėsti, nors trukdymų ir sulaukdavo. Vėliau geroka jų dalis iš geto vėl išsikėlė ir pasklido po miestą, kur galėjo rasti kokį geresnį verslą. O prieš magistrato ir miestiečių pastangas juos suvaržyti jie rasdavo užtarėjų tarpe bajorų ir dvasininkų, kuriems tik pasiūlydavo gerą biznį[454]. Žydai visą laiką buvo dideli konkurentai miestiečiams krikščionims prekyboje ir amatuose. Be to, didžioji dalis miesto gydytojų buvo žydai[b].Šiaip jie gyveno savą uždarą gyvenimą[455].

Baigiant šį skyrelį dar tenka pasakyti keletą žodžių apie šio laikotarpio pilį.

Į XVII a. Vilnius įžengė su puikia puošnia Žemutine pilimi, išpuošta Zigmanto Augusto kolekcijomis, gobelenais, paveikslais, biblioteka ir taip pat puošniame pastatų komplekte. Betgi 1610 m. pilis labai smarkiai apdegė. Ji ar bent jos dalis jau sekančiais metais buvo atstatyta ir joje jau galėjo gyventi karalienė[456]. Taip Žemutinė pilis tebebuvo gyvenama iki 1655 m. Maskvos kariuomenės įsiveržimo ir gaisro. Bet Aukštutinė pi-

[452] I. Cohen, *Vilna…,* p. 25–26.

[453] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 196–200.

[454] Ten pat, p. 222–224, 258–259, 285–289; *Volumina Legum*, t. 3, p. 384 (f. 810); J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, p. 47, 62. 1788 m. Ašmenos seniūnas Katilas apkaltino Vilniaus žydus pagrobus pakrikštytą žydą, kurio jis buvęs krikšto tėvas. Kaltinimas buvo paskelbtas spausdinta brošiūra. Ji yra Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje, Fs 587, f. 379–402.

[455] Israelis Cohenas minėtajame veikale gana smulkiai išryškina įvairias Vilniaus žydų gyvenimo sritis.

[456] J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 344.

lis jau 1613 m. buvo nebegyvenama ir naudojama kaip pilies kalėjimas[a]. Tų metų seimo konstitucijoje skundžiamasi, kad ten sėdinčių kalinių, taip pat juos lankančių bajorų tarnai svaidą bei verčią plytas, darydami žalą stogams, tvoroms ir vejoms apatinėje pilyje. Kad to nebūtų ir kad kalinamiems būtų patogiau, būsią pastatytas naujas kalėjimas, o vieta būsianti parinkta reliacinio seimelio[457].

1655 m. sunaikintas Vilnius[b] Maskvos okupacijoje liko iki 1661 m. ir caro įgula ilgai gynėsi tik kalno pilyje. Ją išvadavus dar tais pačiais metais pilis buvo pradėta remontuoti ir buvo išvalytas pilį supęs kanalas, tačiau naudojimui pilis jau nebebuvo atremontuota, nors 1670 m. seimas ir numatė tam lėšas – Geranainių ir Lipniškių seniūnijų pajamas[458]. Žemutinė pilis laikui bėgant taip sunyko, kad virto visiškais griuvėsiais ir 1766 m. seimas pavedė vaivadai rasti būdų panaudoti juos visuomenės reikalams[459]. Rezultate ten buvo įrengtos krautuvėlės[c]. Griuvėsiai buvo nugriauti 1797 m. gubernatoriaus I. Fryzelio įsakymu, iš jų 40 000 plytų buvo duota botanikos sodo šiltnamiui pastatyti. Iš kitų plytų žydas Abrahamas pastatė namą prie pilies kalno[460]. Taip senosios Vilniaus didybės liudininkas išnyko.

XVIII a. gale Vilnius, pergyvenęs eilę nelaimių, gaisrų bei karų, buvo sunykęs ir gyveno tik senosios didybės palikimu. Pramonės nebuvo jokios, tad ekonominio gyvumo negalėjo būti[d]. Kaip sostinei jau konkuravo Gardinas, kur nuo 1673 m. rinkdavosi kas trečias seimas ir veikdavo dažnos *ad hoc*[e] sudaromos komisijos, kur pagaliau Antanas Tyzenhauzas savo veiklą plėtė ir kūrė kultūros centrą[f].

Po 1772 m. pasireiškusiame kultūriniame ekonominiame pakilime ir miestų klausimas buvo iškilęs. Buvo bandoma jų gerbūvį šiaip taip pakelti, tačiau žymesnio nieko nebuvo padaryta, o Keturmečio seimo reformos buvo sužlugdytos nespėjusios pasireikšti gyvenime. Kaip visi miestai, taip ir Vilnius Rusų laikų[g] sulaukė skursdamas, miestiečiai prislėgti bajorijos. Senojo miesto puošnumo bei didybės buvo belikę tik pėdsakai, nes šitais miestiečių priespaudos laikais jis buvo patyręs daug skaudžių smūgių, nuo kurių žuvo daugumas senųjų pastatų, o naujai atsistatyti, išsaugant senąjį charakterį, Vilnius nebepajėgė[h].

457 *Volumina Legum*, t. 3, p. 97 (f. 199).

458 Ten pat, t. 5, p. 49; M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 9.

459 *Volumina Legum*, t. 7, p. 243 (f. 547).

460 M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 29, 30, 46–47.

2. Vilniaus miesto sukrėtimai XVII–XVIII a.[a]

Bajorijos viešpatavimo laikai Lietuvoje prasideda išmirus Gediminaičiams. Tačiau Vilniaus smukimas, žinoma, neprasidėjo tučtuojau. Ekonomiškai pajėgūs miestiečiai ir visa miestiečių bendruomenė kurį laiką dar sugebėjo laikytis tinkamoje aukštumoje. Dėl to miesto klestėjimo nepalaužė net pirmieji jį ištikę smūgiai. Nors miestiečiai jau maltretuojami[a] ir skriaudžiami, tačiau jie tebėra ekonomiškai dar nepalaužti. Tad po pirmųjų XVII a. gaisrų Vilnius atsistato ir toliau auga, tik savo gotiškai renesansinio miesto charakterio netenka. Tik tada, kai miestiečių bendruomenė visiškai netenka savo reikšmės valstybėje, o pavieniai miestiečiai ima skursti ekonomiškai, miestas naujų smūgių jau nebepakelia ir pradeda menkėti. Tai įvyksta jau XVII a. antroje pusėje, Maskvos-švedų karų metu, kada ilgas karas ir Maskvos okupacija sugriauna miestiečių gerbūvį, o vėliau jiems jau niekas nepadeda atsigauti. Tuo būdu Vilniaus puolimo laikai iš tikrųjų prasideda ar bent yra pastebimi tik nuo XVII a. antrosios pusės[461].

Mūsų kalbamajame laikotarpy Vilnius turėjo daug sukrėtimų. Vyko jame taip pat daug įvykių, miesto gerbūvio nekėlusių, pav., tikybinių kovų iššauktieji ekscesai, jau minėtos didžiūnų savitarpio kovos ir panašūs reiškiniai[b]. Bet akivaizdžiau ir tiesiogiai palietęs kalbamajame laikotarpyje pirmasis smūgis Vilniui buvo jį palietęs skaudus 1588–1589 m. badas ir maras, kilę dėl tų metų nederliaus. Kiek yra žinoma, tada Vilniuje mirė daug iš apylinkių suplaukusių žmonių ir nemažai miestiečių. Senojoje literatūroje paprastai nurodomi dideli mirusiųjų skaičiai. Tačiau žinios yra labai vienašališkos ir kilę iš vieno šaltinio, būtent iš jėzuitų istorikų. Jėzuitai tada buvo dar neseniai Vilniuje teįsikūrę ir tai buvo pirmoji proga jiems pasirodyti vargo prispaustųjų draugais. Jų istorikas Stanislovas Rostovskis ta proga nupasakojo daug herojiškų žygių, prisimindamas, kad ligonis globodami bei mirusius laidodami užsikrėtę ir mirę 12 jėzuitų[462]. Kitų šaltinių neturime. Toliau Vilniaus visuomenę sujaudino 1600 m. Radvilų-Chodkevičių konfliktas dėl Slucko kunigaikštytės Zofijos rankos, kada mieste vos neprasidėjo dviejų didžiūnų kariuomenių kovos. M. K. Radvila Perkūnas ruošėsi globėjų Chodkevičių neišduodamą jo sūnaus sužadėtinę jėga pasiimti ir privertė J. K. Chodkevičių nusileisti. Tačiau šis tragikomiškas epizodas miestui jokios tiesioginės reikšmės neturėjo. Jis iš tikrųjų liečia ne miesto gyvenimą, tačiau išdidžių sauvaliaujančių ma-

461 Tokios nuomonės yra ir M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, p. 184–185.

462 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 309–310.

gnatų santykius, tad ties juo čia nesustosim, nors tai ir įvyko Vilniuje[463]. Nėra taip pat ką daug kalbėti apie 1602–1603 m. epidemiją, palietusią ir Vilnių, tačiau nesulyginamą su kitomis daug baisesnėmis epidemijomis[464].

Minimojo laikotarpio pati didžiausia nelaimė, be abejo, buvo 1610 m. liepos l d. gaisras[a]. Berods, tai buvo pats baisiausias ramaus meto gaisras (išimtis 1390 ir 1655 m.)[b], kokį kada tik teko Vilniui pergyventi. Per vieną dieną sudegė didelė dalis miesto. Nuo sausros išdžiūvęs miestas per keletą valandų virto ugnies jūra, kurioje žuvo daug puošnių pastatų, didžiuliai turtai ir net nemažai žmonių. Buvo skaičiuojama, kad žuvę apie 4 700 namų, 7 katalikų ir 3 protestantų[c] bažnyčios, beveik visa pilis su katedra, Jėzuitų akademija ir daug kitų viešųjų pastatų[465]. Gana smulkiai šis gaisras yra aprašytas jėzuitų apyskaitiniame veikale „Annuae litterae Societatis Jesu Anni 1610. Ad Patres et Fratres eiusdem Societatis…“ (Dilingae, [apud viduam Ioannis Mayer, 1615]). Ten šitaip rašoma:

„1610 m. liepos l d., kai Vilniaus miestiečiai, vykdami į šv. Marijos atlaidus Trakuose, išklausę mišių ir pamokslo Šv. Stepono bažnyčioje, esančioje už miesto sienų, pasileido į numatytąją kelionę, staiga apie 8 val. prie miesto sienų pasirodė ugnis (iš kitų šaltinių sužinome, kad gaisras prasidėjo palei pranciškonų vienuolyną)[d]. Visi tuojau pasileido gelbėti, tačiau dėl į miestą pūtusio vėjo gaisras plėtėsi taip staigiai, kad vargiai galima buvo ką apginti ir išplėšti iš ugnies, nes nuolat grėsė pavojus, kad neužverstų griūvantieji mūrai arba kad butuose ar net gatvėse neuždusintų dūmai. Vienoje miesto dalyje besiplečiąs gaisras apėmė Šv. Marijos bažnyčią ir tėvų pranciškonų vienuolyną. Bažnyčia buvo apginta, tačiau vienuolyno dalis sudegė. Po to ugnis peršoko į Šv. Dvasios bažnyčią ir tėvų dominikonų vienuolyną. Čia žuvo du vienuoliai ir vienas amatininkas. Iš čia ugnis persimetė i Šv. Trejybės bažnyčią ir prie jos esančią prieglaudą, kur sudegė keletas vargšų. Toliau plėsdamasis gaisras perėjo į mūsų noviciatą (Šv. Ignoto)[e], didelėmis pastangomis pastatytą prieš 7 metus, ir sunaikino jį taip staigiai, kad visiškai nieko negalima buvo išgelbėti. Žuvo visi reikmenys ir šviesiausios karalienės lankymosi namuose metu paaukotieji 100 auksinų. Rektorius

463 Ten pat, p. 322 sqq. Plg. J. K. Chodkevičiaus biografijas – A. S. Naruszewicz, [matyt*: Żywot J. K. Chodkiewicza, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W. Ks. Lit.,* wyd. Kazimierza Józefa Turowskiego, Przemyśl, 1857–1858, t. 1–2], A. Śliwiński, [*Jan Karol Chodkiewicz-hetman wielki litewski*, Warszawa, 1922], E. Kotłubaj, *Galerja Nieświeżska portretów Radziwiłłowskich*, Wilno, 1857.

464 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 336.

465 Ten pat, p. 342; M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego „Wilno od początków jego do roku 1750“, tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe*. Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 91.

ir novicijai vos paspruko. Du vienuoliai, iš visų pusių apsupti ugnies, negalėdami išeiti, pasislėpė rūsyje ir gyvybę išgelbėjo apsiliedami actu. Mūsų kolegijos gyventojai (Šv. Ignoto)[a], kurie gaisro pradžioje buvo išvykę kitiems pagalbos teikti, pastebėję, kad ugnis greitai ir nesulaikomai plečiasi, jau nuvargę, grįžę namo pirmiausia nuėmė kolegijos stogo medines dalis, išardė arklides ir kitus medinius pastatus, paskui iš zakristijos, bibliotekos ir butų, ką tik galima buvo sučiupti, sumetė į rūsius bei į požeminius urvus, betgi dėl artėjančio gaisro, kai jau degė ir popiežiaus alumnatas ir seminarija, buvo priversti viską mesti ir pasirūpinti savo gyvybės išgelbėjimu, nes išeiti iš miesto jiems vos vieni vartai tebuvo likę laisvi. Kolegijoje liko vos keletas skliautinių patalpų nesunaikintų. Visi pastatai ir mokyklos buvo sunaikintos, visos knygos bibliotekoje ir kambariuose sudegė. Greta mūsų kolegijos stovinti Šv. Jono Krikštytojo bažnyčia, kaip vyriausioji miesto mokykla gyventojų didelėmis lėšomis pastatyta, čerpėmis dengta, užsidegė ir nuo mūsų kolegijos ir iš gatvės, tačiau išliko, nes yra skliautinė. Sudegė tik stogas. Į šią nelaimę labai gailėdamasi iš pilies žiūrėjo šviesiausioji karalienė (Konstancija)[b]. Pamačiusi, kad gaisras, nuolat plėsdamasis, artėja prie pilies, su 3 kunigaikščiais ir su visu savo dvaru išėjo į artimiausias kalvas ir ten pasislėpė viename name. Taip pat neišvengė nelaimės pilis, nors ir atskirta nuo miesto upės. Jos didžioji dalis sudegė kartu su greta stovinčia puošniąja bažnyčia, nors karališkieji tarnai ir labai gynė. Išliko tik viena koplyčia, kurioje laikomi mirtingieji šv. Kazimiero palaikai.

Kitoje miesto dalyje vėjo genama ugnis per vidurinę [turgaus] aikštę naikino viską, kas tik pasitaikė kelyje, net ir patvariausius pastatus. Nelaimingieji gyventojai, rūpindamiesi jau ne savo turtu, bet tik gyvybe, klajojo visur ir kur tikėjosi rasią rasią saugią vietą, ten įpuldavo į naują pavojų. Jau daug puošniųjų pastatų buvo virtę griuvėsiais, ugnis artėjo prie mūsų profesų namų (Šv. Kazimiero)[c], kai apie 3 val. po pietų prapliupo smarkus lietus, kuris sulaikė gaisro tolimesnį plėtimąsi. Ir jeigu tas palaimingasis lietus nebūtų atnešęs išgelbėjimo, būtų sudegusi ir šioji miesto dalis, kuri išliko visai sveika. Liovusis lietui, gyventojai per dar rūkstančius, gatves užvertusius

griuvėsius pradėjo grįžti į savo namų likučius. Vienoje vietoje po mūrų griuvėsiais buvo atrasta užversti 7, o kitoje vietoje net 20 asmenų. Po 8 dienų atvyko į Vilnių mūsų provincijolas. Jis filosofus (studijuojančius filosofiją)[a] pasiuntė į Pultuską, o teologus į Nesvyžių. Kitus kunigus paliko vietoje. Mokslo metų pradžioje buvo atidarytos šiaip taip sutvarkytos 5 žemesniosios klasės. Šv. Jono bažnyčia buvo apdengta prieš žiemą ir bičiulių lėšomis buvo nulieti 2 varpai. Bet noviciato namai buvo pataisyti vos po pusės metų."[466]

Didžiulius Vilniaus nuostolius šiame gaisre pripažino ir 1611 m. seimas, kuris visus padegėlius atleido 4 metams nuo gėrimų mokesčių, juos betgi palikdamas tiems, kurių trobos nesudegė[467].

Buvo dar gaisras Vilniuje 1615 m., kada vėl sudegė keliolika namų, tačiau tai buvo palyginus su anuo menkas gaisras[468]. Ne daug ką galima pasakyti ir apie 1624–1625 m. marą, kilusį karo su švedais metu. Jis siautė visame krašte ir palietė ne vien Vilnių, bet taip pat ir kitus Lietuvos miestus bei kaimus. Minėtinas jis gal tik dėl 1630 m. jėzuito Valento Bartoševskio išspausdintos poemos iš 23 giesmių, pavadintos „Bezoar lez ludzkich morowego powietrza utworzony w r. 1624 i zacnemu Magistratowi miasta Wilna ofiarowany"[b]. Randame jį paminėtą ir kai kuriuose antkapiuose bei testamentuose[469].

Apie 1630 m. marą kartais rašoma, kad tada nelaimei pašalinti po miestą su maldomis buvę nešiojami šv. Kazimiero palaikai. Be abejo, tai būtų atitikę laiko dvasią, tačiau iš tikrųjų apie tokią procesiją nekalba jokie amžininkų šaltiniai, o senojoje literatūroje paplitusi žinia yra paimta iš vieno labai vėlyvo 1780 m. pamokslo. Vargu ar tas pamokslininkas po 150 metų buvo gerai informuotas[470]. Žinome tik, kad tada išmirę visi karmelitai.

Tais pačiais metais 1630 m. Vilniuje buvo vėl nemažas gaisras Bernardinų bažnyčios rajone ir vos neužsidegė Šv. Mykolo bažnyčia[471].

---

466 M. Homolicki, Niektóre dodatki do dzieła: *Wilno* przez J. I. Kraszewskiego. Wilno, 1840–1, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1842, t. 23, p. 220–223. Apie šį gaisrą jau tada buvo išspausdinta knygutė: Jan Eysmont, *Threnodia albo żałosne pienie o zgorzeniu Wilna, stolice W. X. Lit., które się stało roku 1610 d[nia] l lipca z wielkim żałem wszystkich obywatelów tej Rzeczypospolity z nieoszacowaną szkodą tak samych mieszczan, jako i innych ludzi*, [b. r, m., 1610].

467 *Volumina Legum*, t. 3, p. 25 (f. 43–44).

468 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 345.

469 Ten pat, p. 347–348.

470 M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego „Wilno od początków jego do roku 1750", tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 91–93.

471 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1, p. 349.

Antroji XVII a. pusė prasidėjo Vilniui skaudžiomis nelaimėmis. Jau 1653 m. jis labai nukentėjo nuo maro, o po poros metų jį ištiko toks didelis smūgis, kokio jis dar savo istorijoje nebuvo matęs ir po kurio jau nesugebėjo atsigauti. Nuo XIV a. pabaigos nematęs priešo net prie savo vartų, 1655 m. Vilnius buvo užimtas Maskvos caro Aleksejaus kariuomenės, išplėštas ir sudegintas. Nesustodami plačiau ties audringais to karo įvykiais, mes čia suminėsime tik, kiek jie palietė Vilnių[a].

Kaip žinoma, 1654 m. prasidėjęs karas su Maskva iš pat pradžių sekėsi labai prastai[b]. Magnatų rietenų skaldoma, nevykėlio karaliaus Jono Kazimiero dar labiau kiršinama Didžioji Lietuvos Kunigaikštija nesugebėjo ne tik apginti savo sienų, bet nesugebėjo net suorganizuoti stambesnės kariuomenės. Etmonams kovojant tarp savęs, didžiojo etmono J. Radvilos kariuomenė buvo priversta trauktis ir 1655 m. vidurvasarį pagaliau atsitraukė iki Vilniaus, kur tuo metu buvo ir pats etmonas, užsiėmęs politinėmis kovomis[472].

Nors, kaip buvo minėta praeitame skyriuje, net seimas buvo paskyręs specialius komisarus Vilniaus gynimui suorganizuoti, tačiau iš tikrųjų nei ta komisija, nei etmonas J. Radvila, trukdomas kovų su savo politiniais priešais ir karaliumi, nieko nepadarė. Etmonas 1654 m. rudenį buvo sušaukęs į Vilnių Lietuvos bajorijos suvažiavimą, kuris pareikalavo konvokacijos. Jonas Kazimieras ją pagaliau paskelbė šaukiąs Vilniuje 1655 m. gegužės 10 d., bet vėliau vietoje jos buvo sušauktas seimas Varšuvoje[473].

Kai etmonas grįžo po seimo iš Varšuvos, grįžo su pažadėtais mokesčiais ir nutarimu suorganizuoti didesnę kariuomenę, visam tam jau nebebuvo laiko, nes caro kariuomenė jau artėjo prie Vilniaus, o etmonas J. Radvila nebematė jokios kitos išeities, kaip paskubinti jo jau anksčiau pradėtas derybas su Švedijos karaliumi Karoliu X Gustavu dėl globos ir paramos prieš Maskvą. Belaukiant švedų atsakymo ir bekonferuojant su bajorija ir senatoriais Vilniuje, atėjo nauja prisloškianti žinia, kad Švedija paskelbė Respublikai karą. Vis tiek kitos išeities nebuvo[c]. Trauktis į Lenkiją pas nekenčiamą karalių, kuris ir ten vilčių nedaug teturėjo, J. Radvila negalėjo. Jis tad nusprendė trauktis arčiau švedų kariuomenės, nes Vilniaus ginti su saujele karių, dargi ir neapmokytų, negalėjo

472 L. Kubala, *Wojna moskiewska r. 1654–1655*, Warszawa-Kraków, 1910; to paties, *Wojna szwecka w roku 1655 i 1656*, Lwów, [1913]; E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno i Witebsk, 1859; Akta ugody Kiejdańskiej 1655, podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, *Ateneum Wileńskie*, 1935, t. 10, p. 173–224; P. Gronski, Instrumentum Lituanicae deditionis anno 1655 die 18 Augusti, *Tauta ir žodis*, 1924, kn. 2, p. 81–96; A. Šapoka, Jonušas Radvila ir Švedija, *Židinys*, 1939, t. 30, nr. 8–9, p. 214–229; to paties, „Švedų karas Lietuvoje" kartu su tomu tą karą liečiančių dokumentų, surinktų Švedijos valstybės archyve Stokholme, liko nespausdinti Lietuvoje.

473 A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos*, p. 42–45.

nei bandyti. Kariuomenė jau buvo paskelbusi, kad algos lauks tik iki rugpjūčio 9 d., o jei iki to meto negaus, skelbs konfederaciją. Jos, be to, buvo taip nedaug, kad J. Radvila su artėjančiomis caro armijom negalėjo net bandyti kautis, bandė tik žygį trukdyti. Šioks toks mūšis įvyko tik rugpjūčio 7 d. prieš Vilniaus praradimą, J. Radvilos kariuomenei pakilus iš paskutinės atsitraukimo kelyje stovyklos Nemėžyje. Po tų kautynių kariuomenė per ties Antakalniu pastatytą pontoninį tiltą persikėlė per Nerį ir nužygiavo link Kėdainių, o pakeliui kiti daliniai buvo pasiųsti į Žemaičius. Pačiame mieste buvusi etmonų įgula, vadovaujama K. Ch. Žeromskio, pasitraukė taip pat be kovos per Žaliąjį tiltą. Vincento Gosevskio divizija nebespėjo pasiekti savo vadą, kuris spruko su J. Radvila, bet per Panerius pasitraukė ir pagaliau atsidūrė Užnemunėje toli nuo savo vado. Taip rugpjūčio 8 d. Maskvos kariuomenė įžengė į Vilnių. Po dviejų dienų atvyko ir pats caras Aleksejus[474].

J. Radvila, kuris tų pačių metų gruodžio 31 d. mirė Tykocine, mirė jau matydamas savo planų Lietuvos ateitį surišti su Švedija visišką nepasisekimą, jau tada karaliaus dvaro ir visų savo priešų buvo apšauktas išdaviku bei didžiausiu nevidonu, kaltininku visų nelaimių[a]. Tuos kaltinimus lenkų literatūroje teberandame kartojamus ir šiandien[475]. Jam buvo metama ir Vilniaus praradimo kaltė, ir dar daugiau, esą jis pasitraukdamas miestą apiplėšęs, išplėšęs kontribuciją, išsivežęs net bažnyčių brangenybes[476]. Tiesa, kas toje maišatyje dėjosi Vilniuje, mes nedaug težinome. Žinome tik, kad kas galėjo, iš miesto bėgo ir gabenosi savo turtus. Didžiūnų ir bajorų mieste nieko neliko. Turtingesni miestiečiai taip pat pabėgo. Daugumas jų atsidūrė pagaliau Karaliaučiuje bei kituose [Kunigaikštiškosios] Prūsijos miestuose. Karaliaučiuje buvo sudaryti atbėgėlių sąrašai, kurių dalis jau yra paskelbta[477]. Žinome, kad J. Radvila į Kėdainius nusivežė kariuomenės algų kasą, bet beveik tuščią, žinome, kad jis pinigų neturėjo net tai saujelei savo karių apmokėti. Jei būtų apiplėšęs Vilnių bei jo bažnyčias, bent brangiųjų metalų būtų turėjęs ir kariuomenei apmokėti jam būtų užtekę. Be to, nežiūrint bendro pobūdžio kaltinimų, niekas niekad etmono J. Radvilos dėl apiplėšimo nekaltino, niekas niekad

474 L. Kubala, *Wojna moskiewska*; E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*; A. Šapoka, *Švedų karas Lietuvoje.*

475 Plg. Władysławo Konopczyńskio įvadą prie Kazimierzo Lepszy surinktų Kėdainių sutarties dokumentų: Akta ugody Kiejdańskiej 1655…, p. 173–187.

476 Be amžininkų pamfletų į literatūrą tai įvedė J. W. Rudawskis.

477 P. Karge, Zur Geschichte des Deutschtums in Wilna und Kauen, *Das Litauen-Buch. Eine Auslese aus der Zeitung der 10*, [Wilda], 1918, p. 94–105; M. Łowmiańska, W sprawie składu narodowościowego cechów wileńskich (w. XVI–XVIII), *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, nr. 1–2, p. 346–350 [p. 340, kaip nurodo A. Šapoka, M. Łowmiańskos straipsnio nėra; gal turėta galvoje kita publikacija: Fr. A. Doubek, W sprawie składu narodowościowego i wyznaniowego cechu konwisarskiego w Wilnie, *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, nr. 1–2, p. 340. Kita vertus, šioje teksto vietoje Fr. Doubekas apie pabėgėlių sąrašus nerašo].

nereikalavo, kad apmokėtų nuostolius jo įpėdiniai ar valstybė. Prileisti, kad J. Radvila būtų apiplėšęs bažnyčias, negalima jau ir dėl to, kad žinome, jog tada jam buvo labai svarbu patraukti prie savo plano dėtis su švedais Lietuvos didžiūnus katalikus, o ypač Vilniaus vyskupą J. Tiškevičių. Nejaugi jis būtų buvęs toks neprotingas ir būtų galėjęs taip nusikalsti vyskupo ir visų katalikų akyse, apgrobdamas bažnyčias. Jis, tiesa, dar vasaros pradžioje iš Vilniaus miesto pareikalavo sumokėti seimo paskirtus mokesčius kariuomenės ir miesto sustiprinimo reikalams. Miestas 1661 m., surašydamas pareiškimą apie karo ir okupacijos metu žuvusius dokumentus, rašė, kad 1655 m. etmonui davęs pinigais, amunicija ir daiktais 100 000 auksinų. Davęs liepos mėn. gale ir rugpjūčio mėnesį. O rinkę etmono-vaivados tarnai Rzepkowskis ir Stumbergas. Tie daiktai betgi patekę priešui arba žuvę gaisre. Taip pat žuvę jų tada gauti kvitai[478]. Tai pareiškimas, kad miestas atlikęs savo prievolę, bet jokio kaltinimo etmonui J. Radvilai, kuris kaip Vilniaus vaivada turėjo net prievolę iš miesto surinkti mokesčius bei perimti amuniciją.

Apie bažnytinių brangenybių likimą šiek tiek žinių turime, šiek tiek apie katedros ir ypač Šv. Kazimiero koplyčios brangenybių. Kai vėliau buvo bandoma jas sugrąžinti ir skaičiuojami nuostoliai, niekad niekas nekaltino, kad bent jų dalį būtų pagrobęs ar globoti pasiėmęs J. Radvila. Yra žinoma, kad prieš Maskvos kariuomenės priartėjimą katedros brangenybes apsiėmė savo vytine nugabenti į Karaliaučių Naugarduko kaštelionas M. Jundzila, kuriam kapitula už tai turėjo sumokėti 600 auksinų. Reikia manyti, kad tai buvo vertingiausioji brangenybių dalis, kurioje buvo daug senų dalykų. Tačiau, nelaimei, M. Jundzila pasirodė neatsargus, reikalą užvilkino ir vos išplaukusi iš Vilniaus vytinė buvo sučiupta I. Zolotarenkos kazokų. Yra žinoma, kad tada į kazokų rankas pateko Jogailos dovanotasis kielikas, vytautinis sidabrinis paauksuotas altoriaus kryžius, išpuoštas brangakmeniais, atžymėtas vytautinėmis insignijomis, taip pat sidabrinis paauksuotas senas Alberto Goštauto dovanotas kielikas, kurį, pasak padavimo, vartojęs mišių metu šv. Adalbertas. Kokios kitos brangenybės ten buvo, nežinome. Žinome tik, kad kitą dalį brangenybių pasiėmė globoti ir išsivežė kapitulos iždininkas (kustodas) Jurgis Bialozaras kartu su savo padėjėju B. Ladziku[479].

Kaip žinoma, J. Bialozaras visą laiką buvo J. Radvilos stovykloje ir su juo artimai bendravo. Tarp kitko, jis savo vyskupo vardu pasirašė ir garsiuosius Kėdainių aktus, o Karolio X Gustavo buvo paskirtas Vilniaus vyskupystės administratorium. Tačiau

[478] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 229–230.

[479] M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego *Wilno od początków jego do roku 1750*, tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 117, 165–167.

ar jis tas brangenybes su savimi vežiojosi, nežinome. Greičiausiai buvo kur nors paslėpęs. Kaip kad buvo paslėpęs taip pat savo globon paimtą Šv. Kazimiero karstą su visais palaikais.

Šv. Kazimiero karstą J. Bialozaras po kurio laiko patikėjo minėtam B. Ladzikui, kuris vėliau perdavė naujajam vyskupui J. K. Daugėlai Zavišai, o šis referendoriui K. P. Bžostovskiui, kuris po 22 mėnesių pagaliau perdavė kapitulai, susirinkusiai posėdžio Sapiegų dvare, Ružanuose. Čia Šv. Kazimiero palaikai išbuvo dar 2½ m. rūmuose ir tik 1661 m. buvo pervežti į Vilnių be jokių iškilmių[480]. 1663 m. per naujo vyskupo J. Bialozaro ingresą jie buvo iškilmingai įnešti į katedrą[481].

Be to, dar yra žinoma, kad iš Šv. Kazimiero koplyčios dalis sidabro buvo paskolinta kariuomenės apmokėjimo reikalams, tačiau ne 1655 m., bet dar 1652 m. Reikalaudama skolos iš valstybės, kapitula tą sidabrą įvertino vėliau 106 800 auksinų[482]. Iš kapitulos archyvo jau ir dabar yra ištraukta nemažai medžiagos, aiškiai įrodančios, kad bent katedros brangenybių nei J. Radvila, nei niekas kitas iš saviškių nelietė[483]. Daugelis jų buvo išvežta, o kitos žuvo I. Zolotarenkos kazokų ir caro karių plėšimo metu. Kaip plačiai yra žinoma, tada buvo išplėštos ne tik bažnyčios, bet net jų rūsių karstai išvarstyti. Berods, tada labiausiai nukentėjo Sapiegų šeimos kapai Šv. Mykolo bažnyčioje ir ne mažiau bus nukentėjusi katedra. Nuo šito meto nieko nebežinome ir apie Vytauto karstą bei kapą[a]. Plėšikaujančių karių ir jo kaulai tada greičiausiai buvo sumaišyti su daugybe kitų ir taip žuvo, nors kai kas mano, kad jie tada buvo kur nors užmūryti, kaip ir Aleksandro ir Zigmanto Augusto dviejų žmonų karstai, kurie buvo atrasti tik katedrą remontuojant 1930–1931 m.[484] Kai 1661 m. pagaliau buvo išvaduota

480 To paties, Dodatek do artykułów historycznych o kaplicy św. Kazimierza przy kościele katedralnym wileńskim, umieszczonych w tomiku XIII i XIV *Wizerunków*, nowego pocztu drugiego, ten pat, 1843, t. 24, p. 231–233.

481 J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czali katedra wileńska*, d. 3, p. 174; Z. Ivinskis, *Šv. Kazimieras*, p. 124, be reikalo prileidžia, kad šv. Kazimiero palaikai buvę iš Vilniaus išvežti dar kartą. 1669 m. kapitulos padėka Brzostowskiui lietė daug ankstyvesnius laikus.

482 M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego *Wilno od początków jego do roku 1750*, tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 129–131; to paties, Do uwag nad dzielem *Wilno od początków jego do roku 1750*, ogłoszonych w poprzedzającym tomiku *Wizerunków*, sprostowanie i dopełnienie, *ten pat*, 1842, t. 23, p. 80–81.

483 To paties, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego *Wilno od początków jego do roku 1750*, tom I, II, *ten pat*, 1841, t. 22, p. 129.

484 J. Kłos, Stan badań w podziemiach katedry wileńskiej, *Prace i Materjały Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, 1935, t. 2, p. 300–301 (Kłoso referato santrauka); *Alma Mater Vilnensis*, 1932, nr. 10 [matyt, turi galvoje iliustracijas: K. Kwiatkowski, Szczątki śmiertelne króla Aleksandra Jagiellończyka, p. 49; L. Ślendziński, Szczątki śmiertelne królowej Barbary, p. 52; J. Hoppen, Jeden z 3 pierścieni królowej Barbary, p. 54; J. Hoppen, Fragment tabliczki na trumnie królowej Barbary, p. 56; F. Ruszczyc,

ir Vilniaus pilis, katedros viduje buvo rasta tik krūvos altorių bei antkapių skeveldrų, o rūsiai pilni vandens, nes besigindami maskviečiai užtvenkė Vilnią, kuri užliejo visus rūsius pilies apylinkėje. Vėliau kapitulai teko vandenį iš po katedros nuleisti specialiai iškastais grioviais[485].

Per tuos plėšimus žuvo daug vertingų senovės paminklų bei brangenybių. Tačiau Vilnių tada naikino ne vien rytietiškasis karių įtūžimas ir gobšumas. Kas nebuvo išplėšta, žuvo tuojau pat prasidėjusiame ir negesinant net 17 dienų užtrukusiame gaisre. Vilnius virto viena didžiule griuvėsių bei pelenų krūva. Miestas buvo taip sunaikintas, kad nebegavo jame kur sustoti nė pats caras. Jis sustojo ne mieste, bet palapinėje miške. Mieste mat neįmanoma buvo pakelti nuo daugelio sudegusių žmonių bei gyvulių lavonų kylančios smarvės. Pastebėtina dar, kad 1659 m. pradžioje artėjant DLK[a] kariuomenei komendanto Myšeckio įsakymu gynimosi reikalui dar buvo nudeginti Vilniaus priemiesčiai[486]. Tad nestebėtina, kad, pasak amžininkų, po karo Vilniaus Vilniuje negalima buvę rasti. Dabar jau galutinai žuvo viskas, kas dar iš senesniųjų laikų buvo išlikę po 1610 m. gaisro. Dėl plėšimų reikia pastebėti, kad plėšė ne vien sauvaliauja kareiviai, bet ir generolai ir paties caro įsakymu iš išlikusių Radvilų rūmų daugybė papuošalų buvo išgabenta į Maskvos Kremlių. Maskvos krautuvės ir turgavietės buvo stačiai užverstos brangenybėmis ir daiktais, išplėštais Vilniuje[487].

Iš viso dėl 1655–1661 m. Maskvos okupacijos tenka pasakyti, kad tai buvo sunkiausi Vilniaus gyvenimo metai[b]. Pirmosiomis dienomis miestą ir gyventojus naikino karo baisenybės, vėliau miestui atsigauti neleido neramūs laikai, amžinas lyg partizaninis karas ir nepalanki okupacinės valdžios politika. Prisidėjo prie to dar 1657–1658 m. epidemija, nuo kurios išbėgiojo vėl didelė dalis miesto gyventojų[488].

Kai kalbama, kad 1655 m. žuvę virš 25 000 vilniečių, klystama. Pagal M. Łowmiańską jų tebuvę apie 14 000[c].

Korona grobowa królowej Elżbiety, p. 57; J. Hoppen, Fragment tabliczki na trumnie królowej Elżbiety, p. 59; J. Hoppen, Pierścień królowej Elżbiety, p. 60].

485 M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego *Wilno od początków jego do roku 1750*, tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 155, 195.

486 To paties, Do uwag nad dzielem *Wilno od początków jego do roku 1750*, ogłoszonych w poprzedzającym tomiku *Wizerunków*, sprostowanie i dopełnienie, ten pat, 1842, t. 23, p. 79.

487 Tai liudija amžininkai, lankęsi tuo metu Maskvoje, plg. *Travels of Macarius*, patriarch of Antioch, written by his attendant archdeacon Paul of Aleppo in arabic, translated by F. C. Belfour, London, 1835, part 6 Moscow-Novogorod, p. 183–184; M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*; L. Kubala, *Wojna Moskiewska*, p. 289 sqq.

488 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, p. 43–44.

Žuvo didžioji dalis archyvo[a]. Tik originaliniai dokumentai buvo išvežti į Dancigą, ir dalis privilegijų, kažkokiu reikalu išsiųsti į seimą, išliko Lenkijoje[489].

Vilnius buvo išvaduotas 1661 m.

Vilnius, kaip ir visas kraštas, pradėjo palengva atsigauti. Jis buvo laikomas labai nukentėjęs, tad tuojau gavo iš Jono Kazimiero privilegiją, atleidžiančią nuo visų naštų kariuomenei. Kita privilegija buvo paskelbta amnestija už karo meto nusikaltimus, betgi pastebint, kad būsianti vykdoma „koekvacija“, t. y. sulyginimas naštų. Kas karo metu mažiau prisidėję prie miesto bei jo reikalų gynimo arba buvo išvykę su savo turtais, turėsią dabar daugiau prisidėti[490].

Kai Jonas Kazimieras 1661 m. ankstyvą vasarą atvyko į Vilnių, jis ne tik negalėjo apsistoti pilyje, kur dar gynėsi caro įgula, bet nerado net nei vienų didžiūnų rūmų, kuriuose būtų galėjęs sustoti. Jis apsistojo miesto vaito Petravičiaus[a] mūriniuose namuose[491]. Pilis jau niekad nebuvo atstatyta, ir kai 1688 m. į Vilnių atvyko Jonas Sobieskis, jis apsistojo Pacų rūmuose Didžiojoje gatvėje prie Rotušės aikštės. Tai buvo, tiesa, puikūs rūmai, visą laiką Vilniuje buvę laikomi reprezentaciniais. Vilnius tuo metu buvo jau gerokai atsistatęs. Bet jis atsigavo ir vėl puošėsi ne savo miestiečių jėgomis, o daugiausia didžiūnų bei bajorų lėšomis. Didžiūnai ir jų paremiami vienuolynai atstatinėjo bažnyčias[492], statė naujas, pridygo visa eilė naujų didžiūnų rūmų. Nes ir į Lietuvos politinio gyvenimo viršūnes atėjo naujos šeimos. Vietoje Radvilų iškilo Pacai, vėliau Sapiegos, Višnioveckiai ir tik po jų vėl Radvilos. Tik jau ne biržiškės, bet Nesvyžiaus šakos. Anieji išmirė. Taip ir Vilniuje Radvilų rūmai sunyko, ėmė garsėti Pacų ir Sapiegų rūmai, taip pat jų statomos ar paremiamos bažnyčios.

XVII a. gale Vilniaus gyvenimą sukrėtė viso DLK krašto gyvenimą liūdnai paveikusios vyskupo K. K. Bžostovskio ir etmono J. K. Sapiegos kovos, kurios netrukus perėjo į veik visos bajorijos kovas su Sapiegomis. Joms dar nepasibaigus, prasidėjo naujas karas su Švedais, kuris taip pat skaudžiai palietė ir Vilnių. Tai buvo vadinamasis Didysis Šiaurės karas[493], atnešęs visai Lietuvai skaudžių sumišimų bei audrų. Nuo to

489 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 229–230; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, p. 45, 51.

490 *Zbiór praw y przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 224–226.

491 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, p. 50.

492 Pav., dominikonų bažnyčia buvo sudegusi iki pat pamatų. Ji atstatyta 1679–1688 m., M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 69–70.

493 Žr. autoriaus straipsnį: A. Š[apoka], Didysis Šiaurės karas, *Lietuvių enciklopedija*, 1954, t. 4, p. 506–511. Apie K. K. Bžostovskio-Sapiegų kovas literatūrą žr. išnašoje.

meto, kai 1702 m. balandžio pradžioje Vilnių užėmė švedų kariuomenė[a], vadovaujama gen. J. Adlersteeno, jis ramybės jau neturėjo iki pat karo pabaigos. Nuolat į jį atvykdavo tai tų pačių švedų, tai Augusto saksoniškoji, tai caro Petro kariuomenė, kurios visos plėšdavo, o švedai dar ne kartą ir kontribucijas išreikalaudavo. Ne ką malonesni svečiai buvo ir tarp savęs kovojantieji atskirų Lietuvos ponų daliniai, kurie visi gyveno tik iš plėšimo. Miestas nuo visų kentėjo[b]. Kontribucijos švedams (1702 m. J. Adlersteenui) pirmą kartą buvo sumokėta 22 115 talerių. 1706 m. vėl naują kontribuciją išreikalavo pulk. Dikieras. Kiek šį kartą buvo išspausta, nežinoma. Yra tik žinoma, kad vyskupinė jurisdika, kuri pirmą kartą sumokėjo 195 talerius, dabar sumokėjo net 2 000, jėzuitai tada mokėjo 150, o dabar net 4 161 talerį, dalį atidavė bažnytiniu sidabru. Ir vieną ir kitą kartą kai kurių vienuolynų narių dalis, net magistrato narių dalis už nedamokėtąją dalį buvo išvežti ir teko išpirkti. Kiti mirė ten[494].

Šiuo metu, be karių plėšikavimų bei kontribucijų, Vilnius dar nukentėjo nuo 1706 m. gegužės 31 d. gaisro, sunaikinusio didžiąją dalį Didžiosios gatvės, o taip pat Rotušę ir visas krautuves Rotušės aikštėje[495].

Kaip visam kraštui taip ir Vilniui didžiausias smūgis buvo pagarsėjęs 1708–1711 m. badas bei jį lydėjęs maras, sunaikinęs apie trečdalį Lietuvos gyventojų, nepaprastai praretinęs taip pat Vilniaus miesto gyventojų skaičių[496]. Tai bendra viso krašto nelaimė, tad atskirai čia apie tai nekalbėsime.

Po 1655–1661 m. laikotarpis Vilniaus istorijoje buvo, be abejo, vienas liūdniausių. Karo audros pribaigė griauti miestiečių ekonominį pajėgumą[c]. Miestas gyveno toliau jau liūdnas dienas. Net kaip sostinės jo reikšmė menkėjo, jį konkuravo Gardinas, o be to, visas valstybinis gyvenimas skendėjo anarchijoje. Ir jau sunkias dienas gyvenantį Vilnių dar naikino gaisrai[d]. Taip vėl didelė miesto dalis sudegė 1715 m. gegužės 26 d.[497] 1764 m. gerokai apiplėštas Augustą III remiančių ir St. Leščinskio šalininkus naikinan-

[494] M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego *Wilno od początków jego do roku 1750*, tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 121; to paties, Dodatek do poprzedzającego artykułu, ten pat, p. 213; to paties, Do uwag nad dzielem *Wilno od początków jego do roku 1750*, ogłoszonych w poprzedzającym tomiku *Wizerunków*, sprostowanie i dopełnienie, ten pat, 1842, t. 23, p. 80; to paties, Do artykułów o dawnem Wilnie, ogłoszonych w tomiku XXII i XXIII *Wizerunków*, jeszcze dopełnienie, ten pat, 1843, t. 24, p. 256–258; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, p. 82–84.

[495] J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, p. 83–84.

[496] M. Homolicki, Niektóre dodatki do dzieła *Wilno przez J. I. Kraszewskiego*: Wilno 1840–1841, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 203–205; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, p. 84 sqq.

[497] J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, p. 88.

čių rusų karių[498], Vilnius vėl degė 1737 m. birželio 2 d. Yra žinoma, kad šiame gaisre sudegė pranciškonų vienuolynas su bažnyčia, Šv. Jono bažnyčia su kolegija, Šv. Ignoto bažnyčia su jėzuitų noviciatu, bonifratrų medinė Marijos Magdalenos ir dominikonų bažnyčios. Apdegė bernardinų ir šv. Kazimiero bažnyčios ir Rotušė. Tai vis pastatai, išmėtyti įvairiose miesto dalyse. Suprantama, kad sudegė daug namų, buvusių tuose rajonuose.

J. I. Kraszewskis mini 1741 m. gaisrą, kurio metu sudegusi katedra[499]. Iš tikrųjų to gaisro, berods, nebus buvę. Bent katedra tai tikrai nedegė[500]. Patys baisiausieji gaisrai XVIII a. buvo 1748 m. birželio 11 d. [ir 1749 m. birželio 8 d.]. Abu šitie gaisrai bei jų padarytieji nuostoliai yra aprašyti magistratui pavedus Bazilijaus Bonifacijaus Jakimavičiaus. Šis oficialus aprašymas yra išspausdintas[a] ir mes čia juo paseksim[b].

1748 m. gaisras kilo Užupy, žydo name, tame priemiesty sudegė bernardinų vienuolynas, mūrinė pirtis, vyskupo malūnas (14 girnų) ir Vilnios tiltas prieš Išganytojo vartus. Persimetęs į kairį Vilnios krantą, gaisras apėmė Išganytojo ir metropolitinę[c] cerkvę, metropolito rūmus, iš čia Lataku [Latako g.][d] ugnis kilo į kalną. Kita rankove ugnis pakilo Subačiaus vartų link, kuriuos aplenkusi persimetė į Didžiąją gatvę ir pasuko pilies link, pasiekdama net pilį, kurios sudegė vartai ir Tribunolo rūmai, buvę čia pat prie Vilnios. Be Didžiosios ir Pilies gatvių dar sudegė Šv. Mykolo, Trakų, Dominikonų, Stiklių, Žydų, Liejyklos bei Bonifratrų gatvės. Nuo Totorių vartų gaisras pasuko į Šv. Ignoto bažnyčią. Nuo Rokitų perėjo į Šv. Magdalenos bažnyčią. Tuo būdu sudegė šie žymesnieji pastatai: Išganytojo bei Metropolitinė cerkvės, Šv. Jono, pranciškonų, dominikonų, rokitų, šaričių, bonifratrų, pijorų, Trejybės ir Šv. Magdalenos bažnyčios, 2 kalvinų ir l liuteronų bažnyčia, žydų sinagoga ir t. t. B. B. Jakimavičiaus apskaičiuota, kad sudegė 469 dideli pastatai, bažnyčių [ir cerkvių] 12, didelių rūmų 15, o iš viso keletas tūkstančių pastatų. Žmonių aukų buvę 29.

1749 m. gaisras kilo Subačiaus gatvėje. Iš čia užsidegė Šv. Dvasios vienuolynas, gaisras vėl ėjo Didžiąja gatve Rotušės link. Sudegė Šv. Kazimiero bažnyčia, Rotušė, visa Arklių, Rūdninkų, Mikalojaus su Šv. Mikalojaus bažnytėle, Žemaičių, Trakų, Stiklų, Žydų gatvės ir t. t. Sudegė taip pat vadinamosios Imbarų krautuvės. Namų sudegė iš

498 M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego *Wilno od początków jego do roku 1750*, tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 124–125.

499 J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, p. 89.

500 Ten pat, p. 89; M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego *Wilno od początków jego do roku 1750*, tom I, II, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1841, t. 22, p. 126.

viso 292, žmonių žuvo 2[501]. Šiame gaisre sudegė Rotušėje buvęs pirklių bendruomenės archyvas[502].

Tai buvo dvi didžiausios viena po kitos Vilnių palietusios nelaimės. Dar 1763 m. konvokacijos seimui pasiųstame memoriale prašant paramos, magistratas nurodinėjo, kad miesto gatvės tebesą nenuvalytos nuo griuvėsių[503]. Tokie jau buvo laikai.

Vilnius skurdo. Pagalbos jam niekas negalėjo teikti, nes valstybė skendėjo anarchijoje, nuo 1736 m. iki pat Augusto III mirties nepasibaigė neiširęs joks seimas.

Miestais ir Vilniumi susirūpino tik 1766 m. seimas. Kad sumažėtų gaisrų pavojus, šis seimas uždraudė Vilniuje statyti medinius namus[a]. Esantieji mieste mediniai namai turį būti perkelti į miesto valdybos nurodytą vietą. Svarbesnėse gatvėse esą [mediniai] namai galį likti, bet juose neturį būti laikoma degtinės ir aliejaus. Be to, jie turį turėti kaminus ir per 2 metus turį būti padengti čerpėmis. Mediniai namai greta bažnyčių ir rūmų, jei kaimynai reikalaus, turį būti išpirkti ir nugriauti. Be to, miestas turįs pasirūpinti gaisro gesinimo priemonių[504].

1766 m. seimas buvo pirmasis po Čartoriskių pravestų gana protingų valstybinių reformų, pirmasis, kuris jau bandė pradėti tvarkyti sujungtųjų valstybių gyvenimą, bet ir paskutinis prieš didžiąsias nelaimes – Radomo bei Baro konfederacijas ir valstybių apkarpymą. Dėl užslinkusių sąmaiščių ir minėtoji protinga konstitucija vargu ar buvo pilnai įgyvendinta[b]. Miestui atsigauti sąlygos buvo labai nepalankios. Po 1749 m. gaisro magistratas rotušę šiek tiek aptvarkė ir darbas joje vyko toliau[c]. Bet ji jau silpnai besilaikė ir štai 1781 m. birželio 19 d. staiga Rotušės bokštas, įrengtas dar XVII a. pirmoje pusėje, su savo garsiuoju laikrodžiu, kurio dūžiai tvarkė visą miesto gyvenimą – skelbė valandas, kad visi žinotų kada užbaigti prekybą ar darbus, [nugriuvo]. XVIII a. pradžioje jo bokšte nebebuvo. Jam įrengti buvo paskirta 100 talerių[d], magistrato laimėtų byloje su cechais[505]. Griūdamas bokštas pribaigė senutę Rotušę, užgriaudamas ir miesto

[501] Bazyli Bonifacy Jachimowicz, *Relacja o straszliwym upadku stołecznego miasta Wileńskiego w Wielkim Xięstwie Litewskim oraz po pilnej rewizji z rozkazania szlachetnego tutejszego magistratu, krótkie spisanie kościołów, klasztorów, pałaców, kamienic, domów, ludzi, etc. etc. w fatalnych zagrzebionych ruinach tegoż stołecznego miasta Wileńskiego J.K.M. od niewiernego żyda Rubina, na Zarzeczu we dworku Jm. P. Narbuta łowczego wileńskiego mieszkającego, z browaru, jak z piekielnej otchłani wybuchającym ogniem funditus spalonego, w dzień wtorkowy koło godziny dziesiątej z rana dnia 11 junii, roku Pańskiego 1748, przez Bazylego Bonifacego Jachimowicza, uczyniona*, *Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka*, Fs. 69.

[502] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 295–297.

[503] J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, p. 90 sqq.

[504] *Volumina Legum*, t. 7, p. 242 (f. 546).

[505] *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*…, p. 282; M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, p. 179.

archyvą. Žuvo ne vien miesto, bet ir daugybė dvasininkų dokumentų, sugabentų į Rotušę vedant magistrato pagal 1764 m. konvokacijos seimo konstituciją Tribunole iškeltą bylą. Griūnąs bokštas, matyt, taip viską sunaikino, kad nebebuvo vilčių ką nors iš to archyvo išgelbėti ir Tribunolas bylą atidėjo, kad dvasininkai reikalingus dokumentus galėtų iš naujo surinkti[506].

Apskritai XVIII a. Vilniui buvo labai nepalankus ypač dėl politinės netvarkos, dėl vadinamosios bajoriškosios aukso laisvės pasekoje išsikerojusios anarchijos. Nepalanki Vilniaus miestui buvo ir susigyvenimo su Lenkija tendencija. Valdovai čia jau nebesilankė. Augustas II Vilniuje ir iš viso Lietuvoje[a] tesilankė tik karo su Karoliu XII metu, kai reikėjo susitikti su sąjungininku Petru I, jo sūnus Augustas III nebuvo nei vieno karto, o Stanislovas Augustas Poniatovskis tik 1784 m., kai seimas įvyko Gardine[507]. Kadangi Lietuvoje vykstą seimai vykdavo ne Vilniuje, bet Gardine (kiekvienas trečias seimas), tai ir įvairios seimų sudaromos komisijos veikdavo Gardine, iš kur buvo arčiau pasiekti Varšuvoje reziduojantį karalių. Vilniui iš svarbesniųjų įvykių ir beliko vien Vyriausiojo tribunolo posėdžiai. Dėl to ir didžiūnai šiuo metu Vilniuje jau daug rečiau beprisilaikydavo. Jie užsidarė savo centriniuose dvaruose, kuriuos kai kurie įrengė karališkai, net su savais teatrais[508]. Vilniuje XVIII a. naujų didžiūnų rūmų buvo jau labai mažai bepastatyta, daugiausia tik esamieji perstatyti. Žymiai daugiau buvo pastatyta ar po gaisrų atstatyta bažnyčių, daugiausia vienuolynų bažnyčių. Miestas taip sunkiai vertėsi, kad atstatyti 1781 m. griūvančio bokšto sutriuškintą rotušę nutarė tik 1786 m., o iš tikrųjų tai įvykdė tik 1797–1799 m., t. y. jau žuvus nepriklausomai valstybei. Ir pats L. Gucevičius savo gražiojo kūrinio nebematė, nes mirė 1798 m.[b]

Senoji katedra buvo smarkiai sužalota 1769 m. taip pat griuvusio vieno iš dviejų jos bokštų. Vyskupas I. J. Masalskis ją statyti pavedė tam pačiam L. Gucevičiui. Bet ji buvo baigta jau nebegyvenant nei L. Gucevičiui, nei vyskupui I. J. Masalskiui 1808 m.[509]

Šios dvi didžiosios statybos buvo suplanuotos jau atsigavimo laikotarpy, kai po 1772–1775 m. sukrėtimo pagerėjimo ženklų matėsi jau visose gyvenimo srityse. Bet tai buvo palyginus trumpas laikotarpis. Tiesioginiai patį Vilnių jis mažai telietė, tad

506 *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych…*, p. 295.

507 A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po po 1569 metų Liublino unijos*, p. 15–16.

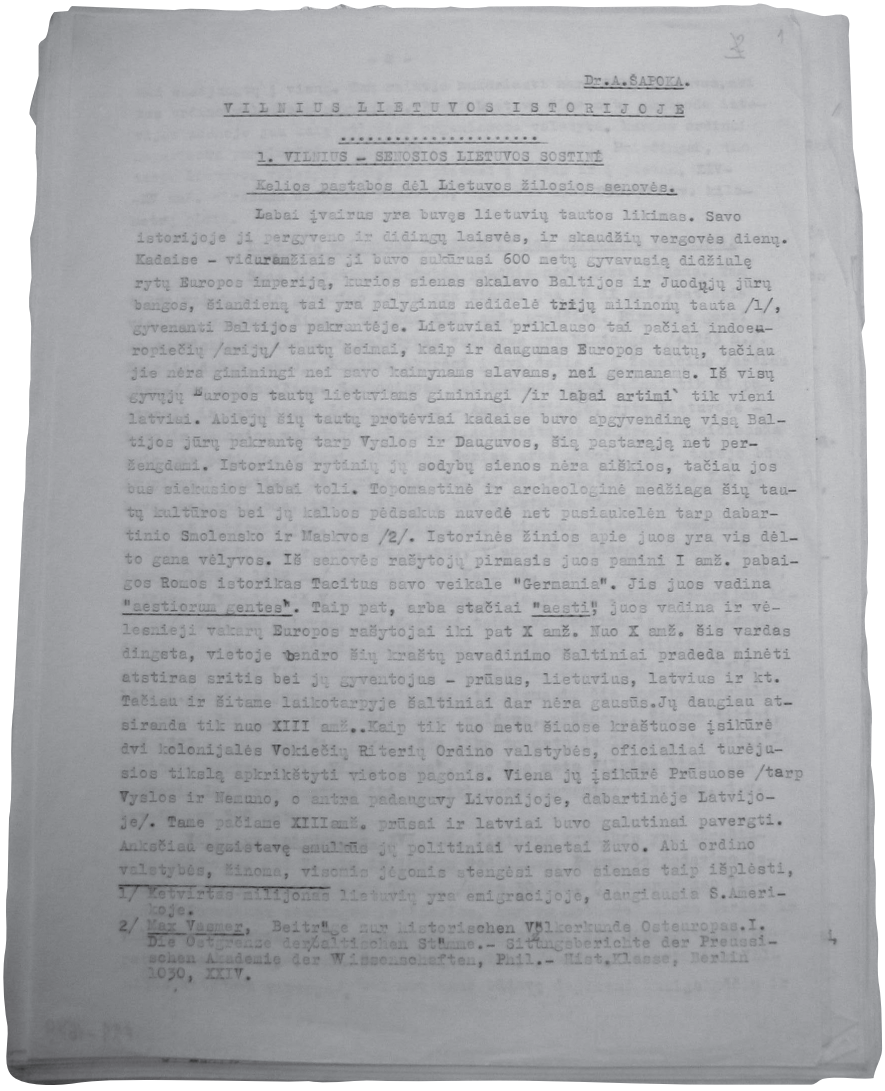
508 T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, wydanie drugie, Warszawa, 1897–1898, t. 1–4; A. Šapoka, Atsakingieji Lietuvos politiniai vadai reformų seimo metu, *Senovė*, Kaunas, 1936, t. 2, p. 61–173.

509 T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*; A. Šapoka, Atsakingieji Lietuvos politiniai vadai reformų seimo metu…

jo vaisiai miesto gyvenimą žymiai paveikti nespėjo. Taip Vilnius rusų valdžion pateko ne savo klestėjimo, bet greičiau nusigyvenimo laikais. Kai savo valdymo pradžioje rusai 1795 m. pravedė mieste surašymą, jame tebuvo 17 690 gyventojų. Jų tarpe buvo 675 dvasininkai (578 katalikų ir 97 kitų tikybų) ir 238 kitokie proto darbininkai, mokytojai bei profesoriai. Bajorų mieste ir dabar tebebuvo dar 2 471, t. y. maždaug kas septintas gyventojas buvo bajoras. Mieste buvo katalikų 32 bažnyčios su 15 vienuolynų, 5 unitų bažnyčios su 3 vienuolynais ir po l pravoslavų, evangelikų reformatų ir liuteronų maldnamių. Be bažnyčių ir vienuolynų, miestą puošė didžiuliai akademijos – Vyriausiosios Lietuvos mokyklos rūmai, 10 didžiūnų rūmų, mokytojų seminarija, kadetų ir inžinerijos korpusai, 12 prieglaudų, 4 spaustuvės, na, ir didžiųjų kunigaikščių rūmų griuvėsiai. Mieste, apsuptame mūro sienomis, namų buvo 1 292. Kiek buvo 8-se priemiesčiuose, surašymo duomenys nerodo[510].

[510] L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797*.

Iliustracijos

Dr.A.ŠAPOKA.

V I L N I U S L I E T U V O S I S T O R I J O J E

.....

1. VILNIUS – SENOSIOS LIETUVOS SOSTINĖ

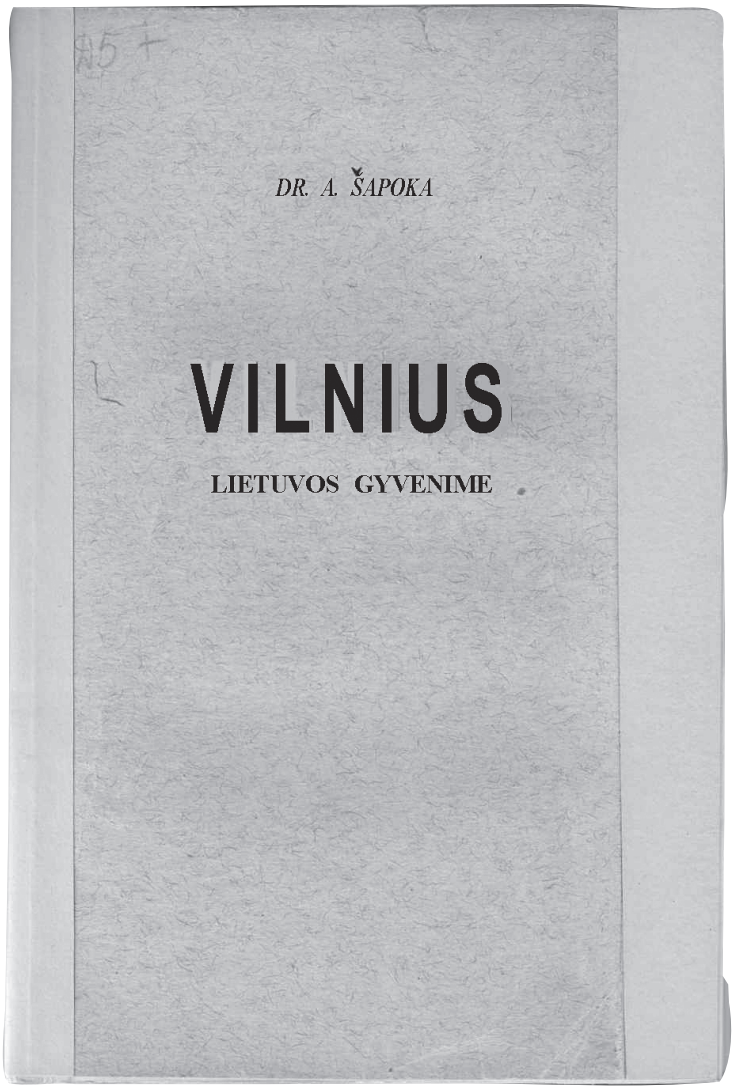
Kelios pastabos dėl Lietuvos žilosios senovės.

Labai įvairus yra buvęs lietuvių tautos likimas. Savo istorijoje ji pergyveno ir didingų laisvės, ir skaudžių vergovės dienų. Kadaise – viduramžiais ji buvo sukūrusi 600 metų gyvavusią didžiulę rytų Europos imperiją, kurios sienas skalavo Baltijos ir Juodųjų jūrų bangos, šiandieną tai yra palyginus nedidelė trijų milionų tauta /1/, gyvenanti Baltijos pakrantėje. Lietuviai priklauso tai pačiai indoeuropiečių /arijų/ tautų šeimai, kaip ir daugumas Europos tautų, tačiau jie nėra giminingi nei savo kaimynams slavams, nei germanams. Iš visų gyvųjų Europos tautų lietuviams giminingi /ir labai artimi/ tik vieni latviai. Abiejų šių tautų protėviai kadaise buvo apgyvendinę visą Baltijos jūrų pakrantę tarp Vyslos ir Dauguvos, šią pastarąją net peržengdami. Istorinės rytinių jų sodybų sienos nėra aiškios, tačiau jos bus siekusios labai toli. Topomastinė ir archeologinė medžiaga šių tautų kultūros bei jų kalbos pėdsakus nuvedė net pusiaukelėn tarp dabartinio Smolensko ir Maskvos /2/. Istorinės žinios apie juos yra vis dėlto gana vėlyvos. Iš senovės rašytojų pirmasis juos pamini I amž. pabaigos Romos istorikas Tacitus savo veikale "Germania". Jis juos vadina "aestiorum gentes". Taip pat, arba stačiai "aesti", juos vadina ir vėlesnieji vakarų Europos rašytojai iki pat X amž. Nuo X amž. šis vardas dingsta, vietoje bendro šių kraštų pavadinimo šaltiniai pradeda minėti atskiras sritis bei jų gyventojus – prūsus, lietuvius, latvius ir kt. Tačiau ir šitame laikotarpyje šaltiniai dar nėra gausūs.Jų daugiau atsiranda tik nuo XIII amž..Kaip tik tuo metu šiuose kraštuose įsikūrė dvi kolonijalės Vokiečių Riterių Ordino valstybės, oficialiai turėjusios tikslą apkrikštyti vietos pagonis. Viena jų įsikūrė Prūsuose /tarp Vyslos ir Nemuno, o antra padauguvy Livonijoje, dabartinėje Latvijoje/. Tame pačiame XIII amž. prūsai ir latviai buvo galutinai pavergti. Anksčiau egzistavę smulkūs jų politiniai vieneta Žuvo. Abi ordino valstybės, žinoma, visomis jėgomis stengėsi savo sienas taip išplėsti,

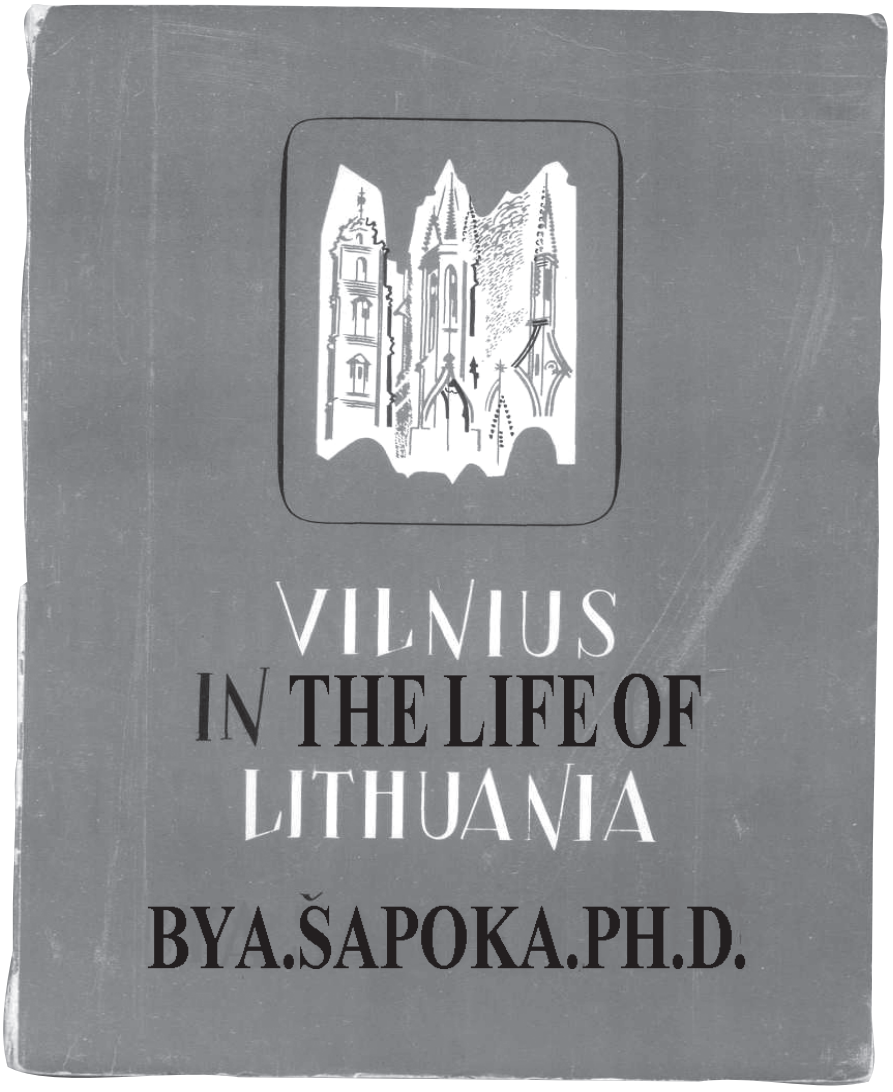
1/ Ketvirtas milijonas lietuvių yra emigracijoje, daugiausia S.Amerikoje.

2/ Max Vasmer, Beitrage zur historischen Völkerkunde Osteuropas.I. Die Ostgrenze der baltischen Stämme.- Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.- Hist.Klasse, Berlin 1930, XXIV.

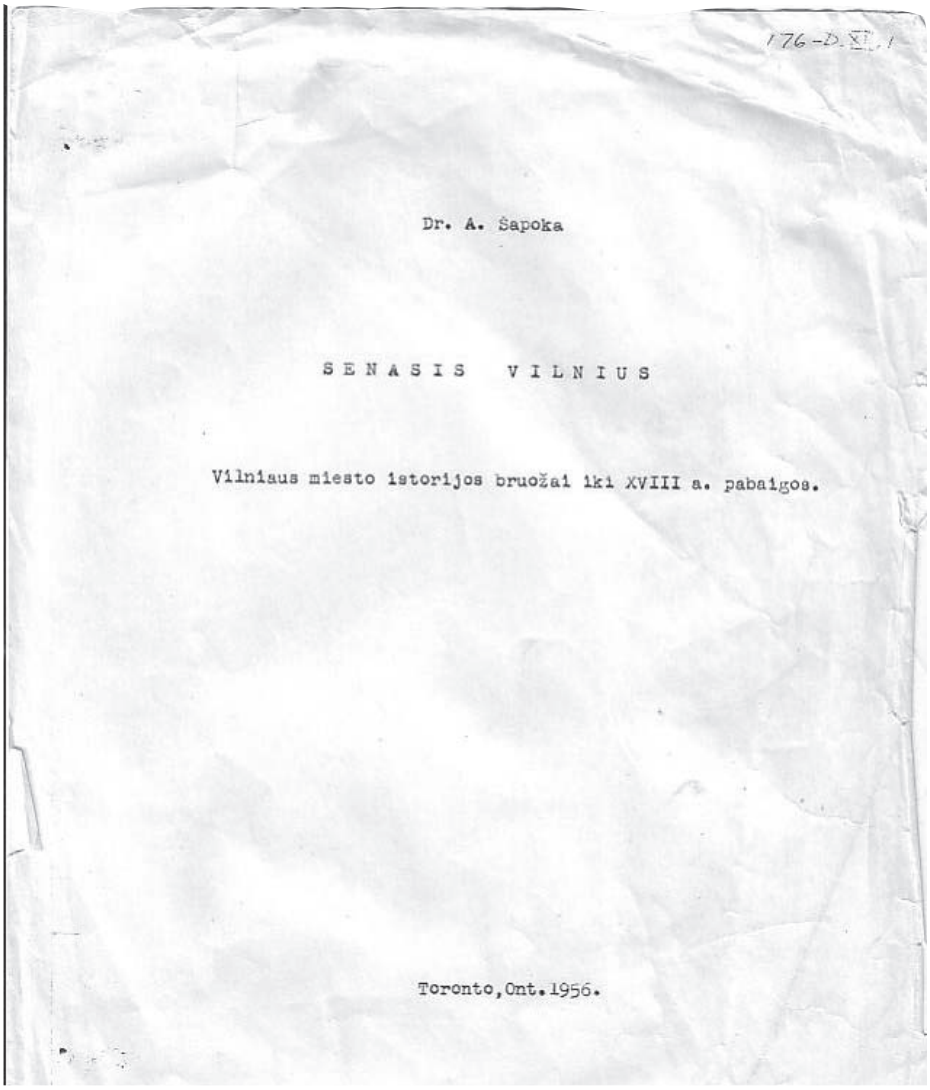
II. 1. Adolfo Šapokos studijos „Vilnius Lietuvos istorijoje“ (apie 1942–1943 m.) mašinraščio lapas. *LNMMB RS*, f. 29, b. 1679, l. 1.

Il. 2. Adolfo Šapokos studijos „Vilnius Lietuvos gyvenime“ (Toronto, 1954) titulinis lapas.

II. 3. Adolfo Šapokos studijos „Vilnius in the life of Lithuania“ (Toronto, 1962) titulinis lapas.

176-D.XI.1

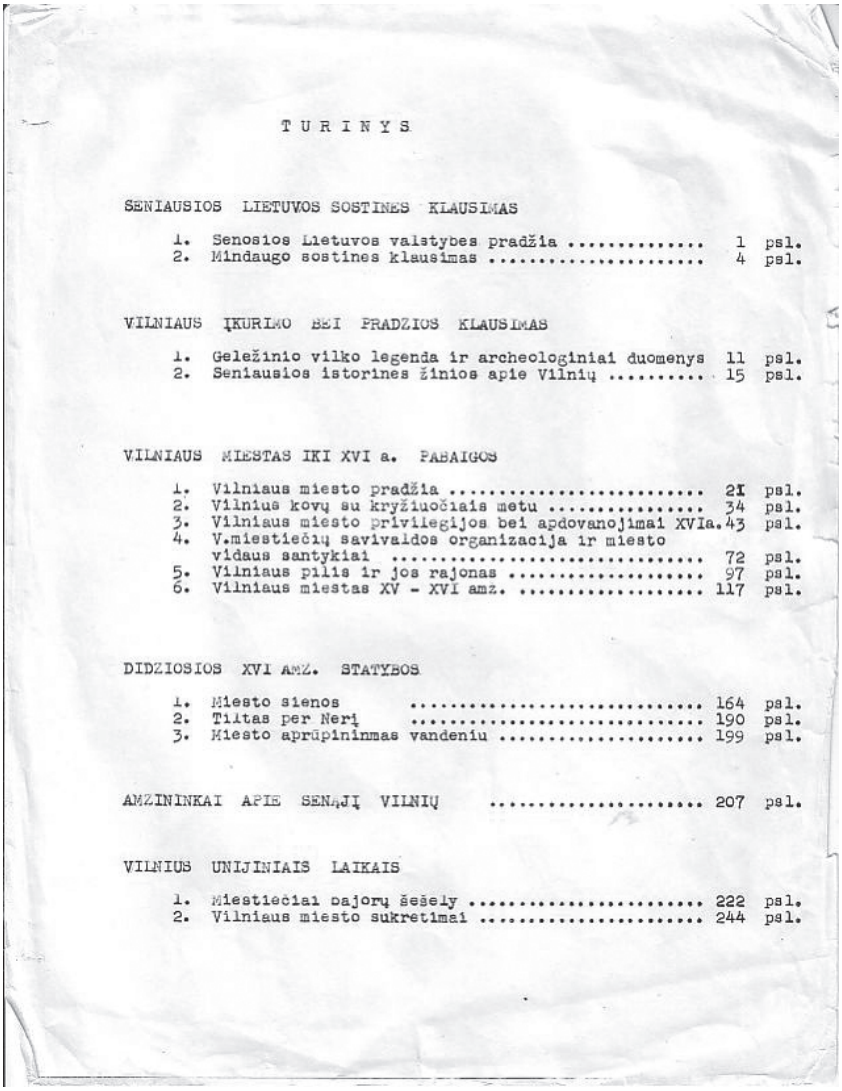
Dr. A. Šapoka

S E N A S I S V I L N I U S

Vilniaus miesto istorijos bruožai iki XVIII a. pabaigos.

Toronto, Ont. 1956.

II. 4. Adolfo Šapokos veikalo „Vilnius. Vilniaus miesto istorijos bruožai iki XVIII a. pabaigos" mašinraščio (1956) titulinis lapas, *Kanados lietuvių muziejus-archyvas* (Torontas, Kanada), A. Šapokos fondas, nr. 176-D. XI.1

T U R I N Y S

SENIAUSIOS LIETUVOS SOSTINES KLAUSIMAS

1. Senosios Lietuvos valstybes pradžia ..... 1 psl.
2. Mindaugo sostines klausimas ..... 4 psl.

VILNIAUS ĮKURIMO BEI PRADZIOS KLAUSIMAS

1. Geležinio vilko legenda ir archeologiniai duomenys 11 psl.
2. Seniausios istorines žinios apie Vilnių ..... 15 psl.

VILNIAUS MIESTAS IKI XVI a. PABAIGOS

1. Vilniaus miesto pradžia ..... 21 psl.
2. Vilnius kovų su kryžiuočiais metu ..... 34 psl.
3. Vilniaus miesto privilegijos bei apdovanojimai XVIa. 43 psl.
4. V.miestiečių savivaldos organizacija ir miesto vidaus santykiai ..... 72 psl.
5. Vilniaus pilis ir jos rajonas ..... 97 psl.
6. Vilniaus miestas XV - XVI amž. ..... 117 psl.

DIDZIOSIOS XVI AMŽ. STATYBOS

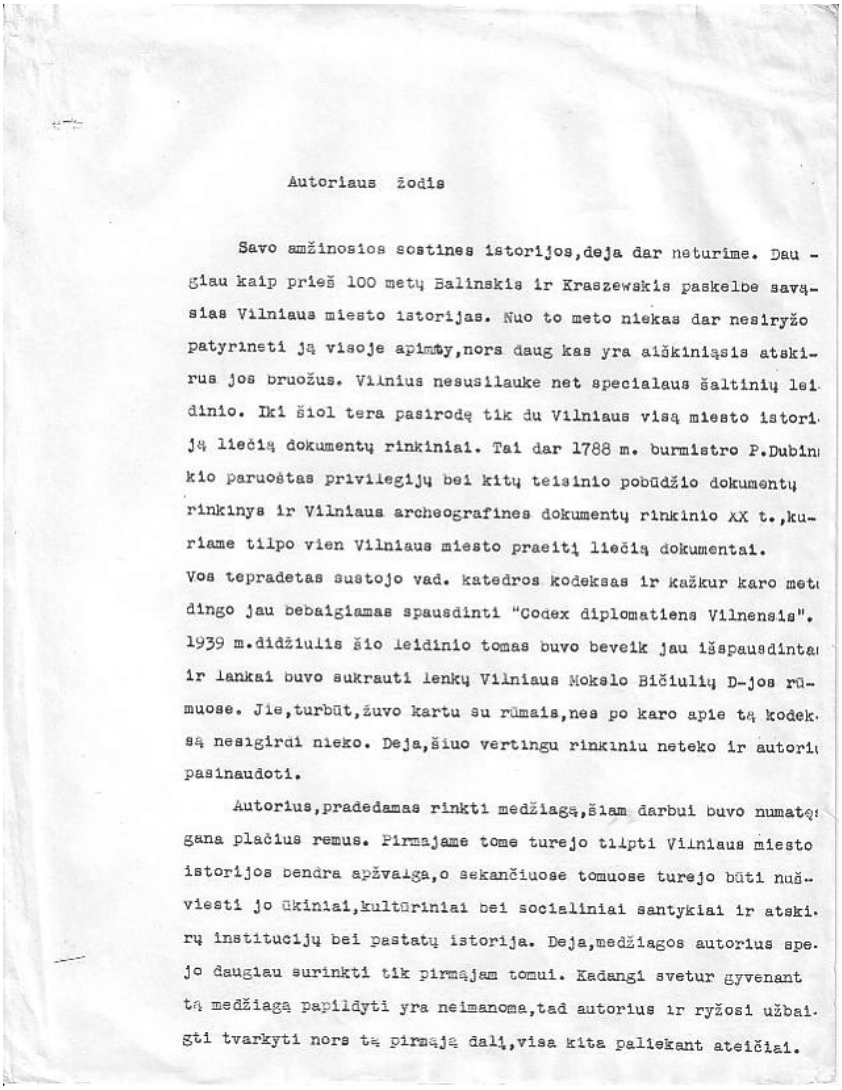
1. Miesto sienos ..... 164 psl.
2. Tiltas per Nerį ..... 190 psl.
3. Miesto aprūpinimmas vandeniu ..... 199 psl.

AMZININKAI APIE SENĄJĮ VILNIŲ ..... 207 psl.

VILNIUS UNIJINIAIS LAIKAIS

1. Miestiečiai bajorų šešely ..... 222 psl.
2. Vilniaus miesto sukretimai ..... 244 psl.

II. 5. Adolfo Šapokos veikalo „Vilnius. Vilniaus miesto istorijos bruožai iki XVIII a. pabaigos“ mašinraščio (1956) lapas (Turinys), *Kanados lietuvių muziejus-archyvas* (Torontas, Kanada), A. Šapokos fondas, nr. 176-D. XI.1

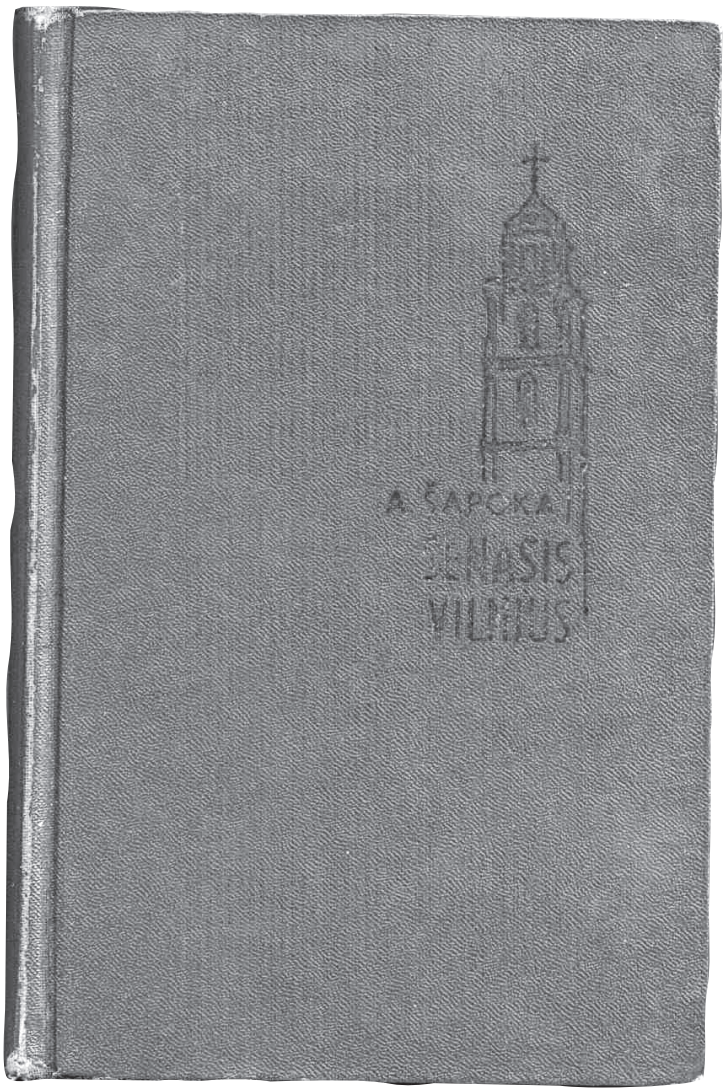

Autoriaus žodis

Savo amžinosios sostinės istorijos,deja dar neturime. Dau - giau kaip prieš 100 metų Balinskis ir Kraszewskis paskelbe savą- sias Vilniaus miesto istorijas. Nuo to meto niekas dar nesiryžo patyrinėti ją visoje apimty,nors daug kas yra aiškiniąsis atski- rus jos bruožus. Vilnius nesusilauke net specialaus šaltinių lei- dinio. Iki šiol tera pasirodę tik du Vilniaus visą miesto istori- ją liečią dokumentų rinkiniai. Tai dar 1788 m. burmistro P.Dubin- kio paruoštas privilegijų bei kitų teisinio pobūdžio dokumentų rinkinys ir Vilniaus archeografinės dokumentų rinkinio XX t.,ku- riame telpo vien Vilniaus miesto praeitį liečią dokumentai. Vos tepradetas sustojo vad. katedros kodeksas ir kažkur karo met dingo jau bebaigiamas spausdinti "Codex diplomatiens Vilnensis". 1939 m.didžiulis šio leidinio tomas buvo beveik jau išspausdintas ir lankai buvo sukrauti lenkų Vilniaus Mokslo Bičiulių D-jos rū- muose. Jie,turbūt,žuvo kartu su rūmais,nes po karo apie tą kodek- są nesigirdi nieko. Deja,šiuo vertingu rinkiniu neteko ir autorius pasinaudoti.

Autorius,pradedamas rinkti medžiagą,šiam darbui buvo numatęs gana plačius remus. Pirmajame tome turejo tilpti Vilniaus miesto istorijos bendra apžvalga,o sekančiuose tomuose turejo būti nuš- viesti jo ūkiniai,kultūriniai bei socialiniai santykiai ir atski- rų institucijų bei pastatų istorija. Deja,medžiagos autorius spe- jo daugiau surinkti tik pirmajam tomui. Kadangi svetur gyvenant tą medžiagą papildyti yra neimanoma,tad autorius ir ryžosi užbai- gti tvarkyti nors tą pirmąją dalį,visa kita paliekant ateičiai.

Il. 6. Adolfo Šapokos veikalo „Vilnius. Vilniaus miesto istorijos bruožai iki XVIII a. pabaigos“ mašinraščio (1956) lapas (Autoriaus žodis), *Kanados lietuvių muziejus-archyvas* (Torontas, Kanada), A. Šapokos fondas, nr. 176-D. XI.1

II. 7. Adolfo Šapokos veikalo „Senasis Vilnius. Vilniaus miesto istorijos bruožai iki XVII a. [XVIII a.] pabaigos" (Brooklyn, New York, 1963) publikacijos titulinis lapas.

KOMENTARAI

Parengė Aivas Ragauskas

Vilnius – politinis Lietuvos centras

Straipsnis

p. 81

[a] Kaip ir vėlesnėse publikacijose, A. Šapoka akcentuoja daugiau politines Vilniaus atsiradimo priežastis (plačiau žr. toliau), bet apskritai jis neatmeta galimybės, kad Vilnius galėjo būti ir pirmąja Lietuvos sostine, taip pat sostine ir Mindaugo laikais. Tvirtos nuomonės šiuo klausimu jis neturėjo. Pavyzdžiui, 1939 m. straipsnyje „Senasis Vilnius" A. Šapoka teigė, kad „Vilnius taip pat nėra buvęs pirmąja Lietuvos sostine". Gan argumentuotai jis atmetė Naugarduko variantą (plačiau žr. toliau).

p.82

[a] Vadinamojo „Liutauro" daugiau jokiame iš „Raštuose" publikuojamų tekstų A. Šapoka nemini. Liutauras (lenk. *Litawor*) yra pagrindinis poeto Adomo Mickevičiaus epinės dramos „Gražina" (lenk. *Grażyna*) personažas, Naugarduko kunigaikštis, Gražinos vyras. A. Šapoka, be abejo, jį paėmė ne iš šios poemos, o iš istoriografijos. Išties tai Lietuvos didysis kunigaikštis Butvydas-Pukuveras (1292–1294), kurio tėvas – Gediminaičių dinastijos pradininkas kunigaikštis Skalmantas, o vyresnysis brolis – Lietuvos didysis kunigaikštis Butigeidis (1285–1292) bei vaikai – sūnūs Vytenis, Gediminas, Margiris, Vainius ir Teodoras bei duktė, kurios vardas nežinomas. Ilgai istoriografijoje vyravo klaidingas teiginys, kad Lietuvos didysis kunigaikštis Butvydas-Pukuveras buvo Traidenio sūnus. Liutauru senesnėje istoriografijoje (J. I. Kraszewskis ir kt.) jis kartais vadinamas dėl to, jog viename iš Petro Dusburgiečio „Prūsijos žemės kronikos" nuorašų, 1679 m. paskelbtame Christopho Hartknocho, jis užrašytas kaip „Lutuwer"; žr.: J. Puzyna, Kim był i jak się naprawdę nazywał Pukuwer, ojciec Gedimina, *Ate-*

neum Wileńskie, 1935, t. 10, p. 14; R. Jurgaitis, Butvydas-Pukuveras, *Vilniaus Žemutinės pilies biografinis žodynas* (toliau *VŽPBŽ*), sudarė A. Ragauskas, R. Ragauskienė, Vilnius, 2010 (mašinraštis, saugomas VšĮ Valdovų rūmų paramos fondas).

[b] Jaunutis (1341–1345) vadinamas „silpnuoju“, matyt, sekant Lietuvos metraščių tradicija. A. Šapoka teigia, kad jis dar buvo vaikas, nors šiuolaikiniai genealoginiai tyrimai to nepatvirtina. Tikėtina, kad Lietuvos didysis kunigaikštis Jaunutis gimė apie 1306/1309, mirė apie 1366/1367 m. Pasak Ž. Mačiuko, Gedimino sprendimui perduoti sostą Jaunučiui įtaką darė XIV a. ketvirtajame dešimtmetyje kilę nesutarimai tarp Gedimino sūnų – stačiatikio Narimanto Glebo ir pagonio Algirdo. Jaunučio atėjimas į sostą traktuotinas kaip tam tikras kompromisas konkuruojančių Gediminaičių fone. Jam pradėjus valdyti iš Vilniaus, natūraliai kilo valdžios pripažinimo klausimas, ėmė ryškėti pagonybės besilaikančių Kęstučio ir Algirdo sąjunga, bendrai buvo organizuojami jų kariniai veiksmai. 1344 m. mirus motinai Jaunei, 1345 m. pradžioje Kęstutis užėmė Vilnių ir įkalino mėginusį pabėgti Jaunutį. Perversmui pavykus, Kęstutis pripažino Algirdui Lietuvos didžiojo kunigaikščio sostą, pats išlaikydamas Trakus. 1345 m. Jaunučiui pavyko pabėgti iš įkalinimo ir per Pskovą, Naugardą pasiekti Maskvą. Teigiama, kad Jaunutis nebuvo tik neryžtingas Lietuvos didysis kunigaikštis, kaip mini vėlyvi šaltiniai. Paties Jaunučio, vėliau jo sūnų dalyvavimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau komentaruose vartojama santrumpa – LDK) užsienio politikoje atskleidė politinius, diplomatinius jų gebėjimus, žr. Ž. Mačiukas, Jaunutis, *VŽPBŽ*.

[c] Matyt, galima sutikti su A. Šapoka, kad istoriografijoje tai nepažymėta, tačiau dėl to, jog šis teiginys yra ne tik originalus. Galima sutikti, kad XIV a. Lietuvos valdovai išties siekė valdyti Vilnių kaip valstybės sostinę, nes šioji logiškai buvo tiesiogiai susieta su aukščiausia valstybine valdžia. Bet teiginys, kad „visos Lietuvos valdovo teisės buvo surištos ne su asmeninėmis paveldėjimo teisėmis, bet su Vilniumi bei jo sritimis“, yra ginčytinas. XIV a. pab.–XV a. pradžios įvykiai, kovos dėl Lietuvos didžiojo kunigaikščio sosto, atvirkščiai, rodo, jog svarbiausios buvo „asmeninės paveldėjimo teisės“. Be to, istorikas neatsižvelgė į vadinamąjį „diarchijos“ fenomeną, pavyzdžiui, Algirdo ir Kęstučio laikais, kai nušalinus teisėtą paveldėtoją Jaunutį Vilnių valdė tik vienas iš jų. A. Šapokos pateikti pavyzdžiai ne patvirtina jo teiginį, veikiau jį paneigia. 1345 m. pradžioje Jaunutis buvo pašalintas ne iš Vilniaus, o iš Lietuvos didžiojo kunigaikščio

sosto. Gerai žinoma, kad pretenzijų į šį sostą jis atsisakė tik netekęs vilčių atgauti sostą ir kaip stačiatikis Ivanas po 2 metų (1347 m.) grįžęs iš Maskvos bei gavęs iš brolių valdyti Zaslavlio kunigaikštystę. Analogiškai buvo ir su Jogaila, kai jį iš sosto 1381 m. pašalino Kęstutis. Ištremtam į Vitebską – gavo valdyti jį ir Krėvą – Jogailai tai nesutrukdė 1382 m. grįžti į Lietuvos didžiojo kunigaikščio sostą. Jogailos kaip aukščiausiojo kunigaikščio valdžios jam reziduojant Krokuvoje formaliai irgi niekas neginčijo. Buvimą Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu lėmė ne Vilniaus turėjimas ar neturėjimas, o faktiškoji valdžia LDK – kas disponavo ja, valdė ir sostinę Vilnių, žr. Ž. Mačiukas, Jaunutis, *VŽPBŽ*; R. Petrauskas, Jogaila, *ten pat*.

p. 83

[a] V. Trumpa „Senojo Vilniaus“ recenzijoje pastebėjo: „dėl Šapokos vartojamo asmenvardžio Zigmantas, o ne Žygimantas galėtų būti nuomonių skirtumo, tačiau istoriškai jo vartojamas asmenvardis turbūt turi daugiau pagrindo negu kai kurių peršamas, beje, rusų istorikų seniai vartojamas, Žygimanto vardas“, plg. V. Trumpa, Senasis Vilnius, *Aidai*, 1964, nr. 7, p. 326–328; D. Sinkevičiūtė, Apie lietuvių asmenvardžių su kamienais *žyg-* ir *žy-m-* raidą, *Baltistica*, 2007, t. 42 (1), p. 117–131. Apie Lietuvos valdovų numeraciją žr. E. Gudavičius, Dėl Lietuvos valdovų numeracijos, *Lietuvos istorijos metraštis. 1989*, Vilnius, 1990, p. 90–91.

p. 84

[a] A. Šapoka logiškai ir nuosekliai laikosi lietuviškos tradicijos vartoti Gediminaičių, o ne Jogailaičių terminą XIV–XVI a. valdančiajai dinastijai iki Žygimanto Augusto mirties 1572 m. įvardyti. Pasak A. Šapokos, „mūsų literatūroje jie gana dažnai vadinami Jogailaičiais. Bet tai lenkų terminas, kuriems Jogaila iš tikro buvo pirmasis tos dinastijos valdovas. Bet mums vartoti tą terminą nėra jokio reikalo. Juo labiau, kad jį vartojant nusikalstama istoriškai tiesai“, žr. A. Šapoka, Senosios Lietuvos valstybės santvarka ir Liublino unijos dėsniai, *Židinys*, 1935, t. 21, nr. 1, p. 36.

p. 85

[a] *pacta conventa* (lot.) – sulygtos sąlygos.

[b] *ad hoc* (lot.) – šiam tikslui.

p. 86

[a] *Miasto nasze stołeczne* (lenk.) – mūsų sostinis miestas Vilnius.

[b] Konkretūs duomenys leidžia suabejoti šiais A. Šapokos teiginiais. Yra žinoma, kad XVII–XVIII a. Varšuvoje rūmus praktiniais ir prestižo sumetimais, kaip ir visi žymūs politikai, turėjo bent keliolika LDK didikų – Tiškevičiai, Sapiegos, Radvilos, Pacai ir kt. Taigi šie „lietuviai“ bent jau su Varšuva tikrai apsiprato, kitaip ir būti negalėjo. A. Šapoka, matyt, nedisponavo atitinkamais duomenimis. Žr. U. Augustyniak, Siedziby sejmowe litewskiego magnata w Warszawie w 1. połowie XVII wieku, *Rocznik Warszawski*, 2006, t. 34, p. 43–50.

[c] Vladislovas išties planavo Vilniuje priimti Prancūzijos karaliaus Liudviko XIV neprastąjį pasiuntinį vikontą d'Arpajoną, markizą de Séveracą Louisą d'Arpajoną (1590–1667), vežusį jam didįjį Šv. Dvasios ordiną. Tačiau pastarajam vėluojant rengtas iškilmingas priėmimas neįvyko ir 1648 m. balandžio 29 d. valdovas išvyko iš Vilniaus ir netikėtai 1648 m. gegužės 20 d. Merkinėje mirė. Valdovas jau buvo gavęs aukštesnį Aukso Vilnos ordiną, todėl kai kurie patarėjai jam siūlė ordino nepriimti. Matyt, ne be pagrindo, nes ir pats pasiuntinys dar 1633 m. buvo gavęs tokį ordiną, žr.: K. Kwiatkowski, *Dzieje narodu polskiego za panowania Władysława IV, króla polskiego i szweckiego*, Warszawa, 1823, p. 364; A. Ragauskas, Vladislovas Vaza, *VŽPBŽ*.

[d] A. Šapoka cituoja savo vertimą: „lietuvių tauta, kuri su Lenkija yra surišta iškilmingu aktu, pasidarė tarytum užkariauta provincija, reiškianti ne daugiau kaip pavergtieji kraštai, nes mato palaipsniui sulaužytas visas savo teises ir į Lenkiją perkeltas magistratūras. Vargas mum, jei ne patys savo likimą spręsime, bet pasidavę despotizmui leisim svetimiesiems tą daryti...“, žr. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos. Jų valstybinių santykių bruožai*, Kaunas, 1938, p. 307.

[e] „Valdymo įstatymas“ (lenk. *Ustawa Rządowa*). Taip vadinosi 1791 m. Gegužės 3 d. konstitucija. A. Šapoka mini 1793 m. priimtą „Valdymosi formos įstatymą“, tačiau tai klaida.

[f] *expressis verbis* (lot.) – aiškiai, įsakmiai.

g Neaišku, kodėl A. Šapoka taip teigia. Žr. L. Żytkowicz, Stosunki skarbowe W. Ks. Litewskiego w dobie insurekcji Kościuszkowskiej, *Ateneum Wileńskie,* 1935, t. 10, p. 97–160.

p. 87

a A. Šapoka realistiškai vertina Vilniaus miesto vietą ir jo reikšmę mato Rytų Europos, o ne Europos ar Vidurio Europos regione. Jis pažymi; „Jau tada jis mažai kuo tenusileido daug arčiau Vakarų Europos esančiai Krokuvai“ [...]; „XVII a. vidury, 1655 m. katastrofos išvakarėse, Vilnius buvo jau grynai europiškas, gražiausias Rytų Europos miestas [...].“ Rašydamas apie Vilniaus gyventojų skaičių XVII a. vid. istorikas teigia: „Aniems laikams, tiesa, tai jau nemažas skaičius, kuriuo galėjo didžiuotis bet kuris Rytų Europos miestas.“

Senasis Vilnius

Straipsnis

p. 88

a *Habent sua fata civitates* (lot.) – miestai turi savo likimą. Perfrazuotas lotyniškas posakis „habent sua fata libelli“ – knygos turi savo likimą.

b Archeologai teigia, kad seniausiai apgyvendintoje Vilniaus vietoje, Gedimino kalne, nepertraukiamai gyventa nuo pirmųjų amžių po Kristaus ar bent nuo III–V a. po Kr., žr. G. Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas*, Vilnius, 2010, p. 63.

c Gali būti, kad dėl redaktoriaus klaidos ar kitų priežasčių šioje straipsnio vietoje įsivėlė klaida. O gal tai tiesiog paties A. Šapokos *lapsus calamis*? Geologai ir archeologai neabejoja, kad Pilies ir Plikasis (jame lokalizuojamas Kreivasis miestas) kalnai, iškasus rytinę Vilnios vagą, buvo perskirti jau XIV a. Remdamasis geologo E. Vodzinsko 1960 m. tyrimais, G. Vaitkevičius pabrėžia čia buvus balnakalvę (tarpukalnę), per kurią ir buvo iškasta dirbtinė atšaka, kuri iki XVI a. pakeitimų – „pastūmimo“ į rytus – buvo kur kas arčiau Gedimino kalno, nei yra dabar. Todėl greičiau atvirkščiai – Vilnios senvaginė (vakarinė atšaka) pamažu buvo užpilta, XVIII a. pr. iš jos liko mažas

upeliukas, ištekantis iš Karališkojo malūno kanalo. XVIII a. pab. miesto planuose ji neberodoma, išskyrus tą dalį, kuria tekėjo Vingrio upelis. F. Getkanto 1648 m. Vilniaus plane, atvirkščiai nei teigia A. Šapoka, visą pilių teritoriją juosia Vilnios upė. Įdomu, kad 1939 m. A. Šapokos publikacijos teiginiu patikėjo archeologas J. Puzinas. 1959 m. „Aiduose“ aptardamas Gedimino ir Vilniaus santykį, kaip tik jis taip ir rašė apie Vilnią. Šį klausimą A. Šapoka plačiau nagrinėjo „Senajame Vilniuje“ (III. 5) ir čia jo teiginiai jau kitokie: „Dabartinės Vilnios vagos vietoje kadaise bus buvęs tik slėnis, kuris saugumo reikalui, o gal Vilnioje prieš pilį buvusio malūno tvenkinio vandens daliai nutekėti, buvo pagilintas – juo paleista dalis Vilnios vandens. Vėliau, kai viso pilies rajono apsupimas vandeniu neteko savo prasmės, kai priešai čia nebesilankė ir kai karo technikos pažanga šitokį apsupimą vandeniu pavertė bereikšmiu, tada visas Vilnios vanduo buvo paleistas dabartiniąja vaga, o amžinoji jos vaga kairiuoju pilies kalno šonu (Radvilaitės gatvė, Katedros aikštė) sunyko, pagaliau buvo visai panaikinta [...] Iš tikrųjų Vilnia savo senąja vaga, per dabartinę Katedros aikštę, tekėjo dar XVII a. vidury. Tai matome iš 1648 m. paruošto Vilniaus miesto sutvirtinimų plano, pagaminto inž. Gedkanto. Tą patį įsakmiai mums liudija vienas italas pranciškonas, Vilniuje buvęs tais pačiais 1648 m. Kada senoji Vilnios vaga per Katedros aikštę buvo panaikinta, tikrų žinių neturime. Greičiausiai tik XVII a. antroje pusėje, o gal net XVIII a. pradžioje“, žr.: J. Jurkštas, *Senojo Vilniaus vandenys*, Vilnius, 1990, p. 32–35; G. Vaitkevičius, Vilniaus tapsmas. I dalis, Topografija ir komunikacijos, *Miestų praeitis*, 2010, t. 2 [el. išteklius: http://www.istorija.lt/html/mts/mp2/scr/04.htm]; to paties, *Vilniaus įkūrimas*, p. 6–7; R. Guobytė, Vilniaus pilių teritorijos egzotiškasis reljefas ir gelmių sandara, *Lietuvos pilys*, 2007, nr. 8, p. 24–35; R. Morkūnaitė, Įvadinės mintys apie Vilniaus miesto istorinį žemėvaizdį, *Miestų praeitis*, 2010, t. 2 [el. išteklius: http://www.istorija.lt/html/mts/mp2/scr/04.htm].

p. 90

[a] Vilniaus miestietijos reikšmę šiuose įvykiuose A. Šapoka pabrėžė ne kartą, nors komentuodamas vilniečių dalyvavimą derybose su Ordinu, o vėliau ir seimuose, teigė, kad anaiptol ne paties miesto politinis ir ekonominis svoris tai lėmė, o greičiau vokiečių ir lenkų veiksniai.

p. 93

[a] Tadeuszas Czackis (Tadeusz Czacki, 1765–1813) – žinomas Lenkijos politikas, istorikas, metrologas ir numizmatas, švietėjas, kolekcininkas ir bibliofilas, vienas pirmųjų Lietuvos istorijos, metrologijos, numizmatikos ir statistikos tyrėjų. Domėjosi lietuvių kalba. Surinko didelę monetų, rankraščių, spaudinių ir kitų raritetų, svarbių ir Lietuvos istorijai, kolekciją. T. Czackio veikalai, kuriuose rašyta Lietuvos teisės, kalbos ir tautosakos klausimais, buvo vertinami ir populiarūs Lietuvos visuomenėje. Svarbiausias jo veikalas „Apie lietuvių ir lenkų teises“ („O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszem Statucie dla Litwy 1529 roku“, Warszawa, 1800–1801, t. 1–2). Tačiau paaiškėjo, kad nemažai T. Czackio teiginių buvo netikslūs, nepagrįsti ir pan., galiausiai profaniški ar pseudoistoriniai. A. Šapokos nurodytas ir pagrįstai sukritikuotas teiginys yra kaip tik toks, liudijantis T. Czackio kompetencijos spragas. Plačiau A. Šapoka šiuo klausimu pasisakė „Senajame Vilniuje“: „Literatūroje kartais minima dar viena Kazimiero privilegija, esą duota 1444 m., kuria jis specialiai skelbiąs Vilnių esant Lietuvos sostine. Pirmasis tai pradėjo minėti T. Czackis, tačiau daugiau niekas tokio dokumento nėra matęs ir jo, be abejo, nebuvo. Vilnius niekad nebuvo nustojęs būti sostine ir nebuvo jokio reikalo tai dar atskiru aktu patvirtinti. Czackį bus suklaidinęs kurio nors jo matyto dokumento posakis, kuriame, kaip ir daugumoje kitų aktų, Vilnius vadinamas sostine. Tokių dokumentų yra daug, tačiau jie toli gražu nereiškia sostinės pripažinimo arba tvirtinimo. Tai paprastas oficialus miesto vardas – „sostinės miestas“ arba „mūsų sostinė“ Vilnius.“

Pažymėtina, kad panašaus pobūdžio šaltinių terminai tyrėjus yra suklaidinę ir kitais atvejais. Taip atsitiko su terminu „Vilniaus miesto architektas“. Jį bent keli tyrėjai klaidingai (panašiai kaip T. Czackis) interpretavo kaip miesto architekto pareigybės pavadinimą ir konstatavo tokią pareigybę buvus XVII a. vid., žr.: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalendorius žinynas* (toliau *LDKKŽ*) , parengė A. Nikžentaitis, A. Ragauskas, R. Ragauskienė, Vilnius, 2009 [el. išteklius: delfi.lt]; A. Ragauskas, Iš Vilniaus viešojo administravimo istorijos: miesto architekto pareigybės klausimas (XVIII a. vidurys–XIX a. vidurys), *Lituanistica,* 2006, nr. 1, p. 11–23.

[b] Lukiškes Lietuvos didysis kunigaikštis Kazimieras dovanojo 1441 m. privilegija. A. Šapokos skepsis dėl galimybės, jog „Lukiškes jau būtų pasiekę miesto sienos“ yra pagrįstas, nes miesto priemiesčiu jos tapo tik XVI a. Tyrėjams kol kas nepavyko nustatyti Kazimiero miestui dovanotų Lukiškių teritorijos ribų. Viena vertus, tai sudėtinga pa-

daryti dėl to, jog Lukiškių samprata teritoriniu požiūriu buvo nekonkreti, nes kaip ir daugeliu kitų LDK valdų-žemių atvejų tuo pačiu vardu buvo vadinamos bent kelios valdos, buvusios šalia, bet anaiptol ne toje pačioje vietoje (žr. R. Ragauskienės Birštono valsčiaus ar Panevėžio dvaro XVI–XVII a. duomenis). Daugialypį vilnietiškų Lukiškių turinį ir dinamiką XV–XVIII a. atskleisti padėtų mokslinių kartografijos metodų pritaikymas visiems istoriniams šaltiniams analizuoti, o tai iki šiol nebuvo padaryta, žr. R. Ragauskienė, Panevėžys XVI–XVIII a., *Panevėžys nuo XVI a. iki 1991 m.*, Panevėžys, 2003, p. 39–115; tos pačios, *Karališkojo Birštono praeitis. Istorinė raida iki XIX a.*, Vilnius, 2004; V. Jogėla, E. Meilus, V. Pugačiauskas, *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a.–XX a. pradžia).* Vilnius, 2008, p. 13–28.

p. 94

[a] Kalbėdamas apie 1536 m. įvykius A. Šapoka, be abejo, rėmėsi tik istoriografija – W. Kowalenkos, M. Łowmiańskos ir kitų autorių darbais. Tačiau tyrėjų optimistinės išvados dėl „žemesniojo sluoksnio" įsileidimo į Vilniaus miesto savivaldybę ir „paveldimųjų patricijų" įsigalėjimo suvaržymo kažin ar pagrįstos. Išties vaitaujant krokuviečiui Feliksui Langurgai tai mėginta daryti ir pradžioje opoziciją palaikė net valdovas Žygimantas Senasis, bet galiausiai buvo sugrąžinta senoji tvarka, kuri, matyt, su kai kuriomis modifikacijomis ir buvo patvirtinta 1536 m. vilkiere. Analogiškai į valdžią sugrįžo ir prieš „maištą" valdžioje buvę asmenys. Tiesa, minėtame dokumente numatytas draudimas tuo pačiu metu viename suole, t. y. taryboje ar suolininkų teisme, būti tėvui ir sūnui bei broliams apribojo valdžios koncentracijos galimybes, nors ir jo kartais būdavo nepaisoma, žr.: *LVIA*, f. SA, b. 5324, l. 1-3v; Z. Kiaupa, Permainos Vilniaus savivaldoje, *Mokslinės konferencijos „Vilniaus savivaldai – 610 metų" pranešimų tezės*, Vilnius, 1997, p. 2–3; A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antrojoje pusėje (1662–1702 m.)*, Vilnius, 2002, p. 170–176.

[b] Pernelyg optimistinis vertinimas. Išties vandentiekis buvo įvestas tik keliasdešimčiai namų – tai atsispindi XVII a. antros pusės–XVIII a. miesto pajamų ir išlaidų knygose, o vandentiekio „visi namai" Vilniuje neturi iki šiol. Apie vandentiekį komentarą žr. toliau.

[c] Apie šio valdovo lietuvišką ir vilnietišką itinerariumus žr. R. Ragauskienė, LDK valdovų vilnietiški itinerariumai, *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2002–*

2004 m. istorinių šaltinių paieškos, sudarė R. Ragauskienė, Vilnius, 2006, p. 304–336; tos pačios, Žygimantas Augustas, *VŽPBŽ*.

p. 95

[a] Rašydamas, kad Šv. Onos bažnyčią pradėjo statyti Žygimantas Augustas A. Šapoka, matyt, rėmėsi Piotro Śledziewskio spėjimu. Tačiau ankstyviausias dokumentas, kuriame ji minima, yra iš 1501 m., taigi ji turėjo būti pastatyta XV a. pab., o 1564 m. bažnyčia tik sudegė ir buvo remontuojama. Plačiau žr.: P. Śledziewski, Kościół św. Anny-św. Barbary intra muros castri vilnensis, *Ateneum Wileńskie*, 1933–1934, t. 9, p. 2; V. Drėma, *Vilniaus Šv. Onos bažnyčia. Vilniaus katedros rekonstrukcija 1782–1801 metais*, Vilnius, 1991.

[b] Kaip matyti, A. Šapoka nesuabejojo antijėzuitiškai nusiteikiusio T. Narbuto skleidžiamu teisės mokyklos prie Šv. Jono bažnyčios mitu – esą savotiškoje Petro Roizijaus teisės akademijoje 1566–1571 m. dėstytos lotynų ir graikų kalbos, romėnų bei magdeburginė (dėstytojas pats P. Roizijus) ir lietuvių teisė (dėstytojas pasaulietis S. Grochovskis), buvę keli korepetitoriai, nors jokių teiginį pagrindžiančių įrodymų, regis, nėra. Tai pseudoistorinis T. Narbuto teiginys, prasilenkiantis su XVI a. vidurio Vilniaus ir LDK švietimo istorijos realijomis. Nėra pagrindo ir tokiai A. Tamošiūnienės išlygai: „Tačiau tai, jog Roizijaus mokykla ir neturėjo aukštesniosios statuso, nesumenkina jo pastangų įvesti mokykloje teisės disciplinas, o tokia galimybe jis tikrai turėjo pasinaudoti.“ Arba štai kitas šios autorės pastebėjimas: „Kartu išsisprendė ir šiai bažnyčiai priklausiusios mokyklos, Roizijaus paverstos jurisprudencijos mokymo vieta, likimas. Ją jėzuitai pavertė gimnazija.“ Tuo metu Vilniaus katedros mokykloje, kuri daugiau kaip 100 metų turėjo išimtinę privilegiją mokyti vaikus visame Vilniaus mieste, realiai mokėsi ne tik pasiturinčiųjų, bet ir neturtingųjų vaikai, negalėję samdyti privačių mokytojų. Jos mokiniai, be giedojimo, turėjo patarnauti per pamaldas, per didžiąsias iškilmes skambinti didžiuoju katedros varpu. Patarnaudavo ar giedodavo aukštesniųjų klasių mokiniai. 1522 m. mokykloje būta ne mažiau kaip trijų klasių – mokyta skaičiavimo, muzikos, retorikos ir pan., o svarbiausia šios įstaigos funkcija, kaip įprasta viduramžių mokyklose, buvo lotynų kalbos mokymas. Joje buvo rengiami bažnyčios patarnautojai, choristai, galbūt ir žemesnieji dvasininkai, dirbo atskirų dalykų mokytojai ir kantorius. Teisės dėstymas netgi katedros mokykloje būtų savotiškas svetimkūnis, dar labiau neįtikėtina, kad specializuoti teisės dalykai galėjo atsirasti žemesnio lygio – miesto parapinėje mokykloje,

kuri ir buvo 1513 m. patvirtinta prie tokios pat miesto parapinės Šv. Jono bažnyčios. Pažymėtina, jog Šv. Jono bažnyčios klebonas vokietis Leonardas Rodianis (m. po 1532) kapitulai 1527 m. įsipareigojo laikyti tik vieną mokyklą, nepriimti į ją perbėgėlių iš katedros mokyklos ir mokyti lotynų bei vokiečių kalbų, žr.: T. Narbutt, *Dzieje narodu litewskiego*, Wilno, 1841, t. 9, p. 480–481; J. Fijałek, Kościoł rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu pod koniec Rzeczypospolitej, *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków–Warszawa, 1914, p. 283–284; J. Ochmanskis, Seniausios Lietuvos mokyklos XIV a. pabaigoje–XVI a. viduryje, to paties, *Senoji Lietuva*, Vilnius, 1996, p. 131–156; A. Tamošiūnienė, *Pilietiškumas Petro Roizijaus (~1505–1571) kūryboje*. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, filologija (04 H), Kaunas, 2007, p. 54–56; *LDKKŽ*, [el. išteklius: delfi.lt].

[c] Nesuprantamas pasakymas, galbūt korektūros klaida. 1568 m. nobilitacinėje privilegijoje apie magistrato teises į bajorų namus mieste nekalbama, žr. A. Ragauskas, Vilniaus miesto valdžios elito nobilitacinės privilegijos (1568 m.) likimas Rusijos imperijoje (XIX a. pirmasis–trečiasis dešimtmečiai), *Vilniaus istorijos metraštis*, Vilnius, 2007, t. 1, p. 79–96. Apie Vilniaus miesto dalyvavimą seimuose žr. A. Ragauskas, Vilniaus miestiečių valdančiojo elito dalyvavimas seimuose XVII a. antroje pusėje, *Lituanistica*, 1998, nr. 4 (36), p. 18–40.

p. 96

[a] Austrijos jėzuitų provincijos (jai tuomet priklausė Lenkijos ir Lietuvos jėzuitai) provincijolas italas Laurynas Maggio (1531–1605) į Vilnių atvyko 1570 m. liepos 4 d. ir dalyvavo Vilniaus kolegijos atidarymo iškilmėse. Cituojamas tekstas – tai ištrauka iš L. Maggio 1570 m. liepos 7 d. laiško Jėzuitų ordino generolui Franciscui Borgiai, žr. Z. Ivinskis, Merkelis Giedraitis arba Lietuva dviejų amžių sąvartoje, *Aidai*, 1951, nr. 4, p. 163–170.

p. 97

[a] *pacta conventa* (lot.) – sulygtos sąlygos.

p. 98

[a] *ad hoc* (lot.) – šiam tikslui.

p. 99

[a] A. Šapoka teisingai akcentuoja Vilniaus miestietijos ekonominį ir kitokį nuosmukį, tačiau perdeda jo laipsnį, teigdamas, jog „miesto ūkis iširo“. To nebuvo net sunkiausiais miestui laikais, kai, nepaisant sunkumų, veikė miesto valdžia ir egzistavo miesto ūkis, žr. D. Blažytė, Vilniaus miesto iždo pajamos ir išlaidos XVIII a. antrojoje pusėje, *Jaunųjų istorikų darbai*, 1980, kn. 3, p. 109–112.

[b] Remiamasi veikalu: M. Baliński, *Opisanie statystyczne miasta Wilna*, Wilno, 1835, p. 43, 154.

p. 100

[a] Apie Lietuvos ir Vilniaus miestiečių politinį socialinį sąjūdį Keturmečio seimo metu ir dalyvavimą T. Kosciuškos sukilime paskelbta tyrinėjimų, rodančių, kad vaizdas nebuvo toks beviltiškas. LDK miestiečiai gan aktyviai įsitraukė į šiuos procesus. Kita vertus, A. Šapoka teisus, varšuviečiams vilniečiai aktyvumu „neprilygo“. Apie tai, kad Vilniaus vaivada (1764–1768), LDK didysis etmonas (nuo 1768 m.) Mykolas Kazimieras Oginskis (apie 1730–1800) būtų ypatingas Vilniaus globėjas per Keturmetį seimą, duomenų nėra, žr.: L. Glemža, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 metais*, Kaunas, 2010; E. Brusokas, Už vientisą ir laisvą respubliką. Vilniaus miestiečiai 1794 m. sukilime, *Darbai ir dienos*, 2004, t. 37, p. 149–180.

p. 101

[a] Apie Verkių rūmų istoriją žr. B. R. Vitkauskienė, Vilniaus vyskupo Eustachijaus Valavičiaus rezidencija Verkiuose, *Acta Academiae Artium Vilnensis. Dailė*, 2009, t. 55, p. 23–51; tos pačios, Werki – rezydencja biskupia i magnacka (koniec XIV–początek XX wieku), *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku*, pod redakcją U. Augustyniak, Warszawa, 2009, p. 25–37.

p. 102

[a] A. Šapoka remiasi: M. Baliński, *Opisanie statystyczne miasta Wilna*, p. 61–67, 155.

p. 103

[a] Publik. neteisingai *burmistro*. Matyt, korektūros klaida. Vilniuje visuomet buvo bent keli burmistrai, metinėje taryboje paprastai du.

p. 104

[a] A. Šapoka pagrįstai polemizuoja su lenkų istorikais Władysławu Kowalenko (1884–1966) ir Janu Niepomucenu Fijałeku (1864–1936) dėl XVI a. Vilniaus miestiečių tautinės sudėties. Minske gimęs istorikas, archeologas W. Kowalenko 1925 m. Poznanėje apgynė daktaro disertaciją „Geneza udziału stołecznego miasta Wilna w sejmach Rzeczypospolitej". 1925–1927 m. dviem dalimis ji buvo paskelbta žurnale „Ateneum Wileńskie". Vertingo tyrinėjimo prieduose buvo publikuotas ir 1516–1771 m. Vilniaus miesto metinių burmistrų ir tarėjų sąrašo (*LVIA*, f. SA, b. 5324) 1538–1581 m. fragmentas bei pirmosios Pirklių bendruomenės vadovybės sudėtis (*Ateneum Wileńskie,* 1927, t. 4, nr. 12, p. 133–137. Nėra abejonių, kad nebūdamas kalbininkas ir nežinodamas vilniečių genealoginių ir kitų duomenų autorius negalėjo kvalifikuotai aptarti iškelto klausimo. J. N. Fijałekas buvo kompetetingesnis lietuviškos problematikos tyrėjas, bet ir jis tenkinosi tokiu gan keistu komentaru: „lecz czemu jest litewski przy farze wileńskiej? Wszak nie znaleźć w Wilnie mieszczaństwa etnicznie litewskiego. Niebyło go w niem podówczas, stwierdza to w sposób oczywisty akt niniejszy ugody. Z dziesięciu mieszczan, członków rady i starszyzny pospólstwa, występujących w nim po nazwisku, co najwyżej o jednym, który się zwie „Mischus" i „Myschus", możnaby mniemać, że był z pochodzenia litwinem. Inni są to: Babicz, Mikołajewicz, Odwiernik, Janusko-Hanusz Czarny, obaj Mychowicze albo Mekowicze, Syrometnik, Wołk i Ławryn; ten ostatni z rodu, który już w 1485 wydał był burmistrza miasta Wilna." Pažymėtina, kad minėtoji „bendruomenė" (lenk. *pospólstwo*) tikrovėje buvo tik pirklija, ši organizacija neapėmė cechų, kuriuose lietuvių buvo daugiausia. Galima pastebėti, jog A. Šapoka parodė intuiciją, prie Gibelio pavardės dėdamas klaustuko ženklą. Zigmas Zinkevičius, puikios monografijos apie XVII a. Vilniaus miestiečių asmenvardžius, paremtos Šv. Jono bažnyčios 1602–1615 m. santuokų ir 1611–1616 m. krikštų metrikų knygomis, autorius suklydo Gibelį pavadindamas lietuviu, nes iš tikrųjų jis vokietis. Apskritai kol kas nė vienam autoriui nepavyko kompleksiškai aptarti tautinės tapatybės XVI a. Vilniuje problemos. Tiek lenkų, tiek lietuvių tyrėjai beveik neatsižvelgia į rusinus, kurių Vilniuje buvo bent jau nuo XIII a. pab.–XIV a. pr. Panašu, kad

daugiareliginiu, daugiataučiu ir daugiakultūriu miestu Vilnius buvo nuo pat savo atsiradimo pradžios. Minimų ir kitų XVI a. Vilniaus miesto valdžios elito narių tautinės tapatybės klausimai negali būti išspręsti, kaip teisingai rašė A. Šapoka, tik iš asmenvardžių, nes jų tautiškumo pobūdžiui nustatyti būtina taikyti įvairius kriterijus. Pažymėtina ir tai, kad vienokios ar kitokios tautinės tapatybės XVI a. turėjo egzistuoti, tačiau jos, matyt, buvo iš esmės kitokios nei, pavyzdžiui, šiuolaikiniame Vilniuje. To meto „vokietis" nebuvo „šiuolaikinis vokietis" ir t. t., žr.: J. Fijałek, Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu pod koniec Rzeczypospolitej, *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, p. 181–182, 280–281; Z. Zinkevičius, *Lietuvių antroponimika. Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje*, Vilnius, 1977; A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas*, p. 279–280, 288; G. Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas*, p. 62. Apie tautinio identiteto problematiką XVI a. Krokuvoje žr. Z. Noga, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków, 2003, p. 166–180.

b Šiek tiek klydo ir lenkų istorikas, kunigas J. N. Fijałekas, ir A. Šapoka. Išties Vilniaus apylinkių gyventojai kaimiečiai ateidavo į pamaldas Šv. Jono ir kai kuriose kitose bažnyčiose. Pamokslai lietuvių kalba įvairiu metu sakyti Šv. Trejybės ir Bernardinų bažnyčiose. Pamokslus lietuvių kalba Vilniuje, mieste ir už jo ribų, taip pat prie Rūdninkų vartų jėzuitai sakė 1583 ir 1584 m. Žinoma, kad jėzuitų pamokslininkai lietuviškai pamokslus sakė Vilniuje 1594–1600, 1641–1690 m. Juos 1619 m. sakė ir žymusis Konstantinas Sirvydas, 1631 m. – Jonas Jaknavičius ir t. t. 1633 m. pamokslai Vilniaus apylinkių kaimiečiams buvo sakyti vilniečių pranciškonų. Mišrią parapijiečių (vilniečiai ir nevilniečiai) sudėtį atspindi ir išlikusios Šv. Jono bažnyčios metrikų knygos. Šv. Jono bažnyčios klebono L. Rodianio pastangomis nuo 1528 m. Rudaminos Šv. Petro apaštalo parapija priklausė Šv. Jono bažnyčios parapijai. Iki XVII a. pab. Šv. Jono parapija Vilniuje tikrai buvo vienintelė. 1744 m. duomenimis, šiai parapijai priklausė bent jau priemiestyje už Trakų vartų gyvenusieji. Žinoma, katalikiškų bažnyčių mieste buvo kur kas daugiau, bet didžiuma jų neturėjo parapinių bažnyčių statuso, priklausė vienuolynams ir pan. Apskritai parapijų Vilniuje skaičius, jų ribų dinamika kol kas menkai tyrinėta, žr.: J. Fijałek, Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu pod koniec Rzeczypospolitej, p. 280–291; Z. Ivinskis, Lietuvių kalba viešajame Lietuvos 16–17 amž. gyvenime. Žiupsnelis medžiagos iš Romos archyvų, *Aidai*, 1953, nr. 8, p. 360–368; A. Rukša,

„Diarium Societatis Jesu“ ir lietuvių kalba Vilniuje (1710–1723), *Tautos praeitis*, 1960, t. 1, nr. 3, p. 409–423; *Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis, 1710–1723 metai*, Vilnius, 2005; P. Rabikauskas, Pirmieji jėzuitai Vilniuje ir pirmieji lietuviai jėzuitai, to paties, *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*, [Vilnius], 2002, p. 123–125; A. Kakareko, Kościoły parafialne w Wilnie w świetle relacji o stanie diecezji i statutów synodów wileńskich (XVI–XVIII w.), *Rocznik Teologii Katolickiej*, 2005, t. 4, p. 99–110.

[c] Išties lenkų istorikas J. Fijałekas teigė: „Nie kaznodziejów litewskich, lecz ludu litewskiego zabrakło.“ Tokia išvada atrodo kiek skubota. Juk, pavyzdžiui, 1521 m. Vilniaus vyskupijos sinodas nutarė per krikštą reikalingas formules tarti nelietuviškai ne todėl, kad nebūtų kam jų tarti, o todėl, kad lietuvių kalba „kunigo dažniausiai nemokama“. Lietuvių pamokslininkų Vilniuje nebuvo ir tuomet, kai lietuvių mieste turėjo būti nemažai. Štai Z. Ivinskis cituoja galbūt tendencingą, 1619 m. rašytą Vilniaus kolegijos istoriją, kurioje teigiama: „Klebonai, kurie buvo kaimuose ir miestuose skiriami, buvo lenkai, nemoką krašto kalbos. Ne tik sodžiuose per parapijas nebuvo nieko, kas (iš kunigų) mokėtų lietuviškai, tačiau net pačiame Vilniuje, kuris turi 18 katalikų bažnyčių, dvasininkais apsodintą katedrą ir keturių ordinų vienuolius, nebuvo nieko, kas sugebėtų, iki jėzuitams atvykstant, ta kalba pamokslauti.“ Tačiau tiek lenkų, tiek lietuvių istorikai (taip pat ir A. Šapoka) klysta, pernelyg paprastai įsivaizduodami senojo Vilniaus gyventojų tautinės sudėties kaitą nuo lietuvių prie lenkų. Kaip jau minėta, archeologiniai ir kiti duomenys rodo, kad Vilnius nuo pat pradžios nebuvo grynai lietuviškas, veikiau lietuviškas-rusiniškas ar atvirkščiai, o jų proporcijos ir dinamika kol kas nėra aiškiau apibrėžti. Taip pat nėra abejonių, kad žymesnė lenkų imigracija prasidėjo tik XVI a. antroje pusėje. Apskritai objektyvus, tautiškai neangažuotas ir šiuolaikiškas šio klausimo tyrimas būtų pageidautinas, žr.: J. Fijałek, Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu pod koniec Rzeczypospolitej, p. 292; Z. Ivinskis, Merkelis Giedraitis arba Lietuva dviejų amžių sąvartoje, *Aidai*, 1951, nr. 6, p. 254–264; to paties, Lietuvių kalba viešajame Lietuvos 16–17 amž. gyvenime. Žiupsnelis medžiagos iš Romos archyvų, p. 360–368; A. Rukša, „Diarium Societatis Jesu“ ir lietuvių kalba Vilniuje (1710–1723), p. 409–423.

Mūsų Vilnius

Straipsnis

p. 105

[a] Proginiame 1952 m. spalio 9 d. „Tėviškės žiburiuose“ paskelbtame vedamajame A. Šapoka kalba apie būtinybę kelti Vilniaus ir jo krašto problemą, nuolat grįsti istoriniais, teisiniais ir kitais argumentais jo priklausomybę Lietuvai, kuri galinti būti ginčijama lenkų ar baltarusių įvykus laukiamiems politiniams pokyčiams Rytų Europoje, t. y. nelikus Sovietų Sąjungos. Autorius negalėjo numatyti, jog tai įvyks tik beveik po 40 metų ir jau visiškai kitokioje Europoje.

p. 106

[a] Kazys Pakštas yra pastebėjęs: „Patys apie save, ir lietuviai, ir gudai, galime daug palankių raštų prirašyti ir kiekvienas pataikyti savo reikalus ginti.“ Baltarusių siekius jis pavadino „imperialistinėmis apraiškomis“. A. Šapoka taip pat nesutiko su baltarusių pretenzijomis į Vilnių. Išeivijos lietuviams baltarusių išeivijos autorių publikacijos, kuriose analogiškai lietuvių teiginiams akcentuotas Vilniaus baltarusiškumas ir išskirtinė miesto vieta Baltarusijos istorijoje, kėlė didelį nerimą. Baltarusių autorių siekiai Rytų Lietuvą ir Vilnių laikyti „nuo amžių“ baltarusiškais yra sena istorinė tradicija, prasidėjusi baltarusių tautinio sąjūdžio metu XIX a. pab–XX a. pr. (Vaclavas Lastovskis, Eufimijus Karskis ir kt.) ir tęsiama baltarusiškoje išeivijoje po Antrojo pasaulinio karo bei gana paplitusi šiuolaikinėje Baltarusijoje. XX a. pradžioje baltarusių sąjūdžio lyderiai kūrė įvairius naujosios Baltarusijos su sostine Vilniumi projektus, lietuvių sąjūdžio veikėjams siūlė bendros valstybės idėją. Skirtingai nei lietuviams, baltarusiams išlaikyti nepriklausomos valstybės nepavyko. 1918 m. kovo 25 d. Minske paskelbta Baltarusijos Liaudies Respublika gyvavo 7 mėnesius. Pastaroji, beje, irgi deklaravo Vilnių ir jo kraštą istoriškai ir etnografiškai priklausančius baltarusiams, protestavo prieš analogiškus lietuvių pareiškimus. Štai kaip į baltarusišką „imperializmą“ reagavo Petras Klimas: „Ir pavadinti Vilniaus miestas šiokiu ar tokiu žvilgsniu *gudų miestu* – iš tikrųjų reikia didelės fantazijos, kurios galėjo minskiečiams įkvėpti bene tik neribotoji Rusijos laisvė [...] Net jeigu čia ir būtų kokių abejojimų, tai vis tik lietuviams yra pernelyg daugiau istorinio ir etnografinio pamato imtis tie kraštai į savo valstybę, nekaip gudams čia protestuoti.“ Apskritai baltarusiškasis veiksnys šiuolaikinės Lietuvos valsty-

bės genezėje, jos teritorijos formavimesi istorikų vertinamas kaip gana svarbus. Reikia pripažinti, kad baltarusiai turi gana solidų istorinį pagrindą dalyvauti Vilniaus kultūrinio paveldo „dalybose“ arba natūraliai įpinti baltarusiškumą į bendrą Vilniaus istoriją, žr.: P. Klimas, Gudai ir Vilnius, *Lietuvos aidas*, 1918 03 21, nr. 35, p. 1–2; K. Pakštas, Gudijos santykis su Lietuva, *Aidai*, 1956, nr. 3, p. 114–124; nr. 4, p. 174–182; *Byelorussian Statehood. Reader and Bibliography*, ed. by V. Kipel and Z. Kipel, New York, 1988; E. Gimžauskas, *Baltarusijos veiksnys formuojantis Lietuvos valstybei 1915–1923 m.*, Vilnius, 2003; A. Bumblauskas, Senasis Vilnius tautų istorinės sąmonės perspektyvose, *Lietuvos istorijos studijos*, 2000, t. 8, p. 32–35; T. Poklad, Baltarusiškas Vilnius: paveldas ir atminimas, *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*, Vilnius, 2009, p. 15–47; D. Bockowski, Vilnius, netapęs Vakarų Baltarusijos sostine, *Genocidas ir rezistencija*, 2009, nr. 1 (25), p. 7–17.

[b] Curzono linija – demarkacinė linija, 1919 m. gruodžio 8 d. nustatyta Paryžiaus taikos konferencijos komiteto. Iki šios linijos Lenkijos ir Sovietų Rusijos kariuomenės pasitraukė 1920 m. liepą. Buvo numatytos dvi linijos. Pirmoji 1920 m. liepos 10 d., su ja sutiko Lenkija Spa konferencijoje. Iki jos lenkų kariuomenė turėjo atsitraukti, kad sulauktų Jungtinių Tautų paramos kovojant su bolševikais. Ji buvo numatyta dar Taikos konferencijos komisijoje Lenkijos klausimu 1919 m. gruodį. Antrąją liniją nurodė Anglijos užsienio reikalų ministras, lordas Georgas Nathanielis Curzonas (1859–1925) 1920 m. liepos 11 d. Sovietų Rusijos vyriausybei. Pagal ją Raudonoji armija turėjo būti atitraukta į rytus nuo linijos, nustatytos 1919 m. gruodžio 8 d. Į neutralią teritoriją tarp jų šiaurėje pateko ir Vilnius, kuriam, kaip ir visai Lietuvai, buvo numatytas buferio tarp Sovietų Rusijos ir Lenkijos kariuomenių statusas. Bet pirmoji jos nesilaikė ir pasiekė net Varšuvą. Lenkams puolant 1920 m. rugsėjį sovietiniai ir vokiečių diplomatai, pasak A. Ericho Senno, „suteikė gruodžio 8 dienos linijai naują reikšmę, sulaikydami lenkus nuo pakartotinio puolimo rytų kryptimi, riba, su kuria sutiko Grabski, imta vadinti „Kerzono linija“. Mokslininkai pagaliau priėmė šį terminą, nesigilindami į jo kilmę. O tikroji Kerzono linija faktiškai pripažino Lietuvos nepriklausomybę su jos sostine Vilniumi“. Lenkijos vyriausybė tremtyje pradžioje nenorėjo su ja sutikti ir iškeisti rytinių teritorijų mainais į vakarines kaip savotišką kompensaciją, tačiau sąjungininkai Teherano, Jaltos ir Potsdamo konferencijose turėjo nusileisti Stalino spaudimui. Tuomet ir Lietuva su Vilniumi pateko į Sovietų Sąjungą. Sąjungininkai nuta-

rė neleisti vykdyti jokių gyventojų plebiscitų tiek Vakaruose, tiek Rytuose. Iš esmės Curzono linija atitinka šiuolaikinės Lenkijos rytinę sieną. Winstonas Churchilis išties yra pareiškęs, kad „Didžioji Britanija niekada nėra garantavusi kokios nors Lenkijos sienos". Lenkijos ir Vokietijos (Vokietijos Demokratinės Respublikos) sutartis buvo pasirašyta 1950 m., Lenkijos ir Vokietijos (Vokietijos Federacinės Respublikos) sutartis dėl jų pokarinių sienų neliečiamumo buvo pasirašyta 1970 m. Jos naujai sujungtos 1990 m. sutartyje Vokietijai susivienijus. Analogiška Lenkijos ir Lietuvos sutartis buvo pasirašyta 1994 m. Tad A. Šapokos nuogąstavimai nepasiteisino, Europa pasikeitė tiek, kiek istorikas 1952 m. net negalėjo prognozuoti, žr.: A. Erich Senn, Dėl pavadinimo „Kerzono" linija, *Lietuvos istorijos studijos*, 1992, t. 1, p. 19–20; plg. J. Murphy, „Dividing lines": the Emergence of the Oder-Neisse Border as an Eastwest Issue during the Second World War and its Final Resolution at the End of the Cold War, *Journal of the Trinity History Postgraduate Seminar Series*, 2009, December, t. 1, p. 27–35 [el. išteklius: http://www.tcd.ie/history/pls/pdf].

Vilnius Lietuvos gyvenime

studija

p.107

[a] Ontarijas – viena iš Kanados provincijų, esanti šalies centre, o Torontas jos sostinė, vienas didžiausių Kanados miestų.

p. 108

[a] A. Šapoka turi galvoje istoriko, diplomato Petro Klimo (1891–1961) studiją „Mūsų kovos dėl Vilniaus 1322–23–1922–23", Kaunas, 1923, d. 1: Nuo Vilniaus įkūrimo ligi Laikinosios vyriausybės sudarymo 1918 m. – 102 p. P. Klimo plunksnai priklauso ir kitos publikacijos vilnietiška tematika: *Le gouvernement de Vilna (Vilnius)*, Paris, 1919. – 30 p.; Gudai ir Vilnius, *Lietuvos aidas*, 1918 03 21, nr. 35, p. 1–2; Vilniaus okupacijos pradžia, *Naujoji Romuva*, 1935, nr. 20, p. 437–440; Vokiečiai užima Vilnių, *ten pat*, nr. 21–22, p. 463–466; Iškeliaujant iš Vilniaus, *ten pat*, nr. 23–24, p. 486–489. A. Šapoka apskritai daug kur seka P. Klimu. Jų tekstai genetiškai susiję ne tik su

Vilniaus klausimu Lenkijos ir Lietuvos valstybių kovos dėl jo kontekste, bet ir su dar XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių, lenkų, baltarusių ir kitų diskutuotais Vilniaus ir jo krašto istorinės, etnografinės ir tautinės priklausomybės ir pan. klausimais. Šios daugiakalbės diskusijos kol kas nėra atskirai aptartos. Įdomu, kad grįsdamos savo požiūrius visos pusės naudojo tiek realius, tiek mitinius argumentus, žr., pvz.: M. Sk., Vilnius, *Lietuvos aidas*, 1917 09 22, nr. 6, p. 2; 09 25, nr. 7, p. 2–3; M. Biržiška, Vilniaus „lenkai" pusiau XVIII-tame amžiuje, *Darbo balsas*, 1918 02 05, Nr. 7, p. 10–11; J. Obst, Czy Wilno było miastem litewskiem?, *Dziennik Wileński*, 1918 11 23, nr. 273, p. 1; Mar. Katinėlis, Nežinojimas ar nesąžiningumas?, *Lietuvos aidas*, 1918 01 26, nr. 141, p. 2; J. Basanavičius, Ar Vilnius buvo lietuvių miestas, *ten pat*, 1918 12 06, nr. 150, p. 1–2; 12 07, nr. 151, p. 2.

p. 109

[a] I rankr. pavadinimas kitoks: „Kelios pastabos dėl Lietuvos žilosios senovės". Jo turinys publikacijoje A. Šapokos perrašytas. Rankraštyje buvo toks tekstas: *Labai įvairus yra buvęs lietuvių tautos likimas. Savo istorijoje ji pergyveno ir didingų laisvės, ir skaudžių vergovės dienų. Kadaise, viduramžiais, ji buvo sukūrusi 600 metų gyvavusią didžiulę Rytų Europos imperiją, kurios sienas skalavo Baltijos ir Juodųjų jūrų bangos, šiandieną tai yra palyginus nedidelė trijų milijonų tauta* [1 išnašoje nurodyta: *Ketvirtas milijonas lietuvių yra emigracijoje, daugiausia Š. Amerikoje*], *gyvenanti Baltijos pakrantėje. Lietuviai priklauso tai pačiai indoeuropiečių (arijų) tautų šeimai kaip ir daugumas Europos tautų, tačiau jie nėra giminingi nei savo kaimynams slavams, nei germanams. Iš visų gyvųjų Europos tautų lietuviams giminingi (ir labai artimi) tik vieni latviai. Abiejų šių tautų protėviai kadaise buvo apgyvendinę visą Baltijos jūrų pakrantę tarp Vyslos ir Dauguvos, šią pastarąją net peržengdami. Istorinės rytinių jų sodybų sienos nėra aiškios, tačiau jos bus siekusios labai toli. Topo[no]mastinė ir archeologinė medžiaga šių tautų kultūros bei jų kalbos pėdsakus nuvedė net pusiaukelėn tarp dabartinio Smolensko ir Maskvos* [2 išnašoje nurodyta: *M. Vasmer, Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas, Berlin, 1930, t. 1: Die Ostgrenze der baltischen Stämme (Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Phil.-hist. Klasse), S. XXIV*]. *Istorinės žinios apie juos yra vis dėlto gana vėlyvos. Iš senovės rašytojų pirmasis juos pamini I amž. pabaigos Romos istorikas Tacitas savo veikale „Germania". Jis juos vadina „aestiorum gentes". Taip pat, arba stačiai „aesti", juos vadina ir vėlesnieji Vakarų Europos*

rašytojai iki pat X amž. Nuo X amž. šis vardas dingsta, vietoje bendro šių kraštų pavadinimo šaltiniai pradeda minėti atskiras sritis bei jų gyventojus – prūsus, lietuvius, latvius ir kt. Tačiau ir šitame laikotarpyje šaltiniai dar nėra gausūs. Jų daugiau atsiranda tik nuo XIII amž. Kaip tik tuo metu šiuose kraštuose įsikūrė dvi kolonijalės Vokiečių riterių ordino valstybės, oficialiai turėjusios tikslą apkrikštyti vietos pagonis. Viena jų įsikūrė Prūsuose (tarp Vyslos ir Nemuno, o antra Padauguvy Livonijoje, dabartinėje Latvijoje). Tame pačiame XIII amž. prūsai ir latviai buvo galutinai pavergti. Anksčiau egzistavę smulkūs jų politiniai vienetai žuvo. Abi Ordino valstybės, žinoma, visomis jėgomis stengėsi savo sienas taip išplėsti, kad susijungtų į vieną. Tam reikėjo nukariauti nors dalį Lietuvos, abi tas ordino valstybes skyrusios. Betgi Lietuva šiuo metu pasirodo istorijos scenoje jau kaip stipriai organizuota valstybė, kurios Ordinui nepasiseka parblokšti nė per 150 m. nuolatinių kovų. Priešingai, tuo tarpu Lietuvos valstybė tolydžio plėtėsi į rytus ir į pietus, XIV–XV amž. virsdama didžiule imperija, apėmusia apie 850 000 kv. kilometrų plotą.

Tai, kad XIV–XV a. LDK A. Šapoka sulygina su „didžiule imperija“, skeptikas, matyt, laikytų nacionalistiniu svaičiojimu, tačiau apie LDK valstybę kaip imperinę šiuolaikinėje istoriografijoje svarstoma gana rimtai. Solidžiausio ir sistemiškiausio tokio tyrimo autorius sociologas Zenonas Norkus remiasi prielaida, kad „imperija yra didelio ploto suvereni politija, kuri turi bet kuriuos tris (bet gali turėti ir visus keturis) požymius iš toliau pateikiamų: 1) vykdo plačią teritorinę ekspansiją; 2) yra hegemonė tarptautinėje sistemoje arba siekia ja tapti; 3) yra etniškai ir kultūriškai heterogeniška ir turi politiškai vyraujančią etninę grupę; 4) jos teritorija dalijasi į dominuojančią metropoliją ir jai pajungtą periferiją“. Šiame apibrėžime tik suverenumas ir dydis traktuojami kaip būtini imperijos požymiai, o likusieji gali vienas kitą atstoti, nors jų turi būti pakankamai daug, kad sudarytų „kritinę masę“. Nėra abejonės, jog šios gan talpios prielaidos įgalina išties nemažą skaičių didelių valstybių vadinti imperijomis, sakyčiau, leidžia „pasigerinti“ savo statusą. Z. Norkus nurodo, kad XIV a. pab.–XV a. pr. LDK buvo didžiausia Europos valstybė, ji vykdė karinę ekspansiją visomis kryptimis, susidėjo iš metropolijos ir periferijos, disponavo neformaliu imperiškumu ir viešpatavimo sfera, didžiulėje teritorijoje įvedė „pax Lituanica“, galiausiai toji Gedimino laikais susidariusi tėvoninė nepasiskelbusi imperija po vidinės 1432–1444 m. krizės XVI a. pr. tapo federacine valstybe, bet imperija išliko iki pat 1569 m. Liublino sąjungos. Su šios šešėlinės (maitvanagiškos) imperijos (naudojosi mongolų imperijos smukimu ir siekė užvaldyti buvusios Kijevo Rusios žemes) žlugimu Z. Norkus, pritardamas Edvardui Gudavičiui, sieja baltarusių, ukrainiečių ir rusų tautybių susiformavimą.

Priešingu atveju, galėjusi toliau plėtotis viena senovės rusų tautybė. Galbūt anksčiau minėta A. Šapokos įžvalga ir metropolio reikšmės akcentavimas LDK „imperialogijos“ kontekste gali būti laikomi pionieriškais, nes tradicinė istoriografija LDK netaikė „imperijos“ ir „imperializmo“ terminų? Šiaip Z. Norkus LDK imperiškumo neįrodo. Šios imperijos galybė truko gan trumpai, jos suverenumas Kryžiuočių ir Kalavijuočių ordinų puolimų buvo nuolat pažeidžiamas, galiausiai ji pati teisiškai įvairiomis sutartimis apribojo savo suverenumą jau XIV a. pab.–XV a. pr. Lenkijos naudai, pvz., Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas nesugebėjo karūnuotis karaliumi. Be abejo, sociologui situacija atrodo kiek kitokia, nes jis yra tiesiogiai priklausomas nuo istoriografijos būklės, be to, disponuoja ribotomis jos įvaldymo galimybėmis. Pavyzdžiui, galima daug vargti su LDK iki XVI a. pr. sienų kaita – ji lieka nemenku nežinomuoju nepaisant išties pagirtinų Z. Norkaus pastangų apskaičiuoti LDK teritorijos dydį ir kitimą. Tačiau ne mažiau svarbu įvertinti, kiek išties realios valdžios Lietuvos didysis kunigaikštis turėjo viduje LDK sienų, kiek ji buvo centralizuota, t. y. atsakyti į klausimą, kas yra imperinė valdžia, o tiesiogiai – kiek LDK metropolijai realiai buvo pajungta periferija. Atmesti federacinį LDK pobūdį tik iš pirmo žvilgsnio lengva. A. Šapoka pritaria autoriams, teigiantiems, kad iki Vytauto laikų LDK nebuvo centralizuota valstybė, o sudaryta iš didesnių ar mažesnių kunigaikštijų. Kažin ar imperiologinės studijos ir jų rezultatai nėra išraiška to paties reiškinio, kurį fiksavo ir kritikavo pats Z. Norkus. Ar kai kurie šie ir panašūs tyrimai bei jų rezultatai paradoksaliai, bet ir dėsningai (ieškoma kitokio senovės lietuvių ar Lietuvos reikšmingumo bei unikalumo, bet būtinai „reikšmingumo“ ir „unikalumo“) nesutampa su pseudoistorikų Česlovo Gedgaudo, Jūratės Statkutės de Rossales ir kitų „tyrimų rezultatais“? Recenzuodamas Z. Norkaus veikalą medievistas R. Petrauskas pastebėjo: „pavadinti Ordiną „principiniu, ideologiniu Lietuvos kaip valstybės egzistavimo priešu“ (p. 229) – tai daryti tokį patį anachronistinį interpretacinį judesį, kaip aiškinti (autorius pagrįstai šią versiją kritikuoja) lietuvių ekspansiją į rytus prisiminimais apie istorinius baltų plotus ar net siekiais „išvaduoti“ tariamai išlikusius senuosius baltų autochtonus nuo rusų ir totorių“, žr.: A. Šapoka, Ar lietuviška buvo senoji Lietuvos valstybė, *Šviesos keliai*, 1932, nr. 4, p. 202–206; E. Gudavičius, *Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius, 1999, t. 1, p. 436–439, 452–456; Z. Norkus, The Grand Duchy of Lithuania in the Retrospective of Comparative Historical Sociology of Empires, *World Political Science Review*, 2007, vol. 3, issue 4 [el. išteklius: http:// www.bepress.com/wpsr/vol3/iss4/art4/]; to paties, Apie antrąjį Kijevą, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios

istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje, *Politologija*, 2007, nr. 1 (45), p. 3–78; to paties, ar LDK buvo imperija?, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*, sudarė A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius, 2008, p. 205–261; to paties, Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo federacija?, *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, t. 22, p. 9–38; to paties, *Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*, Vilnius, 2009; to paties, Kada senoji Lietuvos valstybė tapo imperija ir nustojo ja būti? Atsakymas į lietuvišką klausimą, naudojantis estišku metodu, *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, t. 23, p. 35–68; R. Petrauskas, Apie nepasiskelbusią imperiją, *Knygų aidai*, 2010, nr. 1, p. 3–7.

b Argumentų šiam teiginiui pagrįsti A. Šapoka nenurodo, o kitose publikacijose šios temos neplėtoja. Lietuvos valstybės pradžios tyrinėtojai kol kas tokios prielaidos nepagrindė. Vėlyvojo A. Šapokos „užtikrintumas“ yra nepagrįstas ir, regis, byloja apie mitinio mąstymo šiuo klausimu apraiškas. Plačiau žr. A. Ragauskas, Nuo hipotezės iki mito? Adolfo Šapokos pažiūros apie Lietuvos valstybės pradžią, *Lituanistica*, 1998, nr. 2 (34), p. 59–63.

p. 110

a I rankr. pavadinimas kitoks: *Lietuvos valstybės pradžia ir jos pirmosios sostinės*.

p. 111

a Kronikoje pažymėta, kad Kernavė buvo „karaliaus Traidenio žemėje“. A. Šapoka „karaliaus“ Traidenio (1269–1282) nepaima į kabutes, matyt, neskirdamas tam didesnio dėmesio. Regis, tik J. Matusas siekė įrodyti, kad Traidenis ir kiti Lietuvos valdovai tikrai turėtų būti vadinami karaliais, nes patys taip titulavosi ir kitų buvo tituluojami. Naujausioje istoriografijoje šis klausimas neaptariamas, žr.: Jonas Matusas, Ar buvo Lietuvoje karaliai?, *Trimitas,* 1936, t. 17, nr. 7/8, p. 641–643; E. Gudavičius, Kernavės žemė ir valsčius iki 1564–1566 metų administracinės reformos, *Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, Vilnius, 2005, p. 140–148 [el. išteklius: http://www.llt.lt/pdf/musninkai/istorija-iki_reformos.pdf]; Ž. Mačiukas, Traidenis, *VŽPBŽ*.

p. 112

[a] I rankr. pavadinimas kitoks: *Vilniaus įsikūrimas*. Pavadinimo keitimas, matyt, atspindi prieštaringą ir kintančią A. Šapokos poziciją seniausios Lietuvos sostinės klausimu.

[b] Publik. buvo *apie 20 mylių*. Nežinia, kodėl publikacijoje „kilometrai" buvo pakeisti „myliomis", nes knyga skirta lietuvių skaitytojui. Matyt, A. Šapoka turėjo galvoje lietuvių skaitytoją užsienietį, įpratusį matuoti myliomis, o ne kilometrais.

p. 113

[a] *...ir Gediminui netoli teko keltis.*

I rankr. toks tekstas: *Tikrų istorinių reminiscencijų jame yra gal tik tiek, kad Gediminas Neries ir Vilnios santakoje bus pastatęs pilį ir perkėlęs čia sostinę. Tačiau tai nebuvo naujos sodybos įkūrimas. Dabartinio Vilniaus vietoje, kaip rodo archeologinės iškasenos, žmonių gyventa nuo neatmenamų laikų. Šioje vietoje Neries vidurupis padarė gana didelį raidės V formos vingį, smaigaliu į pietus. Beveik pačiame vingio smaigaly yra įsikūręs Vilnius. Kaip tik šitoje vietoje žiloje senovėje bus buvusi tinkamiausia vieta persikelti per Nerį, nes čia įtekančios Vilnios sunešamas smėlis sudarydavo seklumų, žinomų dar ir XVI amž. Dėl to tai nuo neatmenamų laikų šioje vietoje kryžiavosi bent keli prekybiniai keliai, nuo Baltijos jūros einą į rytus ir pietus. Aiškus dalykas, kad ši kelių sankryža buvo natūraliausia vieta ne tik paprastai sodybai, tačiau ir prekyvietei* [3 išnašoje nurodyta: *Ypatingai šią Vilniaus atsiradimo teoriją užakcentavo: M. Limanowski, Najstarsze Wilno, rinkiny Wilno i Ziemia Wileńska. Wilno, 1930, t. I, p. 127–143*]. *Taip pat suprantama, kad toks prekybos centras negalėjo būti ir be jokios apsaugos. Kur nors čia pat turėjo būti ir pilis, kurioje pavojaus atvejy galėjo pasislėpti gyventojai, kurioje, be to, turėjo būti ne tik saugumą garantuojanti įgula, tačiau taip pat ir tam tikri pareigūnai, renką valdovui iš prekyvietės mokesčius. Kaip nežinome, kada Vilnius virto žymia prekyviete, taip nežinome, nė kada čia atsirado pirmoji pilis. Yra tik aišku, kad Vilniaus pilies amžius daug senesnis už Gediminą. Kaip rodo istorinių laikų pilies vietos kasinėjimai, čia pilies būta jau V–VIII amž. Be to, dar labai galimas dalykas, kad Vilniuje bus buvusi pilis ir kitoje vietoje. Ta kita pilis galėjo būti net dar senesnė. Tačiau yra aišku, kad Vilnius buvo įkurtas pačiame centre Aukštaitijos, buvusios senosios Lietuvos valstybės lopšiu ir branduoliu. Netoli Vilniaus buvo ir pirmosios Lietuvos sostinės. Ar tikrai buvo Gedimino pirmąja sostine Trakai, kaip sako padavimas, nežinome. Tačiau ir iš kitur jis netoli teturėjo keltis.*

[b] I rankr. pavadinimas kitoks: *Sritinių kunigaikštijų sistemos laikai*.

[c] *Kai Vilnių užtinkame Lietuvos sostine Gedimino laikais, jis yra*. I rankr.: *Kai Gediminas įsikūrė Vilniuje, padarydamas jį amžinąja Lietuvos sostine, Vilnius buvo.*

[d] I rankr.: *Ir XIV–XV amž.* šaltiniuose

p. 114

[a] I rankr. pavadinimo pradžioje dar buvo: *Pereinamasis laikotarpis*.

[b] *Lietuva*. I rankr.: *visos sritinės kunigaikštijos*.

p. 115

[a] *...Jogailai ar jo įpėdiniams*. I rankr.: *Jogailos sūnums.*

[b] I rankr. 5 išnašoje buvo irašyta: *Tai buvo garantuota ir 1413 m. Lietuvos Lenkijos sutartimi, patvirtinta vienu bendru Vytauto ir Jogailos ir dviem atskirais Lietuvos ir Lenkijos ponų dokumentais.*

[c] I rankr. šios pastabos nėra.

p. 116

[a] I rankr. pavadinimas kitoks: *Pirmasis Kazimiero valdymo laikotarpis*. Be to, naujoji antraštė perkelta dviem pastraipom į priekį.

p. 117

[a] Sąvoka „lietuvis“ tuometiniuose teisės aktuose, politinėje korespondencijoje dažniausiai reiškė „LDK pilietis“, t. y. iš esmės vietos bajoras. Kitų šalių universitetų matrikuluose ir kituose aktuose galėjo reikšti tiesiog atvykusius iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės asmenis, taip pat ir miestiečius. Taigi kyla klausimas: kokiems „lietuviams?“ Istorikas G. Golenčenka išskiria net kelias „lietuvio“ termino reikšmes, iš jų labiausiai paplitusios: a) politonimas – LDK pilietis, neatsižvelgiant į tautybę ir religiją, taip pat taikytas ir LDK „rusinams“, b) lietuviškajam etnosui daugiausia Aukštaitijoje apibūdinti, c) lietuviškajam etnosui platesnėse teritorijose – taip pat Palenkėje, šiuolaikinės

Baltarusijos vakarinėse teritorijose nusakyti, d) lietuviams ir kitų tautų atstovams neatsižvelgiant į religinę priklausomybę, e) kitos – „Lietuvos žemės“ – Trakų ir Vilniaus vaivadijų gyventojams, neatsižvelgiant į etninę jų identifikaciją. A. Šapoka suprato „lietuvio“ termino problemiškumą, tačiau tik siedamas jį su „lenko“ terminu, o štai santykyje su rusinais, kaip ir dauguma ikišiolinės lietuvių istoriografijos, didesnių sunkumų neįžvelgė. Pavyzdžiui, jis pažymi, kad po 1569 m. Liublino sąjungos „piliečiais, t. y. žmonėmis, turinčiais politinių teisių, buvo laikomi tik bajorai, tai abiejų sujungtų valstybių bajorai susiliejo į vieną luomą ir pasijuto sudarą vieną visuomenę, vieną „tautą“. Dabar jau lietuvis ponas ar bajoras apie save kalba kaip apie lenką. „Mes – lenkų tauta“, – sako dažnas. Bet, antra vertus, jie patys save nuo lenkų griežtai skiria, lenkų Lietuvon neįsileidžia, namie tvarkosi patys vieni“. A. Šapoka akcentuoja, kad politinis elitas „dar tebegalvoja lietuviškai, bet kalba jau lenkiškai“. Kaip minėta, rusinų klausimo istorikas neaktualizavo, tačiau aptarė kalbos klausimą LDK. Paskui Janą Jakubowskį, P. Klimą, Konstantiną Jablonskį jis teigė, kad joje vartojama kanceliarinė kalba buvo „speciali raštų kalba, kuria niekas gyvas nekalbėjo, kaip niekas nekalbėjo tuo pat laiku Vakarų Europoje visur raštuose vartojama lotynų kalba. Tai buvo tik raštų ir labiausiai *kanceliarijos raštų vartojama kalba*. Lietuvoje ji išsilaikė net iki 17 amž. galo, kada įsigalėjo lenkiškoji. Ta kalba buvo kilusi iš senosios bulgarų kalbos ir prigijusi tik raštuose, o ne gyvenime. Tiesa, ji yra slaviška kalba, panėši tiek į rusų, tiek į ukrainiečių ar gudų ir į lenkų kalbas, ypač kad tos gyvos kalbos jos raidai davė įtakos, bet tai nėra nei viena iš tų paminėtų kalbų. Kiekvienas paprastas tų tautų žmogus jos, specialiai nepasimokęs, niekad nesuprato“. A. Šapokos teiginiai neoriginalūs, panašiai svarstė aukščiau minėti autoriai, panašiai teigia dauguma šiuolaikinių lietuvių istorikų ir kalbininkų, pavyzdžiui, Artūras Dubonis ar Z. Zinkevičius. Tačiau objektyviai žvelgiant derėtų rimtai suabejoti šia koncepcija, lietuvių istorikų laikoma „mokykline tiesa“. Ji, regis, paveikta pirmiausia lietuviško nacionalizmo – jau pasirengta Abiejų Tautų Respubliką dalytis su lenkais, bet ne su rusėnais, bei nežinojimo – mažai dirbta su rusėniškais šaltiniais, gerai nemokėta jų kalbos, nepažinta rusėniška korespondencija. Galima pajuokauti, kad lietuvių istorikams ir kalbininkams derėtų „nusiimti antirusėniškus akinius“, įvertinti ir plėtoti taiklias kai kurių Lietuvos Statutų ar Lietuvos Metrikos tyrėjų įžvalgas, ką jau kalbėti apie mokslinius baltarusių autorių darbus. Lietuvių tyrėjų darbuose pateikta įrodymų, kad vadinamoji raštų kalba iš principo nesiskyrė nuo gyvosios rusėnų kalbos, kurią vartojo ir tie patys lietuvių kilmės didikai, pavyzdžiui, Mikalojus Radvila Rudasis. Matyt, atėjo metas iš esmės ir šiuolaikiškai įvertinti rusinų santykį su

LDK bei lietuviais. Netiesiogiai spręsdamas rusinų ir lietuvių santykio klausimą A. Šapoka tradiciškai rėmėsi J. Jakubowskiu ir įrodinėjo, kad nors XVI a. pirmoje pusėje lietuvių gyvenamos teritorijos sudariusios vos ⅙ visos LDK teritorijos, tikroji Lietuva buvusi keliskart tankiau gyvenama nei tuščios rusėniškosios: „greičiausia jų [lietuvių – *A. R.*] buvo kiek daugiau, gal iki 60 %." 1932 m. jis ironizuoja dėl V. Pičetos pažado lengvai sugriauti J. Jakubowskio teiginius – praėję jau 20 m. ir istorikui nepavykę to padaryti, nes „jų sugriauti ir negalima!" Jis daro štai tokią optimistišką išvadą: „Taigi, suglaudę viską, galime sakyti, kad lietuviai buvo nukariavę rusų kraštą, bent 5–6 kartus didesnį už savąjį, bet tie plotai daugiausia buvo tušti, ir rusų visoje valstybėje buvo ne daugiau, o greičiausia dar truputį mažiau negu lietuvių. Taigi rusiškas gaivalas lietuviškojo niekuomet nustelbti negalėjo ir nenustelbė. Didžioji kunigaikštystė buvo tikrai lietuvių valstybė ir be reikalo rusai sugalvojo jai jiems patiems malonų rusų-lietuvių valstybės vardą."

Panašiai teigia ir daugelis šiuolaikinių lietuvių autorių, bet juk gerai nežinome net didžiausio tuometinio LDK miesto – Vilniaus – gyventojų tautinės sudėties, jos dinamikos, žr.: J. Jakubowski, *Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Unią Lubelską*, Warszawa, 1912, p. 7–10; A. Šapoka, Ar lietuviška buvo senoji Lietuvos valstybė?, *Šviesos keliai*, 1932, nr. 4, p. 202–206; to paties, Kuria kalba buvo kalbama ir rašoma senovės Lietuvoje? *ten pat*, 1934, nr. 2, p. 76–81; to paties, Senosios Lietuvos lenkėjimo veiksniai, *Naujoji Romuva*, 1935, nr. 2, p. 27; Г. Я. Галенчанка, Царква, канфесія і нацыянальная свядомасць беларусаў у XV–XVI стст., *Наш радавод*, 1992, Кн. 4 (частка 1), p. 45–48; to paties, Да пытання аб этнічных і этнаканфесійных катэгорыях Вялікага княства Літоўскага XIV–XVI ст.: «беларусцы», «ліцвіны» і «русіны» у дыскурсах сучасных даследчыкаў і пісьмовых крыніцах, *Studia Historica Europae Orientalis*, Минск, 2008, nr. 1, p. 9–19; S. Lazutka, Język Statutów litewskich i Metryki litewskiej, *Lithuania,* 1997, Nr. 1–2, p. 27–33; R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius, 2002, p. 405; tos pačios, Rusėniška XV a. pab.–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų – valdovių ir didikių – korespondencija, *Istorija*, 2009, t. 76, p. 18–30; Л. Левшун, Концепт «литвины» в этнокультурном самосознании белорусов. Свидетельства письменных источников XIV–XVII веков, Беларуская Думка, 2009, Лістапад, p. 102–109 [el. išteklius: http://beldumka.belta.by/isfiles/000167_347097.pdf]; В. Короткий, *Литва*, *Русь*, *литвин*, *русин* в памятниках литературы Великого

княжества Литовского XVI–XVII веков, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*, Vilnius, 2009, p. 187–196; to paties, Термин «Речь Посполитая Литовская» в полемической литературе Великого княжества Литовского XVI–XVII веков, *Senoji Lietuvos literatūra*, 2006, kn. 21, p. 49–62; H. Łowmiański, *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI wieku*, wyd. A. Kijas i K. Pietkiewicz, Poznań, 1998.

p.118

a I rankr. 7 išnašoje buvo: *Lenkų ši dinastija vadinama Jogailos dinastija, nes Jogaila pirmasis buvo Lenkijos karaliumi. Tačiau jis pats buvo narys senos Lietuvos dinastijos, Gedimino palikuonis.*

p. 120

a *mutatis mutandis* (lot.) – pakeitus tai, kas keistina.

b *ad hoc* (lot.) – šiam tikslui.

p. 121

a *pacta conventa* (lot.) – sulygtos sąlygos.

b Regis, A. Šapoka daro panašią klaidą kaip ir jo kritikuotas T. Czackis. Toks dokumentas nežinomas, be to, jis ir nebūtų buvęs prasmingas, nes nelikus valstybės logiškai neliko ir jos sostinės, tad jos „uždrausti“ nereikėjo. Galutinis valstybės likvidavimo aktas tarp Rusijos, Prūsijos ir Austrijos buvo pasirašytas 1797 m. sausio 15 d.

p. 122

a I rankr.: *ne politinių ir.*

b I rankr. pavadinimas kitoks: *Kliūtys Vilniaus kilimui ankstyvajame laikotarpyje.*

p. 123

a I rankr. dar buvo: *ekonominio.*

b *Tannenbergo*, o ne Žalgirio mūšio termino vartojimas rodo, kad A. Šapoka ne viską spėjo pertvarkyti užsieniečiui skirtame rankraštyje.

c Neaišku, kokias publikacijas iš šių žurnalų numerių A. Šapoka turėjo galvoje, nes jokioje apie 1390 m. tiesiogiai nerašoma.

p. 124

a I rankr.: *(lenkų jis vad. Zigmantu I Senuoju).*

p. 125

a I rankr. kitaip: *universiteto.*

b I rankr.: *rusiškiems.*

c I rankr.: *rytietiškosios.*

d I rankr. pavadinimas kitoks: *Kliūtys tolimesniam Vilniaus kilimui XVII–XVIII a.*

e I rankr. dar įterpta: *vėliau mėgstama valdovų rezidavimo vieta.*

p. 126

a I rankr. prieš žodį buvo įterpta: *XVIII a.*

p. 127

a I rankr. įterpta: *ir renesansinių.*

b *palanges*. I rankr. šio žodžio nėra.

p. 128

a Nėra tvirto pagrindo teigti, kad Rusijos valdžia „nesirūpino Vilniaus gerove“. Pavyzdžiui, netrukus prie LDK prijungimo Vilniaus miestui buvo suteikta paskola. Galiausiai pats A. Šapoka pažymi, kad Vilnius į Rusijos sudėtį pateko jau apleistas ir nuskurdęs. Kita vertus, suprantama, Vilnius – tai ne Sankt Peterburgas, tai tik vienos iš daugelio Rusijos gubernijų centras, tad tokiu jis ir buvo laikomas. Apie imperinės politikos realizacijas pačiame Vilniuje žr.: Theodore R. Weeks, Repräsentationen russis-

cher Herrschaft in Vil'na: Rhetorik, Denkmäler und städtischer Wandel in einer Provinzhauptstadt (1864–1914), *Imperiale Herrschaft in der Provinz. Repräsentationen politischer Macht im späten Zarenreich*, red. Jörg Baberowski etc., Frankfurt am Main [u.a.], 2008, (Eigene und fremde Welten, nr. 11), p. 121–144; to paties, The 1905 revolution in Vilnius, *Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*, red. Marek Przeniosło etc., Kielce, 2005, p. 213–236; to paties, Monuments and memory. Immortalizing Count M. N. Muraviev in Vilna, 1898, *Nationalities Papers*, 1999, t. 27, p. 551–564.

[b] Matyt, korektūros klaida. Kitur A. Šapoka rašo kitaip (žr. komentarą aukščiau). Vilniaus rotušės statybos 1783 m. buvo ne užbaigtos, o tik pradėtos. 1786 m. patvirtintas galutinis projektas. Statybos vyko su pertraukomis, o baigtos paskutiniaisiais L. Gucevičiaus gyvenimo († 1798 12 10) metais, jau Rusijos valdymo laikais. Kiti darbai baigti 1799 m., jau po architekto mirties, kai magistrato prašymu Lietuvos generalgubernatorius Nikolajus Repninas išrūpino 50 000 rublių paskolą statyboms baigti – joms tuomet vadovavo architektas Mykolas Šulcas, žr.: E. Łopaciński, Szkice do dziejów ratusza wileńskiego od XVI do XIX w., *Prace i materjały sprawozdawcze Sekcji historji sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno, 1938/1939, t. 3, p. 121–126; to paties, Dzieje Ratusza Wileńskiego, *Gazeta Codzienna,* 1940 VI 9, nr. 128; VI 16, nr. 134; S. Lorentz, Gucewicz Wawrzyniec (1753–1798), *Polski Słownik Biograficzny*, 1960, t. IX / 1– 4, nr. 40, p. 134; A. Ragauskas, *Vilniaus miesto rotušės istorija*, Vilnius, 2003 (mašinraštis, saugomas VšĮ Vilniaus rotušė).

[c] *Atrodo nedaug... Tokiame name gyveno daug šeimų.* I rankr. šios teksto pastraipos nėra.

p. 129

[a] A. Šapokos vertinimas yra tradicinis – jis egzistavo tiek tarpukariu, tiek sovietinėje Lietuvoje, regis, ir dabar. Kiek jis objektyvus, sunku pasakyti. Aišku, kad teiginiais apie Vilniaus stagnaciją lenkmečiu siekta netiesiogiai parodyti Lenkijos okupacijos žalą miestui. Pastaruoju metu pasirodė nemažai lenkų istorikų tyrinėjimų apie šio laikotarpio Vilnių ir jo kraštą. Matyt, logiška teigti, kad būdamas vienu iš Lenkijos provincijos miestų Vilnius negalėjo plėtotis taip, kaip plėtojosi, pavyzdžiui, Kaunas, laikinoji Lietuvos sostinė, žr.: A. Tarulis, Vilnius Lietuvos ūkio istorijoje. 2, *Lietuvos*

aidas, 1939 10 10, nr. 602, p. 3; D. Mačiulis, Vilniaus vaizdinys Vilnių vaduojančioje Lietuvoje, *Acta litteraria comparativa*, 2009, t. 4, p. 86.

b *nors ūkiniam jo suklestėjimui... ne sostinė...* I rankr. šio teksto nėra.

p. 130

a A. Šapoka stengiasi nevartoti „Vilniaus krašto“ termino, matyt, vengdamas tarpukaryje susiklosčiusių jo lenkiškų konotacijų – „Wileńszczyzna“; žr. S. Stanaitis, Vilniaus kraštas ir jo sampratos kaita, *Geografijos metraštis*, 1999, t. 32, p. 285–289.

b *Voluinės ukrainie*čių. I rankr.: *rusų*.

c *Šios pastarosios vėliau kuriam laikui buvo atkritusios, bet...* I rankr. šio teksto nėra.

d I rankr.: *rusų*.

p. 131

a *...tik Liubartas nebuvo gavęs jokios srities tikrojoje Lietuvoje, o Jaunutis tebebuvo vaikas...* I rankr. šio teksto nėra.

b *...Algirdui ir Kęstučiui. Manvydas su Narimantu mirė bevaikiai, Karijotaičiams teko Podolė, o Jaunutis...* I rankr.: *nes kiti du netrukus mirė bevaikiai, o trečias (Jaunutis).*

p. 132

a Vilniaus regiono tautinės kalbinės padėties XVIII a. pab.–XX a. pr. pokyčiai, lietuvių, lenkų ir baltarusių tautiniai ir kalbiniai santykiai, yra daugelio kalbininkų, etnologų ir istorikų tyrinėjimų, deja, dažnai ideologizuotų, objektas. Tik pastaruoju metu jie pradėti tirti monografiškai. Daugiausia dėmesio iš lietuvių autorių tam skyrė kalbininkas Z. Zinkevičius, etnologas Petras Kalnius, istorikas Vytautas Merkys, geografas Petras Gaučas, žr.: Z. Zinkevičius, *Rytų Lietuva praeityje ir dabar,* Vilnius, 1993; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997; V. Merkys, Politinė baltarusių kalbos Vilniaus vyskupijos bažnyčiose problema (1884–1915 m.), *Lituanistica*, 2003, nr. 1, p. 3–23; to paties, Etninis Vilniaus vyskupijos baltarusių fenomenas (1864–1914 m.), *ten pat*, 2004, t. 60, nr. 4, p. 24–38; to paties, Lietuvių draudžiamosios spaudos ir tautinės tapatybės sąsajos, *Knygotyra*, 2005, t. 44, p. 9–19; to paties, *Tautiniai*

santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m., Vilnius, 2006; P. Kalnius, Vilniaus gubernijos lietuvių XIX a. demografinė depopuliacija: mitas ar realybė?, *Liaudies kultūra*, 2004, nr. 3, p. 15–26; to paties, Stačiatikybės protegavimas Vilniaus gubernijoje kaip etninių procesų veiksnys, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*, 2005, t. 19, kn. 2, p. 587–611; to paties, Vilnius ir jo apylinkės lietuvių etnografinėje tipologijoje, *Vilniaus istorijos metraštis*, 2007, t. 1, p. 163–177; to paties, Neries vidurupio lietuviai nuo K. Tiškevičiaus ekspedicijos iki mūsų dienų, *Liaudies kultūra*, 2008, nr. 1, p. 16–19; P. Gaučas, P. *Etnolingvistinė Rytų Lietuvos gyventojų raida. XVII a. antroji pusė – 1939 m. Istorinė-geografinė analizė*, Vilnius, 2004; D. Staliūnas, Межы ў памежжы: беларусы і этналінгвістычная палітыка Расейскай імпэрыі на заходніх ускраінах падчас Вялікіх рэформаў, *Arche*, 2009, nr. 9, p. 175–202; J. Januszewska-Jurkiewicz, *Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939*, Katowice, 2010.

b *...Rytų bažnyčios (pravoslaviškais)...* I rankr.: *suslavintais.*

p. 133

a I rankr. buvo įterpta: *bei nūdienė kalbinių santykių būklė Vilniaus krašte.*

b *Ir tai nenuostabu. Visiškai suprantama. Lietuva norėjo paspartintu tempu prisijungti prie Vakarų Europos kultūros bei vakarietiškos krikščionybės. Kai Kryžiuočių ordinas laikė Lietuvą atskyręs nuo Vakarų pasaulio, iš pradžių jai kito kelio prie šitų vertybių nebuvo, kaip tik per Lenkiją. O kai tuo keliu buvo pradėta eiti iš pradžių, buvo einama ir vėliau. Suprantama, kad tai negalėjo likti be pėdsakų. Daug kas nešė į Lietuvą lenkybę ilgus amžius.* I rankr. šio teksto fragmento nėra.

c *Pirmiausia, žinoma, tai daug priklausė nuo lenkų įtakos Lietuvos bažnyčioje.* I rankr.: *Pirmąja lenkybės platintoja Lietuvoje buvo bažnyčia.*

d *Daugumas pirmųjų Lietuvos dvasininkų buvo lenkai...* I rankr.: *Lietuva krikščionybę priėmė per lenkus.*

e *...ir nuo jų atsipalaiduoti lenkams nebuvo lengva.* I rankr. šio teksto fragmento nėra.

f *...buvo ir kas juos suveda į vieną bendruomenę.* I rankr.: *ten jos turėjo ir bendrų reikalų.*

p. 134

[a] I rankr. šioje vietoje buvo išnaša: *Apie tačiau kokią žymesnę lenkų imigraciją bei kolonizaciją Lietuvoje istorija nieko nežino. Kadangi Lietuvos įstatymai, jos Statutas, kuris iki 1840 m. veikė dar ir rusų valdymo laikais, lenkams neleido Lietuvoje nei gauti tačiau kokių valstybinių vietų, nei dvarų laisvai įsigyti, tad negali būti kalbos nė apie didelę Lenkijos aukštesniojo luomo – šlėktų imigraciją į Lietuvą. Lietuvoje įsikūrusios lenkų šeimos yra lengvai suskaitomos. Stambesnės įtakos jos neturėjo ir negalėjo turėti. Net ir tie, kurie čia įsikurdavo, visų pilietinių teisių negalėdavo gauti. Pilnų teisių įgyti ir su Lietuvos bajorija susilyginti galėjo tik ketvirtos kartos tokio emigranto ainiai. Aiškus dalykas, kad tai nebuvo viliojančios bei imigraciją skatinančios perspektyvos.*

p. 136

[a] A. Šapokos pastebėjimai – juos yra išdėstęs ir atskiruose straipsniuose – tradiciniai ikišiolinėje lietuvių istoriografijoje. Regis, A. Šapoka perdėjo teisinių suvaržymų lenkų bajorijai įsikurti – įgyti žemės bei eiti pareigas LDK, taigi tapti bajorais piliečiais, – reikšmę. Kai kurie jų išties egzistavo, bet konkretūs atvejai, pavyzdžiui, LDK kanceliarijos raštininko Kristupo Dzieržko, rodo, kad jau XVI a. antroje pusėje–XVII a. pr. gyvenime daugelis apribojimų faktiškai buvo ignoruojami. Apskritai aiškesni gyventojų judėjimo iš Lenkijos į LDK tempo, masto ir pobūdžio aspektai gali paaiškėti tik atlikus šio migracijos, etnosocialinio proceso tyrimus, o jų iki šiol atlikta mažai, paprastai vyrauja tik pavyzdžiais ir įsivaizdavimais pagrįsti tiek lenkų, tiek lietuvių autorių – istorikų, kalbininkų ir demografų – teiginiai. Jonas Drungilas pažymi, kad lenkų bajorų imigracija į Žemaitiją iš Mozūrijos ir kitur suintensyvėjo po Liublino unijos, žr.: A. Šapoka, Senosios Lietuvos lenkėjimo veiksmai, *Naujoji Romuva,* 1935, nr. 2, p. 27–28; R. Ragauskienė, A. Ragauskas, Vieną ar dvi žmonas turėjo Augustinas Rotundas Meleskis (apie 1520–1584 m.)? Nauji duomenys įžymiojo Vilniaus vaito biografijai, *Lietuvos istorijos metraštis 2000,* Vilnius, 2001, p. 20–54; J. Drungilas, Etnosocialinis mobilumas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: Gruževskių giminės pavyzdys (XVI a. antroji pusė–XVIII a. pradžia), *Lietuvos istorijos metraštis. 2004*, Vilnius, 2005, nr. 2, p. 53–78; to paties, Adaptacja i integracja pierwszego pokolenia szlachty polskiej osiedlającej się na Żmudzi (II połowa XVI–początek XVII wieku), *Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*, Toruń, 2009, t. 1, p. 255–277; R. R. Trimonienė, Svetimšalių ir svetimtaučių bajorų imigracija

į Žemaitiją XVI a. antrojoje–XVII a. pirmojoje pusėje. Imigracijos kultūriniai veiksniai ir įtakos Žemaičių visuomenei, *Rytų Europos kultūra migracijos kontekste. Tarpdalykiniai tyrimai,* sudarė J. R. Merkienė, Vilnius, 2007, p. 491–514.

p. 137

[a] Šiuo klausimu gyvenimo pabaigoje A. Šapoka rengė atskirą studiją, bet nespėjo jos užbaigti. JAV Lituanistikos institutas 1967 m. parengė tekstą „Memorandumas dėl etnografinės Lietuvos rytinių ir pietinių sienų, Lietuvos rytų sienų komisijos paruoštas Lietuvos tyrimo institutui ryšium su projektu nustatyti Lietuvos etnografines sienas“ („Memorandum on the Eastern and Southern Boundaries of Ethnographic Lithuania“, el. išteklius: http://lethones.narod.ru/mem.html). Svarbiausios studijos šiuo klausimu: J. Ochmański, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań, 1981; V. Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*

[b] Šiam klausimui daugelį straipsnių ir kapitalinę studiją paskyrė V. Merkys. A. Šapokos jis necituoja. Jo tyrimai rodo, kad A. Šapokos įžvalgos buvo gana tikslios. Tačiau ir V. Merkys pagrįstai nepadarė griežtesnių išvadų prieštaringos laikotarpio „tautinės statistikos“ atžvilgiu, žr. V. Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*; A. Gaigalaitė, Lietuvybės problema Vilniaus vyskupijoje, *Istorija*, 2007, nr. 65, p. 79–82.

p. 139

[a] I rankr. buvo: *Minėtasis lietuvių nutautėjimo procesas senosios valstybės laikais nebuvo labai spartus, nes jis daugumoje vietų vyko savaimingai, ir tik retai kur buvo sąmoningų nutautinimo pastangų. Betgi XIX amž., kada iškilo rusinimo pavojus, o ypač tada kai ėmė kilti tautinis lietuvių susipratimas, sulenkėjusi Lietuvos inteligentija – bajorai ir dvasininkija – lenkybės palaikymą bei jos skleidimą Lietuvoje ėmė laikyti pirmuoju ir didžiausiu savo uždaviniu. Jie mat manė, kad tik lenkybės sutvirtėjimas tegalįs tinkamai pastoti kelią Rusų valdžios vedamai rusifikacijai ir kad tik visiškai susiliejus su lenkais tebus galima pasiekti nepriklausomybės atstatymo. Dėl to tai daugiausia buvo sulenkinta XIX amž. XIX amž. pirmosios pusės autoriai ir įvairūs šaltiniai mums liudija, kad tada lietuviškai buvo kalbama dar daugybėje parapijų, kuriose XX amž. pradžioje lietuviškai jau nebekalbėjo. Tuo būdu senųjų Vilniaus, o iš dalies ir Trakų vaivadijų –*

Rusų valdymo laikų Vilniaus ir Gardino gubernijų – rytinės lietuviškosios sritys pasidarė iškandžiotos bei išraižytos įvairaus dydžio nutautėjusiais kyliais. Vienur šitie nutautėję rajonai nusitęsė toliau, kitur arčiau. Kai kur jie yra salelės lietuviškos kalbos srityse, kai kur priešingai – lietuviškos sritys yra likusios kaip oazės nutautėlių plote. Tikslų kalbų pasiskirstymo vaizdą šiose srityse sudaryti iš tikrųjų yra sunku, nes trūksta objektyvių davinių. Apytikrį vaizdą susidaryti, žinoma, galima, tačiau tokiam atvejy reikėtų platokai kalbėti apie daugelį smulkių vietovių, nes daugely vietų čia rasime net pavienių lietuviškų kaimų nutautusiame rajone ir vieną ar kitą lenkišką kaimą grynai lietuviškame rajone. Mes čia pasitenkinsime šia bendra čionykščių kalbinių santykių charakteristika, kurią galima suglausti į 3 žodžius: čia daug painiavos.

p. 140

a *Lygiai taip pat ir vėlesnieji lenkų propagandistai [...] prasta (liaudies) kalba*. I rankr. buvo: *Visa tai yra tikra tiesa. Reikėtų tik dar pridėti, kad taip vadinamoji Vilniau srities lenkų kalba iš tikro yra gudiškai-lenkiškai-lietuviškas mišinys, tačiau ne gryna lenkų kalba. Lenkas tą kalbą nelengvai ir supranta. Ją kalbą žmonės 90 atsitikimų iš šimto sakosi kalbą „liaudies kalba" (po prostemu), nevadina jie nei savęs lenkais, nei savo kalbos lenkų kalba, o patys sakosi esą „vietiniai" (tuteišiai).*

b *Dabar, bolševikinių rusų okupacijoje, Vilniaus krašte, be abejo, bus įvykę dar naujų pakitimų. Juos atsekti tuo tarpu neįmanoma, o pagaliau jų, kaip ir pastarųjų laikų Lenkijos prievartos aktų, sukurtoji padėtis tebėra neįteisinta. Tarptautinėse propagandinėse ir diplomatinėse rungtynėse šie prievartos aktais sukurtieji faktai dar negalės būti jokie argumentai*. I rankr. šios pastraipos nėra ir negalėjo būti, nes rašant tekstą Vilnius, kaip ir visa Lietuva, buvo okupuotas vokiečių.

c Pavadinimu „O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyznie" įėjo į 1982 m. paskelbtą H. Turskos mokslo darbų rinkinio t. 1: Studia nad polszczyzną kresową, taip pat 1995 m. buvo publikuota Lietuvoje: H. Turska, *O postaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie,* Vilnius–Kaunas, 1995.

p. 141

a *...negu nepriklausomais laikais. Svarbiausias kultūrinis židinys čia buvo aukštoji mokykla*. I rankr. šio teksto nėra.

b I rankr.: *Užnemunės*.

p. 142

a *...ir draugų pajuokai išstatomas*. I rankr. šios frazės nėra.

b Iš naujesnių tyrimų apie napoleonmetį Lietuvoje ir Vilniuje žr.: V. Pugačiauskas, *Napoleono administracija Lietuvoje*, Vilnius, 1998; to paties, Vilniaus valdymas 1812 m., *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo Normanų iki Napoleono*, Vilnius, 2001, p. 395–407; to paties, *Napoleonas ir Vilnius: karinio gyvenimo kasdienybės bruožai*, Vilnius, 2004; to paties, veikalo „D. Nawrot. Litwa i Napoleon w roku 1812, Katowice, 2008“ recenzija, *Lietuvos istorijos metraštis. 2008*, Vilnius, 2009, nr. 2, p. 149–156.

p. 143

a Grafo E. Tiškevičiaus iniciatyva 1855 m. įkurtas pirmasis viešasis muziejus Lietuvoje – Vilniaus senienų muziejus – po 1863 m. sukilimo buvo reorganizuotas, jis tapo Vilniaus viešosios bibliotekos padaliniu, o daugelis jo eksponatų buvo išvežti į Rusiją; žr.: J. Mulevičūtė, Uždrausti paminklai: Vilniaus senienų muziejaus reorganizavimas ir jo padariniai, *Lietuvos istorijos metraštis 2003*, Vilnius, 2005, nr. 2, p. 45–64; H. Ilgiewicz, *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku*, Toruń, 2005; *Muziejiniai Vilniaus istorijos kontekstai*, sudarytoja ir mokslinė redaktorė Nastazija Keršytė, Vilnius, 2008.

b A. Šapokos tradiciškai aptartai problematikai naujausioje istoriografijoje skirta daug darbų, juose išdėstytos įvairios koncepcijos. Pavyzdžiui, amerikiečių istoriko Theodoro R. Weekso teigimu, Rusijai kaip autokratinei biurokratinei imperijai rusifikacinė politika apskritai buvo nebūdinga. Naujausius tyrimų rezultatus žr. šio istoriko, kitų tyrėjų – Michailo Dolbilovo, V. Merkio, Dariaus Staliūno – darbuose, žr.: Theodore R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, DeKalb, 1996; to paties, A National Triangle: Lithuanians, Poles and the Russian Imperial Government, *Multiple Faces of the Russian Empire*, eds. Catherine Evtuhov, Boris Gasparov et al., Kazan–Moscow–St. Petersburg, 1997, p. 365–380; V. Merkys, Lietuvių draudžiamosios spaudos ir tautinės tapatybės sąsajos, p. 9–19; to paties, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*; D. Staliūnas, Masinis konfesijos keitimas vakariniuose Rusijos imperijos pakraščiuose:

lyginamasis aspektas, *Lietuvos istorijos metraštis. 2007*, Vilnius, 2008, nr. 2, p. 5–19; to paties, Assimilation or Acculturation? Russian Imperial Policy Toward Lithuanians in the 1860s, *Central & Eastern European Review*, 2008, t. 2, p. 1–20; to paties, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam/New York, 2007.

[c] *Buvo uždrausta net statyti kryžius pakelėse ir prie namų, kaip nuo amžių buvo įprasta, ir net kapuose.* I rankr.: *Lietuvoje nuo amžių prie sodybų ir prie kelių buvo įprasta statyti kryžius bei koplytėles. Dabar taip pat buvo uždrausta ir kryžių statyba. Buvo draudžiama juos statyti net kapuose.*

[d] *sporomis*. Terminas, matyt, reiškia „sėklas“, plg. gr. σπορα; *spora* – sėkla. I rankr. buvo *celės*.

p. 144

[a] A. Šapoka pažymi baudžiavos panaikinimo reikšmę, bet neaptaria M. Muravjovo antilenkiško vertinimo, kurį iškėlė istorikai Antanas Alekna, P. Klimas ir galiausiai Paulius Šležas. Pastarojo nekrologe A. Šapoka teigė: „Kai kurios jo raštuose paskelbtos mintys buvo ir labai naujos (pav. Gelgaudo, Muravjovo vertinimas). Visada jis troško surasti ir pasakyti ką nors nauja.“ Pasak P. Šležo, kaip tik antilenkiška Vilniaus generalgubernatoriaus politika, valstietijos ekonominės padėties pagerinimas ir kitos priemonės sudarė sąlygas lietuvių tautiniam atgimimui rastis, tačiau, jo nuomone, galiausiai sunku spręsti kurių jo veiklos padarinių – negatyvių ar pozityvių – lietuviams buvę daugiau: „ar Muravjovas bus prisidėjęs (žinoma, nesąmoningai) prie mūsų tautinio atgimimo? Į šitą klausimą gana sunku atsakyti, nebent tiek, kad išvadavo iš ponų priklausomybės mūsų valstiečius, kurie buvo mūsų tautinio atgimimo pagrindas – tauta. Visi kiti jo darbai ir užsimojimai tiktai stabdė tą atgimimą, prasidėjusį gerokai prieš 1863 m. – Vilniaus universiteto žydėjimo laikais“, žr.: P. Šležas, Muravjovas ir mūsų tautinis atgimimas, *Rytas*, 1929 10 22–24, nr. 239–241; to paties, Muravjovo veikimas Lietuvoje (1863–1865), *Athenaeum*, 1933, nr. 4, p. 46–86; A. Šapoka, A. A. Paulius Šležas, *Naujoji Romuva*, 1938, nr. 20, p. 461–462; D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, p. 4–5.

p. 145

[a] A. Šapoka pažymi, kad Vilnius lietuvių tautiniame sąjūdyje pradėjo būti svarbus nuo XIX a. pab.: „Tuo būdu iki XIX a. pabaigos lietuvių inteligentų Vilnius buvo kaip ir apleistas [...] Betgi XX a. pradžioje ir Vilniuje lietuvių inteligentų buvo jau nemažai įsikūrusių. Kai 1904 m. pagaliau buvo grąžinta lietuviškoji spauda ir kai po 1905 m. revoliucijos sąjūdžių buvo suteikta bent kiek laisvių viešajame gyvenime, vėl viso kultūrinio ir politinio Lietuvos gyvenimo centru pasidarė Vilnius. Tautos organizavimo, o pagaliau ir valstybės kūrimo darbas buvo varomas iš Vilniaus." Theodoras R. Weeksas teigia, kad Rusijos valdymo laikotarpiu daugiaetniniame ir daugiakultūriame Vilniuje ryškiausios buvo lenkų ir žydų kultūros. Jis pabrėžia, jog lenkai, rusai ir lietuviai iki pat XX a. vid. mieste gyveno daugiau atskirai, „savinosi" Vilnių ir nesukūrė kultūrinio identiteto, tinkančio visiems vilniečiams. Vilniuje gyvenantys žydai nelaikyti esminiu miesto charakterio bruožu. Česlovas Laurinavičius teigia, kad tuomet istorinė lietuvių žemė buvo praradusi pirmykštį kultūrinį savo veidą, panašiai kaip čekai Praha, estai – Taliną, tačiau, skirtingai nuo šių miestų, kur įvykęs „atčekinimas" ir „atčekinimas", Vilnius iki pat XX a. pr., kai ėmė spręstis jo valstybinės priklausomybės klausimas, nebuvo natūraliai atlietuvintas – dėl pusiau amatininkiško pobūdžio pramonės nekvalifikuotiems kaimiečiams jame nebuvo darbo, todėl vidinė migracija vyko tik į didžiuosius Rusijos imperijos miestus – kaimynystėje buvusią Rygą, Liepoją, Sankt Peterburgą ir kt. Į Vilnių kėlėsi daugiausia žydai ir baltarusiai – amatininkai iš Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos miestelių, šio regiono valstiečiai. Tačiau „lietuvių mąstyme Vilnius vis tiek išliko sostine, kuri anksčiau ar vėliau turėjo sugrįžti į jų rankas". Apie Vilniaus ir Kauno kaip tautinio sąjūdžio centrų alternatyvas žr.: D. Staliūnas, Wilno czy Kowno? Problem centrum narodowego Litwinów na początku XX wieku, *Nacjonalizm a tożsamość narodowa w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w. (Nationalismus und nationale Identität in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jajrhundert)*, Hrsg. Von B. Linek und K. Struve, Opole, Marburg, 2000 (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 12), p. 259–267; to paties, An Awkward City: Vilnius as a Regional centre in Russian nationality policy (ca 1860–1914), *Russia and Eastern Europe: applied „imperiology"*, ed. by A. Nowak, Warszawa, 2006, p. 222–243; Theodore R. Weeks, From „Russian" to „Polish": Vilna–Wilno 1900–1925, *National Council for Eurasian and East European Research Working Paper,* 2004, June 4 [el. išteklius: http://www.ucis.pitt.edu/nceeer/2004_819-06g_Weeks.pdf]; to paties, Vilna,

Wilno, Vilnius 1863–1939: Une étude de cas sur les cultures parallèles et sur «l'Autre» invisible, *Revue germanique internationale*, 2010, May 11 [el. išteklius: http://rgi.revues.org/299]; A. Pukszto, *Między stołecznością a partykularyzmem. Wielonarodowościowe społeczeństwo Wilna w latach 1915–1920*, Toruń, 2006; L. Truska, Ilgas kelias į Vilnių, *Kultūros barai*, 2010, nr. 4, p. 71–79; nr. 5, p. 58–65. Šiuose darbuose nurodyta ir ankstesnė literatūra.

b I rankr. buvo įterpta: *kultūrinė jo reikšmė puolė. Negalėjo čia burtis.*

c *Daugelis jų su savo mokyklose įsigyta specialybe nebeturėjo nieko bendra, bet dirbo tą darbą, kuriam jautė pašaukimo...* I rankr. A. Šapokos dar tarsi nepriklausomoje Lietuvoje (apie 1942–1943 m.) rašytame tekste vartojamas ne būtasis, o esamasis laikas: *Šiandien daugelis jų su savo mokyklose įsigyta specialybe nebeturi nieko bendra, bet dirba tą darbą, kuriam jaučia pašaukimo.*

d *Ir į kunigus daugelis nuėjo ne vien dėl pašaukimo, tačiau vedami to paties noro likti dirbti savo tautiečių tarpe.* I rankr.: *Vedini to paties noro likti dirbti savo tautiečių tarpe taip pat žymi dalis mokslus einančios jaunuomenės nuėjo į kunigus.*

e *...uždraustos lietuviškos...* I rankr. šios frazės nėra.

p. 146

a *...rusiškomis raidėmis...* I rankr. šių žodžių nėra.

p. 147

a I rankr. pavadinimas kitoks: *Pirmieji Vilniaus lietuvių rūpesčiai nepriklausomos valstybės sukūrimu*.

p. 148

a *...palaikomas dar Kauno ir Marijampolės*. I rankr. šios frazės nėra.

b *..iki pat bolševikų okupacijos gyvavusi...* I rankr. kažkodėl pavartotas kitas laikas: *iki šiol tebegyvuojanti*. Išties Lietuvių mokslo draugijos turtas 1940 m. rugpjūčio 29 d. buvo perduotas Lituanistikos institutui, o 1941 m. sausio 16 d. įsteigtai Lietuvos mokslų akademijai. Nėra duomenų, kad draugija karo metais būtų atkurta.

p. 149

[a] *...ir šiaip taip tebeveikė jau Vokiečių valdžioje*. I rankr. šios frazės nėra.

p. 151

[a] I rankr.: *demoralizavosi*.

[b] *...sunkiais Lietuvai laikais buvo pagrobtas lenkų*. I rankr.: *iš rusų bolševikų jau buvo perėjęs į lenkų rankas*.

p. 154

[a] *...Lenkijai niekad nepriklausė ir kuris...* I rankr. šios frazės nėra.

p. 155

[a] Spa – kurortinis miestas Rytų Belgijoje, joje 1922 m. liepos 5–16 d. posėdžiavo Aukščiausioji sąjungininkų (karo) taryba. Svarstytas Vokietijos nuginklavimas ir reparacijos bei kiti klausimai, tarp jų Lenkijos ir Sovietų Rusijos karas, su tuo susijęs regiono valstybių sienų, taip pat ir Lietuvos, klausimas. Žr. komentarą dėl Curzono linijos.

[b] *Bolševikinė Rusija nenorėjo paleisti iš savo rankų Ukrainos ir, sukaupusi stambesnes pajėgas, pradėjo prieš lenkus ofenzyvą*. I rankr.: *Kijevo užėmimas Rusijai buvo signalas pagaliau sukaupti prieš juos stambesnes pajėgas ofenzyvai*.

p. 156

[a] *...nes Lenkijos padėtis buvo kritiška*. I rankr. šios frazės nėra.

[b] *nolens volens (lot.) – noromis nenoromis*.

p. 157

[a] A. Šapoka dėsto tradicinę tuometės lietuviškos diplomatijos ir vėlesnės istoriografijos poziciją, kurią pastaruoju metu istorikai Č. Laurinavičius, Algimantas Kasparavičius ir kiti ėmėsi verifikuoti. Jis, beje, nemini sutarties 2 straipsnio papildomo slaptojo protokolo, žinomo tiek politikams, tiek mokslininkams. A. Šapoka pritaria Lietuvos vyriausybei, Lenkijos priekaištus dėl neutraliteto sulaužymo pavadinusiai be įrodymų

metamais kaltinimais (taip pat žr. komentarą dėl Suvalkų sutarties). A. Kasparavičiaus manymu, slaptąjį protokolą netiesiogiai įvardijo ir pati Lietuvos vyriausybė 1920 m. gruodžio viduryje parengtame memorandume Lenkijai, kuriame siūlyti būdai ir sąlygos, kaip sureguliuoti tarpvalstybinius Lietuvos ir Lenkijos santykius bei Vilnijos organinį gyvenimą. Jame „Lietuva oficialiai pasižada nepulti Lenkijos ir neleisti kitoms šalims naudotis jos teritorija Lenkijos nenaudai (aiški aliuzija į atsisakymą nuo 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos ir Rusijos Taikos sutarties slapto, papildomo straipsnio)“. Jau pačioje Lietuvoje 1937 m. apie slaptąjį protokolą rašė istorikas Ignas Jonynas (cit. pagal Sigitą Jegelevičių): „Lietuvos Vyriausybė, prasidėjus 1920 m. karo veiksmams tarp lenkų ir rusų, buvo paskelbusi savo neutralitetą. Bet pasirašydama taikos sutartį Lietuvos delegacija buvo priversta pasirašyti papildomą protokolą, kuriuo buvo pareiškiama, kad Lietuvos Vyriausybė nelaikys savo neutraliteto laužymu Raudonosios armijos buvimo perleistoje Lietuvai teritorijoje, kol joje bus lenkai.“ Pasak I. Jonyno, kai Lenkija 1920 m. rugsėjo 5 d. pasiskundė Tautų Sąjungai dėl neutraliteto sulaužymo, jos Taryba „nepripažino, kad Lietuva yra sulaužiusi savo neutralitetą rusų ir lenkų kare“. Neatrodo, kad A. Šapoka būtų labiau įsigilinęs į šią problematiką ir pastebėjęs šios sutarties ir pridėto slaptojo protokolo nevienareikšmiškumą, ypač santykyje su Lenkija, kas yra iškelta pastarojo meto tyrinėtojų. S. Jegelevičius, kurio nebūtų galima „įtarti“ nutolimu nuo lietuviškos istoriografijos „kanono“ Vilniaus klausimu, pažymi, kad „Lietuvos kariuomenė iš esmės laikėsi palankaus neutralumo Raudonosios armijos atžvilgiu. Reikia pripažinti, kad šį kartą Lietuva pasielgė nekorektiškai Lenkijos atžvilgiu. Tai buvo ne atsakas į Lenkijos vykdytą teritorijos grobimą, bet nuolaida Sovietų Rusijos spaudimui. Pačiame Lenkijos ir Sovietų karo įkarštyje Maskvoje pasirašydama 1920 m. liepos 12 d. taikos sutartį su Sovietų Rusija, Lietuvos delegacija neatlaikė Sovietų spaudimo ir buvo priversta pasirašyti papildomą slaptą susitarimą. Rusijos Raudonajai armijai buvo leista karo su Lenkija metu naudotis Lietuvos Valstybės pietryčių teritorija, kuri iki tol buvo lenkų okupuota: užimti Vilnių bei Trakus, laisvai žygiuoti Vilniaus–Valkininkų–Varėnos–Merkinės plentu ir užimti teritoriją į pietryčius nuo šios ribos. Lietuvos užsienio reikalų ministerija tik liepos 16 d., kai derybų delegacija grįžo iš Maskvos, sužinojo, su kokiomis išlygomis ir sąlygomis buvo pasirašyta taikos sutartis.“ Būdinga, kad A. Šapoka nesvarsto, kas būtų atsitikę su Lietuvos valstybe, jeigu Raudonoji armija 1920 m. vasarą nebūtų buvusi sustabdyta prie Varšuvos. Alfredas Erichas Sennas yra taikliai pastebėjęs, jog lenkų pergalė išgelbėjo Lietuvos nepriklausomybę, tačiau kainavo lietuviams sostinę, žr.: I. Jonynas, Vilniaus klausimas, *Valstybės*

statistikos kalendorius 1937 metams, Kaunas, 1937, p. 89–91; Č. Laurinavičius, *Lietuvos–Sovietų Rusijos Taikos sutartis (1920 m. liepos 12 d. sutarties problema)*, Vilnius, 1992, p. 149–150; to paties, Lietuvių–lenkų konfliktas XX amžiuje nekasdienybės požiūriu, *Darbai ir dienos*, 1997, t. 4 (13), p.179–182; G. Vilkelis, *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje*, Vilnius, 2006; *Lietuvių–lenkų santykiai amžių tėkmėje. Istorinė atmintis*, Vilnius, 2009; S. Jegelevičius, Nepaskelbtas Lenkijos karas Lietuvai (1918–1920), *Voruta*, 2010 11 06, nr. 21–22; L. Truska, Ilgas kelias į Vilnių, *Kultūros barai*, 2010, nr. 4, p. 71–79; nr. 5, p. 58–65.

p. 158

[a] I rankr. pavadinime: *iš Lenkijos pusės*.

p. 159

[a] 1920 m. spalio 7 d. Suvalkuose pasirašytą Lenkijos ir Lietuvos susitarimą, kuris turėjo įsigalioti spalio 10 d., A. Šapoka tradiciškai kaip ir lietuvių istoriografijoje sureikšmindamas vadina „Suvalkų sutartimi“ ir atitinkamai vertina tai, kad ji lenkų buvo sulaužyta – spalio 8 d. „sukilusi“ generolo Liucjano Želigovskio kariuomenė užėmė Vilnių. Kai kurie šiuolaikiniai lietuvių istorikai linkę tiek nesureikšminti Suvalkuose pasirašyto dokumento ir vadina jį tik „paliaubų susitarimu“. Dar aiškiau savo poziciją A. Šapoka išdėsto recenzuodamas Władysławo Wiełhorskio knygą „Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów“ (Londyn, 1947). Recenzijoje kritiškai rašoma: „1920 m. įvykius W(iełhorskis), kaip ir visi lenkai, aiškina tuo, kad lietuviai neišlaikę neutralumo jų kare su bolševikais. Suvalkų sutarties reikšmė esanti lietuvių per daug išpūsta, ji esanti atvaizduota kaip tarpvalstybinė sutartis, o iš tikrųjų tai buvę tik paprastos karinės paliaubos viename sektoriuje. Formaliai Želigovskio žygis esą nebūtų nusikaltimas net tada, jei jis būtų veikęs ne vilniečių, bet ir Lenkijos vardu, nes veikęs iš to sektoriaus, kur paliaubos neveikė, o be to, dar ir prieš sutarties įsigaliojimą. Tačiau politiškai tai nebuvęs tiksliai parinktas ėjimas. Maskavimas buvęs menkas ir lietuviai tą puikiai išnaudoję propagandai užsieny. Geriau esą buvę Vilnių atvirai užimti. Reikėjo tik po to ten pravesti rinkimus, ir be „Vidurinės Lietuvos“ firmos, kuri taip pat dariusi blogą įspūdį (351–5 p. p.). Želigovskio „maištas“ buvęs sukurtas ne dėl Lietuvos, bet antantei, kad nebūtų susikirsta su liepos 10 d. Spa protokolu. Bet Lietuva abu tuos

lenkų ėjimus palaikiusi prieš ją nukreiptu lenkų klastingumo įrodymu ir padariusi savo išvadas. Taip apgailėtini santykiai nusitęsę iki 1938 m. (353–4 p. p.).“

S. Jegelevičius pažymi, jog „Suvalkų susitarimas buvo toks trapus, kad buvo sulaužytas dar jam neįsigaliojus. Tenka pritarti nuomonei, kad lietuvių istoriografijoje reikalingas detalesnis Suvalkų susitarimo ir jo aplinkos tyrimas“. Lenkijos suorganizuota „želigovskiada“, vadinamasis generolo L. Želigovskio „maištas“, ir kiti tolesni veiksmai prasilenkė su tarptautinės teisės normomis, kaip tik dėl jų kaip tiesioginių neteisėtų veiksmų Vilnius ir jo kraštas Lenkijos buvo okupuotas, o galiausiai įkūrus „Vidurio Lietuvos Respubliką“ (lenk. *Litwa Środkowa*) ir 1922 m. sausio 8 d. suorganizavus jos seimo „rinkimus“ ir šiam tuoj pat vasario 20 d. „nutarus“ susijungti su Lenkija, galiausiai aneksuotas. Piotro Srebrakowskio ir kitų lenkų autorių teiginiai „z polskiego punktu widzenia“ („iš lenkiško požiūrio taško“: J. Januszewska-Jurkiewicz), sakantys, kad okupacijos ir aneksijos nebuvo, primena to meto lenkų politikų mąstymą. Beje, A. Kasparavičiaus nuomone, Lenkijos „karinės intervencijos prieš Lietuvą 1920 m. rudenį tikslas buvo visai ne Vilnius su tam tikru hinterlandu aplink, bet visa Lietuva“. Remiantis *status quo* 1923 m. Ambasadorių konferencijos užimta teritorija buvo pripažinta Lenkijai. Istorinė Lietuvos sostinė kaip ir Rusijos laikais tapo didelės valstybės pakraščio miestu su visais iš to išplaukiančiais padariniais, Vilniui neturint sostinės statuso ir neišnaudojant potencialių plėtros galimybių. Ką jau kalbėti apie Vilniaus klausimo įtaką Lenkijos ir Lietuvos santykiams bei apskritai regiono tarptautinei padėčiai. Įdomu, jog nepaisant fundamentalios šitokio Vilniaus klausimo „išsprendimo“ žalos tyrėjai pastebi pozityvių šios situacijos aspektų. Pasak A. Kasparavičiaus, „Lenkijai įsitvirtinus Vilnijoje ir Lietuvai netekus bendros sienos su Rusija (SSSR), geopolitiškai SSRS grėsmė Lietuvai sumažėjo. Lenkijos aneksuota Vilnija tapo savotišku skydu, saugančiu Lietuvą nuo potencialios sovietų agresijos. Tai lėmė, kad Lietuva, skirtingai negu kitos Baltijos šalys – Latvija ir Estija, – drąsiau jautėsi formuodama santykius su SSSR, mieliau flirtavo ir net nuolat tikėjosi sovietų diplomatinės politinės paramos kovoje dėl Vilniaus. Paradoksalu, tačiau tik dengiamas lenkiško skydo Vilnijoje, Kaunas galėjo taip donkichotiškai remtis Maskva ir kovoti prieš Varšuvą – savo nepriklausomybės geopolitinį ir strateginį sąjungininką bei valstybingumo istorinį partnerį“, žr.: Č. Laurinavičius, *Lietuvos–Sovietų Rusijos Taikos sutartis (1920 m. liepos 12 d. sutarties problema)*; A. Srebrakowski, *Sejm Wileński 1922 roku – idea i jej realizacja,* Wrocław, 1993; Z. Krajewski, *Geneza i dzieje wewnętrzne Litwy Środkowej (1920–1922)*, Lublin, 1996; S. Jegelevičius, Nepaskelbtas Lenkijos karas Lietuvai (1918–1920); A. Kaspera-

vičius, Współcześni historycy litewscy o sprawie Wilna i stosunkach polsko-litewskich w latach 1918–1940 oraz zmiany w potocznej świadomości Litwinów, *Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku. Historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku*, redakcja K. Buchowski i W. Śleszyński, Białystok, 2003, p. 102–113.

p. 161

[a] Tokio Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministro tuomet nebuvo. A. Šapoka, matyt, mini Andrew Fisherį (1862–1928), buvusį Australijos ministrą pirmininką, aktyviai dalyvavusį Didžiosios Britanijos užsienio politikoje.

p. 163

[a] ...*Belgų atstovui*... I rankr. šių žodžių nėra.

[b] Vadinamajam Hymanso projektui Lenkijos ir Lietuvos santykių bei Vilniaus klausimo kontekste istoriografijoje skirta nemažai dėmesio. A. Šapoka klysta, teigdamas, kad Lietuvos vyriausybė pritarė pirmajam 1921 m. gegužės 11 d. pasiūlytam P. Hymanso (1865–1941) projekto variantui; išties buvo atvirkščiai. Lietuvos federacijos, sudarytos iš dviejų savarankiškų Vilniaus (Vilnius –sostinė) ir Kauno kantonų, su dviem valstybinėmis lietuvių ir lenkų kalbomis bei Lietuvos ir Lenkijos seimų išrinktu konfederaciniu paritetiniu politiniu organu – taryba, tvarkančia užsienio politikos, ekonomikos klausimus, realizuojančia pasirašytas tarpvalstybinę karinę ir ekonominę konvencijas ir kt., planas Lietuvai buvo visiškai nepriimtinas. Jis reiškė sąjungą su Lenkija, bet buvo priimtinesnis Lenkijai, reikalavusiai į derybas įtraukti jai palankius užimto Vilniaus krašto gyventojų („Vidurio Lietuvos Respublikos“) atstovus. A. Šapoka teigia, kad su tam tikrais pataisymais Lietuva pritarė antrajam – 1921 m. rugsėjo 3 d. P. Hymanso planui, o su juo kategoriškai nesutiko Lenkija, siūliusi grįžti prie pirmojo projekto. Vis dėlto pažymėtina, kad šis planas buvo Lietuvai kur kas priimtinesnis – jame nebeliko kantonų ir kitų esminių pirmojo projekto nuostatų, išskyrus dvikalbystę. Vilnius turėjo būti Lietuvos sostine, bet jo kraštui turėjo būti suteikta teritorinė autonomija.

Lietuvos visuomenėje ir politiniame elite dėl projekto užvirė didelė kova. Vis dėlto ikišioliniai tyrimai rodo, jog galiausiai tiek Lenkija, tiek Lietuva – visuomenės ir politinio elito daugumos, tiek Vilniaus krašto lenkai galiausiai atmetė ir antrąjį pla-

no projektą. Išsamaus tyrimo autorė istorikė Audronė Veilentienė pastebi: „Hymanso projektas negalėjo išspręsti konflikto ir suderinti visiškai skirtingus abiejų pusių tikslus, todėl neverta šiuo metu jį vadinti alternatyva ar praleista galimybe. Dabartiniai Lietuvos istorikai neturėtų kaltinti to meto Lietuvos politikų nenuolaidumu ir užsispyrimu, nes jie negalėjo nesiskaityti su visuomenės nuomone. Pagaliau net jei Lietuva ir būtų pritarusi Hymanso projektui, Lenkija jokiu būdu su tuo nebūtų sutikusi, nes jos politikai nelaikė Lietuvos lygiaverte partnere." Taigi, reikia pripažinti, kad gana konstruktyvus ateities regiono, Lenkijos ir Lietuvos santykių bei Vilniaus klausimo kontekste antrasis P. Hymanso projektas (tai pastebėjo ir nemažai Lietuvos politikų) logiškai dėl daugelio skirtingų priežasčių buvo atmestas abiejų pusių. Lietuvos pritarimas jam nebūtų nieko išsprendęs, nes Lenkija buvo prieš, žr.: A. Eidintas, V. Žalys, *Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940*, edited by Edvardas Tuskenis with an introduction and afterword by Alfred Erich Senn, New York, 1998, p. 79–84; R. Gaidis, Problem przyszłości politycznej Litwy w memoriałach Komitetu Polskiego w Wilnie w latach 1916–1917, *Lietuvos istorijos studijos*, 2004, t. 14, p. 50–59; A. Pukszto, W stolicy czy na partykularzu? Podstawy polaków na Litwie wobec zarządu cywilnego ziem wschodnich i polityki federacyjnej Józefa Piłsudskiego od kwietnia 1919 roku do lipca 1920 roku, *Gdańskie Studia Prawnicze. Studia z historii ustroju i prawa*, Gdańsk, 2006, t. 15, p. 289–301; A. Bumblauskas, Lietuvos tūkstantmetis: dvi atmestos alternatyvos, *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, Nr. 23, p. 144–154; A. Veilentienė, Nepriklausomybė ar unija: Lietuvos Steigiamojo Seimo narių požiūris į santykius su Lenkija, *Istorija*, 2009, t. 76, nr. 4, p. 30–38; tos pačios, Ar reikėjo Lietuvai priimti Hymanso projektą?, *Voruta*, 2010 12 23, nr. 24 (714), p. 6.

p. 164

[a] *status quo* (lot.) – padėtis, kuri yra, t.y. faktinė arba teisinė padėtis, kurią norima išsaugoti arba atkurti.

[b] *expressis verbis* (lot.) – aiškiai, įsakmiai, nedviprasmiškai.

p. 166

[a] I rankr. sakinio pradžioje buvo: *Įsidėmėtina, kad Ambasadorių konferencija savo teise nustatyti Lenkijos sienas pasinaudojo tik sienos su Lietuva atžvilgiu, tačiau nelietė Len-*

kijos-Rusijos sienos, nors toji tuo metu taip pat tebebuvo dar nenustatyta ir tarp abiejų valstybių tebeėjo derybos. Taigi...

[b] *beata possidens* (lot.) – palaiminta ta, kuri turi; labiau žinomi lotyniški posakiai "beati possidentes", "beatus possidens"-palaiminti, tie kurie turi; palaimintas tas, kuris turi. Dažniausiai vartotas terminas buvo *fait accompli* (pranc.) – įvykęs faktas, t.y. įvykusių faktų politika. (Už pastebėjimą dėkoju dr. Sandrai Grigaravičiūtei.)

p. 168

[a] ...*neigiamai*... I rankr. šio žodžio nebuvo.

p. 170

[a] ...*išreikalavo visų gerai tebeprisimenamu*... I rankr. šios frazės nebuvo.

[b] Šis A. Šapokos pasakymas nurodo pirminio teksto parašymo metus Antrojo pasaulinio karo metais. Ultimatyvi nota Lietuvai buvo įteikta 1938 m. kovo 17 d., joje buvo pareikalauta per 48 val. užmegzti diplomatinius santykius su Lenkija. Tai ir buvo padaryta kovo 19 d. Studijoje „Vilnius Lietuvos gyvenime" A. Šapoka vos dviem sakiniais paminėjo jam kaip lietuviui nemalonią temą, beje, suklydo nurodydamas ultimatumo datą. Tačiau studijoje anglų k. „Vilnius in the life of Lithuania" IX dalies „Vilnius returns to Lithuania" skyrelyje „Poland's Ultimatum and the Diplomatic Relations" šį klausimą autorius aptarė gan išsamiai ir nurodė tikslią ultimatumo datą –kovo 17 d. A. Šapoka pritarė tuometės Lietuvos valdžios pozicijai, kad ultimatumo priėmimas, apsikeitimas pasiuntiniais, demarkacijos linijos atvėrimas teisiškai niekaip nepaveikė Vilniaus kaip Lenkijos okupuotos Lietuvos teritorijos statuso ir nereiškė, kad Lietuva atsižada Vilniaus ir jo srities. Valstybių santykiai, nepaisant tam tikrų vėlesnių reveransų, ir toliau liko šalti ir be aiškesnių perspektyvų. Neįveikiama praraja toliau buvo Vilniaus klausimas. Pažymėtina, kad skirtingai nei valdžios, Lietuvos visuomenės ultimatumo priėmimas ir tolesni vyriausybės veiksmai – Vilniaus vadavimo sąjungos uždarymas ir kita – suvokti kaip faktiškas Vilniaus atsisakymas. Pasak L. Truskos, „kapituliacija Lenkijai buvo politinės ir moralinės krizės šalyje pradžia"; žr.: L. Truska, Ilgas kelias į Vilnių.

[c] I rankr. skyrelio pavadinimas buvo kitoks: „Vilniaus bylos išsprendimas".

[d] Neaišku, kurių metų numerius A. Šapoka rekomendavo žiūrėti, leidinys ėjo 1920–1940 m.

p. 171

[a] *...visą laiką buvo ir...* I rankr. šios frazės nėra.

[b] *1939 m. rugsėjo l d. prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas Vilniaus bylą pakeitė iš pat pagrindų...* Tekstas nuo čia iki baigiamųjų pastabų yra naujas. I rankr. buvo toks tekstas: *Dabar vykstančio karo pradžioje – 1939 m. rugsėjo mėn. antroje pusėje – Lenkijos okupuotosios Lietuvos didžioji dalis pateko į Sovietų Rusijos rankas (kita dalis buvo užimta vokiečių). Sovietų Rusija, laikydamasi 1920 m. liepos 12 d. sutarties nuostatų, sutiko patį Vilnių ir dalį teritorijos (maždaug ⅕) tam tikromis sąlygomis perduoti Lietuvai. Tai buvo padaryta 1939 m. spalio 10 d. sutartimi. Spalio 28 d. Lietuvos kariuomenei įžengus į Vilnių, ilgai trukusi byla buvo baigta. Lietuva, kuri jau 1920 m. buvo pareiškusi savo sostinės sieksianti tik taikingomis priemonėmis, džiaugėsi galėjusi ją po 19 m. pagaliau atgauti, vykstančiajame kare savo deklaruotojo neutralumo nelaužydama. Pats Vilnius ir dalies jo srities parėmimo faktas, žinoma, jokiu būdu nereiškia neutralumo laužymo, nes tai buvo ne Lenkijos valstybės žemės, tačiau jos okupuota Lietuvos teritorijos dalis, nuo kurios Lietuva niekad nebuvo atsižadėjusi, į kurią Lenkija nebuvo įsigijusi jokių juridinių titulų. Be to, Lietuva šią sritį atgavo tada, kada Lenkijos faktinis valdymas iš šių sričių jau buvo pašalintas kitų pajėgų. 1941 VI 22 prasidėjęs vokiečių ir Sovietų Sąjungos karas šiuo atžvilgiu nieko naujo neatnešė. Okupacinės vokiečių valdžios Vilnius ir Vilniaus kraštas buvo laikomas Lietuvos dalimi ir įėjo į tą patį Lietuvos generalinį komisariatą.*

[c] A. Šapoka realistiškai apibūdina aplinkybes, kuriomis Lietuva atgavo Vilnių. Angliškos studijos IX dalies „Vilnius returns to Lithuania“ skyrelyje „The Moscow–Berlin Trade“ ši problematika aptarta dar plačiau. Pavyzdžiui, lietuviškame tekste istorikas teigė: „Tuo metu Lietuvos vyriausybė dar nežinojo, kad 1939 m. rugpjūčio 23 d., pasirašant Sovietų Rusijos ir Vokietijos nepuolimo sutartį, vadinamąjį Ribbentropo–Molotovo paktą, buvo prikergtas slaptas protokolas apie Rytų Europos pasidalinimą.“ O angliškame tekste jau formuluojama kiek tiksliau: „.While this bartering in Lithuanian lands between Berlin and Moscow was taking place, the Lithuanian government had no knowledge of it, though it sensed that something was afoot.“ A. Šapoka pri-

klauso tiems autoriams, kurie besąlygiškai palaikė Lietuvos vyriausybės poziciją, kad Vilnius ir jo kraštas neturi būti atsiimamas iš Lenkijos jėga. Jis rašo, jog jei tuomet Lietuva būtų įsitraukusi į karą, būtų sulaužiusi neutralitetą: „True, Lithuania had always regarded Vilnius and its region as her land, and had never recognized Poland's claim, but an advance to recoup Vilnius at this stage would have meant an interference in the war and a violation of Lithuania's neutrality." Tačiau, Liudo Truskos nuomone, ši pozicija nevienareikšmiška: „Rugsėjo 17 d. SSRS kariuomenei peržengus rytinę Lenkijos sieną (Vilniuje ji buvo po 2 dienų), ministras pirmininkas Jonas Černius kalbėdamas per radiją pareiškė, kad Lietuva Vilniaus problemą spręsianti tik taikiu būdu. Visuomenė buvo nuvilta. Atsisakymas žygiuoti į Vilnių buvo suvoktas kaip dar viena vyriausybės kapituliacija. Žmonėms, beveik 20 metų kartojusiems „Mes be Vilnius nenurimsim!", Smetonos „šimtaprocentinio neutralumo" politika neatrodė nei logiška, nei morali ir kažin ar buvo politiškai išmintinga. Juk neutralumo Lietuva vis tiek neišsaugojo, tiktai paaukojo jį ne Berlynui, o Maskvai. Beje, rimtesnių karinių Lenkijos jėgų Vilniuje nebuvo, ir lietuviai būtų galėję susigrąžinti jį patys, be vokiečių paramos. Nesiryždama atsiimti Vilnijos pati, Lietuvos vyriausybė ją, apipešiotą (7 tūkst. km^2, t. y. tik ketvirtadalį 1920 m. liepos 12 d. sutartimi pripažintos teritorijos) ir apiplėštą, priėmė iš Stalino rankų. Politiniu ir moraliniu požiūriu tai ne tas pats."

A. Kasparavičius nurodo, kad Vilnius Lietuvai atiteko dėl susiklosčiusios tarptautinės situacijos, kuri paskui leido Kremliui užimti ne tik Vilnių, bet ir visą Lietuvą. Maskva nekreipė jokio dėmesio į kokius nors ankstesnius politinius Lietuvos diplomatų „nuopelnus", nelaikė Vilniaus „grąžinimo" savo ankstesnių teisinių politinių įsipareigojimų, kaip antai 1920 m. liepos 12 d. ir 1926 m. sutarčių, vykdymu, o tik priemone pelnyti moralinį lietuvių palankumą ir taip lengviau įtraukti Lietuvą į savo sudėtį. Kaip matyti, panašaus požiūrio laikėsi ir A. Šapoka. Angliškame tekste skyrelyje „Vilnius is Restored to Lithuania" trumpai aprašytas ir tragiškas Vilniaus gyvenimas trumpuoju sovietmečiu spalį ir pažymima, kad lietuvių kariuomenės ir administracijos kaip išsigelbėjimo laukė ne tik lietuviai, bet ir lenkų šovinistai: „In such a situation, not only the Lithuanian but also the most ardent Polish chauvinists awaited the coming of the Lithuanian army and administration as salvation." Angliškame tekste taip pat minimi ir svarbiausi vėlesni įvykiai, susiję su Vilniumi ir Lietuva. Teigiama, kad teisiškai Lietuva negavo jokios „dovanos" iš Sovietų Sąjungos, tik atgavo savo teritoriją ir tai ne visą: „Lithuania received no „gift" from the Soviet Union. In 1939 but has simply recovered her own possessions." Jeigu ir negalima būti tikram, kad šie žodžiai parašyti paties

A. Šapokos, jie neabejotinai išreiškia autentišką istoriko nuomonę, žr.: L. Locaitis, Plk. K. Škirpos pasiūlymo Vokietijai ir Tarybų Sąjungai garantuoti Lietuvos nepriklausomybę bei paramą kovoje dėl Vilniaus klausimu, *Lietuvos istorijos studijos*, Vilnius, 1998, nr. 6, p. 72–79; A. Kasparavičius, Shared Destiny: The Lithuanian State and Diplomacy between the Two World Wars, *Lithuanian Foreign Policy Review*, 2004, t. 1–2, p. 59–60; R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940*, Vilnius, 1990; M. Tamošaitis, Justas Paleckis ir jaunieji valstiečiai liaudininkai Lietuvai atgaunant Vilniaus kraštą (1939 m. ruduo), *Vilniaus istorijos metraštis*, 2007, t. 1, p. 137–161; L. Truska, Ilgas kelias į Vilnių.

p. 173

[a] I rankr.: *brangina*.

[b] *Lietuviai ir be išvardijimo tai žino ir jaučia*. I rankr. kitaip: *Kad būtų galima visa tai suprasti ir pajusti, reikia būti lietuviu*.

p. 174

[a] Lietuvos didysis kunigaikštis Kęstutis A. Šapokos palyginamas su garsiuoju prancūzų riteriu Pierre'u de Terrailu, kitaip seigneur de Bayardu, Chevalier de (1473–1524), kuris, pasak istorinės tradicijos, buvęs išskirtinai kilnus ir bebaimis.

[b] *...Rytų sritis...* I rankr. kitaip: *rusų žemes*.

[c] Ši vieta užkliuvo Vincui Trumpai „Vilnius in the Life of Lithuania" tekste. Jis klausė: „Kokių dainų?", bet mintis, kaip matome, parašyta paties A. Šapokos ir ne paskutiniais gyvenimo metais, kaip spėjo V. Trumpa, o apie 1942–1943 m.; žr. V. Trumpa, Pesimizmas, Šapoka ir dar kai kas, *Margutis*, 1963, gegužis, p. 16–17.

[d] *...tautinį...* I rankr. šio žodžio nėra.

[e] Niekas *niekad šito krašto neatskyrė nuo visos Lietuvos ir negali atskirti, nes tai vieno kūno dalys, surištos ir etniškai, ir istoriškai*. Šio teksto fragmento I rankr. nėra, tačiau gali būti, kad jis buvo kitame neišlikusiame mašinraščio lape.

Vilnius in the life of Lithuania
Studija

Platesni dalykiniai komentarai pateikiami tik komentuojant dviejų naujų skyrių – „The Polish Occupation“ ir „Vilnius returns to Lithuania“ – realijas.

p. 177

[a] Rankr. (*Kanados lietuvių muziejus–archyvas*, Missisauga, nr. 76-D.XI-22) šios įžangos nėra, lietuviškame leidime įžanga kitokia.

[b] Ši leidėjų pastaba aiškiai rodo, kad bibliografija knygos gale buvo parengta ne A. Šapokos, o jų. Beje, kiek suklysta teigiant, jog bibliografija atspindi tik lietuvių meilę Vilniui, nes joje nurodyti veikalai parašyti ne tik kitomis kalbomis, bet ir kitų tautybių autorių.

p. 178

[a] Vertėjas Ernestas Johnas Harrisonas (1873–1961) buvo diplomatas, Didžiosios Britanijos vicekonsulas Kaune ir Vilniuje, anglų žurnalistas ir rašytojas, vertėjas ir poliglotas (mokėjo šešias ar septynias kalbas), puikiai išmanė ir propagavo dziudo kovos menus, apie juos parašė ar išvertė kelias knygas. Po demobilizacijos leitenantas E. J. Harrisonas 1919 m. buvo paskirtas Britanijos karinės misijos Baltijos provincijose (šalyse), kuriai vadovavo komisaras pulkininkas Stephenas G. Tallentsas (1884–1958), sekretoriumi. Jai baigus darbą ir S. G. Tallentsui grįžus į Angliją, apie 1919 m. rugpjūtį E. J. Harrisonas buvo paskirtas vicekonsulu Lietuvoje, konsulu esant pulkininkui leitenantui Richardui Barringtonui Wardui (paskirtas 1920 m. kovo 24 d.). Šias pareigas ėjo trumpai, tačiau jam teko dalyvauti pranešant apie Lietuvos valstybės pripažinimą *de facto* iš Didžiosios Britanijos, bendrauti su daugeliu Lietuvos politinio elito atstovų. Tarp kitų asmenų prezidentūroje jis sutiko Tomą Norus-Naruševičių ir atnaujino ankstesnę pažintį. 1921 m. E. J. Harrisonas išvyko iš Lietuvos ir pradėjo dirbti Lietuvos pasiuntinybės Londone spaudos atstovu. Matyt, tam įtakos turėjo T. Norus-Naruševičius, 1921–1923 m. dirbęs Lietuvos įgaliotuoju ministru Anglijoje ir Prancūzijoje. Turbūt jis ir pakvietė dirbti atstovybėje E. J. Harrisoną. Juolab, kad T. Norus-Naruševičius siekė kuo plačiau kalbėti apie Lietuvos reikalus Anglijos visuomenėje, skelbti publika-

cijas apie Lietuvą didžiausiuose laikraščiuose, išleisti Lietuvos istoriją anglų kalba. Šias pareigas E. J. Harrisonas ėjo iki to, kol Lietuva buvo okupuota sovietų. Paskui neteko ne tik darbo, bet ir būsimos pensijos, liko be pragyvenimo šaltinio. Vėliau dirbo rusų, lietuvių ir lenkų kalbų ekspertu pašte ir telegrafe, galiausiai cenzoriumi. Pokario metais ėmėsi viešbučių verslo – su antrąja žmona įsteigė svečių namus, taip pat vertėjavo – vertė japonų dziudo autorius į anglų kalbą, atlikdavo įvairius kitus užsakymus, taip pat ir lietuvių išeivijos.

E. J. Harrisonas buvo didelis Lietuvos gerbėjas bei patriotas, apdovanotas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino III laipsnio ordinu, išrinktas Didžiosios Britanijos lietuvių asociacijos garbės nariu. Savo dukteriai davė lietuvišką Aldonos vardą. Knygoje „Lithuania. Past and Present“ (1922), skirtoje pirmiausia Lietuvos istorijos ir jos geografinės padėties beveik nežinančiam anglakalbiui skaitytojui, jis vartojo lietuviškus vietovardžius ir orientacijai pateikė žodynėlį su rusiškais atitikmenimis.

E. J. Harrisonas į anglų kalbą vertė ne tik A. Šapoką. Balio Sruogos raštų leidėjai nustatė, kad E. J. Harrisonas išvertė į anglų kalbą du jo straipsnius, 1932 m. paskelbtus Londono folkloro draugijos („The Folklore Society“) žurnale „Folklore“. Jis taip pat išvertė, kaip teigiama, „perpasakuojamuoju būdu“ į anglų kalbą Juozo Lukšos-Daumanto memuarus „Partizanai“, angliškai išleistus 1975 m. pavadinimu „Figters For Freedom. Lithuanian Partisans Versus the U. S. S. R.“ E. J. Harrisonas dalyvavo leidžiant K. Pelėkio (Broniaus Kviklio) knygą, ištaisė didesnes vertimo klaidas. Pasak Remigijaus Misiūno, „kalbą taisęs E. Harrisonas tvirtino, kad vertimas netinka anglakalbiam skaitytojui ir reikalavo iš naujo versti, bet leidėjas nesutiko ir po ilgų derybų pasitenkinta didesnių klaidų ištaisymu“. Apskritai Lietuvą ir jos istoriją bei kultūrą jis pažinojo gerai. Apie ją parašė bent keturias knygas. J. E. Harrisono knygomis remiasi įvairūs autoriai rašydami apie XX a. vidurio Lietuvos istoriją, plg. Balys Sruoga. *Raštai*, t. 9, kn. II: Tautosakos studijos kitomis kalbomis 1924–1932, sudarė Donata Linčiuvienė, Vilnius, 2004, p. 419–442, 443–456, 486; E. J. Harrison, A Resume of My Chequered Life, *Journal of Combative Sport*, 1999, November; K. Pelėkis, *Genocide – Lithuania's Threefold Tragedy*, Germany, 1949; J. Daumantas, *Lithuanian partisans versus the U. S .S. R., 1944–1947,* translated from the Lithuanian by E. J. Harrison and Manyland Books, New York, 1975; J. Skirius, *Lietuvos visuomenininkas ir diplomatas Bronius Kazys Balutis (1880-1967)*, Vilnius, 2002, p. 386, 410, 444, 525, 563–564, 662, 796. R. Misiūnas, *Barakų kultūros knygos. Lietuvių DP leidyba 1945–1952*, Vilnius, 2003, p. 293.

[b] Reikia patikslinti, kad A. Šapoka Rygos, Varšuvos, Krokuvos ir Karaliaučiaus archyvuose bei bibliotekose nedirbo.

[c] Vilniaus krašto lietuvių sąjunga (angl. *The Lithuanian Association of the Vilnius Region*) buvo įkurta 1950 m. Jungtinėse Amerikos Valstijose. Ji būrė išeivius iš Vilnijos ir su Vilniumi susijusius lietuvius „organizuotai dalyvauti viso pasaulio lietuvių pastangose išlaisvinti pavergtą tėvynę ir atkurti Lietuvos valstybę su sostine Vilniumi“. Ši organizacija rėmė, platino leidžiamas knygas Vilniaus krašto temomis, pati publikavo leidinius, ugdė sąjungos narių ir kitų išeivijos lietuvių meilę Vilniaus kraštui ir jo papročiams. Kasmet rengė Vilniaus dieną (spalio 9 d. minint 1920 m. spalio 9 d. lenkų Vilniaus užėmimą). Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, organizacijos archyvas buvo persiųstas „Vilnijos“ draugijai, šiuo metu saugomas Marijos ir Jurgio Šlapelių name-muziejuje Vilniuje. Aktyvus organizacijos veikėjas buvo dr. Algirdas M. Budreckis (1937–2000), kreipęs istorijos tyrimus V. Trumpos prieštaringai vertintos „lenkų nusikaltimų prieš lietuvių tautą“ temos kryptimi. Istorikas 1981 m. publikacijoje teigė, jog „Vilniaus, kaip Lietuvos sostinės, reikalas galutinai išspręstas“, todėl istorikų gali būti analizuojamas nepolitizuojant. Plačiau žr. A. M. Budreckis, *Vilniečių veikla išeivijoje*, Torontas, Čikaga, Vilnius, Trakai, 1995. Svarbiausi išleisti veikalai: *Rytų Lietuva: istorinių bei etnografinių studijų rinkinys*, red. Algirdas M. Budreckis, Chicago, 1980 (žr. recenziją: V. Trumpa, Regionaliniai interesai, *Draugas,* 1981 02 07, nr. 32, p. 2); *Eastern Lithuania: a collection of historical and ethnographic studies*, Chicago, 1985.

p. 180

[a] Padėkoje mini Konstantiną Rudaminą (Rudijardą) Jurgėlą (Constantine Rudyard Jurgela, 1904–1988) – JAV lietuvių istoriką, teisininką, žurnalistą, 1953 m. Fordhamo universitete apgynusį disertaciją „Lithuania and the United States. The Establishment of a State Relations“ (312 lapų mašinraštis saugomas VDU Išeivijos studijų centre Kaune). Sutrumpinta jos versija Lietuvių istorijos draugijos buvo išleista 1985 m. Čikagoje. Būdamas Amerikos lietuvių informacinio centro Niujorke direktoriumi į anglų kalbą išvertė ir 1945 m. išleido P. Klimo studiją apie Ghillebertą de Lannoy. K. R. Jurgėla prisidėjo rengiant galutinį anglišką „Vilnius in the Life of Lithuania“ tekstą. Išlikęs teksto rankraštis, regis, jo papildytas ir pataisytas (plačiau žr. įvade). Matyt, jis papildė ir A. Šapokos bibliografiją, plg. R. Misiūnas, Konstantinas Rudaminas Jurgėla, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2006, t. 9, p. 51.

p. 181

[a] Šio skyriaus lietuviškame leidime nėra.

p. 182

[a] *White-ruthenia (Byelorossia)*. Kitur tekste vartojami terminai *Byelorussia*, *Belarus*. Angliškoje literatūroje taip pat aptinkamos įvairios publikacijoje vartojamos formos: *White Ruthenia*, *White Russia*.

p. 183

[a] *A.D – Anno Domini* (lot.) – Viešpaties metais.

p. 184

[a] Čia ir keliose vietose kitur publikacijoje buvo *Augštaitija*, taip pat *Augštaičiai*. Ši A. Šapokos tarmybė nebūtų buvusi toleruota ir prieškario Lietuvoje, bet liko neištaisyta jau studijoje „Vilnius Lietuvos gyvenime“, kurią išleido pats autorius. Ji, matyt, nebuvo niekieno redaguota. Tarmybė buvo likusi ir angliškame tekste, kaip minėta, parengtame „Vilnius Lietuvos gyvenime“ pagrindu – regis, ne pačios knygos, o papildyto rankraščio.

p. 187

[a] *A.D – Anno Domini* (lot.) – Viešpaties metais.

p. 195

[a] *mutatis mutandis* (lot.) – pakeitus tai, kas keistina

p. 196

[a] *pacta conventa* (lot.) – sulygtos sąlygos.

p. 203

[a] Publikacijoje buvo *Lawrence Stuoka-Gucevičius*. Sandas „Stuoka“ lietuvių istoriografijoje atsirado be pagrindo (žr. komentarą apie jį).

p. 234

[a] *nolens volens (lot.) – noromis nenoromis.*

p. 243

[a] *status quo ante* (lot.) – padėtis, buvusi prieš.

[b] *faits accomplis* (pranc.) – įvykę faktai.

[c] *expressis verbis* (lot.) – aiškiai, įsakmiai.

p. 251

[a] Apie Vilniaus krašto lietuvius, taip pat ir apie demografinius rodiklius valdant lenkams paskelbta nemažai lietuvių ir kitų autorių publikacijų; pvz.: *Rytų Lietuva: istorinių bei etnografinių studijų rinkinys*; *Pietryčių Lietuva: socialiniai teisiniai aspektai*, Vilnius, 1990; B. Makauskas, *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais*, Vilnius, 1991; *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, red. K. Garšva, Vilnius, 1992; Z. Zinkevičius, *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*, Vilnius, 1993; P. Eberhardt, Problematyka narodowościowa Wileńszczyzny, *Czasopismo Geograficzne*, 1997, t. LXVIII, nr. 1, p. 39–69; P. Gaučas, *Etnolingvistinė Rytų Lietuvos gyventojų raida. XVII a. antroji pusė – 1939 m.*, Vilnius, 2004. Publikuota ir vertingų atsiminimų, pvz.: V. Maldžiūnas, *Išaugau Vilnijoj*, Kaunas, 1996; P. Makariūnienė, *Vilniuje ir Vilniaus krašte 1919–1939. Atsiminimai*, Vilnius, 1999; R. Mackonis, *Senoji vilniečių karta: portretų eskizai*, sudarė Birutė Mackonytė, Vilnius, 1999, p. 66–67; R. Mackonis, *Amžiaus liudininko užrašai*, sudarė Birutė Mackonytė, Vilnius, 2001; I. Šimelionis, *Vilnija šimtmečio verpetuose*, Vilnius, 2002; P. Bieliauskas, *Vilniaus dienoraštis: 1915 XII 26–1919 XI 26*, Trakai, 2009.

[b] Gyventojų (darbo jėgos) surašymas vyko 1942 m. gegužės 27 d. Juo pasitikėti negalima. Kaip Lenkijos valdymo laikais lenkų skaičius buvo didinamas, taip šiame surašyme jis buvo sumažintas – mažiausiai ¼ lenkų užsirašė lietuviais, žr.: N. Kairiūkštytė, Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m., *Lietuvos rytai*, Vilnius, 1993, p. 281–298; A. Anušauskas, Tautinių-kultūrinių pokyčių prielaidos Rytų Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais, *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, ats. red. A. Anušauskas,Vilnius, 2004, p. 170–176;

V. Stravinskienė, Lietuvos lenkų teritorinis pasiskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antrasis pusmetis–1947 metai), *Lituanistica*, 2005, nr. 4, p. 15–16.

p. 252

[a] Taip angliškai vadintas Vilniaus krašto lietuviams ir įvairioms jų organizacijoms santykiuose su Lenkijos valdžia atstovavęs ir ryšius su Lietuvos vyriausybe palaikęs Vilniaus lietuvių komitetas, įvairiais pavadinimais veikęs 1919–1940 m. (1919–1935 m. Laikinasis Vilniaus lietuvių komitetas, 1935–1939 m. Tautinis Vilniaus lietuvių komitetas, 1937 m. vasario 16 d. lenkų valdžios oficialiai uždarytas, naujai sovietų valdžios uždarytas 1940 m. rugsėjo 9 d.), žr.: A. Gaigalaitė, Lietuvos valstybės pagalba Vilnijos lietuvių organizacijoms 1922–1928 metais, *Lietuvos istorijos metraštis. 1994*, Vilnius, 1995, p. 52–72; V. Martinkėnas, Laikinasis Vilniaus lietuvių komitetas, *Lietuvos istorijos metraštis. 1999*, Vilnius, 2000, p. 207–233.

p. 253

[a] Represijos Vilnijos lietuvių atžvilgiu, lietuvių žodžiais tariant „Vilniaus golgota“, ne A. Šapokos pramanas. Jas egzistavus pastaruoju metu pripažįsta ir lenkų autoriai. Lenkų valdžia jomis siekė lietuvių lojalumo, nebendravimo su Lietuva ir reagavo į lenkų padėties Lietuvoje pokyčius. Žinoma, jos vykdytos ne visada vienodai intensyviai. Ypač aštrios represijos buvo 1937 ir 1938 m., ultimatumo išvakarėse. Apie jas žr. aukščiau nurodytą literatūrą. Taip pat žr.: B. Šėmis, [M. Biržiška], *Vilniaus golgota*, Kaunas, 1930; N. Kairiūkštytė, *Vilniaus vadavimo sąjunga, 1925 04 26–1938 11 25*, Vilnius, 2001; *Darbai ir dienos*, 2004, [t.] 40: Grumtynės dėl Vilniaus krašto 1919–1923 metais: lietuvių ir lenkų istorikų svarstymai.

p. 255

[a] Apie tai žr.: J. Kazlauskaitė, *Vilniaus lietuvių periodiniai leidiniai 1904–1940. Bibliografinė rodyklė*, Vilnius, 1998; A. Lapinskienė, *Vilniaus lietuvių literatūra 1920–1940*, Vilnius, 2008; A. Grybienė, Laikraštis „Vilniaus rytojus“ (1928–1937): leidimo istorija ir sklaida, *Lietuvos mokslų akademijos biblioteka. 2005/2006*, Vilnius, 2009, p. 63–66.

p. 256

[a] Plačiau apie lietuviškas mokyklas žr.: V. Martinkėnas, *Vilniaus krašto lietuviškos mokyklos ir skaityklos 1919–1939 metais*, Vilnius, 1990; B. Makauskas, *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais*, Vilnius, 1991; V. Žukas, *Marijos ir Jurgio Šlapelių lietuvių knygynas Vilniuje*, Vilnius, 2000.

p. 262

[a] Naujų publikacijų lietuvių istoriografijoje apie Vilniaus kraštą Lietuvos sudėtyje 1939–1940 m. kol kas mažai. Pasirodžius Reginos Žepkaitės knygai, daugiau monografinių tyrimų iš esmės nepublikuota. Tai smarkiai kontrastuoja su lenkų istoriografija šiuo klausimu. Č. Laurinavičius tvirtina, kad lietuvinimas prasidėjo nuo 1939 m. lapkričio, jis buvo nulemtas ne tik lietuvių „revanšo“, bet ir Vokietijos bei Sovietų Sąjungos spaudimo slopinti lenkišką politinę saviraišką. Lenkijos vyriausybė tremtyje iki pat 1940 m. balandžio nekritikavo Lietuvos. Jai atrodė, kad Vilnių iš silpnos Lietuvos bus lengviausia susigrąžinti. Apie Vilnių 1939–1940 m. Lietuvos valstybės sudėtyje žr.: R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940*, Vilnius, 1990; *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945*, Vilnius, 1999; *Tematy polsko-litewskie. Historia-Literatura-Edukacja*, red. R. Traba, Olsztyn, 1999; Ч. Лауринавичюс, Вильнюс во власти Литвы 1939–1940 г. г.: внутренние и внешние аспекты, Международный кризис 1939–*1941 г.* г.: от советско-германских договоров 1939 года до нападения Германии на СССР, Москва, 2006, p. 228–245; Š. Liekis, Jewish-Polish relations and the Lithuanian authorities in Vilna, 1939–1940, *Polin: studies in Polish Jewry*, Oxford, 2006, t. 19, p. 521–536; T. Balkelis, Karo pabėgėlių krizė ir etninis konfliktas Lietuvoje 1939–1940 metais, *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2007, nr. 4, p. 38–51; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, wydanie drugie, Warszawa, 2010.

p. 263

[a] Iš lietuvių autorių apie lenkų pasipriešinimo judėjimą 1939–1940 m. daugiausia rašė Arūnas Bubnys. Jis teigia, kad kelios dešimtys lenkų karo pogrindžio organizacijų pradėjo kurtis dar 1939 m. spalį Raudonosios armijos užimtame Vilniuje. Kai Vilnius jau priklausė Lietuvai, 1939 ir 1940 m. sandūroje lenkų pogrindis buvo suvienytas ir tapo pavaldus „Ginkluotos kovos sąjungos“, kuri 1942 m. vasario 14 d. buvo pavadinta

„Armija krajowa“, Vilniaus apygardos vadovybei. Jis pasižymėjo „griežta antilietuviška pozicija“, iki pat 1943 m. rengėsi kovai atkurti Lenkijos valstybę su prieškarinėmis sienomis Rytuose, žr. A. Bubnys, *Lenkų pogrindis Lietuvoje*, Kaunas, 1994; *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai, 1939–1956*.

p. 264

[a] Č. Laurinavičius daro išvadą, kad Kremlius 1944 m. veikė atsižvelgdamas į Raudonosios armijos potencialą, lenkiškojo veiksnio raidą ir į Vakarų sąjungininkų poziciją. Lietuvos suverenumo ir teritorinio apibrėžtumo (Vilniaus klausimas) situacija neišvengiamai būtų kitusi didėjant Lenkijos suverenumo laipsniui ir griežtėjant Teodoro Ruzvelto bei Vinstono Čerčilio tonui Stalino atžvilgiu. Apie lenkų vyriausybės tremtyje ir lenkų visuomenės veikėjų pozicijas žr.: K. Tarka, Spór o Wilno. Ze stosunków polsko-litewskich w latach drugiej wojny światowej, *Zeszyty Historyczne*, 1995, sąs. 114, p. 60–83; L. Kania, Prawnicy wobec okupacji Wileńszczyzny w latach II wojny światowej, *Palestra*, 2004, t. 49, sąs. 5/6, p. 87–94; B. Grzeloński, Dyplomacja USA a odzyskanie Wilna i okręgu wileńskiego przez Litwę w 1939 r., *Dzieje Najnowsze*, 2002, t. 34, sąs. 4, p. 51–56; A. Bubnys, Lenkų pogrindžio požiūris į Lietuvos valstybingumą 1939–1944 metais, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, sudarė A. Anušauskas, Č. Laurinavičius, Vilnius, 2007, p. 103–116; Č. Laurinavičius, Kaleidoscope of Possibilities Facing Lithuanian Statehood in 1944, *Lithuanian Historical Studies*, 2006, t. 9, p. 35–55.

Trys dokumentai iš XVI a. pabaigos bylos dėl Vilniaus vyskupo paskyrimo

Šaltinių publikacija

p. 271

[a] Šiaulių „Aušros“ muziejuje istoriniai dokumentai pradėti kaupti 1930 m. Šiuo metu muziejaus Istorijos skyriaus dokumentų rinkinyje yra per 13 000 eksponatų, datuojamų XVII a. pradžia. Dauguma senųjų dokumentų susiję su Kurtuvėnų, Beržėnų, Biržuvėnų, Didžiųjų ir Mažųjų Dirvėnų, Šaukėnų, Pluščių ir kitais dvarais. 1950 m. da-

lis dokumentų buvo perduota Lietuvos mokslų akademijos bibliotekai (dab. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka); žr. el. išteklius: http://www.ausrosmuziejus.lt/Apie-muzieju/Muziejaus-rinkiniai/Istorijos-skyriaus-rinkiniai. Neaišku, kur šiuo metu saugomi A. Šapokos paskelbti dokumentai, susiję su Lucko vyskupo (nuo 1588) Bernardo Maciejowskio (1548–1608) nepaskyrimu Vilniaus vyskupu. Nuo 1600 m. B. Maciejowskis buvo Gniezno arkivyskupas, nuo 1606 m. Lenkijos ir Lietuvos primas. Valdovo privilegiją Vilniaus vyskupo vietai vyskupas buvo gavęs 1591 m., tačiau dėl kapitulos ir LDK didikų pasipriešinimo ji neįsigaliojo, o kandidatui buvo atlyginta pinigais. Naujesnių tyrimų šiuo klausimu nėra. Z. Ivinskis, aptardamas dar anksčiau, 1574–1576 m., vykusią kovą dėl Žemaičių vyskupo vietos tarp Lenkijos primo Jokūbo Uchanskio seserėno, Lovičiaus ir Geranainių klebono Jokūbo Voroneckio ir Vilniaus kapitulos kustodo, karaliaus sekretoriaus Merkelio Giedraičio, nurodo, kad „apie šį atkaklų skirtingų interesų susirėmimą Vatikano archyvuose yra išlikę gausios medžiagos, niekur iki šiol nespausdintos ir nepanaudotos“, žr.: Z. Ivinskis, Merkelis Giedraitis arba Lietuva dviejų amžių sąvartoje, 317–324; J. Fijałek, Kościół rzymskokatolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu pod koniec Rzeczypospolitej, p. 170–196.

b A. Šapokos tekste buvo *Jonas Lappo*. Čia ir kitur keičiame į *Ivanas Lappo*.

p. 273

a Tekste buvo nurodytos datos: *1630–1687?* Tačiau XIV–XVIII a. Palenkės pareigūnų sąrašo duomenimis, Bielsko pakamaris (nuo 1658 m.) J. Karpis gimė 1658 m., mirė pr. 1691 m. gegužės 25 d. Publikacijoje nurodoma ši patikslinta data, žr. *Urzędnicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy*, opracowali Ewa Dubas-Urwanowicz, Włodzimierz Jarmolik, Michał Kulecki, Jerzy Urwanowicz, Kórnik, 1994, p. 49, 170.

b Publikacijoje buvo kita data: *(† 1740)*. Žemaičių vyskupas Juozapas Mykolas Karpis mirė 1739 m. gruodžio 10 d. Jis ėjo didžiojo dvasinio sekretoriaus pareigas (1724–1736), žr. *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wilekiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, opracowali Henryk Lulewicz i Andrzej Rachuba, Kórnik, 1994, p. 180, 213.

c *...poprzysiężone...* Publik. buvo netaisyklingai: *popryzsiężone*.

d Rankr. *...nieprzytelom*.

e Rankr. ...*o czym*. Publik. buvo netaisyklingai: *Oczym*, taisome į *O czym*.

f Rankr. ...*i zechmy*.

p. 274

a Rankr. ...*Tedy tez*.

b Rankr. ...*uniey*.

c Rankr. ...*eadem*. Publik. buvo netaisyklingai: *eadam*, taisome į *eadem*.

p. 275

a Rankr. ...*w tey*. Publik. buvo netaisyklingai: *Wtey*, taisyta į *W tey*.

b Rankr. ...*Ja z strony*.

c Rankr. *nich*[1]. Matyt, tai teksto vieta A. Šapokos pastabai, kuri šioje vietoje tikrai būtų reikalinga, bet liko neįrašyta.

d Rankr. ...*byc*.

e Rankr. ..., *z moich*.

f Rankr. ...*miłosci*.

p. 276

a *Rankr. ...//.*

b Rankr. ir publik. buvo nepakeista: *v.* taisyta į *u*.

c *Rankr. ..., unizone.*

d *Rankr. ...W. X. L.*

e Rankr. buvo paties A. Šapokos nubraukti sakiniai: *Atsakymas į šį laišką taip pat čia yra. Be to, jis išspausdintas Kaz. Lewicki, Walka o biskupstwo wilenskie z końcu XVI w. 309–311 psl. Nuorašas Šiaulių „Aušros" muziejaus turimajam rankrašty – nuorašų rinkiny, gautame iš Karpių bibliotekos. Jokios signatūros nėra.*

Lenkai mini Vilniaus universitetą

Recenzija

p. 277

[a] A. Šapokos minimas Šiuolaikinių Rusijos tyrimų institutas (*Institute of Contemporary Russian Studies at Fordham University*) privačiame jėzuitiškame Fordhamo universitete (įkurtas 1841 m.) Niujorke buvo ne lenkų nacionalistų „lizdas“, o rimtas sovietologinių mokslinių tyrimų centras, kuriame dirbo ne tik lenkų mokslininkai išeiviai. Kita vertus, lenkų istorikai JAV ir Didžiojoje Britanijoje bei kitose šalyse negalėjo būti politiškai neangažuoti ir negrįsti politinių siekių dėl Vilniaus ir kitų Lenkijos valstybės sienų savais istoriniais argumentais – analogiškai elgėsi ir A. Šapoka bei kiti lietuvių autoriai. Kiekviena šalis buvo įsitikinusi savo pozicijos teisingumu. Suprantama, lenkų mokslininkų skaičius ir žinomumas buvo nepalyginti didesnis nei lietuvių. Jiems buvo lengviau rasti akademinį darbą slavistikos srityje ir publikuotis. Minėto instituto direktoriumi 1952–1969 m. buvo Walteris S. Jaskiewiczius. 1959–1961 m. jame dirbo žinomas Rytų Europos ir Lietuvos istorijos tyrėjas, amerikiečių istorikas Alfredas Erichas Sennas, 1959 m. išleidęs knygą „The Emergence of Modern Lithuania“ (New York, 1959). Kiek vėliau, 1964 ir 1965 m., Fordhamo universiteto leidykloje buvo išleistos lietuvio kunigo nuo Molėtų, istoriko ir teisininko dr. Kazimiero Gečio (1900–1986) knygos: „Shadow and substance: the words and deeds of communism“ ir „Two worlds“. 1951 m. jis baigė šį universitetą ir 1957–1967 m. jame dėstė, žr.: *As I remember Fordham: selections from the sesquicentennial oral*, New York, 1991, p. 99–101; V. Merkys, Kazimieras Gečys, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2004, t. 6, p. 472.

[b] A. Šapokos minima „The American Association of Teachers of Slavic and East European Languages“ buvo įkurta 1941 m., jos tikslas – skatinti slavų ir kitų Rytų Europos kalbų, literatūrų ir kultūrų tyrimus bei studijas. Daugiausia dėmesio skiriama rusų kalbai ir kultūrai. Asociacija leidžia mokslinį žurnalą „Slavic and East European Journal“. Jos nariu buvo lietuvių kalbininkas A. Salys, dėstęs baltistiką ir slavistiką Pensilvanijos universitete.

[c] Garsus lenkų istorikas, Varšuvos ir Krokuvos universitetų profesorius Oscaras Haleckis (1891–1973) pirmiausia atsidūrė Prancūzijoje, o daugiausia laiko praleido JAV – 1941–1961 m. dirbo Fordhamo universitete Niujorke (nuo 1944 m. Rytų Europos

istorijos katedros vedėjas), jame dėstė ir tyrinėjo Lenkijos iri Rytų Europos istoriją. 1952 m. išleido knygą „Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe“, 1958 m. „From Florence to Brest (1439–1596)“ ir kt. Fordhamo universitete dar dirbo ir keli kiti lenkų mokslininkai; J. Jakštas [recenzija], O. Halecki, *Borderland of Western Civilization*. *A History of East Central Europe*, New York: The Robald Press Co., 1952, *Aidai*, 1953, nr. 2, p. 91.

p. 278

[a] A. Šapokos minima lenkų organizacija Londone „Społeczność Akademicka Uniwersytetu Stefana Batorego“ savo veikla siekė grįsti teiginį, kad Stepono Batoro universitetas 1939 m. teisiškai nenustojo veikti, bet buvo pratęstas ir gyvuoja tremtyje; analogiškai kaip ir Lenkijos vyriausybė. Jo veikla turėjo būti atgaivinta „laisvame“, t. y. Lenkijai priklausančiame, Vilniuje. Organizacija rengė viešas paskaitas, jose dalyvavo keli šimtai žmonių, organizavo kitokias akcijas, išleido įvairių mokslinių ir kitų publikacijų, pavyzdžiui, B. Piechowiak – Topolska, „Wilno w Londynie“. Dzieje Uniwersytetu Stefana Batorego na emigracji po II wojnie światowej, *Rada Porozumiewawcza Badań nad Polonią*. *Prace naukowe*, 2000, t. 3, p. 48–56.

[b] Čia minėtos organizacijos organas buvo A. Šapokos nurodytas leidinys: „Alma Mater Vilnensis“, Londyn, 1949–1973, t. 1–6. „Petraukto darbo dešimtmetis“ apžvelgtas leidinio numeryje pavadinimu „W dziesiątą rocznicę przerwania normalnej pracy USB. Sprawozdania i dokumenty“ (Londyn, 1949). Aktyviu lenkiškojo sąjūdžio Londone dalyviu buvo vilnietis sovietologas (buvęs agronomas, 1924 m. ištremtas iš Lietuvos, tapęs istoriku, daugiausia domėjęsis Baltijos šalimis) ir politikas Władysławas Wielhorskis (1885–1967), dar prieškariu paskelbęs darbų lietuviška tematika: „Litwa etnograficzna“ (Wilno, 1928), „Litwa współczesna“ (Wilno, 1938), o Anglijoje paskelbęs veikalą „Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów“ (Londyn, 1947) – jį griežtai savo recenzijoje sukritikavo A. Šapoka (žr. koment.), atsiminimus apie sovietinę nelaisvę „Wspomnienia z przeżyć w niewoli sowieckiej“ (Londyn, 1965).

Dvi knygos apie Vilniaus universitetą

Recenzija

p. 280

[a] Kultūros istorikas Mykolas Biržiška (1882–1962) savo darbuose yra skyręs nemažai vietos Vilniaus ir Vilniaus universiteto, kurio rektoriumi buvo 1940–1944 m., istorijai. Knyga „Senasis Vilniaus universitetas 1579–1842 m.: vardų ir raštų atranka“ pirmą kartą išleista 1942 m. A. Šapoka nurodo, kad klaidinga 1940 m. data įrašyta siekiant išvengti vokiečių cenzūros. Leidykla „Nidos knygų klubas“ buvo įsteigta 1954 m. Šioje išeivijos lietuvių kultūrai ir spaudai svarbioje leidykloje iki 1991 m. išleista per 100 leidinių. Plačiau žr.: V. Pšibilskis, *Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas: veiklos studija ir atsiminimų publikacija*, 2-asis patais. leid., Vilnius, 2008; to paties, *Mykolas Biržiška: patrioto, mokslininko, kultūrininko gyvenimo ir veiklos pėdsakai*, Vilnius, 2009.

[b] M. Biržiška („Vilniaus Universiteto (in exillio)“), Suėjus 375 metams nuo Vilniaus universiteto įsteigimo (II), *Santarvė*, 1954, nr. 9, p. 315–319.

Šv. Kazimiero palaikų saugojimas

Straipsnis

p. 283

[a] 1958 m. „Aidų“ kovo mėnesio 3 numeris buvo skirtas šv. Kazimiero gimimo 500 metų sukakčiai paminėti. Jame publikuota: filosofo Antano Maceinos straipsnis „Simbolinė šv. Kazimiero prasmė“, poeto Kazio Bradūno eilėraščiai „Po tėvynės velėna: Dirvožemis ir debesys, Žiema, Pilėnai, Urna“, istoriko Z. Ivinskio straipsnis „Šv. Kazimiero žygis Vengrijon“, istoriko Pauliaus Rabikausko straipsnis „Didžiosios Šv. Kazimiero šventės Vilniuje 1604–1606 metais“ ir meno istoriko Povilo Reklaičio straipsnis „Šv. Kazimiero koplyčia Vilniuje“.

p. 284

[a] Pažymėtina, kad A. Šapoka pagrįstai kritikavo Z. Ivinskio teiginius, išdėstytus 1955 m. knygos „Šv. Kazimieras. 1458–1484“ VI dalies „Kazimiero kultas Lietuvoje“ skyrelyje „Karstas saugomas nuo priešų“ (p. 123–125). Šis A. Šapokos tekstas vėlesnės istoriografijos kol kas nėra esmingai papildytas ar patikslintas, išskyrus duomenis apie pirmąją švedų Vilniaus okupaciją 1702 m. (žr. Gintauto Sliesoriūno tyrimą). Grįžtant prie A. Šapokos kritikos nurodytina, kad susidaro įspūdis, jog toji kritika proginiame žurnalo numeryje, kuriame buvo ir Z. Ivinskio tekstas, atspindi tam tikrą A. Šapokos tendenciją kalbant apie Z. Ivinskio darbus, galbūt paveiktą ideologinių (Z. Ivinskis savo pažiūromis buvo krikdemas, o A. Šapoka – tautininkas), metodologinių ar kitokių priežasčių. Vos dvejais metais jaunesnio istoriko atžvilgiu A. Šapoka buvo kritiškas ir anksčiau. Jis pateikė daug priekaištų 1933 m. vokiškai Z. Ivinskio disertacijai, kiek palankiau, bet irgi negailėdamas kritikos įvertino 1934 m. publikuotą jo veikalą „Lietuvos prekyba su prūsais“ (Kaunas, 1934, d. 1: Iki XVI amžiaus pradžios). Regis sintetikui A. Šapokai galėjo nepatikti jaunojo analitiko Z. Ivinskio darbų „statiškumas“, susijęs su faktografiškumu. A. Šapoka labiau pageidavo „dinamiškumo“, t. y. istorinių procesų atskleidimo. Pastebėtina, kad Z. Ivinskis buvo Antano Smetonos Lituanistikos instituto komisijos (su I. Jonynu ir K. Jablonskiu), kuri 1939 m. pabaigoje kažin ar pagrįstai atmetė A. Šapokos prašymą išspausdinti jo 1939 m. apgintą habilitacijos darbą „1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais“, nariu. Plačiau žr.: A. Šapoka, [Z. Ivinskio veikalo „Geschichte des Bauernstandes in Litauen von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16 Jahrundert. Beiträge zur sozialen und wirtshchaftlichen“, Berlin, 1933, recenzija], *Židinys*, 1933, t. 18, nr. 10, p. 342–347; A. Šapoka, [Z. Ivinskio knygos „Lietuvos prekyba su prūsais“, Kaunas, 1934, d. 1: Iki XVI amžiaus pradžios, recenzija], *ten pat*, 1935, t. 21, nr. 2, p. 233–235; A. Tyla, Pratarmė, Adolfas Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*, Vilnius, 1990, p. 6–7; V. Selenis, Nepriklausomos Lietuvos (1918–1940 m.) istorikų ideologinės pažiūros, *Logos*, 2008, liepa–rugsėjis, t. 56, p. 211; 2008, spalis–gruodis, p. 220; P. Rabikauskas, *Lietuvos globėjas šv. Kazimieras*, Vilnius–Kaunas, 1993; G. Sliesoriūnas, Pirmoji Vilniaus okupacija Šiaurės karo metais: (1702 m. balandis–gegužė), *Praeities pėdsakais. Skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, Vilnius, 2007, p. 267–292.

p. 287

[a] Istoriografijoje šį mokestį priimta vadinti „gėralų“ mokesčių ar „karčempinigiais“. Mykolas Homolickis, kuriuo rėmėsi A. Šapoka, rašė „pobór kapszczyzny“.

p. 289

[a] Publik. buvo *Stuoka Guzevičius*. Čia ir kitur taisyta į *Gucevičius*.

Ne Kačerga, bet Vingrys

Straipsnis

p. 290

[a] M. Balinskis rašė, kad iš Vingrio šaltinio išteka mažas upelis, tiksliau „strumień“, vadinamas *Wingier*, o vėliau *Koczerha*. Jis nurodė, jog upelis teka iš vakarų į šiaurę palei senąjį miesto pylimą per Trakų gatvę šalia „Portowej“, kerta naująją „Abramowiczowska“ gatvę, paskui Vilniaus gatvę netoli naujojo piliečio Mirskio namo, senuoju grioviu už Šv. Kazimiero kareivinių įteka į požeminį kanalą, o juo į Nerį. Dėl A. Šapokos diskutuojamo pavadinimo ir jo kilmės tvirtos nuomonės nėra, juolab kad XVI–XVIII a. žodis „Vingris“ (lenk. *Wingier*) buvo vartojamas ir kaip bendrinis žodis, „šaltinio“ sinonimas. Šaltinis ir upelis vadinamas įvairiai: *Vingris*, *Vingriai*, *Kačerga*; žr.: M. Baliński, *Opisanie statystyczne miasta Wilna*, p. 15; J. Jurkštas, *Vilniaus vietovardžiai*, Vilnius, 1985; to paties, *Senieji Vilniaus vandenys*, Vilnius, 1990; A. Klimas, Tiriami Vilniaus šaltiniai, *Geologijos akiračiai*, 2005, nr. 2 (58), p. 77; V. Juodkazis, I. Papievis, Vilniaus šaltinių vanduo, *Mokslas ir gyvenimas*, 2006, nr. 11, p. 46–47; S. Sarcevičius, L. Kvizikevičius, Vingrių šaltinių aplinka Vilniuje, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2006 metais*, Vilnius, 2007, p. 438–441.

p. 291

[a] *...jei jo vandens kadaise...* Neužbaigtas sakinys, matyt, dėl korektoriaus klaidos buvo praleisti keli žodžiai. Galbūt sakinys galėjo būti užbaigtas taip: „užteko visam miestui.“ Taip pat praleidžiame pakartojimą: *jo tikrasis vardas ne Kačerga*.

Senasis Vilnius

sintezė

p. 293

[a] 1963 m. publikacijoje (toliau-SV): *iki XVII a*., bet tai tik šiurkšti korektūros ar redagavimo klaida. I ir II rankr. A. Šapokos aiškiai parašyta: *iki XVIII a. pabaigos.* Žinoma, galima diskutuoti, kokį Vilniaus istorijos laikotarpį A. Šapoka išsamiausiai aptarė. Tuomet tektų svarstyti, jog veikalo pavadinimas galėtų būti koreguojamas taip: *iki XVI a. pab.*, *iki XVII a. vid*.

[b] Nuoroda knygos metrikoje *New York–Brooklyn* žymi Niujorko miestą (JAV) ir Bruklino rajoną, šalia kitų trijų – Kvinso, Manhatano ir Bronkso. Kaip tik šiame rajone buvusiame Šv. Kazimiero vienuolyne veikė vienas didžiausių JAV lietuvių kultūros centrų. 1951 m. jame įsteigta pranciškonų spaustuvė, joje spausdinti JAV lietuvių laikraščiai, žurnalai ir knygos. Spaustuvei vadovavo pranciškonas vienuolis Pranciškus Gedgaudas. Nuo 1950 m. čia veikė ir „Aidų“ žurnalo redakcija. Todėl neatsitiktinai šioje spaustuvėje buvo išleistas „Aidų“ premijuotas A. Šapokos veikalas.

p. 294

[a] A. Šapokos minimi šaltinių leidiniai: *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu W. X. L. Wilnowi nadanych. Na żądanie wielu miast koronnych, jako też W. X. Lit., ułożony i wydany przez Piotra Dubińskiego, burmistra wileńskiego*, w Wilnie, w Drukarni JKMci przy Akademii, roku 1788; *Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов*, Вильна, 1893, t. 20: Акты, касающиеся города Вильны. Pirmoji publikacija autoriaus panaudota visapusiškai, o antroji necituojama. Be nurodytųjų, didelės svarbos yra šios Vilniaus istorijos šaltinių publikacijos: *Собрание древних грамот и актов, городов Вильны, Ковна, Трок, Православных монастырей и по разным предметам*, Вильна, 1843, d. 1–2; *Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов*, Вильна, 1879, t. 10: Акты Виленского магистрата и магдебургии. Pirmoji pozicija autoriaus cituota kelis kartus, antroji knygoje neminima.

[b] Apmaudi aplinkybė, nes A. Šapoka, matyt, būtų nemenkai praturtinęs „Senąjį Vilnių“ duomenimis apie amatus ir cechus. Neabejotina, kad jis ieškojo šio leidinio Vilniuje,

bet nerado. 1939 m. jis jau buvo beveik išspausdintas, trūko tik titulinio puslapio, įvado ir rodyklių, knyga buvo neįrišta. Reikia patikslinti, kad leidinys vadinosi „Akty cechów wileńskich“, pirmasis pavadinimas buvo tik leidinio sumanymo pradžioje. A. Šapokai nepavyko gauti (gal jo nežinojo) ir nebaigto spausdinti Vilniaus archeografinės komisijos tomo, kuriame buvo 1643 m. Vilniaus priemiesčių gyventojų nutarimas dėl savo ekonominių interesų gynimo, 1646 ir 1648, 1657–1663, 1666–1671, 1688 m. miesto iždo pajamų ir išlaidų knygos: *Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов*, [Вильна, 1915], t. 40: Материалы, относящиеся к экономическому состоянию города Вильны в XVII веке. Pažymėtina, kad pasirodė J. Fijałeko ir Władysławo Semkowicziaus Vilniaus vyskupijos kodekso šaltinių publikacijos papildymai – 2003 m. išleisti 1507–1522 m. dokumentų registrai, 1994 m. išleistos ir pirmojo tomo rodyklės, žr.: A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas,* p. 35; *Akty cechów wileńskich 1495–1759*, zebrał i przygotowił do druku Henryk Łowmiański przy współudziale Marii Łowmiańskiej i Stanisława Kościałkowskiego, Wilno, 1939 [perspaudas su Jano Jurkiewicziaus įvadu, santrumpomis, rodyklėmis išleistas Poznanėje 2006 m. 1939 m. leidimo puslapių numeracija jame nepakeista, archyvinės nuorodos neatnaujintos]; G. Błaszczyk, Regesty dokumentów diecezji wileńskiej z lat 1507–1522 Jana Fijałka i Władysława Semkowicza, *Lituano-Slavica Posnaniensia*, 2003, t. 9, p. 247–299.

[c] *...ir lankai buvo sukrauti lenkų Vilniaus mokslo bičiulių draugijos rūmuose. Jie turbūt žuvo kartu su rūmais, nes po karo apie tą kodeksą nesigirdi nieko. Deja, šiuo vertingu rinkiniu neteko ir autoriui pasinaudoti*. SV nėra.

[d] I rankr. A. Šapoka nubraukė tekstą: *Miesto, o ypač krašto sostinės istorija gana komplikuotas reikalas. Sostinė bei jos gyvenimas susiję su viso krašto gyvenimu. Be jau pasenusių Balinskio ir Kraszewskio Vilniaus miesto istorijų. Taip į Vilniaus miestą žiūrėjo ir pirmieji jo istorikai – Balinskis ir Kraszewskis. Jų veikalai jau daugiau kaip šimtamečiai, o naujo istoriko mūsų sostinė vis dar tebelaukia. Per tą laiką jau daug kas pasikeitė. Pasikeitė vertinimas istorinių įvykių, atsirado naujų šaltinių, o naujo istoriko mūsų sostinė vis dar tebelaukia, ypač lietuvio. Šiuo labai šakotu klausimu autorius domisi jau kelioliką metų. Medžiaga šiam darbui pradėta rinkti prieš penkiolika metų*. Taigi A. Šapoka teigia, jog medžiagą Vilniaus istorijai rašyti pradėjo rinkti 1941 m.

[e] I rankr. A. Šapoka nubraukė: *Medžiagą tam surinkti įmanoma tik pačiame Vilniuje*.

f *...visuomenės...* SV nėra.

g I rankr. A. Šapoka nubraukė: *Tačiau vilčių prarasti vis dėlto nesinori*.

h *Autorius labai norėtų prie tų klausimų vieną kartą grįžti. Deja, tai ne nuo jo priklauso*. SV nėra.

p. 295

a SV pavadinimas kitoks: „Lietuvos sostinės klausimas“.

b SV pavadinimas kitoks: „Lietuvos valstybės branduolys“.

c Mindaugo epochos šaltiniai yra išsamiai aptarti, daugelis jų išversti į lietuvių kalbą, taip pat ir „Eiliuotoji Livonijos kronika“, ištraukos iš Henriko Latvio, rusiškų metraščių, lenkų metraščių (analų), Hermano Vartbergės ir kt., žr.: E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius, 1998; *Mindaugo knyga*: *istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, Vilnius, 2005.

p. 296

a *...tačiau iš to dar neseka, kad jų nebūtų buvę*. SV nėra.

b *...miškų bastūnų...* SV kitaip: *miškinių, bastūnų*.

c SV buvo įterpta: *Livonijos Henriko kronika trisdešimties su viršum metų laikotarpyje (1200–1236) sumini 42 lietuvių karo žygius į kaimynų žemes. Iš jų 4 surengti į Lenkiją, 15 – į rusų žemes ir 23 – į Livoniją. Nurodoma, kad tų žygių metu lietuviai parsivarydavo daug belaisvių ir parsigabendavo grobio, ko nebūtų buvę galima padaryti be geros organizacijos. Kitos kronikos, kaip Ipatijaus ir Livonijos (Eiliuotoji), pastebi, kad tų karo išvykų vadai turėjo po kelis šimtus vyrų; vadinasi, buvo jau nemažos srities kunigaikščiai. Ipatijaus metraštis sumini dvidešimt lietuvių kunigaikščių, kurie 1219 metais darė sutartį su Volinijos kunigaikščio Romano našle. Iš jų išskiriami penki vyresnieji: Živibuntas, Dausprungas su savo broliu Mindaugu ir Daujotas su broliu Viligaila. Tai rodo, kad lietuviai tuo metu, kai Mindaugas pasirodo istorijoje, buvo jau gerokai susijungę bei organizuoti*.

[d] A. Šapoka yra aiškus Henryko Paszkiewicziaus koncepcijos rėmėjas, papildęs jo teiginius savais, gana racionaliais argumentais. Ne į visus iš jų istoriografijoje sureaguota. A. Šapoka neteikė bent kiek didesnės reikšmės Šv. Brunono Bonifaco 1009 m. kankinystės istorijai, nesiejo jos su pirmuoju Lietuvos paminėjimu ar valstybingumo pradžia ir pan. Istoriko Valdo Selenio duomenimis, pirmasis 1009 m. datą iškėlė S. Daukantas, laiške T. Narbutui komentuodamas vieną lenkų istorikų publikaciją, kurioje buvo nurodyta neteisinga 1109 m. data. Istorikas teigė, kad taip norima pavogti 100 metų iš Lietuvos valstybės istorijos. Iš šių laikų istorikų P. Klimas pirmasis 1009 m. datą „in confinio Rusciae et Lituae" susiejo su pirmuoju Lietuvos paminėjimu ir jau sovietmečiu, apie 1961–1966 m., rašytoje „Lietuvos istorijos" (liko rankraščiu) paskyrė tam paragrafą „Šv. Brunas" ir jo pagrindu parašė atskirą straipsnį (taip pat liko rankraščiu). Sunku pasakyti kodėl, tačiau A. Šapokai labiau „patiko" apuoliškoji Lietuvos valstybingumo pradžios įrodinėjimo kryptis, t. y. 854–854 metų įvykiai, susiję su kuršišku Apuolės piliakalniu (dab. Skuodo rajone). Šie A. Šapokos siekiai paankstinti Lietuvos valstybingumo pradžią, išdėstyti ne „Senajame Vilniuje", o kituose tekstuose, kiek panėšėja į mitologinio mąstymo apraiškas, žr.: A. Ragauskas, Nuo hipotezės iki mito? Adolfo Šapokos pažiūros apie Lietuvos valstybės pradžią, *Lituanistica*, 1998, nr. 2 (34), p. 59–63; E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius, 1998, p. 211–240; *Mindaugas Karalius*, Vilnius, 2008; V. Selenis, Juozo Jurginio mintys apie istorijos mokslą, *Mokslas ir gyvenimas*, 2009, nr. 12, p. 31.

[e] *...apie kurio santykius Mindaugo laikais beveik nieko nežinome. Betgi tai jau nebus buvusios paveldėjamos jo žemės*. SV kitaip: *nusidriekusio palei Nevėžį*.

p. 297

[a] Vardininko linksniu būtų įprastai: *Rusia*.

[b] *...sritys paprastai vadinamos Ruse, o Lietuva reiškia tik vieną Vilniaus, eventualiai Vilniaus-Trakų, sritį. Žemaičiai visada sudarė atskirą vienetą*. SV buvo įdėtas kitas tekstas: *paprastai vadinamos Rusia (Rus, Ros). Vardo kilmė nėra visai aiški. Vieni sprendžia buvus normaniško kilimo, kiti – slaviško. Seniausių šaltinių liudijimu, Rusia (Rus) buvo vartojama dvejopa prasme: politine ir religine. Pirmąja prasme reiškė senąją Kijevo kunigaikštystę, įsikūrusią prie Dniepro vidupio. Priėmus jai krikščionybę (998), rusėnais imta vadinti Rytų apeigų krikščionis, net ir neslavus, jeigu jie priklausė Kijevo metropo-*

lijai. Kijevo kunigaikštystei XIII a. sunykus, susidarė nauji politiniai junginiai ir kelios Rusios: Didžiojo Naugardo, Vladimiro-Suzdalio, Haličo-Volinijos (ukrainiečių). Pastaroji imta vadinti dar Raudonąja Rusia, o prie jos prisiglaudusios jotvingių žemės ir dalis gudų – Juodąja Rusia. Čia įėjo Gardino, Naugarduko ir Balstogės sritys.

c SV pavadinimas kitoks: „Mindaugo sostinės ieškojimas“.

d *...tiksliau, pietvakarinė jų dalis, XIII amžiaus Lietuvos sritis*. SV to nėra.

e *...seniausioji istorinės Lietuvos sostinė...* SV kitaip: *seniausia istorinė Lietuvos sostinė*.

f *Šitoje srityje...* SV praleista.

g *...taip ir nežinome. Jo sostinės...* SV praleista.

p. 298

a *Jau daug buvo spėta, tačiau visiškai įtikimų ir visų priimtų spėjimų taip ir neatsirado lig šiol. Dėl visko betgi su jais susipažinkime*. SV praleista.

b *...savo kroniką rašęs M. Strijkovskis, o jį sekdamas ir vadinamojo Gustyno metraščio (XVII a.) autorius*. SV klaidingai: *kronikininkas Motiejus Stryjkowskis, sekdamas vad. Gustino metraščiu (XVII a.)*. Žinome, kad „Gustyno metraštis“ buvo sudarytas XVII a. pradžioje Gustyno vienuolyne. Išliko tik 1670 m. jeronomacho Michailo Losickio padarytas nuorašas ir jo kopijos. Jame aprašyti 842–1597 m. įvykiai, taigi M. Strijkovskis juo sekti negalėjo.

c *Taip lengvai su sostinėmis nesielgiama*. SV praleista.

p. 299

a Straipsnyje „Vilnius – politinis Lietuvos centras“ (žr. aukščiau) A. Šapoka teigia, kad „Vilnius greičiausiai nebuvo ir pirmąja suvienytos Lietuvos sostine. Pirmoji sostinė nėra žinoma. Vienos pastovios sostinės iš pradžių gal nė nebuvo. Juk pastovios sostinės neturėjo daugelis viduramžio valstybių.“ Panaši ir E. Gudavičiaus nuomonė. Pasak jo, Mindaugas turėjo ne sostinę, o tik kelias rezidencijas – valdžios centrus. Vėlesniuose tekstuose A. Šapoka, kaip ir visa lietuviška istoriografija, atmeta Naugarduko kaip Mindaugo sostinės, taip pat ir krikšto bei karūnacijos joje versijas. Tiesa, Naugarduko

kaip karūnacijos vietos galimybės A. Šapoka besąlygiškai neneigia. Apskritai pažymėtina, kad lietuvių istorikų kategoriškumas šiais klausimais yra ne tik šaltinių informacijos paveiktas – juose tai tiesiogiai neatsispindi, bet ir ideologinių priežasčių, regis, šiek tiek patenkant į „gudofobijos“ spąstus ir deramai neįvertinant gudiškojo veiksnio senojoje Lietuvos valstybėje. Šiuos klausimus sprendžiant pristinga lyginamojo konteksto ir sostinių bei viduramžių valdovų krikštų ir karūnacijų vietų problematikos pažinimo. Klystama teigiant, kad valstybės centras ar vienas iš centrų negalėjo būti „nesaugiame pakraštyje“. Istoriniuose tipologiniuose sostinių atsiradimo tyrimuose jau senokai pastebėta, kad daugeliu atvejų jos atsiranda kaip tik politinės ekspansijos kryptyje (plg. artimiausią Varšuvos pavyzdį, liudijantį Lenkijos ekspansijos į rytus vektorių), todėl jos paprastai atsiranda ne tautos glūdumoje, kur didžiausias etninis tirštis, o paribio zonose. Šie dėsningumai daugiau argumentų teiktų Naugardukui. Vilniui tokį statusą besąlygiškai galima būtų priskirti tik sutikus, kad ekspansija vyko iš gudų ar žemaičių žemių, o tai prieštarautų ikišiolinėms istoriografijos žinioms apie dinastijos kilmę ir pan. Plačiau žr.: *Frühgeschichte der europäischen Stadt. Voraussetzungen, Grundlagen*, hrsg. von H. Brachmann und J. Hermann, 1991, Berlin, (*Schriften zur Ur-und Frühgeschichte*, t. 44); E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius, 1998, p. 211–240.

b *...o antrajame – „Datum Lettowie in curia nostra“.* Pridėta pagal SV.

c *Normaliai datuotuose dokumentuose šis „Lettowiae“ viename atvejy reikštų kraštą, antrame vietovę.* SV kitaip: *O tai jau turėtų reikšti kraštą.*

p. 300

a *...(rex L).* SV praleista.

b *Jų yra taip pat nemažai*. SV praleista.

p. 301

a *...upės...* SV praleista.

p. 302

[a] *Pastaruoju metu lokalinių patriotų Kernavė yra išgarsinta kaip Mindaugo sostinė. Tuo tarpu to vis dėlto negalime nei teigti, nei neigti galbūt. Baigiant pastabas apie Vorutą...* SV praleista.

[b] Kiek netikslus „optimizmas“, nes kiek anksčiau A. Šapoka atmetė galimybę, jog toji sostinė galėtų būti Žemaitijoje. A. Šapoka, kaip ir didžiuma lietuviškosios istoriografijos, Mindaugo sostinę sieja su jo tėvonine, paveldėtaja sritimi Aukštaitijoje, todėl svarsto ir galimybę, jog ja galėjo būti ir Vilnius, neabejotinai minėtai sričiai priklausęs. Apie Vilnių kaip tikrąją Mindaugo sostinę yra teigę įvairūs istorikai, o išsamiausiai Romas Batūra. Šiaip A. Šapokos atlikta racionali ir kai kuriuos lokalius mitus, pavyzdžiui, Kernavės, nuvainikuojanti analizė imponuoja. Plačiau žr.: R. Batūra, XIII a. Lietuvos sostinės klausimu, *LTSR Mokslų akademijos darbai. A serija*, 1966, t. 1 (20), p. 141–163; E. Gudavičius, Kernavės žemė ir valsčius iki 1564–1566 metų administracinės reformos [el. išteklius: http://www.llt.lt/pdf/musninkai/istorija-iki_reformos.pdf]; G. Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas*, p. 41–44.

[c] *Gal tai buvo Kernavė, gal kuri nors pilis prie Varėnės [upės], gal dar kuri kita vietovė. Tačiau yra aišku, kad ji buvo toje pačioje srityje...* SV praleista.

p. 304

[a] SV pavadinimas kitoks: „Vilniaus miesto pradmens“.

[b] SV šis skyrelis suskirstytas į dvi dalis su pavadinimais „Geležinio vilko legenda“ ir „Archeologiniai duomenys“.

[c] A. Šapoka skeptiškai žiūri į šią XVI a. Lietuvos metraščių legendą ir nemato jai pagrindo. Pastaruoju metu archeologas Gediminas Vaitkevičius archeologijos duomenimis mėgino moksliškai pagrįsti šią legendą – „netikėčiausia buvo tai, kad archeologiniai šaltiniai patvirtina voliuntaristinę Vilniaus įkūrimo versiją – ne pasakiškus jos siužetus, o miesto užuomazgų chronologiją ir miesto įkūrėjų veiksmų kryptingumą“. Pasak archeologo, Šventaragio legendoje „perteikiamas naujos politinės valdžios centro kūrimo faktas“. Tačiau M. Strijkovskio kronikoje nurodytos gyvenvietės įkūrimo Gedimino kalno papėdėje data – 1272 m. – ir ankstyviausių šiaurės papėdėje statyto namo sienojų datavimo – 1271 m. – palyginimas yra rizikingas. Jis tartum verčia manyti,

kad M. Strijkovskis žinojo tai, ką rašė, t. y. rėmėsi patikima kelių šimtų metų senumo žodine tradicija ar net dokumentais. Tačiau toks galvojimas, regis, būtų paraistorinis, o sutapimai gali būti visiškai atsitiktiniai. Beje, papildant vėlesnę legendinių pavadinimų dokumentaciją galima nurodyti, kad vilniečiui burmistrui Erazmui Bretneriui (m. 1547) priklausė Tauro kalnas, buvęs už Užupio priemiesčio („terrae seu certi fundi vulgo Thurowa Gora dicti post suburbium Zarzecze"), o 1738 m. birželio 23 d. Vilniaus pilininkystės inventoriuje minima Šventaragio pieva (*sianożęc Swintorocha*) buvusi prie Vilniaus Žemutinės pilies sienų; žr.: *LM*, kn. 273, l. 147–148; *LVIA*, f. 11, ap. 1, b. 1058, l. 23; G. Vaitkevičius, Senosios Vilniaus šventvietės, *Šiaurės Atėnai*, 2003 11 15, nr. 42, p. 10–11; 2003 11 22, nr. 43, p. 10–11; to paties, V. Vaitkevičius, *Senosios Lietuvos šventvietės. Aukštaitija,* Vilnius, 2006, p. 29–44. R. Laužikas, Vilniaus via sacra, *Liaudies kultūra*, 2004, nr. 4, p. 55–63; Stephen S. Rowell, Ką ankstyvieji rašytiniai šaltiniai byloja apie Kreivosios pilies vietą, *Lietuvos pilys*, 2008, nr. 4, p. 112–127; G. Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas*, p. 47, 64–66, 84, etc.

[d] *...kunigaikštis...* SV *karalius*.

[e] Šis jubiliejus Lietuvoje buvo paminėtas kukliai ir mažai apie jį težinoma. Matyt, šią aplinkybę ir daugelį kitų, kaip antai menką lietuvių istorikų domėjimąsi Vilniaus istorija, iš dalies galima paaiškinti Dangiro Mačiulio pastaba: „greta nerimo, jog Vilniaus netektis – tiesus kelias į Lietuvos suvereniteto praradimą, politinį ir kultūrinį Lietuvos elitą dėl pararasto Vilniaus kamavo valstybinio ir kultūrinio nevisavertiškumo jausmas." Lyginant su 1930 m. Vytauto Didžiojo kampanija, 1923 m. jubiliejus buvo tam tikra marginalija. Per garsiuosius savo laiškus Gediminas neišvengiamai buvo susijęs su Vilniumi, esančiu kitos valstybės sudėtyje. Todėl iš esmės daug kas vyko „Vilniaus vadavimo" vajaus kontekste, rengiant minėjimus, sodinant medžius, skaitant paskaitas ir pan. (plačiau žr. įvade).

1923 m. buvo išleistas prabangus iliustruotas albumas (*Vilnius, 1323–1923*, istorijos apžvalgą parašė K. Binkis ir P. Tarulis, Kaunas, 1923. – 63 p., [102] p., [5] iliustr. lap. + [2] atsk. žml. lap.), nukaltas medalis „Vilniaus 600 metų jubiliejus", sodinti „vilnietiški" medžiai. Pavyzdžiui, Klaipėdos kareivinių kieme pasodintas „Vilniaus medis". Dotnuvos žemės ūkio technikumo moksleiviai pasodino 5 m aukščio dvišakį „Vilniaus ąžuolą", kurio viena šaka buvo nukreipta Vilniaus, kita – Klaipėdos link. Po medžio šaknimis buvo užkastas patriotinio turinio raštas, o aplink ąžuoliuką Gedimi-

no stulpų forma pasodinta eglaičių. Medžių proskyna buvo pavadinta Vilniaus alėja. Vytauto Didžiojo karo muziejuje Kaune Vilniaus įkūrimo 600 metų jubiliejus 1922 m. rugsėjo 29 d. paminėtas taip: „Renginys prasidėjo Laisvės varpo dūžiais, orkestras atliko kūrinį „Malda“. Po to kalbėjo kanauninkas Juozas Tumas-Vaižgantas, prof. Jonas Yčas ir einantis kariuomenės vado pareigas gen. ltn. Juozas Stanaitis. Varpai ir orkestras atliko himną „Lietuva Tėvyne mūsų“. Vilniaus įkūrimo garbei buvo iššautas 21 pabūklo šūvis. Muziejuje prof. J. Yčas perskaitė pranešimą apie Vilniaus įkūrimą, o dr. Jonas Basanavičius – apie Vilnių Lietuvos dainose“, žr.: S. Str[amylietis] [majoras P. Jakštas], „Vilniaus medžio“ sodinimas, *Kovotojas*, Klaipėda, 1924 05 15, nr. 4, p. 22; to paties, Vilniaus 600 metų įsikūrimo sukaktuvės (1323–1923), *ten pat*, p. 13–16; D. Mačiulis, Vytauto Didžiojo metų (1930) kampanijos prasmė, *Lituanistica*, 2001, nr. 2 (46), p. 54–75; to paties, Vilniaus vaizdinys Vilnių vaduojančioje Lietuvoje, *Acta litteraria comparativa*, 2009, t. 4, p. 80–97.

p. 305

[a] Lyginant su A. Šapokos laikotarpiu, Vilniaus archeologijoje – tiek pilių, tiek miesto – įvyko tikra revoliucija. Tiesa, dėl Vilniaus Aukštutinės pilies apgyvendinimo chronologijos tebediskutuojama, nors G. Vaitkevičius teigia, kad „Gedimino kalne nepertraukiamai buvo gyvenama nuo pirmųjų amžių po Kr.“ Kita vertus, jis pažymi, jog ši gyvenvietė miestui atsirasti neturėjo esminės arba jokios reikšmės. Tad A. Šapokos ir daugelio kitų autorių teiginys, kad pagrindinė ir seniausia pilis buvo Gedimino kalne, kad ji privalėjo būti prie Neries, regis, jau nebeatitinka archeologinių tyrinėjimų duomenų. Plačiau žr.: K. Katalynas, *Vilniaus plėtra XIV–XVII a.*, Vilnius, 2006; G. Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas*, p. 63–64, 74.

p. 306

[a] *...jokių palaikų iš aiškiai VIII–XIII a...* SV kitaip: *jokių aiškių palaikų iš VIII–XII amžių*.

[b] *Galutinai tai paaiškės [iš] tolimesnių archeologinių tyrinėtojų*. SV kitaip: *Tai galėtų išaiškinti tiktai kruopštus tyrinėjimas*.

[c] SV kitaip: *abejoti Vilniaus pradžia, susieta su Gedimino sapnu*.

[d] *Tuo būdu Gediminas iš tikrųjų galįs būti laikomas Vilniaus įkūrėju*. SV praleista.

p. 307

[a] *mutatis mutandis* (lot.) – pakeitus tai, kas keistina.

[b] SV pavadinimas kitoks: *Seniausios istorinės žinios*.

p. 308

[a] Snorri Sturlusonas (1179–1241) – islandų poetas, politikas, istorikas, poemų rinkinio „Prozinė (Jaunesnioji) Eda“ (apie 1220 m.), sagų ciklo apie Norvegijos valdovus „Žemės ratas“ (*Heimskringla*, apie 1230 m.) ir galbūt „Egilio“ sagos autorius. A. Šapoka skliaustuose prie autoriaus nurodo *1240* m., bet žymusis islandas mirė 1241 m., todėl data ištaisyta. T. Czackio informacija neabejojo M. Balinskis, J. I. Kraševskis, Julianas Kračkovskis ir kiti Vilniaus istorikai. A. Šapoka faktiškai pirmasis argumentuotai paneigė T. Czackio teiginius, pasitelkęs paties S. Sturlusono raštus. Jo ir analogiškai teigusio J. Jurginio argumentams neabejotinai tenka pritarti. Taip pat ir naujausieji žymiojo islando gyvenimo ir kūrybos tyrimai nesuteikia pagrindo abejoti tuo, kad T. Czackis tiesiog perskaitė tai, ką norėjo perskaityti: „kiedy Snorr – Sohn Islandczyk, we dwónastym wieku, językiem swoim mógł trochę rozumieć osady, które przed nim z swojego początku z Scandinawii, czyli Szwecji się chlubiły [...] Ten wojaż był w rękopismie w bibliotece Kopenhagskiej; wypis był mi przysłany przez będącego wówczas posła polskiego w Danii. Gadał Snorr – Sohn z temi osadnikami koło Velni (Wilna), Tryk (Troków), koło Psen (Poznania) i Misiri (Międzyrzyca) nazwanego Mesyrecz, znalazł coraz bardziej niezrozumialszy dla siebie język.“ Pirmiausia žymiojo islando gyvenimas yra puikiai žinomas ir nėra duomenų, kad jis būtų lankęsis kur nors kitur, išskyrus Islandiją, Norvegiją ir Švediją (apie 1218–1220, 1237–1239 m.), juolab rytinėje Baltijos pakrantėje. Pagaliau nėra žinoma jo kelionių aprašymų, taip įvardyti negalima jokio žinomo jo kūrinio. T. Czackis neklysta, kad sagų rankraštis buvo Kopenhagos universiteto Danijoje bibliotekoje, tačiau jis sudegė 1728 m. per gaisrą. J. Jurginio minima „Heimskringlos“ 1697 m. publikacija (Snorre Sturluson, *Heims Kringla*, ed. Johan Peringskjöld, Stockholmiae, 1697) – tai minėto rankraščio dar 1682 m. Jono Eggertsono atliktas vertimas į švedų ir lotynų kalbą, kartu su vienu rankraščio lapu saugotas Stokholmo karališkojoje bibliotekoje. 1777–1783 m. Kopenhagoje taip pat buvo paskelbtas Gerhardo Schöningo (1722–1780) atliktas „Heimskringlos“ vertimas į danų ir lotynų kalbą. Peržiūrėjus S. Sturlusono veikalų publikacijas galima tvir-

tinti, kad juose nėra T. Czackio minimos informacijos, ir pritarti J. Jurginio išvadai: „Kada T. Čackis rašė savo veikalą, Snorės Sturlesono sagos spaudoje jau buvo paskelbtos, jomis galima buvo pasinaudoti, nuorašą patikrinti. Betgi T. Čackis to nepadarė, jis rėmėsi rankraščio ištraukų nuorašu, kurio autentiškumu galima labai abejoti. Dalyką supainioti, žinoma, galėjo ir pats T. Čackis." Todėl archeologas G. Vaitkevičius be jokio pagrindo teigia, kad „gali paaiškėti, kad Vilnius pirmą kartą paminėtas apie 100 metų ankstesniame rašytame šaltinyje negu Gedimino laiškai", ir apgailestauja, jog, „deja, T. Čackis neužrašė tikslios šaltinio nuorodos". Esmė ta, kad nebuvo ir nėra į ką nurodyti. Tokį nepelnytą reveransą T. Čackiui autorius padarė, matyt, nežinodamas apie pseudoistorines T. Čackio kūrybos ypatybes ir, deja, nepaisant to, jog žinojo A. Šapokos kritiką bei teigė, kad vilnietiška archeologinė medžiaga neišsiskiria iš šalies konteksto, kad joje nėra pirkliškoms gyvenvietėms būdingo sidabro laužo. Tai, be abejo, nepaneigia skandinavų ir baltų bei kitų Pabaltijo genčių prekybinių ir kitokių kontaktų. Yra išlikę ir gyvenviečių pėdsakų su skandinaviška medžiaga – daugiausia XI–XII a. „pirklių kapais" Pajūryje, kuršiuose ir kitur bei prie svarbaus baltų Nemuno prekybos kelio Marvelės kapinyne prie Kauno. Buvo įvežama geležis, spalvotieji metalai, ginklai, išvežama kailiai, moterys vergės ir gintaras, galbūt žirgai ir rugiai. Minėtas T. Czackio teiginys tėra apskritai jo skandinaviškos *fix* idėjos fragmentas, pavyzdžiui, kaip tik Skandinavijoje jis ieškojo ir lenkiškos bei lietuviškos teisės ištakų, o šitokį tikrovės neatitinkantį siekį kritikavo jau Joachimas Lelevelis. Profaniškus skandinavų ir lietuvių kalbų santykių įsivaizdavimus galima pailiustruoti kad ir tokia „optimistine" T. Czackio citata: „Może uczeń Hickesa lub Runolsa Jonasa albo Bartolina mógłby po zadanej pracy rozmówić się z litewskim wieśniakiem, tem językiem, którym bardy lub scaldy śpiewali Bogów i bohaterów chwałę". Plačiau žr." T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszem Statucie dla Litwy 1529 roku*, Warszawa, 1800, p. 8–9, przyp. 47; p. 10, 46; Introduction, Snorre Sturluson, *Heimskringla or the Lives of the Norse Kings*. Edited with notes by Erling Monsen and translated into English with the assistance of A. H. Smith, Cambridge, 1932, p. XVI–XVII; J. Jurginis, Vilniaus miesto įkūrimo klausimu, *LTSR mokslų akademijos darbai. A serija*, 1959, t. 1 (6), p. 103–111; J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius, 1968, p. 30–31; M. Bertašius, Vikingiškosios tarpregioninės kultūros atspindžiai Marvelės kapinyne Kaune, *Lietuvos archeologija*, 2001, t. 21, p. 193–204; Snorri Sturluson, *Eda. Prologue and Gylfaginning*, edited by Anthony Faulkes, second edition,

London, 2005; V. Žulkus, Armed and expected. Traders and their ways in viking times, *Archaeologia Baltica*, 2007, t. 8, p. 310–320; G. Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas*, p. 22, 67.

b *Vėlyvosios rusų kronikos Vilnių taip pat gana anksti pradeda minėti – dar XI a., tačiau, deja, amžininkės kronikos jo nemini nė XIII a. Dėl to tai ir vėlyvesniųjų kronikų santraukų liudijimas negali būti laikomas patikimu*. SV kitaip: *Vilniaus vardo nerandame nė senuose slaviškuose metraščiuose. Žymiai vėliau rašytos rusų kronikos ir Lietuvos metraščių vadinamieji sąvadai sumini Vilnių XI a., tačiau tokios žinios negali būti laikomos tikros. Lietuvos metraščio (Letopisec Litovskij) seniausia redakcija yra XV a. pradžios. Dar vėlesnė plačioji redakcija pasakoja ir pramanytąją „Palemono teoriją" – lietuvių kilmę iš romėnų. Tai joks šaltinis Vilniaus pradžios klausimui spręsti.*

p. 310

a SV įterpta: *susijęs su Lietuvos valdovu, su kuriuo vokiečių riteriai jau atkakliai kovojo.*

b *...Lietuvos politinės galybės kulminacijos laikotarpy*. SV šios sakinio dalies nėra.

p. 311

a SV dalis buvo padalyta į tris skyrius: „Miestas ir pilis", „Vilniaus miesto santvarka", „Vilniaus augimas".

b SV *šis skyrius buvo pavadintas „Didžiųjų kunigaikščių sostinė"*, o pradinė jos dalis, kurioje rašoma apie M. Limanowskio teoriją, išskirta į atskirą poskyrį „Neries brasta" ir perkelta į II skyrių.

c *Apie Vilniaus pilies pradžią mes jau kalbėjome ir matėme, kad archeologijos duomenys pilies pradžią nukelia į priešistorinius mūsų krašto laikus, bent į V–VIII a. Tačiau dar lieka neaiškus miesto pradžios klausimas, nes...* SV kitaip: *Vilniaus pilis, kaip matėme, galėjo būti labai sena, tačiau miestas jaunas.*

d *Daugumas pasaulio miestų yra ne kokių nors kitokių, tačiau ekonominių veiksnių pagimdyti. Tie ekonominiai veiksniai gali būti labai įvairūs*. SV praleista.

e SV įterpta: *vadinasi, paskatinti ūkinių veiksnių.*

f SV įterpta: *Kokios kilmės galėtų būti Vilnius?*

p. 312

a *...upių keliais, t. y. buvo kombinuoti sausumos ir upių keliai*. SV praleista.

p. 313

a *...prekyvietė...* SV praleista.

b *Tolimesnių prof. M. Limanowskio teorijos detalių mes jau neliesime*. SV šio sakinio nėra.

c *... antropografiškai*. SV buvo *antropologiškai*. Abu terminai nėra vykę, nes M. Limanowskio argumentacija yra ne antropografinio (antropologinio), o topografinio pobūdžio.

d *...būtent kelių mazgo prielaidoje*. SV šių žodžių nėra.

p. 314

a SV A. Šapokos pastaba dėl Vilniaus gatvės įdėta šioje teksto vietoje, joje praleistas sakinys: *Vilniuje Vilniaus gatvė labai originaliai ir atrodo*.

b *...prie geriausio susisiekimo upėmis ir sausumos kelių sankryžoje...* SV kitaip: *prie geriausio susisiekimo upių ir sausumos kelių sankryžoje*.

c *Kaip jau buvo priminta, kaip taisyklė miestai yra produktai ekonominių krašto santykių raidos, nes miestas kaip socialiniai ūkinis gyvenimo faktas iš esmės yra ūkinio žmonių bendravimo reiškinys. Tiesa...* SV praleista.

p. 315

a *...sodybų*. SV šio žodžio nėra.

b A. Šapokos argumentams dėl politinės Vilniaus kilmės, kuriuose išsamiai aptartos ekonominė ir politinė miesto kilmės versijos, pritaria G. Vaitkevičius. Jis sako, kad „Vilnius šiame kontekste, iki jam tampant kunigaikščio rezidencija, išrodo gal ir ne kaip Dievo užmirštas užkampis, bet tikrai ne kaip prekybos mazgas“. Bet apskritai naujų archeologinių, istorinių ir kitokių tyrinėjimų A. Šapokai rūpimu kelių tinklo, kelių

senumo klausimu („berods, galima būtų pririnkti dar daugiau įrodymų, kurie bent kai kurių kelių senumą galėtų paneigti. Gal nauji tyrinėjimai įneš daugiau šviesos“) iki šiol nėra atlikta. Plačiau žr. G. Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas*, p. 74.

c ...*sakykime, Vilniaus proistorėje*. SV praleista.

d ...*suburbium*... SV palikta klaidingai, kaip yra II rankr.: *suburbiun*.

p. 316

a ...*kurio pradžios mes jau negalime susekti*. SV nėra.

p. 317

a ...*kaip iš visos visuomenės masės išsiskiriančios socialinės*... SV praleista.

p. 318

a A. Šapoka teisingai nurodo vokiečio pirklio iš Rygos vilniečio Hanulo (m. 1417 II/1421 I) įvardijimo problematiškumą. Vis dėlto vadinti jį burmistru (kaip ir vaitu) būtų neteisinga. 1387 m. suteikus Vilniui magdeburginę savivaldą jis jau keleri metai buvo Vilniaus seniūnas (apie 1382–pr. 1387 06 01). Kokios jo funkcijos buvo per lemtinguosius 1382 m. birželio 12 d. įvykius, sunku pasakyti, matyt, A. Šapokos pirmasis apibūdinimas „vokiečių pirklių viršininkas“ ar „vokiečių bendruomenės vyresnysis“ jam galėtų tikti. Plačiau žr.: M. Kosman, Rzekoma działalność pisarska Hanula, *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*, 1967, t. 12, p. 149–153; W. Bukowski, Salomonowie herbu Łabędź. Ze studiów nad patrycjatem krakowskim wieków średnich, *Cracovia Polonia Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, Kraków, 1995, p. 113–146; A. Ragauskas, Hanulas, *VŽPBŽ*.

b ...žmon*ių*... SV praleista.

c SV išnaša praleista.

p. 319

[a] Čia ir kitur A. Šapoka pateikia nemažai svarbių įžvalgų, kurios istoriografijoje dėl nepakankamo šios problematikos populiarumo ir dėl to, kad A. Šapokos tekstai dar nepažinti, yra deramai nepanaudotos ir neįvertintos, išskyrus Rygos miesto teisės Vilniuje problemą, kurią aptarė E. Gudavičius. Pabrėždamas magdeburginės teisės suteikimo Vilniui 1387 m. reikšmę – miestiečiai gavo savivaldą, A. Šapoka netiesiogiai akcentuoja, kad vis dėlto nevertėtų krypti į du kraštutinumus, teigiant: 1) kad iki suteikiant magdeburginę teisę vilniečiai ar atskiros jų grupės neturėjo jokios specifinės organizacijos ar teisių, išskiriančių juos iš kitų gyventojų, 2) jog magdeburginė privilegija revoliucingai viską pakeitė. A. Šapoka, regis, pagrįstai teigia, kad Vilniuje turėjo būti kelios miestiečių bendruomenės – bent trys, iš jų neabejotinai specifinį statusą turėjo turėti bent jau susitelkę vokiečių pirkliai. Rygos miesto teisės, kuri nurodyta 1323 m. Gedimino laiškuose Hanzos miestams kaip priemonė, kurią pasitelkus galėsią būti reguliuojami atvykėlių pirklių ir amatininkų santykiai („Tie visi žmonės tesinaudoja Rygos miesto civiline teise, jei paskui nebus geriau sumanyta išmintingųjų tarybos“), taip pat vienoje 1323 m. sutartyje, kurioje pažadėta atvykėliams ją suteikti, klausimą, kaip minėta, nagrinėjo E. Gudavičius. Diskutuojama dėl „Rygos teisės“ ar „civilinės Rygos miesto teisės“ sampratos. Teigiama, jog ji negalėjo būti panaudota svetimšalių pirklių savivaldai apibrėžti, nes apėmė civilinę, baudžiamąją ir kitokią teises, bet ne viešąją, todėl galėjo būti taikyta tik konkretiems asmenims. A. Šapoka pažymi, kad Rygos miesto teise galėję naudotis pirkliai vokiečiai, atvykę iš Rygos ar per Rygą, susibūrę apie dabartinę Vokiečių g. Remdamasis tuo, kaip 1382 m. įvykiai Vilniuje buvo aptarti įvairiuose šaltiniuose, jis nurodo Vilniuje dar buvus pirklius rusėnus (*civitas ruthenica*), jie galėjo būti susitelkę taip pat konkrečioje miesto dalyje ir gyventi pagal rusų miestiečių papročius bei teisę. Pagaliau Didžiajame mieste galėję gyventi miestiečiai autochtonai lietuviai, kurie irgi turėję būti kaip nors organizuoti.

A. Šapoka taikliai pastebi, kad jeigu teisinga 1440 m. Kazimiero privilegijos informacija, jog jau Algirdas ir Jogaila buvo atleidę Vilniaus miestiečius nuo muitų mokėjimo LDK, neabejotinai jie turėję išsiskirti iš visų gyventojų, o gal ir būti specifiškai organizuoti. Jis taip pat nurodo ir 1383 m. (taigi 4 m. iki magdeburginės privilegijos suteikimo) Jogailos raštą Mozūrų kunigaikščiui. Jame reikalaujama paleisti sulaikytus Vilniaus pirklius. Pridurtina, kad ir patys vilniečiai ar bent dalis jų laikė save miestiečiais ir kitų tokiais buvo laikomi dar iki 1387 m. Štai 1382 m. lapkričio 1 d. Dubysos

upės saloje sudarytoje sutartyje su Vokiečių ordinu Hanulas figūruoja kaip „miestietis iš Vilniaus“ (*Hannike (Hancke), burger zcur Wilne*). Taigi galima dalinai pritarti A. Šapokos teiginiui, jog „visa tai rodo, kad ir prieš 1387 m. Vilniaus pirklio bei miestiečio sąvoka yra buvusi aiški, jų padėtis yra buvusi išskirtinė, ne tokia kaip visų kitų krašto gyventojų“.

Dėl skirtingų Vilniaus miestiečių grupių egzistavimo ir tokios pat jų lokalizacijos A. Šapoka taip pat teisus. Žinoma, specifinė gyventojų veikla – amatai ir prekyba – dar nebūtinai reiškia ir tokį pat specifinį jų teisinį statusą, bet apskritai A. Šapokos įžvalgos vertos dėmesio, jas būtų aktualu patikrinti pasitelkiant lyginamąjį kontekstą. Taip pat galima sutikti, jog miestas ir miestiečiai tikrai atsirado ne dėl to, kad 1387 m. buvo suteikta magdeburginė privilegija. A. Šapoka teisingai pažymi, jog „magdeburgijos buvo tik viena iš miestiečių bendruomenės gyvenimo formų, kurios į Lietuvą buvo atkeltos iš tikrųjų tik 1387 m.“ Kita vertus, A. Šapokos teiginys, kad „1387 metai Vilniaus miesto istorijoje nėra joks slenkstis. Jau 1382 m. jo miestiečiai pajėgė nulemti net viso krašto likimą“, yra diskutuotinas. Viena neprieštarauja kitam. Be to, žvelgiant į tolesnę Vilniaus miesto raidą galima pastebėti, jog 1387 m. pradėta įgyvendinti magdeburginė teisė apibrėžė esminius Vilniaus miesto savivaldos bruožus bent keliems šimtams metų, todėl tai išties simbolinis „slenkstis“ miesto istorijoje.

Istoriografijoje yra įvairių nuomonių dėl XIV a. Vilniaus „padalijimo“. A. Šapoka įžvelgia tris dalis, o dauguma kitų tyrėjų tik dvi – Vygando Marburgiečio 1383 m. pirmąkart paminėtą *civitas Ruthenica* (su ja tapatinama XVI a. Lietuvos metraščių nuoroda – *miestič velkich*) bei *civitas latina*. Grįžtant prie etnokonfesinės padėties XIV a. Vilniuje apskritai ir 1387 m. išvakarėse konkrečiai pažymėtina, kad A. Šapoka, matyt, neatsitiktinai mini tris miesto dalis – vokiškąją, rusėniškąją ir lietuviškąją, pastarąją tapatindamas su Didžiuoju miestu, kurį išveda iš „mestič velkich“ XVI a. Lietuvos metraštyje. Ši jo mintis verta dėmesio, nes kiti autoriai, remdamiesi tais pačiais šaltiniais, kaip minėta, išskiria tik dvi etnokonfesines miesto dalis – *civitas latina* ir *civitas ruthenica*. Tačiau tokiu atveju Vilniuje nelieka vietos pagonims lietuviams, kurie kaip Lietuvos didžiojo kunigaikščio kiemo (dvaro) ūkinė, karinė ir politinė atrama jeigu ne pačiame „mieste“ siaurąja to žodžio prasme, tai labai arti jo privalėjo būti, tačiau, regis, negalėjo priklausyti nei „rusėniškajam“, nei „lotyniškajam“ miestui. Jie buvo susitelkę Vilnios upės dešiniajame krante – Kreivoji pilis ir kt. Tai liudytų ir pranciškonų kankinystės Vilniuje XIV a. istorija (plačiau žr. žemiau). Pasak Dariaus Barono, anksčiausios užuominos apie rusus stačiatikius Vilniuje yra iš Lietuvos didžiojo kuni-

gaikščio Gedimino 1322–1324 m. korespondencijos. Valdant Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Algirdui jų bendruomenė buvo ypač gausi, mieste laikytos stačiatikiškos pamaldos. Stačiatikius į Vilnių traukė valdovo dvaras, čia apsigyvendavo amatininkai ir pirkliai, patekdavo belaisviai, mažėjant vietos gyventojų jie galėjo būti specialiai apgyvendinami, taip pat galėjo pasilikti rusiškose žemėse kadais mobilizuoti kariai ir pan. Beje, vienas pirmųjų šias mintis išdėstė Władysławas Wiełhorskis (1885–1967). „Rusiškame mieste“ susitelkę stačiatikiai 1387 m. buvę gausūs ir įtakingi ir nesutikę tapti katalikais. Archeologiniai tyrinėjimai taip pat patvirtina buvus XIV a. pirmos pusės kultūrinį sluoksnį Latako–Bokšto, Išganytojo gatvių rajone ir kitose spėjamo „rusėniško miesto“ vietose.

2006–2010 m. kasinėjimai Bokšto g. buvusios Vilniaus venerinių ligų ligoninės teritorijoje (vadovas Rytis Jonaitis) atskleidė krikščioniškai orientuotų (galvos į vakarus, veidai į rytus) 260 palaidojimų iš XIII a. 10 dešimt.–XV a. I pusės, regis, iš Kristaus gimimo cerkvės kapinių, kurių daugumas bent jau pagal istoriškai stačiatikišką palaidojimo vietą turėtų būti stačiatikiški (žr. archeologo R. Jonaičio pranešimus konferencijose ir įvairius pasisakymus spaudoje apie „civitas ruthenica“), nors kai kurie palaidojimai panėšėja ir į jotvingiškus, irgi tapusius stačiatikiais? Šie atradimai preliminariai patvirtina senojo Vilniaus daugiakonfesiškumą ir daugiaetniškumą nuo pat pirmųjų miesto amžių.

Daugelio lietuvių autorių (taip pat ir A. Šapokos) tradiciniai teiginiai, kad Vilnius pradžioje buvęs lietuviškas, tik vėliau jo gyventojus papildę rusinai, vokiečiai ar lenkai, yra diskutuotinas. XIX a. rusų istorikai, nors pernelyg primityviai teigė prigimtinį Vilniaus rusiškumą (vilniečiai rusinai nebuvo tiesioginiai minėtų istorikų pirmtakai, smarkiai skyrėsi ir nuo kitų stačiatikių, LDK nepriklausiusių), nepaisant politinės motyvacijos, atrodo, su istorine tiesa visiškai neprasilenkė. Svarbiu rusinų buvimo XIV a. kriterijumi gali būti jų kulto pastatai – cerkvės: Kristaus gimimo, Algirdo žmonos stačiatikės iniciatyva pastatyta Šv. kankinės Paraskevijos cerkė (Piatnickaja, pastatyta apie 1345), Šv. Mikalojaus (Uspenija), Presviatoj Bogorodicy, Šv. Iljos Pranašo kaip ir katalikų (t. y. Šv. Mikalojaus bažnyčia). Kiek problemiškas yra lietuvių kulto pastatų senajame Vilniuje klausimas, mat ikišioliniai archeologiniai ar mitologiniai tyrimai nedavė aiškesnio atsakymą į šį klausimą. Kol kas tik nedaug galima koreguoti Gintauto Zabielos pastebėjimą, kad „krikščioniškų tautų palikimo išskyrimas iš seniausios jų gyvenimo vietos – Vilniaus miesto – nėra pradėtas“. Plačiau žr.: E. Gudavičius, *Ryges recht* ir *ius civile Rigensis civitatis* Gedimino aktuose, *Lietuvos is-*

torijos metraštis 1986, Vilnius, 1987, p. 79–85; S. C. Rowel, *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva*, Vilnius, 2001; Д. Баронас, Древнейшие следы пребывания русских в Вильнюсе, *Slavistica Vilnensis* (*Kalbotyra*), 2004, t. 53 (2), p. 161–166; G. Zabiela, Etninės migracijos viduramžių Lietuvos baltiškoje dalyje archeologijos duomenimis, *Rytų Europos kultūra migracijos kontekste: tarpdalykiniai tyrimai*, sudarė Irena Regina Merkienė, Vilnius, 2007, p. 457–471; G. Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas*, p. 72–73; *P. Йонайтис*, Новейшие раскопки на территории *Civitas Rutenica* в Вильнюсе: предварительный анализ результатов, Археология и История Пскова и Псковской земли, Псков, 2009, p. 414–425; to paties, Община Русского города 13–14 в. в. в Вильнюсе в свете новейших археологически открытий, *ten pat*, Псков, 2010; to paties, Раскопки на территории „Civitas Rutenica". Продолжение студии, *ten pat*, Псков, (в печати).

b *Tačiau ir Vilnių, ir kitus miestus sukūrė ne magdeburgijos, bet gyvenimas*. SV šių žodžių nėra.

c *Vilniaus miesto pradžią nustatyti yra neįmanoma. Yra aišku, kad miestas, bet ne koks priepilio kaimelis buvo jau Gedimino ir Algirdo laikais*. SV šių žodžių nėra.

d SV: *sukildami prieš Kęstučio giminę*.

e SV pastraipa praleista.

f SV skyrelis pavadintas kitaip: *Kovos su kryžiuočiais*.

g *Kaip matėme, Vilnius neabejotinai miestas buvo mažiausiai jau nuo Gedimino laikų*. SV nėra.

h *...dar nuo XIII a.* SV nėra.

i ...Šventosios iki Estijos, o kiek vėliau iki p*at Narvos...* SV kitaip: *Narvos iki Šventosios*.

j *...plaukiojimui tinkamos...* SV nėra.

p. 320

a A. Šapoka, priešingai nei jo pirmtakai M. Balinskis ir J. I. Kraševskis, realistiškai aprašo ekonominius sunkumus, nulemtus nepalankių politinių sąlygų. Apie Rygos pir-

klių prekybą su LDK ir kitą prekybinę problematiką žr.: R. Mažeika, Granting power to enemy gods in the chronicles of the Baltic crusades, *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, edited by David Abulafia, Nora Berend, Aldershot, 2002, p. 153–71; Z. Kiaupa, „Šviesaus atminimo Didžiojo Kunigaikščio Vytauto laikai" Lietuvos prekyboje, *Acta historica universitatis Klaipedensis*, 1993, [kn.] 1: Žalgirio laikų Lietuva ir jos kaimynai, p. 178–188; to paties, Rygos miesto partneriai Lietuvoje nuo valstybės susidarymo iki Livonijos karo pradžios, *Istorijos akiračiai.* Skiriama profesoriaus habilituoto daktaro Antano Tylos 75-mečiui, Vilnius, 2004, p. 53–64; S. C. Rowell, Anekdota emporika: kaip XV a. Lietuvos pirkliai įveikė Dievo ir valdovų sukurtas kliūtis prekiauti, *Lietuvos istorijos metraštis.* 2008, Vilnius, 2009, nr. 2, p. 85–100.

b *Didžiulės valstybės sostinė ekonomiškai sunkiai tegalėjo alsuoti*. SV nėra.

c *...ir patys buvo laikomi antruoju nukariautinu kraštu, tada savo garsiųjų puolimų metu jie pasiekdavo ir Vilnių*. SV nėra.

p. 321

a *Kaip yra žinoma, Algirdo gyvenimo paskutiniame dešimtmety kovos su Ordinu pasiekė didžiausio įtempimo*. SV nėra.

b SV kitaip: *išėjusiu*.

c *Tuo būdu, 11 dienų užtrukę žygy...* SV nėra.

p. 322

a 1390 m. Vilniaus puolimas dažnai minimas analizuojant Kreivosios pilies lokalizacijos ir kitas Vilniaus pilių tyrimų problemas, kurioms pastaruoju metu skirta dauguma pirmiausia archeologų tyrinėjimų. Su XIII–XIV a. sandūroje pradėtos apgyvendinti Kreivosios pilies sunaikinimu 1390 m. tyrėjai sieja XIV a. pab. pradėjusio formuotis naujojo miesto karkaso suaktyvinimą, pirminės žiedinės struktūros funkcionavimo pabaigą ir spartų priemiesčių augimą. Deja, su A. Šapokos teiginiais tyrėjai nėra susipažinę. Jų nenurodo ir Stephenas S. Rowellas, kuris remiasi daugeliu tų pačių šaltinių kaip ir A. Šapoka. Apibendrindamas šaltinių analizės duomenis, jis teigia, jog „trys Vokiečių ordino kariuomenės atžygiavo iš vakarų pusės, iš Maišiagalos (kur taip pat būta kautynių) ir Panerių, o persikėlusios per Nerį puolė aukštą medinę pilį su bombardo-

mis (patrankomis), laidynėmis, katapultomis. Karo technika (apgulties mašinos) naudota kartu su lankininkų ir inžinierių (kasėjų) pagalba. Šeštą dieną sudegė pilis, kurioje buvo pasislėpę daugelis (pora tūkstančių) vietinių gyventojų. Bijodami gaisrų ir sutrikę patys lietuviai išdavė pilį priešams, ir šie ją visiškai nuniokojo ir sudegino. Nors Vytautas su vokiečiais laikė apgulę kitas netoliese esančias Vilniaus pilis kone penkias savaites, tačiau dėl numatomų blogų oro sąlygų, kurios grasino pabloginti kelius atgal į Prūsiją, ir prie kitų miesto pilių patirtų nesėkmių priešai pasitraukė iš Lietuvos kartu su belaisviais ir 2000 pabėgėlių", žr.: O. Valionienė, Viduramžių Vilnius: planinės struktūros raida XIV–XV a., *Lietuvos pilys*, 2008, nr. 4, p. 58; Stephen S. Rowell, Ką ankstyvieji rašytiniai šaltiniai byloja apie Kreivosios pilies vietą, *Lietuvos pilys*, 2008, nr. 4, p. 112–127; G. Vaitkevičius, Įžanginės mintys apie Kreivąjį miestą, *Lietuvos pilys*, 2009, nr. 5, p. 32–43; to paties, *Vilniaus įkūrimas*, p. 56–59 (jau dažnai remiamasi ir A. Šapoka).

b Naujausioje literatūroje pažymima, kad J. Dlugošo nurodytas paskutinysis asmuo žuvo po 1395 m., žr. Stephen S. Rowell, Ką ankstyvieji rašytiniai šaltiniai byloja apie Kreivosios pilies vietą, p. 127.

c *Nors mes nežinome, nei kaip tada Vilniaus miestas atrodė, nei kas konkrečiai buvo sudeginta, tačiau iš bendro pobūdžio Ordino kroninkų pastabų susidaro vaizdas, kad...* SV nėra.

p. 323

a Iš naujesnių tyrimų žr. G. Rackevičius, Šauliai iš Genujos prie Vilniaus pilies 1394 m., *Lietuvos archeologija,* 2008, t. 33, p. 137–152.

b *Senojoje istorinėje literatūroje....* SV netiksliai: *Kai kurios vėlesnės kronikos*.

p. 324

a SV pavadinimas kitoks: „Privilegijos".

b *...magdeburginiuose miestuose būtinas...* SV nėra.

c A. Šapoka nenurodo gan gausios prieškarinės istoriografijos – Martos Burbiankos, Iwo Jaworskio ir kitų autorių darbų. Juose palyginti išsamiai analizuojami jo minimi

miesto savivaldos iki pat XVII a. vid. raidos klausimai. Remiasi tik vienu apžvalginiu Vasilio Družčyco straipsniu. Tiesa, A. Šapoka bene išsamiausiai aptaria įvairias privilegijas. Po Antrojo pasaulinio karo pasirodė ir naujų darbų. Plačiau žr.: A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas*, p. 43–44; З. Кяупа, Литовские города между Русью и ареалом немецкого городского права в XIV–XV вв., *Балты и Великое Княжество Литовское. Историко-лингвистический взгляд. Памяти Эгидиюса Банёниса*, редколегия Е. Л. Назарова и др., Москва, 2007, p. 44–53; Н. Белоус, Влияние Вильнюсской магдебургии на становление и развитие самоуправления в Киеве: конец XV–первая половина XVI в., *Humanitariniai mokslai naujojoje Europoje*, Kaunas, 2008, [t. 2]: Mokslas ir visuomenė, p. 125–135

p. 325

a *Šią privilegiją laikyti magdeburgine negalima jau vien dėl to, kad joje pačioje...* SV nėra.

b A. Šapoka nenurodo nei minėto dokumento, nei jo publikacijos, pagaliau nei paties vaito. Matyt, nebuvo pasižymėjęs. Kitoje vietoje (žr. toliau) jis teigia, kad vaitas pirmą kartą paminėtas 1414 m. dokumente. Tačiau Jerzy Ochmańskis atkreipė dėmesį, jog 1397 m. gegužės 9 d. Vilniaus vyskupo Andriaus paskyrimo kapitulai valdų ir pajamų rašte (paskelbtas 1932 m.), konkrečiai liudytojų sąraše, minimas vaitas Vyškas („Presentibus discretis nobilisque viris dominis Andrea preposito Bistriczensi, Nicolao plebano de Moszagola, Nicolao notario civitatis Wilnensis, Moniuido capitaneo Wilnensi, Wyszkone advocato eiusdem hiis testibus ad praemissa, et aliis pluribus fidedignis"). D. Antanavičius pastebėjo, kad 1396 m. gegužės 15 d. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto ir Tartu vyskupo Dytricho, kapitulos ir miesto sutarties koraboracinėje formulėje nurodyta, kad ji buvo antspauduota ir Vilniaus vaito bei tarėjų (*et nos, advocatus et consules civitatis Vilnensis, sigilla nostra hisce nostris litteris appendimus*). Taip pat remdamasis ir netiesioginiais sfragistikos duomenimis, Edmundas Rimša padarė išvadą, kad Vilniaus miesto antspaudas turėjo būti padarytas „1387 arba netrukus po to, kai atsirado Vilniaus savivalda". Taigi A. Šapokos įžvalga yra patvirtinta. Jis, beje, nesutinka, jog 1387 m. kovo 22 d. Merkinėje išduotą Jogailos raštą reikėtų laikyti magdeburgine privilegija. Pasak jo, tai tik atleidimas nuo prievolės eiti pilies sargybą, o dėl magdeburginės teisės valdovas pažadėjęs duoti atskirą raštą, kuris netrukus galėjęs būti išduotas, tačiau neišlikęs. Taip interpretuodamas tekstą A. Šapoka sekė pačiu savimi ir Ignotu Danilavičiumi. Šis dar rašė, kad Vilnius iš pradžių neturėjęs vaito. I. Dani-

lavičius žinojo tik 1485 m. vaito Jaknos Laurinavičiaus paminėjimą. Privilegijoje įvardytas vilniečių grupes I. Danilavičius siūlė suprasti taip: „cives – właściwi obywatele, incolae – obcy osadnicy, et tota Communitas – gmin czyli pospólstwo z prostego rolniczego ludu złożone“. A. Šapokos teigimu, neišlikusią Jogailos privilegiją atpasakojanti 1432 m. Žygimanto Kęstutaičio privilegija – nauja joje yra tik teisių suteikimas stačiatikiams miestiečiams, ko negalėję būti Jogailos duotoje, kuri kaip ir bajorijos atveju turėjo būti skirta tik katalikams. Todėl 1432 m. privilegija tiksliai atspindi neišlikusios Jogailos privilegijos turinį.

Šie ir kiti A. Šapokos spėjimai (kaip antai Žygimanto Kęstutaičio privilegijos priežasčių aiškinimas – siekis įsiteikti stačiatikiams – interpretacija) verti dėmesio, nes anksčiau minėtas 1387 m. Jogailos raštas išties mažai panėšėja į magdeburginę privilegiją. Tiesa, A. Šapoka griežtai neatmeta tikimybės, kad kita Jogailos privilegija apskritai galėjo būti neišduota – ankstesniuose tekstuose buvo kategoriškesnis. Vis dėlto vėlesni duomenys, regis, leidžia labiau paneigti nei patvirtinti A. Šapokos teiginius, nors apskritai tam reikėtų specialių tyrimų. „Nepasisekė“ ir 1387 m. Jogailos privilegijai Vilniui. Pavyzdžiui, ji dar minima XVII a. vid. ar XVIII a. pab. – jokių kitokių 1387–1432 m. raštų nežinojo ir pati Vilniaus miesto valdžia, daugelį kartų, ypač XVIII a. pab.–XIX a. pr., specialiai ieškojusi gautų ir išsaugotų privilegijų. Kitos anksčiausios privilegijos buvo 1432, 1441, 1444 m. ir vėlesnės. I. Danilavičius nurodė, kad 1387 m. privilegija iš Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo archyvo 1853 m. buvo perduota į Vilniaus centrinį archyą. 1902 m. Ivanas Sprogis rašė, jog po Vilniaus centrinio archyvo archyvaro Nikolajaus Gorbačevskio mirties dingo jo darbo stalčiuje archyve saugota 1387 m. Jogailos privilegija miestui, žr.: *Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych*, uchwał narodowych, postanowień *różnych władz i urzędów, posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów,* t. 1, nr. 541, p. 267; *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. J. Fijalek i W. Semkowicz, Kraków, 1932, t. I, zesz 1, nr. 28, p. 47; A. Ragauskas, Vyškas, *VŽPBŽ*; *VUB RS*, f. 6-Sp. 113, l. 11–14.

[c] *Jei ir Zigmanto I privilegija būtų žuvusi, jos pėdsakų vėlyvesnėse privilegijose taip pat neatsektume, nors iš tikrųjų ji yra kartojama žodis žodžiu*. SV klaidingai: *Jei ir Žygimanto Kęstutačio privilegija būtų dingusi, tai ir jos pėdsakus vėlesnėse privilegijose atsektume, nes ji kartojama žodis žodin*.

p. 326

[a] *Kalbamoji Vilniaus miesto privilegija yra neabejotinai viena grandis iš šios Zigmanto I akcijos*. SV nėra.

[b] *...bet „rusų" teisių sulyginimo deklaracija politiškai negalėjo būti nenaudinga*. SV nėra.

[c] *...Vilniaus miestiečiams...* SV kitaip: *vilniečiams*.

[d] A. Šapokos pasakymas yra kiek netikslus. Galbūt galėtų būti „pakirpykla", nes audiniai buvo ne karpomi, o tik apkerpami, t. y. specialiomis žirklėmis pakerpamas jų pūkas.

[e] *...4...* SV praleista.

p. 327

[a] Apie Vilniaus miesto prekybą kalbama 1930–1936 m. Stepono Batoro universitete Vilniuje istoriją studijavusio muziejininko Vinco Žilėno (1907–1982) studijoje, parengtoje dar 1949 m., žr. V. Žilėnas, Vilniaus miesto prekybos bruožai XVI ir XVII šimtmetyje, *Mūsų praeitis*, 1994, nr. 4, p. 90–131; З. Кяупа, Ю. Кяупене, Европейские контакты купцов Вильнюса в XV–XVI вв., *Цивилизация Северной Европы: средневековый город и культурное взаимодействие*, Москва, 1992, p. 96–107; J. Kiaupienė, Nemuno prekybos keliu į Baltijos jūros uostus XVII a., *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Klaipėda, 1994, t. 2: Klaipėdos miesto ir regiono archeologijos ir istorijos problemos, p. 40–43; tos pačios, К вопросу о купеческой общине Вильнюса в первой половине XVII века, *От Древней Руси к России нового времени: сборник статей к 70-летию Анны Леонидовны Хорошкевич*, Москва: Наука, 2003, p. 300–306; I. Kaplūnaitė, *XIV a. pab.–XVII a. vid. prekyba Vilniuje archeologijos duomenimis*. VU Archeologijos studijų programos magistro darbas, Vilnius, 2007 [el. išteklius: http://vddb.laba.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:E.02~2007~D_20090908_194000-54433/DS.005.1.01.ETD]; I. Kaplūnaitė, R. Jonaitis, Numizmatiniai ir sfragistiniai radiniai iš Vilniaus Rotušės aikštės, *Numizmatika. Metraštis. 2005*, Vilnius, 2007, nr. 6, p. 79–88.

[b] *Tuo būdu ir šioje privilegijoje nauja, atrodo, tebuvo tik tiek, kad Zigmantas I prie mums nežinomos Jogailos privilegijos pridėjo, jog tas pats taikoma ir Rytų apeigų tikybos vilniečiams*. SV praleista.

c *Zigmantas I tada buvo išvakarėse griežtos kovos su Švitrigaila*. SV nėra.

d *Dėl to jis [rūpinosi] ir nekatalikų bajorų teisėmis*. SV nėra.

e *Zigmantui I, atrodo, ne tiek rūpėjo miesto gyvenimo pertvarkymas, kiek kovos su Švitrigaila akivaizdoje...* SV nėra.

f *Užsiimti reformomis nebuvo nei kada, nei patogus buvo metas, nes tai būtų sukiršinę katalikus. Ir šioje yra nauja tik tiek, kad vėl privilegija...* Kaip matyti, II rankr. nebaigtas sakinys, o SV apskritai praleista.

p. 329

a *...kurio nors jo matyto dokumento posakis...* SV kitaip: *koks nors dokumentas*.

b Plačiau apie sankrovos teisę Vilniuje žr. Z. Kiaupa, Svečių (pirklių) teisė Vilniuje XV–XVI a. pradžioje, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A*, 1983, t. 4 (85), p. 35–45.

c *...bei arklių davimo...* SV nėra.

d *...anksčiau paprastai dviejose atskirose privilegijose garantuojamas...* SV nėra.

p. 331

a *Mums gi čia rūpi atskleisti ano meto miesto gyvenimą, tad su jos turiniu pravartu susipažinti*. SV nėra.

p. 332

a *Magistratas jų suvaldyti negalėjo, nes...* SV nėra.

b *Miestui tai buvo nuostolinga*. SV nėra.

p. 333

a *...dėl privilegijos teikiamųjų teisių...* SV nėra.

b *...buvo linkę nuo muitų nieko neatlesiti ir negalėjo pripažinti jokių valdovo atleidimų...* SV: *būdavo nemaloniai paliečiami naujų valdovo potvarkių*.

c *...nebuvo atšauktos. Tuokart mat buvo sprendžiamas vienas konkretus atvejis, bet ne principas*. SV nėra.

d *Panašių nesusipratimų yra žinoma ir vėliau*. SV nėra.

p. 334

a *...sukraunamų...* II rankr. korektūros klaida: *sukaunamų*. SV kitaip, tačiau irgi klaidingai: *sugaunamų*.

b *...iš Lietuvos kunigaikščių (Zigmanto II sūnaus) laikais...* SV nėra.

p. 335

a *...o Neryje...* SV nėra.

p. 336

a *...ir pirmieji miestiečių smūgiai*. SV nėra.

p. 337

a *...24...* SV nurodytas kitoks skaičius: *4*.

b *...gynimą...* II rankr. ir SV buvo klaidingai: *gyvenimą*.

c *...sidabrinės...* II rankr. ir SV buvo klaidingai: *sidabrinis*.

p. 338

a *...po 4 metų vilniečių atsikalbinėjimų bei prašymų...* SV nėra.

b *...dar ir antrą privilegiją...* SV nėra.

c Plačiau žr.: A. Ragauskas, Nemiestietiška Vilniaus sociotopgrafija: valdančiojo elito žemėvalda XV a. pabaigoje–XVI a. pirmojoje pusėje, *Istorija*, 2008, t. 72, p. 32–39; to paties, Iš XVII a. Vilniaus miestiečių valdančiojo elito istorijos: M. Vorbekas-Lettowas (1593–1663) ir jo „Atminties lobynas“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1996*, Vilnius, 1997, p. 5–42.

d ...jų *buvo įsigyti pirkimo keliu, kiti didžiojo kunigaikščio dovanoti, kaip ir bajorams kad buvo dovanojami*. SV kitaip: *nusipirko, kiti gavo iš didžiojo kunigaikščio ir bajorų*.

p. 340

a Pažymėtina, kad II rankr. ir SV vietoj „degtinės" buvo parašyta „spirito". Šią klaidą A. Šapoka darė ir kitose teksto vietose, kur ji parengėjo ištaisyta to nenurodant. 1552 m. privilegijoje minima: „concremari, distillandi ejus potionis quod vinum sublimatum vocatur". Terminas „vinum sublimatum" reiškia „degtinę", spirito varyti tuomet dar nemokėta. Rusėniškuose ir lenkiškuose šaltiniuose taip pat rašoma „degtinė" – „горелка", „gorzałka". Be to, A. Šapoka netinkamai suprato šią privilegiją kaip nuolatinę. Išties ji buvo duota tik maro metui ir vėliau negaliojo. Pagal šią privilegiją, miesto valdžiai sutikus, degtinės gamyba ir prekyba atskiru kontraktu, patvirtintu Žygimanto Augusto 1554 m. sausio 25 d. raštu, buvo išnuomota burmistrui Lukui Markovičiui „Mundijui", kuriam jo įgyvendinti dėl miestiečių pasipriešinimo ir dėl to, kad miesto valdžia nepalaikė, nepavyko. Plačiau žr.: *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych*..., p. 101–102; *Vilniaus burmistro Luko Markovičiaus Mundijaus kalbos, laiškai ir kiti raštai (1551–1584).* Sudarė A. Ragauskas, R. Ragauskienė, Vilnius, 2009, p. XXI, 11–15 (nr. 3).

b ...*varyklą*. II rankr. ir SV neteisingai: *valyklą*.

p. 342

a ...*galima būsią lengviau geresnių butų surasti ir...* SV nėra.

b ...*turįs apsistoti savuosiuose*. SV nėra.

c *XVII–XVIII a., miestiečių priespaudos bei bajorų savavalio laikais, ir ne taip bajorijai užkliūvančias privilegijas apginti buvo nebeįmanoma*. SV nėra.

p. 343

a Išbraukėme žodį *nariai*, buvusį tarp žodžių *būdavo... įsileidžiami*.

b Išties 1578 m. vasario 25 d. Stepono Batoro teismo sprendimas buvo priimtas dėl Vilniaus miesto valdžios bylos su burmistru L. Markovičiumi Mundjumi. Plačiau žr.:

Vilniaus burmistro Luko Markovičiaus Mundijaus kalbos, laiškai ir kiti raštai (1551–1584), p. 70, 95–98.

c *...10 grivenų (1000 gražių)...* SV: *10 grivenų*.

p. 344

a *...negrįžtamai*. SV šio žodžio nėra.

b *Visa, kas jai kliūva, negali išlikti, viskas, kas jai naudinga, kas gali didesniąją visuomeninių naštų dalį užversti ant kitų luomų pečių, visa tai puoselėjama*. SV: *Naikino visa, kas jai kliuvo, ir išlaikė visa, kas buvo jai naudinga, o didesnę visuomeninių naštų dalį krovė ant kitų luomų pečių*.

c *Valdovo valdžia menka, be to, jis kraštui dažniausiai svetimas, tad jokiu būdu negali socialinės lygsvaros išbalansuoti. Dėl to tai su XVI a. baigiasi ir Vilniaus privilegijų augimo laikotarpis. Prasideda vargingo jų gyvenimo laikai*. SV praleista.

d SV dalis suskirstyta į du skyrelius „Savivalda“ ir „Jurisdikcijos“.

e *...miestiečių bendruomenės bei magistrato...* SV praleista.

f Kažin ar galima sutikti, kad suolininkų teismas, kuriam pirmininkavo vaitas, buvo „aukščiausias“ miestiečių ar miesto teismas. Jo kompetencijai priklausė baudžiamosios bylos. Apskritai A. Šapoka apie Vilniaus miesto savivaldos organizaciją pasakoja remdamasis daugiausia šaltiniais iki XVII a. vid. bei atitinkama juos nagrinėjusia istoriografija. Dėl to ne visi jo teiginiai yra tikslūs. Pavyzdžiui, nežinomas yra toks teismo pareigūnas kaip skutėjas (barzdaskutys, chirurgas) – tokio valdininko apskritai nėra buvę, o jo funkciją paprastai atlikdavo pakviestas vilnietis barzdaskutys. Regis, nėra ir pagrindo atskirti pavaiskių nuo prisiekusiųjų tarnų – tai tie patys asmenys, analogiškai šaukūnų nuo trimitininkų. Metinė taryba turėjo ne 4, o tik 2 raštininkus. Tarnų skaičius irgi nebuvo toks, kaip nurodo A. Šapoka, jis keitėsi. Plačiau žr. A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas...*, p. 43–102; to paties, Iš Vilniaus viešojo administravimo istorijos: miesto architekto pareigybės klausimas (XVIII a. vidurys–XIX a. vidurys), *Lituanistica*, 2006, nr. 1, p. 11–23.

g *...ir vaitus toliau patys rinkdavo iš savo tarpo*. SV praleista.

p. 345

[a] A. Šapoka, matyt, nebuvo įsigilinęs į Vilniaus ir kitų miestų savivaldos pokyčius Keturmečio ir Gardino seimų metu. Apie renkamos Vilniaus vaitijos genezę žr.: A. Ragauskas, Renkamos Vilniaus vaitijos genezė: XVI a. pabaiga ar XVII a. pradžia, *Istorija*, 2003, t. 57, p. 26–35. Apie pokyčius Vilniaus savivaldoje XVIII a. pab. žr. E. Brusokas, L. Glemža, Vilniaus savivaldos struktūra ir organizacija po ketverių metų seimo miestų reformos (1792, 1794 m.), *Lietuvos istorijos metraštis. 2008*, Vilnius, 2009, nr. 1, p. 45–72.

[b] *Vaitas, kaip minėta, yra miesto oficialus reprezentantas, valdovo atstovas ir miesto aukščiausiojo teismo pirmininkas*. SV šis pasikartojimas praleistas.

[c] *...kalbanti apie magdeburginių įstatymų suteikimą ir miestiečių pilies sargybos prievolės atšaukimą*. SV: *laikomas magdeburgine privilegija*.

[d] *...paaiškinančius bei papildančius Magdeburgo teisę „statutus“*. SV: *aiškinimus bei Magdeburgo teisę papildomus „statutus“*.

p. 346

[a] *mutatis mutandis* (lot.) – pakeitus tai, kas keistina.

[b] *Dėl administracinių tarybos funkcijų tenka pasakyti, kad šiuo atžvilgiu mieste jai viskas priklausė*. SV nėra.

p. 347

[a] ...plenumo... SV: *visumos*.

[b] II rankr. šioje vietoje pažymėta išnaša *2a*, bet ji nenurodyta.

[c] II rankr. ši nuoroda netiksliai įvardyta kaip *3*, o išnašose kaip *3a*.

[d] *Kokia ji buvo bei kokios sudėties, mes iš tikrųjų nežinome, tačiau jos negalėjo nebūti*. SV praleista.

[e] A. Šapokos teiginiai dėl tarybos, kaip ir dėl vaito egzistavimo Vilniuje nuo pat savivaldos suteikimo pradžios, istoriografijos yra patvirtinti. Plačiau žr.: E. Rimša, *Vilniaus*

miesto tarybos gotikiniai antspaudai, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija*, 1984, t. 3 (88), p. 80–89; to paties, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, redaktor naukowy A. Rachuba, Warszawa, 2007; to paties, Dėl raitelio ir Gediminaičių stulpų Vilniaus miesto heraldikoje, *Praeities pėdsakais. Skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, Vilnius, 2007, p. 185–202.

f *...dvasines...* II rankr. ir SV klaidingai: *dvarines*.

p. 348

a A. Šapoka teisus tik iš dalies. Nobilituotieji išties automatiškai netapdavo visateisiais bajorais, tačiau 1568 m. nobilitacinė privilegija sukūrė specifinę naujosios bajorijos grupę. Priklausymas šiai grupei turėjo didelės reikšmės net Rusijos valdymo laikais XIX a. pradžioje; žr.: A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas...,* p. 300–325; to paties, Kova dėl 1568 m. Vilniaus miesto valdžios elito nobilitacinės privilegijos Rusijos imperijoje (XIX a. pirmas–trečias dešimtmetis), *Vilniaus istorijos metraštis*, Vilnius, 2007, t. 1, p. 79–96.

b *...kaip rodo Zigmanto II aktas, maištaują miestiečiai, taip sakant, sauvavališkai...* SV praleista.

c *...naujųjų liaudies pateiktų nuostatų niekad nesilaikęs...* SV praleista.

p. 349

a Plačiau žr. Z. Kiaupa, 1536 m. ir 1620 m. Vilniaus vilkierai ir jų taikymas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestuose, *Jaunųjų istorikų darbai*, Vilnius, 1976, kn. 1, p. 41–51.

b Kaip jau minėta, A. Šapoka klysta, nepastebėdamas savo paties tirto 1788–1792 m. Keturmečio seimo padarytų pokyčių miestų valdyme, pavyzdžiui, vaitų ir burmistrų reikšmės smukimo, bei iš dalies juos išsaugojusio targovičinio 1793 m. Gardino seimo nutarimų. Plačiau žr. E. Brusokas, L. Glemža, Vilniaus savivaldos struktūra ir organizacija po ketverių metų seimo miestų reformos (1792, 1794 m.), p. 45–72.

c *...nes magdeburginės teisės esą abejiems suteiktos*. SV praleista.

p. 350

a *...suolininkais...* Čia ir kitur II rankr. ir SV netiksliai: *posėdininkais*.

b *Toliau aptarus eilę ūkinių miesto reikalų sakoma, kad...* SV praleista.

c *Toliau seka vėl visa eilė ūkinių bei teisminių reikalų. Be to, nustatoma, kad...* SV praleista.

d *...o visi kiti neturį jokios galios; pagaliau dar nustatoma, kad...* SV praleista.

e *Šitos privilegijos aptarta magistrato organizacija, kaip sakyta, iš pagrindų jau niekad nebuvo pakeista ir išliko tol, kol veikė magdeburginės teisės.* SV praleista. Žr. komentarą aukščiau.

f *Be magistrato organizacijos ir miestiečių savitarpio ginčus tvarkančių nuostatų šioje privilegijoje dar matome ir kitokių ano meto Vilniaus miesto bei magistrato rūpesčių atgarsių. Taip minėtieji nuostatai apie sąlygas miestiečių perėjimo iš magistrato į kitų bendruomenių jurisdikcijas, o taip pat nuostatas apie turtinių pasikeitimų privalomus įrašus į magistrato knygas, yra atgarsiai magistrato kovos su miestiečių turto perėjimu į bajorų rankas. Mes jau buvome prisiminę, kad...* SV: *Šioje privilegijoje dar atsiliepia magistrato kova dėl miestiečių turto perėjimo į bajorų rankas.*

p. 351

a *...ir suprantama, kad jis su tuo reiškiniu stengėsi kovoti*. SV praleista.

b ...miestietiems ištekant už bajorų. SV praleista.

c *...asmeniškai...* SV praleista.

d *...kartodamas įsakymą dėl visiems nekilnojamojo turto savininkams privalomų vienodų mokesčių bei kitokių naštų...* SV praleista.

e *...palivarkų...* II rankr. ir SV buvo *folvarkų*.

f SV nuo šios teksto vietos prasideda 3 poskyris „Jurisdikcijos“.

g *nes ne visas miestas priklausė magistrato jurisdikcijai*. SV nėra.

p. 352

[a] Apie XVI a.–XVII a. pirmos pusės Vilniaus jurisdikas dar A. Šapokos gyvenimo metais, 1951 m., darbą paskelbė J. Jurginis. Po trumpų neakivaizdinių studijų 1945–1946 m. Vilniaus universitete, būdamas Mokslų akademijos bibliotekos direktoriumi, 1947 m. jis apgynė disertaciją „Vilniaus miesto savivaldybės santykiai su feodalinėmis jurisdikcijomis XVI a.“. Ji išspausdinta 1951 m. stalininei spaudai tinkamesniu pavadinimu „Reakcinis bažnytinių jurisdikcijų vaidmuo Vilniaus istorijoje“. Tai pirmoji disertacija sovietinėje lietuvių istoriografijoje ir apskritai lietuviškoje miestų istoriografijoje. Galima pritarti kritiškiems jos oponentų I. Jonyno, K. Jablonskio pastebėjimams – palyginti su prieškario istoriografija, ji buvo didžiulis žingsnis atgal ir atspindėjo mėgėjišką naujosios marksistinės istoriografijos lenininėje stalininėje versijoje lygį, kuriai ypač pradžioje buvo būdinga tiesmukas istorinio materializmo „dėsnių“ pritaikymas, konkrečiu atveju – buržuazijos XVI a. Vilniuje paieškos (vėliau J. Jurginis patikslino, kad toji miestietija buvo tik buržuazijos pirmtakė), menkas šaltinių panaudojimas. Regis, kitaip ir būti negalėjo, pernelyg išsami faktografija kaipmat galėjo sulaukti priekaištų dėl „buržuazinio objektyvizmo“, nors J. Jurginiui polinkis į faktografiją gal mažiausiai grėsė. Jeigu M. Jučas cituoja teisingai, tai I. Jonynas, apsilankęs vienoje iš J. Jurginio paskaitų, teigė: „Jeigu tokia paskaita būtų skaitoma prieš du šimtus metų – aš suprasčiau. Tačiau juk dabar mes turime gausybę literatūros, o visa tai lieka nepanaudota. Užtenka apgraibomis kažką nuvokti, pridėti vieną kitą marksistinę frazę, ir viskas.“ Iki A. Šapokos mirties iš Vilniaus istorijos J. Jurginis paskelbė dar kelias publikacijas, bet A. Šapokai jos buvo neprieinamos, o kitų, pusiau propagandinių, jis, matyt, ir nebūtų skaitęs, žr.: J. Jurginis, Reakcinis bažnytinių jurisdikcijų vaidmuo Vilniaus istorijoje, *Lietuvos istorijos instituto darbai*, 1951, t. 1, p. 88–152; to paties, Senovinis vandentiekis: (Vingrių šaltinių vanduo mediniais vamzdžiais atvestas į Vilniaus miestą XV a. pab.), *Švyturys*, 1954, nr. 6, p. 20; to paties, Vilniaus miesto vandentiekis XV–XVIII amžiais, *Valstybinis Lietuvos TSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis*, 1958, t. 1, p. 67–72; to paties, Vilniaus miesto įkūrimo klausimu, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija*, 1959, t. 1, p. 103–113.

[b] *Suprantama, kad šita atskira klasė, atskiras luomas, o taip pat jo valdiniai ir turtas negalėjo patekti magistrato valdžion bei jurisdikcijon*. SV praleista.

p. 353

[a] *Zigmantas Augustas, plėsdamas pilies rūmų pastatus, dalį kapitulos sklypų prie pilies su 23 namais iškeitė į nemažus plotus Antakalny. Tuo būdu ten buvo įkurta vyskupinė Antakalnio jurisdikcija. XVII a. ši jurisdikcija buvo parduota Sapiegoms, kurie ten pasistatė rūmus (dabar ligoninė) ir parką įrengė*. SV: *Antakalnio – nemaži plotai, iškeisti už sklypus ir 23 namus, kai Zigmantas Augustas, plėsdamas pilies rūmų pastatus, paėmė dalį kapitulos žemės*.

[b] *...kurie taip pat priklausė vyskupinei jurisdikcijai, iš magistrato valdžios buvo išskirti*. SV praleista.

[c] *Visi jie buvo tų pačių didžiūnų (jei ne bajorai) ir jų teismas patiems didžiūnams teprikla usė*. SV praleista.

[d] *...eksteritorialumo...* II rankr. ir SV netiksliai: *eksteritorialimo*.

[e] *Visi šitie žmonės, savo ponų valdiniai, nesudarė jokios atskiros miestietiškos bendruomenės, neturėjo nei savų teismų, nei administracijos organų. Tuo tarpu...* SV praleista.

[f] SV: *Bajorai turėjo savo teismus ir patys teisė savo valdinius*.

p. 354

[a] *...negalima arba...* SV praleista.

p. 355

[a] II rankr. šioje vietoje buvo pažymėta išnaša *15*, bet ji liko neužpildyta.

[b] *Dėl to ne tik mažėjo magistrato pajamos, tačiau ir tvarką mieste palaikyti buvo sunku*. SV praleista.

[c] Šis teiginys netikslus. Tyrimai rodo, kad Lietuvos Statutas buvo naudojamas ir miesto teismų praktikoje.

p. 356

[a] *...ir mieste gyvendami...* SV praleista.

b *...ne tik su ponais ir pilies jurisdikcija bei vicevaivada, bet taip pat ir dar daugiau jų turė-jo...* SV praleista.

p. 357

a ...šito ne*buvo laikomasi*. SV praleista.

b *...manufaktūros...* SV nėra.

c *Be abejo, tai nebuvo naujas dalykas*. SV priešingai: *Tai buvo naujas dalykas*.

d *...prekiautojo...* SV nėra.

e *...degtinės varymo....* II rankr. ir SV klaidingai: *spirito valymo*.

p. 358

a *12...* SV: *24*.

b *...(t. y. duonos)...* SV nėra.

c *...kapitulos valdiniai...* SV *kapitula*.

p. 359

a *...ir jos buvo nugriautos, tačiau...* SV nėra.

b *...ne tik nepavedė jiems ten jokių patalpų, bet net...* SV nėra.

c *Esą, jo byla turinti būti perduota vyskupiniam teismui*. SV nėra.

p. 360

a *1600 m...* SV klaidingai: *1660 metais*.

b *Magistratas kitų jurisdikcijų žmonėms negalėjo leisti, o anieji tuo nesirūpino*. SV nėra.

p. 361

a SV buvo: *Augti Lietuvos miestam, o taip pat ir Vilniui, ilgai dar kliudė stoka pramonės ir amatų. Beveik iki XVI amžiaus antros pusės vyravo grynai natūralus ūkis ir apsirū-*

pinimas viskuo vietoje, dvaruose ir ūkininkų sodybose. Kone viską žmonės patys pasigamindavo. Miestai tam reikalui mažai buvo reikalingi. Jie tegalėjo verstis prekyba, kuri Vakarų Europoje žymiai pagyvėjo, atradus Amerikos žemyną ir padidėjus jūrininkystei. Laivų statybai iš Lietuvos buvo išvežamas miškas, virvėm – kanapės, maistui – javai. Po Zigmanto Augusto ūkinės reformos (valakų sistemos 1557) sumažėjo atskirų sodybų, o jose – kaimo amatininkų, kurie ėmė daugiau telktis į miestus. Apskritai, valdant paskutiniem dviem Gediminaičiam, Zigmantui Seniui ir jo sūnui Augustui, Lietuvos miestų augimui susidarė palankesnės ir ūkinės sąlygos [išnašoje nurodoma: *Bohdan Podoski, Historia ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego. Alma Mater Vilnensis III, London 1953*]. *Jų abiejų valdymas buvo reikšmingas ir Vilniaus miestui. Zigmanto II laikais atsirado daugiau pramonės ir amatų, o valdant Zigmantui Augustui Vilnius įgijo puošnaus renesansinio miesto išvaizdą.*

b SV ši dalis buvo perkelta į trečią dalį ir iš jos padaryti du skyreliai „Vilniaus pilis“ ir „Pilies aplinka“.

c *Iš tų pastabų mes tesužinome, kad buvo pilis ir miestas*. SV nėra.

d *...kurie yra toje pačioje Neries pusėje kaip ir Vilnius, vadinasi per Nerį neturėjo jokio reikalo veržtis, jei ten ir būtų buvęs koks tiltas. Tai taip pat nebuvo tiltas per miestą supančių sutvirtinimų griovį. Jokių Vilniaus miesto sutvirtinimų tais laikais nežinome*. SV nėra.

e Diskusija dėl Vilniaus miesto sienų iš dalies buvo įgijusi ideologinį atspalvį – „romantikai“ teigė, kad jos buvusios, o „pozityvistai“ tai neigė. Pastaruoju metu šios priešpriešos tarsi nebelieka, nes ir kritiškai nusiteikę archeologai atrodo linkę pritarti R. Batūros 1964 m. iškeltiems teiginiams. Archeologas Linas Girlevičius 2009 m. apgintoje disertacijoje tarsi apibendrindamas ikitolinius tyrimus, teigia, kad svarbiausi ankstyvojo Vilniaus (XIII a.–XIV a. pr.) gynybiniai įrenginiai buvo piliakalniai, mūriniai įtvirtinimai Vilniuje pradėti statyti XIV a. pirmajame ketvirtyje – pastatytas mūrinės Žemutinės pilies mažasis įtvirtinimų žiedas, XIV a. pastatytas didysis Žemutinės pilies mūrinių įtvirtinimų žiedas, suformavęs įtvirtintą miesto branduolį, pagaliau miesto dalis, likusi už mūrinių įtvirtinimų, XIV a. antroje pusėje–pabaigoje–XV a. pr. ji buvusi gana stipriai įtvirtinta. Panašiai teigia ir archeologas G. Vaitkevičius, nurodydamas, kad jau Gedimino valdymo pradžioje pranciškonų misija ir katalikų kvartalas buvo apjuosti mūro siena, pastatyti gynybiniai bokštai. Algirdo laikais tokia siena bu-

vęs apjuostas visas Žemutinis miestas iki Naujosios Vilnios vagos. Kreivąjį miestą, pasak jo, juosė medinė dvipusį šaudymą užtikrinanti siena. Vis dėlto A. Šapokos skepsis čia yra pagrįstas, mat remiasi kitokia Vilniaus miesto tapsmo samprata, žr.: V. Merkys, Vilniaus miesto gynybiniai įtvirtinimai 1503–1805 metais, *Iš lietuvių kultūros istorijos*, Vilnius, 1959, t. 2, p. 193–213; R. Batūra, XIV a. Vilniaus miesto gynybiniai įtvirtinimai, *Statyba ir architektūra*, 1964, nr. 7, p. 13–15; to paties, Žemutinė pilis, Vilniaus pilys (3), *Lietuvos pilys,* Vilnius, 1971, p. 36–50; G. Rackevičius, Vilniaus pilys. Gynybinės sistemos ir užstatymo raidos bruožai: XIII a. vidurys–XIX a. pradžia (spaudoje); L. Girlevičius, *Gynybiniai įrenginiai XIV–XVIII a. Vilniuje*. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H); Vilnius, 2009; to paties, Gynybai pritaikyti Vilniaus sakraliniai pastatai ir sakralinių pastatų ansambliai XIV–XVIII amžiuje, *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, t. 21, p. 9–36; to paties, Vilniaus miesto fortifikacija XVI a. pradžioje, *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha* (sudarė D. Steponavičienė), Vilnius, 2007, p. 186–188; G. Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas*, p. 84.

f *ad hoc* (lot.) – šiam tikslui.

g *...yra bukajame upių santakos kampe, toli gražu...* SV praleista.

h *Tačiau taip yra tik dabar.* SV praleista.

p. 362

a *...sunyko, pagaliau buvo visai...* SV praleista.

p. 363

a *1409 m...* SV: *1407 m*.

b *...kurią miestiečiai iš seno saugoję ir nuo tos sargybų prievolės būsią laisvi...* SV nėra.

c *...žinoma, būtų turėjęs kitaip išsireikšti...* SV nėra.

p. 364

a *1413 m...* SV nėra.

b ...Žemutinę arba į Aukštutinę... SV praleista.

c *Pagal vienus šaltinius išeina dvi, pagal kitus 3 pilys, nes ir šaltiniai nevertina tuos pačius reiškinius, be to, šaltiniai yra nevienodo amžiaus – 1390, 1409 ir 1416 m. Pastaraisiais dviem atvejais galėjo paveikti ir galbūt nauji pilies rajono pertvarkymai. Tada gal jau ir vadinamoji Kreivoji pilis turėjo sutvirtinimus...* SV: *Vėliau galbūt buvo padaryti nauji pilies rajono pertvarkymai ir sustiprinta Kreivoji pilis.*

p. 365

a *Kurioje būtent vietoje ji buvo, galima bus sužinoti tik archeologams iškasinėjus visą pilies rajoną, susekus pilies planą. Jei ne Dlugošo vartojamas Kreivosios pilies vardas Žemutiniajai piliai pažymėti, galima būtų prileisti, kad tai gal bus buvęs vienas iš miestą saugojusių sutvirtinimų kiek toliau nuo pilies kalno. Galima būtų prileisti, kad...* SV praleista.

b *...šioms prielaidoms paremti mes neturime jokių įrodymų.* SV praleista.

c *1390 m. Kreivosios pilies, atrodo, dar neturėta atskirų sutvirtinimų. Būta tik...* SV praleista.

d *...Trakus, turbūt Punią ir Kauną.* SV praleista.

p. 366

a *Jis esąs prastai apstatytas...* SV *apsuptas.*

b *...kaip sakoma antroje vietoje.* SV praleista.

c *Tai sakoma, kaip minėta, gale to paties sakinio, kuriame siutvirtinimų siena aptariama kaip pastatyta iš akmenų, žemės ir mūro. Apie ką čia kalbama, sunku pasakyti.* SV praleista.

d *Pagal šį aiškinimą išeina, kad pilis medinė, o sutvirtinimų siena kombinuota, iš dalies mūrinė. Tačiau pabaigoje Vilniaus aprašymo, paminėjęs, kad miesto namai yra mediniai, Ghillebertas prisimena, kad pilį supanti siena esanti medinė, mūro statybos būdu pastatyta. Iš to galima daryti išvadą, kad ir pirmasis jo posakis...* SV *Tuo tarpu P. Klimas, išsamiai ištyręs Ghilleberto prašymą, daro išvadą, kad ir tas posakis, jog.*

e *Taip galvoja naujausias Ghilleberto aprašymo tyrinėtojas Klimas, pasak kurio aprašyme apie pilies pastatų medžiagą visai nekalbama.* SV praleista.

p. 367

[a] A. Šapokos aiškinimai, matyt, paveikti ne tik siekio matyti „solidesnę“, ne medinę, Vytauto laikų pilį. Jo argumentai yra gan subtilūs ir lyginamojo pobūdžio. A. Šapoka rašo: „Jei būtų radęs medžio pastatų, jis, be abejo, būtų nustebęs ir vargu ar būtų to įsakmiai nepaminėjęs.“ Regis, įsakmesnio paminėjimo kaip pasakymas „viduje viskas iš medžio“ būti negali, bet naujausi archeologiniai tyrimai, atrodo, patvirtina A. Šapokos įžvalgas. Naujovišką aiškinimą Kreivosios pilies paieškų kontekste neseniai pateikė Stephenas S. Rowellas, pažymėjęs, kad Ghillebertas de Lannoy aprašinėjo ne pilį, o miestą: „aiškiai kalba apie miestą, kuris yra kreivokas, o ne apie pilį“, žr. Stephen S. Rowell, Ką ankstyvieji rašytiniai šaltiniai byloja apie Kreivosios pilies vietą, p. 115.

[b] A. Šapoka pirmasis lietuviškoje istoriografijoje išanalizavo Vilniaus pilių apskritai ir Kreivosios pilies ar miesto – šis pavadinimas tikslesnis – problematiką, taip pat panaudojo Derbio grafo, būsimojo Anglijos karaliaus Henriko IV kelionės aprašymą ir kitus šaltinius. Apmaudu, jog istoriografijoje šios A. Šapokos pastangos neįvertintos. Juolab kad Kreivosios pilies vieta laikytina dar neišspręsta Vilniaus istorijos mįsle. Pavyzdžiui, su jo argumentais nėra susipažinęs naujausią publikaciją šia tema 2008 m. paskelbęs jau minėtas istorikas Stephenas S. Rowellas. Istoriografijos kontekste nevertėtų pamiršti ir 1940–1956 m. archeologo Jono Puzino tekstų. Deja, trijų pilių mįslės išspręsti A. Šapokai, regis, nepavyko. Nors jis padarė teisingą išvadą, kad Kreivąją pilį reikia lokalizuoti netoli Aukštutinės pilies, galiausiai pasidavęs J. Dlugošo sugestijai (šis tapatino Kreivąją ir Žemutinę pilis), nepagrįstai Kreivąją pilį sutapatino su Žemutine ir teigė, jog buvo viena trilypė gynimosi sistema, o Kreivoji pilis neturėjusi atskirų sutvirtinimų. Archeologų ir istorikų darbo metodai ir šaltiniai skiriasi, paprastai vieniems nepavyksta „būti kitais“ ir atvirkščiai. Todėl Kreivosios pilies lokalizavimas dabartiniame Dainų slėnyje – Altarijos kalvyne ar kitur dar gali būti diskutuojamas. Pavyzdžiui, žengiant J. Ochmańskio nurodytu keliu – pasitelkiant vėlesnius dokumentus, kuriuose atsispindi su Kreivosios pilies lokalizacija susijusios Vilniaus vietovės. Taip pat gali būti diskutuojamas ir Vilniaus pilių bei jų pradžios apskritai klausimas, žr.: Stephen S. Rowell, Ką ankstyvieji rašytiniai šaltiniai byloja apie Kreivosios pilies vietą, p. 112–127; G. Rackevičius, LDK valdovų rūmų ir Vilniaus pilies teritorijos tyrimai 2002–2009 metais, *Lietuvos pilys*, 2009, nr. 5, p. 44–62; G. Vaitkevičius, M. Lidija Kiškienė, Kreivasis miestas, *Miestų praeitis*, Vilnius, 2010, t. 2 [el. išteklius: http://www.istorija.lt/html/mts/mp2/index.htm]; G. Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas*, p. 56–

59. Beje, 1961 m. Poznanėje buvo parengtas, regis, iki šiol nepublikuotas Januszo Garniewicziaus tyrimas: J. Garniewicz, *Topografia zamku wileńskiego na początku 2 połowy XVI wieku*, Poznań, 1961, *Archiwum Uniwersytetu Adama Mickiewicza*, sygn. 117.

c *...iš kurios ji buvo pastatyta, mes neturime ir vargu ar kada nors bus aptikta*. SV: *Istorinių šaltinių liudijimų apie Vilniaus pilies statybą bei medžiagą neturime*.

d Naujausi Vilniaus Aukštutinės ir Žemutinės pilių archeologiniai, architektūriniai ir kitokie tyrimai iš dalies jau leidžia atsakyti į šiuos klausimus, žr.: N. Kitkauskas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai*, Vilnius, [2009]; *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rezidencija Vilniuje*, sudarė V. Urbanavičius, Vilnius, 2010.

e *...arbaletinių...* SV praleista.

p. 368

a *Kurioje būtent vietoje šie rūmai stovėjo ir kaip atrodė, šiandieną pasakyti dar negalima*. SV praleista.

b A. Šapoka pirmasis iš lietuvių istorikų ir apskritai vienas iš nedaugelio analizavęs, kokie ankstyviausi pastatai galėjo stovėti Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje. Retrospektyviniu metodu remiantis padarytoms jo išvadoms galima pritarti, o nurodytą tyrimų kryptį vertėtų plėtoti. Kol kas tai atlikta tik XVIII a. atveju, kai iš Vilniaus Žemutinės pilies buvo likę tik liekanos, žr.: D. Burba, Vilniaus Žemutinės pilies rezidencinių rūmų gyventojų socialinis portretas 1766–1799 m., *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. istorinių šaltinių paieškos*, sudarė L. Glemža, Vilnius, 2007, p. 141–151; to paties, Nusikaltimai ir bausmės Vilniaus pilininko jurizdikoje XVIII amžiaus antrojoje pusėje, *Lietuvos pilys*, 2007, nr. 3, p. 49–65; to paties, Vilniaus pilies bokšto kalėjimas XVIII a. Lokalizacija, bausmių pobūdis ir atlikimo praktika, *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, sudarė R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2008, p. 297–316.

p. 369

a *Suprantama, kad XVI a. pradžioje...* SV praleista.

b SV pridėta: *ir tai paliudijo naujausi kasinėjimai*.

p. 370

[a] Naujausią publikaciją apie Vilniaus Aukštutinę pilį žr.: E. Povilaitytė, Vilniaus Aukštutinės pilies rūmų ikonografija: nuo dokumentinio fiksavimo iki vizijų, *Lietuvos pilys*, 2009, nr. 5, p. 83–103.

p. 371

[a] *...ir buvo jų administruojama...* SV nėra.

[b] *...tuos du faktus sujungti...* SV praleista.

p. 372

[c] *Literatūroje dažnai...* SV praleista.

p. 373

[a] A. Šapokos atlikta Šv. Onos bažnyčios lokalizacijos analizė yra aukšto lygio, joje gebama diskutuoti su žymiausiais to meto lenkų menotyrininkais P. Śledziewskiu ir Marianu Morelowskiu. Faktiškai visi A. Šapokos teiginiai buvo patvirtinti archeologinių tyrimų duomenimis 1955–1961 m., kai archeologo Alberto Tautavičiaus vadovaujamiems tyrėjams pavyko atkasti buvusios bažnyčios pamatus. Tiesa, iš atrastų nepanaudotų tašytų akmens blokų ir skaldos spėjama, kad statyba buvusi nebaigta. Kad ir kaip būtų, pastatui smarkiai apgriuvus XVII a. vid. per Maskvos okupaciją 1666 m. kapitula valdovo leidimu ją nugriovė, o statybinės medžiagos buvo panaudotos katedrai remontuoti. Tiesa, ir toliau pasitaiko teiginių, kad 1390 m. minima Šv. Onos bažnyčia stovėjusi dabartinės Šv. Onos bažnyčios vietoje, bet jie, regis, nepamatuoti. Naujausius Šv. Onos bažnyčios tyrimus žr.: V. Drėma, *Vilniaus Šv. Onos bažnyčia. Vilniaus katedros rekonstrukcija 1782–1801 metais*. Dvi menotyros apybraižos, Vilnius, 1991; A. *Jankevičienė,* Vilniaus Bernardinų pastatų ansamblis ir jos architektūros kilmės problemos, *Acta Academiae artium Vilnensis. Dailė*, 2002, t. 26, p. 43–88; L. Girlevičius, Gynybai pritaikyti Vilniaus sakraliniai pastatai ir sakralinių pastatų ansambliai XIV–XVIII amžiuje, p. 17.

b *Bekasinėjant pilies rajoną turėtų būti atrasti ir jos pamatai. Baigiant apie Šv. Onos bažnyčią dar tenka priminti, kad, berods, joje buvo susimetę pirmieji Vilniaus protestantai vokiečiai, kurie čia turėdavo savo pamaldas su pamokslais.* SV praleista.

c *...t. y. nori praplėsti pilies rajono ribas*. SV praleista.

d *To negalima paremti...* SV praleista.

e Ši savotiška istoriko išdėstyta tyrimų programa pastaruoju metu vis labiau yra realizuojama archeologų ir architektų, kiek mažiau istorikų.

p. 374

a *Suprantama, kad iš kiek vėlyvesniųjų šaltinių retrospektyviškai galima būtų šį tą daugiau pasakyti tiek apie pilį, tiek apie miestą, apžvelgiant visą pilies, jo atskirų dalių bei pastatų istoriją, o taip pat istoriją atskirų miesto rajonų, gatvių bei žymiųjų pastatų (katalikų bažnyčių, kitų tikybų maldos namų, rūmų bei įstaigų, kalbant apie atskiras socialiai ūkiškas miestiečių bendruomenes (pirklių bendruomenę, amatininkų cechus) ir aiškinantis tautinius bei tikybinius santykius*. SV kartu su išnaša ši pastraipa praleista.

b SV ši dalis padalyta į penkius poskyrius: „Vytauto Didžiojo laikai“, „Nuo Švitrigailos iki Kazimiero“, „Aleksandro rezidencija“, „Zigmanto II įmonės“, „Zigmanto Augusto renesansas“. Jos pateiktos atskiroje dalyje (V), pavadintoje „Vilniaus augimas“.

p. 375

a *Suprantama, kad išdidaus Vytauto sostinė...* SV praleista.

p. 376

a Teiginius dėl Švitrigailos biografijos detalių galima kiek patikslinti. Iš Krokuvos jis pabėgo ne 1396 m., o 1394 m. birželio 20 d. Plačiau žr.: T. Stolarczyk, Na karuzeli życia, czyli walki Świdrygiłły o tron litewski w latach 1392 – 1430, [el. išteklius: http://warsztathistoryka.uni.lodz.pl/sredniowiecze/swidrygiello_1.pdf, dostępna od 2008 05 22); to paties, Świdrygiełło przeciwko Jagielle tzw. Wojna Łucka w 1431 r. [el. išteklius: http://warsztathistoryka.uni.lodz.pl/sredniowiecze/swidrygiello_2.pdf, dostępna od 2008 05 22].

b *...tad ir gaisras senojoje literatūroje klaidingai priskiriamas 1399 m*. SV praleista.

p. 377

a *Vytauto skirtasis...* SV praleista.

b *Kitus dalykus mes jau anksčiau minėjome. Jau žinome, kad...* SV praleista.

c *...bei Zigmanto I Kęstutaičio...* SV praleista.

d *Be jau minėtos magdeburginės Zigmanto I privilegijos ir privilegijos, atleidžiančios nuo muitų Vilniaus pirklius, daugiau Vilnių liečiančių...* SV praleista.

e *Jis betgi turėjo diplomatinio ir kariško gyvumo pobūdį*. SV praleista.

f *...laiduotoju...* SV nėra.

g *...tik, matyti, jie buvo...* SV nėra.

p. 378

a *...Vytauto pastatytosios...* SV nėra.

b *Dėl to tai ne Vilniuje, bet Trakuose...* SV nėra.

c II rankr. išnašos vieta nenurodyta, nors ji kaip *8a* įrašyta tarp išnašų. Čia įterpiama pagal prasmę.

p. 379

a *...tuo pačiu metu buvusio...* SV nėra.

p. 380

a Čia veikė didžiojo kunigaikščio taryba... SV nėra.

b *...Vilniuje, t. y...* SV nėra.

p. 381

[a] *Daugiau kokių įsidemėtinų faktų, liečiančių apskritai Vilniaus miesto gyvenimą Kazimiero laikais, mes nežinome. Tiesa...* SV nėra.

[b] *...visą savo valdymo laikotarpį...* SV nėra.

[c] *...ir negalėjo...* SV nėra.

[d] *...dvaras...* SV kitaip: *buvimas*.

[e] Apie Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro ir kitų Lietuvos valdovų dvarus žr. R. Ragauskienė, Lietuviškasis Žygimanto Augusto dvaras (1548–1572 m.): realybė ar fikcija?, *Vilniaus žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje: 2005–2006 m. tyrimai*, sudarė L. Glemža, Vilnius, 2007, p. 34–51.

p. 382

[a] A. Šapokos teiginiai dėl ginklų dirbtuvės ir arsenalo įrengimo Aukštutinėje pilyje nepatvirtinti – jeigu įrengė, tai turėtume žinoti. Be to, „istorikai abejoja, ar tikrai sunkiasvorės patrankos ir kiti ginklai galėjo būti saugomi Aukštutinėje pilyje“. Apie Lietuvos didįjį kunigaikštį Aleksandrą ir jo epochą išleistos naujausios publikacijos – 1494–1504 m. dvaro iždo sąskaitų knygos ir straipsnių rinkinys, žr.: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*. *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504)*, parengė D. Antanavičius, R. Petrauskas, Vilnius, 2007; P. Bugys, D. Burba, Ginkluotė, *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rezidencija Vilniuje*, sudarė V. Urbanavičius, Vilnius, 2010, p. 349.

[b] *...maršalkos...* SV praleista.

[c] *...pakvitavimo...* SV praleista.

[d] *...2/24...* SV praleista.

[e] *...(1/10 grašio)*. SV nėra.

[f] *...Brastos...* SV kitaip: *Kijevo*.

[g] *...su kuriuo vardu mums dar ne kartą teks susidurti*. SV nėra.

h A. Šapoka nežinojo, kaip tiksliai lietuviškai vadinti „horodničių“. Vadino jį ir „miestininku“, šioje publikacijoje pakeista į „pilininkas“. A. Šapokos variantas neteisingas, nes kaip tik su miestu pilininkas turėjo mažiausiai reikalų. Šis pavyzdys rodo, jog istorinės terminijos klausimas buvo aktualus ir neišspręstas taip pat A. Šapokos kartos istoriografijoje.

p. 383

a *su Ulricho Hozijaus mirtimi...* SV praleista.

b *Ne mūsų reikalas čia nagrinėti Lietuvos pinigų kalyklos istoriją, tačiau tenka pastebėti, kad ji ir Vilniaus miesto gyvenime buvo ne be reikšmės*. SV nėra.

c Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras atidarė monetų kalyklą (veikė jau 1495 m.), joje buvo kaldinami denarai ir pusgrašiai. Monetų kalyklos vieta iki XVI a. vid. lokalizuojama pilių teritorijoje, nuo 1545 m. Vokiečių g. Valdant Jonui Kazimierui (1648–1668) kalykla vėl veikė pilių teritorijoje. Tad A. Šapoka suklydo, pratęsdamas Vilniaus pinigų kalyklos veiklą iki pat 1733 m., nes po XVII a. vid. tvano LDK kalyklų apskritai nebeliko. Plačiau apie Vilniaus monetų kalyklos istoriją žr.: E. Remecas, XVI a. monetų apyvarta dabartinės Lietuvos teritorijoje, *Pinigų studijos*, 2002, nr. 2, p. 58–77; to paties, Valdovų rūmų teritorija – numizmatinis lobynas, *Lietuvos pilys,* 2005, nr. 1, p. 46–51; to paties, Nežinomas Vilniaus monetų kalyklos skaičiavimo žetonas, *Numizmatika. Metraštis*, 2006, t. 6, p. 105–108; to paties, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės monetų kaldinimas Vilniuje 1652–1653 m., *Vilniaus istorijos metraštis*, 2007, t. 1, p. 55–66; to paties, Pinigų kalykla, *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rezidencija Vilniuje*, sudarė V. Urbanavičius, Vilnius, 2010, p. 357.

d *Kurioje vietoje šis namas buvo, mes galime matyti jau minėtajame...* SV nėra.

e A. Šapoka į Vilniaus cechų istorijos problematiką nebuvo gerai įsigilinęs, todėl įvairiuose tekstuose gan skirtingai apie juos rašė. Štai straipsnyje „Senasis Vilnius“ jis neteisingai teigia: „Cechų pirmosios privilegijos Vilniuje žinomos tik nuo 1552 m.“ Šiuolaikinėje istoriografijoje neabejojama, kad 1495 m. privilegija Vilniaus auksakaliams yra pirmoji cechui įkurti, taigi irgi nebe „užuomazga“. Nors santykis tarp brolijų ir cechų problemiškas, A. Šapoka, regis, vis dėlto tapatina iš esmės stačiatikiškas negamybines organizacijas – midaus brolijas, žinomas nuo XV a. vid., su cechais, pradėtais steigti

XV a. pab. Neteisingas ir teiginys, kad cechų atstovai išsireikalavo „vietas magistrate“. To nėra buvę. Iš naujesnių publikacijų žr.: A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas*, p. 240–242; A. Kaladžinskaitė-Vičkienė, XVI–XVIII a. Vilniaus amatininkų cechai ir jų altoriai, *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2004, t. 24, p. 89–112; *Akty cechów Wileńskich 1495–1795* A. Ragauskas, Iš Vilniaus miesto socialinio žemėlapio XVII–XVIII a.: elgetų brolija, *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, 2007, t. 67, p. 15–23; to paties, Midaus brolijos – Vilniaus stačiatikių kultūros fenomenas (XV a. vidurys–XVII a. vidurys), *Florilegium Lithuanum*, sudarytojai G. Blažienė, S. Grigaravičiūtė, A. Ragauskas, Vilnius, 2010, p. 229–241; J. Jurkiewicz, Wybory starszych rocznych w cechach Wileńskich (XVI–XVIII w.), *Praeities pėdsakais. Skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, Vilnius, 2007, p. 155–183; E. Meilus, Vilniaus ir Kauno upeivių brolijų (cechų?) privilegijos XVII a., *ten pat*, p. 359–380.

f *...(Mikalojus Radvila ją ir pastatė)*. SV nėra.

g Pasidavęs M. Balinskio ir J. I. Kraszewskio sugestijoms, A. Šapoka ne visiškai suprato reikalo esmę. 1506–1509 m. Žygimantas Senasis išties nupirko sklypą vaistinei už Vilniaus Žemutinės pilies, matyt, netoli karališkųjų arklidžių, tačiau ji netapo miesto vaistine – municipalinės vaistinės senajame Vilniuje nebuvo. Plačiau žr. R. Ragauskienė, Vaistininkai XVI a. Vilniuje, *Vilniaus istorijos metraštis*, 2007, t. 1, p. 35–36.

p. 384

a *Kailių prekyba Vilnius labiausiai ir garsėjo*. SV nėra.

b Išsamiau ir tiksliau šie dalykai nušviesti Zigmanto Kiaupos tyrime, kuriame aptarti ir A. Šapokos teiginiai, plg. Z. Kiaupa, Svečių (pirklių) teisė Vilniuje XV–XVI a. pradžioje, *LTSR Mokslų akademijos darbai. A serija*, 1983, t. 4 (85), p. 35–45.

p. 385

a Rašydamas apie daugiausia iš Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės atvykstantiems pirkliams pastatytus „svečių namus“ (rus. *гостинный дом*, lenk. *dom gościnny*) A. Šapoka juos vadina „Maskviečių namais“ (žr. p. 353, 354), tačiau tokį terminą aptinkame tik G. Brauno ir F. Hogenbergo Vilniaus plane „Pasaulio miestų atlase“ (Das Moskowi-

ten hoff). „Mildos“ vardu A. Šapoka vadina dabartinius Filharmonijos rūmus. Šis pavadinimas vienai jų salei buvo suteiktas, regis, dar 1903 m. Tarpukariu čia veikė kino teatras „Milda“. Apie „Svečių namus“ žr.: З. Кяупа, Гостинный двор в Вильнюсе, *Наш радавод,* Гродно, 1991, вып. 3, p. 449–455; A. Ragauskas, Nemiestietiška Vilniaus sociotopografija: valdančiojo elito žemėvalda XV a. pabaigoje–XVI a. pirmojoje pusėje, *Istorija*, 2008, t. 72, p. 34.

b *Pastačius ginamąsiąs sienas, miestas darėsi suglaustesnis, ėmė nykti tušti sklypai, o magistralių gatvių kryptys pasidarė priklausomos miesto vartų. Tačiau apie šį didžiulį Vilniaus gyvenime įvykį atskirai pakalbėsime*. SV praleista.

c *...pastatytos Zigmanto II laikais*. SV ši pastraipa buvo išdėstyta kitaip: *Jo metu buvo pastatytos ginamosios sienos, kurios suvaržė miesto plotą, ir dėl to Vilnius pradėjo kilti aukštyn. Atsirado vis daugiau kitų aukštų pastatų. Ir atstumas tarp atskirų namų sumažėjo. Vienu atžvilgiu tai pataisė miesto vaizdą, pagyvino jo gatves, tačiau iš kitos pusės – padidėjo gaisrų pavojus. Gaisrai pasidarė pati skaudžiausia ir didžiausia Vilniaus nelaimė.*

p. 387

a Stačiatikių cerkvių Vilniuje statybos chronologijos klausimai – vienas neaiškiausių senosios miesto istorijos ir ideologizuočiausių jo istoriografijos klausimų, toks esąs nuo pat minėto unito metropolito Gabrieliaus Kolendos laikų. Vieni jų nori matyti kuo anksčiau ir kuo daugiau, kiti atvirkščiai. Šio klausimo analizė panaudojant archeologinių, architektūrinių ir istorinių tyrimų duomenis svarbus Vilniaus istorijos tyrėjų uždavinys. Iš naujesnių tyrinėjimų žr.: R. Firkovičius, *Kulto pastatai ir jų vietos Vilniaus mieste. Katalikų bažnyčių ir vienuolynų istorijos apybraižos (XVIII–XX a.): istoriniai tyrimai*, Vilnius, 1990–1992, t. 1–4 (nepublikuotas, saugomas Vilniaus apskrities archyve, f. 1019, ap. 11); J. Garniewicz, *Wileńskie Świątynie*, Kędzierzyn–Wilno–Ryga, 1993; A. Jankevičienė, Dviejų stilių sintezė XVI a. Vilniaus cerkvių architektūroje, *Acta Academiae artium Vilnensis. Dailė*, 2002, t. 26, p. 167–179.

b Neaišku, kuo remdamasis A. Šapoka tai teigia. Apie tokius sandėlius žinomuose šaltiniuose informacijos nėra.

c A. Šapoka suklydo, šiame tome tokio puslapio nėra, „netinka“ ir kiti žurnalo numeriai, kuriuose toks puslapis yra.

p. 388

[a] *Panašių dalykų buvo ir vėlesniais laikais, tačiau visa tai negalėjo paveikti miesto kilimo. Tik, žinoma, kuriam laikui sukliudydavo normalų jo gyvenimą*. SV praleista.

[b] *...esant palyginus geroms kitoms sąlygoms...* SV nėra.

[c] *Dėl to ir gaisrai buvo tokie pavojingi...* SV nėra.

p. 389

[a] A. Šapoka pažodžiui ir neteisingai suprato lotyniškų žodžių „Apothecarum seu institarum mercimonialium" reikšmę. Lotynų k. „apotheca" gali reikšti ne tik vaistinę, tai atsispindi ir daugelyje šiuolaikinių kalbų, bet ir „krautuvę", „kioską", „sandėlį" ir t. t. Tad nurodytame 1522 m. Žygimanto Senojo rašte minima ne „vaistinė [...] laikoma pilies ir magistrato pusiau", o Vilniaus istorijos tyrėjams gerai žinomos krautuvės ar kioskai, kaip ir nurodyta akte, buvę turgaus (rotušės) aikštėje – „in Foro seu circulo ejusdem Civitatis sitarum". Dar vėliau akte nurodytas ir lenkiškas, regis, dėl korektūros klaidos iškreiptas jų pavadinimas „klutki" (turėtų būti „klatki" ar „kletki" – viena šio žodžio reikšmių yra „budka", „szopka"): „omnes et singulas institas mercimoniales circa Praetorium in medio Fori seu circuli Vilnensis cintigue sitas, dictas vulganter *Klutki*". Kaip minėta, municipalinės vaistinės senajame Vilniuje nebuvo, juolab išlaikomos kartu su pilimi; žr.: *Zbiór praw y przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych...*,p. 28; *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Wrocław etc., 1976, t. 10, p. 341.

[b] *Miesto...* SV klaidingai: *maisto*.

p. 390

[a] *...[iki XVI a. vidurio ?]...* II rankr. ir SV klaidingai: *iki XIV a. vidurio*.

[b] Iš naujesnių tyrimų žr.: K. Strazdas, *Lietuvos stiklas: Nuo seniausių laikų iki 1940 m.*, Vilnius, 1992; R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584)*, Vilnius, 2002, p. 322–323.

p. 391

[a] *...turėjo būti perduota magistratui*. SV kitaip: *nuperka magistratas*.

b *...iš 2 centnerių vario, kaip sakoma oficialiame rašte...* SV nėra.

c *Liejyklos įkūrimo dokumentai nėra žinomi, tačiau kiek...* SV nėra.

d *...(kur dabar kareivinės)*. SV nėra.

p. 393

a Vienos iš naujesnių publikacijų autorė G. Martinaitienė daro klaidą, pagal užrašą „fusor fusa Vilnensis" teigdama, jog J. Breuteltas laikęs save „pirmuoju tikrai vilniečiu liejiku". Tai tik nuoroda, kad jis Vilniuje gyvena ir dirba. Kitus tyrinėjimus žr.: L. Klimka, Varpų liejininkystė Vilniuje, *Kultūros barai*, 1996, nr. 3, p. 72–73; D. Baronas, Apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karinį potencialą artilerijos požiūriu (XVI a. vidurys), *Lietuvos istorijos metraštis. 1997*, Vilnius, 1998, p. 51–75; to paties, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės puškoriai Žygimanto Augusto laikais (1548–1572), *Karo archyvas*, Vilnius, 1998, t. 15, p. 24–50; G. Martinaitienė, „IOANNES BREUTELT NOBIS FECIT...", *Menotyra*, 2001, nr. 2 (23), p. 62–70; tos pačios, Vieno pabūklo istorija, *ten pat*, 2002, nr. 3 (28), p. 46–50.

b Iš naujesnių tyrimų apie XVIII a. žr.: V. Rakutis, Vilniaus arsenalas 1764–1792, *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Mokslinių straipsnių rinkinys*, sudarytoja R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2008; to paties, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės artilerija Vilniaus arsenale 1764–1792, *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai*, sudarė L. Glemža, Vilnius, 2007, p. 111–140.

c Tekste A. Šapokos pastaba: *Ohryzkos leid.*

p. 394

a *Zigmanto Augusto laikų pats žymiausias Vilniaus istorijos įvykis buvo pastatymas naujos valdovų pilies, puošnių renesansinio stiliaus rūmų ir visos eilės kitų pastatų, surištų su pilimi, reikalingų valdovo dvarui*. SV nėra.

p. 395

a *...su savo karališkai puošniu dvaru...* SV nėra.

[b] Apie Kotrynos Jogailaitės vestuves žr.: R. Janonienė, Kotrynos Jogailaitės kraičio aprašas – XVI a. dvaro buities dokumentas, *Lietuvos pilys*, 2005, nr. 1; *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalendorius žinynas*, parengė A. Nikžentaitis, A. Ragauskas, R. Ragauskienė, Vilnius, 2009 [el. išteklius: delfi.lt].

[c] Apie Žygimantą Augustą, jo dvarą ir Vilniaus Žemutinę pilį pasirodė daugelis tyrimų, paskelbta įvairių naujų šaltinių. Iš naujausios lietuviškos istoriografijos žr.: *Vilniaus Žemutinės pilies* rūmai, Vilnius, 1988–1998 m. tyrimai, 1990–2003, t. 1–5; E. Remecas, *Vilniaus Žemutinės pilies pinigų lobis (XIV a. pabaiga)*, Vilnius, 2003; *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos*, sudarė R. Ragauskienė, Vilnius, 2006; *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai*, sudarė L. Glemža, Vilnius, 2007; D. Steponavičienė, *Lietuvos valdovo dvaro prabanga XIII a. viduryje–XVI a. pradžioje*, Vilnius, 2007; *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos (1543–1548)*, sudarė D. Antanavičius, Vilnius, 2009, I knyga: 1544 1 15–1546 11 15; N. Kitkauskas, Vilniaus pilys Marijano Moreliovskio (1884–1963) tyrimuose, *Vilniaus istorijos metraštis,* 2007, t. 1, p. 97–116; to paties, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai*, Vilnius, 2009; *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rezidencija Vilniuje*, sudarė V. Urbanavičius, Vilnius, 2010; *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai ir jų atkūrimas europinės patirties kontekste*. Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga, 2006 m. spalio 11–12 d., Vilnius, sudarė V. Dolinskas, D. Steponavičienė, Vilnius, 2009 (*Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmų studijos,* t. II); *Kalbų varžybos. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų ir didikų sveikinimai*, parengė E. Ulčinaitė, Vilnius, 2010 (Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmų studijos, t. V); *Opera Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmuose*, sudarė J. Trilupaitienė, Vilnius, 2010 (Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmų studijos, t. VI); *Vilniaus Žemutinės pilies biografinis žodynas*, sudarė A. Ragauskas, R. Ragauskienė, Vilnius, 2010 (mašinraštis, saugomas VšĮ Valdovų rūmų fondas); *Lietuvos pilys*, 2006–2010, t. 1–5.

[d] *Be čia suminėtų iškilmių, Vilnius ypatingai pagyvėjo Zigmanto Augusto laikais, kurio gyvenimas, bent jaunystėje, buvo žymia dalimi užpildytas pramogų bei puotų*. SV nėra.

[e] *...kai kuriuose srityse net buvo sušaukti...* SV nėra.

[f] *Pasak St. Warszewickio...* SV nėra.

p. 396

[a] *Tokia jau buvo ano meto viešoji opinija. Tą patį mums rodo ir kiti žinomieji šaltiniai. Ir būdamas jau Lenkijos karaliumi...* SV nėra.

[b] Apie Žygimanto Augusto ir kitų LDK valdovų vilnietiškus itinerariumus žr.: R. Ragauskienė, LDK valdovų vilnietiški itinerariumai, LDK valdovų rūmų gyvenimo ritmas istoriniuose šaltiniuose, *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos*, sudarė R. Ragauskienė, Vilnius, 2006, p. 304–336.

[c] ...šis dvaras, žinoma, buvo paleistas ir... SV nėra.

[d] Naujausius tyrinėjimus apie LDK valdovų dvarus žr.: M. Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Kraków, 1998; R. Ragauskienė, *Barbora Radvilaitė*, Vilnius, 1999, p. 113–118 ir kt.; tos pačios, Lietuviškasis Žygimanto Augusto dvaras (1548–1572 m.): realybė ar fikcija? *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai*, sudarė L. Glemža, p. 34–51; tos pačios, Lietuvos didžiosios kunigaikštienės Elenos (1476–1513 m.) patronatas, *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo* epocha, sudarė D. Steponavičienė, p. 109–113; R. Petrauskas, Nuo Vytauto iki Aleksandro Jogailaičio: didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvaro tęstinumo problema, *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, sudarė D. Steponavičienė, Vilnius, 2007, p. 47–55; A. Marchwińska, *Królewskie dwory żon Zygmunta Augusta. Organizacja i składy osobowe*, Toruń, 2008; D. Antanavičius, Įvadas, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto dvaro sąskaitos (1543–1548)*, sudarė D. Antanavičius, Vilnius, 2009, I knyga 1544 1 15–1546 11 15, p. XV–XXXI; *VŽPBŽ*.

[e] *...neabejotinai...* SV nėra.

p. 397

[a] *...dvarus...* SV kitaip: *savo žmonių būrius arba dvi palydas*.

[b] *Kiek jų buvo Vilniaus dvare 1544–1548 m., žinių neturime*. SV kitaip: *1544–1548 metais.*

[c] *Greičiausia dvariškių apie tiek pat, kaip 1565 m. buvo ir 1544–1548 m*. SV nėra.

p. 398

[a] *Be vežiminės ir arklidžių personalo...* SV nėra.

[b] *...paties valdovo rūmuose*. SV nėra.

[c] *Daugumoje tokių žaidimų bei turnyrų aktyviai dalyvaudavo ir pats Zigmantas Augustas*. SV nėra.

p. 399

[a] Lenkų istorikas L. Kolankowskis tikrai taip teigė, tačiau 1546 m. Žygimanto Augusto dvaro sąskaitų knygose tepažymėta, jog valdovui liaudiškas dainas dainavęs Barboros Radvilaitės pirmojo vyro Trakų vaivados Stanislovo Goštauto dvare tarnavęs liutnininkas Andrius („*rusticam lamentationem cantanti*“). Taigi, reikėtų versti ne „lietuviškas“, o „liaudiškas“/, kaimietiškas“ dainas. R. Ragauskienė teigia, kad „žinant Goštautų kultūrines ir kalbines aspiracijas, tikėtina, kad tos liaudiškos dainos ir buvo rusėniškos dainos“, R. Ragauskienė, Rusėniška XV a. pab.–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų – valdovių ir didikių –korespondencija, *Istorija*, 2009, nr. 4, p. 22.

[b] *...5...* SV kitas skaičius: *6*.

p. 400

[a] *...(iš pradžių arklininkas, vėliau Trakų, paskiau Vilniaus kaštelionas ir lauko bei didysis etmonas)*. SV nėra.

[b] Apie medžioklinius ir kitus šunis Žygimanto Augusto dvare žr. R. Ragauskienė, „Cave canem“. Žmogus ir šuo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a., *Istorija*, 2010, t. 80, nr. 4, p. 21–49.

[c] *...12 grašių ir 4 denarus...* SV nėra.

[d] *...29 grašių ir 4 denarus*. SV nėra.

[e] *...17 grašių*. SV nėra.

[f] *...20 grašių...* SV nėra.

g *...9 grašiai, 4 denarai...* SV nėra.

h Buvo taip pat atspaudas: I. Gliebov, *Vilenskije zamki, Verchnij i Nižnij. Istoričeskij očerk*, Vilna, 1903.

p. 401

a *...statinių...* II rankr. ir SV čia ir kitur kitaip: *bosų*.

b *Visa tai yra tikra teisybė. Išlepintas Bonos palaido dvaro auklėtinis, Zigmantas Augustas tęsė nerūpestingą išlaidų gyvenimą ir niekuo nesirūpino. Bet kaip humanistinės dvasios valdovas...* SV kitaip: *Humanizmo laikų įtakoje*.

c *...dar palyginus...* SV nėra.

d *Nes gyveno Vilniuje*. SV nėra.

p. 402

a Čia ir kitur A. Šapoka remiasi L. Kolankowskio darbu. Jame nurodyti veikalai vadinami taip: *Speculum Saxonicum, Biblia, Koran, Anatomia Dr. Bary, Zielnik*. Taigi A. Šapoka iš sąrašo buvo praleidęs Koraną. „Zielnik“ (lenk.) ar „herbarium“ (lot.) – tai augalų kolekcijos piešinių ar džiovintų augalų publikacija, rinkinys.

b *Mirdamas jėzuitams Zigmantas Augustas bus padovanojęs jau nemažą rinkinį*. SV praleista.

c Apie statybas Vilniaus Žemutinėje pilyje pastaruoju metu pasirodė nemažai naujų archeologų, istorikų ir architektų publikacijų. Jos susijusios su daugiau kaip 20 m. vykdomų kasinėjimų ir rūmų atstatymo darbais. Nepaisant to, daug diskutuojama dėl statybų chronologijos ir tempų, žr.: R. B. Vitkauskienė, Nauji Žygimanto Augusto rūmai Vilniaus Žemutinėje pilyje ir jų koncepcijos paralelės, *Urbanistika ir architektūra*, 2004, t. 28, priedas Nr. 3, p. 20–27; tos pačios, XVI–XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai istoriniuose šaltiniuose, *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos*, sudarė R. Ragauskienė, p. 72–128; N. Kitkauskas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai*, Vilnius, 2009; G. Rackevičius, LDK valdovų rūmų ir Vilniaus pilies teritorijos tyrimai 2002–2009 metais, *Lietuvos pilys*, 2009, nr. 5, p. 44–59.

[d] *...t. y. kariniai įrengimai*. SV nėra.

p. 403

[a] *...dvaro...* SV praleista.

p. 404

[a] A. Šapoka remiasi J. I. Kraszewskiu, o šis T. Czackiu, beje, nenurodydamas nei teksto, nei puslapių. Apie T. Czackio „patikimumą“ žr. aukščiau. Iš esmės „Gulbių sala“ – tai tik viena iš Lenkijoje ir Lietuvoje, matyt, ir Baltarusijoje paplitusių XIX a. pr. romantiškų legendų apie Žygimanto Augusto ir Barboros Radvilaitės meilės istoriją, deja, kartais minimų ir istorikų, be A. Šapokos, taip pat Simo Sužiedėlio ir kitų. Rašytojas Fabijonas Neveravičius buvo parašęs istorinį romaną apie Žygimanto Augusto ir Barboros Radvilaitės meilę „Gulbių sala“, jo rankraštis „1944 m. liko Lietuvoje ir dingo“. Šiuolaikinėje lietuviškoje žiniasklaidoje ši legenda skamba ir taip: „Po Barboros Radvilaitės namų langais Neries saloje Žygimantas Augustas apgyvendino iš Vakarų Europos atvežtų meilės paukščių – gulbių.“ Tačiau gulbės (matyt, turimos galvoje Lietuvoje įprastos gulbės giesmininkės (*Cygnus cygnus*) ar gulbės nebylės (*Cygnus olor*) rūšis) yra migruojantys paukščiai, tad jų iš niekur vežti nereikėjo, buvo galima pasigauti ir vietoje. Gulbės minimos jau I Lietuvos Statute (1529), jame numatyta didelė 10 kapų grašių bauda tiems, kas naikins gulbių lizdus ir paims jauniklius (beje, kaip ir sakalų). Be to, Barboros Radvilaitės brolio M. Radvilos Rudojo rūmai, kuriuose ji ir gyveno, buvo ne prie Neries, o prie pat Gedimino kalno vakarinio šlaito. Kartografiniuose ir kituose šaltiniuose nėra duomenų ir apie T. Czackio minėtą (?) „Gulbių salą“ – nesvarbu, natūraliai susiformavusią ar supiltą Neryje. Plačiau žr.: F. Neveravičius, „Gulbių sala“ [dingusio romano fragmentas], įžangos žodis „Paslaptinga sala“, *Literatūra ir menas*, 1990 02 10; R. Ragauskienė, „Cave canem“. Žmogus ir šuo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a., p. 28.

p. 405

[a] SV pavadinimas kitoks: „Vilniaus apsauga“.

[b] SV dalis padalyta į keturias dalis: „Miestą juosusi siena“, „Vartai ir bokštai“, „Sienos išvaizda“, „Sienos nugriovimas“.

c *...buvę per brangu ir...* SV nėra.

p. 406

a Taisydamas Petrą Dubinskį A. Šapoka remiasi Henryku Łowmiańskiu, kurio teksto nenurodo. Kita vertus, su A. Šapokos teiginiais nėra susipažinusi vėlesnė istoriografija. Plačiau žr. H. Łowmiański, Sfałszowany opis obwarowania m. Wilna, *Ateneum Wileńskie*, 1925–1926, t. 3, nr. 9, p. 84. Kitą literatūrą apie Vilniaus miesto sienas žr. aukščiau. Taip pat žr. kapitalinę V. Drėmos senojo Vilniaus architektūros istorijos studiją, kurioje išsamiai aptarti ne tik miesto sienų ir vartų raidos aspektai, V. Drėma, *Dingęs Vilnius*, Vilnius, 1991; L. Girlevičius, Vilniaus miesto fortifikacija XVI a. pradžioje, *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, p. 176–189.

b *...gink Dieve...* SV nėra.

c *...kad šioje vietoje, kur turi eiti mūrai, būtų kieno nors...* SV nėra.

p. 407

a *Metams atleisti nuo karinės prievolės ir nuo kitų naštų miestiečiai turėjo miestą aptverti ir apkasti grioviu bei pylimu apipilti, o vėliau vietoje rąstų tvoros turėjo mūrą išmūryti kiekvienas savajame sklype. Prie 5 vartų turėjo būti laikomos nuolatinės sargybos*. SV nėra.

b *...ir kada jie atlikti buvo...* SV praleista.

c *...už jo...* SV nėra.

p. 408

a II rankr. pieštuku buvo pirašyta raidė o, pagal tai rašome ne „apraveny“, o „opraveny“.

b SV pridėta: *Jose buvo 9 vartai. Vartų buvo numatyta, kiek galima, mažiau, kad mažiau reikėtų sargybų. Aleksandro privilegijoje minimi tik 5 vartai. Sieną bestatant jų atsirado 9. Be to, pilis turėjo dar savo atskirus vartus.*

p. 410

[a] *...tačiau, galimas dalykas, ir jie...* SV nėra.

[b] *Sunku tikėti, kad į šį taip svarbų kelią nebūtų buvę vartų...* SV nėra.

[c] Apie Subačiaus vartus žr.: B. Gudynaitė, T. Poška, Subačiaus vartų ir Šv. Dvasios gatvės Vilniuje 1989–1999 m. tyrinėjimai, *Kultūros paminklai*, 2000, t. 7, p. 163–169; B. R. Vitkauskienė, Iš Zigmunto Mečislovo Čaikovskio rankraščių: Vilniaus Subačiaus vartai, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2010, nr. 57, p. 123–147.

p. 411

[a] Nėra žinoma, kad Vilniaus pilininkui būtų priklausę prižiūrėti ne pilies, o miesto sienas. Pernelyg „meniškas" ir raktų nuo vartelių saugojimo „režimo" apibūdinimas, pateiktas A. Šapokos.

p. 412

[a] Rašydamas apie bastėją A. Šapoka disponavo tam tikra XX a. pradžioje atliktų kasinėjimų medžiaga (žr. toliau). Nors jos nepakako pagrįstoms išvadoms dėl bastioninių įtvirtinimų padaryti, jo įžvalgos, kad bokštas čia buvo ne mažiau reikalingas, pasitvirtino. Tačiau A. Šapoka apskritai laikė, jog „Bokšto kalno požemių mįslė" dar neįminta. Vėlesni archeologiniai ir kitokie tyrimai ją iš esmės atskleidė, tačiau dėl bastėjos statybos datavimo ir autorystės – tradiciškai spėjama, kad projekto autoriumi buvo karo inžinierius F. Gedkantas, – dar vis diskutuojama. Naujausiais tyrėjų duomenimis, ji turėjo būti pastatyta XVI a. paskutiniajame dešimtmetyje. Apie Vilniaus bastėją naujausius tyrimus žr.: I. Jučienė, *Vilniaus artilerijos bastionas*, Vilnius, 1990; L. Girlevičius, Vilniaus bastioniniai įtvirtinimai XVII–XVIII amžiuje, *Lietuvos istorijos studijos,* 2007, nr. 19, p. 9–23; to paties, Vilniaus miesto fortifikacija XVI a. pradžioje, *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha,* p. 184.

[b] Wacławas Michniewiczius (1866–1947) – inžinierius architektas, istorizmo atstovas, daugelio bažnyčių projektų autorius. Bokšto kasinėjimų metu buvo Vilniaus miesto architektas (1904–1912). 1946 m. jo dvarelyje Strebeikiuose (Utenos r.) buvęs asmeninis archyvas – gausybė brėžinių ir rankraščių, kauptų visą gyvenimą, įkūrus mokyklą, buvo sudeginti. Tarp jų, matyt, ir su Bokšto kasinėjimais susijusi medžiaga.

Franciszekas Walickis (1874–1964) – inžinierius geodezas. Kasinėjimų metu buvo Vilniaus miesto dūmos Matavimų skyriaus vedėjas. Šiais kasinėjimais gyvai domėjosi lietuviška spauda, joje pasirodė legendinių Bokšto pilies ir gatvės istorijos „urvinių" versijų. Pasak Mečislovo Davainos-Silvestravičiaus, „vis tai nurodo, kad nuo daugelio šimtų metų lietuviai buvo gana gudrūs ir mokyti, kad galėjo tokius milžiniškus darbus daryti", žr.: M. Dovaina-Silvestravičius, Vilniaus miesto viduryje yra kalnas, *Šaltinis*, 1907 1 28, nr. 50, p. 793–795; Urvo tyrinėjimas, *Vilniaus žinios*, 1907 09 25, nr. 151, p. 2; N. Lukšionytė-Tolvaišienė, Architektas Vaclovas Michnevičius: biografijos ir kūrybos štrichai, *Nuo gotikos iki romantizmo*, Vilnius, 1995, p. 216–227; tos pačios, Architekto Vaclovo Michnevičiaus kūriniai Vilniuje, *Kultūros paminklai*, 2001, nr. 8, p. 170–183.

p. 415

[a] Jos kol kas įtikinamai nepaaiškino ir 1983 m. kasinėjimai. Jų metu į pietus nuo Aušros vartų buvo atkastos bokšto liekanos, jo viduje rasta (platformos?) pėdsakų. Archeologas Vladimiras Grišinas teigia, kad bokštą su gynybine siena jungė akvedukas, juo pakeltas vanduo patekdavęs į mieste esančią talpyklą. Kiti tyrėjai mano, kad tai galėjusi būti bastėja (*rondel*), tarpinė grandis tarp barbakano ir ravelino, pastatyta XVI a. antroje pusėje; žr.: V. Grišinas, Vilniaus „rurmusas", *Kultūros barai*, 1990, nr. 11; L. Girlevičius, Vilniaus miesto fortifikacija XVI a. pradžioje, *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, p. 183–184; R. Butrimaitė, Vilniaus miesto vandentiekis. Archeologinių ir istorinių duomenų sintezė, *ten pat*, p. 196–197.

[b] II rankr ir SV netiksliai: *vaitininko*.

[c] Publikacijoje remiamasi ilgamečio Vilniaus bernardinų bažnyčios zakristijono, kolekcionieriaus Antano Šutino (1851–1922) informacija.

p. 417

[a] Tai ne padavimas, o tiesa. Subačiaus vartuose budelis gyveno jau XVII a. pab. Pvz., 1755 m. spalio mėnesio miesto iždo išlaidų knygoje įrašyta: „Už langų Subačiaus vartuose budeliui pataisymą [sumokėti] 6 auks." 1760 m. lapkritį už langų budeliui Subačiaus vartuose pataisymą sumokėta 5 auks., o už spyną durims 10 auks. Tačiau pasitaikantis teiginys, kad budelis esą gyvenęs požemyje po Subačiaus vartais, yra neti-

kroviškas, žr.: *LVIA*, f. 458, ap. 1, b. 208, l. 26; b. 223, l. 27; W. Zahorski, Stare Wilno w rysunkach Fr. Smuglewicza, *Litwa i Ruś*, 1912, t. 1, nr. 2, p. 78; J. Obst, Kat miasta Wilna, *Litwa i Ruś*, 1913, t. 2, nr. 1, p. 26–27. A. Ragauskas, Vilniaus miesto budelis XVI–XVIII a.: institucija, amatas, žmogus, *Šviesa*, 2006 12 22, p. 6.

p. 418

[a] Naujausius tyrimus žr.: E. Brusokas, Vilniaus tautinė gvardija 1794 m. sukilime, *Acta Academiae artium Vilnensis. Dailė*, 2004, t. 32, p. 47–52; to paties, Gynybinių ir kitų svarbių sukilėliams objektų statybos Vilniuje 1794 m., *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVIII amžiuje: miesto erdvė*, Kaunas, 2007, p. 84–93.

[b] Pažymėtina taikli A. Šapokos įžvalga, kuri kertasi su paplitusiais teiginiais, jog miesto sienos buvusios nugriautos siekiant sunaikinti LDK paveldą, istorinės Lietuvos valstybės ir jos sostinės įvaizdį. Ir kitose šalyse jos buvo griaunamos plečiantis miestams ir juos tvarkant. Būdavo užpilami paprastai jau senokai praradę savo funkcijas ir apleisti grioviai, nugriaunamos tokios pat sienos ir bokštai. Dėl įvairių priežasčių išlikdavo tik įvairūs jų fragmentai. Naujausią publikaciją žr. M. Jučas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmų Vilniuje sunykimas ir nugriovimas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai ir jų atkūrimas Europinės patirties kontekste*, Vilnius, 2009, p.116–124.

p. 421

[a] *...maždaug ten, kur dabar buvusieji Tiškevičių-Mokslų akademijos rūmai*. SV kiek kitaip: *vėliau buvo Tiškevičių rūmai, o lenkų okupacijos laikais – Wróblewskio biblioteka, paskui Mokslų akademija*.

p. 423

[a] Obolas – smulkiausia 1545–1547 m. Vilniaus pinigų kalykloje kaldinta sidabrinė moneta, prilygusi pusei denaro, todėl vadinta ir pusdenariu.

p. 424

[a] Tekste buvo skindelis, žr. Kuo keisti svetimybę „skindelis“? Nevartotinos svetimybės skindelis pakaitas malksna, *Kalbos patarimai*, kn. 4: Leksika: 1. Skolinių vartojimas, Vilnius, 2005, p. 101.

[b] ...*ne*... SV praleista.

p. 425

[a] SV buvo kitaip: *lapkričio*. II rankr. teisingai: *1671 II 24*. Publikacijoje pakeista į 1671 m. vasario 24 d.

[b] Reikėtų patikslinti A. Šapokos teiginius. J. I. Kraszewskis rėmėsi ne „burmistriniais“ aktais (ši problematika negalėjo būti susijusi su burmistro teismu, kuriame buvo nagrinėjamos įvairios smulkios bylos), o miesto tarybos aktais. Tiltą per Nerį ir ne bet kokį, o arkinį, tikrai statė italas pulkininkas Giovanni Baptista Frediani, tačiau 1673 m. tiltą nunešė ledonešis. Architekto laiduotoju ir pažadų tvirtintoju buvo jo tautietis, Vilniaus miesto burmistras Baltramiejus Cynakis. Plačiau žr. A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas*, p. 291.

p. 426

[a] LDK paiždininkis Jonas Mykolas Sologubas mirė 1748 m., todėl po 1761 m. tilto atstatyti negalėjo.

[b] Władysławas Zahorskis (1858–1927), kuriuo A. Šapoka remiasi, rašo, kad tiltas buvo sudegintas. Kad tai buvo padaryta, pažymi ir įvykių liudininkas J. Frankas; žr.: W. Zahorski, *Przewodnik po Wilnie*, Wilno, 1910, p. 130–131; J. Frankas, *Atsiminimai apie Vilnių*, Vilnius, 2001, p. 385, 389.

[c] II rankr. turinyje toks pavadinimas, bet pačiame II rankr. tekste „Vilniaus miesto aprūpinimas vandeniu“.

p. 427

[a] Apie senojo Vilniaus vandentiekį po A. Šapokos pasirodė dvi studijos – J. Jurginio ir Jono Jurkšto, iš jų vertingesnė pastaroji. Joje išsamiai aptariami daugelis klausimų. Ta-

čiau ji nedokumentuota. Senojo vandentiekio istorija, kaip ir daugelis senojo Vilniaus istorijos aspektų, dar laukia savojo tyrėjo ir solidžios monografijos (literatūrą apie šaltinius žr. komentare toliau). Tikėtina, kad ja taps Ramunės Butrimaitės rengiama disertacija „XVI–XIX a. Vilniaus miesto vandens įrenginiai archeologiniais duomenimis“. Kaip ir daugeliu kitų atveju, A. Šapokos tyrinėjimai kitiems senojo Vilniaus vandentiekio tyrėjams nėra žinomi. O jo teiginiai, pavyzdžiui, dėl Župronių-Misionierių šaltinių panaudojimo miesto vandentiekiui XVI a., – abejojama, ar jie tikrai buvo panaudoti, – praverstų. Plačiau žr.: J. Jurginis, Vilniaus miesto vandentiekis XV–XVIII amžiais, *Valstybinis Lietuvos TSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis*, 1958, t. 1, p. 67–72; J. Jurkštas, *Senieji Vilniaus vandenys*, Vilnius, 1990; *Senasis Vilniaus vandentiekis, 1501–2001*, sudarytojai V. Mažunaitis, J. Jurkštas, Vilnius, 2001; R. Butrimaitė, Vilniaus miesto vandentiekis. Archeologinių ir istorinių duomenų sintezė, *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, p. 190–198.

p. 431

[a] SV dalis pavadinta „Vilniaus aprašymai“ ir padalyta į tris skyrius: „Amžininkai apie senąjį Vilnių“, „Brauno atlaso kratinys“, „Radvilo žemėlapio atkirtis“.

[b] Turimas galvoje lenkų humanisto istoriko Motiejaus Miechovitos (Matheas de Miechow, Maciej z Miechowa, 1457–1523) veikalas „Traktatas apie dvi Sarmatijas: Azijos ir Europos“, išspausdintas Krokuvoje 1517 m. Apie jį lietuvių ir kitoje istoriografijoje daug rašyta. Žr. [Mathias de Miechow,] *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis* [Cracoviae: Ioannes Haller, 1517].

[c] *...ant Grodeckio...* SV nėra.

[d] *...Antverpene...* SV nėra.

[e] Lenkų kartografo Wacławo Grodeckio (1535–1591) dviejų dalių „Lenkijos ir gretimų žemių žemėlapis“ (*Poloniae finitimarumgue locorum descriptio*) su 724 geografinių objektų sąrašu buvo parengtas 1556 m. ir išleistas Bazelyje 1562 m. (neišlikęs). Jis buvo paremtas kartografo Bernardo Wapowskio (m. 1535) darbu ir savo ruožtu daugelį kartų perspausdintas olandų kartografo Abrahamo Ortelijaus (1527–1598) žemėlapių rinkinyje-geografiniame atlase „Pasaulio vaizdas“ (*Theatrum orbis terrarum*), pirmą kartą išleistame Antverpene 1570 m.

f Šv. Romos imperatoriaus Maksimilijono I pasiuntinio, diplomato Sigizmundo Herbersteino (Sigismund von Herberstein, 1486–1566), 1517 ir 1526 m. kaip tarpininko tarp LDK ir Maskvos DK vykusio į Maskvos DK, užrašuose (*Rerum Moscoviticarum Commentarii)*, publikuotuose 1551 m. Bazelyje, yra įvairių žinių apie LDK geografiją, istoriją, buitį, taip pat ir Vilniaus aprašymas. Jis plačiai naudojamas LDK raštijos ir kitos problematikos tyrėjų.

p. 432

a *...(t. y. Šv. Jono)...* A. Šapokos intarpas.

b *...(Trakų g.).* A. Šapokos intarpas.

c *...(Lucko?).* A. Šapokos intarpas.

d *Toliau sekantį Vilniaus apibūdinimą randame Krasinskio Lenkijos aprašyme „Polonia", išėjusiame 1574 m. Bolonijoje...* SV klaidingai: *Toliau Vilniaus apibūdinimą randame Krasinskio Lenkijos aprašyme (Polonia, 1574).*

e Turimas galvoje lenkų autoriaus, Krokuvos kanauninko, istoriko Jano Andrzejaus Krasińskio (1550–1612) veikalas „Lenkija" (*Polonia*), išleistas 1574 m. Bolonėje. A. Šapoka suklydo, nurodydamas, kad Vilniaus aprašymas yra [I] skyriuje „De Lithuania, moribus, origine et sacris Lithuanorum ritibus" [f. 94-100v]. Išties jis yra II knygos II skyriuje „De Nobilibus Lithuaniae urbibus" (f.101-104v). Matyt, susipainiota todėl, kad aptardamas XVI a. autorių atsiliepimus apie Vilnių A. Šapoka rėmėsi J. Fijałeko publikacija, o perskaityti pačių autorių leidinių neturėjo galimybės.

p. 433

a *...dabar jų daugelį išnaikinus, miškų vietoje, sunaikinus pirmykštį barbariškumą...* SV praleista pažymint tai ženklu ...

b *Daug plačiau, tačiau, deja, labai netiksliai, be jokios kritikos sutraukus visas ir seniausias, patikimas ir nepatikimas žinias („yra apsuptas mūrų") Vilnius [aprašytas] jau daug kartų minėtajame...* Sakinys kiek pakoreguotas, nes A. Šapoka kiek netiksliai suformulavo ar buvo suklysta perrašant. Todėl, matyt, didžioji jo dalis (*Daug plačiau, tačiau, deja,*

labai netiksliai, be jokios kritikos sutraukus visas ir seniausias, patikimas ir nepatikimas žinias, Vilnius yra apsuptas mūrų jau daug kartų minėtajame) SV buvo tiesiog praleista.

c *...1588 m...* SV nurodyti kiti metai: *1576 m*. A. Šapoka kiek netikslus. Pirmasis Vilniaus vaizdas ir aprašymas buvo publikuotas vokiečių topogeografo Georgo Brauno (apie 1541–1622) parengto, o raižytojo Franco Hogenbergo (apie 1538–1590) išraižyto „Pasaulio miestų“ (*Civitates orbis terrarum*) vaizdų atlaso trečiojoje knygoje, pirmą kartą išleistoje Kelne 1581 m. 1588 m. išėjo tik vienas iš vėlesnių lotyniškų atlaso leidimų. Apie jį daug rašyta Vilniaus istorijos, architektūros, geografijos ir kartografijos tyrinėtojų. Vilniaus miesto aprašymas ne kartą publikuotas ir lietuvių kalba. Tačiau literatūroje iki šiol nesutariama dėl atvaizdo bei legendos išsamumo ir tikslumo. A. Šapoka tik išdėstė kritišką nuostatą dėl legendos, jos ir vaizdo plačiau neanalizavo, žr. B. R. Vitkauskienė, Georgas Braunas, *VŽPBŽ*.

d *Kad tai ne savarankiškas aprašymas, bet kompiliacija iš įvairių ankstyvesnių autorių, dažniausiai taip pat kompiliavusių, mes galėsim pastebėti ir lygindami su mūsų tik ką pacituotaisiais tekstais...* SV performuluota: *aprašymas yra sudarytas iš ankstyvesnių autorių, kurie taip pat kitus kompiliavo. Žinios duotos be jokios atrankos ir kritikos – tikras kratinys. Greta patikimų faktų, žinomų iš kitų šaltinių, duota ir paskalų, kurios tegali priklausyti pasakom, o ne istorinei tikrenybei. Tai gana aišku iš paties pasakojimo*. Pažymėtina, kad II rankr. įsivėlė netikslumas, kai prie sakinio pabaigos *su mūsų tik ką pacituotaisiais tekstais...* buvo prirašyta: *, Brauno atlase*. Išties žodžiais „Brauno atlase“ pradedamas kitas sakinys. Taip ir patikslinta.

e *...die Wilde*. SV tik: *Wilde*.

p. 434

a ..(*aula*)... A. Šapokos nuoroda. Matyt, autorius nebuvo tikras, kad vertimas „rusų kiemas“ yra tinkamiausias, todėl paliko galimybę skaitytojui ir pačiam spręsti.

b *...kieto...* SV netiksliai: *kito*.

p. 435

a *...niekas nevartoja lovų (!)*. Šauktukas įterptas A. Šapokos.

b *Naudojamieji gyvuliai...* SV kitaip: *naminiai gyvuliai (arkliai)*.

p. 436

a *Dėl to nenuostabu, kad iš lietuvių pusės kartais būdavo bandoma į juos reaguoti, atitaisyti*. SV nėra

b Palyginus A. Šapokos pateiktą vertimą su „Naujojoje Romuvoje" esančiuoju, matyti, kad jie skiriasi. Greičiausia A. Šapoka į lietuvių kalbą vertė pats.

p. 437

a *...(lietuviai)...* A. Šapokos nuroda.

p. 438

a A. Šapoka palaiko istoriografijoje vyraujančią nuostatą, kad 1578 m. A. Gvagnini vardu išleista kronika esanti M Strijkovskio, o pirmasis esąs plagiatorius. Šiai problemai, kaip ir apskritai šių dviejų autorių kūrybai, pastaruoju metu skirta nemažai dėmesio lietuvių ir kitų šalių istoriografijoje. Janas Jurkiewiczius kelia mintį, kad į A. Gvagnini reikia žiūrėti ne tik kaip į plagiatorių ir kompiliatorių, bet ir kaip į mokslo populiarintoją. Bet toks siūlymas neišsprendžia aukščiau keltos problemos. Plačiau žr.: J. Jurkiewicz, Tablice zamków inflanckich w dziełach Macieja Stryjkowskiego i Aleksandra Gwagnina, *Litwa w epoce Wazów*, Warszawa, 2006, p. 375–397; to paties, Czy tylko plagiat? Uwagi w kwestii autorstwa Sarmatiae Europeae descriptio (1578), *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*, Vilnius, 2007, p. 67–96.

b SV šio vietoje įrašyta*: Toje lotyniškoje kronikoje, dėl kurios M. Stryjkowskis puolė A. Guagnini, kad rankraštį iš jo pasisavinęs, rašoma:*

c II rankr. neužpildytų skliaustų ženklas *( )*, matyt, išnašos numeriui užrašyti, liko tuščias.

d *...Kijevo....* SV kitaip: *Lvovo*.

e *...(Lucko vakarinė dalis Palenkėje)...* SV nėra.

[f] Palyginus A. Šapokos pateiktą vertimą su „Karo archyve“ esančiuoju, matyti, kad jie skiriasi. „Karo archyve“ publikuotas tekstas verstas leitenanto K. Kepalo ir inžinieriaus M. Ratauto. Greičiausia A. Šapoka jį koregavo ar iš J. Fijaleko publikacijos pats išvertė į lietuvių kalbą.

p. 439

[a] A. Šapoka nurodo olandų geografo ir kartografo Henriko Hondijaus (1597–1651) 1638 m. leidimą. Tačiau pirmą kartą kartografijoje atskiras „Lietuvos“ (*Lithvania*) vaizdas pateiktas Gerhardo Merkatoriaus (1512–1594) „Atlaso“ 1595 m. leidime (parengtas apie 1570 m.), o vėlesniuose atlaso leidimuose G. Merkatoriaus įpėdinių kartotas. A. Šapokos minimas 1638 m. leidimas yra M. K. Radvilos 1613 m. LDK žemėlapio „Magni Ducatus Lithuaniae... descriptio“ laida, kurių pradedant 1636 m. Henricas Hondijus išleido keliolika laidų (įvairių variantų). Jis pakeitė G. Merkatoriaus LDK žemėlapį; žr.: A. A. Gliožaitis, Kunigaikščio M. K. Radvilos Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės 1613 m. žemėlapis, Žiemgala, 2007, nr. 1; A. Muzikevičius, Gerardo Merkatoriaus Lietuvos žemėlapio leidimai, *Knygotyra*, 2010, nr. 55, p. 316–326.

[b] ...*matrone palam concubinos habent*. SV nėra.

[c] Jodocas Willichiusas (1501–1552), medicinos ir klasikinės filologijos daktaras, istorikas, leidėjas, vertėjas, komentatorius, Viadrinos universiteto Frankfurte prie Oderio profesorius. Gimė Kunigaikštiškoje Prūsijoje, todėl neatsitiktinai lankėsi Vilniuje. 1551 m. išleido Tacito „Germania“ leidimą ir pateikė jo komentarus. A. Šapoka, kaip ir kitais atvejais, nesinaudojo J. Willichiuso publikacija, o rėmėsi M. Homolickio pateiktu tekstu.

[d] II rankr. A. Šapoka nurodo lenkišką formą: *iš Laponijos*, lenk. *Laponia*. Įprasta forma – Laplandija, kitaip Sapmi (samių kalba – Sápmi, suom. *Lappi*, švedų ir norv. *Lappland*); regionas šiaurinėje Skandinavijos pusiasalio dalyje.

[e] A. Šapokos tekstas buvo kiek nerišlus: „*Esą neabejotina, kad tik kailių prekybos reikalui Vilniuje apsigyvenę vokiečių pirklių, susispietusių savo gatvėje, kuri esanti mūrine, gražių rūmų joje esą.*“ Matyt, taip atsitiko nesant galimybės patikslinti vertimą ar dėl teksto perrašymo klaidų. Mykolas Homolickis, kuriuo rėmėsi A. Šapoka, rašė taip: „Nie wątpi nawet Willichius, że najbardziej dla prowadzenia tego handlu futrami, kupcy nie-

mieccy osiadali w Wilnie, od których cała jedna ulica, z murowanych domów pięknie pobudowana, Niemiecką się też nazywa“, žr. M. Homolicki, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe*. Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 71.

p. 441

[a] SV ši knygos dalis pavadinta „Bajorijos priespaudoje“.

[b] SV skyrius pavadintas „Miesto teisių siaurinimas“.

[c] A. Šapokos teiginys labai ginčytinas. Absoliutizmas kaip teisinis politinis reiškinys atsirado tik naujaisiais laikais. Senoji Lietuva nė iš tolo nebuvo panaši į asboliutinę monarchiją. Matyt, autorius taip pasakė norėdamas priešpriešinti LDK santvarką Lenkijos santvarkai. „Vilnius Lietuvos gyvenime“ apie XVI a. vid. jis rašė: „Sueidama į personalinę uniją su Lenkija, Lietuva buvo absoliutinė monarchija, turinti vis dėlto vieną privilegijuotą luomą – bajoriją.“ Pats A. Šapoka 1939 m. straipsnyje „Vilnius – politinis Lietuvos centras“ teigė: „Didžiulė jo [Gedimino – *A. R.*] ir jo sūnų valstybė iki pat Vytauto laikų nebuvo centralizuota monarchija. Priešingai, tai buvo atskirų sritinių valstybėlių-kunigaikštijų junginys, kurio prieky stovėjo didysis kunigaikštis, valdančiosios šeimos galva.“

[d] *...valstybėje viską gali ir...* SV nėra.

p. 442

[a] *...visų DLK miestų interesus...* SV kitaip: *savo teises*.

[b] *...skiriamas grindinio remontui bei naujų gatvių grindimui...* SV nėra.

[c] *Kaip matome, beveik visi šitie nauji pajamų šaltiniai lietė grynai Vilniaus miestiečius*. SV nėra.

[d] SV šioje vietoje įterpta*: Miesto išlaikymo našta dabar ant jų pečių užkrauta*.

[e] *Privilegijų, naujų teisių, kaip minėta, šitam laikotarpy nebuvo duota. Tik buvo tvirtinami senieji privilegijų dokumentai*. SV nėra.

p. 443

[a] *Mokesčių paskyrimo teisė* priklausė valdovui. SV nėra.

p. 444

[a] *...absoliučiai jokios reikšmės, jokio...* SV nėra.

[b] A.Šapoka neteisus – miestiečiams „tepti valdovo ratus“ reikėjo nuolat ir tai apsimokėjo. Istorikas kiek sumenkino valdovo vaidmenį Abiejų Tautų Respublikoje, tačiau apskritai Vilniaus miestietijos būklę įvertino teisingai. Plačiau žr.: A. Ragauskas, Vilniaus miestiečių valdančiojo elito dalyvavimas seimuose XVII a. antroje pusėje, *Lituanistica*, 1998, nr. 4 (36), p. 18–40; to paties, *Vilniaus miesto valdantysis elitas*, p. 300–370.

[c] *... magistrato – tarybos...* SV: *magistrato tarybos*.

p. 445

[a] *Kam tai buvo daroma, suprantama*. SV nėra.

p. 446

[a] *...senoviškai...* SV nėra.

p. 447

[a] *respective* (lot) – kitaip.

[b] *...galėjo būti...* SV nėra.

[c] *...iš tikrųjų...* SV nėra.

p. 448

[a] *...miestas ir miestiečiai...* SV kitaip: *gyventojai*.

[b] *...neretai...* SV nėra.

[c] *pacta conventa* (lot.) – sulygtos sąlygos.

p. 449

[a] ...*maršalka*. SV kitaip: *maršalas*.

[b] Lietuvos Metrikos saugojimo Vilniaus miestiečių namuose klausimu pasirodė naujų tyrimų. Naujausias publikacijas žr.: A. Ragauskas, Nauji duomenys apie Vilniaus miestiečius, kurių namuose XVII a. saugota Lietuvos Metrika, *Lietuvos Metrikos naujienos,* 2000, nr. 4, p. 24 – 27; R. Jurgaitis, Ar XVIII a. pabaigoje buvo pastatyti Lietuvos Metrikos rūmai Vilniuje?, *Lietuvos Metrikos naujienos*, 2006, nr. 8, p. 51–55.

[c] ...*Kliučatos*... II rankr. ir SV klaidingai: *Klinčatos*.

[d] XVIII a. Vilniaus Žemutinės pilies teritojoje, jos atskiruose pastatuose – Katedroje, Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo rūmuose, Arsenale, vienoje iš aikščių – vyko intensyvus viešasis gyvenimas – politinis, teisminis, religinis, taip pat ir kariškas. Šiuo požiūriu Žemutinei piliai negalėjo prilygti jokia kita Vilniaus viešoji erdvė – pastatas ar aikštė. Tik kai kuriais atvejais, pirmiausia per Kosciuškos sukilimą, kai kurias funkcijas atliko Rotušės aikštė. Viešasis gyvenimas Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje galėjo būti nepalyginti intesyvesnis, jeigu su Vilniumi – teisine LDK sostine – faktiškai nebūtų konkuravęs Gardinas, kuriame vyko analogiški politiniai įvykiai, o svarbiausia – Lenkijos ir Lietuvos seimai, kurių metu mieste rezidavo valdovas ir jo dvaras, aukščiausieji valstybės pareigūnai. Dėl šios priežasties investicijos teko ne Lietuvos valdovų rūmų Vilniuje rekonstrukcijai ar remontui, o Gardino piliai. Žemutinės pilies teritorijoje vykusiam viešajam gyvenimui XVIII a. pakako jau aptartos „infrastruktūros“, o patys Valdovų rūmai, priklausę pilininko jurisdikai, buvo išnuomoti, išparduoti privatiems asmenims, deramai jais pasirūpinti negalėjusiems. Dėl to intensyvus viešasis gyvenimas, daugiausia vykęs pietvakarinėje komplekso dalyje, smarkiai kontrastavo su apleistais Valdovų rūmais. Plačiau žr.: A. Ragauskas, Viešasis gyvenimas Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje XVIII a., *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje: 2005–2006 m. tyrimai*, p. 100–110; R. Jurgaitis, Bajoriškas seimelis mieste: kur vykdavo Vilniaus seimelio posėdžiai 1717–1795 m.?, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVIII amžiuje: miesto erdvė*, p. 45–53.

p. 450

[a] *...(pereito karo metu jie buvo sunaikinti ir dabar kalbama apie jų atstatymą)...* SV praleista.

[b] *...dabar Švietimo minsiterijos*. SV praleista.

[c] *...jų...* SV praleista.

[d] *...kur dabar Mokslų akademijos rūmai...* SV praleista.

[e] *...Bžostovskių...* SV praleista.

p. 451

[a] Apie Šv. Onos bažnyčią statybos problemą žr. aukščiau minėtus V. Drėmos ir kitų tyrimus. Šv. Onos brolija taip pat yra sulaukusi atskiro tyrimo. Plačiau žr. J. Pivoriūnaitė, Vilniaus Šv. Onos brolija ir socialinė jos padėtis XVI a., *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2000 , t. 16, p. 117–116.

[b] Šv. Kazimiero koplyčios statybos iš esmės buvo baigtos dar Zigmanto Vazos meistrų. Naujausius tyrinėjimus apie šv. Kazimiero koplyčią žr.: B. R. Vitkauskienė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmų rekonstrukcija valdant Zigmantui ir Vladislovui Vazoms, *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos,* p. 110–118; tos pačios, Šv. Kazimiero koplyčios fundacija, statybos ir dekoravimas XVII a. šaltinių duomenimis, Šventasis Kazimieras istorijos vyksme. Įvaizdis ir refleksija, sudarė P. Subačius, Vilnius, 2006, p. 31–56; tos pačios, Karaliaus Zigmanto Vazos užsakymai Vilniaus Žemutinėje pilyje, *Dailė LDK miestuose: poreikiai ir užsakymai*, sudarytoja: Aistė Paliušytė, Vilnius, 2006, p. 46–68; P. J. Jamski, Kaplica Św. Kazimierza w Wilnie i jej twórcy, *LDK sakralinė dailė: atodangos ir naujieji kontekstai*, sudarė R. Janonienė, Vilnius, 2008, p. 91–112; to paties, Marmuro ir statybinio akmens užpirkimai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje valdant Žygimantui Vazai, *Lietuvos dailės muziejaus metraštis*, 2005, t. 7, p. 219–230.

p. 452

[a] A. Šapoka, matyt, nežinojo apie vilnietį burmistrą Ignotą Dubavičių (m. po 1637 02 12/pr. 04 13). Iš stačiatikių tapęs unitu, o galiausiai kataliku, jis buvo pirmasis Vil-

niaus basųjų karmelitų vienuolyno prie Aušros vartų fundatorius. Iš Liublino 1626 m. atvykusiems vienuoliams 1626–1627 m. už 5000 auks. I. Dubavičius nupirko sklypą, šešis mūrinius ir medinius namus, pastatė medinę bažnytėlę. Nuolat dosniai rėmė vienuolius finansiškai ir vėliau. Testamentu dovanojo 1631 m. pirktą Velkovičiaus mūrnamį Rotušės aikštėje. Tokios apimties fundacija gan unikali Vilniaus miesto valdžios elite – analogišką fundaciją padarė tik XVII a. pab. burmistro Stepono Karasio našlė, funduodama vizitiečių vienuolyną. Vaikaičiai dėl kai kurių I. Dubavičiaus fundacijų basiesiems karmelitams ir bazilijonams bylinėjosi XVII a. vid.–XVIII a. pr. Pažymėtina, kad basųjų karmelitų I. Dubavičius tradiciškai laikomas vienu didžiausių mecenatų. 1650 m. Krokuvoje išleistas kūrinys „De Vita gestis ac miraculis S. Matris nostrae Theresiae a Jesu Seraphicae Virginis [...]“, šalia karalių ir didikų Stepono Paco, Leono Sapiegos, dedikuotas ir I. Dubavičiui. Kituose dokumentuose basųjų karmelitų jis tituluojamas kaip „fundatoris conventus istius“. Vilniaus miestietijos ikonografijos kontekste išliko unikalus I. Dubavičiaus portretas, dar XX a. pradžioje kabojęs Šv. Teresės bažnyčios zakristijoje (dabar saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje). Tokias fundacijas Vilniaus bazilijonams teikti galėjo tik labai turtingas miestietis. Juo I. Dubavičius ir buvo. Plačiau žr. A. Ragauskas, Dubavičiai, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės enciklopedija*, Vilnius, 2010, t. 1 (mašinraštis).

b *...protestantų...* SV netiksliai: *evangelikų*. II rankr. buvo *protestonų*.

c SV šioje vietoje įterpta: *(Radvilo Rudojo)*.

d *protestantai...* SV netiksliai: *evangelikai*. II rankr. buvo *protestonai*.

p. 454

a A.Šapoka kiek perdeda Vilniaus miesto valdžios situacijos beviltiškumą. Geriau ar blogiau, bet ji atliko savo funkcijas iki pat valstybės gyvavimo pabaigos.

b *...sluoksniai...* SV netiksliai: *luomai*.

c *...tarėjams*. II rankr. ir SV klaidingai: *tarėjams suolininkams*.

p. 455

[a] A. Šapoka, regis, netiksliai suprato Vilniaus pirklių bendruomenės organizacijos pobūdžio. Jie nebuvo organizuoti gildijomis, o priklausė vienai „gildijai“ – „Vilniaus pirklių bendruomenei“ (*Communitatis Mercatoriae Vilnensis*, *Izba Kupiecka Wileńska*), kurią valdė „Šešiasdešimties vyrų valdyba“ (*Communitas mercatoriae sexagintavirorum*, *Sześciudziesiąt mężów*). Ši organizacija nuo XVII a. antrojo ketvirčio iki XVIII a. pirmojo ketvirčio buvo perėmusi visos miestiečių bendruomenės (taip pat ir amatininkų) atstovavimo teisę. Plačiau žr. A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas*, p. 86–92, 327–331.

[b] ...žemesnio... SV neteisingai: žymesnio.

[c] A. Šapoka klysta. Kaip jau minėta, cechai Vilniuje pradėti steigti XV a. pab., o 1552 m. cechų steigimo ir jų statutų tvirtinimo teisę gavo ir miesto valdžia. Plačiau žr. A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas*, p. 329.

[d] *societates seu collegia* (lot.) – brolijos arba draugijos.

[e] *...kepurininkai, laikrodininkai-graveriai, „chirurgai“, mėsininkai...* SV praleista.

[f] *...statindariai...* II rankr. ir SV buvo kitaip: *bosininkai*.

[g] A. Šapoka klysta, kaip ir daugelis jį kartojusių autorių. Cechų seniūnai vietų magistrate (suprantant jį kaip tarybą ir suolininkų teismą) senajame Vilniuje niekada nėra išsireikalavę. Plačiau žr. A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas*, p. 327–331.

p. 456

[a] *Kiek jų tada Vilniuje buvo, nežinome...* SV nėra.

[b] Neaišku, kodėl A. Šapoka taip teigia dėl žydų gydytojų skaičiaus Vilniuje. Nėra duomenų, jog taip būtų buvę. Senajame Vilniuje buvo keliolika žydų – medicinos daktarų, plačiau apie juos nėra rašyta. Israelis Cohenas 1943 m. išleistoje kapitalinėje ir šiol nepralenktoje studijoje „Vilna“, – ja rėmėsi ir A. Šapoka, – pateikė vertingų duomenų apie mediciną ir medikus Vilniaus žydų kahale. Tai iš tolimų kraštų atvykęs Josefas Delmedigo († 1655), kelerius metus (1620–1624 m.) gyvenęs Vilniuje ir buvęs kunigaikščio Kristupo Radvilos Perkūno gydytoju; vilnietis Yekutielis ben Leibas, studi-

javęs Paduvoje ir maždaug nuo 1733 m. praktikavęs Vilniuje; vilnietis Judahas ben Mordecai ha-Levi Hurwitzas († 1797), taip pat studijavęs Paduvoje ir kurį laiką dirbęs Vilniuje, o paskui Pandėlyje, Žagarėje, Mintaujoje ir Gardine; Aaronas Gordonas (apie XVII a. vid.–po 1716), medicinos daktaras, Paduvos universiteto auklėtinis. Apie jį kiek plačiau. Kaip ir daugelis kitų to meto diplomuotų medikų, A. Gordonas buvo turtingas žmogus. 1709 m. jis paskolino vienam žydui 800 auks., o už tai jam buvo įkeistas namas, stovėjęs tarp Žydų ir Mėsinių gatvių. Jo sūnus Michaelis dar paskolino 16 000 auks. ir galiausiai perėmė namą savo nuosavybėn. 1748 m. Gordonai pardavė jį didikui Lopočiui, po 30 m. jis atiteko vyskupui Wolczackiui. Galiausiai 1792 m. jis vėl atiteko vienam Gordonų giminės nariui Kreinui, kuris atskiras jo dalis išpardavė. Vieną nusipirko žydų siuvėjų brolija ir pavertė sinagoga. A. Gordonas buvo įtakingas asmuo Vilniaus žydų bendruomenėje, gynė jos interesus. 1713 m. jis su Judahu ben Isaacu buvo Vilniaus žydų bendruomenės „pasiuntiniais“ į seimą, Varšuvoje susitiko su Vilniaus magistrato pasiuntiniais. Buvo sutarta, kad speciali komisija ištirs atitinkamas jų privilegijas ir nustatys teritorijas, kur žydams bus leista ramiai apsigyventi. Magistrato pasiuntiniai nesutiko dėl komisijos sudėties –dviejų vyskupų ir Vilniaus vaivados, dėl to tyrimas ir nebuvo atliktas. Vis dėlto tais pačiais 1713 m. karalius Augustas II patvirtino Vilniaus žydams naują privilegiją. Joje jiems suteikta teisė statyti ir pirkti pastatus bet kokioje miesto dalyje, pardavinėti alkoholį. Taip pat leista artimiausius 20 m. pardavinėti bet kokias prekes parduotuvėse gatvėse, žydų amatininkai atleisti nuo mokesčių cechams mokėjimo, o namai nuo vadinamosios „svečių apgyvendinimo“ prievolės. Galima spėti, kad A. Gordonas prisidėjo, jog žydai gautų šią jiems palankią privilegiją. Vėliau jam taip pat pavyko pasiekti, kad jo pacientas vyskupas Sinkevičius leistų žydams aptverti jų kapines. 1714 m. A. Gordonas buvo Vilniaus kahalo vyresniuoju ir pirmininkavo Vaadui – Lietuvos žydų susirinkimui, įvykusiam Vilniuje. Jo parašas yra ir analogiškame 1716 m. Vaado susirinkimo Pinkase. Apskritai senojo Vilniaus žydų istorijos tyrimų stokojama. Plačiau žr.: J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, Wilno, 1840, t. 2, p. 89; I. Cohen, *Vilna*, Philadeplphia, 1943, p. 61–63, 97–98, 152, 206; D. Blažytė, Vilniaus magistratas ir žydų bendruomenė XVIII amžiuje, *Vilniaus Gaonas ir žydų kultūros keliai*, Vilnius, 1999, p. 293–299; E. Meilus, Senųjų Vilniaus žydų kapinių Šnipiškėse istorija Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikais, *Miestų praeitis*, 2009, nr. 2 [el. išteklius: http://www.istorija.lt/html/mts/mp2/scr/08.htm].

p. 457

[a] Apie kalėjimus Vilniaus pilių teritorijoje žr. D. Burba, Vilniaus pilies bokšto kalėjimas XVIII a. Lokalizacija, bausmių pobūdis ir jų atlikimo praktika, *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, p. 297–316.

[b] *1655 m. sunaikintas Vilnius...* SV kitaip: *Maskvos okupacijoje sunaikintas Vilnius*.

[c] A. Šapoka pateikia supaprastintą vaizdą. Apie realiai įvairesnį Vilniaus Žemutinės pilies rūmų ir teritorijos panaudojimą XVIII a. žr.: A. Ragauskas, Viešasis gyvenimas Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje XVIII a., *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje: 2005–2006 m. tyrimai*, p. 100–110; D. Burba, Vilniaus Žemutinės pilies rezidencinių rūmų gyventojų socialinis portretas 1766–1799 m., *ten pat*, p. 141–158; L. Glemža, Žemutinė pilis 1793–1799 m. Vilniaus miesto planuose iš Rusijos karo istorijos archyvo, *ten pat*, p. 383–391.

[d] *...tad ekonominio gyvumo negalėjo būti*. SV nėra.

[e] *...ad hoc* (lot.) – šiam tikslui. SV buvo pakeista: *laikinės*.

[f] *...kur pagaliau Tyzenhauzas savo veiklą plėtė ir kūrė kultūros centrą*. SV kitaip: *Tyzenhauzas kūrė Gardine pramonės ir kultūros centrą, tačiau ir čia nieko žymesnio nebuvo pasiekta*.

[g] *...Rusų laikų...* SV kiek kitaip: *rusų okupacijos*.

[h] *...miestiečiai prislėgti bajorijos. Senojo miesto puošnumo bei didybės buvo belikę tik pėdsakai, nes šitais miestiečių priespaudos laikais jis buvo patyręs daug skaudžių smūgių, nuo kurių žuvo daugumas senųjų pastatų, o naujai atsistatyti, išsaugant senąjį charakterį, Vilnius nebepajėgė*. SV praleista.

p. 458

[a] SV sudaryta atskira IX dalis „Vilniaus nelaimės“. Savo ruožtu ji buvo suskirstyta į tris skyrius – „Didysis miesto gaisras“, „Siaubinga rusų invazija“, „XVIII amžiaus smūgiai“.

[b] Maltretúoti (pranc. *maltraiter*) – blogai su kuo nors elgtis, engti, kankinti, niekinti.

c *Mūsų kalbamajame laikotarpy Vilnius turėjo daug sukrėtimų. Vyko jame taip pat daug įvykių, miesto gerbūvio nekėlusių, pav., tikybinių kovų iššauktieji ekscesai, jau minėtos didžiūnų savitarpio kovos ir panašūs reiškiniai*. SV nėra.

p. 459

a Apie 1610 m. gaisrą yra paskelbta ir naujų šaltinių. Tai vilniečio tarėjo Motiejaus Vorbeko-Lettowo (1593–1663) aprašymas atsiminimuose „Atminties lobynas“, italo Alessandro Cili (apie 1565–po 1636) aprašymas 1627 m. išleistoje knygelėje ir Vilniaus kolegijos 1610 m. metiniame laiške „Annuae litterae Collegii Vilnensis“ Jėzuitų ordino vadovybei. Matyt, jo pagrindu ir buvo parengta santrauka apie 1610 m. gaisrą, paskelbta 1615 m. išspausdintame Jėzuitų ordino 1610 m. veiklos apžvalgoje. Dviejuose anoniminiuose kūriniuose aprašytas ir 1645 m. gaisras, kurio realumą ar dydį dar reikėtų nustatyti. Štai viename teigiama, kad sklidę gandai, jog gaisrą sukėlę kažkokie maskvėnai (Moskwa), šaudydami į miestą paraku ir salietra išteptas strėles, arba jis prasidėjęs dėl labai paplitusio tabako, didžiai kenkiančio sveikatai, rūkymo – gal nukritęs koks degalas ir sukėlęs gaisrą. Kitame aprašyme nurodyta labai proziška priežastis – kepėjos aplaidumas. Pasak pirmojo aprašymo, jis prasidėjęs Dievo kūno šventės dieną priemiestyje už Šv. Jurgio bažnyčios, siautęs iki pat mūrinio tilto. Jame žuvę Šv. Marijos [Magdalietės] bažnyčioje pasislėpę 50 žmonių, kuriuos pražudė nuo ugnies įkritę jos skliautai. Sudegę daugybė grūdų ir medienos upėje, matyt, buvę laivuose ar pakrantėje. Teigiama, kad gaisre nenukentėjo Šv. Mikalojaus bažnyčia. Kitame aprašyme sakoma, kad jis prasidėjęs šeštadienį naktį prieš Šv. Trejybės šventę. Jo metu sudegę 1 500 mūrinių ir medinių namų, trys puikios bažnyčios – Šv. Marijos [Magdalietės] su 50 žmonių, karmelitų (matyt, Šv. Jurgio) su visu vienuolynu, taip pat viena moterų vienuolių bažnyčia. Sudegę daugybė turto, daugelis miestiečių nuskurdę. Tačiau kiti šaltiniai, berods, tokio didžiulio gaisro nemini, todėl šie aprašymai gali būti netikslūs ar apskritai išgalvoti kažkokių tabako ir maskvėnų nekentėjų. Žr.: K. Zawadzki, *Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI-XVIII wieku*, Warszawa, 2002, p. 166–167 (aptaria vienkartinius leidinius: *Nowiny pewne o nieszczęsnym pożarze wileńskim, który się stał w roku 1645. Nota jako o Marijej Magdalenie* [b. d. m., po 6 11 1645]; *Pieśń nowa żałosna o pożarze wileńskim, który się przydał dniá 11 czerwcá roku 1645, kedy domów z kamienicami na pułtora tysiąca i trzy kośćioły zgorzały*, [b. d. m., po 6 11 1645]); A. Ragauskas, Iš XVII a. Vilniaus miestiečių valdančiojo elito istorijos: M. Vorbekas-Lettowas

(1593–1663) ir jo „Atminties lobynas“, *Lietuvos istorijos metraštis 1996*, Vilnius, 1997, p. 5–42; Du liudijimai apie 1610 m. didįjį Vilniaus gaisrą, vertė R. Janonienė, M. Čiurinskas, *Aidai*, 2006, nr. 11, p. 452–458 (autoriai nenaudoja 1615 m. publikacijos).

b *...(išimtis 1390 ir 1655 m.)...* SV nėra.

c *...protestantų...* SV: *evangelikų*.

d *...(iš kitų šaltinių sužinome, kad gaisras prasidėjo palei pranciškonų vienuolyną).* A. Šapokos intarpas.

e *...(Šv. Ignoto)...* A. Šapokos intarpas.

p. 460

a *...(šv. Ignoto)...* A. Šapokos intarpas.

b *...(Konstancija)*. A. Šapokos intarpas.

c *...(Šv. Kazimiero)...* A. Šapokos intarpas.

p. 461

a *...(studijuojančius filosofiją)...* A. Šapokos intarpas.

b *...pavadintos „Bezoar lez ludzkich morowego powietrza utworzony w r. 1624 i zacnemu Magistratowi miasta Wilna ofiarowany“*. SV nėra.

p. 462

a *Nesustodami plačiau ties audringais to karo įvykiais, mes čia suminėsime tik, kiek jie palietė Vilnių*. SV nėra.

b Plačiau žr. A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis arba švedai Lietuvoje 1655-1656 metais*, Vilnius, 1990; L. Vidauskytė, Janušo Radvilos strategija ir taktika (XVII a. vidurio karai su kazokais ir Rusija), *Darbai ir dienos*, 2000, t. 21, p. 61-92; K. Bobiatyński, Kampania zimowo-wiosenna wojsk Janusza Radziwiłła 1654-1655, *Staropolska sztuka wojenna XVI-XVII wieku*. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremie Maciszewskiemu, red. M. Nagielski, Warszawa, 2002, p. 173-198; to paties, *Od Smoleńska do Wilna*.

Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655, Zabrze, 2004; A. Kotljarchuk, *In the shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century*, Södertörns högskola, 2006; A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)*, Vilnius, 2010.

[c] *Vis tiek kitos išeities nebuvo*. SV nėra.

p. 463

[a] A. Šapoka istoriografijoje (po Edvardo Kotlubajaus) pradėjo savotišką J. Radvilos „reabilitaciją" ir ją išsamiausiai išdėstė 1939 m. apgintoje habilitacinėje disertacijoje. Jos rankraštis jam išvykstant į tremtį buvo likęs Lietuvoje. Jis paskelbtas tik 1990 m. Bet klausimas, ar kunigaikštis J. Radvila buvo „pardavikas", lietuviams rūpėjo ir anksčiau (žr. Red., Ar kunigaikštis Janušas Radvylius pardavikas?, *Lietuvių laikraštis*, 1905 08 18 (31), nr. 37, p. 536). Plačiau žr.: A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*", spaudai parengė Antanas Tyla, Vilnius, 1990; A. Tyla, Kėdainių sutarties vertinimas XVII a. – 1940 m. istoriografijoje, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija*, 1984, t. 2, p. 59–72; to paties, Dr. Adolfo Šapokos tyrimai apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVII a. vidurio politines alternatyvas, *Praeities pėdsakais. Skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, Vilnius, 2007, p. 219–227.

p. 465

[a] Vytauto kapo ir karsto katedroje vietos ir likimo klausimas aptartas keliuose darbuose. Iki šiol šio valdovo palaikai vykdant katedros tyrinėjimus, skirtingai nei Aleksandro ir Barboros Radvilaitės, nerasti. Plačiau žr.: N. Kitkauskas, *Vilniaus katedros požemiai*; Vilnius, 1994; P. Sledzievskis, Kur yra Vytauto Didžiojo palaikai?, *Naujoji Romuva*, 1940, nr. 6 (474), p. 101–105; nr. 7(475), p. 135–138; D. Burba, Ar tikrai 1734 m. buvo išniekinti Vytauto Didžiojo palaikai? (Naujai atrastas šaltinis, minintis Vytauto Didžiojo palaikus), *Istorija*. 2004, nr. 62, p. 43–47; E. Svetikas, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto investitūros žiedas*, Lituanistica*, 2008, t. 54, nr. 2 (74), p. 14–29.

p. 466

[a] *...DLK...* SV kitaip: *lietuvių*.

[b] Apie Vilniaus būvį okupacijos metu iš naujausių tyrimų žr.: E. Meilus, Przynależność etniczna wilnian i ich lojalność względem władzy w czasie wojen z Moskwą w połowie XVII w. Rozważania nad tematem, *Kultura Litwy i Polski w dziejach. Tożsamość i współistnienie*, Kraków, 2000, p. 91–104; to paties, Rusų okupacinė valdžia Vilniuje 1655–1661 m., *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono*, Vilnius, 2001, p. 278–295; to paties, Apie rastą lobį, paslėptą žemėje ar kitoje vietoje, arba 1655–1661 m. Vilniuje paslėptų lobių ieškotojo pradžiamokslis, *Istorijos akiračiai, straipsnių rinkinys skirtas prof. Antano Tylos jubiliejui*, Vilnius, 2004, p. 241–254; to paties, Du nauji – seni šaltinių kompleksai apie Vilnių maskvėnų okupacijos metu (1655–1661 m.), *Konstantinas Jablonskis ir istorija*, sudarė E. Rimša, Vilnius, 2005, p. 231–246; to paties, Życie codziene w Wilnie w czasie okupacji moskiewskiej 1655–1661, *Litwa w epoce Wazów*, Warszawa, 2006, p. 129–144; to paties, Vilnius „Tvano" metu (1655–1661 m.) – šaltiniotyrinės problemos, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*, Vilnius, 2007, p. 419–432; to paties, Vilniaus pilių apsiaustis ir išvadavimas iš maskvėnų (1660–1661 m.), *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžia: 2005–2006 m. tyrimai*, Vilnius, 2007, p. 80–99; D. Frick, „*Ruski człowiek*": Muscovites and Ruthenian Identity in Occupied Wilno, 1655–1661, *Tentorum Honorum. Essays Presented to Frank E. Sysyn on His Sixtieth Birthday, Journal of Ukrainian Studies,* 2008–2009, t. 33–34, p. 134–60; И. В. Герасимова, „Культурная эмиграция" из Вильны в Москву во второй половине XVII века: опыт социокультурного исследования, Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена, СПб., 2009, nr. 97, p. 59–63 (autorė klysta, „emigracijos", netgi kabutėse, per 1655–1661 m. okupaciją (išties apie šį laikotarpį, o ne apie XVII a. antrąją pusę rašoma straipsnyje) nebuvo. Civiliai-kvalifikuoti amatininkai-auksakaliai ir kiti iš Vilniaus ir kitų LDK vietovių buvo išvežami kaip „gyvasis trofėjus" – Europoje XVII a. vid. su civiliais taip jau nebesielgta). Taip pat žr. kitas autorės publikacijas apie Vilnių XVII a. vid. okupacijos metu.

[c] A. Šapoka remiasi M. Łowmiańskos darbu: M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, Wilno, 1929.

p. 467

[a] Apie Vilniaus miesto archyvo nuostolius žr. 1650 m. kovo 30 d. Vilniaus suolininkų teismo įrašų knygų aprašas, parengė A. Ragauskas, *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, Vilnius, 2001, t. 3, p. 260–266.

[b] Klysta tiek J. I. Kraševskis, tiek juo besiremiantis A. Šapoka. Išties valdovas apsistojo vaito Juozapo Petravičiaus brolio, tarybos katalikiškojo raštininko Simono Kazimiero Petravičiaus name. Vaitas jau keleri metai kaip buvo miręs – mirė 1659 m. gegužės 2 d., žr. A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas*, p. 33.

p. 468

[a] Vilnius buvo užimtas 1702 m. balandžio 5 d., išplėštas nespėtas evakuoti arsenalas – paimtos patrankos ir kt. Pradžioje švedai (iš viso apie 4 000 kareivių) laikėsi santūriai, taip siekdami padėti Sapiegoms sutelkti šalininkus ir atkurti įtaką, tačiau „į bet kokį aktyvų pasipriešinimą [...] atsakydavo represijomis ir alinančiomis kontribucijomis“. Gintautas Sliesoriūnas pažymi, kad kontribucija miestui buvo paskirta tik po 1702 m. balandžio 16 d. mūšio, kuriame vilniečiai rėmė LDK didžiojo raštininko Liudviko Konstantino Pociejaus kariuomenę, taigi miestas buvo baudžiamas už nelojalumą. Paskirta 22 115 Vokietijos imperijos talerių kontribucija, laikinai suimti vyresnieji iš vienuolynų (po du), kai kurie burmistrai ir tarėjai, pakarti 10 žemesnių sluoksnių vilniečių. Regis, nėra pagrindo martirologiškai traktuoti šių įvykių kaip liuteronų agresorių vykdyto katalikų persekiojimo. Išreikalavę dar 720 talerių Vilnių švedai greičiausiai paliko 1702 m. gegužės 13 d., žr. G. Sliesoriūnas, Pirmoji Vilniaus okupacija Šiaurės karo metais: (1702 m. balandis–gegužė), *Praeities pėdsakais. Skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, Vilnius, 2007, p. 267–292.

[b] *Ne ką malonesni svečiai buvo ir tarp savęs kovojantieji atskirų Lietuvos ponų daliniai, kurie visi gyveno tik iš plėšimo. Miestas nuo visų kentėjo*. SV praleista.

[c] *Po 1655–1661 m. laikotarpis Vilniaus istorijoje buvo, be abejo, vienas liūdniausių. Karo audros pribaigė griauti miestiečių ekonominį pajėgumą*. SV praleista.

[d] *Net kaip sostinės jo reikšmė menkėjo, jį konkuravo Gardinas, o be to, visas valstybinis gyvenimas skendėjo anarchijoje. Ir jau sunkias dienas gyvenantį Vilnių dar naikino gaisrai*. SV praleista.

p. 469

[a] Buvo išleisti dviejų gaisrų (1748 m. birželio 11 d. ir 1749 birželio 8 d.) aprašymai. Be A. Šapokos nurodyto, dar vienas: *Światło okropne w przeraźliwym wszystkich serca przeniknieniu przez zawzięty pożar nienagradzone klęski i szkody miasta Wileńskiego w powtórnej relacji objaśniające pod wstecznym raka w miesiącu junii obrotem w smutnym spectaculum roku 1749 dnia 8 junii panującego marsa upały z przeszłorocznych iskrzących się popiołów zażarte z prezedmieścia Subocz zaczęte a z rady szlachetnego magistratu wileńskiego po pilnej rewizji przez tegoż autora [B. B. Jachimowicza] ogłoszone* [Wilno, 1749]. Abu aprašymai dar kartą, tik vienoje vietoje, buvo paskelbti 1753 m.: *Postać rzewna okropności z bolesnym sercem wylana w płaczliwym elegii thronie nad dwukrotnym funditus zgorzeniem miasta J. K. M. Wileńskiego, raz z okazji niewiernego żyda Rubina r. 1748 d. 11 junii z browaru, jak z otchłani piekielnej wybuchniętym ogniem na Zarzeczu. Drugi raz z przedmieścia Subocz z dworku JMP. Hrehorowicza r. 1749 d. 5 junii od skry z komina flagorem nadzwyczajnym zajętego i w perzynę obróconego, na waletę temuż miastu Wilnowi wydana powtórnie*, A.D. 1753, Wilno. Galbūt A. Šapoka rėmėsi kaip tik šia publikacija?, Plg. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, 1901, t. 18, p. 368–369.

[b] Šis oficialus aprašymas yra išspausdintas ir mes čia juo paseksim. SV nėra.

[c] *...metropolitinę...* SV kitaip: *metropolinę*.

[d] *...Lataku [Latako g.]...* SV klaidingai: *lataku*.

p. 470

[a] Plačiau apie Vilniaus miesto užstatymo reglamentavimą ir statybų ne(priežiūrą) žr. A. Ragauskas, Iš Vilniaus viešojo administravimo istorijos: miesto architekto pareigybės klausimas (XVIII a. vidurys–XIX a. vidurys), *Lituanistica,* 2006, nr. 1, p. 11–23.

[b] *Dėl užslinkusių sumaiščių ir minėtoji protinga konstitucija vargu ar buvo pilnai įgyvendinta*. SV nėra.

[c] *...ir darbas joje vyko toliau*. SV nėra.

[d] *...100 talerių...* SV kitaip: *1000* talerių.

p. 471

[a] *...ir iš viso Lietuvoje...* SV nėra.

[b] Apie Vilniaus miesto rotušės statybas XVIII a. pab. žr.: J. Jaworska, Z dziejów przebudowy ratusza w Wilnie. Przyczynek do działalności architekta Józefa Sacco, *Rocznik Muzeum narodowego*, 1957, t. 3, p. 243–258; F. Sliesoriūnas, Nauji duomenys apie Martyno Knakfuso veiklą, *Lietuvos istorijos metraštis 1978*, Vilnius, 1979, p. 58–86; A. Ragauskas, *Vilniaus miesto rotušės istorija*, Vilnius, 2003 (mašinraštis, saugomas VšĮ „Vilniaus rotušė“); V. Girininkienė, Kur yra Lauryno Gucevičiaus kapas?, *Acta Academiae artium Vilnensis. Dailė*, 2004, t. 32, p. 91–95.

Santrumpos

II rankr. – A. Šapoka, *Senasis Vilnius. Vilniaus miesto istorijos bruožai iki XVIII a. pabaigos*, mašinraštis, 1956 m., *Kanados lietuvių muziejus-archyvas* (Torontas, Kanada), A. Šapokos fondas, sign. 176-D. XI.1

SV – A. Šapoka, *Senasis Vilnius. Vilniaus miesto istorijos bruožai iki XVII a. [XVIII a.] pabaigos*, Brooklyn, New York, 1963

LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas

LM – Lietuvos Metrika

LMAVB RS – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyrius.

LNMMB RS – Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius.

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

Kitos santrumpos

a. – amžius
ap. – aprašas
auks. – auksinai
centn. – centneriai
d. – diena
dk – didysis kunigaikštis
DLK – Didžioji Lietuvos kunigaikštija
f. – fondas
g. – gatvė
gen. – generolas
gr. – gražiai
k. – kalba
kan. – kanauninkas
kg. – kilogramai
km. – kilometrai
LDK – Lietuvos Didžioji kunigaikštystė
m. – metai
mėn. – mėnuo
nr. – numeris
p. – puslapis
publik. – publikacija
pulk. – pulkininkas
pav. – pavyzdžiui
pulk. – pulkininkas
rankr. – rankraštis
sąs. – sąsiuvinis
Šv. – šventasis, šventoji
t. – tomas

Priedas. Bibliografija

Parengė Aivas Ragauskas. Apima šaltinius ir literatūrą, A. Šapokos nurodytus publikuojamuose tekstuose. Suskirstymas, kaip ir laužtiniuose skliaustuose nurodyti duomenys, yra sudarytojo.

I. ŠALTINIAI

1. Rankraštiniai

Vilniaus mokslo bičiulių draugijos muziejus

Vilniaus pranciškonų vienuolyno „liber censuum“ (1533–1560 m.)

Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

Augusto II privilegija Packevičiaus namus dėl Lietuvos Metrikos saugojimo (gauta iš Karpių archyvo).

Kita

A. Šapoka, *1655 m. sutartis, arba Švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*, [Kaunas, 1939]. Du autentiški egzemplioriai, dabar saugomi L*MAVB RS* (f. 233-89) ir *LCVA* (f. 631, ap. 18, b. 305).

2. Spausdinti

Akta ugody Kiejdańskiej 1655, podali Wł. Konopczyński i K. Lepszy, *Ateneum Wileńskie*, 1935, t. 10, p. 173–224.

Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791, wydali Stanisław Kutrzeba i Władysław Semkowicz, Kraków, 1932.

Akty izadavajemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Komisijeju, Vilna, 1879, t. 10: Akty Vilenskovo magistrata i magdeburgii; 1886, t. 13: Akty Glavnovo Litovskovo Tribunala.

Akty Litovsko-Russkogo gosudarstva, izdal Mitrofan Dovnar Zapolskij, Moskva, 1899, t. 1: (1390–1529), Nr. 135.

Alma Mater Vilnensis, 1932, nr. 10 [K. Kwiatkowski, Szczątki śmiertelne króla Aleksandra Jagiellończyka, p. 49; L. Ślendziński, Szczątki śmiertelne królowej Barbary, p. 52; J. Hoppen, Jeden z 3 pierścieni królowej Barbary, p. 54; J. Hoppen, Fragment tabliczki na trumnie królowej Barbary, p. 56; F. Ruszczyc, Korona grobowa królowej Elżbiety, p. 57; J. Hoppen, Fragment tabliczki na trumnie królowej Elżbiety, p. 59; J. Hoppen, Pierścień królowej Elżbiety, p. 60].

Annuae litterae Societatis Jesu Anni 1610. Ad Patres et Fratres eiusdem Societatis…, Dilingae, apud viduam Ioannis Mayer, 1615.

Plk. ltn. Andrius, 1613 metų Lietuvos žemėlapis, *Karo Archyvas*, 1937, t. 8, p. 41–67.

Brošiūra, kurioje Ašmenos seniūnas Katilas apkaltino Vilniaus žydus pagrobus pakrikštytą žydą, kurio jis buvęs krikšto tėvas, 1788 m., *Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka*, Fs 587, f. 379–402.

Codex diplomaticus Ecclesiae Cathedralis necnon Dioeceseos Vilnensis, wydali ks. J. Fijałek i Wł. Semkowicz, Kraków, 1932, vol. 1: 1387–1507.

Codex Epistoliaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae. 1376–1430, collectus opera Antonii Prochaska, Cracoviae, 1882.

Conflict lithuano-polonais. Correspondance échangée entre le conseil de la Société des Nations et le Gouvernment Lithuanien. 15 décembre 1921–18 mai 1922, Kaunas: Ministère des affaires étrangères de Lithuanie, 1922.

Conflit polono-lithuanien. Question de Vilna 1918–1924: documents diplomatiques, Kaunas: Republique de Lithuanie, Ministère des affaires étrangères, 1924.

Documents Diplomatiques concernant les relations Polono-Lithuaniennes République Polonaise. Ministère des affaires étrangères, Varsovie, 1920, t. 1 Du Décembre 1918–Septembre 1920; 1921, t. 2 Du 20 Avril au 3 Juin 1921.

Jan Eysmont, *Threnodia albo żałosne pienie o zgorzeniu Wilna, stolice W. X. Lit., które się stało roku 1610 d[nia] l lipca z wielkim żałem wszystkich obywatelów tej Rzeczypospolity z nieoszacowaną szkodą tak samych mieszczan, jako i innych ludzi* [b. r., m., 1610].

Expeditions to Prussia and the Holy Land, made by Henry, Earl of Derby... in 1390–1391 and 1392–1393, being the Accaunts of his Treasurer, edited by Lucy Toulmin Smith, with Introduction, Notes and Indices, London, 1893.

J. Fijałek, Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go, *Ateneum Wilenskie*, 1923, t.1, nr. 3–4, p. 313–336; to paties, Teksty opisowe Wilna, ten pat, p. 506–526; to paties, Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go (ciąg dalszy), *Ateneum Wileńskie*, 1924, t. 2, nr. 5–6, p. 122–158.

K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, Tiubingenas, 1947, t. 1.

[Hermani de Wartberge, *Chronicon Livoniae*, hrsg. von Ernst Strehlke, Leipzig, 1863].

Nazi-Soviet Relations 1939–1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office, edited by Raymond James Sontag and James Stuart Beddie, Washington: Department of State, 1948.

Lietuvių Lenkų byla dėl tranzito Nemuno upynu ir Kaišiadorių–Lentvaravo geležinkelio ruožu. Nuo Tautų Sąjungos Tarybos 1927 m. gruodžio 10 d. rezoliucijos iki Hagos tarptautinio tribunolo patariamosios nuomonės pareiškimo, Kaunas, 1931, d. 1–2.

Protocoles Officiels des Conférences polono-lithuaniennes à Souwalki: aide memoire, Varsovie, 1921.

Regesta Lithuaniae ab origine usque ad magni Ducatus cum Regno Poloniae unionem, wyd. H. Paszkiewicz, Varsoviae, 1930, t. 1: Tempora usque ad annum 1315 completens.

Relacja o straszliwym upadku stołecznego miasta Wileńskiego w Wielkim Xięstwie Litewskim oraz po pilnej rewizji z rozkazania szlachetnego tutejszego magistratu, krótkie spisanie kościołów, klasztorów, pałaców, kamienic, domów, ludzi, etc. etc. w fatalnych zagrzebionych ruinach tegoż stołecznego miasta Wileńskiego J.K.M. od niewiernego żyda Rubina, na Zarzeczu we dworku Jm. P. Narbuta łowczego wileńskiego mieszkającego, z browaru, jak z piekielnej otchłani wybuchającym ogniem funditus spalonego, w dzień wtorkowy koło godziny dziesiątej z rana dnia 11 junii, roku Pańskiego 1748, przez Bazylego Bonifacego Jachimowicza, uczyniona, *Vytauto Didžiojo Universiteto biblioteka*, Fs. 69.

Sbornik Muchanova. Izdanije vtoroje, dopolnenoje, S.-Peterburg, 1866.

Scriptores Rerum Prusicarum, hrsg. von Theodor Hirsch, Max Töppen, Ernst Strehlke, Leipzig, [1863, t. 2]; 1866, t. 3.

Seers A. Waddingham B. A., *The Story of Early English Travel* & *Discovery*, London, 1923.

Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów, posługających do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów, zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz, z pozgonnych rękopismów, znajdujących się w bibljotece Muzeum Wileńskiego, wydał Jan Sidorowicz, Wilno, 1862, t. 2.

Snorre Sturluson, *Heimskringla or the Lives of the Norse Kings*. Edited with notes by Erling Monsen and translated into English with the assistance of A. H. Smith, Cambridge, 1932.

Sobranije drevnich gramot i aktov gorodov Vilny, Kovna, Trok, pravoslavnych monastyrej i po raznym predmetam, Vilno, 1843, d. 1–2.

Société des Nations. Journal Officiel, [1920–1939 m.].

M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, Warszawa, 1848, t. 2.

Travels of Macarius, patriarch of Antioch, written by his attendant archdeacon Paul of Aleppo in arabic, translated by F. C. Belfour, London, 1835, part 6: Moscow-Novogorod.

Vetusius [Z. Blynas], Vilnius XVI amžiaus pabaigoje, *Naujoji Romuva*, 1934, nr. 195, p. 679–681.

[Vilniaus magistrato ginčas su bajorais, kuriame remiamasi 1568 m. Vilniaus nobilitacine privilegija]. Spaudinys, XVIII a., *Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka*, Fs 587, f. 291–296.

Volumina Legum, Petersburg, 1859, t. 2–3; 1860, t. 4–5; 1884, t. 6; 1860, t. 7–8.

Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu W. X. L. Wilnowi nadanych. Na żądanie wielu miast koronnych, jako też W. X. Lit., ułożony i wydany przez Piotra Dubińskiego, burmistrza wileńskiego, w Wilnie, w Drukarni JKMci przy Akademii, roku 1788.

II. LITERATŪRA

W. Abraham, Polska a chrzest Litwy, *Polska i Litwa w dziejowym stosunku,* Kraków – Warszawa, 1914, p. 1–36.

L. Abramowicz, *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie*, Wilno, 1925.

Aleksandras, *Lietuvių enciklopedija,* 1953, t. 1, p. 97–100.

M. Alseikaitė-Gimbutienė, *Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit*, Tübingen, 1946.

M. Anysas, *Der litauisch-polnische Streit um das Wilnagebiet von seinen Anfängen bis zum Gutachten des Ständigen Internationalen Gerichtshofes vom 15. Oktober* 1931,Würzburg, 1934.

Apuolė, *Lietuvių enciklopedija*, 1953, t. 1, p. 226–227.

Ateneum Wileńskie, 1925-1926, t. 3, nr. 10–11; 1933–1934, t. 9.

Atlas narodonaselenija Zapadno-Russkogo kraja po ispoviedanijam, [sost. A. F. Rittich], vtoroje izdanije, ispravlenoje i dopolnenoje, S.-Peterburg, 1864.

Aušros vartai, *Lietuvių enciklopedija*, 1953, t. 1, p. 476–478.

K. Avižonis, *Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385*, Berlin, 1932.

M. Baliński, *Opisanie statystyczne miasta Wilna*, Wilno, 1835; to paties, *Historya miasta Wilna*, Wilno, 1836, t. 1–2; to paties, *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historyi od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Poznań, 1862.

M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, wydanie drugie, poprawione i uzupełnione przez F. K. Martynowskiego, Warszawa, 1886, t. 4: Wielkie Księstwo Litewskie opisane przez M. Balińskiego.

B. Barvinskij, Žigimont Kejstutovič, *velikij kniaz Litovsko-russkij*, Moskva, 1905.

St. Bednarski, Geneza akademii Wileńskiej, *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno, 1929, t. 1: Z dziejów Dawnego Uniwersytetu, p. 1–22.

Bermontiada, *Lietuvių enciklopedija*, 1954, t. 2, p. 420–422.

J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński*, Kraków, 1899–1900, t. 1–3.

[K. Binkis, P. Tarulis, *Vilnius 1323–1923*, Kaunas, 1923].

M. Biržiška, *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos*, Kaunas, 1931–1938, kn. 1–2; to paties, Didysis Vilniaus seimas, *Lietuviškoji enciklopedija*, 1937, t. 6, skilt. 690–705; to paties, *Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą*, Los Angelas, 1952, t. 1: Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe; 1953, t. 2: Atbundanti Tauta – darbai, žygiai ir veikėjai; to paties, Didysis Vilniaus seimas, *Lietuvių enciklopedija*, 1955, t. 5, p. 515–517; to paties, *Senasis Vilniaus universitetas. Vardų ir veikalų atranka*, London, 1955.

V. Biržiška, *Kaip buvo uždrausta ir atkovota lietuvių spauda. Prieinamai atpasakotas draudžiamasis laikas*, Kaunas, 1934; to paties, 50 metų spaudos laimėjimo sukaktį minint, *Aidai*, 1954, Nr. 4, p. 147–156; nr. 6, p. 251–262; to paties, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus biografijos bruožai. Jo 150 metų gimimo, 100 metų įsivyskupavimo ir 75 metų mirties sukakties proga*, Brooklyn, 1952 (atspaudas iš 1951 m. „Aidų“, nr. 8–10).

W. Bortnowski, Przegląd prac konserwacyjnych na Górze Zamkowej w Wilnie w latach 1930–1936, *Ateneum Wileńskie*, 1938, t. 13, nr. 1, p. 211–216.

M. Brensztejn, *Zarys dziejów ludwisarstwa na ziemiach b[yłego] Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno, 1924; to paties, *Biblioteka uniwersytecka w Wilnie do roku 1832*, Wilno, 1925.

M. F. Vladimirskij-Budanov, *Niemieckoje pravo v Polšie i Litvie*, S.-Peterburg, 1868.

Z. Budecki, *Stosunki polsko–litewskie po wojnie światowej 1918–1928*, Warszawa, 1928.

P. Būtėnas, Mindaugo sostinės pėdsakų ieškojimas, Židinys, 1935, t. 21, nr. 2, p. 207–209.

J. Cicėnas, *Vilnius tarp audrų*, Čikaga, 1953.

K. Chodynicki, Geneza dynastii Gedymina, *Kwartalnik Historyczny*, 1926, t. 40, p. 541–566; to paties, Geneza i rozwój podania o zabójstwie Zygmunta Kiesjtutowicza, *Ateneum Wileńskie*, 1928, t. 5, nr. 15, p. 79–107.

I. Cohen, *Vilna: Jewish Communities Series*. [To the memory of the Tens of Thousands of Jews of Vilna who were Martyred by Nazi Barbarity 1941–1943], Philadelphia, 1943 [The Jewish Publication Society of America].

B. Colliander, *Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland während der Okkupation 1915–1918*, Abo, 1935.

Prz. Dąbkowski, *Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim*, Lwów, 1912.

Der Werdegang des Litauischen Staates von 1915 bis zur Bildung der provisorischen Regierung in November 1918. Dargestellt auf Grund amtlicher Dokumente, von P. Klimas, Berlin, 1919.

R. Dmowski, *Polityka polska i odbudowanie państwa*, Warszawa, 1925.

Fr. A. Doubek, W sprawie składu narodowościowego i wyznaniowego cechu konwisarskiego w Wilnie, *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, nr. 1–2, p. 339–345.

V. Družčyc [Miesta Vilnia u pieršai palovie XVI stalecia, Čatyrochsotlecie bielaruskavo druku: 1525–1925, Minsk, 1926, p. 114–131].

Elena, *Lietuvių enciklopedija*, 1955, t. 5, p. 471–473.

J. Fijałek, Kościół *rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu pod koniec Rzeczypospolitej*, *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków – Warszawa, 1914, p. 37–339.

L. Finkel, *Elekcja Zygmunta I. Sprawa dynastii Jagiellonów i unii polsko-litewskiej*, Kraków, 1910.

K. Forstreuter, Die Bekehrung Gedimins und der Deutsche Orden, *Altpreussische Forschungen*, 1928, t. 5, nr. 2, p. 239–361; to paties, *Die Memel als Handelsstrasse Preussens nach Osten*, Königsberg, 1931.

F. Giedroyć, Z dziejów hygieny w dawnej Polsce. Wodociągi i kanały miejskie, *Przegląd Historyczny*, 1909, t. 8, nr. 2, p. 246–250; nr. 3, p. 367–370.

V. Gidžiūnas, De Missionibus Fratrum Minorum in Lituania (saec. XIII et XIV), *Archivum Franciscanum Historicum*, 1949, annus 41, nr. I–IV, p. 3–36 (atspaudas: De Missionibus Fratrum Minorum in Lituania (saec. XIII et XIV). Extractum ex periodico *Archivum Franciscanum Historicum*, an. XLII, 1949, Florentiae: Ad Claras Aquas Collegium S. Bonaventurae, 1950); to paties, *De Fatribus Minoribus in Lituania usque ad definitivam introductionem observantiae (1245–1517)*, Romae, 1950, pars I.

W. Gizbert Studnicki, Wilno w rzędzie stolic Rzeczypospolitej Polskiej, *Wilno i Ziemia Wileńska*. Zarys monograficzny, Wilno, 1930, t. 1, p. 144–154.

I. Gliebov, Vilenskije zamki, Verchnij i Nižnij, *Vilenskij kalendar* na 1904 god, Vilna, 1903, p. 292–336.

C. Graužinis, *La Question de Vilna*, Paris, l927.

P. Gronski, Instrumentum Lituanicae deditionis anno 1655 die 18 Augusti, *Tauta ir žodis*, 1924, kn. 2, p. 81–96.

M. Gumowski, *Mennica Wileńska w XVI–XVII wieku*, Warszawa, 1921.

O. Halecki, Die Beziehungen der Habsburger zum litauischen Hochadel im Zeitalter der Jagellonen, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Wien, 1915, t. 36, nr. 4, p. 595–660; to paties, *Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków, 1916; to paties, *Unia Lubelska. Wykład inauguracyjny, wygłoszony na Uniwersytecie Jagiellońskim 10 grudnia 1915 r.*, Kraków, 1916; to paties, Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego, *Miesięcznik Towarzystwa Heraldycznego*, 1935, t. 14, p. 97–111; to paties, *Dzieje unii jagiellońskiej*, Kraków, 1919–1920, t. 1–2.

K. Heinl, *Fürst Witold von Litauen in seinem Verhältnis zum Deutschen Orden in Preussen während der Zeit seines Kampfes um sein litauisches Erbe. 1382–1401*, Berlin, 1925 (Historische Studien, Nr. 165).

E. ir V. Holubovičiai, Gedimino kalno Vilniuje 1940 metų kasinėjimų pranešimas, *Lietuvos praeitis*, 1941, t. 1, sąs. 2, p. 649–678.

Wł. Hołubowicz, Krzywy gród z XIV w. na górze Bekieszowej w Wilnie, *Wilno. Kwartalnik poświęcony sprawom miasta*, Wilno, 1939, t. 1, nr. 1, p. 27–36.

M. Homolicki, Kilka uwag nad dziełem Pana J. I. Kraszewskiego „Wilno od początków jego do roku 1750“, tom I, II, *Wizerunki i roztrząsania naukowe*, 1841, t. 22, p. 5–212; to paties, Dodatek do poprzedzającego artykułu, *Wizerunki i roztrząsania naukowe*, 1841, t. 22, p. 212–221; to paties, Do uwag nad dzielem „Wilno od początków jego do roku 1750“, ogłoszonych w poprzedzającym tomiku *Wizerunków*, sprostowanie i dopełnienie, *Wizerunki i roztrząsania naukowe*, 1842, t. 23, p. 5–207; to paties, Niektóre dodatki do dzieła: Wilno przez J. I. Kraszewskiego: Wilno 1840–1841, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, 1842, t. 23, p. 211–228; to paties, O planach Wilna, jakiem było w XVI wieku, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 1–109; to paties, Niektóre dodatki do dzieła: Wilno przez J. I. Kraszewskiego: Wilno 1840–1841, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, 1843, t. 24, p. 177–211; to paties, Dodatek do artykułów historycznych o kaplicy św. Kazimierza przy kościele katedralnym wileńskim, umieszczonych w tomiku XIII i XIV *Wizerunków*, nowego pocztu drugiego, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi,

1843, t. 24, p. 225–234; to paties, Do artykułów o dawnem Wilnie, ogłoszonych w tomiku XXII i XXIII *Wizerunków* jeszcze dopełnienie, *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe.* Poczet Nowy drugi, Wilno, 1843, t. 24, p. 235–268.

Z. Ivinskis, *Lietuvos prekyba su Prūsais*, Kaunas, 1934, t. 1 Iki XVI amžiaus pradžios; to paties, [Kovos bruožai dėl žemaičių ir jų sienų, *Athenaeum*, 1935, t. 5, p. 64–117]; to paties, Trakų Galvės ežero salos pilis, *Vytauto Didžiojo Kultūros muziejaus metraštis*, 1937, t. 1, p. 135–198; to paties, Die Handelsbeziehungen Litauens mit Riga im 14. Jahr., *Conventus primus historicorum Balticorum*, Rigae, 16–20 VIII 1937. Acta et relata, Rigae, 1938, p. 276–285; to paties, Mindaugas und seine Krone, *Zeitschrift für Ostforschung*, 1954, t. 3, nr. 3, p. 360–386; to paties, *Šv. Kazimieras. 1458–1484*, New York (Brooklyn), 1955.

K. Jablonskis, Dėl 1408 metų Vytauto privilegijos Kauno miestui tikrumo, *Praeitis*, 1930, t. 1, p. 329–339.

J. Jakštas, Vokiečių Ordinas ir Lietuva Vytenio ir Gedimino metu, *Senovė,* 1935, t. 1, p. 125–156; 1936, t. 2, p. 3–59.

J. Jakubowski, *Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Unją Lubelska*, Warszawa, 1912.

A. Janulaitis, *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas XVI–XVIII a.,* Kaunas, 1927; to paties, *Enėjas Silvius Piccolomini bei Jeronimas Pragiškis ir jų žinios apie Lietuvą*, Kaunas, 1928.

Ig. Jonynas, Jogaila: Krėvos akto genezis, Židinys, 1936, t. 24 [nr. 2, p. 175–181; nr. 3, p. 293–305].

W. Kamieniecki, Geneza państwa litewskiego, *Przegląd Historyczny*, 1915, t. 19, p. 1–20.

K. Kantak, *Bernardyni Polscy*, Lwów, 1933, t. 1: 1453–1572.

P. Karge, Zur Geschichte des Deutschtums in Wilna und Kauen, *Das Litauen-Buch. Eine Auslese aus der Zeitung der 10*, [Wilda], 1918, p. 94–105.

E. Karski, *Bielorusy*, Varšava / Vilna, 1903 / 1904, t. 1: Vvedenije v izučenije jazyka i narodnoj slovesnosti; be vietos, 1908–1912, t. 2, vypusk 1–3: Jazyk belorusskogo plemeni.

St. Karwowski, *Wcielenie Inflant do Litwy i Polski 158–1561 roku*, Poznań, 1873.

W. Kętrzyński, Najdawniejsza stolica litewska, *Kwartalnik Historyczny*, 1907, t. 21, p. 604–611.

W. Kieszkowski, Dolny zamek Wileński, *Arkady*, 1937, nr. 10, p. 506–512; to paties, Dzieje placu katedralnego w Wilnie, *Wilno*. Kwartalnik poświęcony sprawom miasta, 1939, t. 1, nr. 2, p. 102–104.

Pr. Klimaitis, Didysis Vilniaus seimas, Židinys, 1931, t. 13, nr. 1, p. 43–56; nr. 2, p. 146–160; nr. 4, p. 365–376.

P. Klimas, *Mūsų kovos dėl Vilniaus 1322-23–1922-23*, Kaunas, 1923, d.1: Nuo Vilniaus įkūrimo ligi Laikinosios Vyriausybės sudarymo 1918 m.; to paties, Lietuvos valstybės kūrimas 1915–1918 metais Vilniuje, *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis*, Kaunas, 1928, p. 1–20; to paties, Ghillibert de Lannoy. Dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413–1414 metais), *Praeitis*, 1930, t. 2, p. 93–157; to paties, *Ghillebert de Lannoy in medieval Lithuania-voyages and embassies of an ancestor of one of America's great presidents*, introduction by Constantine R. Jurgėla, New York: The Lithuanian American information center, 1945.

Ph. Klymenko, Die Urkunden Mindowes für den livländischen Orden, *Altpreußische Forschungen*, 1929, t. 6, nr. 2, p. 201–219.

J. Kłos, Stan badań w podziemiach katedry wileńskiej, *Prace i Materjały Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, 1935, t. 2, p. 300–301.

L. Kolankowski, *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*, Lwów, 1913; to paties, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, Warszawa, 1930, t. 1: 1377–1499.

F. Koneczny, *Litwa a Moskwa w latach 1449–1492. Dziejów Rosji tom drugi*, Wilno, 1929.

Wł. Konopczyński, *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, Kraków, 1918.

A. Koreva, *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannyje oficerami Generalnogo štaba. Vilenskaja gubernija,* S.-Peterburg, 1861.

T. Korzon*, Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, wydanie drugie, Warszawa, 1897–1898, t. 1–4.

E. Kotłubaj, *Galerja Nieświeżska portretów Radziwiłłowskich*, Wilno, 1857; to paties, Życie Janusza Radziwiłła, Wilno i Witebsk, 1859.

W. Kowalenko, Geneza udziału stolecznego miasta Wilna w sejmach Rzplitej, *Ateneum Wilenskie,* 1925–1926, t. 3, nr. 10–11, p. 327–373; 1927, t. 4, nr. 12, p. 79–138.

W. Krasiński, *Walki religijne w Polsce czyli zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, Toledo, 1883.

J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, Wilno, 1840–1841, t. 1–3.

R. Krumbholtz, *Samaiten und der Deutsche Orden bis zum Frieden am Melno-See*, Königsberg, 1890.

L. Krzywicki, W poszukiwaniu grodu Mendoga, *Przegląd Historyczny*, 1909, t. 8, p. 20–48.

L. Kubala, *Wojna moskiewska r. 1654–1655*, Warszawa – Kraków, 1910; to paties, *Wojna szwecka w roku 1655 i 1656*, Lwów – Warszawa – Poznań, [1913].

A. Kučinskas, *Kęstutis, lietuvių tautos gynėjas*, Marijampolė, 1936.

J. Kulischer, *Russische Wirtschaftsgeschichte*, Jena, 1925, t.1.

J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska*, Wilno, 1908–1916, d. 1–3; to paties, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno, 1912.

St. Kutrzeba, *La question de Wilno*, Paris, 1928.

I. Lappo, Velikoje *Kniažestvo Litovskoje za vremia od zakliučenija Liublinskoj unii do smerti Stefana Batorija* (1569–1586), Spb., 1901; to paties, *Velikoje Kniažestvo Litovskoje vo vtoroj polovine XVI stoletija. Litovsko-russkij povet i ego sejmik*, Jurjev, 1911; to paties, Liublinskaja unija i tretij Litovskij Statut, Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija, 1917, d. LXIX, nr. 5, p. 89–150; to paties, Bandymas pavesti lenkui Vilniaus vyskupo katedrą XVI amžiaus pabaigoje, *Praeitis*, 1930, t. 1, p. 94–138; to paties, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, Kaunas, 1932; to paties, *Iš Vyriausiojo Lietuvos Tribunolo istorijos*, Kaunas, 1932; to paties, *1588 metų Lietuvos Statutas / Litovskij Statut 1588 goda*, Kaunas, 1934–1938, t. 1–2.

J. Latkowski, *Mendog król litewski*, Kraków, 1892 (Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filozoficzno-Historyczny, t. 3/28).

M. Lebedkin, O plemennom sostavie narodonaselenija Zapadnago kraja Rossijskoj imperii, *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obščestva*, 1861, kniga 3, otd. 2, p. 130–160; to paties, O plemennom sostavie narodonaselenija Zapadnago kraja Rossijskoj imperii, *Viestnik Jugo Zapadnoj i Zapadnoj Rossiji*, 1862, t. 2, otd. 4, p. 1–33.

A. Lewicki, *Powstanie Świdrigiełły. Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną*, Kraków, 1892; to paties, Über das staatsrechtliche Verhältnis Littauens zu Polen unter Jagiełło und Witold, *Altpreussische Monatsschrift*, 1894, t. 31, nr. 1–2, p. 1–94.

K. Lewicki, Walka o biskupstwo wileńskie z końcem XVI w. Echa separatyzmu litewskiego, *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*, Lwów, 1934, p. 295–311.

M. Limanowski, Najstarsze Wilno, *Wilno i ziemia Wileńska*. Zarys monograficzny, Wilno, 1930, t. 1, p. 127–143.

Litwa za rządów ks. Isenburga, Kraków, 1919.

Litwa i Ruś, 1912, p. 170–172 [atrodo, netiksli A. Šapokos nuoroda, nurodytuose puslapiuose teksto pagal prasmę nėra].

M. Liubavskij, *Oblastnoje delenije i mestnoje upravlenije Litovsko-Russkogo gosudarstva ko vremeni izdanija Litovskogo Statuta*, Moskva, 1892; to paties, *Litovsko-russkij sejm*, Moskva, 1900; to paties, *Očerk istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva do Liublinskoj unii vkliučitelno*, Moskva, 1910.

E. Łopaciński, Pałac Gosiewskich obecnie szpital „Sawicz" w Wilnie, *Prace i Materjały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, 1935, t. 2, p. 297–299; to paties, Pałac Słuszków na Antokolu w Wilnie, *Prace i Materjały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*,1938–1939, t. 3, p. 293–294; to paties, Pałac *Sapieżyński na Antokolu w Wilnie, Prace i Materjały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, 1938–1939, t. 3, p. 294–295.

M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, Wilno, 1929; tos pačios, Dokumenty do historji kamienic przeznaczonych na chowanie metryki W. X. L. (1588–1712), *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, nr. 1–2, p. 293–311; tos pačios, W sprawie składu narodowościowego cechów wileńskich (w. XVI–XVIII), *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, nr. 1–2, p. 346–350.

H. Łowmiański, Wchody miast litewskich, *Ateneum Wileńskie*, 1923, t. 1, nr. 3–4, p. 398–466; to paties, Papiernie wileńskie XVI wieku. Przyczynek do ich dziejów, *Ateneum Wileńskie*, 1924, t. 2, nr. 7–8, p. 409–422; to paties, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno, 1931–1932, t. 1–2; to paties, Uwagi w sprawie podłoża społecznego oraz gospodarczego unii jagiellońskiej, *Księga pamiąt-*

kowa ku uczczeniu 400-letniej rocznicy wydania I statutu litewskiego, Wilno, 1935, p. 214–325.

J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Liwie*, Poznań, 1842, t. 1.

V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje. Susidomėjimas lietuvių kalba, istorija ir tautotyra*, *Darbai ir dienos*, 1939, t. 8, p. 3–344.

S. Mackiewicz, *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.*, Londyn, 1941.

I. Malinovskij, *Rada Velikogo Kniazhestva Litovskogo*, Tomsk, 1903.

N. Maksimejko, *Sejmy Litovsko-Russkogo gosudarstva do Liublinskoj unii 1569 g.*, Kharkov, 1902.

K. Maleczyński, W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253–1261, *Ateneum Wileńskie*, 1936, t. 11, p. 1–60.

E. Maliszewski, Granica językowa polsko-litewska w byłym powiecie Trockim, *Studja społeczne i gospodarcze. Księga jubileuszowa dla uczczenia 40-letniej pracy naukowej Ludwika Krzywickiego*, Warszawa, 1925, p. 231–250.

L. Meriggi, *Il Conflitto lituano-polacco e la questione di Vilna*, Milano, 1930.

A. Meysztowicz, *Karpiowie herbu własnego*, Wilno, 1906.

I. Michalskienė, Botanikinės Gedimino Kalno Vilniuje iškasenos, *Lietuvos praeitis*, 1941, t. 1, sąs. 2, p. 693–696.

M. Morelowski, Geneza stylu kościoła św. Anny i formy bramy w Wilnie, *Prace i materiały sprawozdawcze sekcji historii sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie,* Wilno, 1935, t. 2, p. 264, 306–308; to paties, Korona i helm znalezione w Sandomierzu a sprawa korony Witolda i grobowców dynastycznych w Wilnie, *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, nr. 3–4, p. 602–683; to paties, Zagadnienie twórcy kaplicy św. Kazimierza i kościoła św. Teresy w Wilnie a Constantino Tencalla, projektodawca kolumny Zygmunta III w Warszawie, *Prace i materjały sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, 1935, t. 2, p. 302–303.

H. Mościcki, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, Wilno, [1913], t. 1: 1772–1800; to paties, *Generał Jasiński i powstanie Kościuszkowskie*, Warszawa, 1917.

J. Narbut, *Dzieje wewnętrzne narodu litewskiego za Jana Sobieskiego i Augusta II*, Wilno, 1842.

A. S. Naruszewicz, [Żywot *J. K. Chodkiewicza, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W. Ks. Lit.,* wyd. Kazimierza Józefa Turowskiego, Przemyśl, 1857–1858, t. 1–2].

L. Natkevičius, *Aspect Politique et Juridique du Différend Polono-Lithuanien*, 4-e éd., Paris – Kaunas, 1930.

S. D. Olančyn, Do istoriï torhovli Rusy-Ukraïny z Baltykoju, z okremaž Staroduba z Kenigsbergom, na prykici XVII i poč. XVIII st., *Zapiski Čyna Sv. Vasylija Velikogo*, 1932, t. 6, p. 16–40.

V. Panucevič, Žamojdž i Litva. Roznyja krainy i narody, Chicago, 1953–1954, t. 1.

Fr. Papée, *Polska i Litwa na przełomie wieków średnich*, Kraków, 1904, t. 1: Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka; to paties, Początki Litwy, *Kwartalnik Historyczny*, 1927, t. 41, p. 465–476.

H. Paszkiewicz, Z zagadnień ustrojowych Litwy przedchrześcijańskiej. Kunigasi a problem ekpansji litewskiej na Rusi w w. XIII, *Kwartalnik Historyczny*, 1930, t. 44, nr. 1, p. 301–312; to paties, *Jagiellonowie a Moskwa*, Warszawa, 1933, t. 1: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku; to paties, *O genezie i wartości Krewa*, Warszawa, 1938; to paties, *The Origin of Russia*, London, 1954.

J. Popłatek, Zarys dziejów Seminarjum papieskiego w Wilnie 1585–1773, *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, nr. 1–2, p. 170–228.

L. Powidaj, Wojna domowa Sapiehów z szlachtą litewska w ostatnich latach XVII i na początku XVIII wieku, *Przegląd Polski*, 1872, t. 7, nr. 4, p. 68–88, 211–231.

A. Prochaska, O prawdziwości listów Gedymina, *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*, 1895, ser. 2, t. 7, p. 231–245; to paties, Dwie koronacje, *Przegląd Historyczny*, 1905, t. 1, p. 184–208, 372–393; to paties, *Król Władysław Jagiełło*, Kraków, 1908, t. 1–2; to paties, *Dzieje Witolda wielkiego księcia Litwy*, Wilno, 1914.

J. Puzinas, *Vorgeschichtsforschung und Nationalbewusstsein in Litauen.* Dissertation, Heidelberg, Kaunas, 1935; to paties, Vilniaus pilys, *Vairas*, 1940, nr. 4, p. 285–291; to paties, Iš Vilniaus pilių praeities, *Kūryba,* 1944, nr. 2, p. 80–88; to paties, Vilniaus proistorė, *Aidai*, 1955, nr. 6, p. 21–214; to paties, Gediminas Vilniuje, *Aidai*, 1956, nr. 9, p. 381–387; to paties, Gedimino kalnas, *Lietuvių enciklopedija*, 1956, t. 7, p. 70–75.

J. Puzyna, Kim był i jak naprawdę nazywał Pukuwer, ojciec Gedymina, *Ateneum Wileńskie*, 1935, t. 10, nr. 1, p. 1–43.

J. Remeika, Der Handel auf der Memel vom Anfang des 14 Jahrunderts bis 1430, *Tauta ir žodis*, 1928, t. 5, p. 386–438.

Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1907, t. 1, p. 175 [Plan podziemiów na Bakszcie. Įklija tarp p. 174–175].

Rondel za Ostrą Bramą, *Litwa i Ruś*, 1913, t. 2, nr. 6, p. 64.

St. Rostowski, *Lituanicarum Societatis Jesu Historiarum libri decem*, Parisiis – Bruxellis, 1877.

J. Rozwadowski, Mapa językowego obszaru litewskiego, *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków – Warszawa, 1914, p. 335–339.

Russkaja Vilna, St. – Peterburg, 1864.

M. Römer, *Litwa. Studyum o odrodzeniu narodu litewskiego*, Lwów, 1908.

P. Ruseckas, *Didysis Vilniaus seimas. 1905–1930*, Kaunas, 1930.

A. Salys, Die žemaitischen Mundarten. Teil I: Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets, *Tauta ir žodis*, 1930, t. 7, p. 173–314.

R. Schranil, *Stadtverfassung nach Magdeburger Recht. Magdeburg und Halle*, Breslau, 1915 (Untersuchungen zur deutschen Staats-und Rechtsgeschichte. Hrsg. von Otto von Gierke, 125).

A. J. Schröder, Der Handel auf der Düna im Mittelalter, *Hansische Geschichtsblätter*, 1917, t. 23, nr. 1, p. 23–156.

Wł. Semkowicz, Hanul, namiestnik Wileński (1382–1387) i jego ród, *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, nr. 1–2, p. 1–20.

H. Spliet, Die Briefe Gedimins, *Ein Beitrag zur Geschichte der Stadt Riga*, Sinsheim, 1953.

J. Stakauskas, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII-me amžiuje*, Kaunas 1934; to paties, Lietuvių kalbos kelias į Žemaičių kunigų seminariją, *Tiesos Kelias*, 1937, nr. 6, p. 281–286; nr. 7–8, p. 340–356; nr. 9, p. 442–450; nr. 10, p. 533–537; nr. 11, p. 592–597; 1938, nr. 1, p. 16–28.

K. A. Steponaitis, *Mindaugas ir Vakarai. Vokiečių militarinių ordinų veikla ir Mindaugo santykiai su Roma*, Kaunas, 1937.

S. Sužiedėlis, Livonijos prijungimas prie Lietuvos, *Athenaeum*, 1933, t. 4, p. 87–105.

A. Šapoka, Valstybiniai Lietuvos Lenkijos santykiai Jogailos laikais, *Jogaila*, redagavo A. Šapoka, Kaunas, 1935, p. 185–266; to paties, Kultūriniai lietuvių lenkų san-

tykiai Jogailos laikais, *Jogaila*, redagavo A. Šapoka, Kaunas, 1935, p. 267–290; to paties, Senosios Lietuvos valstybės santvarka ir Liublino unijos dėsniai, Židinys, 1935, t. 21, nr. 1, p. 34–40; to paties, Butautas, *Lietuviškoji enciklopedija,* 1936, t. 4, skilt. 1198–1200; to paties, Atsakingieji Lietuvos politiniai vadai reformų seimo metu, *Senovė*, Kaunas, 1936, t. 2, p. 61–173; to paties, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*, Kaunas, 1938; to paties, Die Sondertagungen der litauischen Stände nach der Lubliner Union von 1569, *Litterarum Societas Esthonica 1838–1938. Liber Saecularis. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused*, Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1938, p. 700–716; to paties, Jonušas Radvila ir Švedija, Židinys, 1939, t. 30, nr. 8–9, p. 214–229; to paties, Senasis Vilnius, Židinys, 1939, t. 30, nr. 10, p. 324–325; to paties, Didysis Šiaurės karas, *Lietuvių enciklopedija*, 1954, t. 4, p. 506–511; to paties, Kėdainių sutartis, *Lietuvių enciklopedija*, 1957, t. 11, p. 318–322.

P. Śledziewski, Kościół św. Anny-św. Barbary intra muros castri vilnensis, *Ateneum Wileńskie*, 1933–1934, t. 9, p. 26–27.

A. Śliwiński, [*Jan Karol Chodkiewicz-hetman wielki litewski*, Warszawa, 1922].

F. V. Taranovskij, *Obzor pamiatnikov magdeburgskago prava zapadno-russkich gorodov litovskoj epochi*. *Istoriko-juridicheskoje issledovanije*, Varšava, 1897.

The Eastern Borders of Poland, Paris, 1919.

Tiesa, 1955 m. gegužės 29 d. Nr. 126 (3727).

Fr. Tommasini, *La Risurrezione della Polonia*, Milan, 1925.

J. Totoraitis, *Die Litauer unter dem könig Mindowe bis zum Jahre 1263*, Freiburg, 1905 (perdirbta lietuviškai: *Mindaugas Lietuvos karalius*, Marijampolė, 1932).

H. z Jabłońskich Turska, Język polski na Wileńszczyźnie, *Wilno i Ziemia Wileńska. Zarys monograficzny*, 1930, t. 1 p. 219–226; tos pačios, *Zawarte obszary języka polskiego na Wileńszczyźnie*, [Wilno, 1939].

J. Urbšys, *Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai*, Kaunas, 1932.

A. Vaičiulaitis, Viduramžių poetas Machaut Lietuvoj, Židinys, 1939, t. 29, nr. 2, p. 178–182.

G. Vernadsky, The Baltic Commerce of the West Russian and Lithuanian cities during the Middle Ages, *Baltic and Scandinavian Countries*, 1937, t. 3, p. 399–409.

J. Voigt, *Geschichte Preussens*, Königsberg, 1832, t. 5; 1838, t. 8.

E. A. Volter, Gorod Mendovga, ili gdie iskat Letoviju XIII vieka?, *Izvestija Otdelenija Russkogo Jazyka i Slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk*, 1909 g., 1910, t. XIV, kn. 3–4, p. 95–102.

E. Volteris, Kur reikėtų ieškoti Mindaugo sostinės, Židinys, 1935, t. 22, nr. 11, p. 413–416.

Völker Verteilung in West Russland, Kowno, 1916: Verlag der Kownoer Zeitung.

W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, Kielce-Warszawa-Kielce, 1917–1918, d. 1–3.

Wł. Wielhorski, *Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów*, Londyn, 1947; to paties, Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego, *Alma Mater Vilnensis*, 1951, nr. 2, p. 25–157.

H. Wołczacka, Rzemiosło szkłarskie w Wilnie do końca XVIII w., *Ksiega Pamiątkowa Kola historyków słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego 1923–1933*, Wilno, 1933, p. 52–68.

J. Wolff, *Ród Gedymina*, Kraków, 1886.

W. Zahorski, *Przewodnik po Wilnie*, Wilno, [1910].

St. Zajączkowski, Wilhelm de Machaut i jego wiadomości do dziejów Polski i Litwy w XIV w., *Kwartalnik Historyczny*, 1929, t. 43, nr. 1, p. 227–228.

St. Zajączkowski, *Studja nad dziejami Żmudzi w XIII z mapą*, Lwów, 1925; to paties, Przegląd badań nad dziejami Litwy do 1385 r., *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.,* Lwów, 1935, t. 1: Referaty, p. 3–21; to paties, Przyczynki do hypotezy o pochodzeniu dinastii Gedymina ze Żmudzi, *Ateneum Wileńskie*, 1927, t. 4, nr. 13, p. 392–416.

E. Zivier, *Neuere Geschichte Polens*, Gotha, 1915, t. 1: Die zwei letzten Jagiellonen (1506–1572).

L. Żytkowicz, *Zburzenie murów obronnych Wilna (1799–1805)*, Wilno, 1933 (Bibljoteczka Wileńska, nr. 5); to paties, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797*, Wilno, 1938.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

Į rodyklę įtraukti A. Šapokos publikacijose minimi asmenvardžiai. Pakreiptu šriftu išskirti tyrėjai.

Abraham Władysław 134
Abrahamas, Vilniaus žydas 457
Abramowicz Ludwik 390
Adalbertas, šventasis 285, 464
Adlersteen Jöran, Karolio X Gustavo generolas 288
Albrechtas (Albrecht von Brandenburg-Ansbach), Prūsijos kunigaikštis 401, 402
Aldona, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino duktė 134, 210
Alekna Sudimantaitis, Vilniaus vaivada 330
Aleknavičius, sklypo Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje savininkas 369
Aleksandras I, Rusijos caras 142, 218
Aleksandras, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 83, 93, 94, 118, 192, 193, 274, 327, 329, 330, 331, 333, 336, 350, 351, 378, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 402, 406, 408, 409, 410, 427, 428
Aleksejus (Алексей Михайлович) Rusijos caras 83, 100, 101, 127, 202, 284, 462, 463
Aleksina, Žygimanto Augusto dvaro skalbėjų vyresnioji 403
Algirdas, Lietuvos didysis kunigaikštis 82, 89, 90, 131, 185, 188, 206, 273, 318, 319, 321, 327, 328
Ambraziejus, Vilniaus šaltkalvis 409
Andrius Algirdaitis, Polocko kunigaikštis, Jogailos vyresnysis brolis 89, 103, 114, 188
Anysas Martynas 170
Ansgaras, šventasis 296
Augustas II Stiprusis, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 449, 470, 471
Augustas III Saksas, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 468, 470, 471
Avižonis Konstantinas 316

Bayard (1473–1524), garsus viduramžių Prancūzijos riteris 174, 267
Balinskis Mykolas (Baliński Michał) 92, 99, 102, 123, 125, 126, 137, 212, 213, 280, 294, 308, 317, 322, 323, 326, 330, 339, 343, 344, 347, 348, 352, 354, 359, 360, 361, 369, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 388, 389, 390, 391, 394, 410, 422, 423, 451, 452, 453
Baltramiejus, italų akmentašys 403
Barbora Radvilaitė, Lenkijos karalienė, Lietuvos didžioji kunigaikštienė 371, 396, 397
Bartoszewski Walenty, jėzuitas, poetas 461
Barvinskij Bogdan 378
Batiuškovas Pompėjus 139
Bednarski Stanisław 440
Belfour Francis Cunningham 466

Benediktas, italų mūrininkas 403
Benigsenas Levinas (Беннигсен Левин Август Леонтий Леонтьевич), Vilniaus karinis gubernatorius 420
Bermontas-Avalovas, Pavelas (Бермонт-Авалов Павел Рафалович) 151, 155, 228
Berrecci Bartolommeo, italų architektas 402
Bialozaras Jurgis (Białłozor Jerzy), Vilniaus vyskupas 101, 283, 284, 285, 286, 287, 464, 465
Bieliński Józef 125, 142, 280, 452
Binkis, Kazys 408
Birutė, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kęstučio žmona 174, 267
Biržiška Mykolas 125, 136, 145, 146, 148, 280, 281, 282, 453
Bona Sforza d'Aragona, Lenkijos karalienė, Lietuvos didžioji kunigaikštienė 95, 124, 199, 369, 399, 401
Borowik, Vilniaus miesto tarybos narys 103
Bortnowski Władysław 112, 305
Bourgeois Léon Victor Auguste, Tautų Sąjungos pirmininkas 159, 161, 237, 239
Braunas Georgas (Braun Georg), kartografas 96, 371, 383, 385, 389, 408, 430, 431, 433, 436, 439
Breitfusas Jopas (Breitfus Hiob), architektas, Vilniaus pilies statybininkas 403
Brensztejn Michał 382, 391, 394, 402
Breuteltas Jonas (Breutelt Joannes), liejikas iš Lotaringijos 393
Brodavka Izaokas 336
Budecki Zdzisław 170
Budziński Stanisław 433
Būga Kazimieras 301, 313
Bulavas Juozas 280, 282
Burba (Burbo), Vilniaus pirklys 103
Burba, Vilniaus miesto tarybos narys 103
Butautas Henrikas, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kęstučio sūnus 320
Būtėnas P. 300
Bžostovskiai, giminė 449, 450
Bžostovskis Kiprijonas Povilas (Brzostowski Cyprian Paweł), LDK referendorius 284, 286
Bžostovskis Konstantinas Kazimieras (Brzostowski Konstanty Kazimierz), Vilniaus vyskupas 99, 286

Camblakas Grigorijus, Lietuvos stačiatikių metropolitas 377
Cehak-Holubovičova Helena (Cehak-Hołubowiczowa Helena) 112, 305, 306, 367
Chaleckis Aleksandras, Vilniaus vaitas 344
Chardigny Pierre 159, 160, 164, 238, 239, 243
Chmelnickis Bogdanas (Хмельницький Богдан) 101, 127
Chochlewski, karaliaus sekretorius 276
Chodynicki Kazimierz 309, 378
Chodkevičiai, giminė 283, 450, 453, 458
Chodkevičius Grigalius, Vilniaus kaštelionas 400
Chodkevičius Jonas Karolis 446, 459
Chreptavičius Martynas, karaliaus Aleksandro maršalka 382
Churchill Winston 106, 264
Chvalčevskis Jurgis, Lucko vyskupas 335
Cicėnas Jeronimas 140
Cini Giovanni, italų architektas 402
Cohen Israel 129
Colliander Börje 149
Curzon George Nathaniel 106, 155, 233, 235, 236, 264
Czacki Tadeusz 93, 308, 329
Czyż (Czyz) Mikołay 275

Čartoriskiai, giminė 447, 470
Čartoriskis Adomas 142, 218
Čechovskienė, Barboros Radvilaitės dvariškė 397
Čižas Kazimieras, Vilniaus pakamaris 425

Daniel 274
Danielius, Haličo Voluinės kunigaikštis 81, 298
Daniłowicz Ignacy 324
Darsa (Dart)→Tordej Daniel 103
Daška Fiodorovičius, Ostrogo kunigaikštis 376
Daugėla Zaviša Jonas Karolis (Dowgiałło Zawisza Jan Karol), Vilniaus vyskupas 285
Daugudis Vytautas 306
Davaina, bajoras 335
Dąbkowski Przemysław 117, 136
Dekertas Janas, Varšuvos burmistras 100
Dikieras, švedų kariuomenės pulkininkas 468
Długošas Janas (Długosz Jan) 88, 362, 363, 364, 365, 367, 439
Dmowski Roman 153
Doubek Fr. 455, 463
Družčyc Vasil (Дружчыц Васіль Данілавіч) 390, 450
Dubinskis Petras (Dubiński Piotr) 294, 340, 406
Dusburgietis Petras 297, 309

Edanisavičius, sklypo Vilniuje savininkas 368
Eisenhower Dwight 106
Eysmont Jan 461
Elena (Елена Ивановна), Lietuvos didžiojo kunigaikščio, Lenkijos karaliaus Aleksandro žmona 368, 381, 383, 384
Elžbieta Habsburgaitė, Žygimanto Augusto žmona 372, 396, 397, 403
Erikas IV Vaza, Švedijos karalius 394

Fickas, karališkasis statytojas 425
Fijałek Jan Nepomucen 104, 133, 352, 362, 363, 366, 368, 407, 408, 410, 431, 433, 438
Filipavičius Jonas, Vilniaus kapitulos kanauninkas 383
Finkel Ludwik 405
Fisheris, tariamas Didžiosios Britanijos užsienių reikalų ministras 161
Forstreuter Kurt 302, 309, 320
Frediani Giovanni Batista, pulkininkas, architektas 425
Fryzelis Ivanas (Фризель Иван Григорьевич), Lietuvos civilinis gubernatorius 419

Gediminaičiai, dinastija 84, 98, 119, 120
Gediminas, Lietuvos didysis kunigaikštis 82, 88, 89, 90, 105, 106, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 119, 131, 134, 173, 174, 177, 184, 185, 186, 187, 188, 193, 194, 195, 200, 206, 210, 266, 267, 290, 297, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 361, 362, 365, 367, 403
Gedkantas Frydrichas (Getkant Fridericus) 88, 362, 408, 417
Gelonas, Sirakūzų tironas 404
Genzeris, auksakalys 359
Ghillebertas de Lannoy 91, 365, 366, 368, 369, 373, 375
Gibel, Vilniaus pirklys 103
Gidžiūnas Viktoras 299, 315, 317, 380
Giedraitis Merkelis, Žemaičių vyskupas 274
Giedroyć Franciszek 427, 429, 430
Gimbutienė Marija 305
Gizbert - Studnicki Wacław 316, 347
Glebavičius Jonas, Vilniaus vaivada 369, 390

Gliebov I. 400, 401
Goltz Rudiger von der 228
Górka Olgierd 231
Górnicki Łukasz 391
Górski Stanisław 400
Gosevskiai, giminė 450
Gosevskis Vincentas, LDK lauko etmonas 463
Goštautas Albertas 285, 356, 368, 422, 464
Goštautienė Elžbieta 369
Gotfriedas von Hohensteinas, Brandenburgo komtūras 321
Grabski Władysław Dominik, Lenkijos ministras pirmininkas 155, 233
Graužinis Kazimieras 170
Grigaravičius Mykolas, Vilniaus arklidininkas 385
Grinius Kazys 146
Grodecki Wacław 431
Gronski Pavel 462
Gucevičius Laurynas 101, 128, 203, 289, 290, 451, 471
Gumowski Marian 382, 383
Gustavas II Adolfas, Švedijos karalius 125, 200
Gvagninis Aleksandras (Guagnini Alessandro) 96, 371, 424, 438

Halecki Oskar 110, 115, 119, 277, 399
Hanulas, Vilniaus seniūnas 318
Harrison Ernest John 178, 180
Heinl Karl 123, 322, 323, 361
Henrikas IV (Henry IV), Anglijos karalius 90, 123, 198, 322, 363
Henrikas Valua (Henri III Valois), Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 86, 120, 195
Henrikas, Kulmo vyskupas 298
Herberšteinas Zigmantas (Herberstein Sigismund), šv. Romos imperijos imperatoriaus pasiuntinys 96, 431, 436
Hermanas Vartberge (Hermann von Warteberge) 319, 321
Hirsch Theodor 367
Hymans Paul 162, 163, 241, 242
Hlebowicz Jan 274
Hohenberg Franz 371, 389
Holubovičius Vladimiras (Hołubowicz, Włodzimierz) 112, 305, 307
Homolicki Michał 285, 287, 362, 383, 386, 387, 388, 389, 390, 403, 422, 430, 439, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 457, 459, 461, 464, 465, 466, 467, 468, 469
Hoppen Jerzy 465
Hornostajus Ivanas 383
Hozijai, giminė 429
Hozijus Jonas 383, 421, 423
Hozijus Stanislovas, kardinolas 382
Hozijus Ulrichas, U. Hozijaus ↓sūnus 383
Hozijus Ulrichas (Hose), Vilniaus pilininkas 94, 382, 383, 390, 421, 422, 429

Iberfeldas Valentas, Žygimanto Augusto sekretorius 336
Ivanas III (Иван III Васильевич), Maskvos didysis kunigaikštis 381
Ivanauskai, šeima 216
Ivinskis Zenonas 284, 286, 288, 301, 312, 320, 328, 375, 378, 379, 380, 452, 465
Izabelė Jogailaitė, Žygimanto Senojo duktė 391, 394

Jachimowicz Bazyli Bonifacy 470
Jadvyga, Lenkijos karalienė 189
Jaksztel (Jaksztat), Vilniaus pirklys 103
Jakštas Juozas 302, 309, 320
Jakubowski Jan 132, 139, 207
Jan 274
Janowicz 103

Janowski Ludwik 280
Janulaitis Augustinas 120, 439, 449
Jaunutis, Lietuvos didysis kunigaikštis 82, 114, 131, 188, 206
Jesmanas Kristupas, Naugarduko kaštelionas 425
Jezofovičius (Esofovičius) Abraomas 382
Jogaila, Lenkijos karalius (Vladislovas II), Lietuvos aukščiausias kunigaikštis 82, 83, 89, 90, 114, 115, 116, 117, 122, 123, 131, 133, 134, 135, 189, 190, 191, 193, 194, 196, 197, 198, 210, 285, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 345, 352, 359, 363, 364, 365, 370, 374, 375, 377, 402, 438, 464
Jonas Albrechtas, Lenkijos karalius 118, 193
Jonas iš Lietuvos kunigaikščių, Vilniaus vyskupas 432
Jonas Kazimieras, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 287, 462, 467
Jonas Liuksemburgietis, Čekijos karalius 309
Jonas Sobieskis, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 85, 97, 121, 196
Jonas Vaza (Johan III Vasa), Švedijos karalius 394, 395
Jonas Zapolija, Vengrijos karalius 391, 394
Jonynas Ignas 361
Jundzila Mikalojus 285, 464
Juozapavičius (Esofovičius) Abraomas 382
Jurgėla Konstantinas Rudamina (Jurgėla Constantine Rudyard) 180, 366
Jurgelis (Jerzy), Žygimanto Augusto kambarinis 404
Jurginis Juozas 280, 282

Kalenda Gabrielius, unitų metropolitas 387
Kamieniecki Witold 308
Karamzinas Nikolajus (Карамзин Николай Михайлович) 309
Karge Paul 463
Kaributas, kunigaikštis 272, 323
Karigaila, Jogailos brolis 90, 322, 364
Karijotaičiai, kunigaikščių giminė 131, 206
Karolis X Gustavas (Karl X Gustav), Švedijos karalius 285
Karolis XII (Karl XII), Švedijos karalius 101
Karpiai, giminė 271, 272, 273, 449
Karpis Benediktas 136, 211
Karpis Juozas 273
Karski Jefim 139
Karwowski Stanisław 394
Kasztela, Vilniaus pirklys 103
Katilas, Ašmenos seniūnas 456
Kazimieras III Didysis, Lenkijos karalius 134, 210
Kazimieras Jogailaitis, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 83, 92, 116, 117, 118, 191, 192, 318, 328, 329, 331, 350, 378, 379, 380, 381, 382, 410
Kazimieras, šventasis 92, 99, 173, 251, 253, 257, 267, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 380, 451, 452, 460, 461, 464, 465, 469
Kesmic, Vilniaus miesto tarybos narys 103
Ketleris Gotardas (Kettler Gotthard) 394
Kęstutis, Lietuvos didysis kunigaikštis 82, 89, 122, 125, 174, 267, 297, 318, 320, 321
Kętrzyński Wojciech 299, 300
Kiaulė (Kiewla) Bagdonas 330
Kiauličius 419
Kieniškiai, giminė 333
Kieszkowski Witold 369, 384, 403, 404
Kiewlicz Andrius, Vilniaus pirklys 103
Kiewlicz Martynas, Vilniaus pirklys 103
Kiška Petras Stanislovas 428
Klimaitis Pranas 148
Klimas Petras 108, 150, 308, 366

Kliučata (Kluczala), namo Vilniuje savininkas 103, 449
Klymenko Philipp 295, 299
Kłos Juliusz 465
Koeppenas Piotras (Коеппен Петр Иванович) 137, 213, 214
Kolankowski Ludwik 118, 124, 349, 380, 381, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405
Kolzanovskis, namo Vilniuje savininkas 449
Konopczyński Władysław 441, 462, 463
Konrad von Jungingen, Kryžiuočių ordino magistras 323
Konrad Zöllner von Rotenstein, Kryžiuočių ordino magistras 322
Konradas Valenrodas (Konrad von Wallenrode), Kryžiuočių ordino magistras 363
Konstancija, Zigmanto Vazos žmona 460
Korčakas Mikalojus, Vilniaus dominikonų vienuolyno vyresnysis 427
Koreva A. (Корева А.) 138, 213, 214
Korzon Tadeusz 447, 471
Kosciuška Tadas 86, 418
Kotłubaj Edward 459, 462, 463
Kotryna Jogailaitė, Žygimanto Senojo duktė 395
Kotzebue August von 323
Kowalenko Władysław 102, 103, 104, 347
Kozminczyk Jan, Žygimanto Augusto bibliotekininkas 402
Krasiński Jan Andrzej 96
Krasnai, žydų giminė 333
Kraszewski Józef Ignacy 92, 285, 286, 287, 294, 308, 326, 329, 338, 347, 351, 352, 355, 374, 375, 376, 379, 380, 381, 383, 386, 387, 388, 394, 395, 404, 422, 424, 425, 444, 448, 451, 452, 453, 455, 456, 458, 459, 461, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470
Kromer Marcin 407
Krumbholtz Robert 123
Krupavičius Pranciškus 415, 416
Krzywicki Ludwik 300
Kubala Ludwik 462, 463, 466
Kučinskas Antanas 123, 321
Kulikauskas Pranas 290
Kulischer Josef 312
Kurczewski Jan 284, 286, 352, 369, 386, 425, 451, 465
Kurčas Jonas, Lydos pakamaris 425
Kutrzeba Stanisław 114, 170
Kutuzovas Michailas (Кутузов Михаил Илларионович) 419
Kwiatkowski K. 465

Ladzikas (Zazdikas) Baltramiejus 285, 464, 465
Langurga Feliksas, Vilniaus vaitas 344
Laonicas Chalkokondylesas 381
Lappo Ivanas (Лаппо Иван Иванович) 119, 271, 441, 449
Latkowski Juliusz 295, 298, 299, 300, 301
Lebedkinas Michailas (Лебедкин Михаил) 138, 213, 214
Lelevelis Joachimas (Lelewel Joachim) 366
Lepszy Kazimierz 462, 463
Lewicki Anatol 115, 323, 327, 376
Lewicki Kazimierz 271, 272
Limanowski Mieczysław 113, 305, 311, 312, 313, 314, 315, 319, 362, 426
Lipiński Tymoteusz 137
Liubartas Demetrijus, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino sūnus 131, 206
Liubavskis Motiejus (Любавский, Матвей Кузьмич) 110, 113, 118, 131, 135, 380, 398, 405, 441
Liudvikas, Vengrijos karalius 82
Liutauras (Lietuvos didysis kunigaikštis Butvydas-Pukuveras) 82
Liuteris Martynas 383
Lizdeika, legendinis asmuo 112, 187, 304

Łopaciński Euzebjusz 450
Losotas, Žygimanto Augusto kambarinis 404
Łowmiańska Maria 102, 127, 347, 362, 389, 390, 408, 410, 412, 414, 417, 430, 449, 458, 463, 466, 470
Łowmiański Henryk 110, 115, 128, 296, 297, 301, 312, 390
Łukaszewicz Józef 452

Machaut Guillaume de 309
Maciejowski Bernard, Lucko vyskupas 271, 275, 276
Maciūnas Vincas 136, 142
Mackiewicz Stanisław 153
Maggio Laurynas (Maggio Lorenzo), jėzuitų provincijolas 96, 439
Makra Benediktas 364
Maksimavičienė, Vilniaus burmistro žmona 368
Maleczyński Karol 295, 299
Malinovskij Joanikij (Малиновский, Иоанникий Алексеевич) 118, 380, 441
Maliszewski Edward 139
Manvydas (Mantvydas), Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino sūnus 131, 206
Manvydas Albertas, Vilniaus seniūnas 368, 369, 376
Marija Liudvika Gonzaga (Marie Louise Gonzaga de Nevers), Vladislovo Vazos žmona 100, 120, 196
Masalskiai, giminė 450
Masalskis Ignotas Jokūbas (Masalski Ignacy Jakub), Vilniaus vyskupas 99, 101, 471
Mažvydas Martynas 383
Meysztowicz Aleksander 273
Meriggi Lea 170
Merkatorius Gerhardas (Gerhardus Mercator) 439
Michał 274
Michalskienė Irena 112, 305
Miechowita Maciej 408, 431
Mikitiničius Motiejus, kunigaikštis, didžiojo kunigaikščio iždininkas 335, 369
Mikołay 274
Mileriai, giminė 449
Mindaugas, Lietuvos karalius 81, 109, 110, 111, 113, 130, 183, 184, 185, 186, 188, 205, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302
Mykolas Olelkaitis, kunigaikštis 380
Mykolas, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Kęstutaičio sūnus 116, 191
Myšeckis Danila (Мышецкий Даниил) 466
Molotovas Viačeslavas (Молотов Вячеслав Михайлович) 171, 260
Morai, giminė 449
Morelowski Marian 370, 373, 451
Mościcki Henryk 417, 418, 419
Motiejus, Vilniaus vyskupas 389

Napierskis Eduardas *(Napiersky Eduard)*, 92
Napoleonas I Bonapartas, Prancūzijos imperatorius 141, 142, 152, 217, 219, 229, 426
Narbutas Jonas 335
Narbutas Mikalojus 335
Narbutas Teodoras (Narbutt Teodor) 416
Narimantas (Glebas), Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino sūnus 131, 206
Natkevičius Ladas (Vladas) 170
Nosas Aleksandras, kunigaikštis 376

O'Brien de Lasey Borisas (Ласси Борис Петрович) 419
Oginskis Mykolas Kleopas (Ogiński Michał Kleofas) 100
Olafas (Olof), Švedijos karalius 296

Oljančyn Domet (Oljanchyn Domet Gerasymovych) 312
Ona, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto žmona 370
Ortelijus Abraomas (*Ortelius Abraham*) 96, 431
Orzechowski Stanisław 125, 200
Oziemblowski Józef 416

Pacai, giminė 450, 467
Pacas Mykolas Kazimieras (Pac Michał Kazimierz), LDK didysis etmonas, Vilniaus vaivada 99, 393
Packevičius, namo Vilniuje savininkas 449
Padovanas Gianas Maria (Padovanni Gian Maria) 402
Paleckiai, giminė 389, 391
Paleckis Martynas 390, 391
Panucevič Vaclav 297
Papée Fryderyk 301
Paszkiewicz Henryk 109, 113, 115, 123, 131, 295, 296, 297, 301, 302, 321, 322
Petras I (Пётр Алексеевич), Rusijos caras 101, 288
Petravičius Juozapas, Vilniaus vaitas 467
Piccolominis, Enėjus Silvijus (Piccolomini Enea Silvio) 96, 97, 439
Pilsudskis Juzefas (Piłsudski Józef) 156, 160, 161, 167, 233, 238
Pisonas Jokūbas (Piso Jakob), popiežiaus nuncijus 96
Pociejus Liudvikas Konstantinas 288
Popłatek Jan 125
Porickiai, giminė 273
Povilas Alšėniškis, Lucko, Vilniaus vyskupas 334, 369, 371
Powidaj Ludwik 453
Prawza, Vilniaus miesto tarybos narys 103
Prittwitz Bernhard von 401
Prochaska Antoni 92, 114, 123, 299, 302, 309, 322, 323
Putwił, Vilniaus miesto tarybos narys 103
Puzinas Jonas 136, 143, 305, 365
Puzyna Józef 309, 320

Radvila Albertas Stanislovas, LDK kancleris 86
Radvila Jonas, LDK maršalka, Žemaičių seniūnas 335, 368
Radvila Jonušas, Vilniaus vaivada, LDK didysis etmonas 284, 285, 287-288, 424, 450, 453, 462 - 465
Radvila Jurgis, Vilniaus vaivada, LDK didysis etmonas 451
Radvila Jurgis, kardinolas 372, 451
Radvila Kristupas II (Radziwiłł Krzysztof) 274, 450
Radvila Mikalojus, Vilniaus vaivada, LDK kancleris 330, 335 - 336, 383, 399, 406
Radvila Mikalojus Juodasis 277, 395, 399, 450
Radvila Mikalojus Kristupas Radvila Perkūnas 458
Radvila Mikalojus Rudasis, LDK maršalka 247, 278, 371, 390
Radvila Mikalojus Kristupas Našlaitėlis 96, 436, 439, 451
Radvilos, giminė 100, 383, 389, 390, 397, 450, 452 - 453, 458, 462 - 463, 466 - 467
Radvilienė, Mikalojaus Radvilos, Vilniaus vaivados, LDK kanclerio našlė 335
Radziminski Alexander (Radzimiński Alexander) 274
Reboul Constantin 155, 232
Remeika Jonas 312, 320
Ribentropas Joachimas (Ribbentrop Ullrich Friedrich Willy Joachim) 171, 260, 261
Rittichas Aleksandras (Pummux Александр Фёдорович) 139

Roizijus Petras 95
Romanas, Haličo Voluinės kunigaikštis 81, 298
Römer Michał 136, 139, 145
Rostovskis Stanislovas 458
Rotundas - Mieleskis Augustinas 404
Rozwadowski Jan 139
Rudomina, Vilniaus miesto tarybos narys 103
Ruseckas Petras 148
Ruszczyc Ferdynand 465
Rządz (Rądz), Vilniaus miesto tarybos narys 103
Rzepkowskis, LDK didžiojo etmono Jonušo Radvilos tarnautojas 288, 464

Salys Antanas 320
Sapiega Eustachijus (Sapieha Eustachy), Lenkijos užsienio reikalų ministras 158
Sapiega Jonas Kazimieras, LDK didysis etmonas 286, 288, 467
Sapiega Leonas, LDK kancleris, Vilniaus vaivada 410
Sapiega Mikalojus, Vitebsko vaivada 273
Sapiegaitė Elena 273
Sapiegos, giminė 353
Sapiega Povilas (Sapieha Paweł), LDK arklidininkas 274
Sax Albert, Žygimanto Senojo gydytojas 401
Schranil Rudolf 122, 324
Schroeder Hans Georg von 320
Seers A. Waddingham 364
Semkowicz Władysław 114, 318, 352
Senda (Zenda) Vilniaus miesto tarybos narys 103
Sidorowicz Jan 324
Sienko, Vilniaus miesto tarybos narys 103
Skarga Petras 371, 372
Skirgaila, Lietuvos kunigaikštis 82, 322
Skumin [Tyszkiewicz] Theodor 274
Sluckiai, kunigaikščiai 450, 451
Slupeckienė, Polaneco kaštelionienė 397
Sluškos, giminė 450
Smuglevičius Pranciškus (Smuglewicz Franciszek) 411, 414, 415, 416
Sofija Alšėniškė, kunigaikštytė 115, 190
Sofija, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto duktė 115
Sologubas, Lietuvos iždininkas 426
Spliet Herbert 302, 309
Stakauskas Juozas 133, 295
Stanislovas Augustas Poniatovskis, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 471
Stanislovas Leščinskis, (Stanisław Leszczyński), Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 468
Steponaitis Antanas 295
Steponas Batoras, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 272, 277, 278, 333, 340, 343, 382
Stobeckienė, Barboros Radvilaitės dvariškė 397
Strawinski Balcer 274
Strehlke Ernst 367
Strijkovskis Motiejus (Stryjkowski Maciej) 81, 298, 301, 323, 324, 370, 381, 386, 407, 438, 439
Stumbergas, LDK didžiojo etmono Jonušo Radvilos tarnautojas 288
Sturlusonas Snorre (Sturluson Snorri) 308
Surskis Vaclovas 409
Szydlowiecki Krzysztof, Lenkijos kancleris 396
Szydlowiecki Mikołaj, Lenkijos iždininkas 396

Śledziewski Piotr 364, 369, 370
Ślendziński L. 465
Śliwiński Artur 459

Šachovskojus Michailas (Шаховской Михаил Семёнович) 417, 418
Šapoka *Antanas* 108, 115, 119, 120, 123, 131, 135, 148, 170, 294, 317, 320, 327, 362, 368, 375, 376, 377, 387, 424, 441, 445, 448, 449, 462, 463, 471
Šutinas Antanas, kolekcionierius 415
Švarnas, Lietuvos didysis kunigaikštis 81, 298
Švitrigaila, Lietuvos didysis kunigaikštis 83, 116, 190, 191, 323, 326, 327, 376, 377, 378, 379

Taboras Vaitiekus, Vilniaus vyskupas 384
Tacitas Publijus Kornelijus 181, 183, 439
Taranovskij Fiodor (Тарановский, Фёдор Васильевич) 122, 324
Tarnowski Jan, Krokuvos kaštelionas 396
Tarulis Petras 408
Tautvilaitė - Daukavičienė Bagdonė 368
Tautvilas, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto brolis 90, 322
Tautvilas, Lietuvos kunigaikštis 300
Tiškevičiai, giminė 421, 450
Tiškevičius Jurgis, Vilniaus vyskupas 283, 284, 285
Tomas, karalienės Elenos kapelionas 384
Tomas, Žygimanto Augusto vyno rūsių užvaizdas 403
Tomaszewicz Andrzey 274
Tommasini Francesco 161
Tordej Daniel (Darsa, Dart), Vilniaus miesto tarybos narys 103
Totoraitis Jonas 295, 301
Traidenis, Lietuvos didysis kunigaikštis 81, 89, 111, 185, 186, 301, 302, 303
Trzecieski Andrzej 401
Trzecieski Andrzej, Andrzejaus Trzecieskio vyresniojo sūnus 401, 402
Tupieka, Vilniaus miesto tarybos narys 103
Turska Halina (Halina z Jabłońskich Turska) 139, 140, 216

Unsterfe Frederic, Vilniaus pilies statybininkas 403
Urbšys Juozas 170

Vaičiulaitis Antanas 309
Vaišvilkas, Lietuvos didysis kunigaikštis 81, 298
Valavičiai, giminė 410
Valavičius Eustachijus 278, 409
Vazos, dinastija 448
Vernadsky George (Вернадский Георгий Владимирович) 312
Vijūkas-Kojalavičius Albertas 326, 374
Vilhelmas II (Wilhelm II) Vokietijos kaizeris (imperatorius) 150, 227
Višnioveckaitė 273
Višnioveckiai, giminė 273, 467
Višnioveckis Mykolas Servacijus 288
Vygandas Marburgietis 321
Vytautas, Lietuvos didysis kunigaikštis 82, 83, 89, 90, 91, 92, 102, 114, 115, 116, 117, 123, 131, 173, 174, 189, 190, 191, 192, 198, 206, 266, 268, 285, 296, 321, 322, 323, 324, 326, 345, 348, 363, 364, 365, 366, 367, 374, 375, 376, 377, 378, 389, 392, 433, 449, 456, 465, 470
Vytenis, Lietuvos didysis kunigaikštis 82, 302, 309, 320
Vladimirovas Levas 280, 282
Vladimirskij - Budanov Michail (Владимирский - Буданов Михаил Флегонтович) 122, 324
Vladislovas III, Lenkijos karalius 116, 117, 191

Vladislovas IV Vaza, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 84, 86, 100, 120, 196, 393, 432, 448, 451, 456
Vlakavičius, sklypo Vilniaus pilyje savininkas 368
Voigt Johannes 123, 309, 320, 323, 328, 363
Volskis, Voinos kaštelionas 369
Volteris Eduardas (Вольтер Эдуард Александрович) 300
Voronieckiai, giminė 273
Vosylius I (Василий I Дмитриевич), Maskvos didysis kunigaikštis 115, 190
Vosylius III (Василий III Иванович), Maskvos didysis kunigaikštis 381

Wakar Włodzimierz 153
Walicki Franciszek 412
Wapowski Bernard 407, 408
Warszewicki Stanisław 125, 200, 371, 404
Weygand Maxime 157, 235
Wiedas Antonas (Wied Anton) 402
Wielhorski Władysław 135, 139, 140
Willichius Jodocus 439
Wołczacka Helena 452, 455
Wolff Józef 114

Zaberezinskiai, giminė 403
Zahorski Władysław 426
Zajączkowski Stanisław 110, 301, 309, 320
Zbaražskiai, giminė 273
Zborovskiai, giminė 272
Zigmantai (Žygimantai), paskutinieji Gediminaičių dinastijos atstovai Žygimantas Senasis ir Žygimantas Augustas 95, 394, 402
Zigmantas Augustas (Žygimantas Augustas), Lietuvos didysis kunigaikštis, Lenkijos karalius 83, 84, 94, 95, 102, 118, 119, 124, 125, 193, 194, 199, 200, 272, 332, 333, 334, 336, 338, 339, 340, 341, 342, 347, 351, 352, 354, 356, 359, 371, 372, 381, 383, 385, 387, 388, 390, 391, 392, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 409, 423, 430, 443, 444, 456, 465
Zigmantas II (Senasis) (Žygimantas Senasis), Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 83, 84, 91, 94, 95, 118, 124, 193, 199, 283, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 343, 348, 350, 351, 356, 357, 358, 359, 368, 369, 382, 385, 386, 387, 389, 390, 391, 394, 397, 402, 407, 418, 421, 423, 427, 428, 429, 434
Zigmantas IV Vaza (Zigmantas III Vaza), Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis 271, 272, 330, 332, 393, 442, 456
Zigmantas Kęstutaitis (Žygimantas Kęstutaitis), Lietuvos didysis kunigaikštis 83, 91, 92, 116, 191, 325, 326, 327, 377, 378
Zivier Ezechiel 118, 415, 416, 417, 418, 421, 452, 472
Zofija, Slucko kunigaikštytė 458
Zolotarenka Ivanas, kazokų pulkininkas 285, 287, 464, 465

Želigovskis Liucjanas (Żeligowski Lucjan) 160, 161, 162, 163, 165, 168, 238, 239, 241, 242, 244, 248
Žeromskis Kazimieras Chvalibogas 424, 463
Žmitkovai Chmizinai, giminė 385
Žukovskis Jurgis 420

Żusinielis (Zuszniel), Vilniaus pirklys 103
Żybur, Vilniaus miesto tarybos narys 103
Żypla, Vilniaus pirklys 103
Żytkowicz Leonid 128, 141, 407, 408, 412

VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ

Į rodyklę įtraukti A. Šapokos publikacijose minimi vietovardžiai.

Abiejų Tautų Respublika (Lenkija – Lietuva, Lietuva – Lenkija) 95, 114, 115, 119, 131, 133, 144, 164, 165, 167, 271, 317, 327, 377
Alytus 154, 231, 399
Alšėnai 137, 190, 213
Amerika, žemynas 129, 146, 222, 366
Amsterdamas 439
Andrioniškis 111, 186
Anglija 90, 123, 198, 244, 322, 363
Anykščiai 111, 186, 337
Antverpenas 431
Arčiūnai 301
Ašmena 131, 137, 138, 206, 207, 213, 214, 251, 305, 322, 456
Augustavas 157, 158, 235, 236
Aukštaitija 110, 123, 130, 184, 198, 205, 296, 297, 300, 301, 302, 309, 322
Austrija 141, 152, 179, 217, 229, 259
Austrija –Vengrija 179, 229

Balstogė 312
Baltarusija (Gudija), 106, 134, 138, 139, 153, 155, 182, 210, 214, 231, 233, 264, 447
Baltarusijos SSR, 264
Baltija, jūra 112, 129, 155, 179, 181, 187, 204, 228, 233, 259, 312, 319
Baras 401
Baris 199
Bastūnai 160, 238
Belovežas, giria 399
Benekonys 137, 213
Berlynas 123, 150, 228, 260, 261, 262, 316
Bielskas 96, 273, 333, 337, 341
Birštonas 399
Biržai 274
Bistrica 335, 423
Bobruiskas 405
Bolonija 432
Borisovas 130, 205
Brandenburgas 181, 321
Breslauja 131, 206, 337
Briuselis 161, 240
Budapeštas 180
Bugas, upė 179, 182, 313
Burgundija 365

Centrinė Europa 115, 116, 177, 178, 179, 259, 312
Ciechanovas 333

Čekoslovakija 179
Čenstakava 173, 267

Daniškavas 335
Daugai 301
Daugėliškis 254
Daugpilis 91, 368, 376
Dauguva, upė 112, 156, 181, 187, 232, 234, 319
Deltuva 110, 184, 296, 297, 300
Derby 123, 198, 322, 363
Didžioji Britanija 106, 161, 239, 262

Didžioji Lenkija 196
Ditva, upė 137
Dysna, upė 213
Dniepras, upė 182, 312
Drohičinas 337
Druja, upė 430
Dubingiai 274
Dūdai, seniūnija 449
Dūkštas 254

Eišiškės 137, 213, 337, 391
Estija 179, 181, 200, 259, 261, 319
Europa 82, 83, 91, 93, 95, 99, 102, 105, 106, 115, 124, 133, 170, 172, 179, 182, 187, 189, 190, 200, 208, 229, 259, 265, 312, 375, 377, 398, 405, 414, 436

Frankfurtas prie Oderio 141, 218, 401, 439

Gardinas 85, 86, 92, 94, 98, 102, 130, 156, 159, 160, 205, 206, 207, 234, 237, 238, 251, 283, 312, 337, 378, 379, 457, 468, 471
Gdanskas (Danzig) 365, 393
Geranainys 393, 457
Gibai 157, 235
Giedraičiai 162, 240
Girkalnis 300
Gnieznas 333
Graikija 329
Graumena, upė 309

Haga 168, 169, 170, 248
Haina 438
Haličo–Voluinės kunigaikštystė (Voluinė) 81, 109, 130, 183, 205, 206, 258, 295, 298, 300, 379

Islandija 308
Ispanija 329
Italija 97, 161, 239, 244, 398, 439, 440
Iziaslavlis 130, 131, 205, 206

Jalta 172
Janovas (Jonava), Lenkija 275
Japonija 244
Jasna Góra 174, 267
Joniškėlis 271, 273
Jundzeliškės 256
Jungtinės Amerikos Valstijos (JAV) 161, 239
Juodoji jūra 112, 113, 179, 182, 187, 188, 205, 233, 312

Kaišiadorys 169, 170, 249
Kaltinėnai 335
Kalvarija, Lenkija 158, 236
Kalvarijos, prie Vilniaus (Vilniaus kalvarijos) 101
Karaliaučius 123, 125, 141, 168, 169, 170, 178, 200, 218, 248, 249, 284, 285, 320, 328, 363, 365, 463, 464
Karkažiškės 335
Kaunas 92, 115, 119, 120, 125, 131, 136, 140, 145, 148, 150, 151, 154, 157, 162, 164, 170, 178, 206, 224, 228, 231, 235, 236, 240, 244, 252, 259, 260, 280, 295, 296, 308, 312, 320, 322, 324, 327, 328, 329, 334, 337, 365, 367, 378, 379, 380, 385, 395, 404, 408, 437, 439, 441, 449, 453, 454, 471
Kėdainiai 154, 231, 285, 287, 463, 464
Kelnas 433
Kernavė 81, 89, 111, 185, 186, 301, 302, 303, 304, 321
Kijevas 155, 233, 312, 324, 432, 438
Klaipėda 247, 365
Kleckas 405
Knišinas 84, 94, 396, 398
Kodiškės 335
Konstancas 363
Kopenhaga 170, 308
Kreta, sala 329
Krėva 114, 134, 210, 322, 361, 410
Krymas, pusiasalis 405
Krokuva 81, 82, 84, 85, 86, 95, 96, 97, 114, 117, 118, 120, 124, 125, 134, 141, 178, 189, 192, 193, 195, 196,

199, 200, 201, 210, 217, 258, 312, 323, 325, 326, 327, 328, 344, 358, 376, 381, 382, 383, 387, 391, 394, 395, 396, 400, 401, 402, 404, 410, 444
Kulmas (Chełmno) 298, 333
Kuoknesė (Koknese) 365, 404
Kupiškis 203
Kuprioniškės (Kuprijoniškės), prie Vilniaus 454
Kuršas, kunigaikštystė 296, 394
Kuršių marios 181
Kvėdarna 309

Labanoras, giria 425
Laplandija 439
Latuva (Latava), upelis 111, 186, 299, 300
Latvija 177, 179, 181, 261
Lenkija (Lenkijos karalystė) 81, 82, 83, 84, 85, 86, 92, 93, 94, 95, 97, 105, 106, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 142, 144, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 179, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 208, 209, 210, 214, 217, 218, 221, 229, 230, 231, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 267, 277, 278, 284, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 332, 333, 339, 343, 370, 375, 377, 378, 379, 381, 391, 394, 395, 396, 397, 398, 401, 431, 432, 433, 439, 441, 445, 448, 449, 462, 467, 471
Lentvaris 169, 249
Leoniškės, prie Vilniaus 454
Lietuva (Didžioji Lietuvos Kunigaikštija) 82, 84, 86, 97, 109, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 129, 133, 134, 135, 139, 142, 150, 152, 153, 154, 158, 159, 164, 167, 168, 169, 171, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 272, 279, 286, 288, 295, 296, 297, 319, 320, 321, 365, 366, 379, 388, 391, 394, 395, 396, 397, 398, 400, 432, 433, 436, 438, 439, 448
Lietuvos Brasta 102, 311, 312, 313, 337, 382, 405
Lietuvos Pagirys (Polesė) 130, 206, 284
Lipniškės 393, 457
Liškiava, piliakalnis 301
Liubavas, prie Vilniaus 403
Liublinas 84, 119, 120, 126, 135, 136, 194, 195, 200, 201, 211, 277, 333, 441, 445, 448, 449, 462, 471
Livonija 82, 91, 110, 111, 123, 181, 185, 186, 197, 198, 295, 297, 300, 301, 302, 323, 365, 368, 376, 392, 394, 405, 447, 454
Lyda 131, 137, 138, 160, 206, 207, 213, 214, 238, 251, 256, 305, 337, 407, 425
Lodzė 258
Logoiskas 130, 205
Londonas 106, 155, 278
Luckas 271, 275, 276, 335, 337, 369, 432, 438
Lurdas 173, 267
Lvovas 96, 106, 278, 312, 438

Maišiagala 321, 322, 339, 438
Malvazija (Graikija) 329
Marienburgas 392
Marijampolė 148
Markavas 335
Maskva 81, 83, 85, 93, 100, 101, 115, 125, 127, 139, 143, 156, 157, 171, 172, 179, 200, 202, 215, 219, 233, 234, 260, 261, 262, 263, 264, 277, 283, 284, 285, 287, 312, 324, 336, 343, 379, 381, 383, 384, 392, 405, 406, 414, 417, 431, 434, 438, 452, 456, 457, 458, 462, 463, 464, 466
Maskvos kunigaikštystė 179, 182, 190, 194, 200
Mažoji Lenkija 196
Medininkai 92, 378, 379
Melnas, ežeras 123, 182, 375

Merkinė 160, 238, 337
Merkys, upė 410
Minskas 93, 205, 327
Mockiškės (Mockiškis) 251, 256
Mozyrius 447
Mozūrija 318, 333
Mstislavlis 130, 206
Muchavecas, upė 313

Nalšėnai (Nalšia) 110, 184, 185, 296, 297, 300, 301, 302
Narva 312, 319
Naugardas Didysis 312, 365, 384
Naugardukas 81, 130, 132, 205, 207, 274, 285, 298, 299, 301, 309, 312, 313, 327, 337, 405, 425, 427, 447, 464
Navara, kunigaikštystė 120, 196
Nemenčinė 335, 423, 424, 438
Nemunas, upė 110, 112, 130, 132, 152, 157, 159, 160, 165, 170, 182, 184, 187, 205, 207, 229, 235, 237, 238, 245, 247, 249, 296, 301, 312, 319, 320, 334, 431
Neris, upė 88, 94, 110, 111, 112, 113, 130, 137, 184, 185, 186, 187, 205, 212, 283, 290, 296, 305, 307, 311, 312, 313, 314, 320, 322, 328, 329, 330, 334, 335, 343, 361, 362, 363, 366, 373, 379, 385, 390, 392, 393, 399, 403, 404, 406, 409, 421, 422, 423, 424, 426, 431, 432, 437, 438, 442, 450, 455, 463
Nesvyžius 405, 461
Nevėžis, upė 320
Nogatė, upė 392

Obolcai 438
Oderis, upė 313
Oka, upė 113, 130, 179, 182, 188, 205
Olandija 432
Olava, upė 313
Ontario 107, 178
Ostrogas 376
Ovručas 405

Pabaltijis 151, 171, 296, 439
Padauguvys 109, 295
Pagraudė 309, 320
Palenkė 94, 130, 206, 333, 396
Pamarys (Pomeranija) 379
Panevėžys 283
Papiškis 283
Paryžius 86, 100, 138, 167, 170, 231, 232, 247, 404
Pastovys 132, 207
Pavartės 301
Peremyšlis 432, 438
Peršaukštis 251
Pinskas 432, 438
Podolė 206, 327, 376, 379
Podolės Kamenecas 337, 376
Polanecas 396
Polockas 89, 102, 114, 130, 188, 205, 206, 312, 324, 410, 413, 432, 438
Potsdamas 172
Poznanė 96, 258, 400
Praha 178, 180
Prancūzija 123, 157, 161, 198, 239, 244, 267, 329
Pripetė, upė 182
Prūsija (Prūsų Lietuva) 109, 123, 146, 181, 197, 222, 223, 295, 322
Pskovas 365
Pultuskas 461
Punia 337, 365
Punskas 57, 235

Radomas 447, 470
Ragainė 367
Ramygala 283
Reinas, upė 329
Rimšė 254
Ryga 82, 178, 302, 312, 317, 318, 320, 379
Rytų Aukštaitija 305

Rytų Europa 84, 87, 93, 102, 105, 114, 115, 125, 128, 170, 171, 172, 177, 178, 179, 182, 189, 190, 200, 204, 208, 259, 261, 264, 277, 312, 314, 375
Rytų Lenkija 268
Roma 81, 82, 102, 173, 266, 286, 295, 432, 437, 438
Rudamina 339
Rūdninkai 95, 399, 410, 412, 413, 415, 416, 419, 469
Rusija (Rusijos imperija) 81, 85, 128, 136, 139, 141, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 152, 155, 156, 157, 171, 172, 177, 179, 203, 212, 214, 217, 219, 222, 224, 225, 226, 227, 229, 233, 234, 238, 261, 263, 264, 265, 282, 295, 301, 309, 320, 437, 447
Ružanai 284

Saksonija 309
Sankt Peterburgas 81, 143
Seinai 157, 158, 235, 236
Sėla (Sėlių kraštas) 300
Sibiras 144, 146, 220, 222
Sicilija, sala 329
Siena 306, 402
Sierpcas 333
Sirakūzai 404
Skirsnemunė 377
Skitija 433
Slanimas 130, 205, 337
Sluckas 93, 405
Smolenskas 284, 286
Sovietų Rusija (Sovietų Sąjunga) 105, 156, 158, 171, 233, 234, 236, 259, 261, 262, 264, 265
Spa 155, 233, 234
Strėva, upė 323
Sūduva 152, 157, 160, 171, 229, 235, 238, 240
Suomija 179
Suražas 337
Suvalkai 105, 152, 157, 159, 160, 162, 164, 165, 166, 167, 171, 229, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 262
Suvalkija 152, 161

Šiauliai 271
Širvinta, upė 296
Širvintos 162, 240
Švedija 200, 262, 462, 463
Švenčionėliai 254
Švenčionys 214, 251
Šventoji, upė 299, 300, 312, 319

Tanenbergas 123, 181, 198
Tartu 120, 125, 200
Tikocinas 398, 463
Torontas 107, 175, 178
Torunė 278, 313, 367, 379
Trakai 82, 85, 92, 97, 110, 111, 112, 114, 125, 130, 131, 132, 137, 138, 174, 185, 186, 189, 201, 205, 206, 207, 212, 214, 267, 268, 274, 286, 297, 302, 304, 305, 308, 321, 322, 334, 361, 366, 378, 379, 381, 389, 399, 400, 407, 410, 413, 416, 420, 428, 432, 447, 459, 469
Trakai (Senieji) 304
Turovas 312
Tverė 384

Ukmergė 110, 131, 184, 206, 321, 322, 337, 438
Ukraina153, 183, 231, 233, 284
Rusia 438
Upytė 131, 184, 206, 283, 296
Utena 110, 337
Ūturiai 300
Užnemunė 463

Vakarų Europa 82, 84, 199, 208, 295, 411
Vakarų Ukraina 183
Valkaviskas 130, 205, 337
Valkininkai 392, 399
Varėna 159, 160, 161, 162, 238, 240, 301, 399
Varėnė, upelis 301, 302
Varšuva 81, 85, 86, 97, 100, 106, 120, 125, 133, 139, 141, 152, 154, 157, 170, 178, 195, 201, 209, 215, 217,

229, 231, 233, 235, 237, 249, 258, 260, 264, 265, 276, 312, 343, 462, 471
Vasiliškės 337
Vašingtonas 106
Vavelio pilis (Krokuva) 81, 381
Veliuona 307, 337
Vengrija 82, 179, 329, 392
Verėduvaitė (Vereduvaitė) 300
Verkiai, prie Vilniaus 71, 305, 306, 395
Versalis 138, 165, 166, 169, 244, 245, 246, 249
Vidurinė Azija 312
Vidurinė Lietuva (Litwa Środkowa) 161, 162, 163, 174, 177, 240, 241, 242, 243, 252, 253, 268
Viena 229
Vievis 106
Vilkija 337
Vilnia, upė 88, 91, 112, 186, 187, 213, 290, 304, 311, 352, 361, 362, 366, 373, 389, 390, 393, 402, 403, 408, 410, 411, 412, 419, 421, 423, 426, 431, 432, 437, 438, 450, 469
Vilnija, regionas 137, 140, 146
Vilnius, miestas *passim*[1]
– Antakalnis, priemiestis 95, 99, 289, 334, 352, 393, 424, 450, 452, 463, 494
– Aukštutinė pilis 90, 362–365, 370, 373, 376, 382, 394, 401, 431, 456,
– Bekešo kalnas 307, 362, 365, 408
– Bokšto kalnas 307, 362, 411, 412, 415, 416
– Gedimino (Pilies) kalnas 88, 90, 91, 100, 106, 112, 123, 187, 198, 266, 304–307, 361–365, 367–369, 391, 393, 457
– Gedimino pilis 91, 187, 266, 305–307, 315, 320, 361–367
– Kačerga, upelis 290, 291
– Kreivoji pilis 322, 364–365, 367, 412
– Lukiškės, priemiestis 93, 313, 328, 450
– Maironio parkas 352
– Paneriai, vietovė 423, 424, 463
– Rasos, priemiestis 313
– Sereikiškės, vietovė 352
– Subačiaus gatvė ir vartai 313, 408, 410, 412, 414–417, 420, 428–429, 469
– Šnipiškės, priemiestis 288, 390, 393, 420
– Šventaragio slėnis 112, 186, 304
– Trijų Kryžių kalnas 352, 361, 365, 408
– Vingrys, upelis 290–291, 314, 322, 361, 409, 413, 426–429
– Užupis, priemiestis 352, 355, 390, 410, 413, 421
– Žemutinė pilis 90, 94, 132, 198, 304, 362, 364–370, 376, 383, 386, 401, 431, 456 – 457
– Vingrys, upelis 290, 291, 322, 361, 409, 413, 426, 427, 428, 429
Viršupis, prie Vilniaus 95, 393, 399, 403
Vitebskas 82, 89, 130, 206, 273, 323
Vygriai 399
Vysla, upė 181, 319
Vyšniavas 137, 213, 251
Vladimiras 337, 432, 438
Voina 369
Vokė, upė 157, 234, 321, 433
Vokietija 123, 145, 149, 150, 151, 152, 171, 226, 227, 228, 229, 230, 259, 260, 261, 302, 308, 391
Voruta 81, 110, 185, 298, 299, 300, 301, 302
Vroclavas 313, 377

Žeimena, upė 312, 334, 335
Žemaitija 110, 111, 131, 133, 136, 181, 184, 185, 186, 197, 206, 211, 273, 274, 283, 296, 297, 300, 309, 320, 335, 365, 369, 375, 406, 428, 432, 437, 438, 463, 469
Žiemgala 177
Žiežmariai 106
Žirmūnai 137, 213
Žodiškės 335
Župronys 426, 428, 430

[1] Į rodyklę įtraukti stambesni topografiniai Vilniaus objektai.

ADOLFAS ŠAPOKA
WORKS, VOL. 1

History of Vilnius

Summary

During the funeral of the prominent Lithuanian historian Adolfas Šapoka (1906-1961) it was noted that the historian's "place of eternal rest should be among the famous Lithuanian men in Vilnius Rasos cemetery". It was a way in which the contemporaries valued the input of the historian into Vilnius historiography: the creation of a Lithuanian Vilnius history narrative important for A. Šapoka's living period (the middle of the XXth century) and the intellectual fight for its political dependency. A. Šapoka was the first Lithuanian historian who undertook scholarly research of the past of the capital city; his synthesis "Senasis Vilnius" ("Old Vilnius"), published in 1963, was the first Lithuanian extensive scholarly history of the old Vilnius (until the end of the XVIIIth century). On the eve of World War II, A. Šapoka's works about Vilnius shifted from the topics of political history to those of social economy, especially in cities, but did not lose the scholarly value to this day.

This volume of "Works" materialises an idea, raised in 1996, to make a new edition of A. Šapoka's research on Vilnius history, to use this research and increase its popularity. These are the pieces of research on Vilnius city history by A. Šapoka included in the volume: articles (5), reviews (2), studies (2 partly different versions in Lithuanian and English), synthesis (1), source publications (1) – a total of 11 pieces of text different in volume and character. These were published in Lithuania (1939); while the author lived in exile in Toronto, Canada (1952-1960) and eventually after A. Šapoka's death (1960-1962). To some extent it would be possible to include a few more texts by A. Šapoka to topics about Vilnius – a group of texts "Mūsų santykių su lenkais klausimu" ("On the Question of Our Relationship with the Polish People") in which he analyses the

relationships of Lithuanians and Poles through the history. However, seeking to avoid "cutting down" the texts, they were not included in this volume and will be published later. The study in English "Vilnius in the Life of Lithuania", published in 1962, after A. Šapoka's death, is not translated into Lithuanian language. The language of all texts, spelling of personal and geographical names, were uniformed and amended minimally.

This critical publication of scientific sources consists of these parts: 1. Introduction that discusses A. Šapoka's position in the research of Vilnius history, published texts and the principles of their preparation to the press; 2. The texts; 3. Commentaries (textual and factual); 4. List of abbreviations; 5. Appendices (bibliography of sources and literature used by A. Šapoka); 6. List of illustrations; 7. Index of biographical names; 8. Index of geographical names; 9. Summary in English.

These are the texts by A. Šapoka published in this volume:

1. Vilnius politinis Lietuvos centras, *Naujoji Romuva*, 1939, nr. 42–43, p. 745–749 ("Vilnius – Political Centre of Lithuania", *Naujoji Romuva*, 1939, no. 42–43, p. 745–749. Article).

2. Senasis Vilnius, *Židinys*, 1939, nr. 10, p. 324–341 ("Old Vilnius", *Židinys*, 1939, nr. 10, p. 324–341. Article).

3. Trys dokumentai iš XVI a. pabaigos bylos dėl Vilniaus vyskupo paskyrimo, parengė Adolfas Šapoka, *Lietuvos praeitis, 1941*, t. 1, sąs. 2, p. 697–702 ("Three Documents from the End of XVI Century Case on the Appointment of Vilnius Bishop", edited by Adolfas Šapoka*, Lietuvos praeitis*, 1941, vol.1, no. 2, p. 697–702. Source publication).

4. Mūsų Vilnius, *Tėviškės žiburiai*, 1952 X 9, nr. 40 ("Our Vilnius", *Tėviškės žiburiai*, 1952 X 9, no. 40. Article).

5. Lenkai mini Vilniaus universitetą, *Tėviškės žiburiai*, 1953 IV 9, nr. 14, p. 5 ("Poles Mention Vilnius University", *Tėviškės žiburiai*, 1953 IV 9, no. 14, p. 5. Review)

6. *Vilnius Lietuvos gyvenime,* Toronto, 1954 (*Vilnius in the Life of Lithuania,* Toronto, 1954. Study).

7. Dvi knygos apie Vilniaus universitetą, *Aidai*, 1957, nr. 6, p. 278–279 ("Two Books about Vilnius University", *Aidai*, 1957, no. 6, p. 278–279. Review).

8. Šv. Kazimiero palaikų saugojimas, *Aidai*, 1958, nr. 3, p. 140–144 ("Guarding the remains of St. Casimir", *Aidai*, 1958, no. 3, p. 140 –144. Article).

9. Ne Kačerga, bet Vingrys, *Tėviškės žiburiai,* 1960 XII 1, nr. 48 ("Not Kačerga, but Vingrys", *Tėviškės žiburiai,* 1960 XII 1, no.48. Article)

10. *Vilnius in the Life of Lithuania*, translated into English by E. J. Harrison, edited by C. R. Jurgėla and S. Sužiedėlis, Toronto, 1962. *Study*

11. *Senasis Vilnius. Vilniaus miesto istorijos bruožai iki XVII a. [XVIII a.] pabaigos*, New York, 1963. 332 p. (*Old Vilnius. The Features of Vilnius City History Until the End of XVII [XVIII] Century*, New York, 1963.332 p. Synthesis)

When preparing the texts for print, it was strived to compare the publications with manuscripts, especially this was true about the texts that were published after the death of A. Šapoka and thus final versions of which could not be influenced by the author. The most relevant case of this matter was the biggest and most important piece of A. Šapoka's research of Vilnius history – the synthesis "Senasis Vilnius" ("Old Vilnius"), that was published in 1963, where the history of the Lithuanian capital before the end of XVIII th century was discussed (manuscripts are kept in museum-archive of Lithuanian Museum-Archives of Canada). This text was edited with renewed factual information in an effort to convey A. Šapoka's text as authentically as possible, often outlining more important distortions, error rectifications, etc. of the 1963 publication in the commentaries.

The possibilities to compare other texts with the surviving manuscripts were also used, for instance the publication of the sources in 1941 "Trys dokumentai iš XVI a. pabaigos bylos dėl Vilniaus vyskupo paskyrimo" ("Three Documents from the End of XVI Century Case on the Appointment of Vilnius Bishop") (the manuscript is kept in the Wróblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences); the study "Vilnius Lietuvos gyvenime" ("Vilnius in the Life of Lithuania"), published in 1954, was compared with its manuscript, edited around 1942-1943 (kept in Martynas Mažvydas National Library of Lithuania). In the latter case it was important to trace the evolution of the structure and contents of this A. Šapoka's text.

It is important to note that before A. Šapoka, thus before 1939, there was little accomplished in the historiography of Vilnius compared to the field of the Lithuanian history in general. Back in 1968 Lithuanian historian Juozas Jurginis did an accurate remark: "The Lithuanians have written about their capital the least". The historian named the reasons of such situation to be the closing of Vilnius University after the 1830-1832 uprising and the ban of Lithuanian press after the 1863-1864 uprising. J. Jurginis indicated that during the XIX th century only a small book by engineer Petras Vileišis (1851-1926) was published "Praeitė Vilniaus ir jo pirmbuvusios akademijos" ("The Past of Vilnius and its Former Academy") (Bitėnai, 1893). This small book of 46

pages was written under the pseudonym Neris based on the work of Vilnius historian Michał Baliński (1794-1864) "Dawna akademia Wileńska" ("The Old Academia of Vilnius") (Wilno, 1862) and is sometimes wrongly called the first Lithuanian history of Vilnius even though it is only a summary of Vilnius University history. In addition, it can be added that P. Vileišis also translated and published a booklet of 35 pages by a self-educated historian of Vilnius Adam Honory Kirkor (1818-1886) "Groby wielkoksiążęce i królewskie w Wilnie" (Warsaw, 1882) it appeared under the title "Kapai didžių kunigaikščių ir karalių Vilniuje" ("The Graves of Grand Dukes and Kings in Vilnius") (Tilžė, 1895). This publication, which was one of the biggest on the subject of Vilnius history in the contemporary Lithuanian writing, described the burials of the rulers of the Grand Duchy of Lithuania in Vilnius Cathedral with special attention to the issue of Vytautas' grave. It was not accidental of the scholars to refer to A. H. Kirkoras: many Lithuanians thought he was Lithuanian.

In further Lithuanian literature about Vilnius, J. Jurginis distinguished these texts: 1) before 1939 – before Vilnius came into possession of Lithuania (texts on topics of Vilnius, reviews of the city's history and guides around the city), 2) after Vilnius came into possession of Lithuania (guides around the city, art monuments).

A. Šapoka himself pointed that "from 1923 when P. Klimas published "Mūsų kovos dėl Vilniaus" ("Our Fights for Vilnius") no more Lithuanian studies appeared that would highlight all the essence of Vilnius issue. Only the harm to the Lithuanian nation done by the occupants and the sufferings of enslaved people were raised, as if, in such a way the Vilnius problem was made topical." Thus the years of fight for Vilnius had paradoxically little effect on Lithuanian historical writing, rather, on the contrary, motivated to limit oneself with the short statement of Vilnius being the historical capital of Lithuania and the analysis of political topicalities. There was no more historical research on Vilnius performed neither in Lithuanian periodical press of interwar Vilnius region, nor in the territory of the rest of Lithuania, excluding solitary investigations, for instance the aforementioned study by the lawyer Petras Klimas "Our Fights for Vilnius" (Kaunas, 1923), monograph by the art critic Paulius Galaunė "Vilniaus meno mokykla 1793-1831" ("Vilnius School of Art 1793-1831") (Kaunas, 1928) and some other publications. These and other texts could not be given the status of scientific history of Vilnius, they were rather exceptions from the rule that reflected the circumstance that contemporary Lithuanian history science regarded the creation of the Lithuanian version of all Lithuanian history as the most important topic; that there were

substantial problems in getting the publications and materials from archives (most of them were in Poland with which there were no diplomatic relations); and also stressed the priority of general Lithuanian history, especially of the period before the Lublin Union. In general, there was hardly any attention paid to the history of cities and town-dwellers in contemporary Lithuanian historiography. Therefore, even among the emigrates in the USA after the World War II, the books of the pre-war Polish authors were translated into Lithuanian – the 1933 book by historian Leonid Żytkowicz about destroying of the city wall (“*Zburzenie murów obronnych Wilna” (“The Destruction of the Defensive Wall of Vilnius” (1799-1805)*, Vilnius, 1933) and other texts.

Famous activist of the Lithuanian national revival, medic Jonas Basanavičius (1851-1927) might be regarded as a certain kind of exception. Valuable publication of ethnographical nature “Vilnius lietuvių dainose” (”Vilnius in Lithuanian Songs”) (1907, 1925) belongs to this history lover. As for the Lithuanian Scientific Society, one needs to note that its scholarly journal “Lietuvių tauta” (“The Lithuanian Nation”), as was the case with all interwar Lithuanian press of Vilnius region, gave the biggest attention to Lithuanian history, without reflecting Vilnius exclusively. J. Basanavičius was a real Vilnius resident and some more publications on Vilnius history belonged to his quill pen: “Šv. Jono bažnyčia ir lietuvių kalba Vilniuje” (“The Church of St. John and Lithuanian Language in Vilnius”) (Vilnius, 1913), “Iš Didžiojo Vilniaus Seimo istorijos” (“From the History of Great Seimas of Vilnius”) (Vilnius, 1925) and others. J. Basanavičius to some extent might be considered one of the first researchers of the past of Vilnius and cities in general as shown by his publication in 1922 – “Iš Palangos istorijos” (“From the History of Palanga”) (Vilnius, 1922). On the other hand, his perception of Vilnius and Lithuanian, especially early, history was too romantic and unscientific. For instance, he treated the so called “1397 m. Grafo Kyburgo kelionės į Lietuvą dienoraštis” (“The Diary of Count Kyburg’s Journey to Lithuania in 1397”) as a real and authentic piece, which was a clear falsification, and even translated it to Lithuanian language “*Grovo Kyburgo kelionė Lietuvona 1397 m.* Lietuviškai išguldė J. Basanavičius” (“Count Kyburg’s Journey to Lithuania, 1397, translated to Lithuanian by J. Basanavičius”) (Plymouth, 1900). Therefore it seems that precisely A. Šapoka might be justifiably called the first Lithuanian researcher, historian-scholar of Vilnius history.

A. Šapoka was probably best befitted to create the late Lithuanian version of Vilnius history due to his biography and ideological views. And it was “late” because authorities and historians regarded the most important task to be creating a version of Lith-

uanian history of all Lithuania. Due to the specifics of its historical process, primarily being multinational and multicultural according to the contemporary vision, Vilnius could not be its framework. But perhaps the most important fact was that during that time it belonged to Poland. A. Šapoka used the earlier (the end of XIXth and the beginning of XXth century) Lithuanian historian publicist tradition of Vilnius and his experience as the editor of 1936 "Lietuvos istorijos" ("The History of Lithuania") in his synthesis. A. Šapoka was the first to create and develop the Lithuanian version of Vilnius history in Lithuanian historiography. Due to the tragic events in the middle of XXth century, he was forced to go into exile, quit academic career; he was not able to substantiate it extensively and finish his plan to write the history of Vilnius in several volumes.

One could note that in spite of A. Šapoka's early interest in Vilnius topics, the first printed scientific texts on the subject of Vilnius appeared only in 1939, after Vilnius was given to Lithuania. Historian Juozas Jakštas noted that lecturers of Vilnius University, captured by the spirit of Lithuanian Vilnius, were striving to give courses related to our capital; and A. Šapoka gave himself to the past of Vilnius captured by the same spirit. Mykolas Biržiška started giving courses "Mokslas apie Vilnių – vilniologija" ("Vilniology – Science about Vilnius") and "Vilniaus žurnalistika iki 1884 m." ("Vilnius Journalism until 1884", Antanas Salys – "Vilniaus krašto vietovardžiai" ("Place-names of Vilnius Region") and lastly A. Šapoka himself – "Vilniaus miesto istorija" ("The History of Vilnius City"). He was giving this course at the time of the German occupation, during 1941 autumn and 1942 spring semesters.

It is possible to name these statements as fundamental to A. Šapoka:

Vilnius and Vilnius region are Lithuanian land from early ages,

It is the cradle and core of old Lithuanian state,

Here the most important centres of Lithuanian people's political, cultural and economic life have grown,

All the famous historical events of Lithuania are related to Vilnius,

Here the most important treasures of Lithuanian people's historical life are accumulated,

This is the place of religion shrines,

Legally and spiritually Vilnius stayed a part of Lithuania even at the time of interwar Polish occupation.

One may not call these anything other than mythologised but conceptual Lithuanian version of Vilnius history. It expressed and shaped views of a major part of Lith-

uanian society on the Vilnius topic. Vilnius and its region being received back by Lithuania in 1939 was regarded as historically and lawfully justified "return" from Polish occupation, certain kind of justice restoration. A. Šapoka notes that Lithuania never recognised the incorporation of historical Lithuanian capital and its region into the Polish state, as even in the 1928 and 1938 year constitutions Vilnius was regarded as the capital of the country. This "Lithuanian" conception was also politically important. Its importance became apparent when comparing it, for instance, to the contemporary "Polish" arguments: after the fall of the Russian Empire, according to the international law, Polish and Lithuanian state in union should have been re-established which had existed after the constitution of 1791 3rd of May, where the name of separate Lithuania was not mentioned and Vilnius as its capital even more so. Separate Grand Duchy of Lithuania could not have been re-established, because the situation of the end of XVIIIth century and not the end of XIVth or the middle of XVIth must have been restored. Independent Lithuanian state, which was created only on ethnographical principle, that was clashing with the national and civic situation of Grand Duchy of Lithuania, could not claim its historical heritage and also claim that Vilnius belonged to it, because Vilnius had to belong to Poland because namely Poland was the assignee of rights of the old Poland-Lithuania state. Thus the so called "Lithuania of Kaunas" was part of the illegitimately split state, illegal neologism.

Understandably in such situation, next to the nationally, culturally limited and mythologised Polish, Russian, Belarusian and other versions of Vilnius history, an equally limited and mythologised Lithuanian version originated. A different, modern version of Vilnius history at that time would have been a failure like the democracy of nobility in Poland and Lithuania during the XVIIIth century when absolutism dominated in the neighbouring countries.

For methodology, it is worth to emphasize the exceptional A. Šapoka's synthetic skills. During the interwar historiography, precisely he and J. Jakštas were the best "synthetics". These, possibly innate, A. Šapoka's qualities were ideal for creating big Lithuanian historical narratives.

The Lithuanian conception of city history, developed in A. Šapoka's investigations of Vilnius history, is valuable. As one of the greatest hypotheses, it is important in creating a modern, historical conception of Lithuanian capital that properly exhibits multi religious, multinational and multicultural nature of Vilnius, for which the major part of historians and societies of Lithuanian and neighbouring countries are ready.

Šapoka, Adolfas

Ša 91 Raštai / Adolfas Šapoka ; [redakcinė kolegija: Algirdas Gaižutis ... [et al.] ; mokslinis redaktorius Aivas Ragauskas] ; Vilniaus pedagoginis universitetas. – Vilnius : Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008- .

Aprašyta iš t. 2

ISBN 978-9955-20-363-6

T. 1: Vilniaus istorija / Lietuvos edukologijos universitetas ; [tekstus parengė, įvadą ir komentarus parašė Aivas Ragauskas ; asmenvardžių ir vietovardžių rodykles sudarė Vigintas Stancelis]. – Vilnius : Edukologija, 2013. – 644 p. : iliustr., faks., portr. – Santr. angl. – Bibliogr. išnašose. – Asmenvardžių ir vietovardžių r-klės: p. 639–656. – ISBN 978-9955-20-850-1

Adolfo Šapokos (1906–1961) pirmame „Raštų“ tome publikuojami Vilniaus miesto istorijos tyrinėjimai – straipsniai (5), recenzijos (2), studijos (2 – iš dalies skirtingos versijos lietuvių ir anglų k.), sintezės (1), šaltinių publikacijos (1) – iš viso 11 skirtingos apimties ir pobūdžio tekstų. Jie buvo publikuoti Lietuvoje (1939 m.), autoriui gyvenant tremtyje Toronte, Kanadoje (1952–1960) ir jau po A. Šapokos mirties (1960–1962 m.). A. Šapoka – pirmasis lietuvis istorikas, ėmęsis moksliškai tyrinėti sostinės praeitį, o 1963 m. pasirodžiusi jo parašyta sintezė „Senasis Vilnius“ – pirmoji išsami moksliška lietuviška senojo Vilniaus (iki XVIII a. pab.) istorija. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse iš politinės istorijos problematikos į socialinės ekonominės, ypač miestų, tyrimus pasukusio A. Šapokos darbai apie Vilnių iki šiol neprarado mokslinės vertės.

UDK 947.45+947.45-25

Kalbą redagavo *Ilona Čiužauskaitė*
Anglų k. redagavo *Virginija Dičiūtė*
Maketavo *Rasa Labutienė*
Viršelyje:
Vilniaus miesto mažasis antspaudas (1446–1585). Iš Edmundo Rimšos rinkinių.
Viršelio autorė *Rasa Labutienė*

SL 605. 83 sp. l. Tir. 500. Užsak. Nr.13-064
Išleido leidykla „Edukologija“
T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius
Tel. +370 5 233 3593, el. p. leidykla@leu.lt
www.edukologija.lt

Spausdino UAB „Standartų spaustuvė“
S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius
www.standart.lt